

İstanbul Üniversitesi
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

TÜRKİYAT MECMUASI

JOURNAL OF TURKOLOGY

Cilt Volume 33 **Sayı** Number 1 **Yıl** Year 2023

Dizinler / Indexing and Abstracting

SCOPUS

TÜBİTAK-ULAKBİM TR Dizin

DOAJ

MLA International Bibliography

EBSCO (Academic Search Complete)

SOBIAD

Kurucu / Founder

Ord. Prof. Mehmed Fuad KÖPRÜLÜ

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Mustafa BALCI

İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
Istanbul University, Research Institute of Turkology, Istanbul, Turkey

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Manager

Dr. Öğr. Üyesi Harun KORKMAZ

İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Istanbul University, Istanbul, Turkey

Yazışma Adresi / Correspondence Address

Balabanağa Mahallesi, Kimyager Derviş Paşa Sokak, No. 06, 34080, Vezneciler,
Fatih, İstanbul, Türkiye

Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00 / 16108

E-mail: turkology@istanbul.edu.tr

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuturkiyat>

<http://iupress.istanbul.edu.tr/tr/journal/iuturkiyat/home>

Yayıncı / Publisher

İstanbul Üniversitesi Yayınevi / Istanbul University Press
İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü, 34452 Beyazıt, Fatih,
İstanbul, Türkiye

Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00

Dergide yer alan yazılardan ve aktarılan görüşlerden yazarlar sorumludur.

Authors bear responsibility for the content of their published articles.

Yayın dili Türkiye Türkçesi, İngilizce ile Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tataristan, Özbekistan ve Türkmenistan Türkçesidir.
The publication languages of the journal are Turkish, English, Azerbaijani, Kazakh, Kyrgyz, Tatar, Uzbek and Turkmen.

Haziran ve Aralık aylarında, yılda iki sayı olarak yayımlanan uluslararası, hakemli, açık erişimli ve bilimsel bir dergidir.
This is a scholarly, international, peer-reviewed, open-access journal published biannually in June and December.

Yayın Türü / Publication Type: Yaygın Süreli / Periodical

DERGİ YAZI KURULU / EDITORIAL MANAGEMENT

Baş Editör / Editor-in-Chief

Prof. Dr. Mustafa BALCI - İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – mustafabalcı@istanbul.edu.tr

Baş Editör Yardımcıları / Co-Editors in Chief

Dr. Öğr. Üyesi Harun KORKMAZ, İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
- harun.korkmaz@istanbul.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Harun TUNCER, İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
- harunt@istanbul.edu.tr

Alan Editörü / Section Editor

Dr. Öğr. Üyesi Ayna ASKEROĞLU ARSLAN, İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
- ayna.arслан@istanbul.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Şerif ESKİN, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Yeni Türk Edebiyatı Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye - eskinserif@istanbul.edu.tr

Yazı Kurulu Üyeleri / Editorial Management Members

Prof. Dr. Mustafa BALCI, İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
- mustafabalcı@istanbul.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Harun TUNCER, İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
- harunt@istanbul.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Harun KORKMAZ, İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
- harun.korkmaz@istanbul.edu.tr

Dil Editörleri / Language Editors

Elizabeth Mary EARL, İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, İstanbul, Türkiye - elizabeth.earl@istanbul.edu.tr

Rachel Elana KRİSS, İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, İstanbul, Türkiye - rachel.kriss@istanbul.edu.tr

Kerimcan KİRAÇ - İstanbul, Türkiye - kerimcankirac@gmail.com

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Alfiya YUSUPOVA - Kazan Federal Üniversitesi, Tatar Filolojisi Bölümü, Kazan, Tataristan - alyusupova@yandex.ru

Prof. Dr. Abdülkadir EMEKSİZ - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
- abdulkadiremeksiz@gmail.com

Prof. Dr. Ali Merthan DÜNDAR - Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları
Bölümü, Ankara, Türkiye - merthandundar@gmail.com

Prof. Dr. Ali Şükrü ÇORUK - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
- alisukrucoruk@gmail.com

Prof. Dr. Arif BİLGİN - Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sakarya, Türkiye - abilgin@sakarya.edu.tr

Prof. Dr. Funda KARA - Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye
- fundakara@atauni.edu.tr

Prof. Dr. Gábor J ÁGOSTON - Georgetown Üniversitesi, Tarih Bölümü, Washington DC, ABD - gucomm@georgetown.edu

Prof. Dr. Hayati DEVELİ - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Dilbilimi Bölümü, İstanbul, Türkiye
- develi@istanbul.edu.tr

- Prof. Dr. Henryk JANKOWSKI - Adam Mickiewicz Üniversitesi, Doğu Araştırmaları Enstitüsü, Poznań, Polonya
- henryk.jankowski@amu.edu.pl
- Prof. Dr. İsmail TÜRKÖĞLU - Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
İstanbul, Türkiye - ismail.turkoglu@msgsu.edu.tr
- Prof. Dr. Mehmet NARLI - Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Balıkesir, Türkiye
- mnarli@balikesir.edu.tr
- Prof. Dr. Misawa NOBUO - Toyo Üniversitesi, Sosyo-Kültürel Çalışmalar Bölümü, Tokyo, Japonya
- Prof. Dr. Musa DUMAN - Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
İstanbul, Türkiye - mduman@fsm.edu.tr
- Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH - Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kayseri, Türkiye
- mustafaargunsah@gmail.com
- Prof. Dr. Mustafa BALCI - İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
- mustafabalcı@istanbul.edu.tr
- Prof. Dr. Mustafa UĞURLU - Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Muğla, Türkiye - muugurlu@mu.edu.tr
- Prof. Dr. Mutsumi SUGAHARA - Tokyo Yabancı Araştırmalar Üniversitesi, Uluslararası Çalışmalar Enstitüsü,
Tokyo, Japonya - mutsumisug@hotmail.com
- Prof. Dr. Mücahit KAÇAR - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
- mukac80@gmail.com
- Prof. Dr. Rahman ADEMİ - Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
Ankara, Türkiye - ademirahman@yahoo.com
- Prof. Dr. Viktor GUZEV G. - St. Petersburg Üniversitesi, Şarkiyat Fakültesi, Türk Filolojisi Bölümü, St. Petersburg, Rusya
- v.guzev@spbu.ru
- Doç. Dr. Ahmet Naim ÇIÇEKLER - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Dilbilimi Bölümü, İstanbul, Türkiye
- acicekler@gmail.com
- Doç. Dr. Bağdagül MUSSA - Ürdün Üniversitesi, Asya Dilleri Bölümü, Amman, Ürdün - bagdagulmussa@gmail.com
- Doç. Dr. Bahtiyar ASLAN - Bandırma On Yedi Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü, Balıkesir, Türkiye - bahtiyar.aslan@hotmail.com
- Doç. Dr. Elena OGANOVA - Moskova Devlet Üniversitesi, Asya ve Afrika Ülkeleri Enstitüsü, Moskova, Rusya
- ova8@yandex.ru
- Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye
- kursat.yildirim@istanbul.edu.tr
- Doç. Dr. Mehmet UZMAN - Ulusal Chengchi Üniversitesi, Yabancı Diller ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Kültürü
Bölümü, Taipe, Tayvan - memetuzman@gmail.com
- Dr. Ali Şamil HÜSEYİNOĞLU - Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Folklor Enstitüsü, Bakü, Azerbaycan
- alishamil@yahoo.com
- Dr. Öğretim Üyesi Şaban BIYIKLI - Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul Türkiye
- sabanbiyikli@gmail.com
- Dr. Öğretim Üyesi Feryal KORKMAZ - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
İstanbul, Türkiye - fkorkmaz@istanbul.edu.tr
- Dr. Öğr. Üyesi İsa SÜLÇEVİSİ - Priştine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Şarkiyat Bölümü, Priştine, Kosova
- isasulcevci@gmail.com

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Hayati DEVELİ - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Dilbilimi Bölümü, İstanbul, Türkiye
- develi@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Mehmet ÖLMEZ - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü,
İstanbul, Türkiye - olmez.mehmet@gmail.com

Prof. Dr. Hatice TÖREN - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
- htoren@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Fikret TURAN - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
- fikret.turan@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. A. Azmi BİLGİN - Haliç Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
- aazmibilgin@gmail.com

Prof. Dr. Kemal YAVUZ - Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
İstanbul, Türkiye - kyavuz@fsm.edu.tr

Prof. Dr. Mahmut AK - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye - mak@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Alaattin KARACA - Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
İstanbul, Türkiye - vankaraca@hotmail.com

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU - Ankara Üniversitesi, Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye
- abdullahgundogdu@yahoo.com

Prof. Dr. İsmail COŞKUN - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye
- ismail.coskun@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Şamil ÖÇAL - Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü,
Ankara, Türkiye - samil.ocal@asbu.edu.tr

İÇİNDEKİLER / CONTENTS**Araştırma Makalesi / Research Article**

17. Yüzyılın Ortalarında Hicaz'da Osmanlı Devleti: Şerif Zeyd bin Muhsin (1632-1666) Dönemi Üzerine Bir Çalışma
The Ottoman Empire in the Hejaz in the Mid-17th Century: Research on the Reigns of Sharif Zeid bin Muhsin (1632-1666)
Attallah ALARAWASHDEH 1
- Campenhausen'ın Bucak Bölgesi Akkirman ve Bender Şehirlerinin Fiziki ve Sosyo-Kültürel Yapısına Yönelik Gözlemleri Üzerine Bir Değerlendirme
An Evaluation of the Observations of von Campenhausen regarding the Socio-cultural Lives of Bucak Turks
Ayşegül KUŞ..... 25
- Eş ve Art Zamanlı Olarak göz / nazar Kavramının deg-, degür-, degnele- ve degnel ile Oluşturduğu Eşdizimlilikler, Yapıları ve Tanımları
On the Structures and Definitions of Collocations Simultaneously Formed by göz / nazar and deg-, degür-, degnele-, and degnel
Bekir SARIKAYA 49
- Acem Mülteciler: Kaçar Hanedanı'nda Taht Mücadelesi ve Osmanlı Devleti'ne İltica Eden İran Şehzadeleri
Persian Immigrants: Struggle for the Throne in the Qajar Dynasty and the Persian Princes (Şehzades) Who Took Sanctuary in the Ottoman Empire
Eralp Yaşar AZAP 79
- Yarkent Hanlığı'nın Tarihi Kaynaklarına Katkılar: Gustaf R. Raquette'in Neşrettiği Yolbars Han Yarlığı'nı Yeniden Okuma
Contributions to the Historical Resources of the Yarkent Khanate: A Critical Reading of Yulbars Khan's Jarlig as Published by Gustaf R. Raquette
Fatih BAKIRCI..... 105
- The Budjak Tatars on the Polish-Ottoman Borderlands in the 16th and First Half of the 17th Centuries
XVI. ve XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Leh-Osmanlı Hududundaki Bucak Tatarları
Gáspár KATKÓ 127
- Poetik Yenidenyazım: "Karanfil" Şiirleri Ekseninde Ahmet Hâşim ve Orhan Veli Poetikalarında Metinsel Aşkınlık İlişkilerinin İşlevleri
Poetic Rewriting: Functions of Transtextual Relations in the Poetics of Ahmet Hâşim and Orhan Veli on the Axis of "Karanfil" Poems
Gizem KUNDURACI 147
- Garib-nâme'de Aşk Metaforu
Love Metaphor in Garib-nâme
Halil İbrahim GEMİCİ , Ahmet Naim ÇİÇEKLER..... 161
- Sakalı Göbeğinde Bir İskoç: Hacı Mustafa Resmî
A Scotsman With A White Beard Flowing Down to His Middle: Hadji Mustafa Resmî
Harun TUNCER..... 175

İÇİNDEKİLER / CONTENTS**Araştırma Makalesi / Research Article**

- The Royal Tour of Prince Friedrich Karl of Prussia to the Eastern Mediterranean Region in 1883
Prusya Prensi Friedrich Karl'ın Doğu Akdeniz Bölgesi'ne 1883 Yılında Gerçekleştirdiği Kraliyet Gezisi
Hasan Ali POLAT, Aytuğ ARSLAN, Fatih ÇOLAK 199
- Hanedanlar Penceresinden Türk Tarihine Bakmak
Looking at Turkic History from the Perspective of Dynasties
İbrahim TELLİOĞLU 229
- Karay Halicz-Lutsk Ağzında t>k, d>g Ses Değişimi ve Urum Türkçesindeki Karşıt Durumu
t>k, d>g Sound Change in Halicz-Lutsk Karaim Dialect and its Opposite Version in Urum Turkish
Murat KOÇAK 239
- Söz Varlığı Bağlamında Başkurt Gelin Türküleri: Sēñlevler
Bashkir Bride Ballads in The Context of Vocabulary: Senglevs
Murat ÖZŞAHİN 259
- Züleyhâ'nın Kimliği: Mesnevilerden Hareketle Züleyhâ Hakkındaki Anlatıların Kökeni Üzerine
Zulaykha's Identity: On the Origin of Narratives About Zulaykha Based on Mathnawis
Ozan KOLBAŞ 297
- Türkçe Sözlük'te Arapça Kelimelerle ve Edatlarla Kurulan, Arapçada Kullanılmayan Terkiplerin Yapı
 Bakımından Tasnifi
*Structural Classification of Compounds Formed with Arabic Words and Prepositions, Not Used in Arabic in
 Turkish Dictionary*
Sevsen ABUHANNOUD BÜYÜK 319

Kitap İncelemesi / Book Review

- Dr. Mehmet Can'ın "SSCB Hakimiyeti Altındaki Türk Topluluklarında Yapılan Alfabe Değişikliklerinin Türk
 Kültürüne Etkisi" adlı eserin tanıtımı.
*Introduction of Dr. Mehmet Can's work "The Impact of Alphabet Changes Made From Turkish Communities
 Under the Rule of The USSR on Turkish Culture"*
 Mehmet Can, SSCB Hakimiyeti Altındaki Türk Topluluklarında Yapılan Alfabe Değişikliklerinin Türk Kültürüne
 Etkisi. Ankara, Akçağ Yayınları, 222 s., ISBN: 978-605-342-716-2.
Malika GALİEVA 341
- Demet Çelik Kul'un "Ana Hatlarıyla Dil Öğretimi ve Materyal Hazırlama Kılavuzu" adlı eserinin
 değerlendirilmesi
Evaluation of Demet Çelik Kul's work entitled "Basic Language Teaching and Material Preparation Manual"
 Demet Çelik Kul, Ana Hatlarıyla Dil Öğretimi ve Materyal Hazırlama Kılavuzu (Ankara: Gazi Kitabevi, 2022,
 128 s.) ISBN: 978-625-8374-79-7.
Valeriia SKORYNİNA 351

Çeviri / Translation

- A. K. Kâzım Bey ve St. Petersburg Üniversitesi Şarkiyat Fakültesinin Teşekkülü (V. V. Bartold ve İ. Yu.
 Kraçkovskiy'e Ait Belgeler İşığında)
*A. K. Kazembek and the Formation of the Faculty of Asian and African Studies of St. Petersburg University Based
 on Material from V. V. Bartold and I. Y. Krachkovsky*
Nikolay Nikolayevič DYAKOV, Eray AKÇAY 359

17. Yüzyılın Ortalarında Hicaz'da Osmanlı Devleti: Şerif Zeyd bin Muhsin (1632-1666) Dönemi Üzerine Bir Çalışma

The Ottoman Empire in the Hejaz in the Mid-17th Century: Research on the Reigns of Sharif Zeid bin Muhsin (1632-1666)

Attallah ALRAWASHDEH¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Attallah Alrawashdeh (Doktora Öğrencisi),
Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Tarih Bölümü, Kocaeli, Türkiye.
E-posta: atalla.rawashdeh@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8528-6164

Başvuru/Submitted: 14.03.2022
Revizyon Talebi/Revision Requested:
25.05.2023
Son Revizyon/Last Revision Received:
29.05.2023
Kabul/Accepted: 01.06.2023
Online Yayın/Published Online: 27.06.2023

Atıf/Citation: Alrawashdeh, Attallah. "17. Yüzyılın Ortalarında Hicaz'da Osmanlı Devleti: Şerif Zeyd bin Muhsin (1632-1666) Dönemi Üzerine Bir Çalışma" *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 33, 1 (2023): 1-23.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1265201>

öz

Bu makale, Zeyd bin Muhsin'in 1632-1666 yılları arasında Mekke şerifliğini üstlendiği döneme ışık tutarak, 17. yüzyılın ortalarında Hicaz bölgesini incelemeyi amaçlamaktadır. 17. yüzyıl, Osmanlı tarihinde, özellikle topraklarını ve taşrada egemenliğini muhafaza etme meselesi bakımından önemli bir dönemdir. Hem Safevilerle tekrarlanan çatışmalar, hem de Yemen'in kaybedilmesi, Osmanlı Devleti'ni Hicaz bölgesinin yönetimi ve muhafazası konusunda kritik bir sürece sürüklemiştir. Hicaz, Müslümanların uğrak yeri olan, dini ve manevi hüviyete sahip Mekke-i Mukerreme ve Medine-i Münevver'e'yi içinde barındırması cihetiyle önemli konuma sahiptir. Hicaz, güneyde Hint Okyanusu'ndan gelen ticaret yolu üzerinde bulunması ve Cidde limanı olmak üzere birçok limana sahip olması nedeniyle de önemli ticaret merkezlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Çalışma, Arap ve Osmanlı kaynakları ile Osmanlı arşiv belgelerine dayanmaktadır. Bu makalede, Osmanlı döneminde Mekke şerifliği, Şerif Zeyd'in Osmanlı merkezi yönetimi, Arap kabileleri, Cidde ve Medine idarecileri ve İran hacılarıyla münasebetleri ele alınmaktadır. Medine'deki otoritesinin zayıflığına rağmen Şerif Zeyd, şeriflik makamının yetkilerini elinde tutarak yaklaşık 35 yıl bu görevde kalmayı başarmıştır. Şerif Zeyd, İranlı hacıların faaliyetlerini iyi bir şekilde yönetmiştir. Zekâsı ve sadakati sayesinde, yalnızca şerifliği sırasında değil, ondan sonraki onlarca yıl boyunca da Hicaz'da Osmanlı yönetimini tahkim etmeyi başarmıştır.

Anahtar kelimeler: Hicaz, Mekke şerifi, Hac, Zeyd bin Muhsin, Osmanlı Devleti, Mekke Şerifliği, Safevî Hacıları

ABSTRACT

This article aims to investigate the Hejaz region during the mid-17th century with a particular focus on the reign of Zeid bin Muhsin as the Sharif of Mecca between 1632-1666. The 17th century holds significant historical importance for the Ottoman Empire, particularly concerning the preservation of its territories and sovereignty in regions geographically distant from the Ottoman capital. The Ottoman Empire faced numerous challenges during this period, including recurring conflicts with the Safavid Empire and the loss of Yemen, which placed

the management and protection of the Hejaz region in a critical position. The Hejaz region holds great religious significance due to housing the holy cities of Mecca and Medina and drawing Muslims from all corners of the world. Its affiliation with the Ottoman Empire added a religious and spiritual dimension to the Ottoman sultans. Moreover, the Hejaz played a crucial role as a major commercial center situated along the trade route carrying goods from the Indian Ocean and Yemen. Additionally, it boasts strategic ports, including the port of Jeddah. To delve into these matters, this article examines various aspects under five main headings by drawing upon both Arab and Ottoman sources as well as documents from the Ottoman archives. These categories encompass the region of the Hejaz and the institution of the Sharifate of Mecca, the relationships with Arab tribes, the rulers of the Jeddah region, the rulers of Medina, and the approach taken toward Safavid pilgrims visiting the Hejaz. Despite the Sharif's limited authority in Medina, Sharif Zeid effectively maintained the powers of the Sharifate of Mecca and skillfully managed it for approximately 35 years. His intelligence and loyalty allowed him to handle the groups of Safavid pilgrims adeptly, thereby not only consolidating the foundations of Ottoman rule in the Hejaz during his tenure but also for the several decades that followed.

Keywords: Hejaz, Sharif of Mecca, Hajj, Zeid bin Muhsin, Ottoman Empire, Sharifate of Mecca, Safavid Pilgrims

EXTENDED ABSTRACT

This article aims to shed light on the region of the Hejaz in the mid-17th century by discussing the reign of Zeid bin Muhsin as the Sharif of Mecca between 1632-1666. The study relies primarily on Ottoman archives, as well as modern and contemporary historical sources. Through an introduction and five chapters, the study discusses the general conditions in the Hejaz and the nature of Ottoman relations with the Sharifate of Mecca.

The introduction of the study presents an overview of the conditions in the Hejaz during the first third of the 17th century. The period before Zeid bin Muhsin's appointment as the Sharif of Mecca was full of power struggles among the Sharifs. The Sharifs' Council of Mecca gradually lost its power to choose the person who holds the position of the Sharif of Mecca due to frequent internal conflicts and divisions. The withdrawal of Ottoman forces from Yemen in the 1630s upon losing hope of staying in Yemen and taking its financial dues marked a turning point in the Ottoman Empire's position toward the Arabian Peninsula. The soldiers who withdrew from Yemen then occupied Mecca. The Ottomans realized that they had to make a serious intervention, so they prepared a military force, liberated Mecca, and appointed Zeid bin Muhsin as Sharif under their supervision.

The first section discusses details about the Ottoman Empire's merger of the position of Jeddah's Sanjak-Bey with the position of the Sheikh of Masjid al-Haram to strengthen its control and surveillance of Mecca. Zeid bin Muhsin worked hard to maintain his powers as the Sharif of Mecca by repeatedly rejecting encroachments on his powers and demanding half of Jeddah's port revenues. Sharif Zeid often stood in the face of Jeddah's Sanjak-Bey and his repeated attempts to interfere in Mecca's affairs, and Zeid succeeded in regaining some of his powers.

The second section examines the deals and agreements with Arab tribes to ensure they would not interfere with the Hajj caravans and trade, which was considered one of the most important duties of the Sharif of Mecca. The Sharif of Mecca considers Arab tribes as an important source of logistical support in terms of providing him with horses, camels, soldiers, and certain food products. The tribes had been socially marginalized, leading to the emergence

of repeated rebellions in the Arabian Peninsula in the 17th century. The Sharif of Mecca had to use his diplomatic skills to maintain good relations with the tribes and prevent any potential conflicts.

The third section focuses on the management of Medina and the nature of its population. The Ottoman Empire strongly desired to control Medina and diminish the role of the Sayyids and Sharifs. The assassination of Judge Zafer in Medina marked a turning point, as Sharif Zeid was accused of his murder, and the Ottomans worked hard to manage Medina through the figure of the Sheikh of al-Masjid an-Nabawi.

The security of pilgrims was the most important issue that preoccupied the Ottomans in the seventeenth century, as Ottoman subjects had suffered greatly from the attacks by Arab tribes during the Hajj. The fourth section of the study examines the policy that was adopted in the Hejaz to manage Hajj operations and how the Sharif of Mecca dealt with Hajj caravans coming to Mecca. The Ottoman Empire decided to prevent the subjects of the Safavid Empire from performing the Hajj as a way of pressuring the Safavids during their long-standing conflict. Sharif Zeid dealt with this ban smartly and managed to maintain his status with the Ottoman Empire. The study also presents important observations about the pilgrims coming from the Safavid Empire and the nature of their presence in the Hejaz, as well as about the Sunni-Shiite conflict by focusing on the observations of the Moroccan traveler, al-Ayyashi.

The fifth and final section of the research focuses on some of Mecca's administrative, economic, and social aspects. This last section discusses the problem of high prices and the crucial commodities in the Hejaz, as well as the prominent figures associated with Sharif Zeid who helped him manage and protect Mecca and its essential maintenance and reconstruction operations. The article finishes by affirming that Sharif Zeid had prevented the separation of the Hejaz from the Ottoman Empire and strengthened the Ottoman presence in the region without losing his powers or the advantages of his position.

Giriş

Osmanlı Devleti, Mekke şerifliğinin, 1517'den sonra Memlûk Devleti'nin vesayetinden Osmanlı Devleti'nin himayesine gönüllü ve mücadelesiz geçişini müteakiben Mekke-i Mükerrerme ve Medine-i Münevvere'ye büyük önem verip özel bir muamele uygulamıştır. O dönem Hicaz'daki en önemli şahsiyet Mekke şerifi idi. Osmanlı padişahlarının Mekke şeriflerine hürmet gösterdiği¹, bu hürmetin şu iki ana sebepten kaynaklandığı konusu tarihî kaynaklar tarafından doğrulanmaktadır: İlk sebep, “Allah'a ve Peygamberine itaat edin. Ey Ehl-i beyt şüphesiz Allah sizden pisliği giderip sizi tertemiz yapmak ister”² ayetine dayandırılabilir. Bilindiği gibi Mekke şerifleri Hz. Muhammed'in soyundan gelmektedir ve bu 17. yüzyıl şiirlerine sıkça yansımıştır³. İkinci sebep ise, Kâbe'yi korumaları, Hac ibadetinin ifasındaki rolleri, hacılar ve mücavirleri koruma hususundaki üstlendikleri görevlerden kaynaklanmaktadır⁴.

17. yüzyılda ortaya çıkan yeni kritik olaylar sonucunda Osmanlı Devleti'nin merkezden uzak bölgelerdeki kontrolü açık bir zafiyet yaşamaya başladı. Bu dönemde Anadolu'da ve diğer bölgelerde sık sık isyanlar çıktı. Osmanlı Devleti iç yönetim boşluğu ve yolsuzluk nedeniyle daha büyük bir tehlikeyle karşı karşıya kalmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin rakiplerinin güçlenmesi açıkça onun çıkarlarını tehdit etmekteydi. Örneğin, Osmanlı Devleti doğuda Safevîlerden, batıda Avrupalılardan gelen tehditlerle, güneyde ise hem Yemen'in bölünmesi ve Zeydî İmam başkanlığında bir devlet kurulma tehlikesi ve Habeşistan'daki ayrılıkçı hareketlerin ortaya çıkardığı problemlerle hem de Portekiz ve Hollanda'nın Kızıl Deniz ve Hint Okyanusu'ndaki tehdit-vâri hareketleri ile karşı karşıya bulunuyordu. Hicaz, Arap Yarımadası'ndaki stratejik konumu, Yemen, Irak ve Mısır arasında vazgeçilemeyecek bir temas noktası olması bakımından önemli bir yerdi.

Bu araştırmada, Şerif Zeyd bin Muhsin bin Hüseyin'in şerifliğine ve dönemin önemli olaylarına ışık tutarak, genel olarak Hicaz bölgesinde ve özel olarak da Mekke'de 17. yüzyılın ortalarında yaşanan sosyal, siyasi, iktisadi olayları ve bunların Osmanlı Devleti, Hicaz ve Mekke-i Mükerrerme üzerindeki yansımaları açıklanmaya çalışılmıştır.

Öncelikle, Zeyd'in Mekke şerifliğini üstlenmeden önceki Hicaz'ın durumunun kısaca açıklanması gerekmektedir. Şerif Hasan'ın vefatı ve 16 yılı aşkın süren şerifliği 1585-1601 sona erdikten sonra, çocukları ve torunları Mekke'de onun yerine iktidarı ele geçirmek için mücadele etmeye başladılar.

Şerifliğe kimin getirileceğini belirleyen ve daha sonra onun göreve gelmesi için padişahın izin alan müessesese, çoğunlukla Mekke'de yaşlı şerif ve seyyidlerden oluşan Şerifler Meclisi'di. Mekke şerifliği makamı, önemli sosyal, siyasi ve ekonomik ayrıcalıklara sahip bir makam olduğu için herkesin üstlenmek istediği bir makamdı. Bu makama gelebilmek için aile üyeleri arasında bir çatışma yaşanıyordu.

1 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrerme Emirleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2013), 16-31; Tuğba Aydeniz, “Osmanlı Devletinde Mekke'nin yönetimi 1517-1617” (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2010), 16-35.

2 Kur'an-ı Kerim, Ahzâb Suresi, 33. ayet.

3 Ali b. Tacuddin el-Sincârî, *Manayihü'l-keremfi 'Ahbari Mekke ve el-Beyti ve Vulati'l-Harem*, nşr. Cemil Abdullah el-Masrî (Mekke: Ümmü'l-kura Üniversitesi, 1998), 5: 26.

4 Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*, 25.

17. yüzyılın ilk yarısında çatışmanın tarafları, Hasan'ın oğulları İdris ve Abdülmuttalib; Hasan'ın torunu Muhsin bin Hüseyin bin Hasan; Muhsin'in oğlu Zeyd ve Abdülmuttalib'in oğulları Ahmed, Namî ve Seyyid idi. 17. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Şerifler Meclisi'nin yetkisi iç çatışmalar nedeniyle zayıflamaya başlamış, zaman içinde şerifi şahsen tayin etme yetkisi Osmanlı Devleti'nin eline geçmiştir.

17. yüzyılda Hicaz olaylarında dönüm noktası, 1604-1624 yılları arasında şerifliği devralan Şerif İdris bin Hasan'ı Şerifler Meclisi'nin şeriflik makamından alarak yerine tek başına Şerif Muhsin'i seçmesi ile başladı. Şerif Abdülmuttalib'in oğulları ve onların kuzenleri olan İdris'in oğulları bu meseleyi kabul etmediler. Çünkü hepsi Hasan'ın torunları oldukları, Mekke şerifliği makamını üstlenmeye Muhsin kadar hak sahibi olduklarını düşünmekteydiler. Şerifler Meclisi, mevcut durumu kabul etmeyenlerin görüşlerine aldırış etmeyip Şerif Muhsin'in 1625 senesinde Mekke şerifliğini tek başına üstlenmesine karar verdi. Bu karar ile ilgili yazı Mısır'a, ardından da tevcih için İstanbul'a gönderildi. Nâme-i hümayûn aynı yılın Ramazan ayında Osmanlı Sultanı IV. Murad'tan gelmişti⁵.

Şerif İdris'in oğulları Mesud ve Abdülaziz, Hicaz'ın doğusunda Araplarla Şerif Muhsin'e karşı ittifak kurmak için Mekke'den çekildiler. Şerif Muhsin, onların isyanlarını bastırmak için hemen harekete geçip Mesud bin İdris ve kardeşini mağlup etti. Onları yenmekle yetinmemiş, savaş alanında Mesud bin İdris'e hakaret edip onu öldürmekle tehdit etmişti⁶.

Öte yandan Şerif Abdülmuttalib'in oğlu Şerif Ahmed, Mekke'deki kanun ve düzeni ihlal edenlerin ilki ve en önde gelenlerindendi. Zira bir yandan Şerif Mesud bin İdris'i Mekke'nin kontrolünü ele geçirip şerifliği devralmaya kışkırtıyor; diğer yandan da yarattığı çekişme ve fitne nedeniyle Şerif Muhsin'in otoritesinin sona erdirilmesinde önemli bir rol oynuyordu⁷.

Şerif Muhsin ile Hicaz'daki Osmanlı Devlet adamları arasındaki münasebetlere gelince, Şerif Muhsin ile Yemen ve Cidde Sancakbeyi Gürcü Ahmed Paşa arasında pek çok anlaşmazlık vardı. Ahmed bin Abdülmuttalib'in şerif hakkında yanıltıcı haberler iletmek için tekrar tekrar girişimlerine ek olarak bu anlaşmazlıklar sonunda Gürcü Ahmed Paşa'nın Şerif Muhsin'i görevden almasına ve rakibi Ahmed bin Abdülmuttalib'i Mesud İbn İdris ile birlikte Mekke şerifi ilan etmesine yol açtı. Şerif Muhsin bu kararı reddetti. Şeriflik makamını koruyarak, onun için savaştı ve Mekke'de kaldı. Muhsin'in azledildiği yıl Gürcü Ahmed Paşa da öldürülmüştü. Nitekim Ahmed bin Abdülmuttalib ve taraftarları, Ahmed Paşa'nın komuta ettiği Osmanlı askeri gücünün de desteğiyle Mekke ve çevresini zorla ele geçirmek için çalıştılar⁸.

5 Abdülmelik b. Hüseyin el-İsamî, *Samt el-Nucumü'l-avali fi Ahbari'l-avail ve el-Tavali*, nşr. Adil Ahmed (Beirut: Darü'l-kutubi el-İlmiyyeh, 1998), 4: 418-420; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 3: 603.

6 Muhammed b. Ebî Bekir el-Şelî, *Akdu'l-cevahir vl-Durar fi Ahbari'l-karni'l-hadî Aşar*, nşr. Abdülrahman Süleyman ve Raşid Sa'ad (Suudi Arabistan, Merkez el-Melik Faysal lil-Buhûs, 2014), 1: 492; Muhammed Emin b. Fadlullah el-Muhibbî, *Hulasatü'l-'Eser fi 'Ayyani el-karni'l-hadî Aşr*, (Beirut: Dar Sâdir, 1990), 3: 310.

7 el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 414; Ahmed b. Zeynî Dahlan, *Hulasatü'l-kelam fi Beyani Ümerai'l-beledi el-Haram*, nşr. Ebü Abdullah Muhammed Hasan (Suudi Arabistan: Ardü'l-haremeyn littiba'ti ve el-Neşr, ty), 148.

8 el-Muhibbî, *Hulasatü'l-'Eser*, 1: 239; el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 421-422; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 3: 641-642; Dahlan, *Hulasatü'l-kelam*, 149.

Şerif Muhsin, Mekke'yi kaybettiğini ve onu geri kazanamayacağını hissetmişti. Bundan dolayı hemen ailesi ve sadık adamlarıyla birlikte Yemen'e sığınmak için harekete geçti. Yemen kaynakları bu olayı, ölen şeriflerin çokluğu, Mekke dışına dağılmaları ve ayrılmaları nedeniyle uğursuz bir yıl olarak nitelendirdiler⁹. Osmanlı kaynakları ise bunu, Osmanlı'nın Yemen'i geri alarak, yönetimin Yemen İmamlarına kapıtılmasını engelleyen bir olay olarak tanımlamaktaydı¹⁰. Muhsin, 54 yaşında vefat edinceye kadar imamın himayesinde kalmış, 1629 yılında vefat ettiğinde San'a'da gömülmüştür. Muhsin'in görev süresi üç yıl sekiz aydı ve ona en yakın kişi, Mekke'den ayrıldığı andan Yemen'de öldüğü ana kadar yanında olan oğlu Zeyd idi¹¹.

Ahmed bin Abdülmuttalib, Yemen'in yeni valisi Kansu tarafından yönetilen bir Mısır askeri harekâtında öldürülene kadar, ferman veya Şerifler Meclisi'nin onayı olmaksızın, gayri resmi olarak şerifliği üstlendi. Bundan sonra 1630'lu yılların başında Mesud bin İdris Mekke'ye şerif tayin edilmiş, ancak aynı yıl yüksek ateş sebebiyle vefat etmişti¹². Hicaz bölgesinde şerifler arasında çekişme ve otorite boşluğu vardı. Osmanlı Devleti durumun ciddiyetini öğrenince, dönemin en yaşlı şerifi olan Şerif Abdullah bin Hasan'ın tayin edilmesini emretti. Şerif Abdullah, Mekke'yi yönettikten ve Hicaz bölgesi nispeten istikrarlı hale geldikten sonra, ibadete odaklanmak için Mekke şerifliğini bırakıp yerini genç oğlu Muhammed ve o sırada Yemen'de bulunan yeğenin oğlu Zeyd bin Muhsin'e devretmeye karar verdi¹³.

Bu karardan sonra kaynaklarda Zeyd ismine sık bir şekilde rastlanmaktadır. Zeyd'in siyasi kişiliği bu andan, yani 1631 yılından itibaren şekillenmeye başlamıştı. Bu yıl, Yemen'deki Osmanlı kuvvetleri, ulufenin kesintiye uğraması, Yemen imamlarının askeri saldırılarının Osmanlı garnizonu üzerinde yarattığı baskı nedeniyle isyan etmeye başladı. Osmanlı kuvvetleri Osmanlı padişahına itaatten vazgeçip isyan başlattılar. Yemen'den ayrılıp Mekke'ye geldiler ve silahla Mekke'nin yönetimini ele geçirdiler. Şerif Muhammed bin Abdullah'ı öldürdüler, Şerif Zeyd'i iktidardan indirip Mekke'nin dışına sürdüler. İsyancıları lideri Kör Mahmud, aynı anda üç kişiyi birden Mekke şerifliğine atadı. Bunlar Namî bin Abdülmuttalib, Seyyid bin İdris ve Abdülaziz bin İdris idi¹⁴.

9 Abdullah b. Ali el-Zemdi, *el-Akiku'l-yemani fi Hawadisi ve Vafiyati'l-mihlafti el-Süleymani*, (Kral Soud Üniversitesi. No:7708460 ,(1488/20/3.

10 Mustafa Naîmâ, *Târih-i Na'îmâ*, nşr. Mehmet İpşirli (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 2: 639. Bu çalıma ile ilgili Osmanlı kaynaklarına dair belirtmek gerekir ki, araştırma dönemiyle ve 17.yüzyıla ilgili birçok Osmanlı kaynağına, belgesine bakıldı, ancak araştırmanın bu konusunu kaynakçadakiler hariç destekleyen bir bilgiye rastlanmadı.

11 el-Şeli, *Akdu'l-cevahir*, 1: 520; el-Muhibbi, *Hulasatü'l-'Eser*, 3: 311; Yahya b. Hüseyin b. el-Kasim Ali, *Gayet el-'Amani fi 'Ahbari'l-Kutri'l-yemani*. nşr. Said Aşûr (Kahire: Darü'l-kitap el-Arabî, 1968), 4: 422.

12 el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 428-431; el-Zemdi, *el-Akiku'l-yemani*, 463; el-sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 88.

13 el-Muhibbi, *Hulasatü'l-'Eser*, 2: 176-177; Dahlan, *Hulasatü'l-kelem*, 153.

14 el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 144; Naîmâ, *Târih-i Na'îmâ*, 3: 745-751; el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 445; İbnü'l-Vekil Yusuf el-Mellevani, *Tuhtatü'l-ahbab Bi-men Meleke Mısır min el-Muluki ve n-Nuvvab*, nşr. Muhammed Şiştavî (Mısır: Darü'l-afaki el-Arabiyye, 1999), 131; Ayüb Sabri Paşa, *Mirâtü'l-Haremeyn*, ter. Muhammed Harb (Kahire: Darü'l-afaki el-Arabiyye, 2004), 5: 81-82; Hayrüddin b. Mahmud el-Zirikli, *el-A'lâm*, (Beyrut: Darü'l-ilm lil-melayin, 2002), 6: 240; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, nşr. Zeynep Aycibin (İstanbul: Çamlıca, 2016), 2.:724, 731.

Bu sırada, Şerif Zeyd bin Muhsin Medine'ye yerleşerek Mısır Valisi Halil Paşa ile yazışmaya başladı¹⁵. Mısır valisine işin ciddiyeti bildirildikten sonra, Mısır Valisi Halil Paşa, 3.000 askerin hazırlanmasını, 5 sancakbeyinin karadan ve Süveyş komutanı ile beraberindeki kuvvetlerin deniz yoluyla Mekke'ye hareket etmesini emretmişti. Bu askeri hareketin iki amacı vardı: Birincisi, Zeyd bin Muhsin'i yeniden Mekke şerifliğine tayin ederek ona hilat giydirmek; ikincisi ise, Mekke ve Cidde limanını yeniden ele geçirmektir¹⁶.

Şerif Zeyd'in de katılımıyla Hicaz içlerine hareket eden askeri güçler, Mekke'yi isyancılardan temizleyerek bizzat Şerif Namî dahil tüm asi ve muhalifleri tutuklayıp Zeyd bin Muhsin'i yeniden şeriflik görevine getirdi. Bahsedilen olayların, daha sonra anlatılacak olan olaylar üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu belirtmek gerekir. Korku ve kafa karışıklığı, Şerifler Meclisi'nde sadece idari sürecin bir parçası olmakla kalmayıp, İstanbul'daki Osmanlı devlet adamlarına da sirayet etti. Mesela, 1634 senesine ait Ruûs defterine bakıldığında, İstanbul'daki katiplerin artık Mekke'de resmi şerifin kim olduğunu bilmediklerini, kayıtlarda sıkça Muhammed'in adının üstünün çizilip Zeyd diye yazıldığı görülmektedir¹⁷.

Şerif Zeyd bin Muhsin'in Şerifliği (1632-1666)

Şerif Zeyd, yalnızca 17. yüzyılın değil, bir bütün olarak İslam tarihi boyunca en önemli şeriflerden biri olarak kabul edilmektedir. Zeyd'in Mekke ve Hicaz'da iktidara geldiği görece uzun dönem hadiselerle dolu olmuş, ilerleyen dönemlerde hem kendisine hem de geleneksel olarak Zeyd'in ailesi veyahut Zeydoğulları olarak nitelendiren sülale, yani evlatları ve torunlarına ellerinde güç ve kudret bulundurma fırsatı sağlamıştır¹⁸.

Zeyd, Hicaz'ın doğusundaki Bişe şehrinde 1606 veya 1608 yılında doğmuştur. Annesi Kut el-Nofus adlı Mekkeli bir Araptır¹⁹. Zeyd, Mekke ve Yemen'de babası Muhsin'in yanında kaldığı ve ondan çok şey öğrendiği için, Mekke şerifliği kurumuna yakın büyümüştür. O, 1632 yılında şeriflik kurumu ile Mısır ve Şam askeri liderlerinin oybirliği ve Osmanlı Devleti'nin onayı ile tek başına Mekke şerifi olarak tayin edildi²⁰. 1659-1664 yılları arasında Hac yapmak için Mekke'yi ziyaret eden seyyah el-Ayyaşî, Şerif Zeyd'i alçakgönüllü ve incelikli, koyu tenli ve ak sakallı, güler yüzlü ve ince gövdeli, zamanının en iyi ve prestijli emirlerinden olduğunu söylemiştir. Önceleri dini doktrini Zeydî doktriniydi, sonra Hanefî mezhebini benimseyip Mekke'deki pek çok Zeydî ritüelini engelledi. Bu nedenle şeriflerle diyaloglara ve tartışmalara girse de kararı değişmedi²¹.

15 Naîmâ, *Târih-i Na'îmâ*, 3: 745-751; el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 445.

16 el-Zemdi, *el-Akiku'l-yemani*, 466; el-sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 152-153; İbnü'l-Vekîl, *Tuhfatü'l-ahbab*, 130; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, 2: 724, 731; Ali, *Gayet el-'Amanî*, 2: 835.

17 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Ruûs Kalemi Defteri (A: RSK. d), 1492.

18 Ali el-Samîlî, "Tarihü'l-Tenafur Beyn Emiri Mekke Şerif Saad Bin Zeyd ve Şeyhülharem Sancak Cidde Hasan Paşa", *Kahire Üniversitesi: Küliyet Dar Al-ulum dergisi*, sy. 55, (Temmuz 2010), 568-586.

19 el-Muhibbî, *Hulasatü'l-'Eser*, 2: 176; el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 478; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 168.

20 el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 448.

21 Abdullah b. Muhammed el-Ayyaşî, *el-Rihlet-ül-ayyâşîye*, nşr. Said Fazîlî ve Süleyman Kuraşî (Abu Dabi: Dar el-Suvydî, 2006), 1: 326-327.

Zeyd'in zor bir görevi vardı. Bu da şerifler kurumunun prestijini ve Mekke şerifinin yetkilerini yeniden tesis etmektir. Şerif Zeyd'in şerifliği sırasında büyük emekler sarf ettiği düşünülürse, onun bu gayretleri beş temel başlıkta toplanabilir:

1. Egemenlik meselesi ve Cidde limanı

1.1. Egemenlik meselesi

Bu dönemde Osmanlı Devleti, Yemen'in idaresi üzerindeki kontrolünü kaybetmişti. Sadece Zabid bölgesinin Osmanlı kontrolünde kaldığı ve hatta bu Zabid bölgesini bile İmamîye görece kısa sürede ele geçirmeyi başararak, Yemen ve limanlarındaki Osmanlı varlığına son verdi²². Bunun Mekke üzerindeki etkisi iki şekilde olmuştu:

Birincisi, özellikle Cizan, Muha ve kısmen Kunfuza limanlarının kaybindan sonra, Mısır'ın, Mekke ve Cidde limanına yönelik tutumlarında fark edilen şey şuydu; Osmanlılar, Zeydî İmamlığı'nın güneyden Hicaz bölgesine doğru yayılmasından duyduğu endişe gerçekten artmıştı.

İkincisi, kuzeyden gelen tehlikeydi. Bu dönemde Osmanlı Devleti, Irak'ı Safevî kontrolünden kurtarmak için hareketler düzenliyordu. Şerif Zeyd dönemi, Revan Seferi ve Bağdat Seferi ile aynı zamana denk geldi. O yüzden Osmanlıların Safevî saldırılarının Irak'tan daha aşağıya doğru inmesinden duydukları kaygı nedeniyle Mekke'yi bir kez daha baskı altına aldı.

Osmanlı belgelerinden biri, Şerif Zeyd döneminde Yemen ve Mekke'nin içinde bulunduğu durum, Osmanlı Devleti'nin korkusunun boyutlarını net bir şekilde yansıtmaktaydı. Valide Sultan, padişahı Yemen ve Mekke'yi kaybetme konusunda uyararak, bu bölgeyle ilgilenmeye davet eden bir mektup gönderdi. Mısır valisinden Yemen ve Hicaz'ın ihmal edilmesinin sadece Mısır'da değil İstanbul'da da olumsuz sonuçları olacağını izah eden bir mesaj aldığını belirtti²³. Mısır valisi, Yemen'in kendisine bağlı olmadığını, işlerinin İstanbul'daki merkeze bağlı olduğunu, ama aynı zamanda Hicaz'ın da kendisine bağlı olduğunu iyi bilmekteydi. Bu nedenle yapabileceği tek şey, merkezden, yani İstanbul'dan maddi ve manevi destek istemek ya da tavsiyelerde bulunmak, Mısır'dan şeriflere tahsis edilen para ve hediyeleri göndermektir. Burada Mısır'ın Hicaz bölgesindeki 14 önemli şerife düzenli olarak para gönderdiğine dikkat edilmelidir²⁴.

Osmanlı padişahları, Hicaz bölgesinin yönetiminde şeriflik kurumundan çok merkezden gönderilen görevlilere güvenmişti. Bu, Osmanlı belgelerinde açıkça belirtilmektedir. Çünkü belgelerde anlatıldığı gibi, Osmanlı merkezi yönetiminin birinci derecede temsilcisi Mısır ve Hicaz valisi idi²⁵. Sonra Mekke'deki şeyhülharem ve Medine kadısı gelmektedir²⁶. Şerif Zeyd dönemindeki bu şahsiyetler, padişahın emirlerini yerine getirmek için itimat edilen şahsiyetlerdi.

22 el-Şelî, *Akdu'l-cevahir*, 2: 594; el-Zemdi, *el-Akiku'l-yemani*, 471, 476; Topçular Kâtibi, *'Abdülkadir Efendi Tarihi*. nşr. Ziya Yılmaz (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), 2: 885.

23 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Topkapı Sarayı Müzesi (TSMA.e/d), 532-3.

24 BOA, A. TSMA.d 484.

25 BOA, A. TSMA.e 1063-48.

26 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Mühimme Defteri (DVNSMHH.d), 89-238.

Elbette bu, şerifin marjinalleştirildiği anlamına gelmez, ancak ona güven mutlak değildi ve bu, Beşir Ağa el-Habeşî el-Tevaşî olayı olmak üzere birçok olayla doğrulanmaktadır.

Beşir Ağa, 1640 yılında Hac ibadetini yerine getirmek için Mekke'ye geldi. Bu nedenle şerif, onu karşılamak için birçok hazırlık yaptı. Ancak daha sonra Sultan'ın Beşir Ağa'ya, Mekke-i Mükerreme işleri ile ilgili herhangi bir idari karar alma ve hareket etme konusunda mutlak yetkiler verdiğini öğrendi. Bunun üzerine Zeyd, Beşir'le karşılaşmamak için hazırlıkları iptal edip Mekke'nin dışına çıktı. Beşir Ağa'nın gelmesi, Sultan IV. Murad'ın ölüm haberinin ulaşmasına denk geldi. Zeyd bu haberden memnundu, zira Beşir Ağa'nın Hicaz içinde herhangi bir karar alma meşruiyetini kaybettiğini bilmekteydi²⁷.

Aynı yıl Beşir Ağa Hac ziyaretinde bulunarak ardından 1648 yılında Medine'de Mescid-i Nebevî şeyhi olarak atanıncaya kadar Taif bölgesinde kaldı. Beşir, Hicaz'daki devlet memurlarından biri olduğu esasına dayanarak hareket etmiş ve oraya yerleşmek niyetiyle bütün mal varlığını ve arkadaşlarını Mekke'ye getirmişti. Beşir Ağa'nın adamlarından biri de Çavuş adında namılı bir zâttı. Şerif Zeyd'in vekili, Çavuş'un Mekke'de bulunduğunu öğrenmesi üzerine hemen öldürülmesini emretti. Sonuç olarak, şerifin yardımcısı ile adamları ve Beşir Ağa ile ordusu arasında güçlü bir uyumsuzluk ve çekişme yaşandı. Anlaşmazlık, Beşir'in taraftarlarıyla birlikte yaşamak için Mekke'nin dışına çıkmayı kabul etmesi sona erdi²⁸.

Osmanlı belgelerinde ise ayrıntılar açısından Mekke kaynaklarından biraz farklı bir anlatım mevcuttur. Ancak Beşir Ağa'nın Medine'nin kontrolü için Mekke şerifiyle yarıştığı düşüncesini destekler niteliktedir. Çünkü belgeler, 1674'de Beşir Ağa'nın Medine'deki şeyhülharemliği ve Medine'deki bütün idari ve adli işleri devraldığını da göstermektedir²⁹.

Osmanlı belgeleri, şerifin yetkilerini sınırlamaya yönelik diğer girişimlere değinmektedir. Mısır Hac Emiri Rıdvan Ağa, Mekke'deki Mescid-i Haram'daki dini kadrolardaki atamaları devralmak için sadrazamdan talepte bulundu³⁰. Bu tarihe kadar Kabe'deki görevlilerin atamaları Şerifler Meclisi tarafından yapılmaktaydı. Rıdvan Ağa'nın yazışmaları, bu talebin gerekçesi ve bu dönemde Mekke'deki işlerin ve tayinlerin mahiyeti hakkında farklı düşünülmesine neden oldu. Sorunun yanıtı da 17. yüzyıldaki seyahatnamelerden geldi. Seyyah el-Ayyaşî Mekke'deki dini ve siyasi mevkilerdeki yolsuzluğuna işaret etmekte ve rüşvet miktarını aktarmaktaydı. Hitabet, yargı ve fetva gibi makamların Hicaz'da en çok ödeme yapanlar için olduğunu belirtmekteydi³¹. 30 yılı aşkın bir süre Mısır hac emiri olarak yaptığı hizmetlerle iyi tanınan Rıdvan Ağa'nın müdahalesinin yolsuzluğu sınırlamayı mı amaçladığı, yoksa maddi bir çıkar mı arzuladığı tartışmaya açıktır.

27 el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 464-465; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 187-190; Dahlan, *Hulasatü'l-kelam*, 157.

28 el-Muhibbî, *Hulasatü'l-'Eser*, 2: 179; el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 470-471; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 206-209.

29 BOA, A. DVNSMHM.d, 91-447.

30 BOA, A. TSMA.e 799-2.

31 el-Ayyaşî, *el-Rihletü'l-ayyaşîye*, 1: 440.

1.2. Cidde limanı

Zeyd bin Muhsin Cidde limanına büyük ilgi duymuş; özellikle Mekke şerifi için önemli bir mali kaynak ve güç sembolü olması hasebiyle her zaman oradaki gücünü korumaya çalışmıştır. Bu konuda yaptığı ilk iş Cidde sancakbeylerinden Cidde limanının mahsulünün yarısını istemek oldu, ancak Mısır valisi bunu şiddetle reddetmekteydi. Mısır Mekke yazışmalarının yetkilisi Ali bin Hayza aracılığıyla Mekke ve Mısır tarafları arasında yazışmalar oldu, sonunda Şerif Zeyd, Mısır valisini limanın gelirlerinin yarısının kendisine ait olması gerektiğine ikna etti³². 1643 yılında Mustafa Bey, Cidde Sancakbeyi olmuştu³³. Dolar Bey, Mustafa Bey tarafından Cidde'deki askerlerin komutanlığına atandı³⁴. 1655 yılında ise Mustafa Bey şeyhülharemlige tayin edildi. Şeyhliği üstlenmesi, Şerif Zeyd ile olan ilişkisinin bozulmasına sebep oldu. Zira Mustafa Bey Mekke'nin iç işlerine ve şerifin hükümlerine bizzat karışmaya başlamıştı³⁵. 1648'de Mustafa Bey, Taif yakınlarında yürüyüşe çıkmış, Caferi adlı bir kişi ona saldırarak onu ölene kadar bıçaklamıştı³⁶. Şerif bu sıralarda Mekke'de bulunmamakla birlikte, bazı kaynaklar onun bu suikastta parmağı olduğunu belirtmektedir³⁷. Aynı zamanda çağdaş bir Yemen kaynağı, Osmanlı Devleti'nin anlatıldığı gibi Yemen, Mekke ve ihmal edilen şerifi kontrol etmek için devasa bir orduyu donattığını, ancak bu askeri gücün Mekke'ye gelmeyi başaramadığını belirtmektedir³⁸.

Şerif'in o dönemde Mekke'deki vekili İbrahim bin Muhammed bin Abdullah bin Hasan'dı. Mustafa Bey'in öldüğünü öğrenen şerif vekili, onun Mekke'de bulunan askerlerini ve komutanı olan Dolar Bey'i kontrol altına almak için tutukladı; Dolar Bey'in Cidde'ye ulaşmaya yönelik gizli girişimleri nedeniyle, şerif vekili tarafından, Dolar Bey'in Cidde'yi kendisi için kontrol etmeye ve parayı almaya çalıştığından şüphelendiği için tevkif etti. Daha sonra Mekke Kadısı ve Osmanlı devlet adamlarının müdahalesi sonrası Dolar Bey serbest bırakıldı³⁹.

Mustafa Bey ile ilgili Osmanlı belgeleri biraz farklı, açıklanamayan bir anlatıya sahiptir. Belgelerden birinde, Mustafa Bey'in 1640 yılında Cidde sancakbeyi olduğu, Surre Emmini olan Süleyman Paşa'nın Hicaz'da yaptığı teftişlerden birinde Mustafa Bey ile Süleyman Paşa arasında bir tartışma çıktığı belirtilmektedir. Bu anlaşmazlık Mekke içinde silahlı çatışmaya neden oldu ve çok sayıda sivil öldürüldü. Belgede, Mekke'de fakirlerin büyük bir kısmının katledilmesi, ibadet edenlerin tam bir gün namaz kılamamalarından dolayı Şerif Zeyd'in İstanbul'a Mustafa Bey'i şikayet ettiği belirtilmektedir⁴⁰.

32 el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 169-170.

33 el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 202.

34 el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 470.

35 el-Muhibbî, *Hulasatü'l-'Eser*, 2: 179; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 202-206; Dahlan, *Hulasatü'l-kelam*, 158.

36 el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 469-470; Dahlan, *Hulasatü'l-kelam*, 158.

37 el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 203.

38 Abdullah b. Ali el-Vezîr, *Tarih Tabak el-Halva ve Seha'ifi'l-meni ve s-Selvâ/Tarih el-Yemen fi el-Karnil-hadi Aşar el-Hicrî*, nşr. Muhammed Abdülrahim (Beyrut: Dar el-Mesîre, 1985), 150.

39 el-Muhibbî, *Hulasatü'l-'Eser*, 2: 179; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 206-207.

40 BOA, A. TSM.A.e 886-1.

Surre emini ve Cidde sancakbeyine hitaben yazılan fermanlardan birinde padişah tarafından surrenin her zamanki gibi dağıtılmamasının gerekçelerinin araştırılması ve netleştirilmesi için emir verilmişti⁴¹. Sanıyoruz ki bu mesele ve şerifin bir önceki şikâyeti, Mustafa Bey'in 1644 yılında Cidde'den azliyle sonuçlandı⁴².

17. yüzyılın ortalarında Cidde liman kentinde, Mısır Hac Emiri Rıdvan Bey Zülfikâr'ın bir memlûğü olan Kıtas adlı bir kişi ortaya çıkmıştır. Tarihçi Sincârî, Rıdvan Bey'in Şerif Zeyd ile ilişkisinin olumsuz olduğunu ve Kıtas ile Şerif Zeyd arasında çeşitli anlaşmazlıkların yaşandığını belirtmektedir. Sincârî, Rıdvan Bey ile şerif arasında bir anlaşmazlık ve düşmanlık olduğunu belirtir. Bu nedenle Rıdvan Bey, şerifin değiştirilmesi konusunda padişahı ikna etmeyi başarmıştı. Ancak dönemin Mısır Valisi Arnavut Ahmed Paşa böyle bir kararın Hicaz ve çevresine getireceği sonuçlar konusunda padişahı uyarmış, padişah fikrini değiştirip kararı iptal etmişti. Bundan sonra Emir Rıdvan, Kıtas'ı Cidde limanına sancakbey olarak atanması için hazırladı⁴³.

Tarihçi İsamî ise çıkan ihtilafın sebeplerini bize şu şekilde açıklamaktadır⁴⁴:

Kıtas, Kunfuza limanından Mekke'ye gelen tüccarların işlerine karışmaktaydı. O, bu tüccarlardan biri olan el-Sa'îdî'yi hapse attırdı. Kıtas, Mekke halkına surre ödemelerinde *kirşü'l-hacer*'in⁴⁵ kıymeti 40 yerine 45 *divanî* yaparak para biriminin kurunu da manipüle etmekteydi. İki ve kaçan Seyyid Abdülaziz bin İdris ile Kıtas arasında sık sık yapılan ziyaretler Şerif Zeyd'in kalbine şüphe düşürdü. Medine'den gelen bazı askerlerin, şerife olan nefretleri ve onu değiştirme arzuları nedeniyle, Kıtas ile Şerif Zeyd'in arasına kin tohumlarını ekme girişimleri başladı.

Şerif Zeyd'in otoritesine yönelik ilk gerçek tehdit, 1650 yılında, Kıtas'ın Şerif Zeyd'in görevden azledildiğini ve Abdülaziz bin İdris'i Mekke şerifi olarak tayin edildiğini ilan etmesiyle meydana geldi. Kıtas, Şerif Zeyd'in Cidde'deki veziri yerine Nâsır bin Seyyid el-Sururî'nin atanmasını sağladı. Şerif Zeyd, Kıtas ve Seyyid Abdülaziz'i karşılamak için tüm güçleri ve teçhizatıyla hemen harekete geçti. İki güç Mekke'nin dış mahallelerinde karşılaştı. Aralarında savaş başladı. Şerif Zeyd savaşı kazanınca Şerif Abdülaziz hem kendisinin hem de Kıtas'ın bağışlanmasını ve Mısır'a gitmelerine izin verilmesini istedi. Zeyd taleplerini kabul ederek onları serbest bırakıp Mekke'ye döndü⁴⁶.

Mısır kaynakları, Kıtas meselesini farklı bir şekilde değerlendirmektedir: Kıtas ile Şerif Zeyd arasındaki savaşta askerlerin Mekke'ye girmesine neden olan çatışmayı, Kıtas'ın Mescid-i Haram'ı ve Şerif Zeyd'in evini toplarla bombalamasını ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Bu durum, Mekke'deki şeriflerin Sultan'a detayları anlatmak için İstanbul'a mesajlar göndermesine

41 BOA, A. TSMA.e 717-47.

42 BOA, A. DVNSMHM.d, 89-200.

43 el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 214.

44 el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 472-474.

45 Hicaz ve Yemen bölgesinde kullanılan bir para birimidir.

46 el-Muhibbî, *Hulasatü'l-'Eser*, 2: 180-182; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 215-218.

neden oldu. Osmanlı padişahı, Kıtas'ın işlediği suçtan dolayı öldürülmesini emretmiş, ancak dönemin Mısır Valisi Arnavut Ahmed Paşa padişah emrini saklayarak Kıtas'ı Hicaz'dan çıkarmaya çalışmıştı⁴⁷. Sonraki yıl Kıtas, Mısır valisinin desteğiyle Mısır hac emiri olup hac konvoyuyla Mekke'ye gelip Şerif Zeyd tarafından karşılandı. Tarihte ilk kez şerif, hac emirine sarılmakla değil, daha sonra ve asırlar boyunca alışkanlık haline gelen tokalaşma ile onu karşıladı⁴⁸.

Ahmed Paşa'dan sonra atanan Mısır Valisi Hafız Abdurrahman Paşa, 1651 yılında Osmanlı padişahına Mekke'deki durumu anlatan bir mesaj göndererek, hem şerif ile Kıtas, hem de Arap aşiretleri ile arasındaki münasebetlerin iyi olduğunu, Hicaz'da her şeyin istikrarlı ve kontrol altında olduğunu anlatmıştı⁴⁹.

Bu olaylardan sonra Süleyman Bey, Cidde limanını ve şeyhülharemligi devraldı. Burada sadece Cidde'de değil, Mekke'de de bir dizi imar ve onarım faaliyetlerinde çalıştı, ancak iktidara geldikten sadece 2 yıl sonra vefat etti⁵⁰. Daha sonra 1666'da Şerif Zeyd'in ölümünden sonra yerine iktidarın devriyle ilgili düzenlemelerde çok önemli bir rol oynayan İmad Efendi geçti⁵¹. Cidde sancakbeylerinin değişmesiyle birlikte, Şerif Zeyd'in Cidde limanındaki mutad payını, ölümüne kadar herhangi bir tehlike ve sıkıntı yaşamadan almaya devam ettiği belirtilmiştir.

Mekke'den Cidde'ye ve tersi yönde yoldaki güvenlik düzeyi, o zamanın ve koşullarının üzerindeydi ve bu bir gurur kaynağıydı. Seyyahlar, yolun güvenliği ve şekli ile ilgili önemli bilgiler aktarmaktadır. Örneğin, Mekke-Cidde yolu üzerinde hem kahve içmek için, hem dinlenmek için sekiz kahvehane vardı. Ayrıca yol o kadar güvenli idi ki, kervan refakatçisiz tek başına gitse bile kimse itiraz etmezdi. Tüccarlar tarafından denetlenen gelişmiş hayvan ve rehber kiralama sistemi, Cidde ile Medine arasındaki hareketi daha kolay ve rahat hale getirdi; deve veya eşek kirası, kiralanınca ya da yolculuk bitince ödenebilirdi. Eşekler gidiş dönüş veyahut sadece gidiş için kiralanıp Mekke'de de bırakılabilirdi⁵².

2. Arap Kabileleri

Arap kabileleri, Mekke-i Mükerrerme'nin doğu ve güney bölgelerine ayrı ayrı gruplar halinde yerleşmişlerdi. Arap kaynaklarında şeriflerin doğu bölgelerine sürekli saldırılar düzenlemesi sıkça anlatılmaktadır. Bu saldırıların ilk amacı ister ticari trafik, ister Hac konvoyları için olsun, yolları emniyete almaktır. İkinci amaç ise hayvancılık, süt, yağ, yün vb. ürünlerden aynı veya nakdi gelir elde etmektir. 17. yüzyılda özellikle Hicaz'da en önemli ulaşım araçları olan deve, at ve eşeklerin yeterli sayıda temin edilememesinin doğu bölgelerine yapılan saldırıların en önemli sebeplerinden biri olduğuna inanılmaktadır. Özellikle 1634 yılında Mekke'de ciddi bir

47 İbnü'l-Vekil, *Tuhfatü'l-ahbab*, 138-139.

48 el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 472-474; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 220-222.

49 BOA, A. TSMA.e 885-60.

50 el-Muhibbi, *Hulasatü'l-Eser*, 2: 179; el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 476; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 225/231.

51 el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 478; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 234; Dahlan, *Hulasatü'l-kelam*, 156.

52 el-Ayyaşî, *el-Rihletü'l-ayyaşîye*, 2: 154, 160-161.

at kıtlığı yaşanmıştı. Bu at kıtlığı, Mekke şeriflerinin tarihte alışılmadık bir şekilde eşeklere binerek dolaşmalarına yol açtı⁵³.

Seyyah Ayyaşî, Hicaz'ı ziyaret ettiğinde eşek fiyatı 100 altın dinarı bulduğu için Mekke-i Mükerrerme'deki abartılı eşek fiyatları karşısında hayrete düştü. Ancak Şerif Zeyd döneminde at ve deve sayısının azalması, ziyaretçi sayısının görece artmasıyla bu dönemde eşeğin öneminin farkında olunmadığı anlaşılmaktadır⁵⁴.

Şerif Zeyd, yaptığı mücadele sonucunda doğuda Basra bölgesine ulaştı. O, Mekke'nin kuzeyindeki bölgelerde yaşayan büyük Subh kabilesi ile de savaşmış, bu kabilenin yenilmesinden sonra ondan çok para kazanmıştı⁵⁵. Güney Mekke ve güney Taif'e gelince, 1638'de Gamid ve Beni Saad kabileleriyle savaştı⁵⁶. Ridde savaşları döneminden 19. yüzyılın sonlarına kadar Arap kabilelerinin Mekke ile münasebetleri genellikle isyan şeklindeydi. Tarihiçi Sincârî de 1640 yılında Hicaz Arap kabilelerinin Mekke şerifine itaatsizliklerini ve şerifin Hicaz emirine karşı bir isyan olarak gördüğü bu itaatsizliği nasıl ele aldığını aktarmaktadır⁵⁷.

Şerif Zeyd'in Arap aşiretlerine yönelik askeri hamlelerinden en önemlisi Necd'te yaptığı savaştı. Stratejik olarak Necd bölgesi, Mekke için büyük önem taşımaktaydı. Necd halkı, Şerif Zeyd'in itaatinden ciddi bir şekilde ayrılmaya çalıştı. Bunun üzerine şerif, iktidardayken hayatındaki en korkunç olarak nitelendirilen bir askeri hamle yaptı. Necd'e girip onu ele geçirmiş, bir grup köy ve evleri yıkıp ileri gelenlerini öldürmüştü. Şerif bununla da yetinmeyip Necd kabilelerinin reisi Muhammed bin Mazi bin Muhammed bin Sari'yi de öldürmüştü⁵⁸.

Tarihi kaynaklar, Arap kabilelerinden siyasi ve askerî açıdan bahsetmiştir. Peki o dönemde onların sosyal durumları, dine ve merkezi yönetime bakışları nasıldı?

Seyyah Ayyaşî, gözlemlerini aktarırken Hicaz'daki Arap kabilelerinin durumunu şu şekilde açıklamaktadır. Çoğu namaz kılmayı, okumayı ve yazmayı bilmiyorlardı. Peygamberi seviyorlar, Medine'de O'nu ziyaret ediyor, ilimlerine ve akidelerine göre değil, sezgilerine göre onunla konuşuyorlardı. Onlar çıplak ayakla, Mescid-i Haram'da gördüklerini taklit ediyorlardı. Haremdekilerin çoğu onlarla alay ediyorlar ve onlarla kaynaşmıyorlardı⁵⁹. Bu tasvir, Mekkelilerin Hicaz'da marjinal bir şekilde ele alındığına inanılan kabilelere bakışının net bir resmini veriyordu.

3. Medine-i Münevvere

Medine, genellikle işlerini yöneten Mekke şerifinin bir temsilcisiyle bağlantılı idi. Mekke'deki birçok dalgalanma ve değişikliğin yanı sıra, şerif vekilinin Medine çevresindeki hacılar ve ziyaretçilerine yönelik kötü muamelesi nedeniyle Osmanlı Devleti bölgede farklı bir

53 Dahlan, *Hulasatü'l-kelam*, 156.

54 el-Ayyaşî, *el-Rihletü'l-ayyaşîye*, 2: 153.

55 el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 170-171, 203.

56 el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 183-185.

57 el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 193.

58 el-Vezîr, *Tarih Tabak el-Halva*, 82.

59 el-Ayyaşî, *el-Rihletü'l-ayyaşîye*, 1: 456-466.

yönetim biçimi denemeye başladı. Şerifler yavaş yavaş gerçek kontrolünü kaybetmekteydi⁶⁰. Medine nüfus açısından hızla büyüdü, bu nedenle devletin Şerif Zeyd döneminde, özellikle 1642 yılında yapılmış nüfus istatistiklerine göre Medine’de kişi sayısı 23.200 idi. Sultan IV. Murad zamanında Medine’nin son nüfus sayımı ise sadece 6.666 kişinin yaşadığını göstermekteydi⁶¹. Seyyah Evliya Çelebi, şehrin 1671 yılında Hac mevsimleri dışında 14 bin kişiye ulaştığını kendi şahsi tahminine gören naklediyordu. Bu rakam yanlış da olsa 10 yıldan daha kısa bir süre içinde tahmini nüfusun en düşük seviyede ikiye katlandığını göstermektedir⁶². Bununla birlikte şehir daha da önem kazanmıştı; bu yüzden 1647 yılında merkezden atanan şeyhülharem ve kadı aracılığı ile doğrudan Osmanlı idaresine bağlanmıştı⁶³.

Medinelilerin lüks ve savurgan insanlar olarak tanımlandığı, hayatlarının kemer sıkmaya daha yakın olan Mekkelilerin hayatlarına benzemediği, Mekke’den daha çok şehirleşmenin Medine-i Münevvere’de olduğu bilinmektedir. Ayrıca Medineli kadınların aile ve toplum içinde etkili bir kişiliğe sahip olmaları giyimlerinden, kokularından ve çarşılarda alışveriş yapma tarzlarından da anlaşılmaktadır. Bu dönemde Medine’de kadınlar kocalarından sadece alışveriş ve şahsî ihtiyaçları için aldıkları belli bir meblağa sahip olmuşlar ve buna *şahşaha* denilmiştir⁶⁴. Seyyah Evliya Çelebi, Medineli kadınların mavi ipek giydiklerini ve peçelerinin kırmızı, yeşil veya sarı olduğunu, gözlerine sürme çektiklerini, erkeklerinin de başlarına Keşmir kumaşından sarık ve Şam tarzı başlık taktıklarını ekler⁶⁵.

Ayyaşî, kent pazarlarının ürün, meyve ve sebze yönünden zengin olduğunu, fiyatlarının da diğer kentlere göre uygun olduğunu belirtir. Meyvelerden en çok üzüm ve hurma, sebzelerden ise bakla, havuç ve ebegümece vardı. Medine’nin ithalatının çoğu Yenbu limanından gelirken, Mekke’nin ithalatı Cidde veya Kunfuza’dan gelmekteydi⁶⁶.

Medine-i Münevvere ve buradaki yönetimin mahiyeti 17. yüzyılda karmaşık bir mesele idi. Ayyaşî, tarihi süreçte Medine şehrini Hz. Hüseyin’in soyundan gelen emirlerin yönettiğini fakat kendi yaşadığı dönemde bu soydan gelen kişinin şehirde önemli bir figür olmakla birlikte yönetimde bulunmadığını, şehrin birkaç kişi tarafından yönetildiğini belirtir. Ayyaşî Medine’nin yönetim mekanizması hakkındaki görüşünü şöyle aktarmaktadır;

“Medine-i Münevvere’de kaldığım birkaç ay süre boyunca gerçek karar vericiyi belirlemekte zorlandım. Çünkü orada bulunan şeyhülharem, kaledeki asker sorumlusu, Mekke şerifinin vekili, ki bu kişi Mekke şerifinin kızı Tukeyye’nin eşidir, gibi kişiler, şehir içinde etkili karar alma yetkisine sahiptirler⁶⁷.”

60 BOA, A. DVNSMHH.d, 89-238.

61 BOA, A. DVNSMHH.d, 89-65.

62 Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 9: 121a.; Evliya Çelebi, *el-Rihlatül-hicaziyye*, nşr. Safsafî Ahmed Mürsî (Kahire: Darü'l-afak el-Arabiyye,1999), 140.

63 BOA, A. DVNSMHH.d, 91-447.

64 el-Ayyaşî, *el-Rihletü'l-ayyaşîye*, 1: 385, 456.

65 Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 9: 121a-121b; .Evliya Çelebi. *el-Rihlatül-hicaziyye*, 146.

66 el-Ayyaşî, *el-Rihletü'l-ayyaşîye*, 1: 297.

67 el-Ayyaşî, *el-Rihletü'l-ayyaşîye*, 1: 463.

Evliya Çelebi Ayyaşı'yi teyit eder ve şöyle der: “Şeriflerin Medine üzerinde Mekke üzerindeki güçleri kadar yetkileri yoktur»⁶⁸.

Medine-i Münevvere'nin şehir üzerinde geniş yetkilere sahip şahsiyetlere ev sahipliği yaptığı bir önceki metinden anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'nden şeyhülharem ve asker ağası, Şerif Zeyd'in kızının kocası olan Seyyid Hmoud de aynı yetkiye sahipti. Metne göre âdete gelince, Medine'nin Emiri olan Hüseyinliler (seyyidler) soyundan resmi sıfatla bir emiri vardı. Bununla birlikte, şehrin sözde emiri olarak kaldığı ve Hasanlılar (şerifler) soyunun veya daha doğrusu Şerif Zeyd ve akrabalarının mutlak tasarrufunda olduğu anlaşılmaktadır.

1666 yılında Medine'de hutbe ve namazdan sonra yapılan dua, Peygamber'e yapılan dua ile başlar, ardından duada Sultan ve iki Mescid-i Haram'ın hamisi Şerif Zeyd anılıp ardından şehrin Emiri Seyyid Hüseyin bin Hammad zikir edilirdi. Ayyaşı, birkaç yerde bu Hüseyinli Emiri'nin yalnızca ismi olduğunu doğrular, ancak denetim işleriyle ilgili asıl yetkinin Zeyd ve taraftarlarında olduğunu söylerdi⁶⁹.

Osmanlı Devleti 1636 yılında Medine meselesi ve idaresi ile ilgili kesin bir karar almış, Medine'deki şeyhülharem görevine daha önce Hicaz'a gelip yerleşen Osmanlı padişahının hizmetkarlarından biri olan Beşir Ağa el-Habeşi'yi 15 yıllığına atamıştı. Beşir Ağa'ya Medine'de hukuki ve siyasi açıdan rahat hareket etmesi için mutlak yetkiler verildi, bu yıldan itibaren Medine Emiri'nin konumu, doğrudan Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Şeyhülharem ile bağlantılı hale geldi⁷⁰.

3.1. Kadı Zafer'in Sorunu

Şerif Zeyd, bir gün Hz. Muhammed'in kabrini ziyarete gidip Medine'ye vardığında birkaç gün kalmaya karar verdi. O dönemde Medine'nin en önemli şahsiyeti ve sembolü olarak kabul edilen Kadı Zafer, 17. yüzyılın en önde gelen Türk kadılarından biri idi. 1643 yılında Kadı Zafer'in Medine'deki hareketlerinden birinde, kimliği belirsiz bir kişi, konvoyuna saldırarak onu öldürmüştür. Bu suikast olayı Şerif Zeyd'in Medine'de bulunmasına denk gelmiş ve sonuç olarak kadıyı öldürmekle doğrudan Şerif Zeyd itham edilmiştir. Şehir halkının ve ağalarının gözünde ya azmettiricidir ya da bu suçun işlenmesinden haberdardır⁷¹.

Şehir halkı ve içindeki ordu, Şerif Zeyd ile savaşılmaya hazırlandı. Zeyd, Medine halkını sakinleştirmek ve olanlarla hiçbir ilgisi olmadığını doğrulamak için elçi ve mektuplar göndermeye devam etti. Böylece Medine halkı sonunda ikna oldu ve şerif bizzat suikastı araştırmaya başladı. Şerif Zeyd'in yürüttüğü soruşturma sonucunda Medine'deki Osmanlı kuvvetlerinden dokuz asker tutuklanarak bununla itham edilmiş, böylece fitne sona ermiş ve Şerif Zeyd Mekke'ye dönmüştü⁷².

68 Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 9: 164b; Evliya Çelebi. *el-Rihlatül-hicaziyye*, 277.

69 el-Ayyaşı, *el-Rihletü'l-ayyaşıye*, 1: 464.

70 Abdurrahman b. Abdülkerim el-Medenî el-Ansarî, *Tuhfatü'l-Muhibbîn val'ashab fı Ma'rifati ma lil-Madaniyyin mine'l-ensab*, nşr. Muhammed Arvisi (Tunus: el-Mektebetü'l-Atika, 1970), 62.

71 el-Ayyaşı, *el-Rihletü'l-ayyaşıye*, 1: 440-441; el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 472.

72 el-Muhibbî, *Hulasatü'l-'Eser*, 2: 180; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 210-211; Dahlan, *Hulasatü'l-kelam*, 158-159.

Bu hadisede garip olan şey, şerifin Medine'de bulunduğu zamana denk gelmesiydi. Olayın planlı olduğunu ve Medine'deki Osmanlı askerlerinin şerifi suçlamak ve devirmek, hatta en azından otoritesini zayıflatmak amacıyla bunu gerçekleştirmek için çalıştıklarına inanılmaktadır. Bunu doğrulayan şey, mahkûm edilen aynı askerlerin daha sonra hac emirleri aracılığıyla serbest bırakılmasıdır. Aynı askerler, dönemin Cidde Sancakbeyi Kıtas Bey ile işbirliği yaparak Kıtas'ı şerifi devirmeye ikna etmede büyük rol oynamıştı. Şerif Zeyd'i tehlikeli ve kötü bir insan gibi tanıtarak, şerif davasını ya da tabir-i caiz ise kadı Zafer meselesini yeniden canlandırmaya çalışmışlardı⁷³.

4. Hac kervanları ve Safevî /Acem Hac meselesi

Hac mevsiminde Mekke çok kalabalık olup orada insanlar gruplara ayrılır ve her grubun kendi şefi ve sorumlusu bulunurdu. Şam veyahut Doğu Akdeniz, Mısır, Irak ve Yemen kamplarındaki hacı, kabileleri ve askerleri kontrol etmek kolay bir iş değildi. Şerif Zeyd, özellikle bu Hac kervanlarına ait askerlerin hareketlerini kontrol etmede birçok sorunla karşılaştı. Örneğin, 1637 senesinde Şerif Zeyd'in yandaşları ile Mısır Mahmili'nin askerleri ve Mısır Hac Emiri Rıdvan Bey arasında büyük bir sorun çıktı. Bu çatışma Mekke içinde adeta bir savaşa yol açmıştı, ancak Şam Hac kafilisinin Emiri Muhammed Bey bin Ferruh'un müdahalesi herhangi bir kayıp olmasını önledi ve anlaşmazlık her iki tarafın uzlaşısıyla sona erdi⁷⁴. Ancak anlaşmazlık tamamen bitmedi ve kısa süre sonra 1638 yılında tekrarlandı. Aynı şekilde Şam Hac kafilisinin reisi de anlaşmazlığın yoğunluğunu azaltmak, Hac törenlerini tamamlamak için çalıştı⁷⁵.

Seyyah Ayyaşî, kitabında Hac mevsimlerinde Mekke'de yaşanan güvensizlik durumunu ve sık sık yaşanan hırsızlık olaylarını da anlatmaktadır. Buna göre Mekke'ye Mağrib, Mısır, Yemen, Irak, Şam ve farklı bölgelerden ve milletlerden hacılar gelmekte, her grubun ayrı bir lideri bulunmakta, suç işleyen hacılar sadece kendi liderleri tarafından cezalandırılabilmekte idi. Yetkileri kanunla sınırlandırıldığı için çoğu suç olaylarına Mekke şerifi veyahut şehrin güvenlik sorumlusu müdahale edemiyordu. Ayyaşî, hırsızlık durumlarında insanların haklarının kaybolduğunu ve haklarını alamadıklarını ileri sürüyordu. Hatta bazı grup liderleri çalınan eşyalardan belli bir yüzde ile pay alırdı⁷⁶.

Hac kafilelerinin izlediği rotaya gelince, yolda taciz ve tehlikelere maruz kalan tek kabileler Şam ve Acem kafileleriydi. Hint hacıları ise Hint Okyanusu'nu aşır Kızıldeniz'e ulaştığı için emniyeteydi. Mısır'a gelince, ister Süveyş yolundan Kızıldeniz'e, ister bugünkü güney Ürdün topraklarından Mekke'ye geçiş güzergahından olsun, mükemmel ve güvenli bir konumda idi. Mağrip kervanı, seferinin başında Trablus bölgesinde çok sayıda bedevi varlığı nedeniyle birkaç saldırı ve hırsızlıktan zarar görmüş, daha sonra Mısır kervan hattına katılması nedeniyle herhangi bir zarara uğramamıştı⁷⁷.

73 el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 472.

74 el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 461-463; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 178-180; Dahlan, *Hulasatü'l-kelam*, 156.

75 el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 182.

76 el-Ayyaşî, *el-Rihletü'l-ayyaşîye*, 1: 317.

77 el-Ayyaşî, *el-Rihletü'l-ayyaşîye*, 1: 177-280.

1654-1655 yıllarında Şam kervanı, Arap kabileleri yüzünden çok sıkıntı çekmiş, bu yüzden yolda karşılaştığı güçlüklerin şiddetinden Hicaz'a neredeyse ulaşamamıştı. Çok para ödediği ve ödenenin 100.000 altın olduğu tahmin edilmektedir. Ödenen para miktarına rağmen hacı bagajlarından birçoğu çalınır ve hacıların birçoğu öldürülürdü. Bu olaylar sadece bu yıllarla sınırlı kalmamış, Şam'dan gelen hacılar ilerleyen yıllarda da aynı problemi yaşamıştır.

Ayyaşî, Arap kabilelerinin geçiş ve güvenlik karşılığında hac emirlerinden sabit meblağlar aldıklarından bahsettiği için bu acıların gerçek nedenini açıklıyor. Hac emiri değişince, yeni emir kabilelere yapılan bu mali desteği kesip askeri gücüyle bu haksız meblağları yolda bedevî kabilelerine ödemedi geçebileceğine inanarak kabileye eşlik eden asker sayısının artırılmasını emretmişti. Sıcak bölgelerde savaşmaya alışkın olan Arap, hac emirlerinin inadı ve cehaleti nedeniyle her zaman askerleri yenmeyi veya en azından birçok hacıyı soyup öldürmeyi başarırlardı⁷⁸.

4.1. Acem meselesi

Osmanlı belgelerinde Kızılbaş olarak tanımlanan Safevî tebaasının (Acemlerin) Hac yapmalarını engellemek için bir padişah emrinin geldiği belirtilmiştir. Bu Şerif Zeyd'e sürpriz olmuştu, çünkü Hac mevsimi yaklaşip kervanlar Mekke'ye gitmekteydi⁷⁹. Şerif'in Şiiileri ve Acemleri kabul etmemesi konusunda Osmanlı otoritesinin ısrarı, o dönemde Safevî Devleti'ne karşı askeri hareketlerinden kaynaklanmakta idi. Zira Revan Seferi sona erip Osmanlı ordusu Bağdat'ı fethetmek için yürüyüşe geçmişti.⁸⁰

Muhtemelen bu yasak Safevî Devleti içindeki kamuoyu baskısı, mezhebî bakış açısını ve dinî referansı ispatlama, Safevî Devleti'nin taraftarlarının İslam dünyasının her yerine fikrî ve siyasi tartışmaları yaymak için önemli bir merkez olan Mekke'den çıkarılması, Yemen'deki Şii İmami Devleti ile Irak'a hakim olan Safevî Devleti'nin birleşme kaygısı gibi çeşitli nedenlerden kaynaklanmış olabilir.

Şerif gerçekten de talimatları akıllıca uygulamış, Mekke'de bulunanları kovmuş, onların o yıl Hac yapmalarını engellemiştir⁸¹. Sadece Mekke'de değil, 1644 ve 1653 yıllarında Kızılbaşların şehre girip Ravza-i Mutahhara'ya ulaşmasını engellemek için Medine'de de ciddi tedbirler alındığına dair bilgiler de bulunmaktadır⁸².

Seyyah Ayyaşî, Şerif Zeyd'in şerifliğinin son yıllarında gelen Acem Hac kabileleri hakkında doğru bilgiler aktarırken, Acem hacıların Hicaz'a yaptıkları yolculuğun gerçekliğinin anlaşılacağı bir dizi noktayı da vurgulamaktadır⁸³:

78 el-Ayyaşî, *el-Rihletü'l-ayyaşîye*, 1: 386-387.

79 el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 181; Dahlan, *Hulasatü'l-kelam*, 157.

80 Nâimâ, *Târih-i Na'imâ*, 3: 883; Kâtip Çelebi, *Fezleketü't-tevârih*, nşr. Seyyid Muhammed (Mısır: Cenub el-Vadi Üniversitesi: 2003), 366.

81 el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 181.

82 BOA, A. DVNSMHH.d, 238-89.

83 el-Ayyaşî, *el-Rihletü'l-ayyaşîye*, 1: 315, 380, 432, 435.

- 17. yüzyılın ortalarında Acem hacıları Hicaz bölgesine geri dönmüş, yüzlerce hacı düzenli olarak Mekke ve Medine'ye gelmeye başlamış, bunların sayısı Hac mevsimlerinin birinde 1800'e ulaşmıştır.
- Acem kervanı her zaman diğer kervanlardan birkaç gün geride olur ve bunun nedeni, vergiyi ondan almak için yol üzerinde birkaç kez durdurulmasıdır. Mesela, sadece Mekke ile Medine arasındaki yolculuk bu kervanla 45 günden fazla sürerdi.
- Kervan İsfahan'dan hareket ederek Irak-ı Arap'ı, ardından Basra'yı, ardından Mekke'yi geçer ve nihayet Medine'ye ulaşır. Hacılar, Osmanlı nüfuz bölgelerine girdikten hemen sonra ve Medine'ye varıncaya kadar bölgelerin yöneticilerine ve Araplara elliye yakın altın dinar öderlerdi. Örneğin, Basra valisinin kendisini korumak ve Mekke'ye götürmek için her hacı için 30 altın dinar aldığını görüyoruz. Mekke Şerifi Zeyd ise kişi başı 11 dinar alıyor, hatta bu vergiyi İran Şahı'nın vezirinden, doktorundan ve mübaşirinden de almaktaydı. Arap kabilelerinin ve Medine Şerifleri'nin de topladığı bir yüzde vardı. Ayyaşî, Acem her hacının, yalnızca Mekke ve Medine'ye giderken vergi ödeyeceğini bildiği için, asgarî tahmini olarak, yanında ayrı ayrı 50 dinar taşıdığından bahseder.
- Bu konunun mezhep veya etnik köken farkıyla alakası yoktur, tamamen siyasi ve ekonomik sebeplerden kaynaklanmaktadır. Örneğin Basra valisi ve yoldaki yardımcıları, Acemleri vergilerini ödedikleri başka bir padişaha tabi görüyor, Osmanlı Padişahının onların himayesinden sorumlu olmadığını düşünmekteydiler. Dolayısıyla onlara ulaşım ve koruma hizmeti verme durumlarına göre meblağlar almaktadır. Şerif'e gelince, Hicaz'ın ekonomik kaynaklarının az, içindeki kabilelerin çok olduğunu ve korunmak için gerekli parayı herkesten aldığını, bu yüzden ya otoritelerinin ödediğini ya da kendilerinin ödediğini söyleyerek konumunu haklı çıkarmaktadır. Ayyaşî, Yemen halkının şerif ile aralarındaki akrabalık bağları nedeniyle ödeme yapmadıklarını, Hindistan halkının deniz yoluyla şerife hediye ve değerli eşyalar getirdiklerini, bu nedenle başka para ödemediklerini belirtmektedir. Mısır, Mağrib ve Şam halkına gelince, Osmanlı padişahı onlar için şeriflere ve Arap kabilelerine surre göndermektedir. Fakat Acem hacılardan vergi alınmaması ile ilgili herhangi bir padişah emri yoktu. Ayrıca Safevî Devleti mali bir hibe ya da surre ödemiyordu. Bu nedenle, özellikle Hicaz bölgesinde, İranlı hacılara geçiş izni verip yol gösteren ve güvenlik açısından onlara eşlik eden görevliler bu hizmetleri karşılığında onlardan vergi almayı hak etmekteydiler.
- Acem giysileri, çoğunlukla kırmızı oldukları için onları diğerlerinden ayırır. Hicaz'da da tüm dini ve mezhepsel ibadetlerini mutlak bir hürriyet içinde icra etmekteydiler. Ayyaşî, Medine'de Sünnilerle mezhepsel ve ideolojik tartışmalara girdiklerini, camiilerde yanlarında oturanları inançlarının doğruluğuna inandırmaya ve kendi saflarına çekmeye çalıştıklarından bahseder. Mekke'de kalmaktansa Medine'de yaşamayı ve kalmayı tercih ettikleri, Medine'nin onlar için sosyal ve yaşam kolaylığı açısından olduğu kadar dini açıdan da daha önemli olduğu belirtilmektedir.

5. Hicaz'ın İşçileri ve Şerif Zeyd'in Yönetimi

Hicaz'da resmi tatil salı ve cuma günleriydi, bu tatil Mağrib'de perşembe ve cuma günlerine denk gelirdi. Tatil günlerinde Hicaz'daki medreseler ve işyerleri hizmet vermiyordu. Dolayısıyla Mağrib'ten gelenler için bu mesele biraz garipti⁸⁴.

Aradaki fark tatillerle sınırlı değil, nakdî işlemlerde bile Medine ve Mekke halkı parayı farklı bir şekilde tarif eder, bu nedenle ister gümüş ister altın olsun, para anlamına gelen altın kelimesini zikrederlerdi. Günlük ilişkilerinde sabit kullanımları vardı, örneğin: Kırk *maedia* ya da *kirat* anlamına gelen *sarf*, yani basılan her kırk gümüş *kirat* için *sarf* olarak adlandırılırdı. Bir de altın dinara *sultani* veya *kırmızı şerifi* denirdi. Gümüşten basılan bir *riyal* için *kuruş*, basılan *kirat* için *mihlak* kelimesini kullanılırdı. Ticaretin söylendiği *sa'* ise *rub'i* kelimesi vardı⁸⁵.

Mekkeliler evlerini kiralamaktan fayda görürlerdi. Bu dönemde ev kirası günlük yaklaşık 12 *riyal* idi. Ticaret komisyonculuğu Mekke ve Medine'de de yayıldı, burada komisyonculardan bir adam ana pazarlardan indirimli fiyatlarla mal alıp bunları daha küçük pazarlarda veya dükkanlarda ayrı olarak satıyordu. Çünkü müşteriler ana pazarlardan aynı fiyatları alamazlardı. Hayvan kiralamaya gelince, Mekke, Medine ve Cidde'de kiralamak için şubeler vardı, eşek veya deve bir yerden alınıp başka bir yere teslim edilebilir, hatta Cidde'den alınıp aynı yerde teslim edilmeden Mekke'de bırakılabilirdi⁸⁶.

Şerif Zeyd döneminde Mekke'de birçok ürün ve hammaddenin fiyatları yükseldi. Hacıların dolaşmaları ve ibadetlerini yapmaları için güvenlik ve kolaylıkların yaygınlaşmasına rağmen, İstanbul'a Bosnalı hacılar tarafından yüksek fiyatlara ilişkin bazı şikayetler geldi⁸⁷. Fiyatlardaki en yüksek artış, bir kilo buğday fiyatının 17 *mihlaka* ulaştığı 1657 yılında a ansnki□ a|| ose

Şerif Zeyd'e en yakın şahsiyet, 1657'de Zeyd'in kızıyla evlenen Seyyid Abdullah'ın oğlu Humud'tur⁹². Şerif Zeyd, şeriflik makamındaki bağımsızlığına rağmen, özellikle savaşa çıktığı zamanlarda, Mekke'de kendisine bir vekil tayin ederdi. Mesela 1636 yılında onun adına Hasan bin Ali⁹³, ardından 1647 yılında Seyyid İbrahim bin Muhammed Mekke'yi yönetti⁹⁴.

Şerif Zeyd'in, Hakim Tacuddin bin Ahmed bin İbrahim isimli çok zeki bir katibi vardı⁹⁵. İstanbul'a gönderdiği elçi ise Seyyid Süleyman bin Musa bin Berekat'ti⁹⁶. Mısır'a gönderdiği elçisi de, Seyyid Ali bin Hayza idi⁹⁷.

Mekke dışındaki bölgelerin idaresine gelince, Şerif Zeyd'in oğlu Muhammed Yahya Medine'de, oğlu Ahmed ise Necd bölgesinde bulunmaktaydı⁹⁸. Bu tercihlerden, Şerif Zeyd'in Mekke'deki çevre bölgelerin yönetiminde de oğullarına güvendiğini veya en azından onların şerife bu bölgelerin durumu ve oradaki son gelişmeler hakkında güvenilir bilgi kaynağı olduğu anlaşılmaktadır.

Şerif Zeyd, üç Osmanlı padişahı IV. Murad, İbrahim ve IV. Mehmed'in çağdaşıydı⁹⁹. Genel olarak şerif ile İstanbul arasında iyi ilişkiler, aralarında yazışmalar ve karşılıklı hediyeler vardı. 1640 yılında Mekke'den İstanbul'a lüks hediyeler gönderilmişti¹⁰⁰. Bunun tersi de geçerli idi; 1649'da İstanbul'dan Şerif Zeyd'e kumaş ve lüks kürk hediye edildi¹⁰¹. Şerif Zeyd'in merkeze gönderdiği mektuplarda, yüksek düzeyde samimiyet, saygı ve uyum izlenmektedir. Örneğin 1653 yılında Arapça yapılan yazışmalardan birinde gayet güzel bir şekilde bahsi geçen görüş yansıtılmaktadır¹⁰².

Şerif Zeyd'in uyguladığı kanunlar, 17. yüzyılda şeriflerle muhatap olma mekanizmasını belirlemede tüm padişahlar ve valiler için temel teşkil etmiştir. Bu nedenle 17. yüzyılın sonlarına ait belgelerde de Şerif Zeyd'in Hicaz'ı iyi idare ettiğini, Mekke gelirlerini şerifler arasında adil bir şekilde bölüştürdüğünü ve kanunları uygulamada ne kadar iyi olduğunu gösteren pek çok işaret görülmektedir¹⁰³.

İdari açıdan Mısır valisi, Mekke ve Hicaz bölgesi ile ilgili ilk bilgi kaynağı olarak kabul edilmektedir¹⁰⁴. Haber verme açısından daha doğru olduğuna inanılan ikinci derecede kaynak ise hacıların kendileri, özellikle Avrupa'dan gelen Bosnalı hacıların olmuştur. Hacıların ekonomik,

92 Ali b. Ahmed İbn Masum, *Sulafetü'l-Asr fî Mahasini'l-şuara' bi-Kulli Mısır*, (Aziz Bey Zend tarafından bastırılmıştır, Mısır: 1907), 133, 141; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 224.

93 el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 175.

94 el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 470; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 203.

95 İbn Masum, *Sulafetü'l-Asr*, 80.

96 BOA, A. TSMA.e, 656-45; el-Zemdi, *el-Akiku'l-yemani*, 476.

97 el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 169; Ahmed es-Siba'î, *Tarih-ü Mekke*, (Suudi Arabistan: Daret el-melik Abdülaziz, 1999), 1: 422.

98 Dahlan, *Hulasatü'l-kelam*, 162.

99 Naimâ, *Târih-i Na'imâ*, 3: 920, 937; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 190, 209.

100 BOA, A. TSMA.d, 656-456.

101 BOA, A. TSMA.e, 885-32.

102 BOA, A. TSMA.e, 556-7.

103 BOA, A. DVNSMHH. d, 101-83; 100-290.

104 BOA, A. TSMA.e, 885-60.

idari ve asayiş durumu ile ilgili haberler iletmişler ve bununla da kalmayıp, şeriflerden padişaha da mesajlar getirmişlerdir. Osmanlı Devleti, hacılar ve Hac durumuyla ilgili bilgilere ulaşmak için Mekke'den pek çok haberi, müjdeciler aracılığıyla alırdı. Müjdecî İbrahim, bu görevi yerine getiren o dönemin en belirgin örneklerinden biri olarak öne çıkmaktaydı¹⁰⁵.

Mekke, pek çok imar ve onarıma tanık olup Şerif Zeyd ile Osmanlı Devleti yetkilileri, bunları gerçekleştirmek ve tamamlamak için birlikte çalışmıştır¹⁰⁶. Sadece bir kaynak, Şerif Zeyd'in Mekke'de Zerka adlı bir su kaynağının bakımını ihmal ettiğinden ve padişahın bu duruma kızıp onu uyardığından bahsetmektedir¹⁰⁷. Bu rivayetin tek bir kaynaktan geçmesi, böyle bir şeyin meydana geldiğine dair belgelerde veya başka tarihi kaynaklarda bir kanıtın bulunmamasından dolayı kuşkuyla yaklaşılabilir. Kaynaklarda Şerif Zeyd'ten şehrin bayındırlık işleri ile ilgili şikayet gelmemesi onun görevlerini iyi bir şekilde yaptığı şeklinde yorumlanabilir. Özellikle kaynakların fikir birliği ettiği tek şey, onun disiplinli ve çalışkan bir adam olduğudur.

Şerif Zeyd, yaklaşık 35 yıl 1 ay hüküm sürüp 1666 tarihinde 61 yaşında iken öldü ve el-Muallaa'ya gömüldü¹⁰⁸. Seyyah Ayyaşî, Şerif Zeyd'in akrabalarından hiçbirini öldürmediğini, aksine sadece sürgün emri verdiğini, devlet adamlarına hediye ve para vermediği için cimri biri olarak tanımlandığını, bilakis fakirlere karşı merhametli davranıp sadaka verdiğini anlatır. O, Hicaz halkı tarafından çok sevilirdi ve Hicazlılar onun hakkında, eğer eşsiz özelliklere sahip güçlü bir kişiliği olmasaydı 35 yıl gibi uzun bir süre Mekke şerifliğinde kalamayacağını söylerlerdi¹⁰⁹. Şerif daha sonraki olaylarda kritik roller oynayan pek çok çocuk bıraktı, bunlar: Saad, Muhammed Yahya, Ahmed, Hasan ve II. Muhsin'dir¹¹⁰.

Sonuç

Yaklaşık 35 yıl boyunca tek adam olarak Mekke şerifliğini üstlenen Şerif Zeyd, bir yandan Safevî Devleti'nin Irak'taki askeri harekâtına, diğer yandan Arap kabilelerinin ve Yemen İmamları'nın isyanları nedeniyle Osmanlı Devleti'nin sınırlayıcı girişimlerine rağmen, Mekke Şerifliği kurumuna gerçek rolünü geri kazandırmayı başarmıştı. Hicaz, Şerif Zeyd'in çabaları sayesinde, padişaha mutlak sadakatle bağlı bir Osmanlı toprağı olarak kalmıştı. Şerif Zeyd, Arap kabilelerini kontrol altına almasının bir neticesi olarak Osmanlı ve Safevî hacılarını iyi bir şekilde yönetebilmişti. En önemlisi, Mekke şerifinin haklarının birçoğunu geri almayı başarmıştı. Bu haklar arasında Cidde limanının gelirlerinin yarısını elde etmek ve Hac emirleri ile Cidde sancakbeylerinin Mekke'nin iç işlerine karışmasına izin vermemek bulunmaktadır.

Medine-i Münevvere, Şerif Zeyd'in yeniden kontrolü ele geçirme çabalarına rağmen, doğrudan doğruya Osmanlı Devleti'nin adamları (Medine şeyhülharem ve kadısı) tarafından

105 BOA, A. TSMA.e, 796-18; BOA, A. TSMA.e, 885-32; Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükere-me Emirleri*, 54.

106 el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 475-476; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 171-175, 222.

107 el-Vezîr, *Tarih Tabak el-Halva*, 150.

108 el-Muhibbî, *Hulasatü'l-'Eser*, 2: 185; el-İsamî, *Samt el-Nucum*, 4: 477; el-Sincârî, *Manayihü'l-kerem*, 4: 236; Dahlan, *Hulasatü'l-kelam*, 161.

109 el-Ayyaşî, *el-Rihletü'l-ayyaşîye*, 1: 326-327.

110 Dahlan, *Hulasatü'l-kelam*, 161.

yönetilen bir bölge haline geldi. Böylece şerifin Medine bölgesinin yönetimindeki rolü giderek azaltıldı.

Bedevi Arap aşiretlerinin isyanı ve sıklıkla Hac yollarını kapatmaları, genellikle hac emirlerinin bu aşiretlerin içinde buldukları sosyolojik durumu tam olarak anlayamamaları ve bu sebeple taleplerine olumlu yanıt vermemeleri gibi nedenlere dayanmaktaydı. Bu mesele, bir yandan şeriflerin hac emirleri ile olan ilişkilerine, diğer yandan Arap kabilelerinin Hac kervanlarına karşı tavır ve davranışlarına yansımıştı. Şerif Zeyd, bu kabileleri ve onların Hicaz bölgesindeki hareketlerini, özellikle de Necd ve Kuzey Mekke'deki kabileleri kontrol edebilmişti. Hem Mekke'den Medine'ye, hem de Mekke'den Cidde'ye giden yolların güvenliği sağlanmıştı.

Osmanlılar ile Safevîler arasındaki siyasi ve askeri çekişmeler nedeniyle Safevî Devleti reayasının hacca gitmesi engellenmişti. Şerif bu meseleyi takip ederek Osmanlı padişahının emirlerini uyguladı. Safevî hacılarının hac ibadetlerini yerine getirmelerine izin verildikten sonra Mekke ve Medine'deki yaşamları güvenli ve rahat hale geldi.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

Arşiv Kaynakları:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Mühimme Defteri (DVNSMHHM.d), 89, 91, 100, 101.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Topkapı Sarayı Müzesi (TSMA.d), 656-456, 484. (TSMA.e), 799-2, 886-1, 717-47, 885-60, 885-32, 556-7, 885-60, 796-18, 532-3, 1063-48.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Ruûs Kalemi Defteri (A: RSK. d), 1492.

Arpça ve Türkçe Eserler:

Kur'ân-ı Kerim

el-Ansarî, Abdurrahman b. Abdülkerim el-Medenî. *Tuhfatü'l-Muhibbîn val'ashab fi Ma'rifati ma lil-Madaniyîn mine'l-ensab*. nşr. Muhammed Arvisi. Tunus: el-Mektebetü'l-Atîka, 1970.

el-Ayyaşî, Abdullah b. Muhammed. *el-Rihlet-ülavyaşiye*. nşr. Said Fazilî ve Süleyman Kuraşî. 2 cilt. Abu Dabi: Dar el-Suveydî, 2006.

Ali, Yahya b. Hüseyin b. el-Kasim, *Gayet el-'Amanî fi 'Ahbari'l-Kutri'l-yemanî*. nşr. Said Aşûr. Kahire: Darü'l-kitap el-Arabî, 1968.

- el-İsamî, Abdülmelik b. Hüseyin. *Samt el-Nucumü'l-avali fi Ahbari'l-avail ve el-Tavali*. nşr. Adil Ahmed. 4 cilt. Beyrut: Darü'l-kutubi el-İlmiyyeh, 1998.
- el-Muhibbî, Muhammed Emin b. Fadlullah. *Hulasatü'l-'Eser fi 'Ayyani el-karni'l-hadî Aşr*. 4 cilt. Beyrut: Dar Sâdır, 1990.
- el-Şelî, Muhammed b. Ebî Bekir. *Akdu'l-cevahir vl-Durar fi Ahbari'l-karni'l-hadî Aşar*. nşr. Abdülrahman Süleyman ve Raşid Sa'ad. Suudi Arabistan, Merkez el-Melik Faysal lil-Buhûs, 2014.
- el-Sincârî, Ali b. Tacuddin. *Manayihü'l-kerem fi 'Ahbari Mekke ve el-Beyti ve Vulati'l-Harem*. nşr. Cemil Abdullah el-Masrî. 6 cilt. Mekke: Ümmü'l-kura Üniversitesi, 1998.
- el-Vezîr, Abdullah b. Ali. *Tarih Tabak el-Halva ve Seha'ifi'l-meni ve s-Selvâ/Tarih el-Yemen fi el-Karnil-hadî Aşar el-Hicrî*. nşr. Muhammed Abdülrahim. Beyrut: Dar el-Mesîre, 1985.
- el-Zemdî, Abdullah b. Ali. *el-Akiku'l-yemani fi Hawadisi ve Vafiyati'l-mihlafi el-Süleymanî*. 515 sayfa. Kral Soud Üniversitesi. No:77081488/20/3.
- el-Ziriklî, Hayrüddîn b. Mahmud. *el-A'lâm*, 8 cilt. Beyrut: Darü'l-ilm lil-melayîn, 2002.
- Evliya Çelebi. *el-Rihlatül-hicaziyye*. nşr. Safsafî Ahmed Mürsî. Kahire: Darü'l-afak el-Arabiyye, 1999.
- Dahlan, Ahmed b. Zeynî. *Hulasatü'l-kelam fi Beyani Ümerai'l-beledi el-Haram*. nşr. Ebû Abdullah Muhammed Hasan. Suudi Arabistan: Ardü'l-harameyn littiba'ti ve el-Neşr, ty.
- İbn Masum, Ali b. Ahmed. *Sulafetü'l-Asr fi Mahasini'l-şuara' bi-Kulli Mısır*. Aziz Bey Zend tarafından bastırılmıştır. Mısır: 1907.
- İbnü'l-Vekîl, Yusuf el-Mellevanî. *Tuhfatü'l-ahbab Bi-men Meleke Mısır min el-Muluki ve n-Nuvvab*. nşr. Muhammed Şiştavî. Mısır: Darü'l-afaki el-Arabiyye, 1999.
- Kâtib Çelebi. *Fezleke*. nşr. Zeynep Aycibin 2 cilt. İstanbul: Çamlıca, 2016.
- Kâtib Çelebi. *Fezleketü't-tevârih*. nşr. Seyyid Muhammed. Mısır: Cenub el-Vadî Üniversitesi: 2003.
- Naîmâ, Mustafa. *Târih-i Na'imâ*. nşr. Mehmet İpşirli. 6. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Sabri Paşa, Ayüb. *Mirâtül-Haremeyn*. ter. Muhammed Harb. 5cilt. Kahire: Darü'l-afaki el-Arabiyye, 2004.
- Topçular Kâtibi, 'Abdülkadir Efendi Tarihi. nşr. Ziya Yılmaz. 2 cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.
- es-Siba'î, Ahmed. *Tarih-ü Mekke*. 2 cilt. Suudi Arabistan: Daret el-melik Abdülaziz, 1999.
- Evliya Çelebi. *Seyâhetnâme*. 10 cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Uzunçarşılı, İsmail. *Mekke-i Mukereme Emirleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- el-Samilî, Ali. Tarihü'l-Tenafur Beyn Emiri Mekke Şerif Saad Bin Zeyd ve Şeyhülharem Sancak Cidde Hasan Paşa. *Kahire Üniversitesi: Küliyet Dar Al-ulum dergisi*, Sy. 55, (Temmuz 2010) 567-630.
- Aydeniz, Tuğba, "Osmanlı Devletinde Mekke'nin yönetimi 1517-1617". Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2010.

Campenhausen'in Bucak Bölgesi Akkırman ve Bender Şehirlerinin Fizikî ve Sosyo-Kültürel Yapısına Yönelik Gözlemleri Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation of the Observations of von Campenhausen regarding the Socio-cultural Lives of Bucak Turks

Ayşegül KUŞ¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ayşegül Kuş (Doç. Dr.), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Yabancı Diller Eğitimi Bölümü, Samsun, Türkiye.
E-posta: aysegulkus@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-8051-6001

Başvuru/Submitted: 15.09.2022

Revizyon talebi/Revision requested:

29.04.2023

Son revizyon/Last revision received:

09.05.2023

Kabul/Accepted: 20.06.2023

Atıf/Citation: Kus, Ayşegül. "Campenhausen'in Bucak Bölgesi Akkırman ve Bender Şehirlerinin Fizikî ve Sosyo-Kültürel Yapısına Yönelik Gözlemleri Üzerine Bir Değerlendirme." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 33, 1 (2023): 25-47.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1175729>

öz

Etimolojik olarak Türkçe bir kelime olan bucak "uzak, köşe, uç, yer" gibi anlamlarına gelir. Bu adlandırma bir noktaya kadar Bucak bölgesinin sahip olduğu coğrafi yapı hakkında da bilgi sahibi olmamızı sağlar. Bucak hem 15. ve 19. yüzyıllar arasında Türk kavimlerinin yerleştiği bir yer olarak hem de Kırım'a giden yollar üzerinde bulunması nedeni ile Türk tarihinde sosyal, kültürel ve jeo-stratejik bakımdan önemli bir rol oynamıştır. Bucak'ın siyasi ve idarî bir bölge olarak ortaya çıkması Osmanlılar döneminde gerçekleşmiştir. II. Bayezid 1484'te, Tuna'nın kuzey kolu üzerinde kurulan ve Boğdan-Lehistan yollarını kontrol eden Kili Kalesi'ni ve Turla nehrinin Karadeniz'e döküldüğü yerde kurulan Akkırman'ı ele geçirmiştir. Ancak fethedilen bu iki kaleyi savunmak ve yolları güven altına almak için, bütün bölgeyi kontrol etmek zorunludur. Bu nedenle, Bucak, idarî, askerî ve ekonomik bir bölge olarak ortaya çıkmıştır. Bölgenin sahip olduğu jeo-stratejik ve ekonomik önem, yabancıların da burayı ziyaret etmelerine neden olmuştur. Osmanlı idaresi altında iken bölgeye gelen önemli isimlerden birisi Rusya hizmetinde asker olarak görev yapan Alman asıllı Baron Campenhausen'dir. Seyyahın bölgeye dair izlenimlerinin yer aldığı gezi notları, "Historical Account of Zaporog Cossacks and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia and the Crimea" adı ile 1808 yılında İngilizce olarak yayımlanmıştır. Campenhausen'in eserinde Bucak bölgesinde Türklerin yaşadığı Akkırman ve Bender gibi yerlerin fiziki yapısı ile birlikte burada yaşayan Türklerin sosyal ve kültürel yaşamları hakkında da gözlem ve incelemeleri yer almaktadır. Bu çalışmanın amacı, Campenhausen'in verdiği bilgilerden yola çıkarak bölgenin Osmanlı idaresi altındaki durumunu, özel olarak da bölgenin önemli merkezleri olan Akkırman ve Bender'in fiziki ve sosyo-kültürel yapısını ele alarak değerlendirmektir.

Anahtar kelimeler: Bucak, Akkırman ve Bender, Fizikî yapı, Sosyo- kültürel yaşam

ABSTRACT

The word bucak is etymologically a Turkish word with some meanings such as "distant, corner edge, and place". To some extent, this appellation provides

some information as to the geographical condition the Bucak region possesses. Bucak played a major role in Turkish history socially, culturally and geo-strategically due to the fact being both a place where Turkish tribes settled down between the 15th and 19th centuries and also a location that goes to Crimea. The emergence of Bucak as a political and administrative unit took place during the Ottoman period. In this sense, Bayezid II captured Kili Castle, established himself on the northern tributary of the Tuna River, and controlled the routes to Wallachia and Poland. He also captured Akkerman, situated on the point where the Turla River (Dinyester) empties into the Black Sea. The main reason why the Ottomans demanded Wallachia be captured was to take control of the Black Sea and provide security to the places in the eastern parts of Dobruja and the Balkans. However, controlling all the region was required to defend these two castles and secure the routes. As a result of these factors, Bucak appeared as an administrative, military, and economic region. The geo-strategic and economic importance the region possesses also caused foreigners to visit the region. One important person who came to the region during Ottomans rule was the German traveler, Baron von Campenhausen, who served as a soldier for Russia. Campenhausen's travelogues regarding his observations in the region were published in English in London in 1808 with the title "*Historical Account of Zaporog Cossacks and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia and the Crimea*". In addition to the examinations and observations regarding the physical structure of places such as Akkerman, and Bender, he also made some observations related to the social and cultural lives of the Turks residing there. Using the information von Campenhausen provided, this study aims to generally handle and evaluate the condition of the region while under Ottoman reign and more specifically the physical and sociocultural structure of Akkerman, and Bender as the important centers of the region.

Keywords: Von Campenhausen, Bucak Turks, Akkerman and Bender, Physical Structure, Socio-cultural Structure

EXTENDED ABSTRACT

The word *bucak* is etymologically Turkish and has some meanings such as "distant, corner, point, and place". In addition, this word is given to the shrubbery and sandy places lying along rivers. In fact, this appellation enables one to gain some information regarding the geography of the region. A village also existed with the name "Bucak" in the town of Komrat, where Gagauzian Turks reside in Moldavia (then Bessarabia). Bucak exercised an important social, cultural, and geo-strategic role in Turkish history between the 15th-19th centuries, both as a place where Turkish tribes had settled down as well as its location at a point leading to Crimea. Some Turkish tribes such as the Huns, Avars, Bulgarians, Pechenegs, and Cumans had settled in the Bucak region. For this reason, Bucak can be argued to have become a Turkish homeland for the Turkish tribes who'd had a steppe culture before the conquest of the Mongols. Nevertheless, the famous Mongol Nogai Bey was the person who held political power in the Danube region between 1242-1300. After his death, Tatars continued to live in Bucak and participated in some political activities in the Balkans. However, the Tatar reign in the Bucak region ended between 1370-1380 when the region went under the Roman rule until the arrival of the Ottomans. As a matter of fact, the dense migration of the Bucak Tatars to the region after the 1550' s can be said to have been important in that it historically shows the continual presence of Turks in the region.

The emergence of Bucak as a political and administrative unit took place during Ottoman rule. During his reign, Fatih Sultan Mehmed followed a policy in order to bring the Black Sea completely under Ottoman rule. His successor, Beyazid II, also adopted the same policy. In this context, Beyazid II in 1484 captured Kili Castle, which is situated on the north tribute

of the Danube River controlling the Moldavia and Wallachia routes. With the help of the Crimean army under the command of Menghli Giray, Beyazid II in that same year also captured Akkerman, located at the point where the Turla River empties into the Black Sea. The main reason why the Ottomans desired to possess Moldavia was to gain rule of Black Sea commerce and secure the eastern parts of Dobruja and the Balkans. However, in order to defend these two castles and secure the routes, they needed to control the whole region. Therefore, Bucak emerged as an administrative, military, and economic region. The geo-strategic and economic importance of the region also drew the attention of some foreign powers and resulted in certain travelers visiting the region. One of these visitors was a German traveler, Baron von Campenhausen, who served as a soldier in the Russian army. During his visit to Bucak, he recorded the observations he made in the region. His travelogues regarding the Bucak region, Kili, an Akkerman were published in English under the title “*Historical Account of Zaporog Cossacks and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia and the Crimea*” in 1808.

In this work, von Campenhausen is seen to give detailed information not only about the physical structure of the Bucak region, more specifically about Akkerman and Bender where the Bucak Turks lived, but also about the sociocultural lives of the Turkish people living there. The purpose of this study is to address and evaluate the physical and socio-cultural life of Akkerman and Bender, two important centers under the rule of the Ottoman Empire, thus making some contributions to the field of literature.

Giriş/Introduction

Step bölgesinin Avrupa'daki son noktası Bucak'tır ve Bucak, tarih boyunca birçok Türk topluluğuna yurt olmuştur. Bozkır kültürüne sahip olan Türkler, tarih boyunca bozkır hattında yer alan sahaları takip ederek yayılmışlardır. Bu yayılmanın en uç noktaları arasında Avrasya bozkır bölgesinin batıdaki uzantısı olan Tuna havzasının ayrı bir öneme sahip olduğunu belirtmek gerekir.¹ Her ne kadar İskit ve Sarmatların etnik kökenleri ile ilgili bazı tartışmalar bulunsada bazıların Türkçe adlar da taşıdığı toplulukların olduğu İskit ve Sarmatlar, Hunlar, Avarlar, Bulgarlar, Peçenekler ve Kumanlar gibi Türk topluluklar, Bucak bölgesine yerleşmişlerdir. Dolayısıyla Moğollar istila etmeden önce, Bucak'ın, bozkır kültürüne sahip Türk topluluklarının bir yurdu haline geldiği söylenebilir. Buna ek olarak, 1550'li yıllardan sonra özellikle Bucak Tatarlarının buraya yönelik yoğun göçlerinin, Türk topluluklarının tarihî olarak bölgedeki sürekliliğini ve varlığını göstermesi açısından önemlidir.²

Fakat Moğollar siyasi olarak güç kazanmaları neticesinde, Kumanların ve Rusların gücünü kırmışlar ve bu bozkır bölgesinin hâkimiyet altına alınması için ilk adımı oluşturmuştur. 1227 yılında Cuci'nin ölümü üzerine yerine oğlu Batu geçmiş ve onun döneminde gerçekleştirilen seferler sonucunda, 1236 yılında İdil Bulgar Devleti ile 1238 yılında Rus prenslikleri itaat altına alınmış ve 1238'de de Kiev fethedilmiştir. Ardından Polonya, Macaristan, Sırbistan, Çekoslovakya ve Bulgaristan üzerine bazı seferler düzenlenmiştir. Elde edilen bu başarılarla bağlı olarak Deşt-i Kıpçak, Kuzey Kafkaslar, Kırım, Harezm ve İdil-Bulgar Devletini kapsayan saha içinde Altın Orda Devleti kurulmuştur.

Bucak bölgesi de Moğolların bölgedeki bu ilerleyişinden etkilenmiştir. 1242- 1300 yılları arasında Tuna bölgesinde siyasi gücü elinde tutan kişi, ünlü Moğol beyi Nogay olmuştur. Nogay'ın ölümü sonrasında, Tatarlar Bucak bölgesindeki varlıklarını sürdürmeye devam etmişler ve Balkanlar'daki kimi siyasi mücadelelere katılmışlardır.³ Ancak Bucak bölgesindeki

-
- 1 Laszlo Rasonyi, "Tuna Havzasında Kumanlar", *Doğu Avrupa'da Türklük* içinde, (İstanbul Selenge Yayınları, 20069, 113.
 - 2 Nicolae Iorga; *A History Of Roumania. Land, People, Civilisation*, çev. Joseph Mc Cabe, (London 1925), 15; Omeljan Pritsak, "Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri", *Türkler* içinde II, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 509-510; A.İ. Milyukova, "İskitler ve Sarmatlar", çev. İsenbike Togan, *Erken İç Asya Tarihi* içinde, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), 150, 154, 158, 161; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, (Ankara: Karam Yayınları, 2002), 224-226; Ahmet Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000), 27-32; Omeljan, Pritsak, "Polovetsler ve Ruslar", çev. Eşref Bengi Özbilen, *Türk Dünyası Araştırmaları*, (1995), 153-158. Akdes Nimet Kurat, *IV.-XVIII. Yüzyıllar Arasında Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Toplulukları*, (Ankara: Murat Kitabevi, 1992), 69-70. Ayrıca Kumanların Doğu Avrupa'nın etnik tarihindeki rollerine dair daha ayrıntılı bilgi için bkz. İstvan Vasary, "The Role Of The Turcic Peoples In The Ethnic History Of Eastern Europe", *Turks, Tatars and Russians In the 13th-16th centuries* içinde, (Burlington, 2007), 27-34; Alper Başer, *Bucak Tatarları (1550-1700)*, (Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2010), 14.
 - 3 Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1976), 17; İlyas Kamalov, *Altın Orda ve Rusya, Rusya Üzerinde Türk Tatar Etkisi*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2009), 68-71; Victor Spinei, *Moldavia In the 11th-14th Centuries*, çev. Liliana Tedoreanu- İona Sturza, (Romanya: Bibliotheca Historica Romaniae Monographs XX, 1986), 84; İstvan, Vasary, *Kumanlar ve Tatarlar; Osmanlı Öncesi Balkanlarda Doğulu Askerler (1185-1365)* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008).

Tatar hâkimiyeti 1370-1380 yılları arasında sona ermiş ve bölge Osmanlı hâkimiyetine kadar Romenlerin kontrolü altında kalmıştır.⁴

Emecen, Osmanlıların, Karadeniz bölgesinde hâkimiyet kurmak konusundaki düşüncesinin, özellikle İstanbul'un fethiyle birlikte, hız kazanmaya başladığını belirtir.⁵ Karadeniz'i tamamen Osmanlı hâkimiyeti altında bir deniz yapma isteğine yönelik Fatih Sultan Mehmed'in izlediği politikaları, yerine geçen Bayezid de devam ettirmiştir. Bu bağlamda, Bayezid Karadeniz'i bir iç göl yapmak, Polonya'ya doğru olacak seferleri daha kolay hale getirmek, Osmanlı topraklarını Kırım toprakları ile birleştirmek, Boğdan ve Lvov arasındaki ticaret yolunu kontrol altına almak gibi bazı sebeplerden ötürü, Kili ve Akkirman kalelerini almaya karar vermiştir.⁶ II. Bayezid 30 Nisan 1484'de İstanbul'dan Edirne'ye hareket etmiş, 26 Haziran 1484'de ordu Tuna'dan İsakçı'ya geçmiş ve 14 Temmuz 1484'de Kili'yi ele geçirmiştir. 19 Temmuz 1484'de Kili'den Akkirman'a hareket eden Osmanlı ordusu, 7-8 Ağustos 1484'de Akkirman'ı ele geçirmeyi başarmıştır. Boğdan voyvodası Stefan Cel Mare, Akkirman ve Kili'yi geri alma teşebbüslerinde başarısız olmuş, aradığı dış desteği bulamamış ve böylece Osmanlı Devleti ile anlaşmak zorunda kalmıştır.⁷

Bucak bölgesinin Osmanlı topraklarına katılması ise Kanuni'nin 1538 Boğdan Seferi ile gerçekleşmiştir. Kanuni Sultan Süleyman, Boğdan voyvodası Petru Rareş'in Avusturya ile yakınlık kurması ve Osmanlı aleyhine bir anlaşma imzalaması, Osmanlı ile Lehliler arasındaki barış anlaşmasına aykırı olarak Lehlilerle çatışmaya girmesi, vergi ödemekten kaçınması gibi bazı gerekçelerden ötürü, Boğdan Seferine çıkmış ve 11 Eylül 1538'de Osmanlı ordu Yaş'ı ele geçirmiştir. 1538 Boğdan Seferi sonucunda Bucak bölgesi tamamen Osmanlı hâkimiyeti altına girmiş⁸ ve böylece Karadeniz, Osmanlı'nın bir iç denizi haline gelmiştir. Kanuni, Bucak'ın kuzeydoğu sınırını Bender'in kuzeyinden geçirmiş ve burada bir kale inşa ettirerek Osmanlı idaresini bölgede kalıcı hale getirmiştir. Kanuni'nin bölgede Osmanlı hâkimiyetini sağlamlaştırmasından sonra, Bucak zaman zaman Boğdan voyvoda ve boyarlarının hücumlarına maruz kalmışsa da, 1806-1812'ye kadar Osmanlı topraklarının bir parçası olarak idare edilmiştir.

4 Başer, *Bucak Tatarları* (1550-1700), 15-16. Fakat Tatarların Bucak bölgesindeki siyasi etkinliği sona ermiş, buna rağmen Türk varlığı etkisini sürdürmeye devam etmiş ve hatta ilk bağımsız Romen voyvodası olan ve Besarabya bölgesine de adını veren Basarab'ın Kuman kökenli olduğu yönünde bazı iddialar bulunmaktadır. Bkz. Vasary, "The Role of The Turcic Peoples in the Ethnic History Of Eastern Europe", 158-165; Kemal Karpat, "Eflak", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 10, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 467.

5 Feridun Emecen, "Osmanlıların Vahşi Sınırları: XVI. Yüzyıl Arşiv Kayıtlarından Evliya Çelebi'ye Akkirman-Bender-Özü Kesimi", *Türklük Bilgisi Araştırmaları* 44 (2015), 216.

6 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, (Ankara: TTK Yayınları, 2006), 2:182; Selahattin Tansel, *Sultan II. Bayezit'in Siyasi Hayatı*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1966), 70; Boğdanlılar'ın Karadeniz'de gerçekleştirdikleri korsanlık faaliyetlerine engel olma ve onları akınlarla yıpratma gibi unsurları da Kili ve Akkirman'ın fethedilme sebepleri arasında sayar. Bkz. Dimitri Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, çev. Özdemir Ankara: Çobanoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979), 2: 32.

7 N. Beldiceanu, "1484 Osmanlı Seferi Askeri Hazırlıkları ve Kronolojisi", *Bellekten*, XLVII/186 (1983), 597-598, Nicolae Iorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epeçeli, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2005), 2: 232.

8 Mihail Guboğlu, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Boğdan Seferi (1538 M.945. 945H)", *Bellekten* L/198 (1987), 727-805; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 342-344.

Başlangıçta Akkirman sancağı olarak Rumeli beylerbeyliğine, 16. yüzyılın sonlarında da Özü eyaletine bağlanmıştır. Daha sonra Bucak, kısmen Dobruca'da yaşayan Türk halkı, özellikle de Turla-Özü (Dinyeper) arasında ve Kırım'ın kuzeyinde önemli bir kısmı göçebe olarak yaşayan Tatarlar gibi Türk boylarının daha yoğun bir şekilde yerleştiği bir bölge olmuştur. Aslında bu iskân, II. Bayezid'in Kırım hanından gördüğü yardımın karşılığında 40.000 kadar Tatar'ı Akkirman civarına yerleştirip vergiden muaf tutmasıyla daha öncesinde sınırlı bir şekilde de olsa başlamıştı. Bucak ayrıca sancak hüviyetiyle Akkirman'a ve Tatarlar da Kırım hanının yönetimine bağlanmışlardır. Bucak arazisi üzerine kurulmuş köy ve küçük kasabalarda Nogay ve Tatarların hâkimiyeti olmasına rağmen, Akkirman, İsmâil, Kili gibi ticari ve idari merkezlerde Anadolu lehçesiyle konuşan Türkler daha çoğunlukta olmuş ve bunların önemli bir bölümü de Anadolu ve Rumeli'den gelmişlerdi.⁹ 1370-80 yılları arasında Osmanlıların bölgede hâkimiyet kurmasından sonra (1484-1550), Bucak bölgesinden çekilen Tatarlar, 1484 yılında Kili ve Akkirman'nın II. Bayezid tarafından alınması ile birlikte tekrar bölgeye dönmeye başlamışlardır.¹⁰

1672'de Bucaş Antlaşmasıyla Bucak'ın sınırı 10 km. kadar kuzeye kaydırılmıştır. 18.yüzyılın başlarından itibaren de, oldukça yoğun olan Osmanlı-Rus ilişkilerinin seyrinin, bölgenin askeri, siyasi ve idari yapısı üzerinde bazı önemli etkileri olmuştur. Söz gelimi, Çar I. Petro 1711 yılında bölgeyi kısa bir süre işgal ettikten sonra boşaltmak zorunda kalmıştır. 1768-1774 savaşı sırasında Akkirman, Bender, Kili, İsmâil gibi önemli kaleler, Ruslar tarafından işgal edilmiş, ancak Küçük Kaynarca Antlaşması ile (1774) tekrar Osmanlı idaresine geçmiştir. 1787-1792 Osmanlı-Rus savaşında ise İsmail kalesinin bütün Müslüman halkı Rus General Suvarov'un ordusu tarafından kılıçtan geçirilmiştir. Bu savaş sonunda Turla nehrinin doğusunda kalan topraklar, imzalanan Yaş Antlaşması ile Rusya'ya bırakılmış ve böylece Rusya, Bucak kapılarına kadar ulaşmayı başarmıştır. 19. yüzyılın başında Rusya, kendisinin haberi olmadan Boğdan ve Eflak voyvodalarının değiştirilmesini bahane ederek 1806 yılında Bucak'ı işgal etmiştir. Rusların amacı, Eflak ve Boğdan'ı tamamıyla ele geçirerek Tuna'ya ulaşmak ve ardından ilk fırsatta İstanbul'a inmekti. Bu savaş altı yıl sürdü ve savaş Napolyon'un Moskova seferine çıkmasıyla sonuçlandı. Bütün kuvvetlerini Fransızlara karşı kullanmak zorunda kalan Rusya, Bükreş'te 28 Mayıs 1812'de Osmanlı Devleti ile bir barış antlaşması imzaladı. Ancak Osmanlı diplomasisinin iyi çalışmaması ve görevli Rum tercümanların ihaneti nedeniyle, Bükreş Antlaşması Osmanlıların aleyhine sonuçlandı. Bükreş Antlaşmasına göre, Bucak'ın da dâhil olduğu Prut nehrinin doğusundaki tüm topraklar Rusya'ya bırakıldı.¹¹

9 Kemal Karpat, "Bucak", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 6, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992). 1370-80 yılları arasında Bucak bölgesinden çekilen Tatarlar, II. Bayezid'in 1484 yılında gerçekleştirdiği Kili ve Akkirman fetihleri sonrasında Bucak'a geri dönmeye başlamışlardır. II. Bayezid'in 1484 yılındaki seferine Mengli Giray'ın bizzat katılmış olmasının bu geri dönüşe izin verilmesinin sebebi olduğu düşünülebilir. Bkz. Başer, *Bucak Tatarları (1550-1700)*, 19.

10 Başer, *Bucak Tatarları (1550-1700)*, 19. Buna ek olarak, 1484-1550 ve 1550-1600 yıllarında Bucak bölgesine yönelen Tatar göçü hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Başer, *Bucak Tatarları (1550-1700)*, 23-26.

11 Kemal Karpat, "Bucak", 341-342.

Bölgenin üzerinde kurulu olduğu coğrafyanın jeo-stratejik önemi, büyük devletlerin dikkatlerini oraya yoğunlaştırmalarına sebebiyet vermiştir. Bu bağlamda, batılı seyyah ve araştırmacılar gözlem ve incelemeler yapmak için Bucak ve çevresini ziyaret etmişlerdir. Osmanlı idaresi altında iken bölgeye gelen önemli isimlerden birisi Rusya hizmetinde asker olarak görev yapan Alman asıllı Baron Campenhausen'dir.¹² Seyyahın bölgeye dair izlenimlerinin yer aldığı gezi notları "Historical Account of Zaporog Cossacks and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia and the Crimea" adı ile 1808 yılında Londra'da yayımlanmıştır. Campenhausen'in eserinde Bucak bölgesinde Türklerin yaşadığı Akkirman ve Bender gibi yerlerin fiziki yapısı ile birlikte, burada yaşayan Türklerin sosyal ve kültürel yaşamları hakkında kimi gözlem ve incelemeleri yer almaktadır. Bu çalışmanın amacı, Campenhausen'in verdiği bilgilerden yola çıkarak Bucak'ın genel olarak Osmanlı idaresi altındaki durumunu, özel olarak da önemli merkezleri olan Akkirman ve Bender'in fizikî ve sosyo-kültürel yapısını ele alarak değerlendirmek ve alan yazına kimi katkılar sağlamaktır.

Akkirman'da Fizikî Yapı ve Sosyo-kültürel Yaşam

Campenhausen, bölgenin fizikî yapısı hakkında bilgi aktarıırken, burasının bir zamanlar Roma'nın bir kolonisi olduğunu ve eskiden "Alba Julia" olarak adlandırıldığını söyler ve Moldavyalıların bu adı "Civita Alba" şeklinde muhafaza ettiğini aktarır. Ardından pek çok seyyahın yaptığı gibi, kentin antik geçmişi hakkında bazı bilgiler verir. Ona göre, Cenevizliler burayı ele geçirdiklerinde, "Monte Castro" adını vermişler, bölge Türkler tarafından işgal edildiğinde ise "beyaz ve bulutlu" anlamına gelen "Akkirman" adını almıştır. Kent, sıkça yoğun sis bulutları ile kaplı olduğundan, bu adlandırmayı gerçekten de hak etmektedir. Akkirman aslında bir Milet kolonisidir ve Herodot'un eserinde aktardığına göre, Dairus Hystaspes burayı ele geçirdiğinde bölgede bir satraplık kurmuştur. Yunanlılar İsa'nın doğumundan önce 482 yılında Akkirman bölgesini Perslerin elinden almışlar ve Romalılar Anadolu'yu ele geçirinceye kadar burası Yunan hâkimiyeti altında kalmıştır. Ardından Akkirman Romalılar tarafından ele geçirilmiş ve "Alba Julia" adını almıştır. Venedikliler, Akkirman ve liman şehirlerini 13.yüzyılda ele geçirmiş, ancak kısa bir süre sonra Cenevizliler onları bölgeden uzaklaştırmışlardır. Akkirman ve kıyı kentleri daha sonra Tatarlar tarafından Cenevizlilerin elinden alınmış ve o zamandan itibaren de bölge Türklerin hâkimiyeti altındadır.¹³

12 Leyon Pierce Balthasar'ın oğlu olan Campenhausen, 14 Ocak 1746'da Riga'da doğdu. Eğitimine ilk olarak Göttingen'de ardından da Cenevre'de devam etti. İtalya, İspanya, Hollanda, İngiltere, İsviçre ve Almanya'da birkaç yıl süren seyahatlerde bulundu. Babasının ölümünden sonra, Rus ordusunun hizmetine girdi Potemkin yönetiminde Ochakov, Ackerman ve Bender'in kuşatılması için yapılan askeri seferlere katıldı. Rus ordusuna mensup bir subayı olarak az bilinen bazı bölgelere seyahatler yaptı. 1797'de Riga'daki süvari alayına gönderildi ve buradan binbaşı rütbesi ile ayrıldı. 8 Eylül 1807'de öldüğü tarihe kadar kendi halinde bir vatandaş olarak Riga'da yaşadı. Campenhausen, kaleme aldığı bazı eserlerinin yanı sıra, çeşitli gazetelerde makaleler de yazdı. Bkz. Ernst Baron Campenhausen-Loddiger, *Geschichte des Geschlechts der von Campenhausen (Als Manuskript für die Familienmitglieder gedruckt)*, (Riga: Druck von W.F. Häcker, 1908)

13 Baron Von Campenhausen, *Historical Account of Zaporog Cossacks and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia and the Crimea*, (London: Richard Philips, 1808), 61-62.

Akkirman, Dinyester nehrinin Karadeniz'e döküldüğü bölgede, önü sonradan kapanarak kıyı gölü olan bir körfezin sağ kenarında kurulmuştur. M.Ö. 6. yüzyılda kurulduğu bilinen ve ilk olarak "Tyras" adıyla anılan Akkirman, Rusya'nın en eski şehirlerindendir ve Avrupa'yı Asya'ya bağlayan önemli bir ticaret merkezidir. Seyyah "Akkirman" adının etimolojik olarak "beyaz ve bulutlu" anlamında geldiğini söylemesine rağmen, Bilge, Türklerin verdiği "Ak Kirman" adının, "Aspron Castron", "Cetatea Alba" ve "Bel Gorod"¹⁴ gibi "beyaz kale" anlamına geldiğini söyler. Moğol hâkimiyeti döneminde Moğollar şehre "Ak Libo" adını vermiştir. Ebü'l-Fidâ de Türklerin önceleri buraya "Akça Kirman" dediklerini belirtir.¹⁵ Daha sonra Campenhausen şehrin, limanın kenarında 3 verst (3.2km.)¹⁶ uzaklıktaki çukurlu bir bölgede kurulduğu için, belli bir mesafeden bakıldığında görülemediğini ve sanki dört kalesi suyun içinden yükselen bir görüntü sergilediğini yazar. Şehir ve mahalleleri, dört tane büyük kapısı olan çember şeklinde 2370 adımdan (1542metre)¹⁷ oluşan siperlerle çevrilidir.¹⁸ 17. yüzyılda Melek Ahmet Paşa ile birlikte kente gelen Evliya Çelebi, Akkirman kalesinin içindeki bütün evlerin doğu tarafındaki Turla nehrine, Karadeniz'e ve Kamerül kum çölü taraflarına baktıklarını söyler. Campenhouse'dan farklı olarak, Evliya Çelebi şehrin üç kapısı olduğunu ve bu kapılardan ikisinin Turla nehrine bakan küçük kapılar olduğunu belirtir. Diğerinin ise doğu tarafındaki varoşa açıldığını ve bu kapıların, seyyahın da belirttiği gibi, üç kat ve oldukça sağlam demir kapılar olduğundan söz eder.¹⁹ Osmanlılar ticari ve ekonomik endişeleri nedeniyle, bölgede güvenli bir sınır hattı oluşturmak istedikleri için, bunun en önemli merkezi, fiziki yapısının yanı sıra, sahip olduğu kalabalık nüfusu ile Akkirman kalesi olmuştur.²⁰

-
- 14 Akkirman, Osmanlı egemenliğinden sonra Rus hâkimiyetine girince, Ruslar şehrin ismini "Belgorod" olarak değiştirmişlerdir. Fakat Işık, şehrin hangi devlet tarafından ele geçirilse geçirilsin, "beyaz kale" "beyaz şehir" anlamını muhafaza ettiğine vurgu yapar. Bkz. Mustafa Işık, "XVI. Yüzyılda Akkirman Sancağı", *Karadeniz Araştırmaları* 18 (2008), 19.
- 15 Mustafa Bilge, "Akkirman", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.II, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 269.
- 16 Verst Rus uzunluk ölçü birimidir ve 1,0668 kilometre ve 3500 fite karşılık gelmektedir.
- 17 Ortalama olarak sıradan bir kişinin adımı 60-70 santimetredir. Bununla beraber bir adım 0.6-0.7 metre aralığındadır. Bir adımı, ortalama 0,65 metre olarak kabul edersek, 2370 adım yaklaşık olarak 1542 metre yapmaktadır.
- 18 Campenhausen, *Historical Account of Zaporog Cossacks and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia and the Crimea*, 62.
- 19 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, 5. Kitap, 2.bs. (İstanbul: YKY, 2016), 76.
- 20 Emecen, "Osmanlıların Vahşi Sınırları: XVI. Yüzyıl Arşiv Kayıtlarından Evliya Çelebi'ye Akkirman-Bender-Özü Kesimi", 219. Emecen'e göre, 16.yüzyılın ilk çeyreğinde, Akkirman kalesinin nüfusu, %53'ünü Hristiyanların oluşturduğu 1300 kişiden oluşan bir nüfusa sahipti. Geri kalan nüfus ise Müslümanlardan oluşmaktaydı. Buna ek olarak, kalede ikamet eden askeri gücün sayısı da, neredeyse kent nüfusunun yarısını oluşturmaktaydı. 750 kişinin üstündeki bu kalabalık muhafız grubu ile birlikte, Akkirman önemli bir askeri üs ve kent durumunda idi. Şehirde bu kalabalık nüfusun ikamet ettiği dördü gayrimüslimlere, bir tanesi de Müslümanlara ait olmak üzere beş mahalle vardı. 16. yüzyılın ikinci yarısında ise, Akkirman'da 26 Müslüman mahallesi ile 10 gayrimüslim mahallesi bulunmaktaydı. 16. yüzyılın sonuna gelindiğinde, kentteki mahalle sayısı, 20'si Müslümanlara, 4'ü gayrimüslimlere ait olmak üzere 24 tane idi. Dolayısıyla, 16. yüzyılın sonlarında Akkirma'nın nüfusunun yaklaşık olarak 5000 olduğu söylenebilir. Bkz. Emecen, "Osmanlıların Vahşi Sınırları: XVI. Yüzyıl Arşiv Kayıtlarından Evliya Çelebi'ye Akkirman-Bender-Özü Kesimi", 219.

Campanhausen ardından kentin mahalleri ve evleri hakkında bilgi vermeye yönelir. O, mahallerin oldukça pis olduğunu ve alçak olan evlerin killi topraktan inşa edildiğini söyler. Ayrıca evler yüksek duvarlarla çevrilidir ve sokak tarafından bakıldığında görünmez. Evlerin camlarının hepsi bir avluya bakar ve zemine yakındır. Evlerin etrafının duvarlarla çevrili olması seyyah, Türklerin karakter olarak kıskanç olmalarının bir göstergesi olarak yorumlar. Ancak sosyolojik olayları tek bir nedene bağlamak, çok doğru olmasa gerekir; güvenlik sorunları, dinsel inaçlar, mahremiyete özen gösterme gibi durmlar da benzer uygulamalara yol açabilir. Buna ek olarak, seyyaha göre, etrafı duvarlarla çevrili olmayan sokağa bakan yapılar, diğer yerlerdeki gibi, oldukça kötü görünümlü olan kasap dükkânları ve kahvehanelerdir.²¹ Buna ek olarak, her ne kadar seyyah evlerin duvarlarla çevrili olmasını Türklerin karakter olarak kıskanç olmaları ile ilişkilendirmeye çalışsa da, bu özellikle Türklerin yerleşik yaşama geçişi ve İslam dinini kabulü ile gelişen mahremiyet anlayışı ile ilintilidir ve bunun geleneksel Türk evlerinin şekillenmesinde önemli bir rol oynadığı söylenebilir.²²

Seyyah kentin fiziki yapısı içinde yer alan hamamlar hakkında da bazı bilgiler sunar. Ona göre, kentte çok sayıda hamam vardır ve bunlardan ikisi, yüksek sınıftan insanların kullanımı içindir. Bu hamamlar içinde en güzeli ve büyük olanı taştan yapılmıştır, camları yoktur ve tepeden bir camla aydınlatılmaktadır. Campanhausen, kadınların gittiği hamamlarda ise mermerden yapılmış çok sayıda göbek taşı gördüğünü aktarır. O ayrıca erkeklerin bu hamamları kullanmalarına izin verilmediğini ve hamamların duvarlarının çiçek motifleriyle süslediğini söyler. Campanhausen erkeklerin kullandığı hamamlara ve hamamlardaki yıkanma ritüeline dair de ayrıntılı bilgiler vererek şunları der:

“Bizzat gözlemlediğim kadıyla Türkler şu şekilde yıkanmaktadırlar: Hamamda yıkanmak isteyen birisi, ilk olarak bir odada kıyafetlerini çıkarır ve buradan daha sıcak olan yere yönelir. Burada onu eline büyükçe bir kese geçirmiş olan tellak bekler. Tellak şiddeti gittikçe artan bir biçimde bu kese ile gelen kişiyi keselemeye başlar. Ardından tellak daha ılık bir su ile müşterisini durular ve onu yere yatırır ve sırtını öne ve arkaya doğru bükerek ve ardından sırtına oturur. Durmak bilmeyen bir şekilde keselemeyi sürdüren tellak, gerçekten anlatılması mümkün olmayan insanı rahatlatan bir his yaratır. Daha sonra tıpkı bir bez parçasına sarılmış olan mummyaya benzer şekilde, büyükçe bir peştamala sarılır ve vücuduna kokulu yağlarla masaj yapılan daha ılık bir odaya alınır. Bu aşamadan sonra, entarisini ve terliklerini giyer ve vücudu normal sıcaklığına dönünceye beklediği ve kahvesini yudumladığı bir odaya geçer. Ardından kıyafetlerini çıkardığı odaya geri döner. Ben de bir keresinde bu deneyimi yaşadım ve bunun için yaklaşık olarak sekiz İngiliz Şilini ödedim.”²³

Seyyah, kentte bulunan camiler hakkında da bazı bilgiler aktarır, fakat camilerin adı hakkında herhangi bir bilgi vermez. Campanhausen’e göre, kentte dikkat çeken iki tane cami vardır.

21 Campanhausen, *Historical Account of Zaparog Cossacks and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia and the Crimea*, 62.

22 Mehmet Lütfi Hidayetoğlu, “Geleneksel Türk Evi Donatı Elemanlarının Restorasyonu ve Çağdaş Yapılarda Yeniden Kullanımı: Bir Şerbetlik Örneği”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 28 (2013), 292.

23 Campanhausen, *Historical Account of Zaparog Cossacks and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia and the Crimea*, 63.

Bunlardan biri taştan yapılmıştır ve bu yapının, imamın inananları namaza davet etmek için ezan okuduğu dar ve uzun bir minaresi bulunmaktadır. Anılan caminin ayrıca bir zamanlar eski bir kiliseye ait olan ve çok hoş altın yaldızlı gümüş iki tane de avizesi vardır. Kentin mahallerinde bulunan camiler, Türkiye’de çok nadir olarak kullanılan ahşap malzemeden yapılmıştır ve diğerlerinden farklı olarak minaresinde bir şerefesi bulunmaktadır. Ayrıca camilere yakın noktalarda her zaman çok güzel çeşmeler göze çarpar.

Campenhausen gezi notlarında bilgi vermese de, Evliya Çelebi seyahatnamesinde Akkırman kalesinde bulunan Bayezid camisinden söz eder.²⁴ Ancak Ersoy, bu yapıdan günümüze sadece minaresinin kaldığını, caminin tamamen yok olduğunu ve kale evlerden de geriye hiçbir iz kalmadığını altını çizer. Fakat Yavuz Suİtan Selim’in, Akkırman’daki vakıfları arasında Yavuz Sultan Selim camisinin adı ve iki hamamın varlığından söz edilir. Ayrıca Kırım hanlarından Mengli Giray Han adıyla anılan camiye ait bir vakıf olduğu da bilinmektedir. Öte yandan, hem Evliya Çelebi’nin bahsettiği hem de vakıf kayıtlarında adı geçen yapıların büyük bir çoğunluğu günümüze kadar ulaşamamıştır.²⁵ Seyyahın anlatımlarından, onun kenti ziyareti esnasında şehrin o dönemki fizikî yapısına ilişkin oldukça dikkatli gözlem ve incelemeler yaptığı görülmektedir.

Campenhausen ardından kentte gezinti yaparken bazı Türk mezarları görür ve kendisine ilginç ve farklı gelen bu mezarlara dair bilgiler verir. O, kente yakın bir noktada iki tane dikkate değer mezarlık gördüğünü ve mezar taşlarının, sarık ve silahların temsil edildiği süs oymacılığının en güzel örneğini teşkil ettiğini, ancak Türklerin geçmişe duyarsız olduklarından, bu mezarların kime ait olduğuna dair herhangi birisinden bilgi edinemediğini belirtir. Kentin dış mahallerindeki mezarların oldukça fazla olduğuna bakılırsa, burası bir zamanlar nüfusun oldukça kalabalık olduğu bir yerdir. Bu iki mezar, Türklerin yaşadığı yerlerde daha önce gördüğü mezarlardan farklılık göstermektedir; çünkü mezar taşlarından birisinin taştan oyulmuş sarığının üzerinde biri iki fit²⁶ (60.96 cm) diğeri ise yarım fit (15.24 cm) uzunluğunda iki külah yer almaktadır. Diğer mezar taşında da taştan oyulmuş bir sarık vardır. Fakat taşın renginden farklı olarak, zemini bu kısımda kırmızı renktedir ve alın kısmına da bir bez parçası bağlanmıştır.²⁷

Osmanlı mezar taşları ilk bakışta bir insan heykeline benzemesi ile kendini gösterir. Ancak ayaklar ve eller çok detaylı olarak işlenmemiştir ve belirgin değildir. Buna karşın, boyun ve özellikle başın biçimi açık bir şekilde fark edilir. Seyyahın sözünü ettiği baş serpuşu (başlığı), geleneksel Osmanlı dönemi mezarlarında daha belirgindir. Fakat Osmanlı döneminde insan silüetine benzeyen mezar taşlarının dışında, düz cepheli taşlar da bulunmaktadır. Seyyah bu konuda bilgi vermemesine rağmen, aslında Osmanlı dönemi mezar taşları; başlık, ser levha, kimliğe dair bilgiler, tarih ve dua olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır. Bu mezar taşları

24 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 77.

25 Bozkurt Ersoy, “Akkerman Kalesi, Osmanlı Hamamı”, *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları içinde*, (İzmir: Ege Üniversitesi, 2012), 344.

26 1 fit 30,48 santimetredir.

27 Campenhausen, *Historical Account of Zaparog Cossacks and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia and the Crimea*, 63-64.

aynı zamanda kişinin statüsü, mesleği, hangi tarikata bağlı olduğu gibi konular hakkında da kimi bilgiler verir. Buna ek olarak, çubuklu, baklava dilimli kafes şeklindeki kavuklar; burmalı, dilimli, eğimli sarıklar; mecidiye, hamidiye, aziziye kalıplı ve sarıklı fesler; oval başlıklar, hotoz başlıklar Osmanlı dönemi mezar taşlarını oluşturan önemli unsurlardır.²⁸

Campenhausen kentin fizikî yapısı içinde yer alan kaleye dair bazı bilgiler verir. Ona göre, şehrin kalesi kare biçimindedir ve dört tane kulesi vardır. Kenti çevreleyen surlar bazı noktalarda 15 fit (457, 2 cm) kalınlıktadır ve kalenin hendeği 7 fathom (12.81 cm)²⁹ derinliğindedir. Liman tarafında birbirlerinden 120 fit (365,76 cm) uzaklıkta kuleleri olan bir çift sur vardır, ancak bu noktada bir hendek bulunmamaktadır. Şehrin bu tarafındaki iki surun duvarları üzerinde Türkçe, Ermenice ve Romence yazılmış kitabeler yer almaktadır. Seyyahın sözünü ettiği Akkirman kalesi, günümüzde Odesa'nın 80 km. batısında Belgorod- Dnestrovsky yerleşimi içindedir ve Osmanlı dönemindeki en önemli kalelerden biridir. Dinyester nehrini kontrol etmek için inşa edilen kale, seyyahın da yukarı da belirttiği gibi, kara tarafından bir hendekle çevrilidir. Yapı, iç kale (askeri alan), sivil alan (halkın ikamet ettiği alan) ve liman olmak üzere üç kısımdan oluşmaktadır. Sadece bu alanların tamamı surlarla çevrili değildir. Aynı zamanda her bir alan da birbirinden surlarla ayrılmıştır.³⁰

Yine seyyah şehrin kapılarının birine yakın bir noktada, kare şeklinde büyük bir taşın incelediğini söyler. O, bu taşın üzerine kıvrık ve kısa boynuzları olan bir öküz kafasının oyulduğunu ve boynuzları arasında bir yıldızın ve boynunun alt kısmında da bir kalkanın olduğunu sözlerine ekler. Seyyah kentin etrafındaki bahçelerde ise oldukça fazla miktarda dut, domates ve lezzetli üzümler olduğunu belirtir. Yine Türklerin çiğnemekten hoşlandığı bir çeşit tatlı bir bitki de burada yetişir. Ayrıca liman Rusların “taran” olarak adlandırdığı bir çeşit balık, turna balığı, mersin balığı ve büyük sazan balıkları ile doludur.³¹

Campenhausen, Akkirman'da bulunduğu esnada şehrin yöneticisi konumundaki rütbesi üç tuğlu olan paşayı da ziyaret eder. O gezi notlarında bu ziyarete dair oldukça ayrıntılı bilgiler sunar. Seyyah ilk olarak adı söylendiğinde görüşmek için bekledikleri odadan özel bir odaya alındıklarını ve paşayı yanında yardımcısı ile birlikte satenle kaplı kırmızı renkte

28 Tuncer Baykara, “Asya Türk Kültürünün Bir Unsuru Olarak Mezar Taşları”. *Vakıf Haftası Dergisi* 10 (1993) 128; Halit Çal “İstanbul Eyüp'teki Erkek Mezar Taşlarında Başlıklar”. *(IV. Eyüp Sultan Sempozyumu Bildirileri (28-30 Mayıs 1999))*, (İstanbul: Eyüp Belediyesi Yayınları 2000), 208-225; Halit Çal, “Türklerde Mezar Taşları”, *Aile Yazıları*, 8, (Ankara:TC. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Yayını,2015), 295-332; Aslı Sağıroğlu Arslan, “Taşlar Konuşur”: Türk Mezar Taşlarının Biçim Dili”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6/3 (2017), 1923-1937, Campenhausen gezi notlarında sözünü etmesi de başlıksız, serpuşuz olan düz tepelikle son bulan şahideli mezarlar genellikle kadınlara ait mezarlardır. Kadın mezar taşları ayrıca çiçeklerle bezeli olurlar ve hatta çoğunlukla hotoz denilen bir serpuşla son bulurlar. Osmanlı döneminde süslemeleri ve üzerlerine işlenen bezemeleri ile erkek mezar taşlarından ayrılan kadın mezar taşları, biçimlenişleri bakımından da erkek mezar taşlarına göre daha küçük boyutludur. Bkz. Aslı Sağıroğlu Arslan, “Kayseri Mezar taşlarında Kadın İmgesi”, (2.Uluslararası Bir Bilim Kategorisi Olarak “Kadın”, Edebiyat, Dil ve Kültür Çalışmalarında Kadın Sempozyumu'nda sunulan bildiri, 2010).

29 1 kulaç = 1,83 metreye karşılık gelir.

30 Bilge, “Akkirman”, 269-270; Besim Darkot, “Akkerman”, *İslam Ansiklopedisi*, c.I, (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 251; Ersoy, “Akkerman Kalesi, Osmanlı Hamamı”, 342.

31 Campenhausen, *Historical Account of Zaporog Cossacks and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia and the Crimea*, 65.

alçak bir sofanın üzerinde otururken gördüklerini söyler. Ardından paşanın ona dostane bir şekilde buyur eden bir işaret yaptığını, ancak sofa zeminden biraz yüksek olduğu için, bunun çok uygun olmadığını belirtir. Ayrıca görüşmenin İspanyol kökenli Türklere esir düşmüş bir tercüman eşliğinde gerçekleştiğini aktarır. Oturmalarının hemen ardından, paşa iki kez elini çırpar ve ardından genç bir Türk, bir koltuğunun altında çok sayıda küçük zillerin sarktığı ve ucunda gümüş eğik boynuzları olan kısa bir çubukla odaya girer. Daha sonra paşa kendisine ordudaki rütbesini sorar, ancak çevirmen, verdiği cevabı ona aktarmakta oldukça zorlanır. Paşa seyyaha neden kırmızı kenarları olan mavi, kendisine eşlik eden arkadaşının ise kırmızı ve altın renginde yeşil bir üniforma giydiğini sorar ve verilen cevap kendisini memnun eder. Nitekim paşaya göre, askeriyede farklı üniformaların olması piyade ve süvari bölüklerinin ayırt edilmesi bakımından oldukça mantıklıdır.³²

Alman seyyah, ziyaret esnasında kendilerine ilginç gelen bazı ikram ritüellerine ilişkin ise şu bilgileri verir:

“Bir parça enfiyeyi aldığımı görünce, benden enfiye kutumu ona vermemi istedi ve içindeki tüm enfiyeyi ahşaptan olan kutusuna boşalttı ve benden aynı enfiyeden kendisine biraz göndermemi rica etti. İkinci kez ellerini çırptı. Ancak bu kez ilkinden farklı olarak üzerinde gümüştan kapların içinde bir düzine gümüş fincanın olduğu elinde gümüş bir tepsi ile hizmetli içeri girdi. Onu elinde içinde kahvenin olduğu gümüş cezve ile başka bir hizmetli takip etti. Ancak her seferinde cezveyi salladığından kahveyi döktü. Üçüncü kişi kenarları altın ve gümüş sırmalarla işli omuzundan sarkan bir peçete ile içeri girdi. Bu üç hizmetli de renkleri farklı olan pantolon ve ceket giymişlerdi. Kahve sütsüz ve şekerlesservis edildi. Bu esnada başka bir hizmetli geldi ve yakılmış nargileyi paşaya uzattı. Ekselansları bir dakika nargileyi içti ve yardımcısına uzattı, o da benzer şekilde bana verdi. Ben de onun gibi yaparak yanımdaki arkadaşına uzattım, arkadaşım da paşaya verdi. Bu seremoni pek çok kez sürdü. Kahvelerimizi içtikten sonra, hizmetli içeri girdi ve işlenmiş peçete ile ağzımızı sildi. Ardından başka bir seremoni başladı. Daha önceki üç hizmetliye benzer giyinmiş başka bir hizmetli, üzerinde farklı çeşitte tatlıların bulunduğu en az 20 kadar tabağın olduğu gümüş bir tepsi ile içeri girdi. Onu elinde altın ve gümüş kaşıkla bu tatlıların her bir çeşidinden ağzımıza koyan başka birisi izledi. Üçüncü kişi de dudaklarımızı silme ritüelini yerine getirdi. Bu reçellerden özellikle olgunlaşmamış portakaldan yapılmış olanı gerçekten çok lezzetli idi.”³³

Campenhausen'ın kentin idarecisi konumundaki paşa ile yaptığı görüşme ve bu görüşme üzerinden Türklere özgü misafir ağırlama, ikram ritüelleri, Türk mezarları ve geleneksel dokularına dair verdiği bilgilerin, bir yabancıнын gözünden Türk kültürüne olan bakış açısını yansıtmaması bakımından önemli olduğunu söylemek gerekir.

Bender'de Fizikî Yapı ve Sosyo-kültürel Yaşam

Akkirman'a benzer olarak, Campenhausen ilk olarak Bender şehrinin konumu, adının kökeni ve tarihî geçmişine dair bazı bilgiler verir. Ona göre, Beserabya'nın başkenti olan kent, Dinyester nehri üzerinde kurulmuştur ve XII. Charles'ın (Demirbaş Şarl) ikametgâhi olan

32 Campenhausen, *Historical Account of Zaporog Cossacks and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia and the Crimea*, 66.

33 Campenhausen, *Historical Account of Zaporog Cossacks and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia and the Crimea*, 66-67.

kent, Poltava savaşından (1709) sonra ün kazanmıştır.³⁴ Kendisine şehrin kadısı, seraskeri ve paşası tarafından aktarıldığı kadarıyla, şehre bu adı II. Bayezid vermiştir. II. Bayezid ölüm döşğinde iken, kendisinden sonra tahta geçecek olan oğlu I. Selim'i yanına çağırması ve son sözü "Ben derim" olmuş ve ona burada bir kale inşa etmesini buyurmuştur.³⁵ Ancak Evliya Çelebi gezi notlarında Rusların Turla nehrini geçerken Tatarlara zarar verdikleri için, Tatar hanının Kanuni Sultan Süleyman'dan buraya bir kale yapılmasını rica ettiğini ve bunun üzerine Sultan Süleyman'ın "Ben derim, orada bir kale yapılınsın" dediğini ve kalenin inşası tamamlanınca "Bender'im" olarak adlandırıldığını ve bu söylenişin yaygın hale geldiğini söyler.³⁶ Boğdan'ın (Moldavia) kuzeyinde Turla (Dinyester) ırmağı kıyısında bulunan Bender Kalesi, Osmanlı Devleti'nin son sınır kalesini teşkil etmekteydi. Eski adı "Tighina" (Moldavca Tişno) olan Bender şimdiki adını Osmanlı hâkimiyeti altına girdiği zaman almış ve günümüzde de "Bender" adıyla haritalara geçmiştir. Bender, Farsça'da "nehir kıyısında liman" anlamına gelir v Arapça'da "pazar, ticaret yeri, mübadele yeri" anlamında kullanılır. Ayrıca "bir geçit veya boğazı koruyan istihkâm" gibi bir anlamı da vardır.³⁷ Ardından seyyah kalenin etrafını devasa büyüklükte bir hendegin çevrelediğini ve en son savaşta Rusların eline geçtiğini söyler. Zira bu savaş esnasında şehri yöneten paşa ile kentin dışında orduları komuta eden Serasker birbirleri ile uyum içinde hareket etmemişlerdir. Kalede 300 adet top vardır ve bunların 51 tanesi demir toplardır ve ayrıca burada 25 tane de havan bulunmaktadır. Kalede ihtiyaç olması durumunda kullanılmak üzere bol miktarda barut, top mermisi, pirinç ile her türlü yiyecek maddesi de bulunmaktadır. Kalenin iç duvarı üzerinde iki tane kitabe yer almaktadır. Bu kitabelerden biri, üzerindeki Hicri tarih ve birkaç kelime dışında tahrip olmuştur. Diğer kitabe ise Arapçadır ve üzerinde "*Kudretli padişah I. Selim tarafından II. Bayezid'in emri ile inşa edilmiştir*" şeklinde bir yazı bulunmaktadır.³⁸ Diğerinde de şehrin Kanuni Sultan Süleyman ve ordusu tarafından yapılan bir taarruzla Hicri 965 yılında ele geçirildiği ve Kanuni'nin burada Palanka kalesinden alınan taşlarla bir kale inşa edilmesini istediği ve adının "Ben derim"

34 İsvaç Kralı XII. Karl'ın (Demirbaş Şarl) Poltava Savaşı'ndan sonra (1709) Bender Kalesi dışında Varnitza adındaki bir yerde ev yaptırtarak 1711'e kadar burada yaşadığı bilinir. XII. Karl'ın ilticasının ardından Boğdan beyi Mihail, Rus çarına gizlice haber göndererek Bender çevresinde konaklayan İsvaçlileri yok etmesini tavsiye etmiş, bu ihaneti sonradan öğrenen muhafız Çerkez Yûsuf Paşa da Mihal'i ele geçirek İstanbul'a göndermeden bir süre Bender'de hapsedmişti. Bkz. Semavi Eyice, "Bender Kalesi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 431.

35 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 80.

36 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 81.

37 Eyice, "Bender Kalesi", 431.

38 Campenhausen, *Historical Account of Zaporog Cossacks and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia and the Crimea*, 68-69.

olmasını emrettiği yazmaktadır.³⁹

Seyyah daha sonra kentin fiziki yapısını oluşturan evleri, mahalleleri, camileri, hanları, kapıları vb. konularda bilgiler vermeye yönelir. Campenhausen ilk olarak Bender'in 2 varoşu, 12 camisi, 6 hanı ve 7 kapısı olduğunu söyler. Ona göre, şehrin belli başlı kapıları İstanbul kapısı, Tabakhane kapısı, Varna kapısı, Orda kapısı ve Taş kapısıdır. Bender halkı, sadece cuma günleri kentin en büyük camisinde toplanırlar. Bu cami aslında bir çeşit katedral gibi düşünülebilir ve burada Osmanlı Sultanı için dua edilir. Bender'de bulunan ikinci caminin adı Dağıstan, üçüncü caminin adı da Selim camisidir. Ancak şehirde bulunan diğer camiler, bunlar kadar dikkat çekici değildir. Campenhausen, Bender şehrinin sokak ve caddelerini oldukça kasvetli, dar, pis ve kirli olarak betimler. Türk şehirlerine özgü olan bu kirliliğin sıkça abdest alınmasını buyuran İslam dini ile bir tezat oluşturduğunu belirtir. Zira şehrin sokaklarında ölmüş atlar, öküzler ve köpekler uzanmaktadır. Bu durum belki de büyük ölçüde veba gibi tehlikeli olan bulaşıcı bir hastalığın da ortaya çıkmasına yol açmaktadır.⁴⁰

Campenhausen kentin fiziki yapısı içinde yer alan hanlara dair de bilgiler verir. O bu yapıları bir anlamda manastırlara benzer ve büyük kare şeklinde binalar olarak tasvir eder. Kentte bulunan en büyük hanın, iki katlı olduğunu ve camlarının bir avluya baktığını ve etrafının yüksek bir duvarla çevrili olduğunu söyler. Ayrıca bu hanların içinde birbiri ile bağlantısı olmayan çok sayıda küçük odalar vardır ve binanın içine uzun bir koridordan girilmektedir. Seyahat eden kişiler bu odalarda kalırlar ve yabancı tüccarlar beraberlerinde getirdikleri eşyaları burada satışa sumaktadırlar. Bu yapıların içinde herhangi bir mobilya bulunmaz.⁴¹ Ardından kentte bulunan geleneksel Türk evlerinden söz eder. Türklerin ikamet ettikleri evler, güçlü ve sağlam bir şekilde inşa edilmemiştir. Bu nedenle, sert geçen kış aylarında ayakta kalmaları zordur. Genel olarak bu yapıların hepsinde, evin bir ucundan diğer ucuna kadar uzanan koridorları vardır ve bu koridorların her bir ucunda da manastırdaki hücreleri andıran odalar yer almaktadır. Odaların duvarları düzgün bir şekilde ahşapla kaplanmıştır. Yine dolapların üstünde kapakları parlak çivilerle süslenmiş pek çok küçük dolap vardır. İslam dininin bir gerekliliği olan abdestin alındığı büyük bir kap, sobanın yanındaki duvara bağlanır. Buna

39 Campenhausen, *Historical Account of Zaparog Cossacks and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia and the Crimea*, 70. Ancak seyyahın kitabede yazıl olduğunu belirttiği Hicri 965 yılı büyük bir olasılıkla yanlış olarak yazılmıştır. Nitekim seyyahın sözünü ettiği kitabe, Kalenin kapısı üstünde yerden 7 m yükseklikte, 0,70 × 0,54 m. ölçüsünde bir mermer levhaya işlenmiştir. Şehri ziyaret eden Evliya Çelebi'nin çok yüksekte olduğu için okuyamadığını söylediği uzun bir kitabesi vardır. Bu altı beyitlik kitabede Kanûnî Sultan Süleyman methedilerek onun birçok yeri fethetmiş olduğu ve Boğdan Voyvodası Petro'yu da mağlûp ettikten sonra 945'te (1538-39) kaleyi inşa ettirdiği yazar. Bkz. Eyice, "Bender Kalesi", 431. Mihail Guboğlu da bir çalışmasında Bender kalesinin kapısı üstünde 1. Sultan Süleyman'ın 945 H (1538) tarihli, manzum şeklinde yazılmış kitabesi olduğunu ve bunun. Tek epigrafik kaynak olduğuna işaret eder ve 1657 yılında kenti ziyaret eden Evliya Çelebi'nin Bender kalesini tasvir ederken bu yazıdan ilk defa söz ettiğini belirtir. Bkz. Mihail Guboğlu, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Boğdan Seferi ve Zaferi", *Bellefen* L/198 (1986), 727-805.

40 Campenhausen, *Historical Account of Zaparog Cossacks and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia and the Crimea*, 70.

41 Campenhausen, *Historical Account of Zaparog Cossacks and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia and the Crimea*, 70-71.

ek olarak, her bir odada Türklerin banyo yaptıkları küçük bir yer vardır. Ayrıca yerden biraz yüksekçe olan divan, bütün odayı çevreler ve sahibinin maddi durumuna göre boyalıdır ve halı veya kadife bir kumaş ile kaplıdır. Fakir insanlar bu divanları, koyu sarı renkte olan ve ateşte pişirilen çömlek çamurundan yaparlar. Evlerin camları yüksekliklerine nazaran oldukça büyüktür ve divanlardan birkaç inç⁴² (5, 08 cm) yükseklikte olup yağlı kâğıtla kaplıdır. Evlerde cam pencereler çok nadiren kullanılır. Bunları sadece camilerde yahut zengin insanların evinde görmek mümkündür.⁴³ Evlerin kapılarının hemen hepsi birbirine benzerlik gösterir. Bu kapıların genellikle dört tane kilidi vardır. Buna maddi olarak gücü yetmeyenler, kapıya mümkün olduğu kadar çok sayıda çivi çakar.⁴⁴ Geleneksel Türk evleri tarih boyunca önemli değişim ve gelişmeler yaşamıştır. Buna bağlı olarak, iklim, tabiat ve kültür bakımından çeşitlilik gösteren bölgelerde farklı türden evler inşa edilmiştir. Buna karşın, genel olarak evler belirli kültürel değerlere bağlı kalınarak inşa edilmiştir. Geleneksel Türk evlerinin mimari açıdan tasarımı ve detayları incelendiğinde, tüm bu tasarım ve çözümlerin özelde bir amaca hizmet ettiği, belirli bir işlevi olduğu görülmektedir. Geleneksel Türk evlerinin plan özellikleri, sofalar, evlerdeki kat kullanımı, haremlik selamlık odaları, kim geldi pencereleri, döner ve gömme dolaplar, kapılar, tokmakları vb. birçok donatı ve aksesuar, yaşam kültürü ile biçimlenen tasarım unsurlarıdır.⁴⁵ Görüldüğü gibi, seyyah kentte bulunan evlerin dış fizikî özelliklerinin yanı sıra, evlerin yapımında kullanılan malzemeler, evlerin iç mekânları ve evlerde kullanılan eşyalara dair de oldukça ayrıntılı bilgiler aktarmaktadır.

Campenhausen kentte ikamet eden Türklerin sosyo- kültürel yaşamlarına ilişkin de gezi notlarında bilgiler aktarır. Bu bağlamda, seyyah ilk olarak Türklerin konuştuğu dil üzerinde durur ve Türkçeyi kendi ifadesiyle zengin floral bir dil olarak niteler. Ardından bu dili neden bu şekilde nitelendirdiğini şu şekilde açıklamaya çalışır:

“Türkçede her bir çiçek, her bir ağaç ve bitkinin özel bir anlamı vardır. Söz gelimi, bir zamanlar âşık olan kişinin tutkusunu yahut peri kızının güzelliğini ve saflığını ifade eden çiçek demeti, aşkın dolaylı yoldan itirafını ifade eder. Şans eseri birisinden bu konuda bazı kelimeleri elde

42 1 inç 2.54 santimetredir. Birkaç inç, yaklaşık olarak 2 inç olarak kabul edilmiştir.

43 Campenhausen, *Historical Account of Zaporog Cossacks and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia and the Crimea*, 71.

44 Campenhausen, *Historical Account of Zaporog Cossacks and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia and the Crimea*, 72.

45 Kemal Yıldırım ve Mehmet Lütfi Hidayetoğlu, “Türk Yaşam Kültürünün Geleneksel Türk Evlerindeki Yansımaları” (4th International Turkish Culture and Art Congress/Art Activity’de sunulan bildiri, Egypt, 2009). Tipik geleneksel bir Türk evinin odası, büyüklüğü ve süsleme özellikleri ne olursa olsun belirli bir düzen içerisinde tasarlanmıştır. Oda ayakta ulaşılabilen en yüksek noktadan yatayda ikiye ayrıldığında, bu bölümlenin üst tarafı estetik unsurları barındırırken, alt tarafının ise işlevsel olarak tasarlandığı görülür. Tipik bir odada genel olarak, giriş duvarına yerleştirilmiş yıkanma fonksiyonunu da barındıran- bir depolama birimi, diğer üç duvarı çevreleyen sabit oturma elemanları ve her iki yanına da depolama birimleri eklenmiş bir ocak bulunur. Bu temel yerleşime ilave olarak, açık ya da kapalı gözler, raflar, gizli dolaplar, çiçeklikler, kapılar, kepenkler ve bunlara benzer yardımcı çözümler de mekândan en üst seviyede faydalanmaya olanak tanır. Sözü edilen tüm bu donatı elemanları mekâna sabitlenmiş durumdadır. Osmanlı'nın son dönemlerine kadar yapılan geleneksel Türk evlerinde, mobilya niteliğinde olan taşınabilir donatı elemanlarının kullanımı pek görülmez. Bkz. Hidayetoğlu, “Geleneksel Türk Evi Donatı Elemanlarının Restorasyonu ve Çağdaş Yapılarda Yeniden Kullanımı: Bir Şerbetlik Örneği”, 293.

etmeye çalıştım. Ancak Türklerden herhangi bir konuda bilgi edinmek oldukça zor bir iştir. Örneğin, servi ağacı melankoli, meşe ağacı huzur ve sükûnet, lavanta gayret ve çalışkanlık, alıç ağacı öpücük, biberiye sadakat, kına çiçeği tutkulu aşk, gül ise güzellik anlamına gelir”⁴⁶

Seyyah ardından Türklerin kimi kişilik ve karakter özelliklerine dair bilgiler vermeye yönelir. O ilk olarak esir alınan Türklerin ağızlarından en ufak bir bilgi bile almanın imkânsız olduğunu söyler; çünkü Türkler ya çok cahildirler yahut onları yenen düşmanları ile konuşmayacak kadar gururlu ve inatçıdır. O Türklerin bu kişilik özelliğini şu şekilde örneklendirmeye çalışır:

“Mekke’de daha önce bulunmuş bir imamı, ne göğsünde her daim taşıdığı Kâbe’nin resmini göstermesi ne de Türklerin gelenek ve göreneklerine dair bana bilgi vermesi konusunda ikna edebildim. Yine bir keresinde Muhammed ve Kuran üzerine oldukça önemli bir kadı ile sohbet ettim. Ancak o sohbeti yarıda keserek oturduğu yerden kalktı ve ‘Allah kadiri mutlak, rahim ve her yerde olandır. O her şeyi yaratandır. Onun isteği tüm insanların aynı şekilde ona hizmet etmesi değildir. Eğer öyle olsaydı, aptallarla akıllı olanlar arasında bir ayırım yapmazdı.’ dedi ve benim buna vereceğim cevabı dinlemeyi ret etti. Cahillik ve miskinlik Türklerin bir işi ciddi ve faydalı bir şekilde yapmalarının önünde engel teşkil etmektedir. Ayrıca hala Avrupa’ya ilk ayak bastıkları dönemdeki uygarlık seviyesindedir. Yine bizim bazı askerlerimiz çok iyi tanıştıkları bir Türk ile Türk tarihindeki bazı olaylar hakkında konuşmuşlardı. O bu durum karşısında oldukça şaşırmış ve bir süre gözlemledikten sonra onlara ‘İmparatorluğumda olup biten her şeyi biliyorsunuz. Belki bana da atımı kimin çaldığını da söyleyebilirsiniz’ şeklinde bir cevap vermiştir.”⁴⁷

Seyyah ayrıca Türklerin iki çeşit ruha sahip olduklarını ve bunlardan ilkinin Türk milletine, diğerinin ise milleti oluşturan her bir bireye yaşam verdiğini söyler. Ona göre, Türkler aslında anlama kapasiteleri düşük bir millet değildir. Ancak kendi fikirlerinin ötesindeki şeyleri inatla anlamaktan kaçınırlar. Eğer bir Türk yabancı birisi ile tek başınaysa oldukça konuşkandır. Fakat üçüncü kişi sohbere katıldığında konuşmayı keser. Bu özellik, büyük bir olasılıkla onların despotik yönetim anlayışları ile ilintilidir. Türkler ayrıca oldukça gururlu, ancak bir o kadar da kibirlidir. Zira kendi dinlerinden olmayanlara karşı kendilerini üstün görürler. Türklerin hoşuna giden bu kibir ve kendini beğenmişlik onların vatanperverliklerini perçinlemektedir. Eğer daha ılımlı ve adil bir şekilde yönetilseler, bu vatanperverlikleri aslında onların avantajlarına olurdu. Buna ek olarak, Türkler gerçekten sıra dışı kişisel cesareti olan bir millettir. Ancak bu onuru çağrıştıran bir cesareten ziyade, kaba ve hayvanlara özgü bir cesarettir; çünkü yenildikleri andan itibaren, bir daha asla kendilerini toplayamazlar. Eğer fanatizme yenik düşmezlerse oldukça iyiliksever ve cömerttirler, Fakat zihinlerindeki insanlığa ait en kutsal şeyler önyargı ve bağnazlığa yol açmaktadır. Onları en çok mutlu eden şey ise para kazanmaktır ve bu nedenle para kazanmalarını sağlayacak her yolu meşru görürler. Onların açgözlülükleri ve adil olmamaları yönetim biçiminden kaynaklanmaktadır. Türklerin ahlaki fikirleri belirsiz ve yanlıştır. Tüm

46 Campenhausen, *Historical Account of Zaporog Cossacks and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia and the Crimea*, 73.

47 Campenhausen, *Historical Account of Zaporog Cossacks and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia and the Crimea*, 73-74.

bunlara ek olarak, dürüstlüğü kendi iradeleriyle kişisel çıkarları için feda ederler.⁴⁸

Campenhausen'in yukarıda Türklerin yönetim anlayışına dair aktardığı bilgilerin, aslında Türklere ve İslamiyet'e yönelik ortaçağlarda beliren ve Aydınlanma döneminde gelişimini sürdüren Doğu'ya yönelik kalıp yargılarla yakından ilintili olduğu söylenebilir. Şöyle ki; ortaçağda dinsel bakımdan küfür diyarı olarak nitelenen Doğu ve Doğu kültürü Aydınlanmadan itibaren yönetsel bakımdan “despotizm” ve “oryantal despotizm” gibi kavramlar kullanarak tanımlamaya başlanmıştır. Bu bağlamda 16. yüzyılda batılılar tarafından, dinsel açıdan kötülenmekle birlikte, yönetsel ve toplumsal yapı bakımından olumlu resmedilen Osmanlı Devleti'ne yönelik anlatımların, burada Campenhausen örneğinde görüldüğü gibi, olumsuz anlatımlara bıraktığı dikkat çekmektedir. Yine Batı'da kaleme alınan bazı yapıtlarda despotik yönetim biçimi ve köle zihniyeti ile korkunun egemen olduğu Doğu uygarlığına mensup toplumlar, hukukun egemen olduğu ve onurun siyasal kültürü belirlediği özgür Avrupa toplumu için bir karşı tez olarak sunulmuştur.⁴⁹

Campenhausen ayrıca eğer Avrupa'daki orduların kullandığı taktik ve prensiplerle hareket etse, Türk ordularının tüm dünyada korkulan en güçlü ordu olacağını vurgular. Fakat mevcut durumda, Türk ordusunun bir savaş anında dağılabilecek idaresi güç bir kalabalıktan başka bir şey olmadığını belirtir. Sayı olarak üstün olmalarına bağlı olarak, onları ancak çok kan dökülerek yenmek mümkündür. Yine bir Türkü yanlış yaptığının yahut korkak olduğuna ikna etmek imkânsızdır; çünkü daima davranışını haklı gösteren bir bahanesi vardır. Türklerin kanunları alkollü içecek tüketmelerini yasaklamasına rağmen, bu onların gizli bir şekilde şarap içmelerine engel olmaz. Seyyah Türklerin vicdan azabı çekmeden hem devletin koyduğu hem de İslamiyet'in gerektirdiği yasaklara uymamalarının kendisini ümitlendirdiğini ve belki bu şekilde onların Avrupa'nın bazı faydalı kurumlarını benimseyebileceklerini belirtir. Ancak Türkleri daha yakından tanıyınca, yabancılara yönelik önyargılarından tümüyle kurtulamadıklarını, bu yüzden yabancılara sadece kendilerinin tutku ve gururlarını okşayacak şeylerini benimseme eğiliminde olduklarının altını çizer.⁵⁰ Bu yüzden seyyah, sadece cahilliği kalıcılaştıran, zihnin

48 Campenhausen, *Historical Account of Zaporog Cossacks and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia and the Crimea*, 74.

49 Lucette Valensi, “The Making of a Political Paradigm: The Ottoman State and Oriental Despotism”, *The Transmission of Culture in Early Modern Europe* içinde, (Amerika: University of Pennsylvania Press, 1990), 174, 178-181, Türklerin siyasi, askeri ve ekonomik olarak güçlü olduğu dönemdeki Türk ve İslamiyet algısı, Aydınlanma dönemi Türk ve İslamiyet algısı ile özellikle 18. ve 19. yüzyılda kendini gösteren Oryantalist ve Emperyalist bakış açısı, Aydınlanma dönemi batıda oluşan İslamiyet ve Türk imajına dair daha detaylı bilgi için bkz. Felix Conrad “Türk Tehlikesi Söyleminden Egzotizm ve Oryantalizme: İslamiyet Avrupa'nın Bir Antitezi mi?” çev. Mustafa Çakır, *Türk Yurdu* 33/10(2013), 253-269. Avrupa'da Osmanlı ilerleyişinin daha yoğun olduğu 16.yüzyılda, batıda Türklere ve İslamiyet'e yönelik imajın oluşmasında Osmanlı topraklarını ziyaret eden seyyah ve araştırmacılar tarafından kaleme alınan gezi notlarının önemli bir rol oynadığını söylemek gerekir. Zira seyahatnameler batılıların zihin dünyasında Türklere karşı kimi olumsuz önyargı ve klişelerin oluşmasına neden olmuştur. Bkz. Paul Hazard, *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*, çev. Erol Güngör (İstanbul: Tur Yayınları, 1981), 23-47; Gülgün Üçel Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları*, (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2003), 16.

50 Campenhausen, *Historical Account of Zaporog Cossacks and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia and the Crimea*, 4-76.

tüm enerjisini zayıflatan ve her şeyi siyasi bir çürümeye götüren despotik yönetim anlayışının değişebileceğine pek ihtimal vermez.⁵¹ Görüldüğü gibi, Campenhausen, Türklerin karakter özelliklerine ilişkin oldukça ayrıntılı bilgiler vermekle kalmamakta, aynı zamanda bu konuda dikkat çekici analizler de yapmaktadır.

Yine seyyah Türklerin tıp bilimi konusunda pek bilgili olmadıklarını ve onların hastalıkları, dualar, hamailer ve muskalarla tedavi etmeye çalıştıklarını söyler. Ayrıca bazı ilaçların her çeşit hastalık için kullanıldığını belirtir. Kentteki doktorlar genellikle Yahudi asıllı erkek ve kadınlardır. Buna ek olarak, Türklerin “frenji yarası” dedikleri zührevi hastalık, insan sağlığını tehdit edecek oranda artış göstermektedir ve Türklerin bu hastalığı tedavi edecek herhangi bir tıbbi bilgileri yoktur. Söz gelimi, bu hastalıktan mustarip olan birisi sadece sıcak bir odaya kapatılmakta ve ona sudorofik, yani terlemesini sağlayan bir ilaç verilmektedir.⁵²

Seyyah Bucak Tatarlarına dair de bazı gözlem ve incelemelerde bulunur. Ona göre, Tatarlar Türklerden daha medenidirler ve gelenek ve görenekleri onlardan oldukça farklıdır. Hatta Tatarların önde gelen kişilerinin ve mollarının paşalardan ve kadılardan daha bilgili olduklarının altını çizer.⁵³ Campenhausen'ın Rus tarihçiliğinde yaygın olan bakış açısı ile anlatımlarında, Bucak bölgesinde gördüğü Tatarları her bakımdan Türklerden ayrı bir topluluk olarak betimlemeye çalıştığı dikkat çekmektedir. Fakat Moğol istilasından sonra kullanımı yaygınlaşan Tatar kelimesi Osmanlı Türkleri dışındaki Türk toplulukları için kullanılmıştır. Bucak, Sibirya, Kırım, Hacı Tarhan Tatarları gibi coğrafi bölge temelli Tatar etnik adlandırması bunun somutlaşmış halidir. Bütün bu toplulukların kökeninde Altın Orda Devleti'nin etnik mirası bulunmaktadır. Fakat Altın Orda Devleti'nin yıkılmasından sonra bu toplulukların etnik tarihlerinin farklılaştığı iddia edilmiştir.⁵⁴ Buna ek olarak, Başer, Vasery'nin çalışmasına atıf yaparak İsakçı'nın Bucak bölgesinin hemen yanında yer almasından dolayı, Moğol beyi Emir Nogay'ın hâkimiyetinin Bucak'ı da içine aldığını belirtir. Tatarlar, Nogay'ın ölümünden sonra da Bucak bölgesinde varlıklarını korumaya devam etmişler ve Balkanlar'daki bazı siyasi mücadelelerin içinde yer almışlardır.⁵⁵ II. Bayezid, 1484'te Kili'yi ele geçirdikten sonra, bölgenin stratejik öneminden dolayı, bölgedeki Türk nüfusunu güçlendirmek için İtil boyunda ve Kıpçak bozkırında yaşayan Türklerden oluşan büyük bir topluluğu Kili, İsmail ve

51 Campenhausen, *Historical Account of Zaporog Cossacks and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia and the Crimea*, 76.

52 Campenhausen, *Historical Account of Zaporog Cossacks and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia and the Crimea*, 78-79.

53 Campenhausen, *Historical Account of Zaporog Cossacks and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia and the Crimea*, s.76.

54 M. Damir, İshakov, “The Tatar Ethnic Community”, çev. M. E. Sharp, *Anthropology & Archeology of Eurasia*, 43/2 (2004), 8-11; Bazı araştırmacılar çağdaş Tatar etnojenesisini Altın Orda Devleti'nin ortaya çıkışı ile başlatır. Bkz. Tahsin Gemil, “The Issue Of Tatars Ethnogenesis”, Tatarı İstorie Şı İn Lume, *The Tatars in the History and in the World*, Bucureşti 2003, 33.

55 Başer, *Bucak Tatarları (1550-1700)*, 15. Bazı kaynaklara gönderme yaparak Başer Bucak bölgesindeki Tatar hâkimiyetinin -1370-1380 arasında sona erdiğinin düşünülebileceğini belirtir. Zira bu tarihten bölgenin Osmanlı Devleti tarafından ele geçirilişine kadar Bucak bölgesi Romenlerin kontrolünde bulunmuştur. Bölgedeki Tatar siyasi etkinliği sona ermesine rağmen, bölgede Türk varlığı etkisini sürdürmeye devam etmiştir. Öyle ki ilk bağımsız Romen voyvodası olan ve Besarabya bölgesine de adını veren Basarab'ın Kuman kökenli olduğu yönünde bazı görüşler bulunmaktadır. Bkz. Başer, *Bucak Tatarları (1550-1700)*, 16.

Akkerman'ı kapsayan Bucak'a yerleştirmiştir. Böylece Bayezid bölgeden geçen yolları ve Eflak ve Boğdan'ı denetim ve kontrol altında tutmak ve komşu ülkelere karşı Türk topluluklarının askeri gücünden yararlanmayı amaçlamıştır.⁵⁶

Campenhausen bölgedeki Tatarların başında olan mirzaya yaptığı bir ziyaret üzerinden bu topluluğa dair bilgiler vermeyi sürdürür. Ona göre, bu kişinin ikamet ettiği çadır bir çeşit yünlü bir şeyden (kıl) yapılmıştır ve oldukça geniştir. Bir ucunda yüklük olarak işlev gören yeşil bir perde vardır. O ve beraberindeki kişiler yerde kumaşla kaplı minderler üzerinde oturmaktadırlar. Seyyahın ziyareti akşam yemeği saatinde olduğu için, her zaman yapılan hal ve hatır sormalarından sonra, molla bazı dualar okumaya başlar ve bu dua bittikten sonra, konuklara büyük fincanlar içinde kısrak sütü (kımız) sunulur. Ancak içmeden önce, molla içeceğin bulunduğu kabı eline alarak perdeyi çeker ve perdenin arkasındaki heykellerin önünde bulunan her bir fincana kımız döker. Bu heykeller 12 tanedir ahşaptan oyularak yapılmışlardır ve oldukça tuhaf yüzleri vardır. Bu seremoniden sonra, perde tekrar açılır ve küçük ahşap tepsiler üzerinde akşam yemeği servis edilir.⁵⁷

Seyyah oldukça ilginç ve farklı bulduğu akşam yemeği ve sonrasında yapılan ritüeller hakkında bilgi vermeye devam eder ve şunları der:

“Akşam yemeği için sunulan yemek, içinde üzüm, tavuk ve hemen hemen çiğ olan balıklarla yapılan pilav ve kızartılmış tay bacağından oluşuyordu ve oldukça lezzetli idi. Yemekte ayrıca bozuk acımış yağ tadı veren ve yiyemediğim bir çeşit hamur tatlısı da vardı. Akşam yemeğinde içtiğimiz şey, su ve oldukça tatlı ve hafif olan baldan yapılmış bir içecekti. Akşam yemeğinin ardından hemen kaynatıldığı için, oldukça sert olan çay servisi yapıldı. Biz çayı kısrak yahut deve sütü ile içmeyi tercih ettik. İkisini de denedim ancak deve sütü çok kötü idi. Tüm yemek boyunca Tatarların lideri olan kişi, on kelime bile konuşmadı ve önündekileri adeta bir yamyam gibi hızlı bir şekilde yedi. Onun başkomutanı olan kişi genelde daha konuşkan idi ve bize gelenek ve göreneklerimizle ilgili bazı sorular sordu. Ayrıca bizi tek bir eşe mahkûm eden kanunun adil olmadığını düşündüğünü söyledi. Hatta Avrupalıların bu konudaki ılımlı bakış açılarına karşı eleştirilerini paylaştı. Ardından ok ve yaylarla atış yapılan, mızrakların atıldığı at yarışları ile eğlendik. Herkes sıra ile nargile içti. Tatar hanı oldukça fazla nargile içti. Daha sonra bunun Giray ailesinin bir kutlaması (Bayram) olduğunu öğrendim.”⁵⁸

Seyyah bölgeyi ziyareti esnasında birkaç Tatar kadını gördüğünü ve bunların oldukça çirkin olduğunu söyler. Ardından Tatar erkeklerinin beyaz bir pantolon, dar ve kısa bir yelek giydiklerini göğüs kısımlarının çıplak olduğunu yazar. Aynı zamanda Tatarları güneşten yandıkları için, oldukça koyu tenli, kuvvetli ve düzgün vücutlu, siyah saçlı ve gözlü olarak betimler ve askeri

56 Müstecap Ülküsal, *Dobruca ve Türkler*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1966), 20; Kemal Karpat, “Bucak”, 341; Mehmet Alparğu, “Nogaylar”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay-Serkan Acar, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013), 799-820; Mehmet Alparğu, *Nogaylar*, (İstanbul: Değişim Yayınları, 2007), 82; İsmail Bülbül, “Yedisian-Bucak Nogaylarının 1756 ve 1758 İsyanları”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1 (2016), 75-113.

57 Campenhausen, *Historical Account of Zaporog Cossacks and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia and the Crimea*, 79-77.

58 Campenhausen, *Historical Account of Zaporog Cossacks and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia and the Crimea*, 77.

yeteneklerinin oldukça gelişmiş olduğunun altını çizer. Seyyah, bu topluluğunun belli bir dini inancı olmadığını, kısmen putperest kısmen de Müslüman olduklarını yazar. Komutanın kendisine Han'ın 50.000 kişiden oluşan bir süvariden oluşan bir ordusu olduğundan söz ettiğini, ancak bizzat orduyu gördüğü için bu sayının 60.000 kadar olabileceğini belirtir.⁵⁹

Campenhausen bölgede icra edilen bazı zanaatlara ilişkin de bilgiler aktarır. Bu bağlamda, seyyah Bender'de oldukça fazla sayıda zanaatkâr olduğundan bahseder Bu zanaatkârlardan bazıları demirci, üçü kâğıt imalatçısı, bir kişi ise işini çok iyi bilmeyen bir saatçidir. Demirciler işlerinde çok mahirdirler. Hatta at nalını bile döverek kılıç haline dönüştürebilirler. Ayrıca altın ve gümüş ile kakma yapmak için alüminyum kullanırlar. Görüldüğü gibi, seyyah, bölge halkının yaptığı meslekler hakkında hem bilgi vermekte hem de Türklerin maden işleme konusundaki yeteneklerine vurgu yapmaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Bucak, Deşt-i Kıpçak olarak adlandırılan bölgenin Karadeniz çevresindeki en uç noktalarından birini teşkil etmektedir ve burası tarihî süreç içerisinde pek çok Türk topluluğunun yerleştiği bir yer olmuştur. Tatar toplulukların bölgeye yerleşmeleri Altın Orda Devleti zamanında başlasa da, bu Osmanlı Devleti'nin bölgeyi ele geçirmesinden sonra daha yoğun bir hal almıştır. 1550'li yıllardan itibaren bozkır coğrafyasında deneyimlenen kıtlık ve iç çatışmalar gibi sebeplerden dolayı, Bucak bölgesine çok sayıda Tatar topluluğu yerleşmiştir. Bölgenin sahip olduğu jeo-stratejik konum, büyük devletlerin Bucak üzerinde güç ve hâkimiyet kurmalarına neden olmuştur. 18.yüzyılda özellikle Karadeniz'de hâkimiyet kurmak isteyen Rusya, bölgeyi ele geçirmek için büyük çaba sarf etmiştir. Bu bağlamda, asker olarak Rus ordusunda hizmet eden Alman asıllı Campenhausen, 18. yüzyılda bölgeyi ziyaret etmiş ve Akkirman ve Bender gibi stratejik öneme sahip yerler hakkında ayrıntılı gözlem ve incelemeler yapmıştır.

İlk olarak onun Akkirman ve Bender özelinde verdiği bilgilerin, Rusya'nın bölgeye olan özel ilgisini belgeler nitelikte olduğunu söylemek gerekir. Zira seyyahın bölgenin fiziki yapısına dair verdiği ayrıntılı bilgilere ek olarak, burada yaşayan Türklerin sosyo-kültürel yaşamlarını da mercek altına yatırdığı görülmektedir. Bu bağlamda, Campenhausen'in, özellikle ziyaretlerinden yola çıkarak bölgeyi idare eden kişiler üzerinden Türklerin bölgedeki yönetim anlayışlarına dair aktardığı ayrıntılı bilgilerin önemli olduğu söylenebilir. Ancak Campenhausen'in genel olarak batılı seyyahların yaptığı gibi, Türklerin yönetim anlayışına dair bilgi verirken, yer yer Türklere ve İslamiyet'e yönelik Aydınlanma döneminde ortaya çıkan anlayışla bazı yorumlar yapmaya çalıştığını belirtmek gerekir. Bu bağlamda, Türk yönetim biçimini Doğu'ya özgü despotizm ve oryantal despotizm kavramı ışığında irdelediğini belirtmek gerekir. Seyyahın göre, bu despotik anlayış, Türklerin karakter özelliklerine de uygundur; Osmanlıda kimi batılı etkiler görülse de, değişeceğe benzememektedir. Bu anlayışına koştur olarak, seyyahın,

59 Campenhausen, *Historical Account of Zaporog Cossacks and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia and the Crimea*, 77.

Türklerin kalıp yargılarla hareket etmeleri, yabancılara sadece pragmatik açıdan yönelmeleri, dindar görünmelerine karşın, dinsel duyarlılıkları yerine getirmemeleri gibi kimi karakteristik özelliklerine dair bilgi aktarırken de benzer şekilde hareket ettiğini söylemek gerekir. Onun, Türklerin yönetim anlayışı ve karakteristik özelliklerine yönelik saptamalarının, Batı'daki Doğu'ya özgü kalıp yargıların etkisinde olduğu, bu yüzden öznellikler içerdiği ve bağlamsal açıdan ele alınıp değerlendirilmesi gerektiği ortadadır.

İkinci olarak Campenhausen'in, Rus tarihçiliğinde yaygın bir anlayışla, bölgede yaşayan Tatarları Türklerden her bakımdan farklı bir topluluk olarak tasvir etmeye çalıştığı dikkat çekmektedir. Oysa Moğol istilasından sonra yaygın olarak kullanılan Tatar kelimesi, Osmanlı Türklerinin dışında kalan Türk toplulukları için de kullanılmıştır. Söz gelimi, Kırım, Bucak, Sibiryaya, Hacı Tarhan Tatarları gibi coğrafi bölgelere dair Tatar etnik adlandırması bunun en yalın örneğidir.

Tüm bunlara ek olarak, Campenhausen'in Akkirman ve Bender özelinde Türklerin yaşadığı evler, evlerin yapımında kullanılan malzemeler, evlerde kullanılan eşyalar, Türk mezarlarının geleneksel özellikleri gibi konularda verdiği bilgiler, bölgenin kültür tarihini ortaya koyması ve günümüze ışık tutması bakımından da önem taşımaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- Alpargu, Mehmet, "Nogaylar", *Doğu Avrupa Türk Tarihi* içinde, ed. Osman Karatay-Serkan Acar, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013.
- Alpargu, Mehmet, *Nogaylar*, İstanbul: Değişim Yayınları, 2007.
- Arslan, Aslı Sağıroğlu, "Taşlar Konuşur": Türk Mezar Taşlarının Biçim Dili", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6/3 (2017): 1923-1937.
- Arslan, Aslı Sağıroğlu, "Kayseri Mezar taşlarında Kadın İmgesi", *2. Uluslararası Bir Bilim Kategorisi Olarak "Kadın" içinde*, Edebiyat, Dil ve Kültür Çalışmalarında Kadın Sempozyumu, 1 (2010): 65-73.
- Aybet, Gülgün Üçel, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları*, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2003.
- Başer, Alper, *"Bucak Tatarları (1550-1700)"*, Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2010.
- Baykara, Tuncer, "Asya Türk Kültürünün Bir Unsuru Olarak Mezar Taşları". *Vakıf Haftası Dergisi*, 10, (1993):127-131.
- Beldiceanu, Nicora, "1484 Osmanlı Seferi Askeri Hazırlıkları ve Kronolojisi", *Belleten*, XLVII/186, (1983):587-598.

- Bilge, Mustafa, "Akkirman", *D.İ. A, C.II:269-271*, İstanbul, 1989.
- Bülbül, İsmail, "Yedisana-Bucak Nogaylarının 1756 ve 1758 İsyancıları", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1, (2016):75-113.
- Campenhausen, Baron Von, *Historical Account of Zaporog Cossacks and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia and the Crimea*, London: Richard Philips, 1808.
- Campenhausen-Loddiger, Ernst Baron, *Geschichte des Geschlechts der von Campenhausen. (Als Manuskript für die Familienmitglieder gedruckt)*, Riga: Druck von W.F. Häcker, 1908.
- Conrad, Felix, "Türk Tehlikesi Söyleminden Egzotizm ve Oryantalizme: İslamiyet Avrupa'nın Bir Antitezi mi?" çev. Mustafa Çakır, *Türk Yurdu*, 33/10, (2013):253-269.
- Çal, Halit, "İstanbul Eyüp'teki Erkek Mezar Taşlarında Başlıklar". IV. Eyüp Sultan Sempozyumu Bildirileri (28-30 Mayıs 1999), Eyüp Belediyesi Yayınları, İstanbul 2000.
- Çal, Halit, "Türklerde Mezar Taşları", *Aile Yazıları 8* içinde, Ankara: TC. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Yayını, 2015.
- Darkot, Besim, "Akkerman", *İA, C.I*, İstanbul, 1993.
- Emecen, Feridun, "Osmanlıların Vahşi Sınırları: XVI. Yüzyıl Arşiv Kayıtlarından Evliya Çelebi'ye Akkirman-Bender-Özü Kesimi", *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 44, (2015): 215-229.
- Ersoy, Bozkurt, "Akkerman Kalesi, Osmanlı Hamamı", *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları* içinde, İzmir: Ege Üniversitesi, 2012.
- Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, 5. Kitap, 2.bs. İstanbul: YKY, 2016.
- Eyice, Semavi, "Bender Kalesi, *TDVİA*, İstanbul, 1992.
- Gemil, Tahsin, "The Issue Of Tatars Ethnogenesis", *Tatari İstorie Şi În Lume, The Tatars in the History and in the World* içinde, Bucureşti, 2003.
- Golden, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ankara: Karam Yayınları, 2002.
- Gökbel, Ahmet, *Kıpçak Türkleri*, İstanbul: Ötügen Yayınları, 2000.
- Guboğlu, Mihail, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Boğdan Seferi (1538 M.945. 945H)", *Belleten*, L/198, (1987): 727-805.
- Guboğlu, Mihail, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Boğdan Seferi ve Zaferi", *Belleten*, L/198, (1986): 727-805.
- Hazard, Paul, *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*, çev. Erol Güngör, İstanbul: Tur Yayınları 1981.
- Hidayetoğlu, Mehmet Lütfi, "Geleneksel Türk Evi Donatı Elemanlarının Restorasyonu ve Çağdaş Yapılarda Yeniden Kullanımı: Bir Şerbetlik Örneği", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28, (2013): 291-301.
- Iorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, C.II*, çev. Nilüfer Epeçli, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2005.
- Iorga, Nicolae; *A History Of Roumania. Land, People, Civilisation*, çev. Joseph Mc Cabe, London 1925.
- Işık, Mustafa, "XVI. Yüzyılda Akkirman Sancağı", *Karadeniz Araştırmaları*, 18, (2008): 19-37.
- İshakov, M. Damir, "The Tatar Ethnic Community", çev. M. E. Sharp, *Anthroplogy & Archeology of Eurasia*, 43/2, (2004): 8-1.
- Kafalı, Mustafa, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1976.
- Kamalov, İlyas, *Altın Orda ve Rusya, Rusya Üzerinde Türk Tatar Etkisi*, İstanbul: Ötügen Yayınları, 2009.

- Kantemir, Dimitri, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi, C.II*, Çev. Özdemir Çobanoğlu, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979.
- Karpat, Kemal, “Bucak”, *DİA*, C. 6, İstanbul, 1992.
- Karpat, Kemal, “Eflak”, *DİA*, C. 10, İstanbul, 1994.
- Kurat, Akdes Nimet, *IV.-XVIII. Yüzyıllar Arasında Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Toplulukları*, Ankara: Murat Kitabevi, 1992.
- Milyukova, A.İ., “İskitler ve Sarmatlar”, çev. İsenbike Togan, *Erken İç Asya Tarihi* içinde, der. Denis Sinor, İstanbul: İletişim Yay., 2000.
- Pritsak, Omeljan, “Polovetsler ve Ruslar”, çev. Eşref Bengi Özbilen, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 184, (1995): 153-154.
- Pritsak, Omeljan, “Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri”, *Türkler*, C. 2 içinde, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Rasonyi, Laszlo, “Tuna Havzasında Kumanlar”, *Doğu Avrupa'da Türklük* içinde, Yay. haz., Yusuf Gedikli, İstanbul: Selenge Yayınları, 2006.
- Spinei, Victor, *Moldavia In the 11th-14th Centuries*, çev. Liliana Tedoreanu and İona Sturza, Romanya: Bibliotheca Historica Romaniae Monographs XX, 1986.
- Tansel, Selahattin, *Sultan II. Bayezıt'in Siyasi Hayatı*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1966.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi, C.II*, Ankara: TTK Yayınları, 2006.
- Ülküsal, Müstecap, *Dobruca ve Türkler*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1966.
- Valensi, Lucette, “The Making of a Political Paradigm: The Ottoman State and Oriental Despotism”, *The Transmission of Culture in Early Modern Europe* içinde, University of Pennsylvania Press, 1990.
- Vasary, İstvan, “The Role Of The Turcic Peoples In The Ethnic History Of Eastern Europe”, *Turks, Tatars And Russians In The 13th-16th Centuries* içinde, Burlington, Ekim 2007.
- Vasary, İstvan, *Kumanlar ve Tatarlar, Osmanlı Öncesi Balkanlarda Doğulu Askerler (1185-1365)*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Yıldırım, Kemal-Hidayetoğlu, Lütfi, Mehmet “Türk Yaşam Kültürünün Geleneksel Türk Evlerindeki Yansımaları” *4th International Turkish Culture and Art Congress/Art Activity* (Egypt, 02-07 November 2009), ss.114-120.

Eş ve Art Zamanlı Olarak göz / nazar Kavramının deg-, degür-, degnele- ve degnel ile Oluşturduğu Eşdizimliler, Yapıları ve Tanımları

On the Structures and Definitions of Collocations Simultaneously Formed by göz / nazar and deg-, degür-, degnele-, and degnel

Bekir SARIKAYA¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:
 Bekir Sarıkaya (Doç. Dr.),
 Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat
 Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
 Afyonkarahisar, Türkiye
 E-posta: bsarikaya@aku.edu.tr
 ORCID: 0000-0002-9842-237X

Başvuru/Submitted: 23.06.2023
Revizyon talebi/Revision requested:
 29.05.2023
Son revizyon/Last revision received:
 01.06.2023
Kabul/Accepted: 10.06.2023

Atf/Citation: Sarıkaya, Bekir. "Eş ve Art Zamanlı Olarak göz / nazar Kavramının deg-, degür-, degnele- ve degnel ile Oluşturduğu Eşdizimliler, Yapıları ve Tanımları." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 33, 1 (2023): 49-79.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1240548>

ÖZ

Eski Türkçe döneminde göz ve -il- edilgen çatı ekli *tegil-* kelimeleri *gözi tegilmek* "gözü kör edilmek" şeklinde eşdizimlilik oluşturur. Eş zamanlı olarak Arap dilinde *isâbetü'l-'ayn* "nazar değdirme" tamlaması görülür. Orta Türkçe döneminde Arapça isabet ve musibet kelimeleri ile Türkçe *teg-* ve *teggüçi* aynı anlamlarda kullanılır. EAT dönemine gelince literatüre giren "nazar degme" kavramı çerçevesinde göz, dönüşlülük eki -In ile göz *deg-*, *gözi degnel*, *gözi degnel olmak*, *gözi degnele-* gibi eşdizimliler oluşturmaya başlar. Bu çalışma, göz ve *teg-* fiilinden türeyen *tegil-*, *teglük*, *teggüçi*, *tegür-*, *tegil-*, *degne-*, *degnele-*, *değnek*, *değişik*, *degnel* kavramlarının yapılarını ve tanımlarını analogi yöntemiyle inceleyen bir çalışmadır. Bu bağlamda ortaya çıkan eşdizimliler ve tanımları *Güncel Türkçe Sözlük*, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, *Tarama Sözlüğü* ve *Derleme Sözlüğü* yardımıyla art ve eş zamanlı olarak ele alınmıştır. Sonra *degnel* ve *degnele-* kelimelerinin yapılarının farklı çözümleri üzerinde durulmuştur.

Göz kavramının, *yavuz*, *kem*, *degnel*, *isabet*, *deg-*, *degür-*, *degnele-* kavramlarıyla birleşik eylem grubu, iyelik grubu ve sıfat tamlaması gibi eşdizimliler oluşturduğu belirlenmiş ve bu eşdizimlilerin art zamanlı incelenmesi sonucunda bir kısmının artık kullanılmadığı, yerini başka eşdizimlilere bıraktığı anlaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Sözlükbilim, Eşdizimli, Analogi, Göz, Deg-, Degür-, Degnele-, Degnel

ABSTRACT

In the Old Turkish period, the words *göz* [eye] and *tegil-* [to be blinded] (with the suffix -il- passive) form the collocations of *gözi tegilmek* [to be blinded]. Simultaneously, the phrase *isâbetü'l-'ayn* [casting the evil eye] is seen in the Arabic language. In the Middle Turkish period, the Arabic words *isabet* [hit] and *musibet* [calamity] and Turkish *teg-* [reach] and *teggüçi* [harmful] were used with the same meanings. In the context of *nazar degme* [be attacked by evil eye], which entered the literature in the Old Anatolian Turkish period, *göz* began to form collocations using the reflexive suffix -In, such as *göz deg-* [be affected by the evil eye], *gözi degnel* [bad eye], *gözi degnel olmak* [to be envious-eyed], and

gözi degnele- [to cast the evil eye].

This study uses the analogy method to analyze the structures and definitions of the terms *teglüg/k* [blind], *teggüci* [trouble], *teğür-* [touch], *teğil-*, *degne-* [to be blinded], *degnele-* [look with an evil eye], *değnek* [evil eye], *değik* [evil eye], and *degnel* [evil eye] as derived from the verbs *göz* and *teg-*. In this context, the study discusses the collocations and their definitions diachronically and simultaneously with the help of the *Güncel Türkçe Sözlük* [Daily Turkish Dictionary], *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* [Big Turkish Dictionary], *Tarama Sözlüğü* [Tarama Dictionary], and *Derleme Sözlüğü* [Compilation Dictionary]. The study then discusses the different analyses of the structures of the words *degnel* and *degnele-*.

The term *göz* formed collocations such as a compound verb group, a possessive group, and an adjective phrase with the terms *yavuz* [ferocious], *kem* [bad], *degnel*, *isabet*, *deg-*, *degür-* [touch], *degnele-*. As a result of the diachronic analysis of these collocations, some have been determined to no longer be used and to have been replaced by other collocations.

Keywords: Lexicography, Collocation, Analogy, Göz, Deg-, Degür-, Degnele-, Degnel

EXTENDED ABSTRACT

The verb form of *göz* [eye] is determined by verbs such as *bakmak* [look at], *görmek* [see], *gözlemek* [watch], *gözetlemek* [observe], *göz atmak* [glance], *göz gezdirmek* [scan], and *gözüyle görmek* [witness/see with one's own eye]. The extreme love and dangers people have are expressed with collocations such as *gözü gibi sevmek* [to love as the apple of one's eye], *gözünden kıskanmak* [watch over], *gözünü daldan budaktan sakınmamak* [disregard dangers], *gözünü kırpmadan* [without batting an eye]. Collocations such as *nazar etmek* [provide positive energy to the other person], *nazar eylemek* [provide positive energy to the other person], and *nazar kılmak* [provide positive energy to the other person] are used to express positive emotions, while collocations such as *nazarı olmak* [to be affected by the evil eye], *nazarı değmek* [look with an evil eye], and *nazara uğramak* [to be subject to the evil eye] express negative emotions.

In the *Güncel Türkçe Sözlük*, the negative effects the eyes (*göz*) have on what they look at are defined with the terms *göz*, *nazar* [whammy], *kem göz* [bad eye], *gözü değmek* [to bring bad luck with looks that are believed to bring evil], and *nazarı değmek*. The word *göz* and the passive verb *teğil-* in the Old Turkic period carry a negative meaning despite not having a negative suffix, such as in *teğilmiş közler* [blinded eyes], *közi teğildi* [their eyes went blind], and *teglüg/k* [blind]. The word *teggüci* [trouble / evil] used in the Karakhanid period has a negative meaning similar to the verb *teğil-* in Old Turkish.

Göz had a passive meaning in Old Turkish and became active in Old Anatolian Turkish. The collocation *göz tegur-*, which is seen for the first time in the works of this period, means putting a person into a bad situation with the eye, as found in part of the Prophet's story in *Acâ'ibü'l-Mahlûkât* (Anonymous Author, 852/1448). The ayah in the Qur'an called "*Nazar ayeti*" [Verse of the Evil Eye] is mentioned in the Interline Qur'an Translation with the meaning of *gözleriyle ır-* and *göz degür-*.

In modern Turkish in Türkiye, the collocations *degnel göz* [bad eye], *gözi degnel* [bad eye], *isabet-i ayn* [casting the evil eye], and *gözi degnelemek* [to cast the evil eye] have fallen out of use, with the collocations *kem göz* [bad eye], *gözü değmek* [bring bad luck by looking with evil eyes], and *nazarı değmek* [bring bad luck by looking with evil eyes] used in their place

for the active (subjective) eye. In the case of the passive (objective) eye, the collocations of *göz değmek* [look with an evil eye], *nazar değmek* [be attacked by evil eye], *göze gelmek* [to suffer an evil due to evil-eyed eyes], *nazara gelmek* [be attacked by evil eye], and *nazara uğramak* [be attacked by evil eye] are used.

During the Old Anatolian Turkish period, although this study has attempted using the analogy method to overcome the difficulties in solving the structures of the words *degnel* and *degnele-*, no definitive solution could be put forward. For example, the adjective *degnel* had the verb form *degnele-* in three forms (i.e., < *deg-nel*, < *deg-i-n+e-l*, and *deg-i+-n+-el*), and can be considered to have four different etymologies (i.e., < *degin-ele-*, < *degnel+e*, *degnele-*, and *degnel+le-*).

In the comparison between *degnel* and its like forms, similar words had their own unique situations that can be said to have differed in terms of the voice of verb, the type of the verb, or the structure of the verb. In this context, the *degneli* variant (correct form being *degnel*) that stated to be read incorrectly in *Acâ'ibü'l-Mahlûkât* can be said to have had the form of *degnel + li* > *degnel* with a dropped syllable due to the similarity of the structural features of variants such as *bitnel / bitkel+li* > *bitkelli* [fertile], *yeynik / yen+li* > *yenli / yen+ni* > *yenni* [light weight], and *sağın / sağılı / sağmal* [milch].

When the verb form for yet another version of the word (i.e., *degnele*) is compared with the verbs *mağala-* [taking a step] and *çekele-* [to drag along], incompatibility appears in terms of the definition. Also, when compared to the verb *çeğmellen-* [be bent like a bow], inconsistency is seen in terms of the verb frame, whereas the structures of *buln+a-* > *bulna-* [to imprison], *teviz+e* > *tepe-* [jealousie], and *yeğnil+e-* > *yeğnile-* [get lighter] are seen to be equivalent with *degnel+e-* > *degnele-* [look with an evil eye].

Moreover, every nuance in the presence and actions of the verbs caused a new verb to be formed from time to time. The act of spreading envy of the eye was formed either by adding a suffix to the word it used to express its previous action or by expressing it with a root-derived word formed with different sounds. According to the first method, the verb *degnele-* > *değnele-* [look with an evil eye] can be said to have been derived with the suffix *-la-*, which was brought to the verb *değne-* [watch / observe].

The task of the subject does not change in the collocations of either *gözi degnel-idi* or *gözi degneler-idi*. Since the abstract word *değnel* always creates collocation in the subject of the word *göz*, the word *göz* should be included in the dictionary definition as follows *degnel sf. Bir şey veya bir kimse üzerinde etki meydana getiren ve kötü hadiselerle sebep olan (göz)* [An eye that has an effect on something or someone and causes bad events]. The evil eye is caused by the idea of the evil eye and acts as a passive object. The eye carries out the action of taking the concepts of negativity and bad luck in the definition and conveying them to tangible assets. After the action takes place, the eye becomes the subject and the result remains the object, such as in - *gözi degneler*: “1.) *Gözü uğursuzluk ve terslik değdirir* [The eye is

touched by bad luck and adversity.]. 2.) *Gözü uğursuzluk ve terslik dokundurur* [The eye brings bad luck and adversity.]. 3.) *Gözü uğursuzluk ve terslik isabet ettirir* [The eye brings bad luck and adversity.].”

The verb *degnele-* is defined as: “*degnele- geç. f. (Bakışla) Bir şey veya bir kimse üzerinde uğursuzluk ve terslik meydana getirmek* [to cause bad luck and misfortune to something or someone by looking at it/them].” In order to express the rapid or easy displacement of a star in the sky, collocations of “*akmak*, *uçmak*, and *kaymak* [falling star] were formed as the auxiliary verbs *yıldız akmak*, *yıldız uçmak* and *yıldız kaymak* [falling star]. Similarly, the participles of *değen* [touching], *dokunan* [touching], and *isabet eden* [hit] in the definition of the word *degnel* can be used when defining the collocations of *göz deg-*, *göz degür-*, and *göz degnele-* for the act of causing a bad influence related to the evil eye, as in the following example: “*Bir şey veya bir kimse üzerinde uğursuzluk ve terslik meydana getirmek, değdirmek, dokundurmak, isabet ettirmek* [To cause (bring) bad luck and mischief on something or someone].”

The words *gelmek* [come] and *uğramak* [to go near someone or something] use in idioms related to the subject are included as an independent dictionary term definition with negative meanings. These verbs can be used as semi-auxiliary verbs for describing the evil specific to the evil eye. Also, idioms with the same meaning in modern Turkish in Türkiye or in one of the definitions of idioms can be used in the definition of the term *gözi degnele-*.

The study has used 48 words and 28 phrases to recognize and describe collocations involving the words *göz*, *deg-*, *degnel*, and *degnele-* for the evil eye, as well as 90 words and 69 phrases for secondary meanings, phrases, and collocations.

Giriş

*Tercüme-i Acâ'ibü'l - Mahlûkât'ta*¹ (TAM) nazar teriminin karşılığı olan ve yavuz göz olarak tercüme edilen 'aynû's-sevâ' madde başlığı şöyle tanımlanır: Bu yavuz göz kendinden *latîf ve sârî ağuya beşzer* bir gizemli buhâr çıkarır, *âdeme eşiştir; aıhsuzun anı helâk eder*.² Yavuz gözün işlevi iki tanıkta verilir. Gözün işlevi birinci tanıkta, *bir hayız olmuş ve süd yöresine varmış hâtûn kişi*. Gözünden kopan buharla *südü mütegayyir eder*³, ikinci tanıkta kendisine göz hakkında soru sorulan kişinin *gözümden kopan cerâhat mühlik ejderhâ nefesine beşzer ki dokunduğu gibi helâk eder*⁴ cevabıyla açıklanır. Bunlarla birlikte Hz. Peygamber'in hadisinin "**Yavuz göz** deveyi çölmege koyar, âdemi gûra koyar"⁵ çevirisinden yavuz göz ve İbn 'Abbâs'a ait kibar-ı kelam "**İtüñ çetüğüñ yavuz nazarı vardır**"⁶ çevirisinden yavuz nazar olmak üzere iki eşdizimli kullanılır. Ayrıca müellif, yavuz göz / yavuz nazar / degnel göz ile anlamdaş olan **gözi degnele-**, **göz degür-** ve **gözi degneli** eşdizimlilerin geçtiği üç kısa hikâyet⁷ anlatır ve canın bir cüzü olan gözün, kendi şer yönünü açığa çıkardığını belirterek yavuz göz maddesini sonlandırır.

Tarlan, Tarama Sözlüğünde (TS) Kadı Burhaneddin Divanı'ndaki (KBD) "ben 'îd iderem her gice gîsûlariyile / *değnel* gözi bizden dilegüm ol ki ba'îd it"⁸ beytinde kelimeyi *degnel* okurken, Ergin ise ε bulunmadığı hâlde *değnek* varyantıyla okumuştur.⁹

Tercümân El-Lüga (TEL) adlı eserde ise deg- ve türevleri beş yerde tanık olarak görülür: "*er-râbizatü... ekşer göz degmede isti 'mâl olunur 207b/21*", "*eş-şakzû bi-fethatin bir kimesne uyku uyumaz olmağ ve gözi dahal olmağ 252b/10*", *eş-şakzânü şol kişidür ki uyku uyumaz ola*

1 Acâ'ibü'l-Mahlûkât, İstanbul, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Tarih, Nr. 897.

2 Acâ'ibü'l-Mahlûkât, Ali Emiri Tarih, Nr. 897, 168b/14.

3 Acâ'ibü'l-Mahlûkât, Ali Emiri Tarih, Nr. 897, 168b/17.

4 Acâ'ibü'l-Mahlûkât, Ali Emiri Tarih, Nr. 897, 169a/17.

5 Acâ'ibü'l-Mahlûkât, Ali Emiri Tarih, Nr. 897, 169a/6-8. Hadis metni; "Kâle resûlu'llâh şalla'llâhu 'aleyhi ve sellem: العين تدخل الجمال الفدر والرجل القير يا'ñj "Yavuz göz deveyi çölmege koyar, âdemi gûra koyar." Suyûtî, el-Câmiü's-Sağîr, Hadis 5748'de bulunmaktadır.

6 Acâ'ibü'l-Mahlûkât, Ali Emiri Tarih, Nr. 897, 168b/15-17. İbn 'Abbâs eydür: "Kaçan ta'âm yeşenüz, iti ve çetüğü sürütj veyâ anlara dağj nesneçük vërütj. فأن الكلاب لها أنفس السوء يا'ñj "İtüñ çetüğüñ yavuz nazarı vardır."

7 Birinci hikâye Acâ'ibü'l-Mahlûkât, Ali Emiri Tarih, Nr. 897, 168b'de; *Arabda bir kişi var-ıdı, aña 'Alj dërler-ıdı. Anuñ gözi degneler-ıdı. Anı kâfirler getürdiler kim resûlu'llâha, -'aleyhi's-selâm- göz degüre. Geldi, peygâmbere bağdı. Resûlu'llâh andan gizlendi. Hağ Ta'âlâ anı andan sağladı. İkinci hikâye 169a'da; Arabda bir kişi var-ıdı, gözi degneli-đi. İştıdı ki bir kişi dıvâr arında işerdi. Eyitdi ki: "Ne çok süd şağarlar." dedi. Dêdiler ki: "Oğlundur, bevl eder." Andan şonra ol oğlan diledi ki bevl êde. Bevli dutuldı, dağj öldi. üçüncü hikâye yine 169a'da; Aşma'j eydür: "Bir kişi gördüm ki halk aya nefrin ederler-ıdı ki gözi degneli-đi. Andan şorduk ki: "Nice olırsın?" Eydür: "Gözümden bir cerâhat kopar. Her kimseye ki dokunur, fı'l-hâl helâk olur." Bir kişi dağj inek şağduklarınıñ âvâzın eşitdi ki: "Bu fülân kişi inegi midür?" Eyitdiler: "Oldur." Fi'l-hâl ol inek helâk oldu. şeklindedir.*

8 Hatice Özdil, *Kadı Burhaneddin Divanı tıpkıbasım*. (Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, 2019), 252a/17. Kadı Burhaneddin Divanında şeklide istinsah edilen kelimenin hem ك hem de ل harfi çağrışımı yapar, fakat ك harfinin göbeğinde bulunması gereken ε belirsizdir.

9 Muharrem Ergin, *Kadı Burhaneddin Divanı*. (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: 1980), 269.

ve **gözi deknel10 ola** 252b/12”, “**şevah bir kimesnenün gözi degnel olmak** 256a/29”¹¹ ve “el-eşveh bi'l-fethi çirkin yüzlü kabîhü'l-vech gibi ve **gözü tiz değnek kişi** 54B/9”¹² Örneklerdeki *râbiza*, *şekaze*, *şakzân*, *şevah* ve *eşveh* kelimelerinin tanımlarından göz *degme*, *gözi dahil olmak*, *gözü tiz değnek kişi* ve *gözi degnel olmak* gibi eşdizimliler bulunduğu anlaşılmaktadır.

EAT dönemi eserlerinden İskendernâme’de bulunan bir beyitte *ayn* “göz” ismi ve *er-değmek* fiiliyle “*ayn ér- “göz değmek”* anlamında eşdizimlilik oluşturulmuştur.¹³ *Kayğudan hayf ola şolmağ bu cemâl / Ki érmesün herğiz buña ‘ayn-ı kemâl*

EAT metinlerinde örnekleri bulunan ve gözün oluşturduğu eşdizimliler sadece bunlardan ibaret değildir. Makale yukarıda geçen eşdizimlilerle sınırlandırılmıştır.

Nazar ile İlgili Genel Tanımlamalar

İnsan organı olan gözün eylemini ifade etmek için dilimizde *bakmak*, *görmek*, *gözlemek*, *gözetlemek*, *göz atmak*, *göz gezdirmek* gibi fiiller kullanılır. Bazı gözlerin yaydığı kötü ışınla baktığı nesneye olumsuz etki yaptığına inanılır ve bu gözlerden sakınılır. Çelebi, pozitif bilimlerin açıklayamadığı gözün nazarını, doğaüstü olayları araştıran ve psikolojinin bir dalı olan parapsikolojinin, psikokinetik (telekinezi) olay görüp bir vakıa olarak kabul ettiğini, insan bedeninin elektromanyetik güç alanına sahip olduğunu, özenme, imrenme, haset gibi duygular tarafından beslenen ve elektromanyetik ışıklar yayan bakışların bu alanı etkilediğini ve bakışlardaki duygu yoğunluğunun nazarın gücünü arttırdığını belirtir.¹⁴ *Budunbilim Terimleri Sözlüğü* (1973) ise, *göz* maddesinde “Belirli insanların ya da hayvanların içindeki etkili, çarpıcı, hatta öldürücü olduğuna inanılan gücü ya da akımı dışa vurmasına aracı olan örgen¹⁵” açıklamasıyla adeta birleşik şekil oluşturmadan *kem göz* tanımı yapmıştır.¹⁶

Kur’an’da “Şüphesiz inkâr edenler Zıkr’i (Kur’an’ı) duydukları zaman neredeyse seni gözleriyle devirecekler.” (Kalem 68/51) mealindeki ayette kısıkanç inkârcıların Hz. Peygamber’i gözleriyle devirmeyi planladıkları haber verilmektedir. Ayetteki أَزْلَقَ fiili, أُبْصِرَ “gözler” ve cer harfî ب “ile” ile birlikte “zelil etmek, düşürmek, helak etmek” gibi anlamlar kazanır. Eylemin öznesi başka bir deyişle devirme / yok etme işini yapan silah, gözler olarak belirlenmiştir. Satırarası Kur’an Tercümesinde (SKT) *ır*¹⁷ “devirmek, yere sermek” fiili, *gözleri-y-ile* tümleciyle

10 Araştırmacı *deknel* olarak kaydetmiş, *degnel* olmalıdır.

11 Handan Aymelek, *Pîr Mehmed Bin Yusuf El Ankaravî'nin Tercümân El-Lüga (Kara Pîri Lügati)* (دذر ز ش ش “ Maddeleri İnceleme-Metin. (Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2015), 71, 277, 294.

12 Rifat Kemal Doğan, *Tercümân El-Lüga (Lügat-ı Karapîri) Pîr Mehmed Bin Yusuf El Ankaravî, Elif Maddesi (İnceleme-Metin-Dizin)*. (Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2014), 222.

13 Yaşar Akdoğan ve Nalan Kutsal, N. *İskendernâme Ahmedî (İnceleme – Tenkitli Metin)*. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 90.

14 İlyas Çelebi, (2013). “Nazar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 32, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 445.

15 Örgen kelimesi, organ anlamındadır.

16 <https://sozluk.gov.tr/>

17 Ahmet Topaloğlu, *XIV. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırarası Kur’an Tercümesi*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2018), II: 216.

birlikte kullanılarak tercüme edilmiştir.¹⁸ Ayetin tercümesinde görüldüğü gibi göz kelimesi bulunmakta fakat *deg-* fiili veya herhangi bir türevi bulunmamaktadır. Güncel Arapçada ise *أَزْلَقَ* “kaydırdı” fiili, *بَصَرَ* kelimesiyle birlikte “beğenmeyerek reddederek bakmak” anlamı taşır.¹⁹

Gezgin, Kur’an’da “düşünme” anlamına gelen kelimelerden ikisini *nazar* ve *basiret* olarak tespit ederken *nazar*’ın anlamının nesnelere, olaylara “bakmak” ile beraber “mânâya yoğunlaşmak, aklı, mantıklı çıkarımlarda bulunmak suretiyle düşünmek” olduğunu, aynı zamanda aklın sürekli faal olup, durağanlaşmadığını belirtir. *Basiret*’in *nazar*’dan farkını “baş gözüyle görmekten daha çok kalp gözüyle görüp, mânen görülen bu şeyler hakkında teemmül ve tefekkür etmek” şeklinde açıklar.²⁰

Nazar ayeti olarak adlandırılan ayette “gözleriyle devireceklerdi” anlamını sağlayan *أَزْلَقَ* “kaydırdı, devirdi” fiili ile *basiret* kelimesiyle aynı kökten türeyen *أَبْصَرَ* “gözler” ismi, birlikte kem gözün yoğunlaşan ve faal hâle gelen eylemini ifade eder. Kur’an’da iki kelimeyle belirtilen bu eylem, Elmalılı Hamdi’nin tefsirinde *isabeti ayn, gözdeğmesi ve nazar* tabirleriyle açıklanır.²¹

TT’de, gözün yapısında saklı bulunan esrarengiz gücü açığa çıkaran ve sıradan bakıştan farkını ortaya koyan bazı birleşik fiiller bulunmaktadır. Bu fiiller oluşturulurken ya *göz* kelimesinden ya da gözün meydana getirdiği işe, oluşa bağlı olarak *göz* ve *nazar* kelimesinin içinde bulunduğu *kem göz*, *göz değmesi*, *gözü değmek*, *nazara uğramak* gibi eşdizimlilerden faydalanılır. Bu kelime grupları Acâ’ibü’l-Mahlûkât’ta *yavuz göz*, *yavuz nazar*, *gözi degneli*, *gözi degnelemek* ve *göz degürmek*; TEL’de *göz degme*, *gözi dahil olmak*, *gözi degnel olmak* ve *gözi degnek olmak* şeklindedir.

Kısaca kem gözün işlevi, bu dönemde genellikle *göz* ve *deg-* ile türevlerinin oluşturduğu söz öbeği ile ifade edilir. Yazımızda bu kavramlar ve söz öbekleri, dilbilimi ve sözlükbilimi kurallarına göre analogi yöntemiyle beş başlık altında incelenmiş, yapılan çıkarımlara ve elde edilen sonuçlara bağlı olarak bazı öneriler sunulmuştur.

1. *göz, nazar*: isimler

2. *t/deg-*, *t/degür-*, *t/degil-*, *t/degil-*, fiiller

3. *tegiqli*, *teggüçi*, *t/degnel* ve *t/değik* sıfatlar

4. *yavuz göz*, *yavuz nazar*, *degnel göz*: sıfat tamlaması ve *gözi degnel*, *gözi degnel*: isnat öbeği eşdizimlileri

18 Topaloğlu, *XIV. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırasız Kur’an Tercümesi*, I: 418. *Nazar* ayeti olarak adlandırılan *وَإِنْ يَكَادُ الَّذِينَ كَفَرُوا لِيُزْلِقُونَكَ بِأَبْصَارِهِمْ لَمَّا سَمِعُوا الذِّكْرَ وَيَقُولُونَ إِنَّهُ لَمَجْنُونٌ وَمَا هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ* (Kalem 68/51-52) ayetleri, “*Daki bayık yakın oldu anlar kim kâfir oldular; kim ıtralar seni gözleri-y-ile, ol vakit kim işiddiler Kur’an’ı, daki eydürler: “Bayık ol delüdür.” Daki degül ol illâ öğüt virmek âlemlere*” şeklinde tercüme edilmiştir.

19 Serdar Mutçalı, *Arapça – Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Dağarcık Yayınevi, 2012), 399.

20 Ali Galip Gezgin, “Kur’an’da “Düşünme” Anlamına Gelen Bazı Kelimeler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 33 (2014): 23.

21 Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili: Türkçe Tefsir*, (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979), 8: 5305. Üç farklı tabiri aynı tanımla şöyle açıklar: “*Öfkenin bedende bir hükmü olduğu gibi gözlerin de karşılırdakinine bakışlarına göre iyi veya kötü bir hükmü vardır. Kimi elektrik gibi dokunur çarpar, mıknaatlar, manyatize eder, kimi meclüb olur, kimi de aldığı teessürle hasedinden bir gayza düşer, türlü türlü sui kasde, mekirlere kalkışırki maddi ve ma’nevî bunun herhangisine olursa olsun hedefine irdiği surette isabeti ayn, gözdeğmesi veya nazar ta’bir olunur*”

5. göz deg-, gözi degür-, gözi daħal olmak, gözi degnel olmak, gözi degnele- birleşik fiiller eşdizimlileri

1. TT’de göz ve nazar İsimleri

Eşdizimli *degnel* göz bağlamında, *göz* ve *nazar* kelimelerinin tanımlarının TT’de “kem göz” ile yapıldığını belirterek konuya başlangıç yapılabilir.

1.1. TT’de göz / nazar Kavramları ve Tanımları

“Kötü göz” kavramının tanımı, *göz* ve *nazar* kelimelerinin yan anlamlarından biridir. Güncel Türkçe Sözlükte (GTS); *göz*’ün tanımı, *göz*₉²² “isim” vurgusuyla yakın anlamli olan “nazar” ile karşılanmıştır.²³ *nazar*₁, “Belli kimselerde bulunduğu inanılan, kıskançlık veya hayranlıkla bakıldığında insanlara, eve, mala mülke hatta cansız nesnelere kötülük verdiği inanan uğursuzluk, göz” olarak yukarıda açıklanan “kem göz”ün özellikleri verilerek *degnel* kelimesinin tanımıyla eş değerde tanımlanmıştır.²⁴

Misalli Büyük Türkçe Sözlük’te (MBTS); *degnel* ile yakın anlamli olan *göz* ve *nazar* kelimelerinin her ikisinin tanımı da kem gözün genel özelliklerini kapsar.

*göz*₁₂ “*mec.* Bazı kimselerin bir şeye, bir kimseye kıskançlık veya hayranlıkla baktıkları zaman bakışlarının o şey veya kimse üzerinde meydana getirdiği etkiye yorulan ve kötü olaylara sebep olan uğursuzluk, terslik, nazar.”²⁵

*nazar*₄ “Bazı kimselerin bakışlarının bir şey veya kimse üzerinde meydana getirdiği etkiye yorulan ve kötü hadiselerle sebep olan terslik, uğursuzluk, göz, göz değmesi [Kelime bu anlamı Türkçede kazanmıştır]”²⁶

MBTS’de *nazar* maddesinde *göz* ve *göz değmesi*’nin iki ayrı tanım olması, Arapça *nazar* kelimesinin “kem göz” anlamını Türkçede kazandığının belirtilmesi ve *göz* kelimesinin “*mecaz*” olarak vurgulanması, sözlükte kelimenin gelişiminin art ve eş zamanlı ele alındığını gösterir.

1.2. TT’de göz / nazar Kavramlarıyla Oluşturulan Eşdizimliler ve Tanımları

TT’de *göz* ve *nazar* kelimeleri, *göz değmek*, *nazar değmek*, *gözü değmek*, *nazarı değmek*, *göze gelmek*, *nazara gelmek*, *nazara uğramak* gibi yarı yardımcı fiille oluşturulmuş yedi

22 kelime sayısı x Kelimenin sözlükteki tanım sıra numarasını belirtir.

23 TDK, *Türkçe Sözlük*. (Ankara: TDK Yayınları, 2011), 976.

24 TDK, *Türkçe Sözlük*, 1755.

25 İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. (İstanbul: Kubbealtı, 2006), 2: 1083.

26 Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 2: 2310.

birleşik eylem grubu içinde yer alırlar.²⁷ GTS’de bu eylem gruplarından altısı, MBTS’de ise dördü yer alır.²⁸

MBTS’de *nazara uğramak* birleşik fiilinin tanımındaki “isabet eden” sıfat-fiili dikkat çeker. GTS’de yer almayan bu sıfat-fiil, Tarama Sözlüğünde (TS) *değnel* kelimesinin tanımında da geçer. *nazar* ve *göz* kelimelerinin tanımları bağlamında *isâbet* kelimesi, “İsâbet-i ayn (nazar): Nazar değme, göz değme”²⁹ ve “*isâbet-i ayn, isabet-i nazar*: göz değme”³⁰ tanıklarında tamlamalarda yer alır. Kâmûsü’l-Muhît’te عين maddesinde الاصابة بالعين “kem göz” eşdizimlisi oluşturulmuştur.³¹ Onay da *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar* sözlüğüne *yavuz göz, göz değmek, isabet-i ayn* ve *isabet-i nazar* kelime öbeklerini alır.³²

Özetle; yukarıdaki *gözü değmek, nazarı değmek* deyimlerinde *göz*, aldığı iyelik ekleriyle tamlayanı söylenmemiş isim tamlaması öbeği oluşturur, sahibi belirli olan *göz* daima cümlede etkili olup özne görevinde kullanılır. *isâbet-i ayn* “gözün isabeti”, *isâbet-i nazar* “nazarın isabeti” ve *el-isâbetü bi’l-ayn / isâbetü’l-ayn* “gözle / gözülle isabet” eşdizimlilerinde bulunan iyelik ekleri de gözün sahibinin belirliliğini ifade ederek *gözü* etkin duruma getirir. Deyimlerin “Uğursuzluk, kötülük getirdiğine inanılan kıskanç veya hayran bakışlar dolayısıyla kötü bir duruma **düşürmek**” tanımının sonu da *düşürmek* oldurgan fiili ile bitirilir.

göz / nazar bu deyimlerin kiminde *göz değmek, nazar değmek* gibi yalın hâlde veya *göze gelmek, nazara gelmek, nazara uğramak* gibi yönelme hâlinindedir, belirlilik ifadesi iyelik ekini almadığı durumlarda *göz* edilgendir. İster kem göz sahibi olsun ister olmasın, bu *gözün* sahibi, başka bir *göz*’ün eyleminden etkilenen / tümleş durumundadır. Bu deyimlerin tanımı, “Uğursuzluk, kötülük getirdiğine inanılan kıskanç veya hayran bakışlar dolayısıyla kötü bir duruma **düşmek**” şeklinde *düşmek* etken fiiliyle bitirilir.

27 TDK, *Türkçe Sözlük*, 976 (göz değmek); 978 (göze gelmek); 979 (gözü değmek); 1755 (nazar değmek, nazara gelmek, nazarı değmek). Sözlükte altı eşdizimli madde başı yapılmış. Tanımlar diğer eşdizimlilerle yapılırken sadece iki eşdizimlide açıklamalı tanım yapılmıştır. 1. “*göz değmek*: “uğursuzluk, kötülük getirdiğine inanılan kıskanç veya hayran bakışlar dolayısıyla kötü bir duruma **düşmek**.” 2. “*gözü değmek*: uğursuzluk, kötülük getirdiğine inanılan kıskanç veya hayran bakışlar dolayısıyla kötü bir duruma **düşürmek**.” gibi.

28 Ayverdi, *Misallî Büyük Türkçe Sözlük*, Bu sözlükte *göz değmek, göze gelmek, nazar değmek* ve *nazara uğramak* eşdizimlileri bulunmaktadır.

29 Ayverdi, *Misallî Büyük Türkçe Sözlük*, 2: 1433.

30 Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-i Türkî*. (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2015), 120.

31 el-FÎRÛZÂBÂDÎ, *el-Kâmûsü’l-muhît*. (Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, 1432/2011), 1311.

32 Yaşar Akdoğan ve Nalan Kutsal, *İskendernâme Ahmedî (İnceleme – Tenkitli Metin)* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 358. Eserde göz değmesi için şu iki tanık verilmiştir: “*Ayn-ı Kemâl: Hüzeyl kabilesine mensup Kemâl adlı bir Arap varmış. “Her nesneye imrenmekle veya arzu-yı nefsanîyle nazar eylese elbette ol nazar eylediği şeye gözü değip helâk olurmuş. Sonra teşbih ve istiâre tarikiyle her yavuz göze ayn-ı kemâl dediler [Südi, Hâfiz Şerhi, II, 176]. Âfet-i ‘aynü’l-kemâl, göz değmek, isabet-i ayn, isabet-i nazar şeklinde adlandırılan âdetir.” (Ahmet Talat Onay, Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar, s. 37.)*

1.3. TT’de göz / nazar ile İlgili Deyimlerdeki Yardımcı Fiiller

GTS’de ve MTBS’de göz ve nazar kelimelerinin eşdizimlilerinin tanımında “*gelmek, değmek ve uğramak*” olmak üzere üç yardımcı fiil kullanılmıştır.

a. *değmek* fiili

değmek maddesinde etkisi kötü olan bakışı çağrıştıran veya olumsuzluk ifade eden bir tanım kullanılmamıştır.

b. *gelmek* fiili

GTS’de *gelmek*₂₃: -e, nesnesiz, -den olmak, “-e uğramak: Felç *gelmek*. Başımıza bir bela geldi”, *gelmek*₃₄: -e, nesnesiz, -den Yönelme durumundaki bazı kelimelere getirilerek birleşik fiil yapar: “Yola *gelmek*. Meydana *gelmek*. Hatıra *gelmek*. Akla *gelmek*”³³

MBTS’de *gelmek*₁₈: (-e) Uğramak, dūçar olmak, musap olmak: “*Áha gelmek*. ” “*Bedduâya gelmek*. ” “*Nazara gelmek*. ” “*Büyük sözüne gelmek*. ”, *gelmek*₁₉ (İsimlerin yönelme hâliyle) Etmek yardımcı fiili yerine kullanılır: “İkrâra, tövbeye *gelmek*. ” “Harekete *gelmek*. ” “İnsâfa, merhamete *gelmek*. ” “Gayrete *gelmek*. ” “Gazaba *gelmek*. ” “Galeyâna, hurûşa *gelmek*. ”³⁴

Sırası belirtilen tanımlarda *gelmek* fiili, yalnız başına veya isimlerin sonuna gelen eklerle birlikte “olumsuz durumları ifade eden” bir anlam katar. Ayrıca *gelmek*₁₈ fiilinin tanıklarından biri *nazara gelmek* deyimidir.

c. *uğramak* fiili

GTS’de “*uğramak*₄ -e Kötü duruma konu olmak”³⁵, MBTS’de “*uğramak*₄ (Kötü bir durum) Başına *gelmek*, (hoş olmayan bir şeye) dūçar olmak, mâruz kalmak”³⁶ tanımlarına göre *uğramak*, yönelme eki istemi ile tek başına olumsuzluk anlamı taşıdığı da görülmektedir.

Sonuç olarak *gelmek* ve *uğramak* fiilleri, birtakım isim veya sıfatlara getirilen yönelme ekiyle birleşip bağımsız tanım kazanarak sözlükte yer almıştır. O hâlde bu fiiller, *gözü deg-* eşdizimlisi tanımında kem gözün meydana getirdiği kötü durumları ifade etmede kullanılabilir.

2. *t/deg-*, *t/degür-*, *t/degîn-* ve *t/degil-* Fiilleri

göz degme, *göz degür-* eşdizimlilerinin tabanında görülen *deg-* yarı yardımcı fiili ve türevleri *degür-*, *degîn-* ve *degil-*, art ve eş zamanlı olarak kullanılmıştır.

2.1. *t/deg-* Fiili

Sözlükbilim, kelimeleri söz dizimi içinde taşıdıkları anlama göre tasnif eder. Asıl anlam, yan anlam, terim anlam, mecaz, argo vb. Banguoğlu, somut/yoğun ve soyut/yalın varlıkları veya onların vasıf, durum ve ilişkilerini gösteren kelimelerin isim olarak, tabiatla olup bitenleri anlatmaya yarayan anlam unsurlarının ise fiil olarak adlandırıldığını belirtir.³⁷

33 TDK, *Türkçe Sözlük*, 923-924.

34 Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 2: 1025.

35 TDK, *Türkçe Sözlük*, 2410.

36 Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 3: 3228.

37 Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1990), 146.

Kelimelerin ilk anlamına temel anlam ve bununla bağlantılı olarak zamanla ortaya çıkan değişik anlamlarından her birine de yan anlam denir. Böyle temel ve yan anlamlar diğer mecaz, terim, argo gibi anlamlarla bir araya getirilir, böylece anlamlar sayı bakımından çoğaltılmış olur.

teg- fiilini inceleyen Taner, Kutadgu Bilig’te (KB) 250’den fazla yerde geçen *teg-* fiilinin eklendiği isim veya isim öbeğinin 17’sinin yalın hâlde, 8’inin yönelme hâli ekli, 9’unun iyelik ekli olduğunu ve kendinden önceki zarf-fiil ile birleşen 4 örnekle birlikte 38 farklı birleşik fiilin bulunduğunu belirtir.³⁸ İnsan uzvu olarak örneklerde sadece *elig* “el”, birleşik fiilde isim unsuru olarak geçer, örnek 6 beyitte *elig teg-* ve 18 beyitte ise *elig tegür-* geçtiği³⁹ dikkate alındığında, bu kullanım sıklığı *deg-* fiilinin yarı yardımcı fiil olmaya uygunluğunu gösterir.

Karahanlı dönemi eseri Türkçe İlk Kur’an Tercümesi’nde (TİKT) *deg-* fiili, Arapça *bulûğ*, *isâbet*, *mess*, *neyl* ve *se’a* kelimelerinin karşılığı olarak “isabet etmek, gelmek, ulaşmak, erişmek, maruz kalmak, dokunmak” anlamlarını yüklenmiştir.⁴⁰ Aynı zamanda EAT dönemi eseri SKT’de *deg-* fiili, Arapça *bulûğ*, *neyl*, *vasl* kelimelerinin karşılığı olarak “erişmek, ulaşmak” ve *isâbet* kelimesinin karşılığı olarak “isabet etmek, gelip çatmak” anlamları yüklenmiştir. Ayrıca *isâbet* kelimesinin tanımı için *deg-* ve *ir-* yakın anlamlı olarak düşünülmüş, *yavuzlukları deg-* ve *yavuzlukları ir-* eşdizimliliği oluşturulmuştur.⁴¹

GTS’deki *değmek* fiiline verilen üç anlam kavrandıktan sonra EAT dönemindeki *deg-* ve türevleriyle ilgili tanımın karşılaştırılması mümkündür. GTS’deki *değmek* fiilinin tanımları şunlardır:

*değmek*₁ -e Aralık kalmayınca kadar birbirine yaklaşmak, dokunmak, temas etmek (temel anlam)

*değmek*₂ -e Ulaşmak, erişmek (1. yan anlam)

*değmek*₃ -e İstenilen yere düşmek, rast gelmek, isabet etmek (2. yan anlam)

deg- fiili TAM’de söz dizimlerinde bazen tek başına asıl fiil, bazen de birleşik fiillerde yarı yardımcı fiil görevlerinde kullanılmaktadır. *değmek* fiilinin temel anlamında “birbirine dokunma, temas” somut anlam söz konusudur. Bu anlamla kelime asıl fiil olarak kullanılmakta ve tek başına yüklem olabilmektedir. Mesela “*Qoyun tersi içinde her iki yumurda arasında bir yün koyalar, tā ki birbirine degmeye 254a/7*” cümlesinde eşit şartlardaki iki yumurta kavramı öznedir. Bunların birbirine teması, dokunması hâlinde gerçekleştirdikleri eylem *deg-* eylemidir.

değmek fiilindeki birinci yan anlam, hareket hâlindeki yürür bir kavramın / öznenin hedefine

38 Tuğba Gizem Taner, “Kutadgu Bilig’de Teg- Fiiliyle Kurulan Birleşik Fiiller”, *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1 (2022): 153, orcid.org/0000-0001-6610-1849.

39 Taner, “Kutadgu Bilig’de Teg- Fiiliyle Kurulan Birleşik Fiiller”, 129-132.

40 Aysu Ata, *Türkçe İlk Kur’an Tercümesi (Rylands Nüshası)* (Ankara: TDK Yayınları, 2004), 665.

41 Topaloğlu, *XIV. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satrarası Kur’an Tercümesi*, 1: 331. فَأَصَابَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا وَالَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْ هَؤُلَاءِ سَيَّصِبُوهُمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا وَمَا هُمْ بِمُعْجِزِينَ (Zümer 39/51) ayetin meali SKT’de şu şekilde verilmiştir: “Pes **değdi** anlara **yavuzlukları** anun kim işlediler. Dakı anlar kim zulüm eylediler uşunlardan -ya‘nî Kureyş kâfırları- tiz **ire yavuzlukları** anun kim işlediler; dakı degül anlar âcız eyleyiciler”.

ulaşmasıyla (özne) + (tümleç+A) + (deg-) yapısıyla oluşur:⁴² *nevbet bizim peygambere degdi* örneğinde *nevbet* ismi özne görevindedir. Özne, *değmek*₂ tanımında geçen “birine / bir yere” ile tabir olunan varlığa / tümlece zaman içinde ulaşır, yer ve zaman bağlamında eylem bittiğinde evvelki tümlecini bırakır, yerine bir başka tümleç alır. Artık nöbet kavramı, kişiler ile temas / dokunma hâlinindedir. Parça - bütün ilişkisine göre sırası gelen parça / *nevbetçi* ve bütün / *nevbet*, beraber özne görevini yüklenirler. Bu hâl için GTS’de yapılan tanım ile MBTS’deki *değmek*₃⁴³ tanımı aynıdır.

değmek fiilindeki ikinci yan anlam, “isabet etmek” hareket hâlindeki yürür bir kavramın / öznenin hedefine ulaşmasıyla aynı şekilde “(özne / varlık) + (tümleç+A) + (deg-)“ yapısıyla oluşur. Birincil özne tarafından özne hâline getirilen kavram / varlık istem dışı harekete geçirilmiştir. Hedefe ulaşması durumunda olumlu, hedefe ulaşamaması durumunda ise olumsuz şekli kullanılan anlam “isabet et- / rast gel-“ tanımları *değmek* fiilinin ikinci yan anlamıdır. İkinci yan anlama tanık, *ziyan* ismi ve *deg-* fiiliyle oluşturulan eşdizimlidir: “*Birisi oldur kim etmegin yedügi kişiye ziyān degmez* 289b/8” ve “*bizüm anlara hiç ziyānumuz degmez* 113a/15” gibi. Cümle, “*ziyan* (özne) + *kişi*+(y)+e (tümleç) + *deg-* (fiil)” kalıbıyla oluşturulur. *Ziyan deg-* eşdizimlisi yerini *ziyan* kelimesiyle yakın anlamlı olan ve kullanım sıklığı daha fazla olan *zarar*⁴⁴ kelimesiyle oluşturulan *zarar vermek*, *zarara sokmak*, *zararı dokunmak* eşdizimlilerine bırakır.

Yan anlamıyla kullanılan *deg-* eylemi sem ‘ “kulak” kelimesiyle başka bir birleşik şekil de oluşturabilir. “(söz) *sem’ine degdügi* 2b/11” cümlesinde *deg-* fiilinin birinci yan anlamı söz konusudur. Uzaktaki bir kavram (söz) özne, diğer bir kavram (kulak) / tümlece ulaşarak erişim / temas eylemi gerçekleşmiş olur. *sem’ine deg-* eşdizimlisinin de yerini *kulak*⁴⁵ ile ilgili yakın anlamlılık taşıyan *kulağına gelmek*, *kulağına çalınmak*, *kulağına çarpmak* eşdizimlilerine bıraktığı söylenebilir.

Yukarıda verilen örnekler, EAT ve TT dönemlerinde *deg-* fiilinin aynı anlamlarla eşdizimlilerde yer aldığını gösterir.

2.2. t/degür- Fiili

teğür- fiili *teg-* fiilinden oldurganlık eki –*Ur-* ile türetilmiştir. Gabain ETG’de üç yerde geçen *teğür-* “getirmek” kelimesini sözlüğüne alırken yapısı hakkında herhangi bir bilgi

42 Acâ’ibü’l-Mahlûkât, Ali Emiri Tarih, Nr. 897. hilafet ...e degdi (207b/13, 323b/16); *nevbet bizim peygambere degdi* (39b/6, 83b/10); memleket İskender’e degdi (5a/1); padişahlık degdi (79b/2); *nevbet Nuşirevan’a degdi* (116a/8); *nevbet Ebü’l-Ca’fer’e degdi* (120b/7); *nevbet Mu’tasım’a degdi* (108b/13); *nevbet Azarık’a degdi* (164a/5); Bir kez şaklayana dağı *nevbet degmez* (101a/4); meydan Bermek’e *degmiş* (134a/15) gibi.

43 Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 651 *değmek*, eylemi E. T. Türk. ile “Varmak, ulaşmak, bir yere veya birine vâsil olmak” şeklinde anlamlandırılmış ve “*Geçti andan dahi vardı ileri / Değdi altıncı eve girdi içeri* (Âşık Paşa) ve *Biti gönderdi, çün bitü... râhibe değdi...* (Darir)” tanıkları verilmiştir.

44 TDK, *Türkçe Sözlük*, 2644-2645.

45 TDK, *Türkçe Sözlük*, 1519.

vermemiştir.⁴⁶ Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde (EUTS), *tegür-* fiilinin diğer oldurgan şekilleri bulunmaktadır.⁴⁷ Clauson “iletmek, bazen de ulaşmasına sebep olmak” anlamı olduğunu ifade ederek *tegür-* ve *tegürt-* fiillerine çeşitli örnekler sunmuştur.⁴⁸

Ata, TİKT'de *degür-* fiilinin karşılığı olan *يُصِيبُ* isâbet kelimesi için “musibet vermek, eriştirmek” ve “göndermek, vermek, ulaştırmak” olarak iki tanım, *iblâğ*, *mess* ve *tebliğ* kelimeleri için sadece “ulaştırmak” tanımını vermiştir.⁴⁹

Bazı farklı anlamların bulunduğu SKT'de ise *degür-* fiiline; *iblâğ*, *tebliğ*, ve *każā* karşılığı olarak “ulaştırmak, bildirmek ve tebliğ etmek”; *te'diyet* ve *teslîm* karşılığı olarak “ödemek, vermek, teslim etmek” ve *belâğ* karşılığı olarak “bildirme, tebliğ” tanımları yapılmıştır.⁵⁰

TAM'de ise *degür-* fiilinin iki tanığı “*bu sözüni yel Süleymân'ın kulağına degürdi 319b/15*” ve “*belesân yağını ... ger kıla degürseler köyindürür 150a/1*” cümleleridir.

GTS'de yapılan “-e, -i Değmesini sağlamak, değmesine yol açmak”, MBTS'de “oldurgan f. (< değ-dir-mek) (-i / -e) Yaklaştırmak dokundurmak” tanımlarına göre “*belesân yağını ger kıla degürseler köyindürür*” cümlesinde öznenin tesirinde kalan belesan yağı ve kıl kavramları, eylemin bitişinde dokunma / temas eylemi için etkileşime geçmiş olup, *değmek*₁ fiilinin temel anlamının oldurgan çatısı gerçekleşmiş olur. Fakat *bu sözüni yel Süleymân'ın kulağına degürdi* cümlesinde birincil özne *yel* kavramı *söz*'ü önce nesne olarak almıştır. Hareketin bitim yerine ulaşıldığında *göz* / nesne, *yel* / öznenin yerini almakta, “*Yel sözü Süleyman'ın kulağına ulaştırdı / eriştirdi*” cümlesinde *değmek*₂ tanımı oluşmaktadır.

O hâlde GTS'de *değmek*₁ fiilinin oldurgan çatılı tanımı yer aldığı gibi, *değmek*₂ tanımının oldurgan çatılı tanımı da yer almalıdır.

2.3. *tegin-* Fiili

EUTS'de *teginmek* / *tekinmek* fiiline verilen “1. Dûçar olmak, kabullenmek. 2. Yaklaşmak, erişmek, sevk olunmak. 3. Saygı ve hürmetle bir şeyi yapmak, ceht ve sa'y etmek. 4. Hissetmek” anlamları, kelimenin “değmek, dokunmak” gibi somut anlamlar yanında soyut anlamlar taşıdığını gösterir.⁵¹ *teginmek* / *tekinmek* fiilinin öznesi de etki ettiği varlık / nesnesi de kendisi olup, fiilin

46 Annemarie von Gabain. *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet AKALIN. (Ankara: TDK Yayınları, 1988), 298 ve 172. Dizinde *tegür-* fiilinden türetilmiş *tegre* “son çekim edatı; uğruna, için anlamlarında”, *teğürgeli* ve *teğürüp* dilbilgi yapıları belirlenmiştir.

47 Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Ankara: TDK, 2011), 211. *Deg-* fiilinin diğer oldurgan şekilleri *teğsür-* “ulaştırmak, eriştirmek, sevk etmek” *teğürt-* “değdirmek, eriştirmek” ve *teğürtür-* “ulaştırmak” fiilleri bulunmaktadır.

48 Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, (Oxford: Oxford University Press: 1972), 485. Bir örnek: *şantun yazuka taluy ögüzke teğürtim* “Şantun ovasına ve denize götürdüm”

49 Ata, *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi*, 665 ve 667. Bu kitapta “*بَلِّغْهُمْ نَبَأَ اللَّهِ أَن يُصِيبَهُمْ بِبَغْضِ دُونِهِمْ*” *Mâide 5/49* ayetinin tercümesi şöyledir: “bilgil anıng üçün tileyür Tangrı kim **teğürse** olarka amarıning yazukları birle”. Diyanet mealinde: “bil ki şüphesiz Allah, bazı günahları sebebiyle onları bir **musibete çarptırmak** istiyor” şeklinde yapılan tercümede *isâbet* kelimesi için “musibete çarptırmak” anlamı verilir. (bk. Diyanet İşleri Başkanlığı, *Kur'an-ı Kerim Meâli*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), 115.).

50 Topaloğlu, *Satırarası Kur'an Tercümesi*, 2: 102.

51 Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 230-232.

çatısı dönüşlüdür. Yukarıda tanımlardan anlaşılacağı üzere *degin-* fiili, *göz* bağlamında kötü anlam yüklenmese de, bu fiilin *degnel* kelimesinin tabanındaki *degin* veya *degin-* kökdeşlerinin “dûçar olmak, kabullenmek” anlamlarıyla bağlantısı düşünülebilir.

2.4. *t/degil-* Fiili

ETG’de *tegnilmek* “körletilmek, dokunulmak” *teg-* “değmek yani gözlere dokunulmuş olması” şeklinde anlamlandırılır.⁵² Gabain, *süzük* ve *ıduk* kelimeleriyle birlikte *teglük* “kör” (*teg-i-l* “dokunul-” -*ük*) kelimesini, -*ğ* -*k*, -*uk*, -*ük* fiilden sıfat yapan eklerden türemiş isim olarak kabul eder.⁵³

Clauson *teg-* fiilinin edilgen hâli *tegil-* fiilini madde başı alıp, “kör olmak” anlamına şu örnekleri sunar: 1. *özüt axrojankaru agmak tegilmek* “ruhların calendara⁵⁴ / yükselişi ve içinde absorbe olması(?)” 2. *tegnmiş közler* “kör gözler” 3. (karanlıkta tüccar ağacın üstüne düştü ve) *söğüt butkuğa közi tegip bir közi tegildi* “Bir gözü söğüdün dalına takılıp kör oldu” 4. *anıñ közi tegildi*: “gözü kör oldu”⁵⁵ Dördüncü örnek aynı zamanda Divanü Lügati’t-Türk’te üç harfliiler ayrımında *انڭدی انڭی közi tegildi* “Onun gözü şaşıştı” şeklinde geçer.⁵⁶

Caferoğlu, *tegil-* fiili için “1. körlemek, kör edilmek. 2. dokunulmak, kamaştırılmak” olmak üzere iki tanım yapmıştır. Her iki tanımında, başka bir öznenin kasdı müdahalesi sonucu ortaya çıkan eylem ifade edilmiştir. Bir diğer türev *teglüg/k* “kör” kaydedilmiştir.⁵⁷

Orhun Yazıtlarında da görülen *tek* “gibi”, *tegi* “-e kadar” ve *teg-* “değmek”, *tegiş* “değiş, temas” ve *tegnem-* “değmemek” anlamları, ET’den beri kelime kökünün isim ve fiil soylu iki sestese kelime olarak kullanıldığı izlenimini verir.⁵⁸ ET’de görülen *göz* ile *degil-* kelimelerinin eşdizimliliği, Karahanlı dönemi ve sonrasında görülmez. Bu dönemlerde ve sonrasında farklı anlamla *göz* ve *degür-* eşdizimli ortaya çıkar.

3. *göz* Bağlamında *teggüçi*, *tegiğli*, *degnel*, *değik* Sıfatları ve Yapıları

göz kelimesi ile *deg-* ve türevlerinin ET’den beri birlikte kullanılması her iki kelimenin de zamanla yan anlamlar kazanmasına sebep olmuştur. Bu bölümde *deg-* fiilinden türeyen isim soylu kelimelerin yan anlamları art ve eş zamanlı olarak incelenecektir.

3.1. *teggüçi* Sıfatı

Banguoğlu, fiilden işi yapan isimler meydana getiren ve ek yığılmasıyla oluşan *-gU-çI* > *-gUçI* ekini birleşik hâl sıfat-fiil eki olarak adlandırır, bir işi meslek olarak yapanı gösteren adlar oluşturduğunu, bir işi alışkanlık ve başarı ile yapanı gösteren sıfatlar oluşturduğunu ve

52 Gabain, Eski Türkçenin Grameri, 59/155. Kelimenin zarf-fiil *tegnile* şekli de tespit edilmiştir 85/232.

53 Gabain, Eski Türkçenin Grameri, 58/149.

54 “takvim / yaratılış” anlamını taşır (bk. Tin 95/4).

55 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, 481.

56 Besim Atalay, *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi II*, (Ankara: TDK Yayınları, 1986), 130.

57 Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 230-231.

58 Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1986), 131.

geniş anlamda kılıcı adları ve sıfatları yaptığını ifade eder.⁵⁹ -gUçI ekiyle türetilen *teggüçi* ismi, فَإِنْ أَصَابْتُمْ مُصِيبَةً (Nisa 4/72) ayetinin “eger tegse size bir teggüçi” tercümesinde *isâbet* kelimesinin faili olan *musîbet* karşılığı olarak kullanılmıştır.⁶⁰ *teggüçi* kelimesinin tanımı, yukarıda açıklandığı gibi TT’de +A dokun- “sağlığını bozmak, zarar vermek” anlamındaki fiilde görülür. ETG’de ise, -gUçI ekinin -tAçI ile aynı anlamda olup nadiren kullanıldığı belirtilmiş ve *ölürgüçi* “katil” *kolğuçı* “dilenci” ve *kınağuçı* “eziyet eden” örnekleri verilmiştir.⁶¹ Örneklerdeki katil ve dilenci sıfatları, kişilerin öldürme ve dilenme eylemlerini bir kere işlediklerinde verilen isimlerdir, terki hâlinde bile o vasıflardan kurtulamazlar, kalıcı olarak taşımaya mahkumdurlar. Burada *teggüçi* örneğinde de -gUçI eki, “değdiği yerde kalarak kendini hissettirmek” anlamıyla sürekli sıfat yapımına uygun türetim eki olduğunu göstermiştir.

3.2. tegigli Sıfatı

Karahanlı döneminde bir sıfat-fiil eki de -gli ekidir. TİKT’de iki yerde geçen, بالغ kelimesinin karşılığında kullanılan *tegipli* kelimesinin örnekleri, bu ekin geçici sıfat oluşturduğunu gösterir. Birinci tanık, şu ayet mealidir: “Anlar kim tartışurlar Tangrının nişānları içre hüccetsizin, kelür olarka yok köngülleri içinde meger uluğluk, ermez anlar olar **tegipliler** angar, sığıngıl Tangrıka bütünlükün Ol eşitgen körgen turur”⁶² Ayetin anlamında onlar / kafirler, ululuğa ulaşmaya çalıştıkları hâlde hedefe ulaşma gayreti sonucunda *teg-* “temas” fiili asla gerçekleşmeyecektir. Kafirlerin isteği, *tegipli* sıfatının bir kez gerçekleşmesidir. Temas gerçekleştiğinde *tegipli* sıfatı bir daha kullanılamaz durumdadır. İkinci tanık şu ayet mealidir: “Kaçan ıdtımız erse olardin kınnı zamānka tegi olar **tegipliler**, ançada olar buzarlar bıçıgnı”⁶³ şeklinde tercüme edilmiştir. Kafirler, üzerlerinden azap kalktığı zamana geldiklerinde, *teg-* “zamana temas” fiili gerçekleştiğinden, *tegipli* an itibarıyla sıfat olarak kullanılmış ve görevi bitmiştir, daha sonra *tegipli* ile vasıflandırılmasına gerek kalmaz.

3.3. degnel / değnek Sıfatı

deg- fiilinden türetilen *degnel / degnek* kelimelerinin türetimi hakkında farklı görüşler ileri sürülebilir. Bu farklı görüşleri analogi yöntemiyle açıklamaya çalışalım. TS’de *degnel* kelimesinin “**degnel (değenek (II), değnek)** (Göz hakkında) Değen, dokunan, isabet eden” tanımı –An eki ile sıfat-fiil görevi verilerek yapılmıştır. Tanıklarda *gözü degnel adam, gözü*

59 Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, 246/213.

60 Ata, *Türkçe İlk Kur’an Tercümesi (Rylands Nüshası)*, 665.

61 Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, 52/115.

62 Ata, *Türkçe İlk Kur’an Tercümesi*, 113. Ayetin TT meali: اللَّهُ بِمَا هُمْ إِذْ كَبُرَ مَا هُمْ فِي صُدُورِهِمْ إِلَّا كِبْرٌ مَا هُمْ بِالنَّبِيِّ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ (Mü’min 40/56) TT meali: Allah’ın âyetleri hakkında, kendilerine gelmiş bir delilleri olmaksızın tartışanlar var ya, onların kalplerinde ancak bir büyüklük taslama vardır. Onlar, tasladıkları büyüklüğe asla **ulaşmazlar**. Sen Allah’a sığın. Şüphesiz O hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir. (bk. Diyanet İşleri Başkanlığı, *Kur’an-ı Kerim Meâli*, 472).

63 Ata, *Türkçe İlk Kur’an Tercümesi*, 27. Ayetin TT meali: فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُمْ الرِّجْزَ إِلَىٰ أَجَلٍ هُمْ بِالْعَوَةِ إِذْ هُمْ يَنْكُتُونَ (Araf 7/135) meali: Fakat erişecekleri bir süreye kadar biz azabı üzerlerinden kaldırdınca hemen yeminlerini bozarlar. (bk. Diyanet İşleri Başkanlığı, *Kur’an-ı Kerim Meâli*, 165).

değnek kişi, *gözi değnek ol-*, *gözi degnel ol-* birleşik şekillerinde *gözü değnek* ve *gözü degnel* varyantları geçer. *degnel* kelimesi, isnat öbeği içinde yer alır ve tek başına sıfat olarak kullanılır.⁶⁴ MBTS’de; *değnek* kelimesinin etimolojisi “(< *değ-enek* “temas edilen, tutulan şey”; Yunanca’dan [dekaniki] Türkçe’ye geçtiğini ileri sürenler de vardır) [Kelime Balkan dillerine ve Farsça’ya da girmiştir]” şeklinde yapılmıştır.⁶⁵ Sözlük tanımlarında “temas” ve “değmek” kelimelerinin kullanımı, *değnek* ve *degnel* kelimelerinin aynı kökten türediğinin göstergeleridir.

3.3.1. *degnel* Sıfatı ve Yapısı

degnel kelimesi, *deg-* ve *-nel* hecelerinden oluşur. Banguoğlu, -nA- fiillerinin ET’de oldukça yaygın olduğunu ve fiilden -*În* adlarına -A- eki gelmesiyle oluşturulmuş birleşik ek olduğunu belirtir.⁶⁶ Fiilden isim -*În* yapım ekini KB’de inceleyen Taş, bu ekin *akın*, *ağ(I)na-*, *egin*, *esin*, *çigin*, *kın*, *tolun*, *tügün*, *yalın*, *yaşın* gibi eylem sonucunu bildiren isimler yaptığını belirler.⁶⁷ Bu örneklerle Banguoğlu’nun örneklerinden *kösün*, *kişin*, *kayın* isim türevleri ve ayrıca *biçin*, *sökün* gibi kelimeler eklendiğinde, -*In* ekinin oldukça işlek bir ek olduğu gözlemlenir.

Ekin getirildiği kelimelerin TT’de eş zamanlı kullanım sıklığı tasnifi yapıldığında şu farklı durumlar dile getirilebilir:

- akın* ve *esin* gibi kelimeler yazı dilinde kullanılır.
- çigin*, *eğın* “omuz” ve *yalın* “alev” gibi kelimeler ağızlarda ve lehçelerde yaşar.
- tol-* fiilinden türetilen *tolun*⁶⁸ gibi bazı kelimeler tek başına kullanılmaz.
- tügün* gibi bazı kelimeler yerini TT’de “dügüm” gibi farklı ekle yapılan başka kelimelere bırakır.
- düşün* “düşülecek / inilecek yer, konak” ve *san* “sayı” gibi bazı kelimeler TT’de kullanılmaz.

f. *ag(I)na-* (agna- < ağın+a) “debelenmek, yuvarlanmak” ve *kın* “ceza” < kıy-i-n+a- < *kıyın < kıy- “cezalandırmak” gibi kelimelerin isim tabanları EAT metinlerinde bulunmaz.

ET’de ve Karahanlı Türkçesinde *teg-*, EAT’de ve TT’de *deg-* olarak görülen fiilden yukarıdaki örneklerdeki gibi -*In* ekiyle *tegin* / *degin* ismi elde edilmiştir. Elde edilen bu *tegin* / *degin* “değiş, dokunuş”, EUTS’de *tegin* sözlük içi gönderimle *tigin* “prens, şehzade” kelimesinde tanımlanır. Prensi ifade eden *tegin* / *tigin* “tekin” kelimesine pek çok anlam yüklendiği görülür.

GTS’de; “1. Boş, içinde kimse bulunmayan. 2. Güvenilir (kişi, yer). 3. İçinde doğüstü varlıklar bulunmadığına inanılan (yer). 4. Eski Türklerde bir babanın taşınmaz mallarının mirasçısı olan en küçük oğlu.” TS’de; “1. Şehzade, prens. 2. Beyhude, abes, boş.” DS’de de; “1. Uslu. 2. Dolu ve önemli yer. 3. Boş ve önemsiz yer. 4. Uyanık, tetikte. 5. İştten çıkarılmış

64 TDK, *Tarama Sözlüğü*, (Ankara: TDK, 1990), II: 1050.

65 Ayverdi, Misalli Büyük Türkçe Sözlük, I: 651

66 Banguoğlu, Türkçenin Grameri, 294/259. Önce *es-in-e-mek* > *esnemek* kelimesinin yapısı, sonra *esnemek* *kösnek* *çignemek* *kişnemek* *kaynamak*, *yaşnamak* gibi yadigar kalan kelimeler örnek olarak verilir.

67 İbrahim Taş, *Kutadgu Bilig’de Söz Yapımı* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2015). 163.

68 TDK, *Türkçe Sözlük*, 702. Madde başı (*tolun* >) *dolun* değil, *dolunay* kelime grubudur.

(kimse) 6. *Giz, saklı, esrarlı*” gibi anlamlar verilir. Olumsuzluk ifadesi taşıyan bazı anlamlar gözle ilişkilendirilebilse de anlamlar *göz* ile pek uyumlu değildir.

EUTS’de *tegin / tiğın* kelimesiyle aynı kökü paylaşan *tegi* kelimesine isim olarak “akraba” anlamı, edat olarak “kadar” anlamı verilmiştir.⁶⁹ Ayrıca “önemli ve önemsiz yer”, “boş ve dolu” gibi zıt kavramları içinde barındıran birbirinden bağımsız görülen tanımlar bu kelimelerin zıt anlamlı kökteş kelime özelliklerinden izler taşıdığını gösterir.

Banguoğlu’nun birleşik türetim ekleri olarak tanımladığı +nA ve +Al eklerinin *degnel* kelimesinde bulunduğu söylenebilir mi? Banguoğlu örneği az olan +el isim yapım ekinden bahsederken isim veya fiil köklerine gelebileceğini ve aşağılama anlatımında insan tiplerini gösteren *aval şaşal dadal partial şapşal apşal, apal, kaşal yapal gacal savşal şavşal andaval(?)* gibi sıfatlar yaptığını belirtir.⁷⁰ Banguoğlu’na göre *değın-* fiiline getirilen –Al ile bir aşağılama ifadesi *değın-el* “değme işini yapan göz” şeklinde düşünülebileceği gibi, *degin-* veya *tekin* türevinden sonraki –A- ve –l eklerinin görevlerinin farklı olduğu düşünülebilir.

Hacıeminoğlu, –l ekinin eklendiği isimleri a. fiil gerçekleşikten sonra hâsıl olan netice: sökel “hasta” ve muşul “sıkıntılı” gibi kelimeler b. fiili gerçekleştiren organ, sebep, vasıta, unsur: *tirnegül* “derleyici”, kol “kol” ve al “hile” gibi kelimeler olmak üzere iki oymakta toplar.⁷¹ Verilen *tirnegül* örneği ekleriyle *degnel* kelimesinin ekleri analoji yöntemiyle karşılaştırılabilir. Hacıeminoğlu *tirnegül* kelimesi için şöyle tahlilde bulunur:⁷²

“40. *tirnegül* < *tir-i-n-e-g-ü-l* “derleyici” (ETG).

Bu kelime *tir-* kökünden önce –n ile *tirin* şeklinde isim yapılmış, bu isim kökünden –e- ile *tirin-e-* şeklinde fiil, daha sonra –k ekiyle tekrar *tirine-k* şeklinde isim, bu isimden üçüncü defa fiil: *tirinekü-* ve bu fiilden –l ile isim: *tirnegül*. Fiili gerçekleştiren unsur.”

Hacıeminoğlu, aynı makalede bazen *ti-* “demek” fiilinden yapılan *til* “dil” kelimesi gibi –l yapım ekiyle elde edilen isimlerin, hem “fiili gerçekleştiren organ” hem de “fiil gerçekleşikten sonra ortaya çıkan söz, kelime” olarak her iki anlamı kendinde barındırabileceğini belirtir.⁷³

tirnegül örneğinde bulunan beş yapım ekinden üçü, –n+e-l ekleri, *degnel* kelimesinde de aynı görevdedir. *degnel* < *deg-i-n+e-l* “değın” *deg-* fiil kökünden –n ile *degin* “değiş, dokunuş” şeklinde isim, isimden fiil yapan +e- ile *deg(i)ne-* fiili, fiilden isim yapan –l ile *deginel* > *degnel* ismi elde edilmiş olup, son aldığı ek *değne-* fiilini gerçekleştiren organ adı olmasını sağlamıştır.

Ayrıca burada elde edilen *degne-* (*değnemek*) fiilinin *dehnekem* varyantıyla birlikte “gözetlemek, gözlemek, dikkatle bakmak, takip etmek” şeklinde tanımlandığını belirtmek gerekir.⁷⁴ Bu tanımda yer alan *göz* kelimesi, *degnemek* fiili ile *degnel* sıfatı arasındaki anlam bağlantısının göstergesi olabilir.

69 Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 230.

70 Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, 232/198.

71 Necmettin Hacıeminoğlu, “Eski Türkçe’nin Gramer Yapısı ve Örnek Olarak Fiilden İsim Yapan –l Eki”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)*, (1990), 69-70.

72 Hacıeminoğlu, “Eski Türkçe’nin Gramer Yapısı ve Örnek Olarak Fiilden İsim Yapan –l Eki”, 79.

73 Hacıeminoğlu, “Eski Türkçe’nin Gramer Yapısı ve Örnek Olarak Fiilden İsim Yapan –l Eki”, 73.

74 TDK, *Derleme Sözlüğü II*, 1403.

Tietze ise, *degnel* kelimesinin *deg-* fiilden sıfat yapan *-nel* yapım ekiyle oluşturulduğunu belirtip, sözlük içi *bitnel* kelimesine gönderimde bulunur, *bitnel* “mümbit, verimli” kelimesine aynı bilgileri aktarır, açıklayıcı bilgi vermez.⁷⁵

Sonuç olarak bazı fiil türevleri belli isimlere özgü olabilir. *şas-* fiilinden göz için türetilen *şası* sıfatı olduğu gibi, “nazar gücü olan kem göz” anlamı için *degnel* kelimesi türetilmiş olabilir. İster Hacıeminoğlu gibi *deg(i)ne-* + *+l* şeklinde, ister Banguoğlu gibi hem *degin-* fiilinden *degin-* + *-Al*, hem *degin* isminden *değin* + *Al* şeklinde yapılabilecek etimolojiler, dilbilgisi kuramlarına uygun düşmektedir.

EAT döneminde *göz* ve *degnel* kelimelerinin birlikte kullanılmaları ve temel anlamlarından çıkıp yan anlam yüklenmeleri eşdizimlilik oluşturduklarını göstermektedir.

3.3.2. *degnel* mi? / *degnel-li* > *degneli* mi? Sorununa Yapısal Açıdan Bakış

EAT’de ortaya çıkan *degnel* kelimesi, TAM’de *degneli*, fiil türevi ise *degnele-* şeklinde okunmuştur.⁷⁶ Sözlüklerde kendisine rastlanmayan *degneli* acaba *degnel* kelimesinin bir varyantı mıdır veya imla sebebiyle yanlış mı okunmuştur? Bunun için kelime fonetik ve morfolojik açıdan başka kelimelerle karşılaştırılmalıdır.

Herhangi bir kelime tabanına getirilen yapım ekiyle yeni bir kelime türetilir. Bu kelime, türetilen kelimeleri kendi yerine bırakabilir ve kendisi kullanımdan düşebilir. Türemiş bu kelimeler de eş zamanlı olarak yeni anlamlar kazanabilir. Fiilden isim yapan *degnel* kelimesindeki gibi *-l/-Al* ekiyle türetilen sıfatlar ve bu sıfatlarla eş zamanlı kullanılan fiillerde de bu durum gözlemlenebilir. Mesela ET’den *beri* + *l* ile türetilen *amul*, *inal*, *osal*, *sökel* ve *tükel* isimleri bulunmaktadır. Bu örneklerde türemiş sıfatların ve eylemlerin tabanlarının kullanımdan düştüğü veya nadir kullanıldığı için bazı ağızlarda veya lehçelerde bulunduğu görülür:

amul “sakin” > *amrul-* “sükuna kavuşmak”⁷⁷

inal “güvenilir” > *inan-* “inanmak”⁷⁸

osal “gafil” > *osan-* “gafil olmak” > *osanuk* “gafil”⁷⁹

sökel “hasta” > *söküme* (?) “diz çökmek”⁸⁰

tükel “bütün, tam” > *tüken-* “tükenmek, bitmek”⁸¹ gibi.

amul, *inal*, *osal*, *sökel* ve *tükel* kelimelerinin tabanları kullanımdan düşmekte yerine farklı yapım ekiyle oluşturulan *amrul-*, *inan-*, *osan-*, *tüken-/t-* gibi fiiller kullanılmaktadır. İnsanın bir özelliğini belirten ve *-l* ile türetilen kelimelerin *+li* ekiyle tekrar sıfat yapılan şekillerine pek rastlanmaz. EAT döneminde kullanılan ve birbirleriyle yapısal benzerlik gösteren bazı kelimeler

75 Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, (İstanbul: Simurg, 2002), 578 ve 359.

76 Bekir Sarıkaya, *Tercüme-i Acâ’ibü’l-Mahlûkât*, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 308.

77 Taş, *Kutadgu Bilig’de Söz Yapımı*, 153.

78 Taş, *Kutadgu Bilig’de Söz Yapımı*, 153.

79 Ata, *Türkçe İlk Kur’an Tercümesi*, 571-572.

80 Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 209.

81 Ata, *Türkçe İlk Kur’an Tercümesi*, 696.

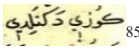
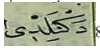
arasında karşılaştırma yapıldığında *degnel+li* > *degnelli* yapısının olabileceği kanaati oluşur. Şöyle ki *degneli* kelimesinde varlığı düşünülen +II eki, isimden isim yapım eki olup çeşitli görevlerde kullanılır. Çoğu zaman isimlere, bazen sıfatlara gelir, “donanmış olan, sahip olan” anlamlarında donatım sıfatları yapar.⁸² *degnel* kelimesiyle yapı bakımından benzerlik gösteren yapım ekleriyle türetilen ve yapısında çeşitli ses olayları görülen *bitnel* ve *yeynik* sıfatları ele alınabilir. *bitnel* kelimesinin “verimli” anlamında *bitgel*, *bitiğen*, *bitik*, *bitkel*, *bitkelli*, *bitmel*, *bitner* gibi⁸³, bir diğer benzeri olan *yeğnik* kelimesinin “hafif” anlamında *yeğni*, *yenli*, *yénik*, *yenni*, *yeğni*, *yeynik*, *yeynilik*, *yeğnilik*, *yeğniklik* gibi⁸⁴ varyantları bulunmaktadır.

bitnel “verimli” tabanından, varyantı *bitkel* “verimli” sıfatına *-li* eki getirilerek tekrar aynı anlamda *bitkel+li* > *bitkelli* sıfatı türetilmiştir. Aynı şekilde *yeğ* “hafif” tabanından *yen* “hafif” sıfatına *-li* eki getirilerek aynı anlamda *yen-li* > *yenli*, benzeşme ile *yen-li* > *yenni* sıfatları türetilmiştir.

bitkelli ve *yenli* kelimelerinin yapı özellikleri, *degnel* kelimesinden *degnel+li* > *degnelli* şeklinde *-l-* sesinin düşmesiyle *degneli* türetiminin yapılabileceğini gösterir. Ayrıca *sağın*, *sağ-ı-m+lı*, *sağ-ı-n+lı*, *sağ-ı+lı*, *sağ-mal* “sağılan” varyantlar ile *bitelge*, *bitim*, *bitimli*, *bitgelli*, *bitnel* “verimli” varyantlarında Türkçede görülen *g>k*, *n>m*, *ı>ö* bazı ses olaylarının ortak gerçekleşebileceğini belirtmek gerekir.

Böyle *degnel*, *bitgel* ve *sağmal* gibi ortak eklerle yapılan kelimelerin tanımları “*-li*, *li* olan, ... ile donanmış” gibi sıfat veya sıfat-fiillerle yapılır. O hâlde ‘*Arabda bir kişi var-ıdı, gözi degneli-di* ve *Bir kişi gördüm ki halk ana nefrin ederler-ıdı ki gözi degneli-di* cümlelerinde *degnel* sıfatından +II eki ile *degnel+li* > *degneli* türetilmiş olabilir ve tanımı için “(göz için) uğursuzluk ve kötülükle donanmış” yazılabilir.

3.3.3. *degnel mi?* / *degnel-li* > *degneli mi?* Sorununa İmla Açısından Bakış

Müstensihler kendine has imla özellikleri taşıyan eserler ortaya koyarlar. Araştırmacı imla özelliklerine dikkat etmeli, aksi takdirde hataya düşebilir. Mesela nüshada ek fiil idi’nin hem ayrı yazılması hem ek fiilin kökü *i-*’nin düşürülerek *-di*’nin bitişik yazılması çeviri yazı çalışmalarında araştırmacının yanlışa düşmesine sebep olabilmektedir. Ek fiil “*ıdı*” TAM’de iki yerde “*ol ıdı* > *ol-dı*”, “*kişi ıdı* > *kişi-di*” şeklinde bitişik yazılmıştır. Bu imlaya göre çeviri yazı ⁸⁵ ve ⁸⁶ “*gözi degneli ıdı* > *degneli-di*” şeklinde yapılmıştır.

Araştırmacı önce Arap harfli metnin imlasında *degnel-ıdı* ve *degneli-di* gibi iki farklı şekille yapılabilecek yerde isim unsuru olan kelimenin *degnel* veya *degneli* olduğuna karar vermelidir. Her ne kadar etimolojik açıdan *degneli* kelimesinin var olabileceği görüşü sunulsa da sözlüklerde sadece *degnel* şeklinin varlığı görülür. Buna göre de çeviri yazının “*gözi degnel-ıdı*” şeklinde yapılması daha uygun olur.

82 Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, 192/157.

83 TDK, *Derleme Sözlüğü II*, 709.

84 TDK, *Derleme Sözlüğü VI*: 4227. Sözlükte bu kelimenin aynı anlamda 58 varyantı sunulmuştur.

85 Acâ’ibü’l-Mahlûkât, Ali Emiri Tarih, Nr. 897, 269a/9.

86 Acâ’ibü’l-Mahlûkât, İstanbul, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nuri Arlasez, Nr. 128, 223a/7.

3.4. *değişik* Sıfatı

Tietze, *değ-* fiilinin bir başka türevi *değişik* kelimesine “??” notu düşerek anlam vermemiş, *değ-* fiilinden fiilden sıfat-fiil (participium) manasında sıfat yapan *-Ik* ekiyle oluştuğunu belirtmiş, “Gözleri *değişik* *değişti*” (K. Tarık Dursun (1960). *Güzel Avrat Otu. Hikâyeler. İstanbul s. 21*)” tanğını sunmuştur. Bu tanıkta *değ-* fiilinin *göz* ile bağlantısı açık olduğu hâlde üzerinde durulmamış, kelimenin tanımı sorunlu bırakılmıştır.⁸⁷

Yukarıdaki örneklerden anlaşılacağı üzere *teggüçi*, *degnel* ve *değişik* sıfatları ile *göz* arasındaki yoğun ilişkiyi ve eşdizimliliği; *teggüçi* “musibet”, *degnel* “(Göz hakkında) Değen, dokunan, isabet eden” ve *değişik* ?? “*gözleri değişik değıkti*” tanım ve tanıkları göstermektedir.

4. *yavuz göz*, *yavuz nazar*, *degnel göz*: Sıfat Tamlaması ve *gözi degnel*, *gözi değnek*: İsnat Öbeği Eşdizimliliği

Metinlerde kelimeler, farklı kelime grupları kurarak farklı eşdizimlilikler oluşturabilir. *göz / nazar* ve *yavuz / degnel* kelimelerinin oluşturduğu sıfat tamlaması öbeği ve *degnel* ve *göz* kelimelerinin oluşturduğu isnat öbeği örnek olarak gösterilebilir.

4.1. *yavuz göz / yavuz nazar / degnel göz* Sıfat Tamlaması Eşdizimliliği

Arapçada *ayn* ve *enfüs* kelimeleri “kötülük saçan göz” anlamlarını yan anlam olarak taşımaktadır. TAM’deki ‘*aynü’s-sevā*’ başlığı “*yavuz göz*” *enfüs* kelimesi “*yavuz nazar*” ve ‘*ayn* kelimesi “*yavuz göz*” olarak tercüme edilmiştir. Ayrıca Arapça metni belirtilmeyen kısımda bir yerde daha *yavuz göz* tamlaması geçer. Yan anlamda kullanılan *göz* kelimesinin, *yabız* > *yavuz* > *yavuz* gibi ses değişikliklerinin ve “*kötü, yaman, çetin, iyi*” gibi anlam değişmelerinin bulunduğu bu kelimeye sıfat görevi yükleyerek oluşturduğu *yavuz göz* eşdizimlisine Yunus’ta da rastlanır:⁸⁸

Dil niçe vasf itsün hüsnünile hulkunı kim

Hüsnünü Hak eylesün *yavuz göz*lerden irak

Kem göz anlamındaki *değnel / değnek göz* eşdizimlisi ise, sadece KBD’de “*değnel gözi* bizden dileğim ol ki ba’id it” tanığında görülür.

4.2. *gözi degnel*, *gözi değnek*: İsnat Öbeği Eşdizimliliği

gözü değnek ve *gözü değnel* varyantları, *göz* “isim unsuru” + iyelik eki *-I* + *değnel / değnek* şeklinde isnat öbeği yapısıyla oluşturulmuştur. *gözi değnel* eşdizimlisi, TS’nin sözlüklerden alınan tanıklarında *gözü değnel adam*, *gözü değnek / değenek kişi* ve *gözü değenek kimse* sıfat tamlamalarında tamlayan unsuru olarak kullanılmıştır.⁸⁹ TEL’de ise, “eş-şakzânü şol kişidir ki uykı uyımaz ola ve gözi deknel ola” ve “şevah bir kimesnenüj gözi degnel olmak” tanıklarındaki *gözi degnel* eşdizimlisi, *gözi degnel olmak* birleşik fiil grubunda *ol-* yardımcı fiilinin isim unsuru olarak yer almıştır.

87 Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, 577.

88 Mustafa Tatçı, *Yunus Emre Divanı II (Tenkitli Metin)* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990), 141.

89 TDK, *Tarama Sözlüğü*, (Ankara: TDK, 1990), II: 1050.

5. göz'ün deg- ve Türevleriyle Oluşturduğu Eşdizimliler

EAT'de göz ve deg- türevleriyle oluşturulan göz degme, göz degür-, gözi degnelemek ve gözi daħal olmağ / gözi degnel olmak / gibi eşdizimliler bulunmaktadır.

5.1. göz degme / göz degür- Deyimleri

göz ismi ve deg- fiili, TER'de *er-rābizatü ... ekser göz degmede isti 'māl olunur* ve TS'de Kelile ve Dimne'den (XIV. yy Kul Mes'ūd çevirisi) alınan *rûzûgârıy yavuz gözleri bularıy dirliğine degdi*⁹⁰ örneğinde bir arada kullanılmıştır. Her iki kelime temel anlamda değil de yan anlamda kullanılmıştır. EAT'deki göz deg- birleşik fiili, yukarıda anlatılan ve TT'de “*nazar degmek / nazara gelmek*” deyimlerinin karşılığı olan “Uğursuzluk, kötülük getirdiğine inanılan kıskanç veya hayran bakışlar dolayısıyla kötü bir duruma düşmek” anlamında olup öznenin işten etkilenmesi / edilgenliği söz konusudur.

göz degür- eşdizimlisindeki degür- fiili, *Anı kâfirler getürdiler kim resülu'llāha, - 'aleyhi's-selām- göz degüre* örneğinde *degmek*₂ “erişmek” fiilinin yan anlamının yani ikinci anlamının oldurgan şekli olarak kullanılmıştır. O hâlde TT'deki “*nazarı degmek / gözü degmek*” deyimlerinin tanımı “Uğursuzluk, kötülük getirdiğine inanılan kıskanç veya hayran bakışlar dolayısıyla kötü bir duruma düşürmek” ile tanımlanmalıdır. Burada cümle; etken ve oldurgan çatı, kip, zaman, istek ve öğeler bağlamında söz dizimi aşamaları şu şekilde gerçekleşebilir:

1. Aşama: Herhangi bir şekilde zarar verme isteği için önce göz, *özne* olarak kullanılır:

söz dizimi	özne	dolaylı tümleç	yüklem
	göz	resülu'llāh+a	dege < deg-e [deg- ₁ 'in etken çatısı]

2. Aşama: Herhangi bir şekilde zarar verme isteği için sonra göz sahibi özne; göz nesne olarak kullanılır:

özne nesne	dolaylı tümleç	yüklem [deg- ₂ 'in oldurgan çatısı]
Ol, göz	“gözünü” resülu'llāh+a	degür-e

3. Aşama: Eşdizimlilik hâlinin göstergesi olan gizlilik ortadan kaldırılır, sonra *terslik*, *uğursuzluk* gibi kavramlar *nesne* yapılarak bir söz dizimi oluşturulabilir:

özne+nin göz+i	dolaylı tümleç	nesne	yüklem
A+nıy göz+i	resülu'llāh+a	terslik	degür-e [deg- ₂ 'in oldurgan çatısı]

Sonuç olarak göz, insanın en hassas uzvudur, her şeyden sakınılır, herhangi bir varlık tarafından ona dokunulmasına izin verilmez. Geniş halk yığınlarının yüzyıllar boyunca geçirdikleri denemelerden ve bunlara dayanan düşüncelerden doğan atasözleri ve deyimler, içinde barındırdığı göz kelimesi ve gözün eşdizimlileri, art zamanlı olarak gözün bütün insanlar için çok önemli ve vazgeçilmez olduğunu gösterir. Mesela TT'de aşırı sevgi veya çok tehlikeli durumlar için en çok kullanılan kelimelerden biri gözdür: *gözü gibi sevmek*, “pek çok sevmek” *gözünden kıskanmak* “üzerine titremek, kollayıp gözetmek” *gözünü daldan budaktan sakınmamak* “tehlikeli işlere atılmaktan çekinmemek” ve *gözünü kırpmadan* “çekinmeden, korkusuzca” gibi. Bu

90 TDK, *Tarama Sözlüğü*, 3: 1811.

deyimlere, art zamanlı olarak Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde de kullanılan göz ile *deg-* ve *deg-*'in türevleriyle oluşturulan göz *degür-* eşdizimlisini de ekleyebiliriz.

5.2. gözi *degnele-* [(*< degn-ele-*) (< *degnel+e*) (< *degnel+le*)] Birleşik Fiili

degnel sıfatıyla kullanılan göz kelimesi *degnele-* fiilinin başına getirilerek de kullanılmaktadır. Acaba *degnel* sıfatından mı yoksa sıfat oluşmadan önceki yapıdan mı türetilmiştir? *degnele-* fiilinin sonundaki seslere bağlı olarak ekin; -*ele-*, +*le-* veya +*e* gibi farklı türetim eklerinden herhangi biri olduğu düşünülebilir mi?

5.2.1. *degnele-* < *degn-ele-* (+AIA- ekli türetim)

-*ala-* fiilleri mañ- “adım atmak, yürümek”⁹¹ > mañıg “step, gait: adım, yürüyüş”⁹² > mang “adım” > mangış “yürüyüş” > mangala- “adımlamak” > manggal “ad, meşhur, ün”⁹³ kelimesi türetilmiştir. Yine mañgal “ad, meşhur, ün” kelimesinden edilgen fiil mañgal-lan- “ün sahibi olmak”⁹⁴ fiili türetilmiştir. Aynı kökten gelen iki fiil, farklı anlam taşımaktadır. Birincisinde kişinin somut yürüyüş eylemi, ikincisinde ünün ve şanın soyut yürüyüş eylemi söz konusudur. Karaoğlu, -*ala-* / -*la-* eylemden eylem türetim ekine yuval-/yuvala-, çap-*ala* > çabala-, ısla-/ışıla-, kahala- < kak-*ala*, kovala-, saçala-, salla- fiillerini örnek verir. Karaoğlu; Güner, Banguoğlu, Hacıeminoğlu, Gülsevin ve Tietze'nin ek üzerindeki düşüncelerinden hareketle iki ortak noktanın olduğunu; birincisinin kelime türetimi oluşurken gerçekleşen farklı ses olaylarının köken çözümünde fikirleri farklılaştırdığı, ikincisinin ise kökte bulunan eylemin sürekliliğinin bulunması olduğunu belirtir.⁹⁵ Dönüştürülüşün ve dönüşümün / devamlılığın göstergesi olan -*l* ve -*n* seslerinin bulunduğu *degnele-* kelimesinde de bu durum söz konusudur. *maña-* fiiline rastlanmadığından *mañ-* “adım atmak, yürümek” fiilinden -*ala-* ekiyle mañala- “devamlı yürümek” eylemi oluşturulduğu gibi, acaba *değin-* fiilinden -AIA- ile *degnele-* fiilinin oluşturulduğu söylenebilir mi?

5.2.2. *degnele-* < *degnel+le-* (+IA ekli türetim)

+*IA* eki geçişli ve geçişsiz fiiller yapar, isimleri fiil hâline getirir. Bu ekle yapılan fiiller bazen art zamanlı olarak anlam değişikliğine uğrar. Mesela *ağır* kelimesinden yapılan *ağırlamak* kelimesi önce somut anlamla “ağırlık taşımak, ağır olmak, ağırlaşmak” iken sonra soyut anlama kayarak “değer vermek, konuk etmek” anlamı kazanmıştır. Fiil türetmede en çok kullanılan +*IA-* eki, eylemi gerçekleştirecek olan öznelerin / gösterilenlerin sonuna eklenir, kip ekleri ve şahıs ekleriyle kelime türü fiile dönüştürülür. Her dilde sınırlı sayıda fiil kökü

91 Taş, *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*, 217. KB'de 5045. beyitte mañ- fiili şöyle geçer: *Köñül birle mañsa kişi arzulap // Teğir arzuğa terk yağukluğ ulap*

92 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, 768.

93 Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 127.

94 Ümit Özgür Demirci, *Eski Türkçe'de Fiiller* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2010), 420.

95 Serdar Karaoğlu, *Eski Anadolu Türkçesinde (14. yy.) Türetim Ekleri* (Ankara: TDK Yayınları, 2022), 699-701.

bulunmaktadır. Zaman içinde dil konuşurları; ortaya çıkan aletlerin, isimlerin, kavramların kendilerine özgü iş, oluş veya hareketlerini ifade edebilmek için fiillere ihtiyaç duyarlar. Bu fiiller ses birimleriyle ifade edilirken kelimenin tabanına varlık isimleri / kavramlar getirilir. Tabana dilde kullanılan birçok fiil yapım ekinden biri getirilerek sınırlı sayıdaki fiil tabanları çoğaltılmış olur. Bu fiillerin tanımları yapılırken bazen *etmek*, *eylemek*, *kılmak* gibi yardımcı fiillerden, bazen *bulmak*, *vermek*, *almak* gibi yarı yardımcı fiillerden, bazen *hâline getirmek*, ... ile vurmak / uğraşmak gibi farklı kelime gruplarından faydalanılır.

TS'de *degnel* kelimesini çağrıştıran kelimelerden *yeğnil* kelimesinin varyantları *yeğni*, *yenli*, *yénik*, *yenni*, *yeğni*, *yeynik*, kelimelerinden türetilen *yeğnilmek*, *yeğnilemek*, *yeğnimek*, *yeynemek* ve *yeyinlemek* fiilleri bulunmaktadır. *yeğni* ve *yeyin* sıfatlarından +A- ile *yeğni+le-* > *yeğnile-* ve *yeyin+le-* > *yeyinle-* eylemi türetildiğine göre *degnel* sıfatından da +A ekiyle *degnel+le-* > “ses düşmesiyle” *degnele-* fiilinin türetildiği düşünülebilir.

Ayrıca Hacıeminoğlu, -A-/ +A- ekinin isimlerden fiil yapım eki olduğu gibi, aynı zamanda fiil tabanından pekiştirilmiş fiil oluşturan bir ek olduğunu belirtir. Karamanlıoğlu'nun *Kıpçak Türkçesi Üzerine Bir Gramer Denemesi* adlı doktora tezinde gösterdiği ayır- > *ayır-la-*, buyur- > *buyur-la-*, kayır- > *kayır-la-* ve ota- > *otala-* gibi kelimeleri tanık gösterir.⁹⁶

Acaba yukarıda açıklandığı gibi *değne-* ve varyantı *dehne-* “gözetlemek, gözlemek, dikkatle bakmak, takip etmek” fiilinden fiil yapan -A- ekiyle “gözetleme işini sürekli yapmak, gözü orada kalmak” şeklinde tanımlanabilir mi?

5.2.3. *degnele-* < *degnel-e-* (+A- ekli türetim)

degnel kelimesinin bir benzeri GTS'de geçen *çekel* kelimesinin anlamı “halk ağzında” ifadesiyle “Üvendirenin alt ucunda bulunan, pulluğa yapışan toprağı ayırmaya yarayan demir bölüm” olarak, türetilen eylem *çekelemek* ise “tekrar tekrar çekmek” olarak tanımlanır.⁹⁷ Aynı zamanda -A/A- eki, *çek-* fiiline yan anlam kazandırmadan, süreklilik anlamı kattığı görülür.

Yine kendisinden fiil türetilmeyen sağın > *sağmal* veznindeki *çeğmel* kelimesi GTS'de “Yay veya çengel biçiminde bükülmüş olan” anlamında sıfat olup türetilen eylem, *çeğmellenmek* “halk ağzında” ifadesiyle “Yay veya çengel biçimini almak” anlamında geçişsiz ve edilgen çatılıdır, eylemin etken çatısı kullanılmamaktadır.⁹⁸ Buna göre *çeğmellenmek* fiili ve *degnel* “değişçi çok yapan” kelimesinden türetilen *degnelle-* “değişçi çok yapmak” fiili etken çatılı olma bakımından uyumludur. Nesnesi bakımından ise, “gözi anı degneler” örneğinden anlaşılacağı gibi geçişli çatıya sahip olduğundan *çeğmellenmek* fiiliyle uyumsuzluk gösterir.

KB'de sıfattan fiil türeten +A- ekine tanık *bulın* “tutsak” > *bulın+a-* “tutsak etmek” ve *tepez* “kıskanç” > *tepe-* “haset etmek” fiilleri bulunmaktadır.⁹⁹ TS'de *degnele-* fiilinin tabanı ile *yeğnile-* fiilinin tabanı benzerlik gösterir. TS'de *yeğ*, *yeğni* ve *yeğnil* sıfatlarından *yeğnilemek*

96 Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2016), 109.

97 TDK, *Türkçe Sözlük*, 509.

98 TDK, *Türkçe Sözlük*, 509.

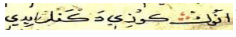
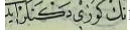
99 Taş, *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*, 85 ve 89.

türevleri bulunduğuna göre; yeğni sıfatı +IA- ekiyle > yeğni+le- ve yeğnil sıfatı +A isimden fiil yapım ekiyle > *yeğnil+e* türetiminin olması mümkündür.

O hâlde *degnele-* fiiliyle seslere ve eklere bağlı benzerlik söz konusu olan *maṅgal* “ün” > *maṅjala-* “adım atmak” arasında soyut / somut anlam uyumsuzluğu, *çeğmel* “büyükmüş olan” *çeğmel+len-* > *çeğmellen* “yay biçimini almak” arasında yan anlam ve çatı uyumsuzluğu, *çek-* “çekmek” ve *çekel* “üvendirenin demir ucu” > *çekelemek* “tekrar tekrar çekmek” arasında yan anlam uyumsuzluğu bulunduğu hâlde, +A eki varlığını hissettirir.

Ayrıca isimden fiil yapım eki +A- ile; *bulın* “tutsak” > *bulın+a-* > *bulna-* “tutsak etmek”, *tepiz* “kıskanç” > *tepize-* > *tepe-* “haset etmek” ve yeğnil “hafif” sıfatı + A > *yeğnil+e-* > *yeğnile-* “hafifsemek” fiilleri türetilmiştir. Bu fiillerle ilişkilendirilen *degnel* sıfatından +A- ile *degnel+e-* > *degnele-* fiilinin türetilmesinin mümkün olduğu görülür.

5.2.4. *degnele-* Fiilinin İmlası

AE ve NA nüshalarında *degnele-* fiilinin imlasında belirsizlik hakimdir: Yazmalardaki ¹⁰⁰ ve ¹⁰¹ örneklerinden birincisinde, *anuḡ gözi degne-*’den sonra belirgin olmayan kısımda “لر -ler = لی -li = ل -l” gibi üç farklı (*degneler / degneli / degnel*) okunuşu yapılabilir. İkincisinde ise, *degneler* imlası açıktır. Başka metinlerde *degnelemek* fiiline rastlandığı takdirde bu kelime hakkında daha doğru bir karar vermek mümkün olacaktır.

5.3. *gözi daḡal olmak / gözi degnel olmak Birleşik Fiilleri*

Yukarıda açıklanan *gözi degnel* isnat grubu sonuna *olmak* yardımcı fiili getirilerek bazı Arapça kelimelerin tanımı yapılmıştır. TEL’de “eş-şakzû bi-fethatin bir kimesne uyḡı uyımaz olmak ve gözi daḡal¹⁰² olmak” “eş-şakzânü şol kişidür ki uyḡı uyımaz ola ve gözi deknel ola”, “şevh bir kimesnenüḡ **gözi degnel olmak**” tanıklarındaki gibi. *gözi degnel / daḡal* eşdizimlisinden sonra *ol-* yardımcı fiili getirilerek *gözi degnelemek* anlamında birleşik fiiller oluşturulmuş ve tanımlarda kullanılmıştır.

Sonuç

1. TT’de insanın bir organı olan gözün yaptığı eylemi ifade eden *bakmak, görmek, gözlemek, gözetlemek, göz atmak, göz gezdirmek* ve *gözüyle görmek* gibi fiiller bulunmaktadır. Aşırı sevgi ve tehlikeler için *gözü gibi sevmek, gözünden kıskanmak gözünü daldan budaktan sakınmamak* ve *gözünü kırpmadan* gibi kelime öbekleri kullanılır. İletişim kaynağı gözün pozitif duyguları -genelde tasavvuf alanında- *nazar etmek, nazar eylemek* ve *nazar kılmak* gibi, negatif duyguları ise -genelde halkbilimde- *nazarı olmak, nazarı değmek, nazara uğramak* gibi eşdizimlilerle ifade edilir. Gözlerin baktığı nesneyi olumsuz etkilemesi, GTS’de *göz_ḡ, nazar₁, kem göz, gözü değmek* ve *nazarı değmek* maddelerinde tanımlanmıştır.

100 *Acâ’ibü’l-Mahlûkât*, Ali Emiri Tarih, Nr. 897, 168b/11.

101 *Acâ’ibü’l-Mahlûkât*, Nuri Arlasez, Nr. 128, 222b/6.

102 Arapça *dahale* “dahil oldu, girdi” fiilinin mastarı *dahl*(dahal) kelimesi *degnel* anlamında kullanılmıştır.

2. ET döneminde *göz* ve olumsuzluk eki bulunmadığı hâlde edilgen çatılı *tegil-* türevi, olumsuzluk anlamla eşdizimli oluşturmuştur: *tegilmiş közler* “kör olmuş gözler”, *közi tegildi* “gözleri kör oldu” ve *teglük* “kör” gibi. Karahanlı döneminde *teggüçi* “musibet” kelimesi, ET’deki *tegil-* fiili gibi olumsuz anlam taşır.

ET’deki edilgen olan gözler, EAT’de kemliğiyle cümlelerde artık etken olarak kullanılmaya başlar. İlk defa bu dönem eserlerinde ortaya çıkan *göz tegür-* eşdizimlisi, TAM’de Hz. Peygamber kıssasının bir kesitinde “gözle kişiyi kötü duruma düşürmek” anlamında görülür. SKT’de *nazar* kavramının kaynağı olan ve nazar ayeti olarak adlandırılan ayetin tercümesinde, *gözleriyle* *ır-* “gözlerle yere sermek, *göz degür-*” eşdizimlisi kullanılır. EAT dönemi edebi eserlerinde ve sözlüklerinde *göz*, kemliğini ifade için *deg-*, *degür-* *degnele-* fiilleriyle ve *degnek*, *degnel*, *yavuz* sıfatlarıyla eşdizimlilikler oluşturur. Bu arada “kötü bakış” kavramının kaynağı olan Arapça ‘*ayn*, *göz* ve anlam ilişkisi daha az olan Arapça *nazar* kelimeleri arasında nöbetleşme olayı görülür. Özne görevini yüklenen gözler, *gözü degmek* gibi etken çatıyla veya *gözi degürmek* gibi oldurgan çatıyla kullanılır. Öte yandan *göz*, *degnel göz*, *isâbet-i ayn* gibi tamlama grubunda, *gözi degnel* gibi isnat grubunda, *degnelemek* gibi fiil türevinde etkin durumdadır.

TT dönemine gelince, *degnel göz*, *gözi degnel*, *isabet-i ayn* ve *gözi degnelemek* eşdizimlileri kullanımdan düşer. Bunların yerine kişi / göz, etken / özne durumunda ise daha çok “*kem göz*, *gözü degmek*, *nazarı degmek*” eşdizimlileri; edilgen / nesne durumunda ise daha çok “*göz degmek*, *nazar degmek*, *göze gelmek*, *nazara gelmek*, *nazara uğramak*” eşdizimlileri kullanılır.

3. Homonim köke sahip olan iki kavram *deg-* ve *deg*, söz diziminde birlikte bağdaşıklığı sağlar. *degmek*₂ tanımında, hareket hâlindeki yürür bir kavramın hedefine ulaşmasıyla (özne) + (tümleç+A) + (değ-) = özne + tümleç+A dek + değ- şeklinde bir söz dizimi oluşturur. Mesela *bizüm anlara hiç ziyânumuz degmez* = *bizim ziyânımız onlara dek degmez* / *ulaşmaz* cümlesindeki gibi A+dek zarf tümleci görevinde bulunur.

4. EAT döneminde *degnel* ve *degnelemek* türevlerinin yapılarının çözümündeki zorluklar analogi yöntemiyle aşılmaya çalışılmış yine de kesin çözüm sunulamamıştır. Mesela eklere bağlı olarak¹⁰³ *degnel* sıfatı için; < *deg-nel*, < *deg-i-n+e-l* ve *deg-i+-n+-el* gibi üç, *degnele-* fiili için; < *degin-ele-*, < *degnel+e*, *degne-le-* ve *degnel+le-* gibi dört farklı etimoloji ortaya çıkmıştır.

Sonuçta *degnel* < *deg-nel*, < *deg-i-n+e-l* ve *deg-i+-n+-el* gibi üç kelime çözümü ortaya çıkarken, *degnel* ve benzerleri arasında yapılan karşılaştırmada benzer kelimelerin her birinin kendine özgü durumları olduğu; kiminin çatı, kiminin tür, kiminin yapı bakımından farklılık gösterdiği görülür. TAM’de yanlış okunduğu belirtilen *degneli* (doğrusu *degnel*) varyantının bile, *bitnel* / *bitkel+li* > *bitkelli* “verimli”, *yeynik* / *yen+li* > *yenli* / *yen+ni* > *yenni* “hafif” ve *sağın* / *sağılı* / *sağmal* “sağlıklı” gibi varyantların yapı özelliklerine benzerliğinden “*degnel+li* > “ses düşmesiyle” *degneli*” şeklinde tahlil edilebileceği söylenebilir.

Yine *degin-ele-* >, *degnel+e* >, *degne-le-* ve *degnel+le-* > gibi dört farklı etimolojinin

103 Ayrıca +l-, +A-, -(l)n-, -l, Ur-, +Al, -AlA-, lA-, A-, +ll, -gU, +ÇI gibi morfeplerin görevlerinin belirlenmesinin, *göz* ile ilgili eşdizimlilerin kendilerine özgü tanımlarının ortaya çıkmasında yardımcı olacağını belirtmekte fayda vardır.

sunulduğu *degnele-* fiili ile *mañala-* ve *çekele-* fiilleri karşılaştırıldığında tanım bakımından; *çeğmellen-* fiiliyle karşılaştırıldığında çatı bakımından uyumsuzluk görülür. Ayrıca *bulna-*, *teviz+e* > *tepv-* ve *yeğnil+e* > *yeğnile-* yapıları ile *degnel+e* > *degnele-* yapısının eş değerinde olduğu görülür.

Fiillerin bildirdiği iş, oluş ve hareketlerdeki her bir nüans, zaman zaman yeni bir fiilin oluşmasına sebep olduğu düşünülürse gözün ilk akla gelen eylemi bakmak ve gözetlemek iken bazen kemlik salgılamak olur. Gözün kemlik salgılama eylemi, ya daha önceki eylemini ifade etmede kullandığı kelimeye bir ek getirilmesiyle ya da farklı seslerden oluşan başka bir bağımsız kelimeyle ifade edilebilir. Burada fiil yapımında birinci yolun kullanıldığı ve *değne-* “gözetlemek” fiiline nadiren getirilen fiilden fiil yapan *-le-* ekiyle “*degne-le* > *değnele-*” “gözyle kötülük erişirmek” şeklinde fiil türetildiği ileri sürülebilir.

5. İster *gözi degnel* ister *gözi degneler-idi* olsun, ikisinde de *göz* görev bakımından özne durumunda olup görevi değişmemekte, soyut kavramları alarak somut varlıklara ulaştırma eyleminde bulunmaktadır, dolayısıyla tanım buna göre yapılmalıdır. Soyut olan *değnel* kelimesi daima *göz* kelimesiyle eşdizimlilik oluşturduğuna göre “**degnel** sf. Bir şey veya bir kimse üzerinde etki meydana getiren ve kötü hadiselerle sebep olan (göz)” şeklinde sözlüklerdeki madde tanımına “(göz)” eklenebilir.

Kem gözün meydana getirdiği terslik uğursuzluk ise, nesne görevindedir. Göz, tanımdaki terslik ve uğursuzluk kavramlarını alarak somut varlıklara ulaştırma eyleminde bulunmaktadır. Fiil gerçekleşikten sonra *göz* / özne, hasıl olan sonuç / nesne olarak kaldığı görülür: *gözi degneler-*: a. Gözü uğursuzluk ve terslik değdirir b. Gözü uğursuzluk ve terslik dokundurur c. Gözü uğursuzluk ve terslik isabet ettirir gibi. *gözi degnele-* maddesinin tanımlamasında aynı anlama gelen deyimler veya deyimlerin tanımlarından biri kullanılabilir.

degnele- fiili “**degnel-** geç. f. (Bakışla) Bir şey veya bir kimse üzerinde uğursuzluk ve terslik meydana getirmek” şeklinde tanımlanmıştır. Gökyüzünde yıldızla özgü olan hızla veya kolayca yer değiştirme işlemini ifade için *akmak*, *uçmak* ve *kaymak* yardımcı fiilleriyle *yıldız akmak* / *yıldız kaymak* / *yıldız uçmak* eşdizimliliği oluşturulmuştur. Bunun gibi *degnel* kelimesinin tanımındaki *değen*, *dokunan* ve *isabet eden* sıfat-fiilleri, kem göze özgü kötülüğü bulaştırma eylemi için *göz deg-* *göz degür-* ve *göz degnele-* eşdizimlilerinin tanımında kullanılabilir: “Bir şey veya bir kimse üzerinde uğursuzluk ve terslik meydana getirmek, *değdirmek*, *dokundurmak*, *isabet ettirmek*” gibi.

Ayrıca *göze gelmek* ve *nazara uğramak* deyimlerinde bulunan *gelmek* ve *uğramak* fiilleri, birtakım özne, nesne veya dolaylı tümleç olabilecek isimlere veya sıfatlara getirilen yönelme ekiyle sözlükte madde tanımı olarak yer almaktadır. Kem göze özgü kötülüğün tanımlamasında da *gelmek* ve *uğramak* yarı yardımcı fiilleri kullanılabilir.

6. Makalede *göz*, *deg-*, *degnel*, *degnele-* kelimelerini ve gözün kemliğinin içinde bulunduğu eşdizimliliği tanımda ve tanımlamada 48 kelime ve 28 kelime öbeğinden birincil derecede, 159 kelime / kelime öbeğinden ise ikincil derecede faydalanılmıştır.

7. Göz ile ilgili eşdizimliler sözlükte şu şekilde tasnif edilebilir:

‘ayn *i. Ar.* Nazar, göz değmesi, göz.

‘ayn **érmek** Gözü değmek

degik *sf. ??* [(Göz) kör veya şaşığı gibi olmak?]

degin (< deg+i-n) Değiş, dokunuş.

degmek *geçişsiz f.* (< ET teg-) 1. dokunmak, temas etmek. 2. Erişmek. 3. İsbet etmek.

degnel *sf.* (< deg-i-n-e+l “ünlü düşmesi ile”) Bir şey veya bir kimse üzerinde etki meydana getiren ve kötü hadiselerle sebep olan (göz), nazar değdiren (göz).

degnelemek (Göz) Bir şey veya bir kimse üzerinde uğursuzluk ve terslik meydana getirmek, değdirmek, dokundurmak, isabet ettirmek.

bk. **gözi degnelemek, göz degürmek, göziyle ırmak**

degürmek *oldurgan f.* (< ET tegürmek) 1. Dokundurmak, temas ettirmek 2. Eriştirmek.

3. İsbet ettirmek.

göz *i. mec.* Bazı kimselerin bakışlarının bir şey veya kimse üzerinde meydana getirdiği etkiye yorulan ve kötü hadiselerle sebep olan terslik, uğursuzluk, nazar, göz değmesi.

göz degürmek Uğursuzluk, kötülük getirdiğine inanılan kıskanç veya hayran bakışlarla bakılan varlığı kötü bir duruma düşürmek. **gözi degnelemek** Bir şey veya bir kimse üzerinde uğursuzluk ve terslik meydana getirmek, değdirmek, dokundurmak, isabet ettirmek. **gözüyle ırmak** Nazar değdirmek, gözüyle yere sermek, yıkmak.

ırmak *geçişli f.* Yere sermek, yıkmak.

isabet *i. Ar.* İstenilen yere gelme, rast gelme.

isabet-i ‘ayn Göz değmesi

nazar *i. Ar.* Göz değmesi, göz.

teggüçi *i.* Musibet, bela.

teglüg/k *sf.* (< teg-i-l-ü-k) Gözüne değilmiş, gözü kör edilmiş, kör.

teğügli *sf.* Değen, ulaşan.

yavuz *sf.* Kötü, fena.

yavuz göz Kem göz. **yavuz nazar** Kem göz.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- Acâ'ibü'l-Mahlûkât, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nuri Arlasez, Nr. 128, 1b-403a.
- Acâ'ibü'l-Mahlûkât, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Tarih, Nr. 897, 1b-324a.
- Akdoğan, Yaşar ve Kutsal, Nalan. *İskendernâme Ahmedî (İnceleme – Tenkitli Metin)*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: TDK Yayınları, 2009.
- Aksoy, Ömer A. *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 1. cilt. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1993.
- Aksoy, Ömer A. *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 2. cilt. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1989.
- Ata, Aysu. *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)*. Ankara: TDK Yayınları, 2004.
- Atalay, B. *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*. 4 cilt. Ankara: TDK Yayınları, 1986.
- Aymelek, Handan. *Pîr Mehmed Bin Yusuf El Ankaravî'nin Tercümân El-Lüga (Kara Pîri Lügati) “دزر ز س ش ص ض ط ظ Maddeleri İnceleme-Metin*. Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2015.
- Ayverdi, İlhan. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. 3 cilt. İstanbul: Kubbealtı, 2006. www.lugatim.com
- Banguoğlu, Tahsin. *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1990.
- Caferoğlu, Ahmet. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları, 2011.
- Clauson, Sir Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press, 1972.
- Çelebi, İlyas. “Nazar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 344-346. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Demirci, Ümit Özgür. *Eski Türkçe'de Fiiller*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2010.
- Dilçin, Cem. *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları, 2013.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, *Kur'an-ı Kerim Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Doğan, Rıfat Kemal. *Tercümân El-Lüga (Lügat-ı Karapîri) Pîr Mehmed Bin Yusuf El Ankaravî, Elif Maddesi (İnceleme-Metin-Dizin)*. Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2014.
- Eren, Hasan. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 1999.
- Ergin, Muharrem. *Kadı Burhaneddin Divanı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1980.
- Ergin, Muharrem. *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1986.
- FÎRÛZÂBÂDÎ. *el-Kâmûsü'l-muhît*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1432/2011.
- Gabain, Annemarie von. *Eski Türkçenin Grameri*. Çeviren: Mehmet AKALIN. Ankara: TDK Yayınları, 1988.
- Gezgin, Ali Galip. Kur'an'da “Düşünme” Anlamına Gelen Bazı Kelimeler Üzerine Bir Değerlendirme . *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2014): 7-43. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sduifd/issue/48320/611733>
- Gülensoy, Tuncer. *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. 2 cilt. Ankara: TDK Yayınları, 2011.
- Hacıeminoğlu, Necmettin. “Eski Türkçe'nin Gramer Yapısı ve Örnek Olarak Fiilden İsim Yapan –l Eki.” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)* (1990). 65-80.
- Hacıeminoğlu, Necmettin. *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2016.
- Karaoğlu, Serdar. *Eski Anadolu Türkçesinde (14. yy.) Türetim Ekleri*. Ankara: TDK Yayınları, 2022.
- Korkmaz, Zeynep. *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları, 2014.

- Mutçalı, Serdar. *Arapça – Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınevi, 2012.
- Ölmez, Mehmet. *Orhon Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2012.
- Özgül, Hatice. *Kadı Burhaneddin Divanı tıpkıbasım*. Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Sarıkaya, Bekir. *Tercüme-i Acâ'ibü'l-Mahlûkât*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Suyûtî, Celâlüddîn. *el-Câmi'ü's-sağîr*, 2 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.
- Şemseddîn Sâmî (2015). *Kâmûs-i Türki*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2015. [Dersaadet: İkdâm Matbaası. 1317'den tıpkıbasım]
- Taner, Tuğba Gizem. "Kutadgu Bilig'de Teg- Fiiliyle Kurulan Birleşik Fiiller." *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2022): 125-156. <https://dergipark.org.tr/pub/buefd/issue/70786/1070779>
- Taş, İbrahim. *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*. Ankara: TDK Yayınları, 2015.
- Tatçı, Mustafa. *Yunus Emre Divanı* 3 cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990.
- Tekin, Şinasi. *İstikakçının Köşesi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2015.
- Tietze, Andreas. *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*. İstanbul: Simurg, 2002.
- Topaloglu, Ahmet. *XIV. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırarası Kur'an Tercümesi*, 2 cilt. İstanbul: Dergah Yayınları, 2018.
- Türk Dil Kurumu. *Derleme Sözlüğü*. 6 cilt. Ankara: TDK Yayınları, 2009. <https://sozluk.gov.tr/>
- Türk Dil Kurumu. *Tarama Sözlüğü*. 8 cilt. Ankara: TDK Yayınları, 1965-1988. <https://sozluk.gov.tr/>
- Türk Dil Kurumu. *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları, 2011. <https://sozluk.gov.tr/>
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili: Türkçe Tefsir*, 8 cilt. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979.

Acem Mülteciler: Kaçar Hanedanı'nda Taht Mücadelesi ve Osmanlı Devleti'ne İltica Eden İran Şehzadeleri

Persian Immigrants: Struggle for the Throne in the Qajar Dynasty and the Persian Princes (Şehzades) Who Took Sanctuary in the Ottoman Empire

Eralp Yaşar AZAP¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Eralp Yaşar Azap (Dr.),

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı,
İstanbul, Türkiye

E-posta: eralpyasarazap@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8113-294X

Başvuru/Submitted: 25.03.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:

09.05.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:

09.05.2023

Kabul/Accepted: 15.06.2023

Online Yayın/Published Online: 26.06.2023

Atıf/Citation: Azap, Eralp Yaşar. "Acem

Mülteciler: Kaçar Hanedanı'nda Taht Mücadelesi ve Osmanlı Devleti'ne İltica Eden İran Şehzadeleri" *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 33, 1 (2023): 79-103.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1270678>

Öz

Kaçarlar, 1795 yılında Ağa Muhammed Han'ın tesis ettiği hâkimiyetle birlikte İran'da iktidara gelen bir Türk hanedanıydı. Yaklaşık yüz otuz yıl İran'da iktidarı elinde tutan Kaçar Hanedanı, Ağa Muhammed Han'ın vasiyeti doğrultusunda, yazılı kurala dayanmayan bir veraset sistemi uygulamaya çalıştı. Uygulanmaya çalışılan bu veraset sistemi, Feth Ali Şah'ın tahta çıkmasından sonra onun şehzadeleri arasında itirazlara neden oldu. Özellikle Veliâht Şehzade Abbas Mirza'nın ölümünden sonra sisteme karşı yükselen itirazlar, Feth Ali Şah'ın ölümüyle beraber doğrudan bir taht mücadelesine dönüştü. Mücadelede mağlup olan şehzadeler ve hanedan mensupları, İran'ı terk ederek Osmanlı Devleti'ne sığınmayı tercih etti ve bu devletin topraklarında uzun süre yaşamlarına devam etti. Bu çalışma, Kaçar Hanedanı'nda uygulanmaya çalışılan veraset sisteminin neden olduğu taht mücadelesini ve bunun sonucunda Osmanlı Devleti'ne iltica eden hanedan mensuplarının durumunu; Farsça ve Türkçe literatür ile Osmanlı arşiv belgeleri doğrultusunda ortaya koymaya çalışmaktadır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, Kaçar Hanedanı, Feth Ali Şah, Veraset, İltica

ABSTRACT

The Qajars were a Turkish dynasty that had come to power in Persia under the rule Agha Muhammad Khan had established in 1795. The Qajar Dynasty, held power in Persia for about 130 years and had tried to implement a succession system not based on written rules in line with the will of Agha Muhammad Khan. This succession system raised objections among his princes after Feth Ali Shah ascended the throne. After the death of Crown Prince Abbas Mirza in particular, the objections raised against the system turned into a direct struggle for the throne, resulting in the death of Feth Ali Shah. The princes and members of the dynasty who'd been defeated in the struggle preferred to leave Persia and take refuge in the Ottoman Empire, continuing their lives in Ottoman territory for a long time. This study examines the struggle for the throne this succession system that had been attempted to be implemented in the Qajar Dynasty had

caused, as well as the status of the dynasty members who'd taken refuge in the Ottoman Empire as a result. The article attempts to reveal these in line with the Persian and Turkish literature and Ottoman archive documents.

Keywords: Ottoman Empire, Qajar Dynasty, Feth Ali Shah, Inheritance, Heirdom, Sanctuary

EXTENDED ABSTRACT

The Qajars were a Turkish dynasty that had seized power in Persia in 1795 upon Agha Mohammad Khan overthrowing the Zend Dynasty and becoming the first Qajar ruler to ascend the throne with title of Shah. Agha Mohammad Khan was a member of the Qoyunlu clan of Qajars and struggled to strengthen his power in Persia by gaining the support of his own or other opposition tribes. Because he had no children, he took steps and actions to ensure that his nephew, Feth Ali, would ascend to the throne after him. The most important of these steps was the dynasty's attempt to establish a firm succession system. Because he had no children, Agha Muhammad Khan decided which boy born from the women by his nephew Feth Ali should become successor to the throne while he was alive. Abbas Mirza, son of Asiye Hanım, who was one of Feth Ali's wives, was a member of the Davalu tribe of Qajars and declared as the crown *shahzadeh* (prince) prior to the death of Agha Mohammad Khan. The aim here was to strengthen the alliance among the Turkish tribes and to put the future of the state on a solid ground.

Feth Ali Shah followed his uncle's will when he ascended the throne with the title of shah and supported his son, Abbas Mirza, as the crown *shahzadeh*. However, the largest problem within the state that could disrupt the succession system was that many male children had been born of Feth Ali Shah's harem. Some *shahzadehs* of the Shah criticized this system and took steps to make this felt during their father's lifetime. The strongest name among them was Feth Ali Shah's son Mohammad Ali Mirza (Devletşah), who was born from Feth Ali Shah's Georgian wife Zibahçehr. Although his death at an early age and before his father seems to have interrupted this struggle, the death of Crown *Shahzadeh* Abbas Mirza in 1833 also before his father brought the struggle for the throne to the agenda again. First was Abbas Mirza's brother Ali Shah (Zillü's-Sultan), who was born from the same mother and claimed the right to be the Crown *Shahzadeh*. Nevertheless, Feth Ali Shah ended these disputes by choosing Mohammed Mirza, Abbas Mirza's own son. Muhammad Mirza was declared Crown *Shahzadeh* in his father's place, but his status became controversial upon Feth Ali Shah's death in 1834. More precisely, the other *shahzadehs* did not recognize his status as Shah and waited for Feth Ali's death to seize an opportunity. *Shahzadeh* Ali Shah and his supporters especially struggled with Mohammad Mirza to seize the throne. While only for a short while, *Shahzadeh* Ali Shah seized the Persian throne. However, not only the Persian bureaucrats, but also the British and Russian missions in Persia took a stand for Mohammed Mirza, the throne changed hands and passed to Mohammed Mirza.

Mohammed Mirza ascended to the throne with the title of Shah, but this struggle with the other *shahzadehs* forced them to take refuge elsewhere, with many Persian *shahzadehs*

seeking asylum in the Ottoman Empire for fear of their lives. The Ottoman Empire mostly preferred to not use this situation politically, instead viewing it as a refugee influx. The empire thus used every means available to ensure the Persian *shahzadehs*' safety and allowed them to continue their lives in its lands for many years. After seeking asylum, some of the Persian *shahzadehs* lived on Ottoman land until their death. Others were able to return to Persia after ensuring their own safety. In addition to how the succession system had formed within internal politics, how it had gone on to constitute an agenda in foreign policy also became a significant issue. Because Persia had predicted the possible future struggles for the throne, it had included some clauses in the agreements it made with Russia and the Ottoman Empire that defined whose lineage should continue the throne. This step had been taken to prevent a struggle for the throne in Persia from turning into a major occupation or civil war and had forced the *shahzadehs* who were defeated by the system to seek asylum elsewhere. The biggest reason why the system was unable to function fully was that the number of *shahzadehs* who would struggle for the throne was too large and each one was an influential ruler among in the country's significant regions.

The scope of this study has been limited to revealing the struggles for the throne that derived from the succession system in the Qajar Dynasty and to analyzing the status of the Persian *shahzadehs* who'd taken refuge in the Ottoman Empire as a result of these struggles. The study aims to examine the succession system and the problems it created, to address what solutions were sought for the problems aroused, and to evaluate the results of the succession system as something that has not been discussed independently in the literature. The sources of the study mainly consist of Persian and Turkish literature and Ottoman archival documents.

Giriş

Kaçarlar, Orta Anadolu'nun Bozok yöresinden XV. yüzyılda Azerbaycan'a göç eden Türkmen obalarından müteşekkil bir oymaktı. Oymağın obaları arasında temayüz edenler, İran'daki Türk hanedanlarının tarihinde üst düzey devlet kademelerinin insan kaynağını oluşturan Koyunlu, Akçalı ve Şam Bayatı obaları mensuplarının bağlı olduğu Türkmen aşiretleriydi¹. Bu obalar arasında yer alan Koyunlu Obası, 1795 yılında mensubu bulunan Ağa Muhammed Han'ın İran'da tesis ettiği hâkimiyetle birlikte iktidarı ele geçirdi. Pehlevî Hanedanı'nın İran'da hâkimiyetinin başladığı 1925 yılına kadar yaklaşık yüz otuz yıl devleti yöneten Kaçarlar, kendisinden önce İran'da hüküm süren Türk hanedanları gibi İran'daki Türk hâkimiyetinin önemli bir safhasını teşkil etti.

Kaçarları İran'da iktidara taşıyan Ağa Muhammed Han, Zendler döneminde İran'a başkentlik yapan Şiraz'dan devletin başkentini Tahran'a taşıdı ve şahlığını burada ilan etti². Saltanatı 1795-1797 yılları arasında iki yıl süren Ağa Muhammed Han, devlet otoritesini daha güçlü kılmak amacıyla İran içerisinde yer alan büyük boyları kendi etrafında birleştirmek için uğraş verdiği Şuşa seferi sırasında, 1797 yılında öldürüldü. Küçük yaşta hadım edilen ve bu yüzden çocuğu olmayan Ağa Muhammed Han³ öldürüldüğünde tahtın vârisi, Hüseyin Kulu Han'ın oğlu ve Ağa Muhammed Han'ın yeğeni, *Baba Han* unvanıyla nam salan Feth Ali'yd⁴.

Feth Ali; amcasının saltanatında Fars, Kirman ve Yezd bölgelerinde valilik yaptı⁵. Ağa Muhammed Han öldürüldüğü sırada Şiraz'da bulunan Feth Ali, ölüm haberini alır almaz Tahran'a hareket etti⁶ ve 28 Temmuz 1797 tarihinde tahta oturup şahlığını ilan etti. Feth Ali Şah, 1834 yılına kadar süren uzun saltanat süresi boyunca, ülke içerisinde otorite tesis etmek için gayret ederken Rusya, İngiltere ve Fransa'nın İran üzerindeki siyasi hedeflerini boşa çıkarmak için de uğraş verdi. Feth Ali Şah döneminde İran, özellikle Rusya'nın XIX. yüzyıldan itibaren Kafkaslara düzenlediği saldırılardan nasibini aldı. 1801 yılında toprakları dâhilinde bulunan Gürcistan'ın Rusya tarafından işgaliyle bu devletle yaklaşık on yıla varacak uzun süreli bir

-
- 1 Faruk Sümer, "Kaçarlar", *İslam Ansiklopedisi*, c. 24, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 51. Kaçarların kökeniyle alakalı literatürde muhtelif görüşler bulunmaktadır. Tarihçilerin bir kısmı Kaçarların kökenini, Moğollara dayandırmaktadır. Bu görüş, Moğolları Türk kabul eden bir fikir üzerine temellendirilirken bazı tarihçiler de Kaçarların kökenini, Özbek-Timur ilişkisi bağlamında açıklamaya çalışmışlardır. Köken konusunda genel ittifak, Kaçarların Türkistan Türklerinden olduğu yönündedir. Diğer yandan Kaçarların nereden İran coğrafyasına geldiği üzerine de farklı değerlendirmede bulunan kaynaklar vardır. Onların Safevilerle akraba olmasına dayalı olarak Özbek akınlarına karşı mücadele etmeleri için Estarabad'a getirildikleri ve buraya da Şam'dan geldiklerini iddia eden görüş, ön plana çıkanlar arasındadır. Kızılbaşların İran'daki iktidar yürüyüşünde önemli roller üstlendiği bilinen Kaçarların, nüfus olarak İran'da çoğalmasının ardından XVI. yüzyıldan itibaren Mazenderan, Esterabad ve Tahran'a yerleştirildikleri bilinmektedir. Detaylar için bk. Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2013), 214-220.
 - 2 Said Nefisi, *Tarih-i İctimai ve Siyasi-i İran der Dovre-i Moasır* (Tahran: Neşr-i Ahura, 1383), 61.
 - 3 Nefisi, *Tarih-i İctimai ve Siyasi-i İran der Dovre-i Moasır*, 74.
 - 4 Nefisi, *Tarih-i İctimai ve Siyasi-i İran der Dovre-i Moasır*, 97.
 - 5 Tahsin Yazıcı, "Feth Ali Şah", *İslam Ansiklopedisi*, c. 12, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 451.
 - 6 Muhammed Taki Sepehr, *Nasihü'l-Tevarih Tarih-i Kacariye ez Agaz ta Payan-ı Saltanat-ı Feth Ali Şah Cild-i Evvel* (Tahran: Neşr-i Esatir, 1377), 87.

savaşa girişen Şah⁷, Kafkaslardaki birçok toprağını bu savaşın ardından aynı devletle 1828 yılında gerçekleştirdiği savaşla yitirdi⁸.

İran tarihinde Feth Ali Şah'ı ön plana çıkaran önemli hususlardan birisi, kendisinin iktidarı döneminde ve de ölümünün ardından yaşanan taht mücadelesi oldu. Zira Feth Ali Şah'ın birçok kadından olma sayıca hayli fazla erkek ve kız evladı bulunmaktaydı⁹. Kaçarlarda saltanat erkek çocuktan devam etmekle beraber hangi erkek çocuktan devam etmesi gerektiğine dair şehzadeler ve devlet adamları arasında tartışmalar yaşanmaktaydı. Hanedanın veraset sistemini kurgulayan kurucu irade Ağa Muhammed Han'ın sistemi *Türklük* üzerine inşa etme girişimi¹⁰, bu tartışmaların yoğunlaştığı en önemli noktaydı¹¹. Hatta buna itiraz edip sistemi değiştirmek isteyen bazı Kaçar şehzadelerinin, saltanat yarışında ön plana çıkmak için kadim hasım Osmanlı Devleti'yle 1820 yılında İran'ı bile bile savaşa soktuğu dahi dillendirilmişti¹². Nitekim bu durum, 1834 yılında ölen Feth Ali Şah'ın ardından taht kavgasına tutuşan Kaçar şehzadelerinin Osmanlı Devleti'ni sığınılacak mecra yani *penahgâh* olarak görmesine kadar vardı. Daha sonra süreç, iki ülke ilişkilerini etkileyen ve şehzadelerin uzun süre hayatlarına yeni yurtlarında devam ettiği bir evreye girdi.

Bu çalışma; Kaçar Hanedanı'nda veraset sisteminin nasıl oluşturulduğu, sistem oluşturulduktan sonra yaşananlar ile sisteme itiraz ederek taht mücadelesine girişen şehzadelerin Osmanlı Devleti'ne sığınması ve sonrasındaki süreci değerlendiren iki bölümden oluşacaktır. Çalışmamız, ana ekseninde Farsça ve Türkçe literatür ile Osmanlı arşiv belgeleriyle işlenecek ve İngilizce literatürde yer alıp mevzuya temas eden bazı yayınlarla desteklenmeye çalışılacaktır.

Kaçar Hanedanı'nda Veraset Meselesi

Kaçar Hanedanı'nda veraset sistemi, kurucusu Ağa Muhammed Han'ın sağlığında, bir nevi vasiyete dayalı ama yazılı hukuka dayanmayan bir şekilde oluşturulmuştu¹³. Hadım edildiği için çocuğu bulunmayan Ağa Muhammed'den sonra tahtın vârisi yeğeni Feth Ali olsa da Feth Ali'nin ardından saltanatın nasıl devam edeceğini tespit etmek, devletin devamlılığı açısından bir zorunluluktur. Ağa Muhammed Han, kendisinden sonra yaşanması muhtemel taht kavgalarının engelleyebileceği düşüncesiyle yeğeni Feth Ali'nin kadınlarından doğan hangi çocuğun *Naibüs s-Saltana* yani saltanat naibi olacağını, iç politik dengeleri gözetererek kararlaştıracaktı.

7 Ali Asgar Şemim, *İran der Dovre-i Saltanat-ı Kacar*, (Tahran: Neşri Behzat, 1387), 80.

8 Nefisi, *Tarih-i İctimai ve Siyasi-i İran der Dovre-i Moasır*, 635.

9 Yazıcı, "Feth Ali Şah", 452.

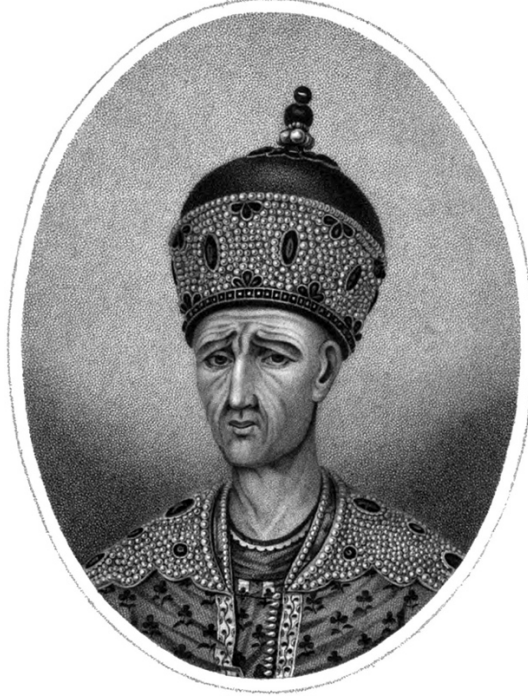
10 Ağa Muhammed Han'ın buradaki amacı temelde, daha sonra da izah edileceği üzere, iktidarlara destek verebilecek nüfuslu Kaçar obalarının desteğini almaya çalışmaktı. Tahtın vârisinin annesinin, etnik mensubiyeti bu bakımdan önem arz etmekteydi.

11 Soli Shahvar, "Domestic and External Considerations in the Struggle over Regency in Early Qajar Iran: The Princely Rivalry Between Abbas Mirza and Muhammed-Ali Mirza", *Middle Eastern Studies*, 56/4 (2020), 551.

12 Yüksel Çelik, *Şeyhü'l-Vüzera Koca Hüseyin Paşa II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 164.

13 Abbas Kadimi Kaydari, "Bohran-ı Canişini der Dovlet-i Kacar ez Tesis ta Culus-ı Mohammed Şah-ı Kacar", *Pejohesha-yı Tarihi*, 5 (1389), 88.

Bunun nasıl bir denge gözetilerek kararlaştırıldığına geçmeden evvel, Ağa Muhammed Han'ın sistemi kurgularken hangi endişelerle hareket ettiğine açıklık getirmek gerekir.

Resim 1: Ağa Muhammed Han. *Tarih-i Kamil-i İran*, Sir John Malcolm (Ekler kısmı)

Hiç çocuğu olmayan Ağa Muhammed Han'ın aksine Feth Ali Şah'ın çocuklarının ve kadınlarının sayısı, bugün dahi kaynaklarda üzerinde ittifak sağlanamayacak kadar fazlaydı. Dönemin muteber İran kronikleri, Feth Ali Şah'ın kadınlarının sayısını ortalama bin olarak vermektedir¹⁴. İranlı vakanüvisler, onun kadınlarının araştırma konusu dışında bir zihin uğraşı olduğu noktasında da fikir serdederek¹⁵, kadınlara düşkün olan Feth Ali Şah'ı başka bir açıdan yansıtmak isterler. Kadınlardan iki yüz altmış çocuğu bulunan Feth Ali Şah hayattayken, çocuklarından yüz elli dokuzu hayatını kaybetmiştir. Kendisi vefat ettiğinde ise elli yedi erkek, kırk altı kız çocuğu hayatta bulunmaktadır. Onun soyundan gelenler, yani erkek ve kız çocuklarının evliliklerinden doğanlar hesaba katıldığında bu sayı, yedi yüz sekseni bulmaktadır¹⁶. Her ne kadar bu çocukların hepsi, Ağa Muhammed Han'ın sağlığında dünyaya gelmemiş olsalar da kadınlarının çokluğu nedeniyle Feth Ali Şah'tan sonra tahtın sahibinin belirlenmesi, Ağa Muhammed Han'ın muhtemel taht kavgalarını önlemek için attığı en önemli adım olmuştur.

14 Sepehr, *Nasihü'l-Tevarih Tarih-i Kacariye ez Agaz ta Payan-ı Saltanat-ı Feth Ali Şah Cild-i Evvel*, 551.

15 Mirza Fazlullah Şirazi, *Tarih-i Zolkarneyn Cild-i Dovvom* (Tahran: Neşr-i Merkez-i Esnad ve Meclis-i Şura-yı İslami, 1380), 1036.

16 Kaydari, "Bohran-ı Canişini der Dovlet-i Kacar ez Tesis ta Culus-ı Mohammed Şah-ı Kacar", 88.

Resim 2: Feth Ali Şah yirmi iki şehzadesiyle avda. <https://presidentofindia.nic.in/eartcategorydetail.htm?2&type=cat>

Ağa Muhammed Han, tahtın Feth Ali Şah'tan sonraki sahibini belirlerken, İran'da Kaçarları iktidara taşıyan, kendisine destek veren yahut siyasi olarak tehlike arz edebilecek Kaçar Türkmen obalarının kadınlarından doğan çocuklar arasında bir tercihte bulunmuştur. Bu tercihinde ise, nüfus ve kudret olarak ön plana çıkan Kaçar obalarını tasnif etmiş ve bunlar arasında Feth Ali Şah'ın kadını olanların çocukları içerisinde bir seçim yapmıştır. Kaçarların Develü Obası, devlet içerisinde güçlü bir yapıya sahip ve aynı zamanda Feth Ali Şah'ın ilk kadınlarından Asiye Hanım'ın mensup olduğu bir obadır. Kaçarlar iktidara yürürken Ağa Muhammed Han'ın mensup olduğu Koyunlu Obası'yla mücadele içerisinde olan bu oba, o dönemde İran devlet teşkilatında da aktif görevler almıştır. İki büyük boyun güçlerinin birleştirilmesi, Feth Ali Şah'ın Asiye Hanım'la evliliği neticesinde sağlanmış ve ülke içerisinde güçlü bir siyasi ittifak meydana gelmiştir¹⁷. Bu siyasi ittifak neticesindeki evlilikten doğan Abbas Mirza, Ağa Muhammed Han henüz hayattayken *Naibü's-Saltana* ilan edilmiş¹⁸ ve resmî veliahtların görevlendirildiği Azerbaycan Eyaleti'nin merkezi Tebriz'e tayin edilmiştir. Ancak veliahtlığının yazılı bir kuralla teminat altına alınmaması, diğer bir ifadeyle sadece vasiyetten ibaret kalması, devlet içerisinde hiziplerin oluşmasına ve şehzadeler arasında taht mücadelesinin başlamasına neden olmuştur. Bu mücadeleye girişip uzun yıllar taht umuduyla hareket eden Feth Ali Şah'ın oğlu Muhammed Ali Mirza Devletşah, bahsi geçen şehzadelerin başında gelmektedir. Veliaht şehzade ilan edilen Abbas Mirza ile aralarında yaşça sadece ay farkı bulunan Muhammed Ali Mirza, onun ağabeyi olarak hanedanın en büyük şehzadesidir. Feth Ali Şah'ın diğer büyük çocukları ve İran'ın en önemli eyaletlerine vali olarak görevlendirdiği Fars Valisi Hüseyin Ali Mirza,

17 Assef Ashraf, *From Khan to Shah: State, Society and Forming the Ties that Made Qajar Iran* (Doktora Tezi, Yale University, 2016), 201.

18 Sepehr, *Nasihü'l-Tevarih Tarih-i Kacarîye ez Agaz ta Payan-ı Saltanat-ı Feth Ali Şah Cild-i Evvel*, 101.

Horasan Valisi Muhammed Veli Mirza, Mazenderan Valisi Muhammed Kulu Mirza¹⁹ da taht mücadelesinin doğrudan muhatabı olmuşlardır. Ancak Feth Ali Şah tarafından Kirmanşahan'a vali olarak atanan Devletşah, uzun yıllar yukarıda sayılan isimler arasında saltanat naipliği için mücadele veren şehzadelerin en kudretlisi olarak kabul görmektedir.

Resim 3: Ağa Muhammed Han tarafından Naibüs's-Saltana ilan edilen Şehzade Abbas Mirza'nın L. Herr tarafından çizilen portresi. [https://en.wikipedia.org/wiki/Abbas_Mirza#/media/File:A_Portrait_of_The_Crown_Prince_Abbas_Mirza,_Signed_L._Herr,_Dated_\(1\)833.jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/Abbas_Mirza#/media/File:A_Portrait_of_The_Crown_Prince_Abbas_Mirza,_Signed_L._Herr,_Dated_(1)833.jpg)

Asiye Hanım'dan olan ve Azerbaycan'a tayin edilen kardeşi Abbas Mirza'nın yanında Devletşah'ın da İran içerisinde kudretli olması, veliahtlık mücadelesinde kendisine avantaj sağlamış olsa da bu avantaj veraset sisteminin kuralları düşünüldüğünde yer yer boş bir uğraşa dönüşmüştür. Zira Devletşah'ın annesi, Feth Ali Şah'ın Gürcü kökenli kadını Zibaçehr Hanım'dır. Kendisi baba tarafından Kaçar/Türk kökenli olsa da anne tarafından Gürcü olması dolayısıyla veliaht şehzadelik şansını, en başından kaybetmiştir²⁰. Buna rağmen en güçlü rakibi kardeşi Abbas Mirza'ya karşı mücadeleyi hiçbir zaman bırakmayan Devletşah, Osmanlı Devleti'yle yapılan savaş sırasında baş gösteren 1821 yılındaki kolera salgınında hayatını kaybederek²¹ giriştiği mücadeleyi yıllar sonra devam ettirecek diğer şehzadelere bırakmıştır.

19 Kaydari, "Bohran-ı Canişini der Dovlet-i Kacar ez Tesis ta Culus-ı Mohammed Şah-ı Kacar", 89.

20 Celil Naibyan, Seccad Bergizer ve İbrahim Haksar Boldaci, "Peyamedha-yı İctimai ve Siyasi-i Rekabet-i Mohammed Ali Mirza Dovletşah ve Abbas Mirza" *Motalaat-ı Tarih-i Ferhengi* 13 (1391),110.

21 Eralp Yaşar Azap, *Şah Mat: 1820-1823 Osmanlı-İran Savaşı (Siyaset-Harekât-Lojistik/Organizasyon)* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023), 257.

Veliaht Şehzade Abbas Mirza'nın devlet içerisindeki gücü ve yaşadığı süre boyunca veliahtlık yarışında rakiplerine karşı üstünlüğü, sadece Ağa Muhammed Han'ın vasiyetinden kaynaklanmamıştır. Kendisi iyi bir idareci ve asker olmasının yanı sıra, taht yarışında doğrudan babası Feth Ali Şah tarafından da desteklenmiş ve bürokratik mekanizmayı elinde tutmayı başarmıştır. Devlet adamlarının ona verdiği desteğin yanı sıra annesi Asiye Hanım'ın saray içerisindeki konumu da Feth Ali Şah tarafından güçlü kılınmış ve bu durum, uzun yıllar devam etmiştir. Dönemin önemli İran kaynakları, şahın saltanatının onuncu yılına kadar gerçekleşen merasimlerde haremde bulunan kadınların en ön safında, Abbas Mirza'nın annesi Asiye Hanım'ın bulunduğunu yazarlar. Hatta haremde bulunan Kaçar kökenli ama başka obalara mensup kadınların Asiye Hanım'a karşı gösterilen hürmetten dolayı bazı huzursuzluklara sebebiyet verdiklerini ifade ederler. Feth Ali Şah'la aynı obaya mensup olan kadını, Mustafa Kulu Han Koyunlu'nun kızı Badrennisa Hanım, bu kadınların başında gelmektedir. Kendisi, Asiye Hanım'a karşı saygı göstermeyi reddetmiş ama çabaları sonuç vermeyince şahtan ayrılmak zorunda kalmıştır²².

İç kamuoyunda Feth Ali Şah'tan sonra tahta Abbas Mirza'nın geçeceği üzerinde büyük oranda ittifak edilmiş olsa da buna dair devlet içerisinde olması muhtemel itirazların ilerleyen yıllarda dış ilişkileri etkileyebileceği hatta çıkabilecek isyanlarla ülkenin işgale açık hale gelebileceği gerçeği endişe yaratmaktaydı. Feth Ali Şah, saltanatında bu endişeyi bertaraf etmek için, İran toprakları üzerinde emelleri bulunan Rusya ve hatta bir dönem savaşa tuttuğu Osmanlı Devleti'yle yaptığı antlaşmalarda, kendisinden sonra devletin başına geçecek şehzadesinin adını ayrıca düzenlenecek bir maddeyle zikrettirmeye çalıştı. Bu gayretin ilk emaresi, 1804-1813 İran-Rus Savaşı'nı bitiren, Gülistan Antlaşması'nda görüldü. Antlaşma'nın dördüncü maddesinde daha önceden veliaht ilan edilen Abbas Mirza'ya işaret edilmesiyle Feth Ali Şah, kendisinin izni olmadan, şehzadeler arasında çıkabilecek bir taht mücadelesine Rusya'nın müdahale etmeyeceğine ve bu devletin belirlenen veliaht şehzadeye destek vereceğine dair teminat aldı. Bu doğrultuda antlaşmanın dördüncü maddesi, *“Rus İmparatoru ise bu nezaket karşılığında, İran Şahı'na kendi iyi niyetini göstermek için İran Devleti'ne daima her konuda yardım edeceğini belirtir. İran'da veliaht olan her kimse Rus İmparatoru'ndan yardım ve destek alacaktır. İran Şahı'nın oğulları tarafından hanlıkta kargaşa yaratılırsa, Rus İmparatoru başta olan Şah'ın izni olmadan devlet işlerine karışmayacak ancak İran'ı düşman ve kötü niyeti olan her ülkeye karşı kesin bir şekilde koruyacağına dair söz verecektir.”*²³.

şeklinde tanzim edildi. Keza İran, 1827 yılında Ruslarla yapılan savaş sonucunda 1828 yılında imzaladığı Türkmençay Antlaşması ile de veliahtlık meselesine köklü bir çözüm getirdi. Antlaşmaya doğrudan koydurduğu maddeyle Feth Ali Şah, veliaht şehzadenin Abbas Mirza olduğunu Ruslara kabul ettirdi ve toprakları üzerinde en büyük tehdit olarak gördüğü

22 Kaydari, “Bohran-ı Canişini der Dovlet-i Kacar ez Tesis ta Culus-ı Mohammed Şah-ı Kacar”, 92.

23 Özgür Türker, *Güney Kafkasya'da Rusya-İran Nüfuz Mücadelesi (1779-1813)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), 272.

bu devletin, İran içerisinde olması muhtemel iç karışıklıkları siyasi bir malzeme olarak kullanmasının önüne geçti²⁴.

Feth Ali Şah'ın, Ruslarla yaptığı antlaşmalara koyduğu maddelerle tahtın geleceğini teminat altına alma girişimlerinin bir benzeri, Osmanlı Devleti'yle giriştiği savaşın ardından imzalanan Erzurum Antlaşması'nın müzakere sürecinde de yaşanmıştı. Antlaşma müzakerelerini yürütmek için Osmanlı topraklarına gelen İran Murahhası Muhammed Ali Aştiyanî, Veliht Şehzade Abbas Mirza'nın İran'da kabul gören statüsünün Osmanlı Devleti nazarında da kabulünü içerecek bir maddenin, antlaşmaya derç edilmesini istemişti. Aştiyanî, müzakerelerin Osmanlı tarafındaki yürütücüsü Rauf Paşa'ya: “*Sizden bir tevekkuum vardır. Ber-muceb-i temessük devleteyn-i aliyeteyn taraflarından yazılacak tasdiknameler nihayetinde işbu şurut u uhud, evlad ü ahfadımız indlerinde dahi mer'î tutula deyü itlak üzere yazılmak ma'hud olup, lakin şahımızın veliahdı yani Şehzade Abbas Mirza'ya sair evladlarından eżzun meyl ü muhabbet ve rükunu olduğundan fazla, veliahd olanların şahlara halef olmak üzere kadrleri müstehir ve devletimizde bu asl u kanun muteber ü müstekarr olması, katı eski isteği olduğundan, veliahdleri hakkında olan riayetden şahımız ziyadesiyle mahzuz olur. Ale'l-husus Şeh-zadenin zat-ı hümayun-i mülükane kemal-i meyl ü muhabbet ve hulusu olup, beyne'd-devletyn def'-i küduret maddesine pek çok sa'yü ü gayret eylediğinden başka, bundan böyle dahi silm ü safvetin devam-ı beka vü istikrarlarını iltizam etmişdir. Taraf-ı eşref-i şehinşahiden dahi hakkında hürmet buyurulup, inşaallahu Teala bu def'a verilecek ahd-name-i hümayunda işbu uhud u şurut, İran Şahu ve Veliahdi indlerinde mer'î ve muteber tutulması lafzı derç buyurulursa, peder ü püserin, yani Şah ve Şeh-zadenin kemal-i memnuniyyet ve mahzuziyetlerini mucib olur.*”²⁵.

ifadelerini kullanarak, bu konunun İran için önemine vurgu yapmıştı. Rauf Paşa, bunun kendi yetki alanı içerisinde bir mevzu olmadığını beyan etse de²⁶ imzalanan antlaşmanın ilk maddesinde Abbas Mirza için *Veliahd-i Devlet-i İran* terkinin kullanılmasıyla²⁷ Feth Ali Şah, Osmanlı Devleti'ne yaptığı teklifin yanıtını resmi düzeyde ve de olumlu olarak almış oluyordu.

Ağa Muhammed Han'ın vasiyeti doğrultusunda Feth Ali Şah tarafından uygulanan Kaçar Hanedanı'nın veraset sistemindeki ilk büyük çatlak, Veliht Şehzade Abbas Mirza'nın 1833 yılında Herat'a düzenlediği sefer sırasındaki ani ölümüyle yaşandı²⁸. Bu ölüm, veraset sisteminin

24 Abdorreza Hoşeng Mehdevi, *Tarih-i Revabıt-ı Harici-i İran ez İbtida-yı Dovran-ı Safeviye ta Payan-ı Ceng-i Dovvom-ı Cehani (1500-1945)* (Tahran: İntişarat-ı Emir Kebir, 1355), 226.

25 Sahhâflar Şeyhi-zâde Seyyid Mehmed Esad Efendi, *Vak'anüvis Es'ad Efendi Tarihi (Bâhir Efendi'nin Zeyl ve İlâveleriyle 1237-1241/1821-1826)*, haz. Ziya Yılmaz (İstanbul: Osav Yayınları, 2000), 234.

26 Mehmed Esad Efendi, *Vak'anüvis Es'ad Efendi Tarihi (Bâhir Efendi'nin Zeyl ve İlâveleriyle 1237-1241/1821-1826)*, 234.

27 Rıza Kulu Han Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-Safa-yı Nasırî (Cild-i Nohom Behş-i Dovvom Donbale-i Saltanat-ı Fethali Şah)* (Tahran: İntişarat-ı Esatir, 1380), 7812. Osmanlı Arşivi'nde bulunan antlaşma nüshasının ilk maddesinde de Abbas Mirza, “*İran Devleti Veliahdi Şehzade-i Cevanbaht Abbas Mirza*” tabiri ile veliaht şehzade olarak anılmaktadır. Bk. Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Düvel-i Ecnebiye Kalemî Defterleri (A. {DVN. DVE. d.) 43/1. Antlaşmada Abbas Mirza'nın adının yer aldığı ifadelere yer veren bir diğer Osmanlı kaynağı için ise bk. Ahmed Cevdet (Paşa), *Tarih-i Cevdet XII. Cilt* (Dersaadet: Matbaa-i Osmaniyye, 1301), 270.

28 Kaydari, “Bohran-ı Canişini der Dovlet-i Kacar ez Tesis ta Culus-ı Mohammed Şah-ı Kacar”, 94.

yeniden tartışmaya açılmasından ziyade, hayatta olan şehzadeler ve şahın soyundan olanlar arasında yaşanacak taht rekabetinin bir başlangıcıydı. Babasından önce ölen Abbas Mirza'nın yerine veliaht olması gereken isim, teamüller gereği Abbas Mirza'nın büyük oğlu Muhammed Mirza'ydı²⁹. Ancak Feth Ali Şah'ın diğer oğulları ve kardeşlerinin buna itiraz etmesi, tahtın yeni varisinin teamüller yoluyla değil, sağlanacak ittifak yahut elde edilecek güçle belirlenmesine sevk etmekteydi. İtiraz edenler arasında öne çıkan isimler, Feth Ali Şah'ın büyük oğulları Hüseyin Ali Mirza Fermanferma, Muhammed Kulu Mirza, Muhammed Veli Mirza, Hüseyin Ali Mirza'ydı. Bu isimlere sonradan devlet bürokrasisi içerisindeki gücü hayli fazla olan Feth Ali Şah'ın Asiye Hanım'dan olan diğer oğlu, Abbas Mirza'nın kardeşi Ali Şah veya Adil Şah, nam-ı diğer Zillü's-Sultan ve onun amcası Muhammed Mirza da eklendi³⁰. Bu isimler arasında taht için yer yer birbirlerinin adaylığı üzerinde ittifak sağlayan şehzadeler olsa da devlet içerisinde kutuplaşan bürokratlar, ittifakları bozmaya çalışıp tahtın yönünü Abbas Mirza'nın büyük oğlu ve teamüllerin işaret ettiği Muhammed Mirza'ya çevirmeye çalıştılar. Tahran hâkimi olan Zillü's-Sultan, bu bürokratik gücü kırmak için çok çaba sarf etti. Fakat Feth Ali Şah'ın en fazla güven duyduğu bürokratlar arasında bulunan Mirza Ebulkasım Kaymakam ve Allahyar Han Asafüddeve, Zillü's-Sultan'ı saf dışı edebilecek kanalları kullanmak suretiyle Feth Ali Şah'ı yönlendirdi ve tahtın ondan sonra Abbas Mirza'nın büyük oğlu Muhammed Mirza'ya verilmesi gerektiği noktasında adımlar atarak kamuoyu oluşturdu³¹. Bürokratlarının bu adımlarıyla Feth Ali Şah, Horasan'da bulunan Muhammed Mirza'yı çağırdı ve onu resmen veliahtı ilan etti³². Şah, bu ilanın ardından Osmanlı Sultanı II. Mahmud'a yazdığı bir nameyle de Muhammed Mirza'nın kendisinin veliahtı olduğunu bildirdi³³. Veliaht şehzade olarak babası Abbas Mirza'nın hükümet merkezi Azerbaycan'a varan Muhammed Mirza, kendisine veliahtlık yolunu açanlardan Mirza Ebulkasım Kaymakam'ın teşvikleriyle siyasi olarak ona sıkıntı yaratabilecek kardeşleri Hüsrev Mirza, Cihangir Mirza ve Ahmed Ali Mirza'yı Erdebil'de zindana atarak elini daha güçlü kılmaya çalıştı³⁴.

Abbas Mirza'nın ölümünden sonra veliaht olarak kimin belirleneceğini takip eden ve bu konuda siyaset yürüten sadece İranlılar değildi. Hadiseleri izleyip durumla ilgili görüşlerini söyleyen Rusya ve İngiltere de taht mücadelesinde taraf seçmişlerdi. Özellikle Rusya, İran ile imzaladığı antlaşmalarda veliahtlık meselesindeki tarafını çok önceden ve resmî olarak belirlediği için, bu konuda siyaset yürütmeyi kendisine hak görmekteydi. Rusya ve İngiltere'nin bu konuda temel önceliği, tartışmaların İran içerisinde bir iç karışıklığa mahal vermemesini temin etmektir³⁵. Ruslar, veliaht şehzade olarak Abbas Mirza'nın soyundan geldiği için Muhammed

29 Kaydari, "Bohran-ı Canişini der Dovlet-i Kacar ez Tesis ta Culus-ı Mohammed Şah-ı Kacar", 94.

30 Kaydari, "Bohran-ı Canişini der Dovlet-i Kacar ez Tesis ta Culus-ı Mohammed Şah-ı Kacar", 94.

31 Cihangir Mirza, *Tarih-i Nov*, haz. Abbas İkbâl (Tahran: Neşr-i Ketebhane-i Ali Ekber, 1327), 208.

32 Şirazi, *Tarih-i Zolkarneyn Cild-i Dovvom*, 903.

33 Hatt-ı Hümayun (HAT) 785/36662.

34 Mohammed Cafer Hormoci, *Hakayikü'l-Ahbar-ı Nasirî*, haz. Hoseyin Hidiycem (Tahran: Neşr-i Ney, 1363) 22.

35 Abbas Kadimi Kaydari, "Rusye ve İngilis ve Mesele-i Canişini-i Şah der İran Sadr-ı Kacar" *Tarih-i Revabit-ı Harici* 44 (1389), 135.

Mirza'nın tercih edilmesini isterken İngilizler de İran'da bulunan diplomatik misyonlarını yönlendirmekte ve veliaht olarak Muhammed Mirza'nın Feth Ali Şah'ın ardından İran Şahı olmasını tercih etmekteydi³⁶. İngilizleri Muhammed Mirza yönünde tercihte bulunmaya iten sadece kendi iradeleri değildi. Muhammed Mirza, içeride elde ettiği kamuoyu ve bürokratik desteği, İngiliz diplomatik misyonlarından almak için de onlarla mektuplaşıyor, kendisinin tahtın vârisi seçilmemesi halinde İngilizlerin bölgedeki siyasetinin hasar alacağını bu devlete ihsas ediyordu³⁷. Şehzadenin bu teşebbüsü, İngilizlerin bölgedeki geleceğini Muhammed Mirza üzerinden kurgulamasına neden olacaktı ve İngilizler, Feth Ali Şah'ın da görüşünü sorduktan sonra desteğine onun ölümünün ardından devam edecekti.

Feth Ali Şah'ın Ölümüyle Başlayan Taht Kavgaları ve Osmanlı Devleti'ne İltica Eden Şehzadeler

Abbas Mirza'nın ölümünün ardından tartışma yaratan veraset meselesi, Muhammed Şah'ın veliaht ilanıyla çözüme kavuşturulmaya çalışılsa da İran Şahı Feth Ali'nin, oğlu Abbas Mirza'nın vefatından çok kısa bir süre sonra 1834 yılında ölümüyle beraber tartışmalar yerini şiddetli bir taht mücadelesine bıraktı. Otuz yedi yıl süren saltanatında ülke içerisinde otorite tesis etmeyi başaran Feth Ali Şah'ın ölümüyle beraber şehzadeleri, Muhammed Mirza'nın veliahtlığını tanımadıklarını ilan ettiler³⁸. Henüz Feth Ali Şah'ın cenazesi dahi defnedilmeden isyan eden şehzadelerin başını, Abbas Mirza'nın kardeşi ve Tahran Hâkimi Zillü's-Sultan Ali Şah çekmekteydi. Zillü's-Sultan'a göre, bu bir isyan değildi. Kendisi, Abbas Mirza'nın anne ve baba bir kardeşiydi ve ona göre taht, doğrudan kendisinin hakkıydı³⁹. Ancak Zillü's-Sultan, giriştiği bu taht mücadelesinde rakipsiz kalmadı. Feth Ali Şah'ın diğer şehzadesi Hüseyin Ali Mirza Fermanferma da kardeşi Hüseyin Ali Mirza Şücaüssaltana'nın desteğiyle Şiraz'da şahlığını ilan etti⁴⁰. İkili arasındaki rekabet, bürokratları yanına çeken ve hızla başkent Tahran'a ulaşan Zillü's-Sultan'ın zaferiyle neticelendi ve Zillü's-Sultan, Feth Ali Şah'tan boşalan İran tahtına oturmayı başardı⁴¹.

36 Kaydari, "Rusye ve İngiliz ve Mesele-i Canişini-i Şah der İran Sadr-ı Kacar", 136.

37 Kaydari, "Rusye ve İngiliz ve Mesele-i Canişini-i Şah der İran Sadr-ı Kacar", 136.

38 Kaydari, "Rusye ve İngiliz ve Mesele-i Canişini-i Şah der İran Sadr-ı Kacar", 140.

39 Kaydari, "Bohran-ı Canişini der Devlet-i Kacar ez Tesis ta Culus-ı Mohammed Şah-ı Kacar", 95.

40 Kaydari, "Rusye ve İngiliz ve Mesele-i Canişini-i Şah der İran Sadr-ı Kacar", 140.

41 Yılmaz Karadeniz, *İran'da Sömürgecelik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)* (İstanbul: Bakış Yayınları, 2006), 152.

Resim 4: Zillü's-Sultan. <http://www.qajarpages.org/zelli.html>

Tahran'da Zillü's-Sultan'ın şahlığını ilan etmesi, Tebriz'de bulunan asıl veliaht şehzade Muhammed Mirza'yı ilk etapta boşa çıkardı fakat o da tahtın kendi hakkı olduğunu söyleyerek burada şahlığını ilan etti⁴². Muhammed Mirza'nın bu adımıyla beraber İran, aynı anda şahlığını ilan eden üç şehzadeyle karşı karşıya kaldı. Parçalanmış bürokrasi ve farklı şehzadelere destek veren İran devlet adamlarının tutumlarını değiştirecek girişim, Rusya ve İngiltere'den geldi. Bu iki devlet, Feth Ali Şah'ın ölümünden evvel vârisinin Muhammed Mirza olması gerektiği yönünde karara vardıklarından, desteklerini Muhammed Mirza'ya verdiler⁴³. İngilizlerin, mali ve askerî desteğini arkasına alan Muhammed Mirza, Tebriz'den askerleriyle Tahran'a yürüdü ve Kazvin yakınlarında karşılaştığı Zillü's-Sultan'ın ordusunu yenmeyi başararak *Muhammed Şah* unvanıyla onun yerine 1834 yılında İran tahtına oturdu⁴⁴.

42 Kaydari, "Rusye ve İngiliz ve Mesele-i Canişini-i Şah der İran Sadr-ı Kacar", 140.

43 Mohammed Hüseyin Han İtimaddüssaltana, *Sadrü'l-Tevarih*, haz. Mohammed Moşiri (Tahran: Neşr-i Ruzbehar, 1357), 129.

44 Karadeniz, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, 153.

Resim 5: Muhammed Şah'ın tacını giydiği gün yapılan tasviri. <http://bukharamag.com/1390.05.21689.html>

Ruslar da bu süreçte Muhammed Şah'a destek vererek kavganın bir iç savaşa dönüşmesinin önüne geçti⁴⁵. Diğer yandan Şiraz'da şahlığını ilan eden amcası Fermanferma ve ona destek veren Hüseyin Ali Mirza'yı da Tahran'a getirten Muhammed Şah, onları burada tutuklattı. Zindana atılan ve bir süre sonra ölen Hüseyin Ali Mirza'nın yanı sıra Muhammed Şah, kendisine karşı duruş sergileyen kardeşleri Cihangir ve Hüsrev Mirza'yı da Erdebil'e yollayarak olası bir ayaklanma girişimini bertaraf etti⁴⁶. Bu süreçte taht mücadelesine girişen Zillü's-Sultan ve Hüseyin Ali Mirza'nın çocukları, İran'dan kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınmayı tercih ettiler. Taht mücadelesinde Muhammed Şah'ı desteklemeyen bazı şehzadeler ise Rusya'ya sığınmayı uygun gördü. Rusya bu şehzadeleri, İran'da Muhammed Şah'ın iktidarına zarar verebileceği düşüncesiyle kabul ederken⁴⁷, Osmanlı Devleti de içerisinde bulunmadığı bir sorunun zorunlu muhatabı olmak durumunda kaldı.

45 Necef Ali Hossammozi, *Tarih-i Revabit-ı Siyasi-i İran ba Donya*, haz. Homayun Şehidi (Tahran: Neşr-i İlm, 1364), 426.

46 Karadeniz, *İran'da Sömürgeçlik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, 153.

47 Fatemeh Kadiha, *Esnad-ı Revabit-ı İran ve Rusye der Dovran-ı Feth Ali Şah ve Mohammed Şah-ı Kacar* (Tahran: Neşr-i Merkez-i Esnad ve Tarih-i Diploması-i Vezaret-i Umur-ı Harice, 1380), 174.

Resim 6: İranlı Nakkaş Mihrali'ye ait olduğu düşünülen Hüseyn Ali Mirza Fermanferma tasviri. https://en.wikipedia.org/wiki/Hossein_Ali_Mirza#/media/File:Hosseinali_Mirza.jpg

Osmanlı Devleti, Feth Ali Şah'ın vefatını ve İran'da yaşanan taht kavgalarının detaylarını, Erzurum Valisi Esad Paşa'nın 1834 yılının Kasım ayında Sadaret'e gönderdiği yazıyla öğrenmişti. Esad Paşa, Tebriz'de bulunan İngiliz Elçisi'nin Erzurum'da bulunan İngiliz Konsolosu'na İran'daki durumu aktarması için gönderdiği ulağının verdiği haberlerden sızan bilgileri, bölgede yaşanan hareketlilikleri de anlatmak suretiyle İstanbul'a aktarmaktaydı. Şahlığın kimin hakkı olduğu, Muhammed Şah'ın adına sikke bastırması ve Tebriz'den askeriyle hareket ederek Tahran'a varacağı gibi bilgiler, Esad Paşa'nın yazısında verdiği ayrıntılardı. Esad Paşa, İran'da yaşanan iç karışıklıkların, şark sınır hattındaki aşiretlerin hareketliliğine de sebebiyet vereceğini söyleyerek merkezi uyarmaktaydı⁴⁸. Sadaret, Sultan II. Mahmud'a sunduğu arzda bunları aktarırken Sultan, İran'dan Osmanlı sınırlarına bir mülteci akını olabileceğini tahmin etmiş, olayın henüz sıcak olduğunu ve Rusya ile İngiltere'nin alacağı pozisyonun beklenmesi gerektiğini söyleyip duruma göre özellikle Erzurum ve Bağdad valilerine bilgi verilmesini istemişti⁴⁹.

Sultan II. Mahmud'un tahminlerinin doğru çıkacağı, kısa bir süre sonra anlaşılacaktı. İran'da taht mücadelesine girişen şehzadeler ve onların çocuklarıyla yakınlarının bazıları

48 BOA, HAT. 1315/51265-A.

49 BOA, HAT. 1315/51265.

Bağdad'a gelmiş, bazıları da İstanbul'a sığınmak için talepte bulunmuştu⁵⁰. Bağdad'a gelen şehzadelerin sığınma talepleri, Osmanlı Devleti tarafından kabul edildi⁵¹. Bazı şehzadeler de hayatlarından endişe ettiklerinden, Bağdad bölgesine gelmeden önce sığınmak için ön talepte bulunma yolunu seçti⁵². Osmanlı Devleti, Bağdad'a gelen şehzadelerin burada kalmasında bir sakınca görmedi⁵³. İçlerinde Nefce ve Kerbela'da iskân edilenler oldu ve bir kısmı da bölgeden İstanbul'a gelmek için harekete geçti⁵⁴. Hatta bazı şehzadeler, Bağdad'da kalmalarına müsaade edilmemesi hâlinde, Şam'a da gidebileceklerini ifade ettiler⁵⁵.

İranlı şehzadelerden Osmanlı Devleti'ne sığınanlar arasındaki en önemli isim, şüphesiz Zillü's-Sultan Ali Şah'tı. Zira kendisi, çok kısa bir süre de olsa İran tahtında oturmuş ve Muhammed Şah'la giriştiği askerî/siyasi mücadele sonrasında tahtı bırakmak zorunda kalmıştı. Bu durumun, kendisiyle beraber çocuklarının da hayatını tehlikeye soktuğunu bilen Zillü's-Sultan, tutulduğu mahpestten kaçarak ailesiyle beraber önce Tiflis'e gitti⁵⁶ ve ardından Osmanlı Devleti'ne sığınmayı tercih etti⁵⁷. Zillü's-Sultan, ilk etapta İstanbul'a geldi ve burada Haşim Ağa'nın konağında misafir oldu⁵⁸. Akabinde Karantina Meclisi Nazırı Esad Efendi ile bir mülakat gerçekleştirip Sultan II. Mahmud ile görüşmeyi ve huzura kabulünü istedi⁵⁹. Zillü's-Sultan'ın bu görüşme talebi değerlendirmeye alınsa da o sıralarda gerçekleşemedi⁶⁰. Esasında Osmanlı Devleti, Zillü's-Sultan ve ailesinin can ve mal emniyetinin sağlanması, rahatlarının temin edilmesi noktasında adımlar atmaya başlamıştı. 1838 yılında Tiflis'ten çıkarak Trabzon'dan deniz yoluyla İstanbul'a ulaşan Zillü's-Sultan ve beraberindekiler⁶¹, Osmanlı Devleti'nin Babialî'den resmi olarak gönderdiği bir memurla *hoşamedî* yani hoş geldiniz merasimine mazhar oldular⁶². Ardından kendilerine, misafir oldukları Haşim Ağa Konağı'ndan dışarı çıkıp dolaşacakları vakit ihtiyaç duyacakları atlar tahsis edildi⁶³. Hatta misafir şehzadelerin İstanbul'u gezip görmesi, tanınması için programlar yapıldı. Başta Tersane-i Âmire olmak üzere bazı kıışlalar ve yüksek derecede eğitim veren mekteplerin gezdirilmesi için saraydan talimatlar verildi⁶⁴. Zillü's-Sultan'ı misafiri olarak kabul eden Osmanlı Devleti, onun hacca gitmek maksadıyla İstanbul'a geldiğini aracılar vasıtasıyla söylemesine rağmen, şehzadenin bu maksadını inandırıcı bulmuyordu. En nihayetinde Zillü's-Sultan, mazul bir şahtı. Diğer

50 BOA, HAT. 1264/48949-C.

51 BOA, HAT. 805/37154-B.

52 BOA, HAT. 805/37154-C.

53 BOA, HAT. 806/37159.

54 BOA, HAT. 806/37159-D.

55 BOA, HAT. 805/37154-A.

56 BOA, HAT. 806/37158-A.

57 BOA, Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî (HR. MKT) 330/50.

58 BOA, HAT. 785/36668-B.

59 BOA, HAT. 785/36668-A.

60 BOA, HAT. 786/36699.

61 BOA, HAT. 806/37158.

62 BOA, HAT. 804/37135.

63 BOA, HAT. 804/37140.

64 BOA, HAT. 784/36626.

yandan İstanbul'da bulunan İran Elçisi de mazul şahın kendilerine teslimini dillendirmeye başlamıştı⁶⁵. İran Elçisi Cafer Han, tutuldukları hapisten firar edip Osmanlı topraklarına gelen şehzadelerinin kendilerine teslimini resmi olarak Osmanlı Devleti'nden talep etti⁶⁶. Cafer Han buna gerekçe olarak, Osmanlı Devleti ve İran arasında daha önce imzalanan antlaşmalardaki maddeyi gösterdi ve iki ülkenin tebaasından olup firar edenlerin o ülkeyi teslim edilmesi gerektiğinin bir kez daha altını çizdi⁶⁷. Zillü's-Sultan'ın, Sultan II. Mahmud'la görüşmeyi tekrar talep ettiğinde, asıl amacının ne olduğu da gün yüzüne çıktı. Kendisi, Farsça olarak Sadaret'e sunduğu yazıda⁶⁸, İran'a döndüğü takdirde halkın kendisine tâbi olabileceğini söyleyip bunu Osmanlı sultanıyla istişare etmek istediğini beyan etti ve bir açıdan sığındığı devletten siyasi bir yardım istedi⁶⁹. Hatta Zillü's-Sultan'ın biraderi Rüküddevle, saraya hoş görünmek için Sultan II. Mahmud'a takdim edilmesi amacıyla bir kaside dahi kaleme aldı⁷⁰. Ancak Zillü's-Sultan'ın bu talebi de Sultan II. Mahmud tarafından olumlu karşılanmadı. Kendisiyle görüşmek için Karantina Meclisi Nazırı Esad Efendi'yi görevlendiren Sultan II. Mahmud, Zillü's-Sultan'a yapılacak yardımın maddi olabileceğine karar verdi⁷¹.

Zillü's-Sultan, Osmanlı Devleti'nin bu kararını memnuniyetle karşıladı⁷². Osmanlı Devleti, sadece kendisi için değil, çocukları için de atiyeler vermekteydi⁷³. Hatta maiyetinde bulunan tüm adamları, Osmanlı Devleti tarafından maddi himaye altındaydı⁷⁴. Ancak Osmanlı Devleti, kendisi ve çocuklarının İstanbul'da bulunmasını siyasi olarak sakıncalı bulmaktaydı. Zillü's-Sultan tarafından da anlaşılan bu durum, kendisini mecburi mekân değişikliğine zorladı ve Zillü's-Sultan hac farizasını yerine getirmek için Hicaz'a gitti⁷⁵. Hac ibadetini yerine getirdikten sonra tekrar Osmanlı topraklarına dönen Zillü's-Sultan ve şehzadeleri, Bağdad'da iskân ettirildi. Fakat kendisinin ve şehzadelerinin Osmanlı Devleti'nde uzun süren misafirligi, İran haricinde İngiltere'yi de rahatsız etmekteydi. İngilizler, duruma farklı açıdan yaklaşmaktaydı. Bu devlet, onun halen şahlık iddiasında olduğunu ve bu durumun İran'daki siyasi istikrar açısından sakıncalı olacağını Osmanlı Devleti'ne bildirdikten sonra şehzadelerin İran'a geçmesine Osmanlı Devleti tarafından izin verilmemesini istedi⁷⁶. İngilizler, ayrıca tüm şehzadelerin İran Şahı tarafından affedilmesini sağlamaya da çalışmaktaydı⁷⁷ ve nitekim bazı şehzadelerin Erdebil'de tutuldukları zindandan çıkmaları da bu devlet tarafından sağlandı⁷⁸. Sultan II.

65 BOA, HAT. 806/37156.

66 BOA, HAT. 806/37158-C.

67 BOA, HAT. 806/37158-B.

68 BOA, HAT. 37156-D.

69 BOA, HAT. 806/37156-B.

70 BOA, HAT. 806/37156-A.

71 BOA, HAT. 819/37345.

72 BOA, İrade Hariciye (İ. HR) 1/27.

73 BOA, İ. HR. 1/18.

74 BOA, İ. HR. 6/318.

75 BOA, Cevdet Hariciye (C. HR) 74/3651.

76 BOA, İ. HR. 8/389-1.

77 BOA, HAT. 805/37154.

78 BOA, HAT. 784/36629-A.

Mahmud'un da İran'a gönderdiği aracılarda Şah'tan bu konuyu çözmesini istediği ve İngiliz politikasına destek verdiği görüldü⁷⁹. Ardından şehzadelerin bir kısmının serbest bırakıldığı, Tebriz'de ikametlerinin sağlandığı haberleri alındı⁸⁰. Bu süreç devam ederken Osmanlı Devleti de Bağdad'da bir nevi mecburi iskâna tabi tuttuğu Zillü's-Sultan ve şehzadelerini maaşa bağlayarak hepsini kontrol altında tutmaya çalıştı⁸¹ ve dönem dönem de maaşlarında artış sağlayarak maddi problem yaşamamalarını sağladı⁸².

Zillü's-Sultan'ın Bağdad'daki ikameti devam ederken taht mücadelesine giriştiği İran Şahı Muhammed, 1848 yılında hayatını kaybetti. Bu durum, kendisinde tekrar tahtı ele geçirebilme ümidinin doğmasına yol açtı. İngilizlerin ve Rusların İran'da yeni düzeni dizayn etme girişimlerinde bulunmasıyla Zillü's-Sultan, İran'dan gelen mektuplarda kendisine şahlık teklif edildiğini iddia etti ve Osmanlı Devleti'ne durumu arz eden bir mektup yazdı⁸³. Fakat Osmanlı Devleti, bu konuda destek vermektan çekindi ve İran'da daha önce veliaht tayin edilen Nasırüddün, şah unvanıyla 13 Eylül 1848 tarihinde tahta oturdu⁸⁴. Nasırüddün Şah, Osmanlı Devleti'ne iltica eden şehzadeleri artık sorun olmaktan çıkarmak yahut Osmanlı Devleti'nin mülteci şehzadeleri kullanmamasını sağlamak düşüncesiyle bilhassa Zillü's-Sultan'a maddi yardımda bulunmayı teklif etti. Zira bu şehzadeler, uzun süredir Osmanlı Devleti'nin yardımıyla hayatlarını idame ettirmekte ve siyasi olarak bir tehdit oluşturmaktaydı. Artık şahlık iddiasının geçerliliğini yitirdiğinin farkında olan Zillü's-Sultan, bu maddi yardımı kabul edip etmemek konusunda Osmanlı Devleti'ne danışınca, bunun bizzat alması gereken bir karar olduğu söylendi⁸⁵. Hayatına Bağdad bölgesinde devam eden Zillü's-Sultan, bir dönem Kerbela'da bulunan İmam Hüseyin'in makamına kapı yaptırmak gibi uhrevi işlerle meşgul oldu⁸⁶. Bu teşebbüsünden bir müddet sonra da 1855 yılında o bölgede hayatını kaybetti. Onun vefatından sonra çocukları ve yeğenleri Osmanlı Devleti'nde yaşamaya devam etti⁸⁷. Mesela oğlu Mirza Ebulfazl, bu kimseler arasında yer almaktaydı⁸⁸. Keza diğer oğlu Şücaüddevle Mirza da İstanbul'da yaşamakta ve geçimini temin edecek kadar Osmanlı Devleti'nden yardım almaktaydı⁸⁹. Bağdad'da yaşayan diğer oğulları Ebul Hasan Mirza, Ebulkasım Mirza ve valideleri de tamamen Osmanlı Devleti'nin himayesindeydi⁹⁰. Onun soyundan gelenlerin büyük bir kısmı çok uzun yıllar Osmanlı topraklarında hayatlarına devam ettiler ve yine o topraklarda vefat ettiler⁹¹.

79 BOA, HAT. 799/37035.

80 BOA, HAT. 799/37034.

81 BOA, C. HR. 75/3714.

82 BOA, Sadaret Mektubi Kalemi (A.) MKT) 90/51.

83 BOA, Sadaret Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemi Evrakı (A.) DVN. MHM) 6/71.

84 Osman Gazi Özgüdenli, "Nâsirüddin Şah" *İslam Ansiklopedisi*, c. 32, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 405.

85 BOA, İ. HR. 67/3253.

86 BOA, İrade Meclis-i Vala (İ. MVL) 290/11596.

87 BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Evrakı (A.) MKT. MHM) 179/55.

88 BOA, Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı (A.) MKT. NZD) 475/70.

89 BOA, A.} MKT. NZD. 473/69.

90 BOA, Sadaret Umum Vilayat Evrakı (A.) MKT. UM) 1186/9.

91 BOA, A.} MKT. UM. 1349/67.

Muhammed Şah'ın veliiahtlığına itiraz eden üç önemli isimden biri olan Zillü's-Sultan Osmanlı topraklarında, Fermenferma Hüseyin Ali Mirza ise İran'da vefat etmiş, ona destek veren Hüseyin Ali Mirza da güçsüz bırakılıp İran'da tutulmuştu⁹². Zillü's-Sultan'ın, Muhammed Şah'la giriştiği taht mücadelesinin sonrasında Osmanlı Devleti'ne sığınan bir diğer önemli isim, Feth Ali Şah'ın şehzadelerinden Allahverdi Mirza olmuştu. Kendisi, Zillü's-Sultan'la beraber Erdebil'de bulunduğu hapisten tünel kazıp çıkmış⁹³ ve sığınılacak mecra olarak Osmanlı topraklarını görmüştü. Osmanlı topraklarına geliş sürecinde o da İran'ın baskılarına maruz kalmış⁹⁴, İran'ın İstanbul'daki diplomatik misyonu, Allahverdi Mirza'nın da kendilerine hemen iade edilmesini ve bunun daha önce iki devlet arasında imzalanan antlaşmaların ahkamından olduğunu bildirmişti⁹⁵. Osmanlı Devleti, daha evvel olduğu gibi İran'ın bu uyarılarına kulak asmadı. Zira gerek Rusya gerekse de İngiltere, can güvenlikleri açısından şehzadelerin geçici bir süre de olsa İran toprakları dışında olmasını uygun bulmaktaydı. Bu yüzden de Bağdad'a gelmek için talepte bulunan Şehzade Allahverdi Mirza'nın, Osmanlı topraklarına girişi zor olmadı. Osmanlı Devleti, Allahverdi Mirza'nın Bağdad'a gelirken geçeceği tüm güzergâhlarda güvenlik tedbirleri aldı ve şahsına gerekli hürmetin gösterilmesi noktasında memurlarını uyardı⁹⁶. Ayrıca kendisine bütçeden para da tahsis ederek mağduriyet yaşamamasının önüne geçti⁹⁷. Allahverdi Mirza, Osmanlı Devleti'nin kendisine karşı sergilediği tutumdan memnuniyet duydu fakat Bağdad'da kalmak istemeyerek İstanbul'a gelmeyi talep etti. Bu talebi reddedilmeyen Allahverdi Mirza, Bağdad'dan İstanbul'a geldi ve sabık Kasapbaşı Şakir Efendi'nin konağına yerleştirildi. İstanbul geldiği vakit o da Zillü's-Sultan gibi Babıali'yle diyalog kurdu⁹⁸ ve başından geçenleri anlattığı arzını yetkililere teslim ederek misafirlik süresinin kısa olmasını temin etmeye çalıştı⁹⁹. İstanbul'da rahatı sağlanmaya çalışılan Allahverdi Mirza, Sultan II. Mahmud'un emriyle geçici olarak ikamet ettiği Şakir Efendi'nin konağından alınıp Üsküdar'da kirası karşılanan bir sahilhaneye yerleştirildi¹⁰⁰. Mülteci şehzade akınına uğrayan Osmanlı başkenti İstanbul'da bu kadar şehzadenin varlığı, onların zaman zaman talepleri doğrultusunda zaman zaman siyaset gereği zaman zaman da maddi kaygılarla farklı bölgelere gönderilmesine sebebiyet verdi. Bir müddet İstanbul'da kalan Allahverdi Mirza'nın önce Bursa'ya gönderilmesi düşünülse de¹⁰¹ bu düşünceden vazgeçilerek 1841 yılında Şam'da ikametinin uygun olacağına karar verildi¹⁰². Allahverdi Mirza, diğer İran şehzadeleri gibi buradan Hicaz'a giderek hac

92 BOA, HAT. 807/37181.

93 BOA, HAT. 1315/51264-A.

94 BOA, HAT. 806/37161.

95 BOA, HAT. 806/37161-A.

96 BOA, C.HR. 184/9193.

97 BOA, C.HR. 64/3158.

98 BOA, HAT. 1315/51262.

99 BOA, HAT. 798/36992-C.

100 BOA, HAT. 530/26127.

101 BOA, İ.HR. 12/569.

102 BOA, İ.HR. 12/578.

vazifesini yerine getirmeyi talep etti ve Osmanlı Devleti'nden yardım istedi¹⁰³. İskenderiye'ye kadar giden fakat Hicaz'a ulaşamayan şehzade, Bağdad bölgesini ziyaret etmek için kendisine kolaylık gösterilmesi için Osmanlı Devleti'ne başvurdu¹⁰⁴. Osmanlı Devleti'nde ikamet ettiği süre boyunca Hicaz'a gitmek için birçok kez başvuruda bulunan şehzadenin¹⁰⁵ yaşadığı süre boyunca maddi sıkıntı çekmemesine özen gösterildi¹⁰⁶.

Kendisinden sonra Osmanlı topraklarına gelen bir diğer şehzade, İlhani Han'dı. Onun Osmanlı Devleti'ne sığındığı dönemi ihtiva eden kayıtların başlangıcı tespitlerimize göre, 1859 yılına rastlamaktaydı. Fakat daha sonraki yıllara ait bazı Osmanlı belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla kendisinin Osmanlı topraklarına gelişi, 1851 yılına tesadüf etmekteydi¹⁰⁷. İran'dan Bağdad'a, oradan da İstanbul'a gelen şehzade¹⁰⁸, misafirlik müddetinin kısa olmaması için Osmanlı Devleti'nden yardım talep etti¹⁰⁹. İstanbul'da kısa bir süre kaldıktan sonra Bağdad'a gitmek için izin istedi ve kendisine gerekli kolaylığın gösterileceği beyan edildi¹¹⁰. Şehzade, Osmanlı Devleti'nin İstanbul'da kendisine sağladığı maddi imkânlar sayesinde Bağdad'a gitti¹¹¹. Orada da tıpkı İstanbul'da olduğu gibi kendisine maaş tahsis edildi¹¹². Hatta bir dönem seyahate çıkacağını bildirip maaşının gittiği yerde de kendisine ödenmesini istedi¹¹³ ve bu isteği de yerine getirildi¹¹⁴. Zaman zaman belli nedenlerle kesilen maaşları da sonradan kendisine ödenerek şehzadenin sıkıntı çekmesinin önüne geçildi¹¹⁵. İlhani Han, 1868 yılında seyahate çıktı ve önce Hindistan, oradan Hicaz ve ardından da Şam'a geçti¹¹⁶. Daha sonra tekrar Bağdad'a gelen Şehzade İlhani Han'ın 1871 yılında İran'a dönmek için girişimde bulunduğu görüldü¹¹⁷.

Osmanlı Devleti'ne iltica eden şehzadeler arasında Feth Ali Şah'ın torunları; Mülk-Ara'nın oğlu Tahir Mirza, Hüseyin Ali Mirza Fermanferma'nın oğulları Rıza Kulu Mirza ve Timur Mirza ile babasının vefatından sonra yaşadığı Bağdad'da Osmanlı Devleti'nden yardım talep eden Hülagü Mirza'nın¹¹⁸ oğlu Hüseyin Ali Mirza da bulunmaktaydı¹¹⁹. Hatta sonraları, İran'daki Bab hareketinden dolayı sürgüne tâbi tutulan Muhammed Şah'ın oğlu Abbas Mirza da Osmanlı

103 BOA, Sadaret Mektubi Kalemi (A.}MKT) 2/41.

104 BOA, A.}MKT. 10/24.

105 BOA, Sadaret Name-i Hümayun Evrakı (A.}DVN. NMH) 42/18.

106 BOA, İ. HR. 75/3627.

107 BOA, A.} MKT. UM. 1132/8.

108 BOA, HR. MKT. 319/39.

109 BOA, A.} MKT.NZD. 298/50.

110 BOA, HR. MKT. 321/83.

111 BOA, HR. MKT. 332/11.

112 BOA, HR. MKT. 341/47.

113 BOA, HR. MKT. 373/92.

114 BOA, HR. MKT. 396/8.

115 BOA, A.} MKT. UM. 623/95.

116 BOA, A.} MKT. UM. 1039/79.

117 BOA, A.} MKT. UM. 1132/8.

118 Hülagü Mirza'nın Bağdad'a gittiğine dair verilen bilgi için bk. Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi Cilt VI-VII-VIII*, haz. Yücel Demirel (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999), 1070.

119 BOA, İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS) 18/768.

Devleti'ne sığındı¹²⁰. Bu şehzadelerden Mülk-Ara'nın oğlu Tahir Mirza da İstanbul'a gelen şehzadeler arasındaydı¹²¹. Kendisine sığındığı andan itibaren maddi yardımda bulunuldu¹²². Bu yardım, kendisiyle beraber yanında bulunan on kişiyi de kapsamaktaydı. İstanbul'a ilk geldiği dönemde Haşim Ağazade Ahmed Bey'in evinde konaklayan Tahir Mirza ve beraberindekiler, 1857 yılının Şubat ayında Mehmed Nail Efendi'nin evine nakledildi¹²³. Daha sonra Tahir Mirza, maiyetiyle beraber Bağdad'a gitti ve yaşamına orada devam etti¹²⁴.

Hüseyin Ali Mirza Fermanferma'nın oğulları, Rıza Kulu Han ve Timur Mirza da babalarının İran'da vefatından sonra Osmanlı Devleti'ne iltica ettiler. Timur Mirza, Bağdad'da yaşamaktaydı ve Kazımiye'de bir evi vardı¹²⁵. Rıza Kulu Mirza da önceleri Bağdad'da ikamet etti¹²⁶. Daha sonra maiyetiyle İstanbul'a geldi ve Osmanlı Devleti'nden yardım talep etti¹²⁷. İlk etapta Haşim Ağa'nın evine yerleştirilen Rıza Kulu Mirza¹²⁸, daha sonra maiyetiyle Ahmed Cemil Efendi'nin hanesinde misafir edildi¹²⁹ ve kendisine devlet tarafından atıye ihsan edildi¹³⁰. Rıza Kulu Mirza'nın niyeti, Osmanlı topraklarında kalmak değildi. Babasıyla taht mücadelesine giren Muhammed Şah'ın ölümünden bir müddet sonra 1849 yılında İran'a dönme isteği üzerine, Osmanlı Devleti tarafından kendisine yolluk ile atıye verildi¹³¹. Kendisinin, İstanbul'dan Trabzon'a gidecek vapura da ücretsiz binmesi sağlandı¹³² ve ardından Erzurum yoluyla İran'a geçmesi için de gerekli maddi imkanlar tesis edildi¹³³.

Sonuç

Kaçarlar XIX. yüzyılın başında İran'da iktidarı ele geçirdiğinde, birçok obadan oluşan Türkmen aşiretinin desteğini almış, bazılarının da muhalefetiyle karşılaşmıştı. Kaçarların Koyunlu Obası, onlara İran'da iktidar yolunu açan Ağa Muhammed Han'ın mensup olduğu obaydı. Bu oba ile diğer Kaçar obalarına mensup aşiret liderleri, İran'da *han* sıfatıyla anılan ve yaşadıkları bölgenin hâkimi konumunda bulunan beylerdi. Ağa Muhammed Han, nüfus olarak hayli kalabalık olmasına rağmen obasının iktidarda uzun süre kalmasını temin etmek amacıyla, Kaçarların diğer obalarına mensup beyleri ve onların müntesiplerini tarafına çekmek

120 Tolga Akay ve Süleyman Öcal, "Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Bağdat'ta Kaçar Hanedanlığından Bir Mülteci: Abbas Mirza Mülk Ara" *İran Çalışmaları Dergisi* 6/2 (2022), 326. Kendisine Bağdad hazinesinden bağlanan maaş ve verilen harcırah için bk. Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi Cilt XIII*, haz. Münir Aktepe (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990), 27.

121 BOA, A.} MKT. 91/60.

122 BOA, İ. HR. 128/6448.

123 BOA, HR. MKT. 142/37.

124 BOA, HR. MKT. 157/84.

125 BOA, İrade Dahiliye (İ. DH) 626/43354.

126 BOA, İ. HR. 22/1039-5.

127 BOA, Sadaret Amedi Kalemi Evrakı (A.} AMD) 6/69.

128 BOA, A.} MKT. 135/88.

129 BOA, A.} MKT. NZD. 17/49.

130 BOA, A.} MKT. 174/23.

131 BOA, A.} MKT. 199/25.

132 BOA, Hazine-i Hassa İradeler (HH. İ) 1/31.

133 BOA, A.} MKT. UM. 1935/46.

için gayret sarf etti. Bu amaç doğrultusunda sağlığında, kendisinden sonra tahta geçecek yeğeni Feth Ali'nin evleneceği kadınları, Kaçar obalarına mensup hanımlardan seçmeye çalıştı ve bunu siyaseten devletin devamlılığının bir esası olarak gördü. Develü Obası'na mensup Asiye Hanım ile Feth Ali Şah'ın evliliğinden doğan Abbas Mirza, Ağa Muhammed Han'ın veliaht şehzade ilan ederek Kaçarların iktidarını sağlamlaştırdığını düşündüğü veliaht şehzadeydi.

Ağa Muhammed Han'ın veraset sistemini kurgularken bunu yazılı bir kurala bağlamaması ve Feth Ali Şah'ın kadın ve çocuklarının sayısının fazla olması, ilerleyen yıllarda sistemin en büyük sorunu olarak ortaya çıktı. Sanılanın aksine, siyasi hedeflerle yapılan evliliklerden doğan şehzadeler, Kaçar Hanedanı'nda iktidarı kuvvetlendirmemiş, tam tersine iç karışıklıklara sebep olmuştu. Feth Ali Şah'ın saltanat süresinde şehzadeler, onun otoritesini sarsacak mücadelelere girişmeler de bürokrasisi içerisinde gücüyle ön plana çıkan İranlı devlet adamlarının desteğini almak ve şahın ölümünden sonra bu desteği kullanarak tahtın sahibi olmak için siyasi manevralar yaptılar. Bu durumun Feth Ali Şah cephesinde yansımaları oldu ve Şah, içeride daha sonra yaşanabilecek taht kavgalarının önüne geçmek için veraset sistemini dönemin bölgedeki önemli aktörü Rusya ile istişare etmek durumunda kaldı. Bu tercih esasında, topraklarının büyük bir kısmını işgal eden Rusya'nın, ilerleyen yıllarda olası taht kavgalarından istifade ederek İran'ı tamamen ele geçirmesinin önünü almak amacını taşımaktaydı. Feth Ali Şah'ın bu endişeyle Rusya ve sonrasında Osmanlı Devleti'yle veliaht şehzadenin Abbas Mirza olduğunu diplomatik antlaşma metinlerine yazdırmaya çalışması, dış müdahalelerle tahtın el değiştirmesini önlemiş gibi görünse de Abbas Mirza ve onun ölümünün ardından İran'da çıkan taht mücadelesinin önüne geçemedi.

Abbas Mirza ve Feth Ali Şah'ın ölümünün ardından oba esasına dayanan veraset sisteminin kalıcı bir çözüm getirmeyeceği, özellikle Abbas Mirza ile aynı soydan gelen kardeşi Zillü's-Sultan'ın itirazıyla daha net anlaşıldı. Zira Abbas Mirza'yla aynı anne ve babadan doğan bir şehzade olan Zillü's-Sultan, o soyun devamı olduğu ve ailenin de en büyüğü olması gibi gerekçelerle Kaçar tahtında hak iddia etti. Ekber ve erşed prensibine dayanan bu itiraza yanıtın ret yönünde olması, bir açıdan Rusya ile yapılan antlaşmalara uyma, diğer açıdan ise Abbas Mirza'nın soyundan gelen şehzadelerin desteklenmesi gerektiğine inanan İranlı devlet adamlarının uyguladığı siyasetin bir sonucuydu. Bu siyasete rağmen taht kavgasına tutuşan şehzadeler, İran'da iç savaşa giden bir süreci hazırladı ve galip gelemeyen şehzadelerin tamamı, hayatlarından endişe ettikleri için tutuldukları zindanlardan kaçıp önce Rusya, ardından da Osmanlı Devleti'ne sığındı. Şehzadelerin bu hareketi, İran'da bir siyasi iltica olarak değerlendirildi. Osmanlı Devleti'nin bu değerlendirmeyi bilmesine rağmen kendisine sığınan İran şehzadelerini kabul etmesinin ardındaki iki sebepten biri, İran'a karşı kullanabileceği siyasi kartların daha avantajlı olabileceği ihtimaliyken bir diğeri ise Rusya ve İngiltere'nin İran'daki siyasi iktidarı muhafaza etmeye dönük adımları atmak için Osmanlı topraklarına giden şehzadelerin daha güvende olabileceğini düşünmeseydi. Bu sebeple bu iki devlet de Osmanlı Devleti'nin attığı adımları destekledi ve mülteci şehzadelerin can ile mal emniyetinin

sağlanmasından siyasi faydalar gördü. Sığınan şehzadelerin ise ilk etapdaki en büyük amacı, Osmanlı Devleti'nden destek almak suretiyle tahtın yönünün kendilerine dönmesini sağlayacak siyasi iklimi tesis etmeye çalışmaktı. Bu uğurda bazı şehzadeler, İran içerisinden destek aldıklarını iddia ederek Osmanlı Devleti nezdinde girişimde bulunsalar da bu girişimleri neticesiz kaldı ve dış destekten yoksun kalan mülteci şehzadelerin bir bölümü, Osmanlı topraklarında uzun süre sorunsuz yaşayıp vefat etti; diğerleri ise can güvenliklerinin endişede olmadığına kanaat getirmelerinin ardından art arda İran'a dönmeyi tercih ettiler.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Düvel-i Ecnebiye Kalemî Defterleri (A. { DVN. DVE. d)

Cevdet Hariciye (C.HR)

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî (HR. MKT)

Hatt-ı Hümayun (HAT)

Hazine-i Hassa İradeler (HH. İ)

İrade Dahiliye (İ. DH)

İrade Hariciye (İ.HR)

İrade Meclis-i Vala (İ. MVL)

İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS)

Sadaret Amedi Kalemî Evrakı (A.} AMD)

Sadaret Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemî Evrakı (A.} DVN. MHM)

Sadaret Mektubi Kalemî (A.} MKT)

Sadaret Mektubi Kalemî Muhimme Evrakı (A.} MKT. MHM)

Sadaret Name-i Hümayun Evrakı (A.} DVN. NMH)

Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı (A.} MKT. NZD)

Sadaret Umum Vilayat Evrakı (A.} MKT. UM)

Araştırma Eserler

- Ahmed Cevdet (Paşa). *Tarih-i Cevdet XII. Cilt*. Dersaadet: Matbaa-i Osmaniyye, 1301.
- Ahmed Lûtfî Efendi. *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi Cilt XIII*. Hazırlayan Münir Aktepe. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.
- Ahmed Lûtfî Efendi. *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi Cilt VI-VII-VIII*. Hazırlayan Yücel Demirel. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.
- Akay, Tolga ve Süleyman Öcal. "Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Bağdat'ta Kaçar Hanedanlığından Bir Mülteci: Abbas Mirza Mülk Ara", *İran Çalışmaları Dergisi* 6/2 (2022): 321-341.
- Ashraf, Assef. "From Khan to Shah: State, Society and Forming the Ties that Made Qajar Iran". Doktora Tezi, Yale University, 2016.
- Azap, Eralp Yaşar. *Şah Mat: 1820-1823 Osmanlı-İran Savaşı (Siyaset-Harekât-Lojistik/Organizasyon)*. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2023.
- Cihangir Mirza. *Tarih-i Nov*. Hazırlayan Abbas İkbâl. Tahran: Neşr-i Ketebhane-i Ali Ekber, 1327.
- Çelik, Yüksel. *Şeyhü'l-Vüzera Koca Hüsrev Paşa II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Hidayet, Rıza Kulu Han. *Tarih-i Ravzatü's-Safa-yı Nasırî (Cild-i Nohom Behş-i Dovvom Donbale-i Saltanat-ı Fethali Şah)*. Tahran: İntişarat-ı Esatir, 1380.
- Hormoci, Mohammed Cafer. *Hakayikü'l-Ahbar-ı Nasırî*. Hazırlayan Hoseyin Hidivcem. Tahran: Neşr-i Ney, 1363.
- Hossammozi, Necef Ali. *Tarih-i Revabıt-ı Siyasi-i İran ba Donya*. Hazırlayan Homayun Şehidi. Tahran: Neşr-i İlm, 1364.
- Kadıha, Fatemeh. *Esnad-ı Revabıt-ı İran ve Rusye der Dovran-ı Feth Ali Şah ve Mohammed Şah-ı Kacar*. Tahran: Neşr-i Merkez-i Esnad ve Tarih-i Diplomasi-i Vezaret-i Umur-ı Harice, 1380.
- Karadeniz, Yılmaz. *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)*. İstanbul: Bakış Yayınları, 2006.
- Karadeniz, Yılmaz. *İran Tarihi (1700-1925)*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.
- Kaydari, Abbas Kadimi. "Bohran-ı Canişini der Dovlet-i Kacar ez Tesis ta Culus-ı Mohammed Şah-ı Kacar", *Pejoheşha-yı Tarihi*, 5 (1389): 87-106.
- Kaydari, Abbas Kadimi. "Rusye ve İngilis ve Mesele-i Canişini-i Şah der İran Sadr-ı Kacar", *Tarih-i Revabıt-ı Harici* 44 (1389): 125-150.
- Mehdevi, Abdorreza Hoşeng. *Tarih-i Revabıt-ı Harici-i İran ez İbtida-yı Dovran-ı Safeviye ta Payan-ı Ceng-i Dovvom-ı Cehani (1500-1945)*. Tahran: İntişarat-ı Emir Kebir, 1355.
- Mohammed Hüseyin Han İtimaddüssaltana. *Sadrü'l-Tevarih*. Hazırlayan Mohammed Moşiri. Tahran: Neşr-i Ruzbehar, 1357.
- Naibyan, Celil, Seccad Bergizer ve İbrahim Haksar Boldaci. "Peyamedha-yı İctimai ve Siyasi-i Rekabet-i Mohammed Ali Mirza Dovletşah ve Abbas Mirza", *Motalaat-ı Tarih-i Ferhengi* 13 (1391): 107-137.
- Nefisi, Said. *Tarih-i İctimai ve Siyasi-i İran der Dove-i Moasır*. Tahran: Neşr-i Ahura, 1383.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Nâsirüddin Şah". *İslam Ansiklopedisi*. 32: 405-406. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Sahhâflar Şeyhi-zâde Seyyid Mehmed Esad Efendi. *Vak'anüvis Es'ad Efendi Tarihi (Bâhir Efendi'nin Zeyl ve İlâveleriyle 1237-1241/1821-1826)*. Hazırlayan Ziya Yılmaz. İstanbul: Osav Yayınları, 2000.

- Sepehr, Muhammed Taki. *Nasihü 'l-Tevarih Tarih-i Kacariye ez Agaz ta Payan-ı Saltanat-ı Feth Ali Şah Cild-i Evvel*. Tahran: Neşr-i Esatir, 1377.
- Shahvar, Soli. “Domestic and External Considerations in the Struggle over Regency in Early Qajar Iran: The Princely Rivalry Between Abbas Mirza and Muhammed-Ali Mirza”, *Middle Eastern Studies* 56/4 (2020): 549-569.
- Sümer, Faruk. “Kaçarlar”. *İslam Ansiklopedisi*. 24: 51-53. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Şemim, Ali Asgar. *İran der Dovre-i Saltanat-ı Kacar*. Tahran: Neşr-i Behzat, 1387.
- Şirazi, Mirza Fazlullah. *Tarih-i Zolkarneyn Cild-i Dovvom*. Tahran: Neşr-i Merkez-i Esnad ve Meclis-i Şurayı İslami, 1380.
- Türker, Özgür. *Güney Kafkasya'da Rusya-İran Nüfuz Mücadelesi (1779-1813)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.
- Yazıcı, Tahsin. “Feth Ali Şah”. *İslam Ansiklopedisi*. 12: 451-452. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

İnternet Kaynakları

- <https://presidentofindia.nic.in/eartcategorydetail.htm?2&type=cat> Erişim 18.02.2023.
- [https://en.wikipedia.org/wiki/Abbas_Mirza#/media/File:A_Portrait_of_The_Crown_Prince_Abbas_Mirza,_Signed_L._Herr,_Dated_\(1\)833.jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/Abbas_Mirza#/media/File:A_Portrait_of_The_Crown_Prince_Abbas_Mirza,_Signed_L._Herr,_Dated_(1)833.jpg) Erişim 18.02.2023.
- <http://www.qajarpages.org/zelli.html> Erişim 18.02.2023)
- <http://bukharamag.com/1390.05.21689.html> Erişim 18.02.2023.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Hossein_Ali_Mirza#/media/File:Hosseinali_Mirza.jpg Erişim 18.02.2023.

Yarkend Hanlığı'nın Tarihî Kaynaklarına Katkılar: Gustaf R. Raquette'in Neşrettiği Yolbars Han Yarlığı'nı Yeniden Okuma

Contributions to the Historical Resources of the Yarkent Khanate: A Critical Reading of Yulbars Khan's Jarlig as Published by Gustaf R. Raquette

Fatih BAKIRCI¹ **Sorumlu yazar/Corresponding author:**

Fatih Bakırcı (Doç. Dr.),

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
İstanbul, Türkiye

E-posta: fthbkrc@hotmail.com

ORCID: 0000-0003-0114-8085

Başvuru/Submitted: 28.03.2023**Revizyon Talebi/Revision Requested:**

23.05.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:

05.06.2023

Kabul/Accepted: 20.06.2023**Online Yayın/Published Online:** 27.01.2023**Atf/Citation:** Bakırcı, Fatih. "Yarkend Hanlığı'nın Tarihî Kaynaklarına Katkılar: Gustaf R. Raquette'in Neşrettiği Yolbars Han Yarlığı'nı Yeniden Okuma" *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 33, 1 (2023): 105-125. <https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1272654>**Öz**

Yarkend hanlarından Yolbars Han'a ait 1073/1662 tarihli soygural yarlığı üzerine 1930 yılında Gustaf Raquette tarafından Lund Üniversitesi Jarring koleksiyonundaki belgenin esas alınmasıyla yapılan metin neşri bu makalenin konusunu oluşturmaktadır. Raquette'in çalışmasındaki transkripsiyonlu metin, Almanca çevirisi ve dipnotlar eleştirel olarak değerlendirilmiş ve yeniden okunmuştur. Bizi bu çalışmada Raquette'in söz konusu neşrine eleştirel yaklaşım yeniden okumaya sevk eden ise belgenin Houghton Kütüphanesi MS Turk 70 Doc. 11/2 künyeli nüshası olmuştur. Bu nüsha sayesinde metin üzerinde karşılaştırmalı bir okuma yapılmış, böylece söz konusu belgenin filolojik metin neşrine eleştirel yaklaşıma çalışılmıştır. Zira Türk dili, tarihi ve kültürü üzerine yapılan akademik çalışmalarda Raquette'in Yolbars Han'a ait belge üzerine yaptığı neşri referans olarak gösterilmekte ve birtakım değerlendirmeler buradaki verilere dayandırılarak yapılmaktadır. Dolayısıyla başta Yarkend Hanlığı tarihi olmak üzere hanlığın tarihyazımı, diplomatikası; bölgenin ve dönemin dili ve sosyo-kültürel hayatıyla ilgili yapılacak yanlış veya eksik değerlendirmelerin önüne geçmek adına elde ettiğimiz yeni belge ışığında bu çalışmanın yeniden gözden geçirilmesi ve Türkoloji çalışmalarına kazandırılması akademik açıdan elzem olmuştur. Bu nedenle makalede Raquette'in neşri ile belgenin Harvard nüshası filolojik olarak karşılaştırılmış, okuma hataları ve farklılıkları tek tek belirlenip tasnif edilmek suretiyle gerekli izahlar yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Yarkend Hanlığı, Gustaf Raquette, Yarlık, Soygural, Diplomatika

ABSTRACT

The subject of this article is the text published in 1930 by Gustaf Raquette based on the document in the Jarring collection of Lund University regarding the Yarkent khan Yulbars Khan's legal document written 1073 AH (1662 CE). The study critically evaluates and conducts a re-reading of Raquette's work, which had been transferred to the Arabic transcription alphabet, and of the German translation of the text and the related footnotes. This study involves the

manuscript copies at Houghton Library registered under MS Turk 70 Doc. 11/2. The study has conducted a comparative reading of the text in order to critically approach the philological text of this document. This has been done because academic studies on Turkish language, history, and culture have cited Raquette's publication on the document belonging to Yulbars Khan as a reference, with certain evaluations having been made based on the pertinent data therein. As a result, having this study of the history of the Yarkent Khanate, as well as the histography and diplomacy of the Khanate, be reviewed and brought to Turcology studies is seen to be academically essential in light of the new document we have obtained so as to prevent any wrong or incomplete evaluations that have occurred regarding the language and sociocultural life of the region and period. For this reason, the article philologically compares Raquette's publication with the Harvard copy of the document, identifies and individually classifies the presence of reading errors and differences between the two, and makes explanations as needed.

Keywords: Yarkent Khanate, Gustaf Raquette, Jarlig, Suyurghal, Diplomatica

EXTENDED ABSTRACT

The subject of this article is the text published by Gustaf Raquette based on the document in the Jarring collection of Lund University, on the *jarlig* [edict] of Yulbars Khan, one of the Yarkent khans, dated Hijri Safar 1073 AH (September/October 1662 CE). In particular, the study critically evaluates and carries out a re-reading of the text in Raquette's work, which had been transferred to the transcription alphabet, and of the German translation of the text and the related footnotes.

In addition to the documents in the Harvard and Lund collections, each of which has been studied comparatively from a historical perspective with reference to the study corpus regarding the Yarkent Khanate, this article has also carefully reviewed the studies available in the literature in light of the new data. Thus, while new documents have been brought to the surface and to the scientific world, existing studies are understood to need to be approached with a critical view. In addition, this article aims to enrich and deepen relevant field studies by making a philological data-centered contribution to the studies and historical sources regarding the Yarkent Khanate, which has seen an extremely limited amount of research in Türkiye. Within the framework of this understanding, this article will now carry on with its contributions to the Yarkent Khanate.

Due to the cumulative nature of science, the need has arisen to reconsider Raquette's decipherment of the document from Yulbars Khan, one of the Yarkent khans, dated 1073/1662 in line with the purpose mentioned above, because Turcology studies are seen to have made references using data based on the text of Raquette's publication. For example, Raquette was cited in the notes section in *Baburname*, a work written by Babur Shah in the 16th century and prepared by Reşit R. Arat, as well as in the article about the names of professions and titles in the Turkestan Khanates on which Naciye K. Kök had worked. Therefore, this article aims to update some data on this historical document about the Yarkent Khanate that Raquette had had published and been cited for from past to present in light of the new information and documents.

Some differences and errors have been found regarding the reading and interpretation of vocabulary and syntax in Raquette's publication on the document in question. Accordingly, various philological findings based on vocabulary and syntax have been identified, and these findings have been able to be gathered around the following items:

1. Vocabulary misreadings and interpretations in Raquette's publication: (*a*)/-*veqāt* (® *aluqāt* [taxes]), *Beşgrām* (® *Bēş Karam* [the name of a place in Eastern Turkistan]), *etbā'* (® *ittibā'* [following; obedience]), *gall* (® *kull* [all]), *h'āšr* (® *khashar* [responsible worker who meets annually to dig a river, and the public service related to this business]), *medd āxlāt* (® *mudākhalat* [intervention]), *sūkne* (® *sakana* [residents]), *tāvāči* (*tāvāči*) (® *tavacı* [recruiting inspector, messenger, officer, informant]), *teşmil* (® *tüşimel* / *tüsimel* [officer]), *uştunki* (® *üstej* [canalized river]), *yurt* (® *yort* - [to trot; a metaphor for "to put into effect"]); *be* (® *basa* [and then]), *h'ukkuyām* (® *ğukkām* [judges]), *iltāi* (® *yelte*-(y) [plowing the field]), *murettib* (® *murattab* [rank]), *tekguzmäy* (® *yetkürmey* [to cause to arrive]), *teshil* (® *Suhail* [The star Canopus]), *tezik* (® *sharik* [assistant]); *a'ıāfān* (® *a'şāf* [mercies]), *al-tafān* (® *alşāf* [bestowal]), *h'āqqān* (® *ğaqq-ı* ... [share]); *şāh'ib jām'* (® *şāğib-jam'* [tax collector]).

2. Some syntactic findings in Raquette's publication have been restructured according to the philological rules, context, and rhetoric of the text: a.) Reading some Turkish adjective phrases in Raquette's publication as Persian phrases (*envā' xādmat* ® *anvā'-ı khidmat* [various services]), b.) Reading some syntactic structures in Raquette's publication as Persian phrases (*dāmene kūh* ® *dāmana-i kūh* [foot of the mountain]), c.) Persian in Raquette's publication reading the chain noun phrase as two separate Persian phrases (*dergah i dāfer penāh i felek qiyās* ® *dar-gāh-ı żafar-panāh /falak-i qiyās* [victory gate] / [fate of judgment]), d.) reading the Persian chain phrase in Raquette's publication as a Persian phrase with a conjunctive preposition (*ümerā-i kibār i kamgār* ® *umarā-i kibār <u> kām-kār* [gentlemen who get big <and> wishes]), e.) the preference for reading some Persian phrases in Raquette's issue as compound words (*xūrşīd i tenvir* ® *khūrshed-tanvir* [shine like the sun]), f.) correcting some phrases according to Arabic rules (*buṭnān ba'd i baṭn* ® *başnan ba'd başnin* [from generation to generation]).

In terms of vocabulary, incorrect as well as incomplete readings were determined to be present in the transliteration and transcription for a total of 22 words read by Raquette, with the required forms having been given alongside the lexicographic testimonies.

In terms of syntax, the Turkish composition of adjective (3 instances [e.g., *envā' xādmat*], non-decomposable structures (11 instances [e.g., *bārgāh sa'ādāt*, *dāmene kūh*]), Persian composition of a chain noun (two instances [e.g., *dergah i dāfer penāh i felek qiyās*]), Persian composition of a noun (9 instances [e.g., *neyyir i rif'āt*]), and Arabic phrases (four instances [e.g., *aban 'anjedd*]) in Raquette's document publication is understood to have not taken into account the syntactic rules as well as the contextual and rhetorical conditions of the document, and these findings have been handled and restructured here in the most accurate way.

Giriş

Türk-Moğol devlet geleneğine bağlı ve tarih biliminin terminolojisiyle “Yeni Çingisiler” olarak da bilinen Türkistan hanlıklarından Yarkend (Saidiye) Hanlığı (1514-1696), XVI. asırdan itibaren karşımıza çıkan siyasi bir oluşumdur¹. Günümüz Çin Halk Cumhuriyeti'nin siyasi sınırları içinde kalan Doğu Türkistan bölgesinde varlık gösteren bu hanlığı müteakiben Kâşgar, Yarkend ve Hoten gibi merkezlerin de yer aldığı bölgede Moğol asıllı Cunganların nüfuzu altında idari ve siyasi yönden tarikat şeyhlerinin devlet başkanlığı yaptığı 66 yıllık “Hocalar Dönemi” (1696-1762) başlamıştır². Nakşibendi tarikatının ikinci piri sayılan Ubeydullah Ahrar'ın en önemli halifelerinden olan Mevlana Muhammed Kadı'nın müridi olan Mahdum-ı Azam'ın (Ahmet Kasani öl. 1542)³ oğulları arasındaki siyasi çekişmeler, Nakşibendiliğin Doğu Türkistan'da iki önemli kola ayrılmasına neden olur. Mahdum-ı Azam'ın büyük oğlu Hoca Muhammed Emin Kalan (İşan Kelân)'ın oğulları Afakiyye veya Aktağlık (Akdağlı) adıyla, dördüncü oğlu Hoca Muhammed İshak Veli'nin oğulları ise İshakiyye veya Karatağlık (Karadağlı) adıyla ayrı görüşler savunan iki dini zümre olarak kıyasıya mücadeleye girmeleri Doğu Türkistan'ı yeni bir döneme sürükler. Yerel yöneticilerin talepleri üzerine 1755 yılında bölgede başlayan Çin yönetiminin askeri seferleri hız kazanmış ve 1762 yılına gelindiğinde King Hanedanına bağlı Doğu Türkistan Genel Valiliği kurulmuş ve böylelikle Doğu Türkistan bölgesinde var olan Hocalar Dönemi sona ermiştir. Bu Türk coğrafyasında yaşanan tüm bu olayları bugün çeşitli kaynaklardan elde etmek mümkündür. Bunlar arasında özellikle döneme ve bölgeye ilişkin birincil kaynak niteliği taşıyan *soyurgal*, *tarhanlık* ve *inayetname* türünde yazılmış yarlıkları; tarihî ve siyasi içerikli tezkireleri en başta sıralamak gerekir. Adı geçen bu belgeler; Doğu Türkistan bölgesindeki Yarkend Hanlığı ve ardılı Hocalar Dönemini tarihî, siyasi, coğrafi, ekonomik, sosyo-kültürel, dinî, edebî ve ilmî gibi çok geniş açıdan değerlendirme imkânı sunmaktadır.

Bu makalenin konusu olmayan tarihî filolojik açıdan “Hocalar Dönemi Uygur tezkireleri” diye adlandırılan yazılı ürünleri dışarıda tutacak olursak kalan yarlık ve inayetnameler, bugün dünyada Harvard ve Lund gibi farklı koleksiyonlarla anılmaktadır. Genel ağ ortamında dijital kopyalarına da erişilebilen bu koleksiyonların bulunduğu katalog bilgileri şu şekildedir: Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi Central Asian Documents: MS Turk 70 ve Lund Üniversitesi Kütüphanesi Doğu Türkistan El Yazmaları Jarring Koleksiyonu. Bu koleksiyonlardaki tarihî belgelerin her biri en başta Yarkend Hanlığı tarihyazımı ve diplomatikasını aydınlatacaktır. Ayrıca diğer Türk hanlıklarının ilgili belgeleriyle birleştirilerek Doğu Türklüğünün resmî ve hususi yazışma literatürünün bir bütün olarak ele alınmasını da sağlayacaktır.

1 Geniş bilgi için bk. Mehmet Alpargu, “Türkistan Hanlıkları”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. 8, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 557-605.

2 Henry G. Shwarz, “The Khwajas of Eastern Turkestan”, *Central Asiatic Journal* XX/4 (1976): 266-296; M. Bilal Çelik, “Saidiye Hanlığı ve Hocalar Devri Kaynakları (1514-1762)”, *History Studies International Journal of History* 4 (2012): 65-89.

3 Kadir Tuğ, *Doğu Türkistan'da Hocalar Dönemi*, (Yüksek Lisans tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, 2004): 59.

Çalışmanın konusu ve amacı: Yukarıda sunulan tarihî perspektif ve çalışma korpusu eşliğinde her biri karşılaştırmalı olarak çalışılan bu koleksiyonlardaki belgelerin⁴ yanı sıra literatürde mevcut olan çalışmalar büyük bir titizlikle yeni veriler ışığında gözden geçirilmektedir. Böylelikle bir yandan yeni belgeler gün yüzüne çıkarılıp bilim dünyasına kazandırılırken bir yandan da mevcut çalışmalara eleştirel bir bakışla yaklaşılması gerektiği anlaşılmıştır. Bunun yanı sıra ülkemizde son derece sınırlı sayıda araştırmaların yapıldığı Yarkend Hanlığı çalışmalarına ve tarihî kaynaklarına özellikle filolojik veri merkezli bir katkı sağlayarak ilgili saha çalışmalarını zenginleştirip derinleştirmek amaçlanmaktadır. Bu anlayış çerçevesinde Yarkend Hanlığı çalışmalarına olan katkılarımız devam edecektir.

Bilimin kümülatif olması dolayısıyla Raquette'in Yarkend hanlarından Yolbars Han'a ait 1073/1662 tarihli belgeye dair deşifresinin de söz konusu amaç doğrultusunda yeniden ele alınması zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Zira Türkoloji çalışmalarında Raquette'in bu metin neşrindeki veriler kullanılmak suretiyle atıfların yapıldığı görülmüştür. Örneğin Reşit R. Arat'ın hazırladığı *Baburname*'deki notlar kısmında⁵ veya Naciye K. Kök'ün çalıştığı Türkistan Hanlıklarındaki meslek ve unvan adlarıyla ilgili makalede⁶ Raquette'e atıf yapılmıştır. Dolayısıyla bu makalede, geçmişten günümüze referans olarak gösterilen Raquette'in neşrettiği Yarkend Hanlığı'nın bu tarihî dokümanına dair bazı verilerin yeni bilgi ve belgeler ışığında güncellenmesi amaçlanmıştır.

Çalışmanın korpusu: Yukarıda izah edilen amaç doğrultusunda çalışmanın korpusunu iki madde etrafında toplamak mümkündür:

1. Gustaf (Gösta) Rikard Raquette, "Eine Kaschgarische Wafk-Urkunde aus der Khodscha-Zeit Ost-Türkestans", Lunds Universitets Årsskrift N. F. Avd. 1. Bd. 26 Nr 2, Lund: C. W. K. Gleerup, Otto Harrassowitz, Leipzig 1930, ss. 3-24.

Yirmi beş yıllık Türkistan görevi sırasında 1904-1911'de Yarkend'de, 1913-1921 yıllarında ise Kâşgar'da bulunan İsveç Türkolojisi'nin saygın isimlerinden Gustaf Raquette (1871-1945)⁷, bu makalede sırasıyla Lund Üniversitesi Jarring koleksiyonundaki belgenin tanıtımını, matbu harflerle Arap alfabesine ve çeviri yazı alfabesine aktarımını; ardından metnin Almanca çevirisini ve dipnotlar hâlinde gerekli açıklamaları yapmış, en sonda ise Lund nüshasının tıpkıbasımını vermiştir.

4 Fatih Bakırcı, *Yarlık ve İnayetnameler: Harvard Üniversitesindeki Yarkend Hanlığı ve Hocalar Dönemi'ne Ait Belgeler*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023): 74-128.

5 *Tümenle ilgili notlarda Raquette'in neşrine gönderme yapılmıştır. Reşit R. Arat, Gazi Zahîreddin Muhammed Babur, Baburnâme (Vekayi)*, (İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2006): 727, 741.

6 *yüz başı/biği* görevlisi izah edilirken Raquette'in neşrettiği metinden alıntı yapılmıştır. Naciye K. Kök, "Türkistan Hanlıklarına Ait Belgelerde Geçen Meslek ve Unvan Adları", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi* 15 (2020): 6.

7 M. Turgut Berbercan, "İsveç Türkolojisinden İki Bilgin: Gustaf Raquette ve Gunnar Jarring", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi* 10 (2017): 44.

2. *Yolbars Han'ın Soyurgal Yarlığı* (1073/1662). Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi Central Asian Documents MS Turk 70 Doc. 11/2 (seq. 16)⁸.

Hicri Safer 1073 (Eylül/Ekim 1662) yılında Kâşgar'da yazılan Ebu'l-Gazi Yolbars Bahadır Han Gazi'ye (1667-1670) ait bu belge, toplam 21 satırdan oluşmaktadır. Filolojik açıdan Doğu Türkçesi (Çağatayca) özellikleri gösteren söz konusu belgenin Lund Üniversitesi Jarring Prov. 220 numarada kayıtlı nüshası da bulunmaktadır⁹.

Yolbars Bahadır Han'ın Seyfullah Bek Çuras'a verdiği yarlığın Türk idari yazışma geleneğinin takipçisi olan Yarkend Hanlığında içeriği, veriliş amacı/sebebi ve kapsamı gibi kriterlere göre bir *soyurgal yarlığı* olduğunu vurgulayıp soyurgal sisteminden uygulanişından kısaca bahsetmek gerekir. Esasen orduları finanse etmek ve beslemek üzere İslam tarihinde Halifelik döneminde şekillenen ardından Türk-İslam devletlerinde yaygınlaşan arazi veya doğal kaynakların işletilmesine bağlı çeşitli hak ve imtiyazların tanındığı askerî *ikta*¹⁰ sistemi merkezli bir toprak tasarrufu olan *soyurgal*, Türkistan hanlıklarından geriye doğru XIII. asırdan itibaren İran Moğolları olarak bilinen "İlhanlı Devletinde ortaya çıkan bu sistem sonrasında Celâyirîliler, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Timurlular ve Safevîler tarafından yaygın bir biçimde uygulanmıştır"¹¹. Uygulandığı coğrafyalarda pek çok kişiye imtiyaz sağlayan *soyurgal*; göreve ve zamana bağlı olmaksızın irsi oluşu, hizmetten ziyade arazilerin, bağış ve ihsan anlayışıyla verildiği, bağışlandığı kişinin malı kabul edilmesi ve toprakta bağımsız bir şekilde tasarrufta bulunulması gibi hususiyetlerle daha çok merkezi bir otoriteyi destekleyen *ikta* sisteminden farklılıklar gösterir¹². Devlet otoritesini temsil eden hükümdarın veya onun yetkilendirdiği kişilerin ihsanına nail olan "soyurgal sahipleri, elde ettikleri toprak veya başta su olmak üzere bölgedeki başka doğal kaynakların mülkiyet ve işletmesinin yanı sıra mali ve iktisadi egemenlik hakları, kamuya karşı yerine getirilmesi gereken çeşitli iş ve hizmet kollarından ve vergilerden muafiyet gibi idari ve hukuki birtakım haklar kazanmışlardır"¹³.

Çalışmanın bulguları: Raquette tarafından söz konusu belgenin neşrinde sözcüklüğü ve sözdizimi bakımından okuma ve anlamlandırmaya ilişkin bazı farklılıklar veya hatalar bulunmaktadır. Buna göre sözcüklüğü ve sözdizimi temelli çeşitli filolojik bulgular tespit edilmiş ve bu bulgular aşağıda tablolar hâlinde sunulmuştur.

8 *Yolbars Han'ın Soyurgal Yarlığı*'nın Harvard ve Lund nüshalarının karşılaştırmalı filolojik metin neşirleri, tıpkıbasımları, Türkiye Türkçesine aktarımı, dizini, sözlüğü ve çeşitli notlandırmaları tarafımızdan çalışılmış olup, makalenin konu ve amacına göre bu dil verilerinden istifade edilmiştir. bk. Bakırcı, *Yarlık ve İna yetnameler: Harvard Üniversitesindeki Yarkend Hanlığı ve Hocalar Dönemi'ne Ait Belgeler*, 105-112.

9 Belgenin nüshaları ve fiziki özellikleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Bakırcı, *Yarlık ve İna yetnameler: Harvard Üniversitesindeki Yarkend Hanlığı ve Hocalar Dönemi'ne Ait Belgeler*, 105-112.

10 *İkta* sisteminin tarihi süreci ve yaygınlaşması için bk. Mustafa Demirci, "İkta", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXII (İstanbul, 2000), 43.

11 Mehmet, Ölmez, "Soyurgal", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXVII, (İstanbul, 2009), 389.

12 Kâzım Paydaş, "Moğol ve Türk İslam Devletlerinde Suyurgal Uygulaması", *Bilig* 39 (2006): 195-97.

13 Paydaş, "Moğol ve Türk İslam Devletlerinde Suyurgal Uygulaması", 197.

1. Raquette'in Neşrinde Sözcüklerin Düzeyinde Yanlış Okuma ve Anlamlandırmalar:

Raquette'in 1073/1662 tarihli belgedeki yanlış okuma ve buna bağlı anlamlandırmalara ilişkin bulguları bir tablo çerçevesinde toparlanmaya çalışılmıştır. Bu bulguları, yazmabilim ve paleografyanın sunduğu metotlar ve karşılaştırmalı metin neşri yöntemiyle ele alıp tarihî ve çağdaş dönemlere ait leksikografik kaynaklardan istifade edilerek gerekli açıklamalar yapılmış; böylelikle tanımlama yoluna gidilmiştir. İlgili örneklerin Arap harfli orijinal nüshadaki imlaları verilerek okuma ve anlamlandırmaların karşılaştırılması sağlanmıştır. Buna göre yirmi iki kelimenin okuma ve anlamlandırmasında hataların olduğu tespit edilmiş ve bunlar Harvard nüshasındaki satırlarla karşılaştırılarak düzeltilmiştir. Aşağıdaki tablo incelendiğinde araştırmacının okuma pratiği ve düştüğü hatalara ilişkin şu dört durumla karşılaşılmaktadır:

a. (*a*)*l-veqāt, Beşgrām, etbā', gall, h'āsr, medd āxlāt, sükne, tāvāci (tāvāci), teşmil, üstunki, yurt* kelimelerinin transliterasyonlarının (harf aktarımı) doğru aktarılmasına rağmen yorumlama aşaması olan transkripsiyonlarının Raquette tarafından yanlış değerlendirildiği görülmektedir.

b. *be, h'ukkuyām, iltāi, murettib, tekğuzmāy, teshil, tezik* kelimelerinde ise harflerin satırdaki istifinden veya belgeye mahsus kaligrafik bazı imlaların yanlış ya da eksik değerlendirilmesinden kaynaklı hatalı okumaların yapıldığı tespit edilmiştir. Bu durum yine Raquette tarafından metnin matbu harflerle Arap alfabesine aktardığı makalesindeki bölümden de anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu kelimelerin transliterasyonu hatalı yapılmış ve anlamlandırma da buna göre farklılık gösterebilmektedir.

c. *a'īāfān, el-īāfān, h'āqqān* kelimelerinde ise belgeye sonradan konulduğu anlaşılan üst üste gelecek şekilde birbirine paralel iki yatay çizginin Arap imlasındaki "üstünlü tenvin" işaretiyle karıştırılmasından kaynaklı yanlış okuma ve anlamlandırmalar bulunmaktadır. Hem Lund hem de Harvard nüshasında aynı yerde bulunan bu işaretler, Arap imlasındaki üstünlü tenvin değil, derkenara sonradan yazılan kelimelerin yerine gönderme yapmak için müstensih tarafından yapılan müdahalelerdir.

d. Arapça birleşik bir kelime olan *śāh'ib jām'* "Beamte" ise doğru transliterasyon ve transkripsiyona rağmen terim anlamından uzak bir anlamlandırma yapılmıştır.

Tablo 1: Raquette'in Neşrinde Sözvarlığı Düzeyinde Yanlış Okumalar.

Kelimelerin Lund Nüshasındaki İmlası ve Raquette'in Transkripsiyonu ¹⁴	Raquette'in Almanca Çevirisi	Kelimelerin Harvard Nüshasındaki İmlası ve Transkripsiyonları	Anlam ve Notlar
 (19. satır) (a)l-veqāt (s. 17)	“Steuer” [vergi] (s. 23)	 (18. satır) <i>aluqāt</i>	<T. <i>aluq</i> +Ar. -āt “vergi”ler”. Not: Doğu Türkçesi: <i>aluğ</i> “ma’ās, vażıka, alacak, ‘ulufe, ten-h ^{ev} -āh” ¹⁵ . krş. <i>ēlik-sēlik</i> “vergi” ¹⁶ .
 (14. satır) <i>a’iṭāfān</i> (s. 15)	“die Schenkung” [hediye, lütf] (s. 22)	 (14. satır) <i>a’šāf</i>	<Ar. “merhametler”
 (6. satır) <i>be</i> (s. 13)	“in” [içinde] (s. 18)	 (7. satır) <i>basa</i>	“ve, sonra”
 (9. satır) <i>Beşgrām</i> (s. 15)	“Beschgrām” [Beş Kerem şehri] (s. 21)	 (10. satır) <i>Bēş-Kerem</i>	“Beş Kerem (Beş Kiram); Kâşgar’a bağlı bir kasaba adı”. Not: “ <i>Beş Kérem</i> Uygurcadır. “K”-e-le-mu” (karem), beyaz bir ottur. Burada eskiden bu ottan beş yerde vardı. Bu yüzden bu adı almıştır” ¹⁷ .
 (14. satır) <i>el-taḫān</i> (s. 15)	“Wohlbehaben” [rahatlık, keyif] (s. 22)	 (14. satır) <i>elšāf</i>	<Ar. “lütuflar, ihsanlar”
 (17. satır) <i>etbā</i> ’ (s. 15)	“die Folgsamen” [itaatkār] (s. 23)	 (17. satır) <i>ittibā</i> ’	<Ar. “tâbi ve boyun eğilmesi gereken”. Not: (...) <i>lāzımı’l-išā’at ve’l-ittibā</i> ’. Arapça olan <i>ittibā</i> ’ kelimesi Raquette’in okuduğu gibi <i>etbā</i> ’ da okunabilir. Ancak <i>etbā</i> ’ “tâbi olanlar, uyanlar; hizmetkârlar” anlamıyla fail ismi oluştururken <i>ittibā</i> ’ “uyuma, tâbi olma” anlamında bir isim olup bağlama öbeği içinde birlikte kullanılan <i>išā’at</i> “emre uyma, söz dinleme” ismiyle de anlam ve kullanım alanı bakımından uyum göstermektedir.
 (8. satır) <i>gall</i> (s. 15)	(çevrilmemiş) (s. 20)	 (9. satır) <i>küll</i>	<Ar. “bütün, hepsi”
 (19. satır) <i>h’äqqān</i> (<i>deh-yek</i>) (s. 17)	“gerechtermasse” [adil] (s. 24)	 (19. satır) <i>ğaqḫ</i> (-ı <i>deh-yek</i>)	<Ar. “(onda bir alınan vergi) payı”

14 Raquette'in makalesinde kullandığı transkripsiyon sistemi olduğu gibi aktarılmıştır.

15 Şeyh Süleymân Efendi-i Özbekî el-Buhâri, *Luğat-i Çagatay ve Türki-i Ösmâni*, (1300/1882), [rûmî] 1298. (*Türk Dilleri Araştırmaları* 13 (2003): 21a).16 Emir N. Necip, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, çev. İklil Kurban, 2. Baskı, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008): 125.17 Kürşat Yıldırım, *Doğu Türkistan'ın Yer Adları Ch'in-Ting Hsi-Yü T'ung-Wen-Chih* (1763), (İstanbul: Kesit Yayınları, 2015): 70/335. madde.

 (20. satır) <i>h'āsr</i> (s. 17)	“aufgebotene Arbeiter” [işçiler] (s. 24)	 (20. satır) <i>gāšer</i>	<Far. <i>hašer</i> <Ar. <i>hašr</i> “Hanlık sınırları içinde nehir, ırmak, kanal gibi su yollarının kazılması için her sene belli dönemde bir araya gelip yerine getirilen kamu hizmeti, vergi yükümlülüğü” ¹⁸ . Not: Farsça <i>gāšer</i> [gāšar] “a congregation, concourse” ¹⁹ muhtemelen Arapça <i>gašr</i> [gāšr] “assembling, meeting, congregation, concourse” ²⁰ kelimesinden gelmektedir. Doğu Türkçesi: حشر “nehr ve ırmak kazmak için her sene şöplenen ‘amele-i mükellefe, cüy-kār, merdikār, gāšerçi, pengār” ²¹ . krş. YUyg. <i>hašar</i> “gönüllü yardımlaşma”, <i>hašarçi</i> “gönüllü karşılıklı yardımlaşan” ²² .
 (7. satır) <i>h'ukkuyām</i> (s. 13)	“Rechtspfleger” [yargıç] (s. 19)	 (8. satır) <i>gukkām</i>	<Ar. “hâkimler”
 (18. satır) <i>medd āxlāt</i> (s. 17)	“Verwechselung” [karışıklıklar] (s. 23)	 (18. satır) <i>mudāhalet</i>	<Ar. “müdahale”
 (3. satır) <i>murettib</i> (s. 13)	“den lenkenden Saturnus” [yol gösterici Satürn] (s. 18)	 (4. satır) <i>mertebet</i>	<Ar. “mertebe”
 (8. satır) <i>šāh 'ib jām'</i> (bitikçiləri) (s. 15)	“Beamte sowie alle Schreiber” [yetkililer ve tüm yazıcılar] (s. 20)	 (9. satır) <i>šāgib-cem'</i> , (pitigçi-leri)	<Ar. “ <i>sahipcem</i> , vergi toplayan ve belirleyen üst düzey memur” <i>bitigçiler</i> (yazıcılar). Not: <i>Sahipcem</i> , bağlamsal olarak yarlıktaki terim anlamı <i>Ferheng-i Farsi</i> 'de şöyle tanımlanmaktadır: “Moğollar döneminde vergi memuru olarak kullanılırdı. Vergileri toplayan ve belirleyen üst düzey memurdu. Safeviler döneminde divan mallarını teslim alan ve kayda geçen memurdu” ²³ .
 (5. satır) <i>sükne</i> (<i>sekîne</i>) (s. 13)	“Audienz” [kitle] (s. 18)	 (6. satır) <i>sekene</i>	<Ar. “sakinler”

18 Bakırcı, *Yarlık ve İna yetnameler: Harvard Üniversitesindeki Yarkend Hanlığı ve Hocalar Dönemi'ne Ait Belgeler*, 134.

19 Ferdinand Steingass, *Persian-English Dictionary*, 2. Baskı, (London, 1930): 420.

20 Steingass, *Persian-English Dictionary*, 420.

21 Şeyh Süleyman Efendi, *Luğat-i Çağatay ve Türki-i Ösmâni*, 125a

22 Necip, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 149.

23 Zilüfiye Veliyeva, *Safevi Devlet Teşkilatı (Tezkiretü'l-Mülük'e Göre)*, (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2007): 236/817. dipnot.

تَوَاعِي (8. satır) tāvāci (tāvāci) (s. 15)	“Inspektoren” [müfettişler] (s. 20)	تَوَاعِي (9. satır) tavaçi	<Mo. “tavacı”. Not: <Mo. <i>togaca</i> “saymak, toplamak, hesaplamak” ²⁴ . “Ortaçağ”da bazı Türk ve Moğol devletlerinde kullanılan bir askeri unvan; “sayı sayan, asker toplama müfettişi, haberci, zâbit, dellâl, muhbir” ²⁵ .
تَشِيل (3. satır) teshil (s. 13)	“den ausgleichenden Einfluss” [dengeleyici etki] (s. 18)	سُوَيْهَل (4. satır) Süheyl	<Ar. “Süheyl yıldızı”
تَشْمَل (8. satır) teşmil (s. 15)	“Energische” [enerjik] (s. 20)	تُشِيمَل (9. satır) tüşimel	<Mo. “memur, görevli; yüksek görevdeki memur”. Not: <Mo. <i>tüsimel / tüşimel</i> (<i>tüşmel</i>) ²⁶ . <i>tüşimel</i> “bakan, vezir (rütbe adı)” ²⁷ .
تَشْرِكَة (10. satır) tezik (s. 15)	“Knecht” [hizmetkâr] (s. 21)	شَرِكَة (11. satır) şerik	<Ar. “yardımcı, asistan”. Kelimenin transliterasyonunu ve transkripsiyonunu hatalı yapan Raquette, dipnottaki açıklamalarında <i>tezik</i> kelimesini <i>tizmek</i> “zu stellen, in Glieder, Reihen usw.” ve <i>tüzmek</i> fiilleriyle ilişkilendirir ²⁸ .
تَهْجُورَمَاي (21. satır) tekguzmäy (s. 17)	“zu verursachen” [sebeb olmak] (s. 24)	يَهْجُورَمَاي (20. satır) yetkürmey	“ulaştırmadan”. Türkçe <i>yetkür-</i> fiilinin zarf-fiil biçimi. Not: <ET. <i>yétir-</i> ~ <i>yetür-</i> “to cause to arrive”, Çağ. <i>yétür-</i> ” ²⁹ krş. YUyg. <i>yetküzmek</i> “iletmek, ulaştırmak, yetiştirmek” ³⁰ .
يَارْبَالِيْغ (14. satır) (yarbalı) ۇشۇنكى (s. 15)	“oberen Teil von Jarbaligh” [Yar Balğ’ın üst kısmı] (s. 22)	يَارْبَالِيْغ (14. satır) (Yar Balğ) ۇشئجي	“(Yar Balğ nehri”. Not: <ET. <i>öštej</i> “a main irrigation canal” ³¹ ; krş. YUyg. <i>öšteñ-üşten</i> “kanal, kanalize edilmiş dere” ³² .

24 Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I (TMEN-I)*, (Wiesbaden, 1963): 262.

25 Hayrünisa Alan, “Tavacı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XL (İstanbul, 2011), 177.

26 Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I (TMEN-I)*, 269-271.

27 Mağfired K. Yunusoğlu, *Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012): 176.

28 Gustaf R. Raquette, “Eine Kaschgarische Wafk-Urkunde aus der Khodscha-Zeit Ost-Türkestan”, *Lunds Universitets Årsskrift*, N. F. Avd. 1. Bd. 26 Nr 2, Lund: C. W. K. Gleerup, Otto Harrassowitz, Leipzig 1930: 21-22/5. dipnot.

29 S. Gerard Clauson, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, (Oxford, 1972): 893a.

30 Necip, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 464.

31 Clauson, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, 242b.

32 Necip, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 307, 446.

<p>يلتاي (21. satır) (<i>yer</i>) <i>iltai</i> (<i>dep</i>) (s. 17)</p>	<p>“ich will das Land bebauen ohne Abgaben” [<i>vergisiz toprağı işlemek işiyorum</i>] (s. 24)</p>	<p>يلتاي (20. satır) (<i>yer</i>)) <i>yeltey</i> (<i>dép</i>)</p>	<p>“toprağı kazmak, işlemek”. Not: يلمتاك <i>yeltemek</i> “to incite, entice, urge”³³; <i>yeltemek</i> “kıvıldamak, salmak, tepretmek, sarsamak, silmek, bulandırmak, tâhrik etmek, hâkete getürmek”³⁴. Belgedeki kelimeyi <i>iltai</i> okuyup dipnot kısmında ise <i>jeltemek</i>³⁵ (<i>yeltemäk</i>) fiilinin anlamlarını veren Raquette’in tercihi bizce yanlış olup, kelimenin belgedeki imlasına sadık ve leksikografik tanıklamalarla da desteklendiğı üzere <i>yelte-</i> şeklinde okunması gerekir. Kelimenin anlamını ise belgedeki bağlama uygun bir şekilde “Land bebauen” tespit eden Raquette, bu anlamı da Doğu Türkiştân bölgesinde kullanılan <i>iltemek</i> fiilinin “yoğurmak; kazmak; sabanla işlemek, çift sürmek, ekip biçmek, işlemek” anlamlarıyla izah etmektedir³⁶. Bizce <i>yer yelte-</i> ifadesinin “toprağın sarsılması, kıvıldatılması, hareket ettirilmesi” şeklindeki köken anlamından “toprağın kazılması, ekilip biçilmesi, sabanla işlenmesi, çift sürülmesi” anlamına doğru bir yan anlam geliştirmesi gösterdiği düşünülmektedir.</p>
<p>يورت (18. satır) <i>yurt</i> (s. 15)</p>	<p>“das Land” [<i>ülke</i>] (s. 23)</p>	<p>يورت (17. satır) <i>yort-</i></p>	<p>“koşmak, acele ile, hızlıca yürümek <i>mec.</i> hemen yürürlüğe sokmak”. (...) <i>mezkur bolğan bir arıķ sunı yort.</i> Not: <ET. <i>yort-</i> “to trot”³⁷. Eski Türkçeden beri kullanılan <i>yort-</i> fiili, Arap harfli belgede Raquette’in okuduğı gibi <i>yurt</i> olarak da okunabilir. Ancak anlambilimsel ve sözdizimsel açıdan fiil cümlesine ihtiyaç bulunmaktadır.</p>

2. Raquette’in Neşrindeki Bazı Sözdizimsel Bulguların Metnin Filolojik Kurallarına, Bağlamına ve Retoriğine Göre Yeniden Yapılandırılması: Raquette’in neşrinde bazı Türkçe veya Farsça tamlamaların, Farsça birleşik isimlerin, Arapça kalıp ifadelerin farklı okuma ve anlamlandırılmasından ve yine belgede yan yana dizilmesine rağmen Raquette tarafından herhangi bir kelime öbeğı kuralı gözetilmeden okunan yapıların kullanılmasından kaynaklı

33 S. James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon, Shewing in English The Significations of the Turkish Terms*, (Beirut: Librairie du Liban, 1987): 2208a.

34 Mertol Tulum, *Meninski'nin Thesaurus'u ve XVII. Yüzyıl İstanbul Türkçesi*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011): 1887a.

35 Raquette, “Eine Kaschgarische Wakf-Urkunde aus der Khodscha-Zeit Ost-Türkestans”, 24/1. dipnot.

36 Raquette, “Eine Kaschgarische Wakf-Urkunde aus der Khodscha-Zeit Ost-Türkestans”, 24/1. dipnot.

37 Clauson, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, 959a.

çeşitli örnekler tespit edilmiştir. Özellikle de bu tür örneklerde belgenin sözdizimsel kurallarının ve bağlamsal koşullarının dikkate alınmadığı anlaşılmıştır. Buna göre bu bulguların her biri kendi içinde tasnif edilip öbek adı belirlenmiş ve filolojik izahlarla yeniden yapılandırma yoluna gidilmiştir.

a. Raquette'in neşrindeki bazı Türkçe sıfat tamlamalarının Farsça tamlama olarak okunması: Raquette'in neşrindeki Türkçe sıfat tamlaması kurallarına göre sözdizimi içinde sıralanan üç örneğin Farsça tamlama öbeği olarak yapılandırılması gerekmektedir. Çünkü her üç örnekte sıfat olarak düşünülen kelimeler, isim görevli olup bir isim tamlaması için terkibe girmelidir. Bu kural gözetildiğinde bu kullanımlar Farsça isim tamlaması şeklinde verilmelidir: Türkçe sıfat tamlaması *envā' xādmāt* yerine Farsça isim tamlaması *envā' -ı hūdmat* gibi.

Tablo 2: Türkçe sıfat tamlamalarının Farsça tamlama olarak okunması.			
Raquette'in Okuması	Raquette'in Almanca Çevirisi	Harvard Nüshası Temelli Okumamız	Anlam
<i>envā' xādmāt</i> (s. 15)	“verschiedene Arten von “tauglichen Diensten” [çeşitli uygun hizmetler] (s. 22)	<i>envā' -ı hūdmat</i> (12. satır)	“hizmetlerin çeşitleri”
<i>envā' 'uqūbet</i> (s. 17)	“verschiedenen Arten von Bestrafung” [çeşitli cezalar] (s. 24)	<i>envā' -ı 'uqūbet</i> (21. satır)	“cezaların türüstü”
<i>xāssā mülāzimlār</i>	“besonderen Beamten” [özel görevliler] (s. 18)	<i>hāšša-i mülāzimlār</i> (7. satır)	“mülazım güçleri”

b. Raquette'in neşrindeki bazı sözdizimsel yapıların Farsça tamlama olarak okunması: Belgenin metin neşrindeki Türkçe veya Farsça herhangi bir tamlama öbeği oluşturmeyen yapıların sözdizimsel kurallara ve bağlamsal duruma uygun yapılandırılması gerekmektedir. Örneğin metindeki “dāmene küh” bağlamsal olarak sözdizimi bakımından Farsça bir terkib içinde ancak ifade şeklini bulacaktır: *dāmene-i küh* “dağ eteği”. Bu nedenle aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere Raquette'in neşrindeki bu tür yapılar metnin bağlamına uygun bir sözdizimsellik içinde incelenmiş ve buna göre basit ve zincirleme Farsça tamlamalar ve birbiri ardına gelen müstakil Farsça tamlamalar olmak üzere üç farklı yapıda değerlendirilmiştir.

Tablo 3: Bazı sözdizimsel yapıların Farsça tamlama olarak okunması.

Raquette'in Okuması ve Kelime Öbeğinin Adı	Raquette'in Almanca Çevirisi ³⁸	Harvard Nüshası Temelli Okumamız ve Kelime Öbeğinin Adı	Anlam ve Notlar
<i>bārgāh sa'ādāt</i> (s. 15) (terkipsiz öbek)	“der Schutz des Gluckes” (s. 22)	<i>bār-gāh-ı sa'ādet</i> (12. satır) (Farsça tamlama)	“saadet divanı”
<i>dāmene kūh</i> (s. 15) (terkipsiz öbek)	“die Aussenlinie bis an den Hügel” (s. 23)	<i>dāmene-i kūh</i> (16. satır) (Farsça tamlama)	“dağ eteği”
<i>destegāh gerdūn</i> (s. 15) (terkipsiz öbek)	“in unserem (Tor-)bogen” (s. 22)	<i>dest-gāh-ı gerdūn</i> (12. satır) (Farsça tamlama)	“feleğin kudreti”
<i>felek qiyās</i> (s. 15) (terkipsiz öbek)	“Redlichkeit offenbar” (s. 22)	<i>felek-i kıyās</i> (12. satır) (Farsça tamlama)	“zafer kapısı, hüküm feleği”
<i>pīrāye refet</i> (s. 15) (terkipsiz öbek)	“hohen Schmuckes...” (s. 22)	<i>pīrāye-i re'fet</i> (13. satır) (Farsça tamlama)	“yüksekliğin süsü”
<i>sāye 'ali</i> (s. 15) (terkipsiz öbek)	“hohen ... Schatten” (s. 22)	<i>sāye-i 'ālī</i> (13. satır) (Farsça tamlama)	“yüksek/yüce gölge”
<i>'ubūdiyyāt lāyīqa pesendīde</i> (s. 15) (terkipsiz öbek)	“Arten von nach ihrem Werte anerkannten” (s. 22)	<i>'ubūdiyyāt-ı lāyīqa-i pesendīde</i> (13. satır) (Farsça tamlama)	“takdir edilen, münasip kulluklar”
<i>hümāyūn yarlıy möhr šu 'ā 'siphir irtifā'</i> (s. 17) (terkipsiz öbek)	“das königliche Siegel beglaubigte Edikt, den Srtahl von himmlischer Hoheit” (s. 24)	<i>hümāyūn yarlıg-ı mīhr-šu 'ā 'siphir-irtifā'</i> (20. satır) (Farsça zincirleme tamlama öbeği)	“göğün yüksekindeki güneş huzmeli hükümdar yarlığı”. Not: Sözdizimi bakımından bir kelime öbeği olması gereken yapılar, bağlamsal açıdan Farsça zincirleme isim tamlaması olarak biçim ve anlam bakımından birbirine bağlanmalıdır.
<i>yarlıy jāhān-i muṭā' xūr-šīd šu 'a 'lazem el-itā'āt vā l-etbā'</i> (s. 15) (terkipsiz öbek)	“ein weltgiltiges, strahlendes Edikt notwendig, damit die Gehorsamen und die Folgsamen” (s. 23)	<i>yarlıg-ı cihān-muṣā' 'ī hūr-šīd-šu 'ā 'lāzīmü 'l-iṣā'at ve 'l-ittibā'</i> (17. satır) (Farsça zincirleme tamlama öbeği)	“tâbi ve boyun eğilmesi gereken güneş huzmeleriyle dünyanın uyduğu yarlık”. Not: Sözdizimi bakımından bir kelime öbeği olması gereken yapılar, bağlamsal açıdan Farsça zincirleme isim tamlaması olarak biçim ve anlam bakımından birbirine bağlanmalıdır.

38 3., 4., 5. ve 6. tablolarda sunduğumuz örneklerde Raquette tarafından bazı sözdizim kuralları dikkate alınıp öbek oluşturulmadığı için doğal olarak yapılan Almanca çevirilerde de sorunlar bulunmaktadır. Bu nedenle de ancak metnin bütünlüğü ve bağlamı içinde değerlendirilebilecek bu sözdizim birliklerinin Türkçeye çevirisi yapılmamıştır.

<i>ðill-humây / sipihir-sây dövlât vâ şâfîqat</i> (s. 15) (İki ayrı Farsça birleşik isim)	“wir indem wir unsern hohen Schutz (Schatten) ausgestreckt haben wie die Hemisphäre, unsere Regierungsmacht und wohlwollende Fürsorge” (s. 22)	<i>žill-ı hümâ-yı sipihir-sây devlet ü şefkat</i> (13. satır) (Farsça zincirleme isim tamlaması)	“dünyayı kuşatmış, saadet ve şefkat talihini süren devlet kuşunun gölgesi”. Not: İki ayrı Farsça birleşik isim olup birbiriyle olan semantik bağı düşünülmeden yapılar sözdizimi gereği Farsça zincirleme isim tamlaması olarak birleştirilmiştir.
<i>zümre-i şerîfe / şabakât-i sâdât</i> (İki ayrı Farsça tamlama öbeği)	“hohen Klasse des Landes” (s. 18)	<i>zümre-i şerîfe-i şabakât-ı sâdât</i> (7. satır) (Farsça zincirleme isim tamlaması)	“seyitler sınıfından gelen şerefli zümre”. Not: İki ayrı Farsça tamlama öbeği, bağlamsal olarak zincirleme şeklinde birbirine bağlanmalıdır.

c. Raquette'in neşirindeki Farsça zincirleme isim tamlamasının iki ayrı Farsça tamlama şeklinde okunması: Belgenin neşirinde Farsça zincirleme isim tamlaması olarak okunan bir örnek bağlamsal olarak değerlendirildiğinde iki ayrı tamlama şeklinde okunmalıdır.

Tablo 4: Farsça zincirleme tamlamaların müstakil tamlamalar şeklinde okunması.

Raquette'in Okuması	Raquette'in Almanca Çevirisi	Harvard Nüshası Temelli Okumamız	Anlam
<i>dergah i dâfer penâh i felek kıyâs</i> (s. 15)	“Redlichkeit offenbar gemacht hat in unserm Siegestor” (s. 22)	<i>der-gâh-ı zafer-penâh / felek-i kıyâs</i> (12. satır)	“zafer kapısı, hüküm feleği”

d. Raquette'in neşirindeki Farsça zincirleme isim tamlamasının bağlama edatlı Farsça tamlama şeklinde okunması: Raquette tarafından yapılan neşirdeki bir örnekte Farsça zincirleme isim tamlaması olarak okunan öbek zincirleme değil tek bir tamlamadan oluşmaktadır. Tamlamanın tamlayan unsurundaki iki kelime ise bağlama edatıyla (atıf vavı) birbirine bağlanıp tamlama öbeğine dâhil edilmelidir.

Tablo 5: Farsça zincirleme isim tamlamasının bağlama edatlı Farsça tamlama şeklinde okunması.

Raquette'in Okuması	Raquette'in Almanca Çevirisi	Harvard Nüshası Temelli Okumamız	Anlam
<i>ümerâ-i kibâr i kamgâr</i>	“die hochgestellten glücklichen Prinzen (Fürsten)” (s. 18)	<i>ümerâ-yı kibâr <u> kâmkâr</i> (6. satır)	“büyük <ve> isteklerine kavuşan emirler”

e. Raquette'in neşirindeki bazı Farsça tamlamaların birleşik kelime olarak okunması tercihi: Aşağıda yer alan tabloda Raquette'in Farsça tamlama olarak okuduğu yapılar tarafımızdan Farsça birleşik kelime olarak okunmuştur. Özellikle belgenin anlam düzlemi ve retoriği dikkate alındığında filolojik bakımdan bu yapıların birleşik kelime olarak okunması gerekmektedir. Türkistan hanlıklarına ait ilgili tarihî dokümanlar³⁹ incelendiğinde bu belgelerin

39 Hive, Hokand, Buhara hanlıklarına ait dokümanlar için bk. Jannatkhon Asqarova, *Türkistan Hanlıkları Yazışmalarının Dil ve Üslup İncelemesi*, (Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2015).

resmî yazışma protokol düzenine göre *elkap* (*inscriptio*) bölümünde şiirsel bir retorik dikkat çekmektedir. Bu retorikte şiirsellik; iç uyak sistemi denilen ve müzikaliteyi ihtiva eden seçilmiş fonolojik unsurlarla örülü *secîler* sayesinde sağlanmaktadır. Bu bölümlerde genellikle mevkilerine göre hiyerarşik olarak sıralanan hanedan üyeleri, yüksek rütbeli bürokrat ve çeşitli üst düzey görevli memurlar yer aldığı için sanatkârane bir üslup benimsenmiş ve bu ifade tarzı resmî yazışma geleneği içinde yerini almıştır.

Tablo 6: Farsça tamlamaların birleşik kelime olarak okunması.

Raquette'in Okuması	Raquette'in Almanca Çevirisi	Harvard Nüshası Temelli Okumamız	Anlam
<i>neyyir i rif'ât</i> (s. 13)	“die glänzende Hoheit” (s. 18)	<i>neyyir-rif'at</i> (4. satır)	“ışığı yüce”
<i>xürşîd i tenvir</i> (s. 13)	“die strahlende Sonne” (s. 18)	<i>hürşîd-tenvir</i> (4. satır)	“güneş (gibi) parlamta”
<i>şejâ'ât i şî'âr</i> (s. 13)	“die im Herzen Mutigen” (s. 18)	<i>şecâ'at-şî'âr</i> (5. satır)	“cesur”
<i>sâxâvet i diðâr</i> (s. 13)	“die im Auftreten Freigebigen” (s. 18)	<i>sehâvet-diðâr</i> (5. satır)	“cömert”
<i>jevân-bâxt i berxordâr</i> (s. 13)	“des Glückes Teilhaftigen” (s. 18)	<i>cevân-baht <u>ber-hür-dâr</i> (5. satır)	“kutlu ve bahtı açık”
<i>keyvân-a-murettib</i> (s. 13)	“den lenkenden Saturnus” (s. 18)	<i>keyvân-mertebet</i> (4. satır)	“mertebesi Zühâl (Satürn)”
<i>teshîl-i te'ðîr</i> (s. 13)	“den ausgleichenden Elinfluss” (s. 18)	<i>Süheyl-te'şîr</i> (4. satır)	“Süheyl (gibi) tesirli”
<i>fuzâlâ i tâqva i ferjâm</i> (s. 13)	“die der vollendeten Gottseligkeit Hingegebenen” (s. 19)	<i>fuzâlâ-yî taqvi-fercâm</i> (8. satır)	“takva sahibi faziletli kimseler”
<i>quzât şeri'ât i enjâm</i> (s. 13)	“des heiligen Gesetzes Richter” (s. 19)	<i>quzât-ı şeri'at-encâm</i> (8. satır)	“şeriati uygulayan kadılar”

f. Arapça kurallara göre bazı ibarelerin düzeltilmesi: Bazı Arapça ibarelerin sözdizimsel kurallara uygun bir biçimde kullanılması gerekmektedir. Raquette tarafından yapılan metin okumasında bunun yer yer gözetilmediği görülmektedir.

Tablo 7: Arapça kurallara göre bazı ibarelerin okunması.

Raquette'in Okuması	Raquette'in Almanca Çevirisi	Harvard Nüshası Temelli Okumamız	Anlam
<i>aban 'ânjedd</i> (s. 15)	“von den Vätern” [atalardan] (s. 22)	<i>âbâen 'an-ceddi</i> (15. satır)	“atadan babaya”
<i>buñnân ba'd i bañn</i> (s. 15)	“Generation nach Generation” [nesilden nesile] (s. 23)	<i>bañnen ba'd bañnin</i> (18. satır)	“soydan soya, nesilden nesile, “kuşaktan kuşağa”
<i>fârzând i ma'â fârzând</i> (s. 15)	“Kinder und Kindeskinde” [çocuklar ve torunlar] (s. 23)	<i>ferzend ma'-ferzend</i> (18. satır)	“çocuklar torunlar”
<i>qarnan ba'd qarn</i> (s. 15)	“Zeitalter nach Zeitalter” [devirden devire] (s. 23)	<i>qarnen ba'd qarnin</i> (18. satır)	“devirden devire”

Sonuç

Bilimin kümülatif olması anlayışı çerçevesinde Raquette tarafından 1930 yılında Yarkend hanlarından Yolbars Han'a ait 1073/1662 tarihli belgenin deşifresine elde edilen başka bir nüsha dolayısıyla eleştirel yaklaşılmış ve Raquette'in neşrettiği metin söz konusu belgenin Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi Central Asian Documents: MS Turk 70 Doc. 11 (2) (seq. 16) numarada kayıtlı nüshası ile karşılaştırılmıştır. Yapılan karşılaştırmalı filolojik metin incelemeleri sonucunda sözcük ve sözdizimi bakımından Raquette'in okuma ve anlamlandırmalarında çeşitli nedenlerden kaynaklanan ve düzeltilmesi gereken yanlışların olduğu tespit edilmiştir.

Sözcük açısından Raquette tarafından okunan (*a*)*l-veqāt*, *Beşgrām*, *etbā'*, *gall*, *h'äšr*, *medd äxlāt*, *sükne*, *tāvāci* (*tāvāci*), *teşmil*, *uştunki*, *yurt*; *be*, *h'ukkuyām*, *iltāi*, *murettib*, *tekguzmäy*, *teshil*, *tezik*; *a'tāfān*, *el-tāfān*, *h'äqqān*; *šāh'ib jām'* toplam yirmi iki kelimenin transliterasyon (harf aktarımı) veya transkripsiyonunda bizce yanlış ya da eksik okumaların olduğu tespit edilmiş, olması gereken biçimler leksikografik tanımlamalarla verilmiştir.

Sözdizimi bakımından ise Raquette'in yaptığı belge neşrinde üç tane Türkçe sıfat tamlaması (*envā'xādmat* vb.); on bir tane terkipsiz öbek (*bārgāh sa'ādāt*, *dāmene kūh* vb.); iki tane Farsça zincirleme isim tamlaması (*dergah i dāfer penāh i felek qiyās* vb.); dokuz tane Farsça isim tamlaması (*neyyir i rif'āt* vb.) ve dört tane Arapça kalıp ifadede (*aban 'ānjedd* vb.) belgenin sözdizimsel kurallarının, bağlamsal ve retorik koşullarının dikkate alınmadığı anlaşılmış ve bu bulgular en doğru biçimiyle ele alınıp yeniden yapılandırılmıştır.

Yukarıda sıralanan tüm bu filolojik veri merkezli çalışmayla ülkemizde son derece sınırlı sayıda araştırmaların yapıldığı Yarkend Hanlığı çalışmalarına ve özellikle de birincil kaynaklarının doğru ve güncel hâliyle deşifre edilmesine katkıda bulunmaya çalışılmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- Alan, Hayrūnisa. "Tavacı". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. XL: 177-178. İstanbul, 2011.
- Alpargu, Mehmet. "Türkistan Hanlıkları". *Türkler Ansiklopedisi*. 8: 557-605. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Arat, Reşit R. *Gazi Zahîreddin Muhammed Babur, Baburnâme (Vekayi)*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2006.
- Asqarova, Jannatkhon. *Türkistan Hanlıkları Yazışmalarının Dil ve Üslup İncelemesi*. Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2015.

- Bakırcı, Fatih. *Yarlık ve İnayetnameler: Harvard Üniversitesindeki Yarkend Hanlığı ve Hocalar Dönemi'ne Ait Belgeler*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023.
- Berbercan, M. Turgut. "İsveç Türkolojisinden İki Bilgin: Gustaf Raquette ve Gunnar Jarring". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi* 10 (2017): 42-54.
- Clauson, S. Gerard. *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford, 1972.
- Çelik, M. Bilal. "Saidiye Hanlığı ve Hocalar Devri Kaynakları (1514-1762)". *History Studies International Journal of History* 4 (2012): 65-89.
- Demirci, Mustafa. "İkta". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. XXII: 43-47. İstanbul, 2000.
- Doerfer, Gerhard. *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I (TMEN-I)*. Wiesbaden, 1963.
- Kök, Naciye K. "Türkistan Hanlıklarına Ait Belgelerde Geçen Meslek ve Unvan Adları". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi* 15 (2020): 1-30.
- Necip, E. N. *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Çeviren İklil Kurban. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008.
- Ölmez, Mehmet. "Soyurgal". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. XXXVII: 388-399. İstanbul, 2009.
- Paydaş, Kâzım. "Moğol ve Türk İslam Devletlerinde Suyurgal Uygulaması", *Bilig* 39 (2006): 195-218.
- Raquette, Gustaf R. "Eine Kaschgarische Waqf-urkunde aus der Khodschazeit Ost-Turkestans". *Lunds Universitets Årsskrift*. N. F. Avd. 1. Bd. 26. Nr 2., C. W. K. Gleerup; Leipzig: Otto Harrassowitz, Lund 1930: 3-24.
- Redhouse, sir James W. *A Turkish and English Lexicon, Shewing in English The Significations of the Turkish Terms*. Beirut: Librairie du Liban, 1987.
- Schwarz, Hanry G., "The Khwajas of Eastern Turkestan". *Central Asiatic Journal* XX/4 (1976): 266-296.
- Steingass, Ferdinand. *Persian-English Dictionary*, 2. Baskı, London, 1930.
- Şeyh Süleymân Efendi-i Özbekî el-Buhârî. *Luğat-i Çağatay ve Türkî-i Ósmâni* (1300/1882). [rûmî] 1298. (*Türk Dilleri Araştırmaları* 13 (2003), İstanbul).
- Tuğ, Kadir. *Doğu Türkistan'da Hocalar Dönemi*. Yüksek Lisans tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, 2004.
- Tulum, Mertol. *Meninski'nin Thesaurus'u ve XVII. Yüzyıl İstanbul Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
- Veliyeva, Zilüfiye. *Safevi Devlet Teşkilatı (Tezkiretü'l-Mülük'e Göre)*. Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2007.
- Yıldırım, Kürşat. *Doğu Türkistan'ın Yer Adları Ch'in-Ting Hsi-Yü T'ung-Wen-Chih (1763)*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2015.
- Yunusoğlu, Mağfiret K. *Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012.

EKLER

Ek 1: Yolbars Han'ın Soyurgical Yarlığı'nın Transkripsiyonlu Metni⁴⁰

B'ismihî sübgānehu

Ğazret-i Ħan Dedem yarlığıdın

Ebū'l-Ġāzî Yolbars Bahādur Ħan Ġāzî, sözüüm;

neyyir-rif'at Ħūr-şîd-tenvîr, Keyvān-mertebet Süheyl-te'sîr kı'ındaş-lar bile şecā'at-şî'ār, sehāvet-dişār, cevān-baĥt <u> ber-ĥūr-dār ferzendlerġa ve ümerā-yı kibār <u> kām-kār ve vüzerā-yı nîkū-kār <u> 'ālî-mîqđār, erkān-ı devlet-i kâhire ve a'yān-ı ġazret-i bâhire ve sekene-i 'atebe-i bār-gāh ve südde-i sedene-i cihān-penāh içki ve taşkı hāşşa-i mülāzım-lar bile b'sa Kāşġar vilāyeti-niij zümre-i şerife-i şabaġāt-ı sādāt-ı 'izām ve nuġabā-yı kirām ve nücebā-yı evlād-ı ġazret-i seyyidü'l-enām - 'aleyhi's-şalāt ve's-selām- ve 'ulemā-yı ĥuceste-i kelām ve fużalā-yı taġvî-fercām ve ġuzāt-ı şerî'at-encām ve şudür-ı 'ālî-maġām ve ġukkām-ı zevi-l-iġtişām ve rü'esā-yı nîkū-nām ve kaffe-i enām ve cumhūr ĥavāşş <u> 'avāmı bile tümen bêġi, miij bêġi, yüz bêġi, aymaġ bêġi, horġin bêġi, işġi kûşġı, mütevellî, t'vaġı, tüşimel, küll-i 'amel-dār, şāġib-cem', p'tiġġi-leri bile 'ale'l-ĥuşûş Astın Artuġ mevz'î-niij yüz bêġi, horġin bêġi, erbāb ve kelān-terleri bile Üstün Artuġ ve Bêş-Kerem mevz'î-niij mîr-āb ve kökbaşı ve kelān-terleri bile ma-y'r k'nti-niij aġ-s'aġal ve ġ'a-ra s'aġal, söz ve iş teger, uluġ kiġiġ, ĥ'vāce şerik, ra'iyet-leriġa andaġ vāzîġ ve rüşen ve lâyiġ ve müberhen bolsun-kim mu'temedü'l-ĥavāşş şādîġu'l-'aġidet ve'l-iĥlās enis-i meclis-i ĥāş ve celis-i bezm-i iĥtîşās Seyfu'l-İllāh Bêġ Ģuras 'aġide ve iĥlāsını der-gāh-ı zafer-penāh felek-i ġıyās ve bār-gāh-ı sa'adet ve dest-gāh-ı gerdün esāsımızda zāhir kılıp envā'-ı ĥıdmat-ı şāyeste ve ešnāf-ı 'ubüdiyyāt-ı lâyiġa-i pesendide be-cā keltürġen sebebidin zıll-ı ĥümā-yı sipihr-sā-yı devlet ü şefġat ve sāye-i 'ālî, pîrāye-i re'fet ü 'āşifetimizni müşārü'n-ileyh- niij aġvālġa şāmil tutup elşāf-ı şāh-āne⁴¹ bile mümtāz ve a'sāf-ı ĥusrev-āne⁴² bile müfteĥir ve ser-efrāz kılıp Yar Balıġ üsteiji-din bir arıġ su'soyurġal kılduġ ve taġı bir kış'a'y'r ma'lümü'l-ġudüd ve'l-fevāşî ki ābāen 'an-ceddi mülki k'lip turur. Biz⁴³taġı mülk-liki-ni ġabül kılıp ve müsellemtutur Ģazret-i Sulşān-ġa⁴⁴ vaġf kılıp b'rdük. Bu mezkür bolġan y'rniij ġudüdi bu turur:

Şarġen Üijür arıġ-niij arıġı-ġa muttaşıl, şimālen Mirzā Sulşān 'Alî-niij y'rige muttaşıl ba'zı-sı Tatırlıġ-niij y'rige muttaşıl -fāşıla ġır-ġarben arġu barur 'amme yolġa muttaşıl cenüben dāmene-i küh-ġa muttaşıl.

40 Makalede sunulan filolojik verilerin, metnin bütünlüġü ve bağlamı içinde görülebilmesi için daha önce tarafımızdan ġalışılan Yolbars Han'ın Soyurgical Yarlığı'nın transkripsiyonlu metni ve MS Turk 70 Document 11/2 (seq. 16) numaralı belge ek olarak verilmiştir. bk. Bakırcı, *Yarlık ve İneyetnameler: Harvard Üniversitesindeki Yarkend Hanlığı ve Hocalar Dönemi'ne Ait Belgeler*, 105, 109-110.

41 şāh-āne: Nüşhada derkenara kaydedilmiş olan kelimenin ilgili satırdaki yeri işaretle belirtilmiştir.

42 ĥusrev-āne: Nüşhada derkenara kaydedilmiş olan kelimenin ilgili satırdaki yeri işaretle belirtilmiştir.

43 biz: Nüşhada derkenara kaydedilmiş olan kelimenin ilgili satırdaki yeri işaretle belirtilmiştir.

44 Ģazret-i Sulşān-ġa: Nüşhada derkenara kaydedilmiştir.

Ëmdi yarlıg-ı cihân-muşâ‘-ı hür-şid-şu‘â‘-ı lâzımü‘l-işâ‘at ve‘l-ittibâ‘ körgeç bu mā-beyn ğudūd içideki y‘r bile mezkūr bolġan bir arıķ sunı yort. Müşārü‘n-ileyh- niij ve ferzend ma‘-ferzend başnen ba‘d başnin, ķarnen ba‘d ķarnin hālķı vaķf bilip hiç-kim müdâhalet ve müşâreket <ve> münâza‘at ve muhâşamet ķılmasunlar. Ortaķçı tarımçı-larını küllî ve cüz‘î aluķāt ve teklîfât-lardın mu‘âf ve merfû‘u‘l-ķalem bilip huşûšen ġaķķ-ı deh-yek mütevellî-lıķ, ġākım-âne, nirh-âne, muhr-âne, car-âne, muġtesib-lıķ, mîr-âb-lıķ, kökbaşı-lıķ, şıķavul-lıķ, cuvâz aluķı, tēgirm‘n aluķı, ķolķa ķonalġa, otun s‘aman, ġaşer merdikâr, meçergde y‘r y‘ltey dēp żarar zaġmet y‘tkürmey ķalem ve ķadem tartsunlar.

Her kim bu hümâyün yarlıg-ı mihr-şu‘â‘-ı sipihr-irtifâ‘-ġa hilâf ķılsa mücrim ve güneh-kâr siyâset-ġa sezâ-vâr ve envâ‘-ı ‘uķûbetġa giriiftâr bolġusıdır dēp muhrluk nişân-ı ‘âlî-şân; târîh miij y‘tmiş üç, Aş yılı, Şafer ayı, dârü‘s-salşanat-ı Kâşġar vilâyeti-de bitildi.

[Mühür]

Bismil‘llâhi‘r-raġmani‘r-raġım

Allâhu lâ ilâhe illâ hüve‘l-ġayyü‘l-ķayyümu lâ te‘hużü-hu sinetün ve lâ nevmun lehu mā fi‘s-semâvâti ve mā fi‘l-arēi men ze‘l-lezî yeşfe‘u ‘inde-hu illâ bi‘izni-hi ya‘lemü mā-beyne eydî-him ve mā hâlfe-hum ve lâ yuġîşüne bi‘şey‘in min ‘ilmi-hi illâ bi mā şâ‘e vesî‘a kürsiyyühü‘s-semâvâti ve‘l-arēa ve lâ yeüdühu ġıfzu-humâ ve hüve‘l-‘aliyyil ‘azımu⁴⁵

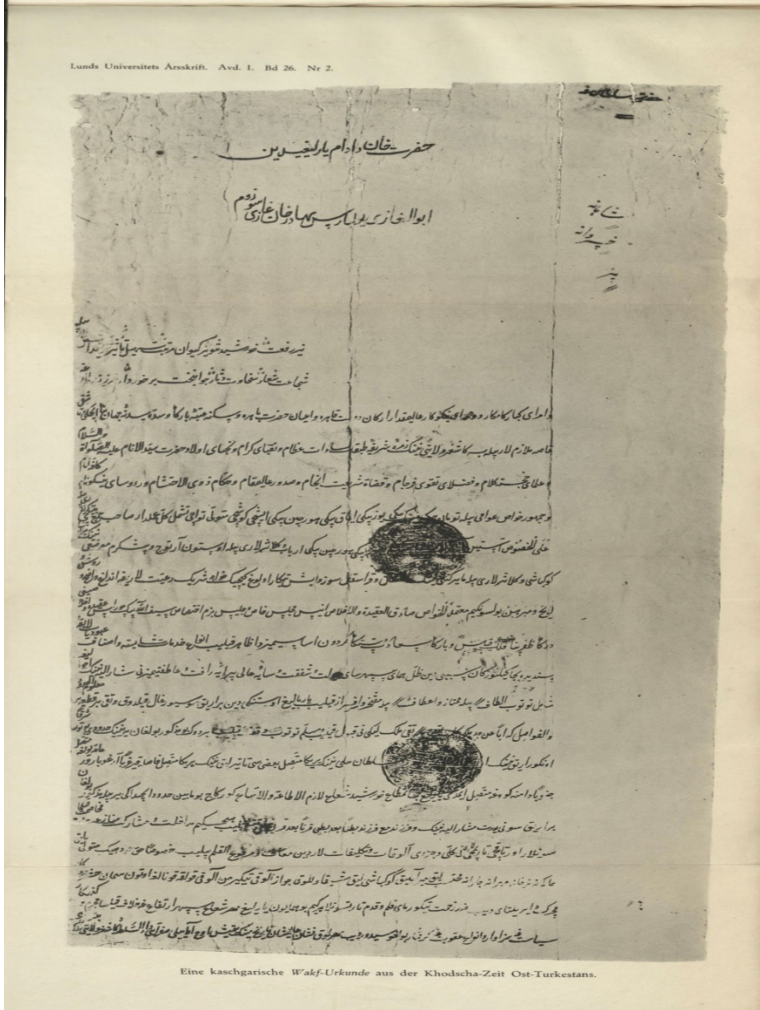
Yolbars Bahâdur Ħan ibn -ķuşbu devle- ‘Abdu‘l-llâh Ħan Ġâzî -ĥullede-

45 Kur‘an, II/255.

Ek 2: Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi MS Turk 70 Document 11/2 (seq. 16)

Ek 3: Raquette tarafından kullanılan Lund Üniversitesi Jarring Prov. 220 numaralı nüsha⁴⁶

46 Raquette, “Eine Kaschgarische Wakf-Urkunde aus der Khodscha-Zeit Ost-Türkestan”, 26.

The Budjak Tatars on the Polish-Ottoman Borderlands in the 16th and First Half of the 17th Centuries

XVI. ve XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Leh-Osmanlı Hududundaki Bucak Tatarları

Gáspár KATKÓ¹

ABSTRACT

After the collapse of the Great Horde in 1502, Tatars started to move from their former residences to the Crimean Khanate and later to the sanjak of Akkerman in the Ottoman Empire. This group formed the core of the Budjak Tatars and have been mentioned in 16th-century Ottoman and Crimean Tatar documents as Akkerman Tatars. In the second half of the 16th century, many Nogais arrived in the Budjak territory through the Crimean Khanate. Theoretically, they were subjects of the Crimean khan. However, because they were living in Ottoman territory, Ottoman bureaucrats' impact on daily life continuously increased. The Sublime Porte had to take responsibility for all their actions, which caused many problems between the Ottoman Empire and the Polish-Lithuanian Commonwealth, not to mention for the entire empire as well. Because of these troubles, the idea of repatriating them appeared before the Imperial Council, but this plan was never realized. On one hand, the Sublime Porte did not have the wherewithal to carry it out, while on the other hand, the Ottoman government needed the Budjak Tatars to defend the borderlands.

Keywords: Bessarabia, Budjak Tatars, Crimean Khanate, Nogai, Polish-Lithuanian Commonwealth

ÖZ

Altın Orda Devleti'nin 1502 yılında yıkılmasının ardından Tatarlar eski yurtlarını terk etmeye başlayarak Kırım Hanlığı ve Akkerman Sancağı'na yerleşmişlerdir. Bu grup, 16. yüzyıl Osmanlı ve Kırım Tatar belgelerinde Akkerman Tatarları olarak geçen Bucak Tatarları'nın özünü oluşturmuşlardır. 16 yüzyılın ikinci yarısında Kırım Hanlığı üzerinden Bucak topraklarına giderek daha fazla Nogay gelmiştir. Kağıt üzerinde Kırım Hanlığına bağlı olmalarına rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşadıkları için Osmanlı memurlarının bu grubun üzerindeki etkisi sürekli olarak artmıştır. Bucak Tatarları'nın Polonya – Litvanya Birliği'ne yaptıkları ani saldırılar gibi iki ülke arasındaki pek çok tartışmaya neden olan eylemlerinden Bâb-ı Âli sorumlu olmak durumunda kalmıştır. Bu sorunlardan dolayı 17 yüzyılın ilk yıllarında Divan-i Hümayun'un oturumlarında onların geri dönüşleri de gündeme gelmiştir. Bir taraftan padişahlar buna daha fazla katlanmak istememiştir. Diğer taraftan, Osmanlı İmparatorluğu devletinin sınırlarını koruması için Bucak Tatarlarına büyük bir ihtiyaç duymuştur.

Anahtar kelimeler: Besarabya, Bucak Tatarları, Kırım Hanlığı, Nogay, Polonya-Litvanya Cumhuriyeti

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Gáspár Katkó (Dr.),
Hungarian Research Institute, Budapest,
Hungary
E-posta: katko.gaspar@mki.gov.hu,
katkog@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0416-8260

Başvuru/Submitted: 24.11.2022

Kabul/Accepted: 12.12.2022

Atıf/Citation: Katkó, Gáspár. "The Budjak Tatars on the Polish-Ottoman Borderlands in the 16th and First Half of the 17th Centuries." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 33, 1 (2023): 127-145.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.70506>

Introduction

One often encounters the Budjak Tatars in English, French, German, Hungarian, Italian, Latin, Polish, Romanian, Russian, Crimean Tatar, and Ottoman Turkish sources, as well as in contemporary travel writings. Apart from a few letters, the Budjak Tatars lacked their own literary tradition, with all sources related to them having been written by outsiders. In addition, due to the sources being in disparate languages, very few works were written about them or their activities. Their roots are strongly connected to the quasi-state of the Nogai Horde, which was located hundreds of kilometers from the region of the Lower Danube on the bank of the River Volga. Most Budjak Tatars had come from that region, and after a brief stay in the Crimean Khanate, they then are seen to have settled down between the Prut, Dniester, and Danube Rivers.

The history of the Nogai Horde was written by V. V. Trepavlov in a book based on unpublished archival material from Russian collections and supplemented by data from chronicles in the Ottoman Turkish and Crimean Tatar languages.¹ Trepavlov gave little attention the Budjak Tatars, presenting their history only through their connections with one of the greatest clans of the Nogai Horde, the Mangit clan, and with the Crimean Tatars. This brief section saw Trepavlov rely on the observations in the famous Ottoman voyager Evliya Çelebi's *Seyahatname* [Book of Travels]. Based on Evliya's information, the Budjak Tatars are seen to have lived in the Ottoman territory under the control of the khan's representative, the Yali Agha, who levied taxes on behalf of the Crimean Khan. Trepavlov formed the opinion that the Budjak Tatars had lived under a dual Crimean-Ottoman authority throughout their history.²

Evliya's viewpoint is found in the short article by Halil İnalçık concerning the history of the Budjak in the first volume of *The Encyclopaedia of Islam*.³ The only problem with this assertion is that Evliya Çelebi's data were only valid for the middle of the 17th century. Furthermore, Trepavlov and İnalçık had extended the validity of this information to the earlier centuries but did not detail the nature of this dual authority. At the same time, Trepavlov covered them in a mere few pages, while İnalçık had to limit his article to the most relevant information due to page limitations.

Alper Başer's unpublished dissertation gives a more detailed picture of their history.⁴ Following in Evliya Çelebi's footsteps, he draws a more nuanced picture of this topic thanks to unpublished Ottoman archival materials. Based on Evliya Çelebi's work, Başer is of the opinion that the Budjak Tatars had lived under Ottoman-Crimean double authority, but unlike Trepavlov and İnalçık, he does not project the validity of Evliya's data onto previous centuries.

1 V.V. Трепавлов, *История Ногайской Орды*. (Москва: Восточная Литература РАН, 2001).

2 *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*. Beşinci kitap. Haz. Yücel Dağlı–Seyit Ali Kahraman–İbrahim Sezgin (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), 64; Трепавлов, *История Ногайской Орды*, 451

3 Halil İnalçık, "Budjak," *The Encyclopaedia of Islam*, vol. I, (Leiden: Brill, 1960), 1286.

4 Alper Başer, "Bucak Tatarları (1550–1700)" (Doktora tezi, T. C. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2010).

The history of the Budjak Tatars can only be understood in the context of Polish-Ottoman and Polish-Crimean Tatar relations. The sourcebooks by Zygmunt Abrahamowicz, Dariusz Kołodziejczyk, Hacer Topaktaş, and Ahmet Arslantürk provide good opportunities for studying this topic, as they contain Ottoman Turkish documents coming mainly from the Main Archive of Old Acts in Warsaw that were only recently published.⁵

This current article is based on published and unpublished Ottoman archival material from Warsaw and Istanbul, in addition to the secondary literature. In this article, I wish to outline how and when the Budjak Tatars appeared in Polish-Ottoman correspondences and how their relations had first developed with the Sublime Porte and the Crimean Khanate up until the first decade of the 17th century.

First of all, the introduction should clarify the geographical boundaries of the work. The phrase “Polish-Ottoman borderlands” has a much broader meaning than appears at first glance. In fact, while these two countries were separated from one another by the Dniester and Savran Rivers, their common borderlands were not limited to the region around these two rivers. The vassal states and sub-provinces on the northern border of the Ottoman Empire, which included Wallachia, Moldavia, and Transylvania, as well as the sanjaks of Silistra, Akkerman, Bender, and Özü, had strong impacts upon Polish-Ottoman relations. As a result, these territories essentially formed what one may refer to as the Polish-Ottoman borderlands. Budjak was situated among the Dniester, Prut, and Danube rivers and composed only a small part of this vast region.

Origin of the Mangit Clan and the Nogai

The territory of Budjak is now located in South Bessarabia (Moldavia and Ukraine) and had been inhabited by Turkic tribes prior to the Mongol invasion, among whom the Pechenegs and Cumans were the most powerful. Following Batu’s invasion in 1241-1242, new Turkic tribes settled in this region, which would become part of the Golden Horde up to the southern bank of the Lower Danube region and the East Carpathians. During the protracted collapse of the Golden Horde throughout the 14th century, the western edges of the Horde started to break away from the center. As a result, the Moldavian Voivodship was formed in 1359. At the beginning of the 15th century, the Voivodes of Moldavia extended their power over the country and annexed the territories of the Horde on the east bank of the Dniester.

5 *Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672.* Opracował Zygmunt Abrahamowicz, pod redakcją Ananiasza Zajączkowskiego. (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1959); Dariusz Kołodziejczyk, *Ottoman–Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century): An Annotated Edition of ‘Ahdnames and Other Documents*, (Leiden–Boston–Köln: Brill, 2000); Dariusz Kołodziejczyk. *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century); A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents.* (Leiden–Boston: Brill, 2011); Hacer Topaktaş–H. Ahmet Arslantürk, *Kanuni Sultan Süleyman Dönemi Osmanlı–Leh İlişkilerine Dair Belgeler (1520–1566)*. (İstanbul: Okur Kitaplığı, 2014).

On the ruins of the Kievan Rus' was born the Lithuanian Grand Principality, which had seized the Dniester-Dnieper regions from the Horde up to the northern coast of the Black Sea by taking advantage of the Golden Horde's internal struggles.⁶

Later, as the disintegration of the Golden Horde progressed into 15th century, the Crimean Khanate emerged under the leadership of Hadji Giray.

The Ottoman Empire played an important role in shaping the history of the region, as it continued to push into the Black Sea region after taking Constantinople, the last stronghold of the Byzantine Empire. Having closed the isthmus and only access to the Black Sea in the second half of the 15th century, the Ottoman troops took the southern coast of the Pontic region and the related areas close to the Black Sea, thus driving their enemies out.

In 1475, the Ottoman fleet successfully interfered with the internal clashes of the Crimean Tatar ruling elite and extended its power over the strongest successor state of the Golden Horde. Shortly after in 1484, the Ottoman troops along with the Crimean Tatar auxiliary troops took Chilia (Chilia Veche, Romania) and Akkerman (Bilhorod-Dnistrovskiy, Ukraine) from the Moldavian Voivodeship and gained control over the passage of the Lower Danube and the Dniester, from where they could seize the Budjak region easily. Not only the Ottomans but also the Crimean Tatars made efforts to seize a piece of the area. After the campaign to subdue Chilia and Akkerman, the Crimean Khan Mengli I Giray (r. 1466/1467, 1469–1474/1475, 1478/1479–1515) regained Budjak from the Sublime Porte. Then a little later in 1498, his troops took the territory between the Dniester and Dnieper rivers from the Lithuanians. Under the khan's command, a new stronghold was built there in 1498, which later formed the basis of Djankerman and the Ottoman Özü (Ochakiv, Ukraine) eyalets.⁷

The next remarkable transformation in the region occurred in 1538 when Süleyman the Magnificent (1520–1566) took from the Voivode Petru Rareş (r. 1527–1538) a small part of the Moldavian territory between the Prut, Dniester, and Bug rivers and the Danube Delta. The Moldavian campaign was the last important step in the struggle for control of the entire Black Sea region. For almost one and half centuries, the Ottoman Empire subjected the basin of the Black Sea to its rule. Thus, the Ottoman Empire incorporated the newly seized lands into its own administration. The Prut-Dniester-Lower Danube region became the territory of Akkerman sanjak, and the region between the Dniester and Dnieper rivers was the territory of Özü eyalet.

In spite of having constant rulers, the presence of Tatars never ceased in the region. For example, in the 14th century and the first two decades of the 15th century, the Tartars were

6 Aleksander Jablonowski, "Litvanya Büyük Prensiği'nin Güneydoğu'da Türkler ve Tatarlarla Olan Hududu," *Türk Dünyası Araştırmaları* 61 (1989), 187–188; Halil İnalçık, "Budjak," *The Encyclopaedia of Islam*, vol. I, (Leiden: Brill, 1960), 1166.

7 Leszek Podhorodecki, *Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1987), 68. Caroline Finkel – Victor Ostapchuk, "Outpost of Empire. An Appraisal of Ottoman Building Registers as Sources for the Archeology and Construction History of the Black Sea Fortress of Özi," *Muqarnas. An Annual on the Visual Culture of the Islamic World* 22 (2005): 152.

under the control the Shirin Clan, who resided there in the winter.⁸ This was testified to in 1618 when İbrahim Peçevi, the famous Ottoman chronicler, met with the vestige of the Shirin there on his journey to see the remnants of the tomb of the Shirin Clan next to the city of Bender (Thighina, Moldova).⁹ Furthermore, the name of Bender appeared on a coin of the Crimean Khan Mengli I Giray in 1499.¹⁰

At the end of the 15th century, when the Ottomans had gained Chilia and Akkerman and the Crimean Tatars had captured Oczaków, thousands of Tatars settled in the Empire with Sultan Bayezid II's consent.¹¹ After the collapse of the Great Horde in 1502, Mengli I Giray sheltered many Tatars from the Great Horde's territories that had previously belonged to the powerful Mangit Clan.¹²

The origin of the Mangits, who were the leading clan of the Nogai Horde, stretches back to the region of the River Onon in Mongolia. The Mangits were originally a Mongolian tribe that had relocated hundreds of miles away from their homeland during the reign of Genghis Khan. They later were assimilated into the Kipchak Turkic tribes, but retained their original tribal name to form the core of the Mangit Clan. In the 1360s, the Mangits proceeded from Bukhara to the Rivers Emba and Yaik (now known as the Ural River), extending their influence over the local nomads.¹³ Initially, this territory was merely called Mangit Yurt. The term Nogai Horde appeared later on at the end of the 15th century.¹⁴

Nogai as a term was taken from the Mongolian language and means dog. At that time, however, Nogai was used as a given name well-known in the Golden Horde. In the second half of the 13th century, a Genghisid prince named Nogai lived in the Horde and was the grandson of Jochi. Nogai converted to Islam around 1262-1263 and established his residence between the Don and Danube Rivers.¹⁵ In 1272, he married Euphrosina, the illegitimate daughter of Byzantine Emperor Michael VIII Palaiologos (r. 1261–1282). Afterward, Nogai participated in the campaigns of his father-in-law, intervening in the struggles of the Serbian and Bulgarian states.¹⁶ By the end of the 13th century, he had succeeded in strengthening his position in the region and could cut free from the center of the Horde, a fact well testified by the coins from around Isaccea that were minted with the names of Nogai and his son Cheke in Arabic and

8 Александр Середа, *Силистренско-Очаковският еялет през XVIII – нач. на XIX в. Административно – териториално устройство, селища и население в Северозападното Причерноморие*, (София: Дню Мира, 2009), 16–17.

9 *Târih-i Peçevi*. I. (İstanbul: Matbaa-i Âmiri, 1281/1864), 475.

10 İnalçık, “Bender”, 1166.

11 Başer, “Bucak Tatarları”, 19–20.

12 Трепавлов, *История Ногайской Орды*, 450.

13 Vadim V. Trepavlov, *The Formation and Early History of the Mangit Yurt*, (Bloomington, Indiana: Indiana University, Research Institute for Inner Asian Studies, 2001), 4–6.

14 Трепавлов, *История Ногайской Орды*, 450.

15 István Vásáry, *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 71–72.

16 Vásáry, *Cumans and Tatars*, 79, 88–89.

Greek letters.¹⁷ Mentioning here that Nogai had no relation to the Nogai who settled the region in the 16th century is important.¹⁸

In the 14th century when the Golden Horde's western territories started to break away from the center, the eastern parts also began to cut free from the Horde, which provided the Mangit Clan with an opportunity to uprising. The most important personality of the early history of the Nogai Horde was Edige, who led the Nogais in the 1380s and 1390s. By taking advantage of the unexpected consequences of Timur Lenk's campaign against the Golden Horde in 1395, he extended his suzerainty to the Volga region. Although the Nogai Horde had a few attributes of a nomadic state, Edige could not establish any legal power in the region, as he had no claim to divine rule. He tried to compensate for his lack of Ghengisid lineage by tracing his pedigree back to Baba Tükles, a legendary Central Asian Islamic saint, but this was not accepted among the Tatars. As a result, Edige had to forego legitimizing his reign over the Steppe. He and his descendants had to be satisfied with the rank of beylerbey.¹⁹ Despite these difficulties, the Magits occupied an important role in the leadership of the Golden Horde and its successor states.²⁰

In the 1480s, the Mangits began to seek ties with the Giray Dynasty in the Crimean Khanate, when Beylerbey Timur bin Mansur, a member of the Mangit Clan in the Great Horde, fled from the internal conflicts in the Horde and found sanctuary in the court of Mengli I Giray. Timur bin Mansur strengthened his relations with the Girays by giving to the Crimean Khan his daughter, Nur Sultan.²¹ Later, many of them could choose a wife from among the Giray princesses, although at first only members of the Shirin Clan had the right to marry them.²² A few years later, Djankuvvat, nephew of Timur bin Mansur, appeared at the court of Mengli I Giray. After the collapse of the Great Horde, Timur's son Tavakkul (who simultaneously offered his service to Mengli I Giray and the grand prince of Moscow, Vasili III) finally entered into the service of the khan. In the Crimean court, Tavakkul became an expert on external relations and maintained contact with the Grand Duchy of Moscow and Lithuania, being well-known in both courts.²³ After his death, the Mangits maintained this position in the Crimean Khanate.

17 *Ibid.*, 89–91.

18 Трепавлов, *История Ногайской Орды*, 449–450.

19 Trepavlov, *The Formation*, 21; Mária Ivanics, "A Nogaj Horda – a nomád biarodalom szervezés egyik lehetséges útja," in *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*, eds. Balogh, László–Keller, László (Budapest: Balassi, 2004), 154–155; Devin Deweese, *Islamization and Narrative Religion in the Golden Horde. Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition* (Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1994), 420–442.

20 Trepavlov, *The Formation*, 16–17, 20.

21 Трепавлов, *История Ногайской Орды*, 130.

22 А. М. Некрасов, "Женщины ханского дома Гиреев в XV–XVI вв.," *Восточная Европа в древности и средневековье*. Москва: Наука, 1978. <http://portal-credo.ru/site/?act=lib&id=1785> (Accessed July 31, 2014); Ilya V. Zaytsev, "The Structure of the Giray Dynasty (15th–16th Centuries): Matrimonial and Kinship Relations of the Crimean Khans," in *Kinship in the Altaic World. Proceedings of the 48th PIAC*, eds. Elena V. Boikova – Rostislav B. Rybakov (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006), 341; Alper Başer, "Kırım Hanlığı Tarihinde Mangit Kabilesi," in *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, ed. Yücel Öztürk. (İstanbul: Çamlıca, 2015), 79–80.

23 Трепавлов, *История Ногайской Орды*, 131.

For example, under the reign of Sahib I Giray (r. 1532-1551), Devey Mirza managed external relations in the Crimean court.²⁴

The base camps of the Crimean Mangits were situated among the isthmus of the Crimean Peninsula, Or Qapi (Perekop), and the Dnieper, although the geographical names refer to locations on the peninsula near Gözleve (Kozlov, Ukraine).²⁵ This territory was formerly the base camp of the Mangits of the Great Horde; however, it was occupied in 1503 by Mengli I Giray, and thus the Mangit tribe became a part of the Crimean Khanate.²⁶

The Budjak Tatars on the Ottoman–Polish Borderlands

After the collapse of the Great Horde, Mengli I Giray forced many Tatars to relocate to the Budjak region, thus preventing their intended migration beyond the River Volga. Later, they would come from remote parts of the former territory of the Great Horde to the Crimean Khanate and lands of the Ottoman Empire among the Danube, Prut, and Dniester rivers.²⁷ In the first half of the 16th century, these newcomers formed the core of the Budjak Tatars, with Crimean Tatars and Nogais settling there as well in the latter half of the century. The Ottoman and the Crimean Tatar sources did not initially refer to this company as Budjak Tatars. They only began being mentioned by this name in the second half of the 17th century in Oriental documents that would later spread worldwide.²⁸ In the 16th century, Ottoman and Crimean Tatar documents alluded to the Tatars settling between the Rivers Prut and Dniester as Akkerman Tatars (*Akkerman Tatari*), which was a generic term for all nomads, regardless of whether they'd come from the Crimean Khanate or beyond the River Volga. In the 16th century, the terms Akkerman Cossack (*Akkerman Kazağı*) and the Tatar Cossack (*Tatar Kazağı*) were often encountered, both of which refer to the Akkerman Tatars.

The capture of Bessarabia in 1538 from the Moldavian Voivodeship, as well as the region between the Dniester and Dnieper Rivers from the Crimean Khanate, accelerated the settlement of the Tatars in the Budjak region. Upon changing their base camp, the Crimean khan partly lost suzerainty over them. In the years to follow, the Ottoman bureaucrats started controlling them. Henceforward, the khan was the commander-in-chief of the Tatars living in the sanjaks of Akkerman and Özü when he led them against Moscow or participated in the campaigns of

24 Kołodziejczyk, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania*, 75–80, 84, 97, 301–302, 429, 456.

25 Трепавлов, *История Ногайской Орды*, 132, 224; Henryk Jankowski, *A Historical-Etymological Dictionary of Pre-Russian Habitation Names of the Crimea* (Leiden–Boston: Brill, 2006), 695–697.

26 *Ibid.*, 132; *Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı*, présenté par Alexandre Bennigsen, Peter Nail Boratav, Dilek Desai ve et Chantal Lemercier-Quelquejay (Paris–The Hague: De Gruyter Mouton, 1978), 12.

27 *Ibid.*, 450.

28 Başer, “Bucak Tatarları”, 2. Feridun M. Emecen, “Osmanlıların Vahşi Sınırları: XVI. Yüzyıl Arşiv Kayıtlarından Evliya Çelebi’ye Akkerman-Bender-Özü Kesimi,” *Türklük Bilgisi Araştırmaları* 44 (Aralık 2015): 218–219.

the Sublime Porte.²⁹ During these military actions, the khan had to take responsibility for their transgressions. For example, when Devlet I Giray (1551–1577) led a raid in 1564 on the lands of the Grand Duchy of Moscow, he took some Tatars from the sanjaks of Özü and Akkerman with him. During the campaign, a portion of them did not follow the khan; instead, they invaded Ukraine and pillaged many villages in the surroundings of Bar and Velen, abducting some of the inhabitants and taking their goods. As an organizer of the campaign, the Sublime Porte ordered the khan to maintain discipline among them during the actions, to release prisoners, and to punish those who (in defiance of the sultan's order) had violated the peace treaty between the Ottoman Empire and the Polish-Lithuanian state.³⁰ In 1578, a similar case occurred when a group of Akkerman Tatars had joined the Crimean Tatars on their way to Moscow without having obtained any kind of any permission from the khan or the sultan and sacked a few villages on the Ottoman-Polish borderlands.³¹ According to peace treaties between the Polish-Lithuanian State and the Crimean Khanate in the 16th century, the khans in principle had to take responsibility for the Tatars from Akkerman and Özü. Sometimes this point of the treaty could not be fully enforced. When Sahib I Giray and the Polish ruler Zygmunt I (1506–1548) signed a new peace treaty in 1539, the khan could not promise to keep back the Tatars in the Akkerman and Özü regions because they lived in the lands of the Ottoman Empire and were considered subjects of the sultan.³² This situation changed later on once a new peace treaty was concluded in 1522. In the new document, Devlet I Giray accepted responsibility for the Tatars settled in Akkerman and Özü on behalf of Süleyman the Magnificent.³³ From this time until the end of the 16th century, the Crimean khans (with exception of the Tatars in Doburdja) swore an oath on behalf of the Tatars living in the empire that no one would violate the peace treaty between the Crimean Khanate and the Polish-Lithuanian Commonwealth.³⁴ In the first half of the 17th century, this point was occasionally omitted from documents, and the khans took this oath only on behalf of the Crimean Nogais.

In fact, the local Ottoman officials were involved in the problems of the Budjak and Özü Tatars, as they'd caused the Sublime Porte many hardships. As their numbers grew, these problems later intensified. Between the Ottoman Empire and Poland-Lithuania, the long poorly marked border led to many violations. Hence, Jakub Willanowski, the royal envoy to Constantinople in 1539, had an instruction from the royal court to establish a firm border between

29 Marcin Broniewski, *Tartariae Descriptio. Opis Tatarii*. Przekład Ewa Śnieżewska. Redakcja Magdalena Mączyńska (Łódź: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, 2011), 82; *Documente privitoare la istoria Românilor. Urmare la colectiunea lui Eudoxiu de Hurmuzaki. Suplementul II. Vol. I. 1510–1600*. Documente culese din arhive și biblioteci polone coordonate, adnotate și publicate de Ioan Bogdan cu traducerea franceză a documentelor polone de I. Skupiewski (București, 1893), 340–341.

30 *6 numaralı mühimme defteri (972/1564–1565) <Tipkıbasım>* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995), 49/97.

31 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Mühimme defteri (MD) 35, 256/646.

32 Kolodziejczyk, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania*, 509, 716.

33 *Ibid.*, 509, 744.

34 Kolodziejczyk, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania*, 756, 770, 778.

the two countries and resolve the problems related to the Tatars grazing in the vicinity of the Ottoman-Polish borderlands.³⁵ The king quite often protested against the Tatars of Akkerman and Özü crossing the Dnieper and the Dniester Rivers and grazing on the Polish side of the border without any permission from him whatsoever. The Tatar shepherds denied it, asserting that the only pastures they used were never owned by the king or the Polish dignitaries. In their opinion, these lands next to the Dnieper had been the khan's property, while the grazing grounds next to the Dniester had been in the possession of the Moldavian Voivode. Having promised to resolve these issues, Süleyman the Magnificent issued a detailed edict in 1541 ordering the sanjak governor of Akkerman and the kadi of Akkerman to set about rectifying the borders and to forbid the Tatars from crossing these boundaries and grazing on the king's estates.³⁶ In November 1542, Silistra Sanjak Governor Osman Shah³⁷ sent the king a letter asking him to send representatives who would cooperate with the kadis of Akkerman and Bender in order to mark out a border close to Özü.³⁸ Acting within his own jurisdiction, Osman Shah sent many letters to the Polish members of the committee and recommended consulting with the elders living close to Akkerman and Chilia on the location of borders. Many of them recalled that the border ran alongside the Savran River, because that was where the khans' representatives had collected the pasturing fees, from which the sultan had been taking his own share. The Poles did not accept this solution and demanded that the border be established south of the Savran at the Kodima River.³⁹ By considering the friendship between the king and the sultan, Osman Shah agreed with the claims of the Polish members of the committee; however, he could not decide on this question alone and awaited further instructions from

- 35 Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea* (București: Editura: Academia Republicii Socialiste România, 1979), 26.
- 36 Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Koronne Warszawskie [here after AGAD, AKW], działy turecki, k.68, t.68, nr. 148; Hacer Topaktaş–H. Ahmet Arslantürk, *Kanuni Sultan Süleyman Dönemi Osmanlı–Leh İlişkilerine Dair Belgeler (1520–1566)* (İstanbul: Okur Kitaplığı, 2014), 92–94; *Katalog dokumentów tureckich*, 67.
- 37 Michael J Polczynski, *The Wild Fields: Power and Space in the Early Modern Polish/Lithuanian Frontier*. A Dissertation submitted to the Faculty of the Graduate School of Arts and Sciences of Georgetown University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in History. (Washington DC, December 18, 2016): 202–210; Presumably Osman Shah was identical with that sultanic descendant who in 1550s and 1560s governed the sanjaks of Bosnia, Morea Tirhala (Trikala) and Inebahti (Lepanto). See Géza Dávid, *Egy szokatlanul magabiztos török főember: Oszmán Sah (Keletkutatás 2010. ősz)*, 121–125.
- 38 AGAD, AKW, działy turecki, k.68, t.85, nr.176; Topaktaş–Arslantürk, *Kanuni Sultan Süleyman Dönemi Osmanlı–Leh İlişkilerine Dair Belgeler*, 105; *Katalog dokumentów tureckich*, 74–75.
- 39 *Katalog dokumentów tureckich*, 76. Maybe this example can demonstrate how the Ottomans were uninformed about geographical relations of the empire. Another instance from the first half of the 17th century can strengthen this example. In 1640, during negotiations, Wojciech Miaskowski, the envoy of Władysław IV Waza (1632-1648), entered into debate with the grand vezir as to who possessed the Kudak Fortress at upper reaches of the Dneper. As the grand vezir did not know the location of these places, Miaskowski sketched with a stick in the sand the Dniester, the Dnieper, the Bug, Özü, Kiev and the Black Sea. So long as he explained the geographical relations of the region, the grand vezir believed his claims. *Wielka legacja Wojciecha Miaskowskiego do Turcji w 1640 roku*. Opracował Adam Przyboś (Warszawa–Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985), 64; Dariusz Kołodziejczyk, “Inner Lake or Frontier? The Ottoman Black Sea in the Sixteenth and Seventeenth Centuries,” in: *Enjeux politiques, économiques et militaires en mer Noire (XIVe–XXIe siècles)*. Études à la mémoire de Mihail Guboglu, sous la direction de F. Bilici, I. Căndea, A. Popescu (Braila: Istros 2007), 132.

the Sublime Porte.⁴⁰ Nevertheless, no precise designation of borders ever came to pass. The Poles would not accept the repeated proposal of the sultan and, wishing to assert their own demands, insisted that the line be drawn at the Kodima River. Under the leadership of Mikołaj Sieniawski, 20,000 Polish soldiers went to the Kodima River. Osman Shah did not desire a clash, so he retreated to Silistra.⁴¹ In the end, the two states proved unable to settle upon a common border until 1703.⁴²

Because neither the Ottoman nor the Crimean authorities could prevent the Tatars from crossing the Dniester or the Dnieper Rivers and grazing on the king's land, another solution had to be found to deal with this problem successfully. When the Polish-Ottoman peace treaty was concluded in 1553, the two states came to an agreement to stop the Tatars' passage to the Polish side; and the sanjak governors of Akkerman and Silistra, along with other Ottoman officials, would take care of them. Furthermore, the Tatar pastors had to pay a fee for grazing on Polish lands.⁴³ The Porte made the sanjak governor of Akkerman responsible for preparing a registry of the Tatars' livestock and for collecting all the fees in the presence of the Polish and Ottoman commissioners. Once the Tatars fulfilled all their duties, they were left free to graze their livestock wherever they pleased.⁴⁴ Moreover, the Ottoman authorities had to pay attention that no one crossed the border who hadn't paid the fee or registered their livestock.⁴⁵ Although these processes would have been ideal on their own, the realities of the area overwrote the concluded peace treaties. Tatar shepherds disregarded these documents and did everything they could to avoid paying the grazing fee, which was easy because nobody could specify the exact borders. Not only did the Tartars exploit these disorderly conditions, but sometimes so did the Poles. This is testified to by a letter written from Sultan Süleyman to King Sigismund I in 1544, demanding that no Polish tax collector dare collect any tribute from the Ottoman subjects at sites that had formerly belonged to Muslims.⁴⁶ Apart from trespassing, the robbing and pillaging the Tatar shepherds did caused many problems for the Ottoman and Polish-Lithuanian states. While grazing their livestock on the Polish side, many shepherds sacked villages. As the number of Tatar inhabitants grew in the Budjak region and the sanjak of Özü, the situation became even worse. In 1557 when a famine broke out among the Nogai Horde

40 *Katalog dokumentów tureckich*, 76–77.

41 AGAD, AKW, dział turecki, k.68, t.78, nr.165; Topaktaş–Arslantürk, *Kanuni Sultan Süleyman Dönemi Osmanlı–Leh İlişkilerine Dair Belgeler*, 106–108; *Katalog dokumentów tureckich*, 77–78; Kołodziejczyk, *Ottoman–Polish Diplomatic Relations*, 59.

42 Kołodziejczyk, *Ottoman–Polish Diplomatic Relations*, 152–153, 157–158.

43 *Ibid.*, 238, 251, 258, 273, 282, 287, 296, 306, 317.

44 *5 numaralı mühimme defteri (973 / 1565-1566) <Tıpkıbasım>* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1994), 28–30/70, 32/77; *7 numaralı mühimme defteri (975–976/1567–1569) <Tıpkıbasım>* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1999), 641/1784; AGAD, AKW, dział turecki, k.70, t.212, nr.409. AGAD, AKW, dział turecki, k.70 t.214 nr.412; Topaktaş–Arslantürk, *Kanuni Sultan Süleyman Dönemi Osmanlı–Leh İlişkilerine Dair Belgeler*, 262–266; *Katalog dokumentów tureckich*, 180–183.

45 6 numaralı mühimme defteri, 87/ 179.

46 AGAD, AKW, dział turecki, k.68, t.168, nr.321; Topaktaş–Arslantürk, *Kanuni Sultan Süleyman Dönemi Osmanlı–Leh İlişkilerine Dair Belgeler*, 211–212; *Katalog dokumentów tureckich*, 147–148.

a few 1,000 kilometers from Budjak, some of the Nogai left the Volga region and went to the Crimean Khanate.⁴⁷ The famine not only concerned the Volga Nogais; the subjects of the Crimean Khanate also suffered the same trouble. In 1559, a group from the khanate crossed the Dnieper River and started to pillage the local inhabitants of the Ottoman Empire. Some of the Crimean Tartars remained in the region of Akkerman and Chilia, while others proceeded to Moldavia where they caused many troubles for the Moldavian inhabitants.⁴⁸ Yet another group became desperate and, in spite of the sultan's strict command, started to sell their relatives to slave traders.⁴⁹

According to the correspondence among the Ottoman and Polish authorities, if the Budjak Tatars launched an attack against the Polish-Lithuanian territory, the king would write to the sultan rather than the khan. Due to the sultans' instructions, the sanjak governors of Akkerman, Bender, and Silistra had to deal with these cases. In 1565 when Tatars from the sub-province of Akkerman infiltrated Poland, the local commander Hasan Pasha was commissioned to stop them in Moldavia and return their prisoners.⁵⁰ When Selim II received news of the joint actions of the Dobruja and Akkerman Tatars regarding the looting of Polish territories, the sultan sent a letter to the sanjak governor of Akkerman, ordered him to go to the river crossings on the Dniester, wait for them, and stop their entry into Polish territory.⁵¹ The following year when the sanjak governor was unable to prevent them from crossing the Dniester, he merely tried to seize the Tartars' captives as they returned home.⁵² In 1578, 600 Tatars from the sanjak of Akkerman assembled to form a campaign organized by Mehmed I Giray, but they had no permission from the sultan or the khan. In this case, the commander of Bender had to halt their crossing at the Dniester.⁵³ Another Ottoman source reported a raid by Akkerman Tatars who'd dragged away the king's subjects in 1591. The Porte commanded the sanjak governor of Akkerman to take captives from the Tatars and to send the leader of the raid, Djanesh Aga, to the Sublime Porte along with his men.⁵⁴

On account of the frequent pillaging by Akkerman and Özü Tatars, the Ottoman and Polish representatives had to meet many times and somehow find a solution to this problem. In 1568, Piotr Zborowski as the envoy of King Sigismund II Augustus met personally with the sanjak governor of Akkerman and requested that he detain the Akkerman Tatars. Of course, the sanjak governor had promised in accordance with the sultanic order to prevent their crossing the Dniester, and if that did not work out, the sanjak governor would seize their captives when

47 Трепавлов, *История Ногайской Орды*, 359.

48 *3 numaralı mühimme defteri (966–968/1558–1560) <Tipkibasım>* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1993), 305/984.

49 *3 numaralı mühimme defteri*, 505/1500.

50 *6 numaralı mühimme defteri*, 305/ 651.

51 *7 numaralı mühimme defteri*, 55/151.

52 *7 numaralı mühimme defteri*, 639/1781.

53 BOA, MD1 34, 233/496.

54 BOA, MD 69, 21/39; BOA, MD 69, 85/169.

they returned home. At the same time, the sanjak governor reminded the Polish castellan Zborowski that Tatar raids were only an aftermath of the attacks by the Zaporozhian Cossacks, who often sacked the Crimean and Ottoman territories. When conveying the sultan's message, the sanjak governor asked him to hold the Cossacks back in exchange for them keeping the sultans' subjects back.⁵⁵ Despite the envoys of the two states returning to this problem in the 16th and 17th centuries, the Ottoman authorities appeared completely helpless in the face of these attacks and were only able to deprive the Tartars of their captives. In the second half of the 16th century, the situation became worse once the subjects of the Crimean khans moved to the Ottoman Empire *en masse* and settled in the sanjaks of Akkerman and Özü. When a famine broke out in the Crimean Khanate again in 1580, thousands of Tatars moved to Budjak or around Silistrea and Vidin.⁵⁶ They would later cause much harm and damage, not only for the Polish-Lithuanian state but also for the Ottoman Empire. Perhaps the severity of the situation is demonstrated by the fact that King Sigismund III Vasa (1587–1632) asked the sultan in 1597 to remove them from Budjak.⁵⁷ The sultan did not meet his request, but nevertheless, King Sigismund III repeated it whenever possible.

As previously mentioned, the newcomers caused trouble not only for the Polish-Lithuanian Commonwealth but also for the Ottoman Empire. As the number of Tatars increased in the region, their clashes became more frequent with the local sanjak governors and the two Romanian Voivodeships. In 1557, one of the first Nogai groups started to sack villages in Moldavia and Wallachia.⁵⁸ In 1571, the Moldavian Voivode sent a letter to the sultan, informing him that the Tatars grazing on the other side of the Dniester River had kidnapped 22 of his subjects on the way to their mills. Ten of them escaped, while the sanjak governor of Akkerman was ordered to find rest of the captives.⁵⁹ In 1587, the Sublime Porte commanded the abovementioned Djanesh Aga, one of the local Tatar dignitaries, to punish his men who had pillaged a few Romanian villages on their way to Poland.⁶⁰ At the beginning of the 17th century, the Akkerman Tatars launched attacks on local settlements. For example, a group of Akkerman, Bender and Crimean Tatars infiltrated the neighborhood of Babadag in 1602 and proceeded to hide with assistance from the local Tatar villagers. The sanjak governor and the kadi of Silistra had a detailed list of the participants and were required to punish the gang once they'd been stopped.⁶¹ Another document is found from 1604 that provides information

55 *Podróże i poselstwa polskie do Turcji a mianowicie: Podróż E. Otwinowskiego 1557, Jędrzeja Tarnowskiego komornika j. k. m. 1569, i Poselstwo Piotra Zborowskiego 1568*. Przygotowane do druku z rękopismu przez J. I. Kraszewskiego (Kraków: Nakładem Wydawnictwa Biblioteki Polskiej, 1860), 65–67.

56 Başer, "Bucak Tatarları", 26.

57 *Katalog dokumentów tureckich*, 228.

58 *3 numaralı mühimme defteri*, 305/894.

59 *12 numaralı mühimme defteri (978–979~/1570–1572) <Tıpkıbasım>* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1996), 122/159

60 BOA, MD 64, 70/212.

61 BOA, MD 75, 90/154, 91/155.

about another attack of Akkerman and Bender Tatars on Moldavian villages.⁶² Due to these problems, the Imperial Council began to consider resettling the Tartars who had come to this region without the permission of the sultan or the khan back to their earlier home in the Crimean Khanate. No local Ottoman official should be noted to have been able to hinder their roving in the first two decades of the 17th century. After a time, the Ottoman Empire began to treat them as subjects, which is no surprise seeing as how the Sublime Porte was responsible for their actions. This is very clear from the diplomatic correspondence between the Imperial Council and the Polish-Lithuanian Commonwealth and Crimean Khanate. These documents made sharp distinctions between the Akkerman Tatars and the subjects of the Crimean khan, which included the Nogai. Here I wish to only mention two cases. First, the Akkerman sanjak Governor Hasan informed the Sublime Porte in 1564 that Akkerman Cossacks, Dobruja Tatars, and Nogai had crossed the Bug, harassed the Tatar shepherds grazing along the Dnieper, and stolen their livestock, later reappearing close to Akkerman and pillaging a few villages.⁶³ The Crimean Khan Devlet I Giray was commanded to put the matter in order, and the Sublime Porte ordered him to resettle his subjects in the territory of the khanate.⁶⁴ The letter makes no mention of whom he had to resettle to the Crimean Khanate, but one can infer from the sources that the khan was responsible for the Nogai in this situation. The case of the Dobruja Tatars was already clear, because they were undoubtedly subordinates of the sultans and obligated to perform military service in the Ottoman army.⁶⁵ In this context, the term Akkerman Cossack might also stand for the Akkerman Tatars who usually fought under the khans' banner. Since the second half of the 16th century, however, the Ottoman sultans had demanded their military service in defense of the Ottoman Empire. The Nogai who had come from the Volga region were obviously subjects of the Crimean khans, but when they left the Crimean Khanate and arrived in Ottoman lands, they began being referred to as Akkerman Tartars after a while. In summary, Akkerman Tatars were of Nogai ancestry, but the Sublime Porte began referring to them as Akkerman Tatars and not Nogai once they started treating the Nogais and other Tatar groups as belonging to the empire.

A correspondence from the Imperial Council dated from 1608 and 1609 exists in which the differences between the Akkerman Tatars and the Nogai are easily identifiable. According to the documents, roughly 1,500 Crimean Tatars and Nogai had come from the Crimean Khanate a few years earlier and settled in the triangle of Akkerman, Bender, and Chilia, where they lived a life similar to that in the Crimean Khanate. In addition to shepherding, they also started to attack and sack the local Tatar farmers and Romanian villagers. Their arbitrary actions caused

62 BOA, MD 76, 29/70.

63 *6 numaralı mühimme defteri*, 210/ 452.

64 *6 numaralı mühimme defteri*, 217/ 463.

65 Mustafa Tayyip Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân* (İstanbul: İşaret, 2008³), 86–90; BOA, MD 70, 110/ 209, 110/210; Hurmuzaki, Supplementul II. Vol. 340–341; Dávid Géza–Fodor Pál, „Az ország ügye mindenek előtt való.” *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552)*. (Historia oikmánytárak, I.) (Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 2005), 277, 279, 351, 352, 390, 391, 397.

a great disturbance in local trade, and thus the sanjak governors of Akkerman and Bender were ordered to return them to the Crimean Khanate.⁶⁶ These governors appear to have been unable to solve this problem on their own or to have made no effort to do so, because half a year later, Shahin Khan Giray received an order with the same message.⁶⁷ A year later, a group of Tatars cooperated with a well-known local robber, Fındıklı Musa. Together they attacked a few villages in Moldavia.⁶⁸ Because the Ottoman officials had been unable to resolve this problem for an extended period, the Sublime Porte involved local Tatar leaders. This proved necessary in 1609, when another case occurred that further worsened the situation. According to unpublished archival material, a group of Zaporozhian Cossacks returning home from the Danube Delta had attacked merchants and farmers headed to Chilia. Their intended victims, however, abandoned everything and escaped. The Tatars ransacked the survivors and brought back their goods and livestock. They then went on to rob travelers passing through the area and completely pillaging the neighborhoods of Isaccea and Chilia. Consequently, the local Tatar leaders who had the same background had to force them back beyond the Dnieper.⁶⁹ This endeavor appeared to have been unsuccessful, as the Sublime Porte then appointed Daoud Kapujibashi to solve the problem.⁷⁰

Although the Akkerman Tatars caused the Ottomans many problems, the Sublime Porte could not stand to renounce their power in peace and war, and apart from the Crimean rulers, the Ottoman sultans also commanded auxiliary Tatar groups. Meanwhile, in the second half of the 16th century, the Zaporozhian Cossacks began attacking Ottoman territories more frequently, and the Porte endeavored to use every resource to defend the region. During the great campaigns in particular, when the troops of the greater sanjaks and fortresses were significantly reduced, the Sublime Porte required the Tartars' weapons. Contemporary Ottoman sources mentioned these Tatars as being Akkerman Cossacks or Tatar Cossacks, which can be misleading at first because the Cossack-Kazak terminology in the world of the steppes had a slightly different meaning, where it signified vagabond or freemen. According to Mihnea Berinde's research, the Akkerman or Tatar Cossaks were irregular forces similar to the Zaporozian Cossacks. In 1574, one of their leaders, İsa Kodja, received a *timar* estate from the sultan with the support of the khan for his service during the Crimean Tatar campaign to Moscow.⁷¹ In the same year, he had to prove himself worthy of the sultan's favor. When the former Voivode of the Moldavia, Ioan Vodă, went to Moldavia with a troop of 20,000 men, the Sublime Porte organized an army against him. The Porte mobilized the troops of the neighboring sanjaks and vassal states,

66 Tahsin Gemil *Relațiile Țărilor Române cu Poarta Otomană în documente turcești (1601-1712)* (București: Direcția Generală a Arhivelor Statului din Republica Socialistă, 1984), 123–124.

67 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Kamil Kepeci tasnifi (KK) 71, p. 135.

68 BOA, KK 71, p. 39.

69 BOA, MD 78, 200/517, 200/518, 747/ 1948.

70 *Ibid.*, 358/921.

71 Mihnea Berindei, "Le problème des « Cosaques » dans la seconde moitié du XVIe siècle. A propos de la révolte de Ioan Vodă, voievode de Moldavie", *Cahiers du monde russe et soviétique* XIII/3 (1972) 343.

including units from the province of Rumelia and the Janissaries, as well as 5,000 men from the Transylvanian Voivodeship. During this operation, İsa Kodja, who was known as Aga of Cossacks in Akkerman, had to hold back the invaders until the arrival of the main troops.⁷² A few years later in 1578, his name appeared in Ottoman documents, with the Sublime Porte ordering him and the local Tatar leaders to go to Bender and defend the areas around the city and the fortress against robbers coming from the Polish side of the borderlands.⁷³ Later on in the first half of the 17th century, Akkerman Tatars are encountered defending the Ottoman Empire. For example, the sanjak governor of Akkerman went with troops from the Akkerman Tatars to help the Moldavian Voivode repel an attack from the Zaporozhian Cossacks in 1605.⁷⁴

One must also take into consideration that the Budjak Tatars were not the only ones in this region who could cause problems. Nor should one forget the great difficulty that was required to control the Ottoman-Polish borderlands. From the Eastern Carpathians to the Ural River, the area is cut into pieces by ridges and flat expanses of rivers, where populations continuously were moving around in great numbers. In addition to the newcomers from beyond Volga, internal migration also caused the Sublime Porte many problems. To illustrate this situation, I wish to cite here only a few examples concerning Moldavia and Wallachia.

The Sublime Porte appeared to have the power to define the internal borders between the sanjaks and the vassal states. According to a document written in 1568, the voivode of Moldavia complained to the sultan about a few inhabitants from the Akkerman sanjak who had taken advantage of undefined borders by settling in the winter residences of the Moldavian Voivodeships.⁷⁵ For this reason, the Imperial Council ordered the sanjak governor to delineate the border between the Empire and the voivodeship.⁷⁶

In 1570, kadis from Varna and Bender similarly had to administer justice between the sanjak of Bender and the Wallachian inhabitants due to a long-standing lawsuit over the ownership of a landed estate.⁷⁷ In 1568, the subjects of the Moldavian Voivode had left their former residences and gone to the sanjak of Akkerman, where they drove away the inhabitants of villages belonging to the Selim Sultan Foundation before settling in their homes. In this case, the Imperial Council issued a direct order to the Voivode on October 31, 1568 to examine this problem along with the qadi of Akkerman and the sanjak governor. In the future, he would not lead his subjects on any more incursions into this territory.⁷⁸

Apart from the subjects of the Moldavia Voivodeship, the inhabitants of the neighboring sanjaks had willingly gone to the two Romanian countries. However, in these cases, the voivodes had to pay taxes for the newcomers. In 1567, the Imperial Council ordered the

72 BOA, MD 26, 11/30.

73 BOA, MD 35, 256/647.

74 BOA, MD 77, 164/451.

75 *7 numaralı mühimme defteri*, 593/1668.

76 *Ibid*, 593/1667.

77 BOA, MD 10, 36/72.

78 *7 numaralı mühimme defteri*, 597/1677, 880/2417.

Voivode of Wallachia to reimburse the lost revenue that would have been collected from the former residents of the sanjak of Vidin.⁷⁹ In 1571, the judge of Bender received an order from the Sublime Porte to investigate the case of a certain Teberrük Halife, who had settled in the Moldavian Voivodeship and declared that he intended to pay all of his duties to the voivode in the future. Later on, the Porte became informed that he had been harassing the local inhabitants in Moldavia. For this reason, the Imperial Council ordered the qadi to send him back to Dobruja.⁸⁰ The Tatars were not the only ones to trouble the subjects of the vassal states and the neighboring sanjaks. Information has also been found regarding the Moldavian inhabitants sacking a juridical district (*kaza*) close to Chilia in 1571. According to the contemporary written evidence, a large contingent of robbers comprised of at least 3,000 men had robbed villages close to Chilia and taken all their property.⁸¹

According to the Ottoman archival materials, public safety in this region of the Ottoman Empire appears to have not been too good. This was not just influenced by Cossack raids and Tatar strikes but had also been worsened by the fact that many times the Sublime Porte had been unable to guarantee security in this region. This is demonstrated by the Ottoman-Polish peace treaties from the 16th century that state Polish envoys and merchants would be able to travel along marked routes through Moldavia, and those who strayed from these main routes would not be guaranteed safe passage, neither by the voivode nor by the sultan.⁸²

Conclusion

After the collapse of the Great Horde in 1502, Tatars started to move from their former residences to the Crimean Khanate and later to the sanjak of Akkerman in the Ottoman Empire. This group formed the core of the Budjak Tatars, who are mentioned in Ottoman and Crimean Tatar documents from the 16th century as Akkerman Tatars. In the second half of the 16th century, many Nogai had arrived in Budjak territory through the Crimean Khanate. Theoretically, they were subjects of the Crimean khan. However, because they were living in Ottoman territory, the impact of Ottoman bureaucrats on daily life continuously increased. The Sublime Porte had to take responsibility for all their actions, which caused many problems between the Ottoman Empire and the Polish-Lithuanian Commonwealth, as well as for the entire empire. Because of these troubles, the idea of repatriating them had appeared before the Imperial Council, but this plan was never realized. On one hand, the Sublime Porte did not have the wherewithal to carry out it, while on the other hand, the Ottoman government had needed the Budjak Tatars to defend the borderlands.

79 *Ibid.*, 201/547.

80 12 numaralı mühimme defteri, 326/666.

81 BOA, MD, 90/141.

82 Kołodziejczyk, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations*, 273, 282, 288, 307, 316.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

References/Kaynaklar

Unpublished sources

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Koronne Warszawskie (AGAD, AKW)

Dział turecki: k.68, t.68, nr. 148; k.68, t.78, nr.165; k.68, t.85, nr.176; k.68, t.168, nr.321; k.70, t.212, nr.409, k.70 t.214 nr.412

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul

Mühimme Defteri (MD): 10, 26, 34, 35, 64, 69, 70, 75, 77, 76, 78

Kamil Kepeci tasnifi (KK): 71

Published sources

3 numaralı mühimme defteri (966–968/1558–1560) <Tıpkıbasım>. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1993.

5 numaralı mühimme defteri (973 / 1565-1566) <Tıpkıbasım>. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1994.

6 numaralı mühimme defteri (972/1564–1565) <Tıpkıbasım>. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995.

7 numaralı mühimme defteri (975–976/1567–1569) <Tıpkıbasım>. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1999.

12 numaralı mühimme defteri (978–979/1570–1572) <Tıpkıbasım>. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1996.

Marcin Broniewski. *Tartariae Descriptio. Opis Tatarii*. Przekład Ewa Śnieżewska. Redakcja Magdalena Maćczyńska. Łódź: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, 2011.

Ilie Corfus. *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*. București Editura: Academia Republicii Socialiste România, 1979,

Dávid, Géza–Fodor, Pál. „Az ország ügye mindenek előtt való.” *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552)*. (Historia okmánytárak, I.) Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 2005.

Documente privitoare la istoria Românilor. Urmare la colecțiunea lui Eudoxiu de Hurmuzaki. Suplimentul II. Vol. I. 1510–1600. Documente culese din archive și biblioteci polone coordonate, adnotate și publicate de Ioan Bogdan cu traducerea franceză a documentelor polone de I. Skupiewski. Bucuresci, 1893.

- Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*. Beşinci kitap. Haz. Yücel Dağlı–Seyit Ali Kahraman–İbrahim Sezgin, İstanbul: Yapi Kredi Yayınları, 2001.
- Tahsin Gemil. *Relațiile Țărilor Române cu Poarta Otomană în documente turcești (1601–1712)*. București: Direcția Generală a Arhivelor Statului din Republica Socialistă, 1984.
- Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672*. Opracował Zygmunt Abrahamowicz, pod redakcją Ananiasza Zajączkowskiego. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1959.
- Dariusz Kołodziejczyk. *Ottoman–Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century): An Annotated Edition of ‘Ahdnames and Other Documents*. Leiden–Boston–Köln: Brill, 2000.
- Dariusz Kołodziejczyk. *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century); A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*. Leiden–Boston: Brill, 2011.
- Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı*, présenté par Alexandre Bennigsen, Peter Nail Boratav, Dilek Desaive et Chantal Lemercier-Quellejay. Paris–The Hague: De Gruyter Mouton, 1978
- Podróże i poselstwa polskie do Turcji a mianowicie: Podróż E. Otwinowskiego 1557, Jędrzeja Tarnowskiego komornika j. k. m. 1569, i Poselstwo Piotra Zborowskiego 1568*. Przygotowane do druku z rękopismu przez J. I. Kraszewskiego. Kraków: Nakładem Wydawnictwa Biblioteki Polskiej, 1860.
- Târih-i Peçevi*. I. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1281/1864.
- Hacer Topaktaş–H. Ahmet Arslantürk. *Kanuni Sultan Süleyman Dönemi Osmanlı–Leh İlişkilerine Dair Belgeler (1520–1566)*. İstanbul: Okur Kitaplığı, 2014.
- Wielka legacja Wojciecha Miaskowskiego do Turcyi w 1640 roku*. Opracował Adam Przyboś. Warszawa–Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985.

Secondary literature

- Başer, Alper. “Bucak Tatarları (1550–1700).” Doktora tezi, T. C. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2010.
- Başer, Alper. Kırım Hanlığı Tarihinde Mangit Kabilesi. In *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, edited by Yücel Öztürk, 75–98. İstanbul: Çamlıca, 2015.
- Berindei, Mihnea. “Le problème des « Cosaques » dans la seconde moitié du XVIe siècle. A propos de la révolte de Ioan Vodă, voievode de Moldavie.” *Cahiers du monde russe et soviétique* XIII/3 (1972), 338–367.
- Dávid, Géza. “Egy szokatlanul magabiztos török főember: Oszmán Sah.” *Keletkutató* ősz (2010), 121–125.
- Deweese, Devin. *Islamization and Narrative Religion in the Golden Horde. Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1994.
- Emecen, Feridun M. “Osmanlıların Vahşi Sınırları: XVI. Yüzyıl Arşiv Kayıtlarından Evliya Çelebi’ye Akkırman-Bender-Özü Kesimi.” *Türklük Bilgisi Araştırmaları* 44 (Aralık 2015): 215–229.
- Finkel, Caroline–Ostapchuk, Victor. “Outpost of Empire. An Appraisal of Ottoman Building Registers as Sources for the Archeology and Construction History of the Black Sea Fortress of Özi.” *Muqarnas. An Annual on the Visual Culture of the Islamic World* 22 (2005): 150–180.
- Gökbilgin, Mustafa Tayyip. *Rumeli’de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*. İstanbul: İşaret, 2008².
- İnalçık, Halil. “Bender.” *The Encyclopaedia of Islam*, vol. I, Leiden: Brill, 1960, 1166

- İnalçık, Halil. "Budjak." *The Encyclopaedia of Islam*, vol. I, Leiden: Brill, 1960, 1286.
- Ivanics, Mária. "A Nogaj Horda – a nomád birodalom szervezésének egyik lehetséges útja." In *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*, eds. Balogh, László–Keller, László, Budapest: Balassi, 2004.
- Jablonowski, Aleksander. "Litvanya Büyük Prensiği'nin Güneydoğu'da Türkler ve Tatarlarla Olan Hududu." *Türk Dünyası Araştırmaları* 61 (1989), 185-203.
- Jankowski, Henryk. *A Historical-Etymological Dictionary of Pre-Russian Habitation Names of the Crimea*. Leiden–Boston: Brill, 2006.
- Kołodziejczyk, Dariusz. "Inner Lake or Frontier? The Ottoman Black Sea in the Sixteenth and Seventeenth Centuries." In: *Enjeux politiques, économiques et militaires en mer Noire (XIVe-XXIe siècles). Études à la mémoire de Mihail Guboglu*, sous la direction de F. Bilici, I. Căndea, A. Popescu, 125–139. Braïla: Istros, 2007.
- Некрасов, А. М. "Женщины ханского дома Гиреев в XV-XVI вв." *Восточная Европа в древности и средневековье*. Москва: Наука, 1978. <http://portal-credo.ru/site/?act=lib&id=1785> (Accessed July 31, 2014)
- Podhorodecki, Leszek. *Chanał Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.* Warszawa: Książka i Wiedza, 1987.
- Polczynski, Michael J. *The Wild Fields: Power and Space in the Early Modern Polish/Lithuanian Frontier*. A Dissertation submitted to the Faculty of the Graduate School of Arts and Sciences of Georgetown University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in History. Washington DC, December 18, 2016.
- Середя, Александр. *Силистренско-Очаковският еялет през XVIII – нач. на XIX в. Административно – териториално устройство, селища и население в Северозападното Причерноморие.*, София: Дню Мира, 2009.
- Trepavlov, V.V. *The Formation and Early History of the Mangit Yurt*. (Papers on Inner Asia, No. 35.), Bloomington, Indiana: Indiana University, Research Institute for Inner Asian Studies, 2001.
- Трепавлов, В.В. *История Ногайской Орды*. Москва: Восточная Литература РАН, 2001.
- Vásáry, István. *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Zaytsev, Ilya V. "The Structure of the Giray Dynasty (15th–16th Centuries): Matrimonial and Kinship Relations of the Crimean Khans." In *Kinship in the Altaic World. Proceedings of the 48th PIAC*, eds. Boikova, Elena V.–Rybakov, Rostislav B. (Asiatische Forschungen, 150.) Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006.

Poetik Yenidenyazım: “Karanfil” Şiirleri Ekseninde Ahmet Hâşim ve Orhan Veli Poetikalarında Metinsel Aşkılık İlişkilerinin İşlevleri

Poetic Rewriting: Functions of Transtextual Relations in the Poetics of Ahmet Hâşim and Orhan Veli on the Axis of “Karanfil” Poems

Gizem KUNDURACI¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Gizem Kunduracı (Dr.), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Karşılaştırmalı Edebiyat Bölümü, Eskişehir, Türkiye.
E-posta: gkunduraci@ogu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-8448-9322

Başvuru/Submitted: 28.05.2022
Revizyon talebi/Revision requested: 22.05.2023
Son revizyon/Last revision received: 26.05.2023
Kabul/Accepted: 20.06.2023

Atıf/Citation: Kunduracı, Gizem. “Poetik Yenidenyazım: “Karanfil” Şiirleri Ekseninde Ahmet Hâşim ve Orhan Veli Poetikalarında Metinsel Aşkılık İlişkilerinin İşlevleri.” *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 33, 1 (2023): 147-160.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1122694>

ÖZ

Saf/öz şiir ekseninde teşekkül eden, semboller ve izlenimci öğeler içeren, başta musiki olmak üzere resim, heykel gibi sanatların şiirle münasebetinden estetik bir terkib oluşturan Ahmet Hâşim poetikası, şiirde sanatların tedahülü, şairane üslup, vezin, kafiye, özel bir dil gibi kendisine değin şiir türünün özellikleri arasında değerlendirilen biçime ve içeriğe dair tüm özellikleri reddeden ve bunlardan arı bir şiir tasavvur eden Garip tarzındaki Orhan Veli poetikası ile önemli ölçüde metinsel aşkınlık sergilemektedir. Garip tarzındaki poetik şiirlerle yeniden yazılan Ahmet Hâşim şiirleri, Garip poetikasının çerçevesinin oluşturulması bakımından öneme sahiptir.

Orhan Veli Kanık başta olmak üzere Garip şairleri tarafından alt-metinlerden üretilen, türev ilişkileri bakımından çoğunlukla parodi biçiminde birer yeniden yazım ürünü olan şiirler, şiirde hangi unsurların bulunması ve nelerin dışarıda bırakılması gerektiği hususundaki görüşleri içermesi sebebiyle poetik şiirlerdir. Söz konusu poetik şiirler, Ahmet Hâşim poetikası başta olmak üzere, eski şiiri reddeden bir anlayışla meydana getirilmiş, ancak metinsel aşkınlık ekseninde bu şiirleri bünyesinde bulunduran yeniden yazım örnekleridir. Palimpsest ve alt-metinler, yeniden yazımın yanı sıra alıntı ve anırtırma gibi göndergeleştirim yöntemleriyle ana-metinlerde yer almaktadır. Bir metinde yeniden yazım, alıntı, anırtırma gibi yöntemlerle işlenen metinler, şiir ekolleri bakımından belirli ölçüde bilgi ve okurluk tecrübesi gerektirmektedir. Yeniden yazılarak parodi edilen alt-metinler, Garip poetikasının bir bakımdan temel dayanağı durumundadır. Bu yönüyle gerçekçi ve topluma yönelik bir şiir estetiği olarak kurulan Garip, bilhassa poetik şiirlerinde toplumun belirli bir estetik bilince ve zevke sahip olmasını öngörmektedir. Ahmet Hâşim’e ve Orhan Veli’ye ait “Karanfil” şiirleri temelinde metinsel-aşkılık ilişkilerinin ve bu ilişkilerin meydana getirilmesinde başvurulan yöntemlerin tespitine dayanan bu incelemeyle Orhan Veli ve Garip poetikasında söz konusu ilişkilerin etkisinin ve öneminin ortaya konması amaçlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Poetika, Metinsel Aşkılık, Metinlerarası İlişkiler, Yenidenyazım, Karanfil

ABSTRACT

Formed on the axis of pure poetry, containing symbols and impressionist elements, Ahmet Hâşim poetics, which forms an aesthetic composition from the relation of arts such as painting, sculpture, and poetry, especially music, includes the form and content, which are considered among the characteristics of the poetry genre up to itself, such as the composition of the arts in poetry, poetic style, rhythm, rhyme and a special language. It exhibits a significant transtextuality with Orhan Veli's poetics in the Garip style, which rejects all the features of Ahmet Hâşim's poems, which were rewritten with poetic poems in the Garip style, are important in terms of forming the framework of the Garip poetics.

Poems produced from hypo-texts by Garip poets, especially Orhan Veli Kanık, and which are mostly rewriting products in the form of parody in terms of derivative relations, are poetic poems because they contain opinions on what elements should be included in poetry and what should be excluded. The poetic poems in question are examples of rewriting, which was created with an understanding that rejects the old poetry, especially the poetics of Ahmet Hâşim, but incorporating these poems on the axis of transtextuality. Palimpsests and hypo-texts are included in the hyper-texts with referential methods such as citation and allusion as well as rewriting. Texts processed by methods such as rewriting, citation, allusion to a text require a certain amount of knowledge and reading experience in terms of ecoleenvirages of poetry. The hypo-texts, which are rewritten and parodied, are in a way the mainstay of Garip poetics. From this aspect, Garip, which was established as a realistic and society-oriented poetic aesthetic, imagines that the society should have a certain aesthetic consciousness and taste, especially in their poetic poems. Based on the “Carnation” poems of Ahmet Hâşim and Orhan Veli, the aim of this study is to reveal the effect and importance of these relations in the poetics of Orhan Veli and Garip, based on the determination of the transtextual relations and the methods used to create these relations.

Keywords: Poetics, Transtextuality, Intertextuality, Rewriting, Carnation

EXTENDED ABSTRACT

According to the classification carried out by Gérard Genette¹, transtextuality, intertextuality, hypertextuality, paratextuality, architextuality and metatextuality forms. Intertextuality, which depends on the referential relation between a hyper-text and another text, is a dialogic relation established by the referential process that takes place thanks to the transtextuality techniques in the form of allusion, quotation, internal-citation, hidden citation or self-citation. Hypertextuality is a form of transtextuality that arises from the process of producing a new text by rewriting one or more base texts (hyper-text). The hypo-text forms a platform where the base-text is reproduced (rewritten) by undergoing thematic and formal transformations with semantic transformation methods in the forms of reduction and expansion. Rewriting is the transtextual relation between the hyper-text, which is formed as a result of rewriting, and the hypo-text, which is rewritten and transferred to the hyper-text, which creates the common association and derivative relations that occur in the form of transferring a certain text to the base text, mostly by undergoing formal or semantic transformations. The hypo-text reproduced in the hyper-text is handled in forms such as pastiche, parody and burlesque-travesty. Basis text rewritten in the hyper-text, hypo-text, if a certain text is found as a trace in the hyper-text, the text that is the source of the main story is called the palimpsest². Paratextuality is the relation of transtextual between texts related to the hyper-text, complementing the text or explaining it

1 Gérard Genette, *Palimpsests: Literature in the Second Degree* (Trans.: Channa Newman, Claude Doubinsky), USA: University of Nebraska Press, 1997.

2 Gérard Genette, *Palimpsests: Literature in the Second Degree.*; Sarah Dillon, *Palimpsest: Edebiyat, Eleştirisi, Kuram* (Çev. Ferit Burak Aydar), İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları. 2007.

in terms of semantic, stylistic and theoretical aspects, different from the hyper-text but related to it and the hyper-text. Genette considers hypo-texts as extensions of the hyper-text and states that the meaning of the para-text cannot be independent of the hyper-text. Architextuality is related to the hyper-text's belonging to a certain genre or having features belonging to a certain genre. The metatextual relation emerges in the form of a conversation with a certain text in the aesthetic-theoretical framework or with other texts that are connected to a certain theoretical or aesthetic perspective.

The poems of "Carnation (Karanfil)" (1926, 1939) by Ahmet Hâşim and Orhan Veli realize transtextual relations in the contexts of hypertextuality, metatextuality, architextuality and paratextuality, through methods such as referentialization and rewriting of the poetics of the two poets. The parodying, which is not mentioned in the foreword titled "Garip" but characterizes the poetics, mostly takes place through the rewriting of poems belonging to the tradition of pure poetry, especially Ahmet Hâşim. Although the rewriting of Ahmet Hâşim's poems in particular has taken place on the axis of rejection, it realizes a kind of interdependence with palimpsest poetics, especially Ahmet Hâşim's poetics, through intertextual dialog, reveals. Emerging as a counter-poetics, Garip embodies the notion of pure poetry that he rejected at first, and especially the ideal reader/receiver expectation of this aesthetic.

When the "Garip Preface" and the rewriting-oriented Garip style poems are considered in terms of Hâşim's poetics and transtextual relations, they mostly represent derivative relations with parody axis. The parody of Hâşim style pure poetic aesthetics is the enabler of the application of this poetics, which rejects the old by creating the poetic poems of the Garip aesthetic. Hâşim style poetic aesthetics, which has been normalized by being rewritten in the form of burlesque-travesty with the help of irony with Orhan Veli and Garip style parody poems, is one of the pillars of this new poetry that exists by rejecting the old in terms of Garip's poetic framed transtextual relations. This ironic and dialectical relation coincide with the perception style of Garip aesthetics in certain respects. Ahmet Hâşim's aesthetics is the palimpsest basis of Garip poetics, as it is effective in the poem "Karanfil" (1939), which was created as a result of the rewriting of the hypo-text "Karanfil" (1926). In this respect, Garip includes the aesthetics of poetry that it rejects, and it is built on the poems of Hâşim, which are often rewritten through parody in Garip aesthetics. Thus, in the context of metatextuality, it exhibits the transtextually with its poetry aesthetics.

Giriş

Yenidenyazım, belirli bir metnin çoğunlukla biçimsel ya da anlamsal dönüşümlere uğratılmasıyla ana-metne aktarımı biçiminde ortaya çıkan ortakbirliktelik ve türev ilişkilerini meydana getiren, yenidenyazım sonucu meydana gelen ana-metin ile yenidenyazılarak ana-metne aktarılan alt-metin arasında gerçekleşen metinsel aşkınlık ilişkisidir. Yenidenyazılan alt-metin, ana-metinde çoğunlukla palimpsest (iz) durumunda tespit edilebilmektedir. Ana-metinde yeniden üretilen alt-metin, öykünme (pastiş), yansılama (parodi) ve alaycı (gülünç) dönüştürüm gibi biçimlerde işlenmektedir. Yenideyazım doğrultusunda yansılanan ya da ana-metinle arasında öykünme ilişkisi kurulan kaynak metin (alt-metin), ortaya çıkan yeni metinle birlikte üslup, konu, izlek, öрге gibi bakımlardan yerilmekte veya taklit edilmektedir. Bilhassa öykünme (pastiş) eksenli bir türev ilişkisi bulunduğu, alt-metin ana-metindeki varlığı belirgin durumda bulunmaktadır. Alıntı, anıştırma gibi göndergeleştirim biçimleriyle ana-metinde yer alan alt-metin, aynı zamanda söz konusu düzlemde gönderge-metin durumunda bulunmaktadır.

Genette tarafından gerçekleştirilen tasnife göre metinsel aşkınlık ilişkileri (transtextuality), metinlerarası (intertextuality), ana-metinsellik (hypertextuality), yan-metinsellik (paratextuality), üst-metinsellik (architextuality) ve yorumsal üst-metinsellik (metatextuality) biçimlerinde¹ gerçekleşmektedir. Tasnifin Türk diline aktarılarak Türkçe terminolojiye kazandırılması ise Aktulum tarafından² gerçekleştirilmiştir. Bir ana-metinle bir başka metin arasındaki göndergesel ilişkiye bağlı olan metinlerarası³, anıştırma, alıntı, iç-alıntı, gizli alıntı ya da öz-alıntı biçimlerindeki metinsel-aşkınlık teknikleri sayesinde gerçekleşen göndergeleştirim işlemiyle kurulu söyleşim ilişkisidir. Ana-metinsellik⁴, bir veya birden fazla temel metinden (alt-metin) yenidenyazım yoluyla yeni bir metin üretilmesi işlemine bağlı olarak ortaya çıkan metinsel-aşkınlık biçimidir. Ana-metin, alt-metin indirgeme, genişletme biçimlerindeki anlamsal dönüşüm yöntemleriyle izleksel ve biçimsel dönüşümlere uğratılarak yeniden üretildiği bir düzlemi oluşturmaktadır. Jorge Luis Borges’in “Don Quixote Yazarı Pierre Manard” hikâyesinde⁵ olduğu gibi, kimi yenidenyazım örneklerindeyse alt-metin doğrudan doğruya tekrar edilerek yenidenyazımı gerçekleşmektedir. Genette tarafından metinsel aşkınlık ilişkilerinden türev ilişkileri arasında tasnif edilen yenidenyazım, belirli bir metnin yeni bir başka metinde anlamsal, değersel, örgesel, kipsel vb. değişikliklere uğratılarak parodi (yansılama), pastiş (öykünme) ve travesti (alaycı dönüştürüm) biçimlerinden herhangi birini ya da birden fazlasını kapsayacak biçimde dönüşümlerle yeniden üretilmesi biçiminde gerçekleşmektedir.

1 Gérard Genette, *Palimpsests: Literature in the Second Degree* (Trans.: Channa Newman, Claude Doubinsky), USA: University of Nebraska Press, 1997.

2 Kubilây Aktulum, *Metinlerarasılık/Göstergelelerarasılık*, Ankara: Kanguru Yayınları, 2011.; Kubilây Aktulum, *Metinlerarası İlişkiler*, Ankara: Öteki Yayınları, 1999.

3 Kubilây Aktulum, *Metinlerarasılık/Göstergelelerarasılık*, s. 452-453.

4 Kubilây Aktulum, *Metinlerarasılık/Göstergelelerarasılık*, s. 418-419.

5 Bu hikâyede Miguel de Cervantes Saavedra romanı *Don Quijote*'un bir bölümü tekrar edilerek yeniden yazılmıştır. [Eserin künyesi: Jorge Luis Borges, “Don Quixote Yazarı Pierre Manard”, *Ficciones, Hayaller ve Hikâyeler* (Çev.: Fatih Özgüven, Tomris Uyar), İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s. 67-78.]

Ana metinde yeniden yazılan kaynak metin, alt-metin⁶; belirli bir metnin ana-metin içerisinde iz olarak bulunması durumunda ana hikâyeye kaynaklık eden metin, palimpsest⁷ olarak adlandırılmaktadır. Palimpsest, yedinci ve on ikinci yüzyıllar arasında, ulaşılması zor bir malzeme olan parşömenin yazılı metinleri meydana getirmede üzeri kazınıp yeniden değerlendirilerek katmanlı biçimde kullanılmasıyla⁸ ilgilidir. Bir önceki yazının ortadan kaldırılmasıyla parşömen üzerine kaydedilen her “yazı”, kendisinden önceki yazı katmanlarını içermektedir. Böylece, geriye doğru ele alındığında her yazı katmanı, sonraki katmanlarda birer “iz” durumunda mevcut bulunmaktadır. Yeniden yazım bağlamında palimpsest, indirgeme, genişletme, anlam ve biçim dönüşümü gibi değişiklikler sonucu yeniden üretilerek ana-metni meydana getiren alt-metnin bir “kaynak metin” olarak ana-metin içerisindeki varlığını temsil etmektedir. “Karanfil” (1926, 1939) şiirleri arasındaki metinlerarası ilgi, bu türden bir metinsel aşkınlık ilişkisine bağlı olarak kuruludur. Ana-metin “Karanfil” (1939) şiiri, biçim ve içerik bakımından reddedilerek ortadan kaldırmak istenen şiir anlayışının bir mahsulü olan alt-metin “Karanfil” (1926) şiirini aynı zamanda biçim ve anlam bakımından içermektedir. Nitekim ana-metnin okuru, yeniden yazılan ve metinlerarası bağlamda anıştırılan gönderge ve alt-metni okurluk tecrübesinin sağladığı birikim içerisinde geriçeğirim yoluyla anımsamaktadır. Yan-metinsellik⁹ (paratextuality), ana-metinle ilgili, metni tamamlayan veya anlamsal, biçimsel, kuramsal vb. bakımlardan açımlayan, ana-metinden farklı ancak onunla ilgili metinlerle ana-metin arasındaki metinsel aşkınlık ilgisidir. Ön söz, son söz, kronoloji gibi bölümlerle dipnotlar ve epigraflar; ana-metinle ilgili resim ve illüstrasyonlarla eskizler; tanıtmaya, mülâkat ve söyleşiler, yan-metin (paratext) olarak değerlendirilmektedir. Genette¹⁰, yan-metinleri ana-metnin uzantıları olarak değerlendirir ve yan-metnin anlamının ana-metinden bağımsız olamayacağını belirtir. Ona göre yan-metin, ana-metinle birlikte kendi kuramsal konumunun belirlenmesini de tesis etmektedir. “Karanfil” (1926) şiiriyle birlikte “Bir Günün Sonunda Arzu” ve “Havuz” şiirleri, mensur kuramsal-poetik metinler “Şiir Hakkında Bazı Mülâhazalar”, “Şiirde Mânâ” ve “Garip Ön Sözü” birbirleriyle eşsüremsel ve artsüremsel olarak yan-metinsellik sergilemektedir.

Üst-metinsellik¹¹ (architextuality), ana-metnin belirli bir türe bağlı oluşu ya da belirli bir türe ait özelliklere sahip oluşuyla ilgilidir. Söz konusu türe ait diğer metinlerle ana-metin arasında üst-metinsellik biçiminde metinsel aşkınlık ilişkisi mevcuttur. Ana-metnin üst-metinsellik ilişkisinde bulunduğu türler söz konusu metne göre birer üst-metin olarak kabul edilmektedir. Yorumsal üst-metinsellik¹² (metatextuality) ilişkisi, belirli bir metinle metnin

6 Kubilây Aktulum, *Metinlerarasılık/Göstergelerarasılık*, s. 417.

7 Gérard Genette, *Palimpsests*.; Sarah Dillon, *Palimpsest: Edebiyat, Eleştiri, Kuram* (Çev. Ferit Burak Aydar), İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2007.

8 Kubilây Aktulum, *Metinlerarası İlişkiler*.; Kubilây Aktulum, *Metinlerarasılık/Göstergelerarasılık*.; Sarah Dillon, *Palimpsest: Edebiyat, Eleştiri, Kuram*.

9 Kubilây Aktulum, *Metinlerarasılık/Göstergelerarasılık*, s.478-479 .

10 Gérard Genette, *Paratexts: Thresholds of Interpretation* (Trans.: Jane E. Lewin), New York: Cambridge University Press, 1997.

11 Kubilây Aktulum, *Metinlerarasılık/Göstergelerarasılık*, s. 477.

12 Kubilây Aktulum, *Metinlerarasılık/Göstergelerarasılık*, s. 486.

ilintili bulunduğu estetik-kuramsal çerçevedeki görüşler veya belirli bir kuramsal ya da estetik bakış açısına bağlı diğer metinler arasında söz konusu söyleşim biçiminde ortaya çıkmaktadır. Ana-metinde göndergeleştirim, yenidenyazım gibi metinsel aşkınlık ilişkileriyle yer alan alt-metinlerle gönderge-metinler, söz konusu metnin (ana-metin) yorumsal-üst metin bağlamında çerçevesini meydana getirmektedir.

Ahmet Hâşim Tarzı Öz/Saf Şiir ve Orhan Veli Poetikasında Palimpsest Durum

Türk edebiyatının klasik devirlerinden itibaren mukaddime ve ön sözlerle birlikte şiir tarzı hakkındaki mensur yapılar, poetik temsili gerçekleştiren manifest/bildirge nitelikli metinlerdir. Poetik şiirler, vezin ve kafiyeye, hece-aruz vezinleri, şiirin konusu ve resim, musiki gibi sanatların şiirde bulunması ya da bulunmaması gibi hususlar üzerine meydana getirilmektedir. Çıkla, şairlerin poetik duruşlarıyla şiirin estetik ya da poetik arka planlarını ortaya koymak üzere, “*Şairlerin kendi görüşleri hakkında yazdığı poetika niteliğindeki mensur metinler*”; “*Şairlerin kendi şiir görüşlerini sunduğu poetik nitelikteki manzum metinler*”; “*Kendi şiiri ve şiir anlayışı hakkında mensur veya manzum bir metin kaleme almış veya almamış olsun, bir şairin veya bir akıma/eğilime ait şairlerin yazdıkları bütün mensur ve manzum eserlerin incelenerek oluşturulduğu poetik nitelikli araştırma metinleri*”¹³ biçimlerinde üç farklı düzlem tespit eder. Bir poetikayı temsil eden bütün bu metin türleri çerçevesinde, öz şiir estetiğine dayalı Ahmet Hâşim poetikası ile geleneksel şiir anlayışını ve öz şiiri reddeden yenilikçi (avangart) bir şiir öngören Garip, dil, konu, biçim gibi bakımlardan birbirlerinden ayrılmakla birlikte, bilhassa Garip’in Hâşim şiirini reddeder tutuma sahip olması bakımından birbirleriyle ilintili poetikalar olarak tespit edilmektedir. Bu bağlamda Garip, öz şiiri benimsemiş Hâşim poetikasına yönelik bir karşı-poetikadır. Şiirin bilhassa ne olmadığından hareket eden Garip, Hâşim’in poetikası biçimlendikçe kendi poetik çerçevesini meydana getirmiştir. Nitekim Hâşim de, Orhan Veli’nin kendi şiirlerinden hareketle “saf olmayan” “garip şiir” anlayışını tasavvur etmesiyle kendi estetiğinin dayanaklarını ve kapsamını ifadeye yönelmiştir. Orhan Veli’nin 1939 sonu ile 1940 yılı başlarında yayımlanmış dört yazısı¹⁴, Orhan Veli, Oktay Rifat ve Melih Cevdet’in ortak şiir kitapları *Garip*’te bir ön söz olarak bir arada yayımlanmıştır. Ön söz, eski, bilhassa Hâşim tarzı şiir karşısında yeni bir duyuş ve kuruluş tarzına sahip olduğu beyan edilen bu şiirin poetika bildirgesi hâline gelmiştir.

Garip, başta Hâşim tarzındaki öz şiir anlayışı olmak üzere, kendisinden önceki poetikaları bu poetikalara ait şiirleri yenidenyazım yoluyla dönüştürerek parodi eder. Alt-metinlerden (ya da kaynak metinler) üretilmiş yeni parodi-şiirler, Garip’te tasavvur edilen şiir estetiğinin ne olmadığını temsil eden poetik metinlerdir. Poetik nitelikli bu şiirler, biçim olarak Garip estetiğinde meydana getirilmiş olmakla birlikte, şiirin izleklerinin neler olacağı ya da reddettikleri poetikaların içeriklerinin neler olduğu yönünde muhtevaya sahip olmaları bakımından tümüyle

13 Selçuk Çıkla, *Türk Edebiyatında Manzum Poetikalar, 1860-1960*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2010, s. 24-32.

14 Selçuk Çıkla, *Türk Edebiyatında Manzum Poetikalar*, s. 403.

kuramsaldır. Garip poetikasının bildirge-şiiirleri olan “Alış-Veriş”, “Eskiler Alıyorum”, “Lirism”¹⁵ şiiirleri gibi, Orhan Veli’ye ait “Karanfil” (Varlık, 1939) şiiiri de poetik bir şiiirdir. “Alış-Veriş”, Orhan Veli ile birlikte Melih Cevdet ve Oktay Rifat imzasıyla Garip’in yayın sahası durumunda bulunan Yaprak Dergisi’nde; “Eskiler Alıyorum”, Orhan Veli’ye ait *Vazgeçemediğim* (1945) adlı şiiir kitabında; “Lirism”, 1952 yılında Melih Cevdet Anday’a ait *Telgrafhane* (Yeditepe, 1952) adlı şiiir kitabında yayımlanmıştır.

Ahmet Hâşim ve Orhan Veli, İkinci Yeni şiiirinin hemen gerisinde öz/saf şiiirin (Fr. Poesié Pure) ve toplumcu şiiirin müstakil temsil imkânlarına ulaştığı iki estetik anlayışı meydana getirmektedir. Orhan Veli’nin yeni tarzdaki şiiirleriyle üsluplaşan ve Garip Ön Sözü ile önemli ölçüde dayanakları belirlenen Garip ya da I. Yeni, Ahmet Hâşim şiiirlerinin yenidenyazım yoluyla parodileştiği poetik şiiirlerle temsil edilmektedir. Veznin, kafiyenin, şairâne unsurların bulunmadığı Garip tarzı şiiir tasavvurunda, şiiirin kendisine mahsus bir dili, müstakil bir cümle yapısı yoktur. Bunların yanı sıra “*edebi sanatlar, musiki, resim-tasvir*”¹⁶ ve nihayet şairânelik yoktur. Ön sözle, okur ve alışılmış olan arasında bir şüphe mesafesi oluşturmayı amaçlayan Orhan Veli, şiiirde bulunmasını öngördüğü eda (anlam) niteliğiyle alışilemiş poetikalardan başka, yeni ancak gündelik konuşmaya ve alelâde ifadeye yakınlığı sebebiyle şiiirselliğe dair hasletlerden önemli ölçüde yabancılaştırılmış bir poetika tasarlamış olur. Şiiiri “*musiki ile söz arasında, sözden ziyade musikiye yakın bir aradıl*”¹⁷ olarak tanımlayan Hâşim’in tam karşısında, musikiden istifadeyi, diğer sanatlardan istifadenin bahsi kadar imkânsız görür. Orhan Veli, resim sanatının dahi heykel sanatından istifade hakkı bulunmadığı görüşünü öne sürerek şiiirde sanatların tedahülünü reddeder. Özel bir dili, söz sanatları, vezni, musikisi bulunmayan şiiir, şiiirde bu özellikleri temel dayanaklar olarak değerlendirmiş poetikalar karşısında anti-poetik nitelik kazanmıştır. Nitekim Garip öncesi şiiirlerinde vezin ve kafiye gibi unsurlarla kurulu Orhan Veli şiiirleri, bu nitelikleri bakımından Garip poetikasını temsil etmemektedir. “[E]skiye ait olan her şeyin, her şeyden evvel de şairânenin aleyhinde bulunma”¹⁸ gereğinden söz eden Orhan Veli, poetikasının esas yaklaşımını böylece özetlemiş olur. Bununla birlikte okur beklentisi bakımından Garip, kendisinden önceki estetik duyuş ve düşünüş ekolleri gibi, “*ferdiyeci*” yaklaşımına “*küçük burjuva zevkine*”¹⁹ hitap etmekten tümüyle uzak durmamıştır. Ahmet Hâşim şiiirinden önemli ölçüde beslenmiş olan Fecr-i Âtî sanatkârları gibi, Orhan Veli estetiğinde de “*çalışan*” kesimin zevkine hitap yerine “*çalışanların zevkinin yükselmesini beklemek*”²⁰ söz konusudur ve sanatın sanat için mi, toplum için mi üretildiği hususunda her iki düşünceyi birleştiren bir tutum belirlemektedir. “Eskiler Alıyorum”²¹, alışılmış olana karşı duyulan şüphe ve geleneğin reddi bağlamında baştan sona ironik poetik bir şiiirdir.

15 Melih Cevdet Anday, *Telgrafhane*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 1952.

16 Orhan Okay, *Poetika Dersleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011, s. 35.

17 Ahmet Hâşim, “Şiiir Hakkında Bazı Mülâhazalar”, *Piyâle* (Haz.: M. Fatih ANDI), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015, s. 16.

18 Orhan Veli Kanık, “Garip”. *Bütün Şiiirleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015, s. 30.

19 Orhan Okay, *Poetika Dersleri*, s. 65.

20 Orhan Okay, *Poetika Dersleri*, s. 66.

21 Orhan Veli, *Bütün Şiiirleri*, s. 80.

Hâşim’in Dergâh Dergisi’nin ilk sayısında yayımlanmış olan²² “Bir Günün Sonunda Arzu”²³ şiiri anlam bakımından müphem olarak değerlendirilmiştir. Karşılaştığı değerlendirmeler sonucunda daha sonra “Şiir Hakkında Bazı Mülâhazalar” başlıklı bir mukaddimeye dönüşen Dergâh mecmuasında 1921 yılında yayımlanmış “Şiirde Mânâ” başlıklı yazıyla Hâşim, poetikasını temsile yönelmiştir. Yazısında şairin hakikat habercisi olmadığı, şairin lisanının ise anlaşılacak için değil, hissedilmek üzere teşekkül etmiş, “*musiki ile söz arasında*”²⁴, sözden ziyade musikiye yakın bir lisan olduğu görüşlerine yer veren Hâşim, şiirde vuzuh, açıklık konusunun belirli bir zevkle zekâ ve idrak düzeyine bağlı bulunduğu; anlamın ve açıklığın alımlamaya bağlı olarak önemli ölçüde okur tarafından meydana getirildiği yönündeki görüşlerini ifade etmektedir. Sembolizm ve empresyonizm tezahürleriyle²⁵ örülü öz şiir estetiğine ait özellikler gösteren Hâşim şiirleri, birer alt-metin olarak yenidenyazılarak poetik şiirlere dönüştürülmüştür. Yenidenyazım sonucu meydana gelen poetik şiirler, alt-metinlerin temsil ettiği poetik dayanakları parodi ve ironi yoluyla yabancılaştırmaktadır. Böylece sonradan Garip ve Birinci Yeni olarak adlandırılan sürrealist bir poetikanın nitelikleri ve bu niteliklerden daha çok şiirde hangi nitelikleri reddettiği yönünde ayrılıkları manzum ve mensur biçimlerde temsil edilmektedir. Orhan Veli ise Hâşim poetikasının bir yazıyla ortaya konmasına yol açmış bu şiiri yenidenyazım sonucu dönüştürerek parodi etmiştir. “Bir Günün Sonunda Arzu”, yer yer tasavvufi boyuta ulaşan anlam katmanlarını içermektedir. Ancak “Eskiler Alıyorum” şiiriyle, alt-metin tabiat karşısında hassasiyet ve teessür içeren izleksel örtütüsü karşısında, alt-metne oldukça hâkim olan müzikal nitelik “*Musiki ruhun gıdasıdır*”; “*Musikiye bayılıyorum*” gibi ibarelerle parodi edilmekte; temsil edilen şiir estetiğinde yabancılaştırılmaktadır. “*Bir de rakı şişesinde balık olsam*”²⁶, dizesi “*Göllerde bu dem bir kamış olsam*”²⁷ dizesinin alaycı dönüştürüm yoluyla yenidenyazımı sonucu ortaya çıkmıştır. Bu yönüyle “Eskiler Alıyorum”, burlesk bir veçhe kazanmış olmaktadır. Hâşim’in “Havuz” şiirinin parodisi olarak yenidenyazılan “Cânân” da poetik nitelikli bir şiirdir. Alt-metin “*Cânân gülüyor eski yerinde/ Cânân ki gündüzleri gelmez,/ Akşam görünür havz üzerinde.*”²⁸ bölümü; yeni metinde “*Cânân ki Degüstasyon’a gelmez/ Balıkpazarı’na hiç gelmez*”²⁹ biçimine dönüşür. Burada alt-metin, “canan”, “ki” ve “gelmez” sözcükbirimleriyle anırtılmaktadır. Aynı zamanda, şiirin Orhan Veli’nin arkadaşı Nahit Hanım’a göre, “*Cânân ki gündüzleri gelmez/ Gece yarısından sonra*

22 Beşir Ayvazoğlu, *Ömrüm Benim Bir Ateşi, Ahmet Hâşim’in Hayatı, Sanatı, Estetiği, Dramı*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2012, s. 111.

23 Ahmet Hâşim, *Piyâle* (Haz.: M. Fatih ANDI), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015, s. 38.

24 Ahmet Hâşim, “Şiir Hakkında Bazı Mülâhazalar”, *Piyâle* (Haz.: M. Fatih ANDI), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015.

25 Ahmet Hamdi Tanpınar, “Göl Saatleri”nin baş tarafındaki küçük manzumeleri empresyonist resim etütlerine benzetir. (Ahmet Hamdi Tanpınar, “Ahmet Hâşim’e Dair”, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011, s. 298.)

26 Orhan Veli, *Bütün Şiirleri*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015, s. 80.

27 Ahmet Hâşim, *Piyâle*, s. 38.

28 Ahmet Hâşim, *Piyâle*, s. 34.

29 Orhan Veli Kanık, *Bütün Şiirleri*, s. 220

hiç gelmez” biçiminde bir varyantının bulunduğu kaydedilmektedir³⁰. İkinci biçim, alt-metnin doğrudan doğruya alıntılanması yoluyla açık bir göndergeleştirim işlemi içermektedir. Garip önsüzünde öne sürülen düşünceler doğrultusunda, tekrar edilen sözcükbirim ve ibarelerden oluşan yeni metin, ironik yapısı sebebiyle temsil ettiği anlam çerçevesinde “Havuz” şiirinin ve bu sayede Hâşim poetikasının açık bir parodisidir. Orhan Veli’ye ait “Karanfil”, “Eskiler Alıyorum” ve “Cânân” şiirleri, Hâşim şiirinin yenidenyazım yoluyla meydana getirilmiş parodileri olmakla birlikte Garip tarzındaki diğer şiirler gibi, alt-metinlerin mısra yapılarının dönüştürülmesi sayesinde poetik bir çerçeveye sahip olur. Anlamın mısralara dağıtılmasıyla mânâ, metnin bütününde tezahür eder.

İncelemenin konusu “Karanfil” şiirleri ise, alt-metnin adının dahi değiştirilmeksizin ana-metne aktarımı sonucu gerçekleşen yenidenyazım işlemi sebebiyle poetik bağlamda dikkat çekmektedir. Ahmet Hâşim ve Orhan Veli’ye ait “Karanfil” (1926, 1939) şiirleri, iki şairin poetikası arasında göndergeleştirim ve yenidenyazım gibi yöntemlerle alt-metinsellik, yan-metinsellik, üst-metinsellik ve yorumsal üst-metin bağlamlarında metinsel-aşkınlık ilişkileri gerçekleştirmektedir.

Yenidenyazım ve Göndergesellik Bağlamında “Karanfil” (1926,1939) Şiirleri

Orhan Veli ve Garip hareketi ile yenidenyazılan alt-metin “Karanfil”, “Şiir Hakkında Bazı Mülâhazalar” yazısını da içermesi bakımından Ahmet Hâşim poetikasının temsili durumunda bulunan şiir kitabı *Piyâle*’de yayımlanmıştır:

“Karanfil

Yârin dudağından getirilmiş [Yeni Mecmua: getirildi]

Bir katre alevdir bu karanfil,

Rûhum [Yeni Mecmua: gönlüm] acısından bunu bildi

Düşükçe vurulmuş gibi, yer yer,

Kızgın kokusundan kelebekler,

Gönlüm ona pervâne kesildi.”³¹ Hâşim’e ait “Karanfil (1926)” şiirinin muhtevası, “sevilen” kişiye ait görsel niteliklerin tanıtılmasıyla kurulu divan şiiri estetiğinden günümüze süregelen yakıcı bir aşka dayanmaktadır. Şiirde, “yârin dudağı” ile karanfil çiçeği arasında renk ve şekil bakımından görsel bir benzerlik ilgisi ve bilhassa “katre”, “alev” sözcükleriyle âşık olan kişi üzerinde meydana getirdikleri etki ve izlenim eksenli aktarım ilgisi kurulmuştur. Katrenin aynı zamanda ateşi söndürebilen suyu temsil ettiği anımsanmaktadır.³² Buna göre, âşık olan kişinin

30 Orhan Veli Kanık, *Bütün Şiirleri*, s. 220.

31 Ahmet Hâşim, *Piyâle*, s. 38.

32 Çiçeklerin imge oluşturmadaki rolleri üzerine incelemesinde Şahin, “katre” sözcüğünden hareketle, karanfil ile dudak arasında damla şekli dolayısıyla bir benzerliğin bulunduğu hususuna değinir. [Seval Şahin, “Şairin Zihinsel Retinasında Çiçekler: Karanfil, Gül ve Krizantem-Tevfik Fikret, Ahmet Haşim, Mustafa Reşid ve Ahmet Hamdi Tanpınar Örneği-”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 51, (2021), s. 275. (erişim 10.05.2022).]

(anlatıcı) içerisinde bulunduğu kuvvetli ve yakıcı hissiyat, sevilenin dudaklarıyla ilgilidir ve bu yanmanın giderilmesi yine sevilenin dudakları sayesinde mümkündür. Aynı zamanda renk ve koku itibarı ile karanfil çiçeğinin yakıcı bir intiba uyandırdığının ifadesi mümkündür. Böylece, alev, karanfil ve yârin dudağı arasında içsel bir acı tecrübesi eksensiz ilginin bulunması söz konusu olmaktadır. Sevgilinin dudağı-çiçek (karanfil) biçimindeki benzetme, şiirde yer alan bir diğer metafor olan âşık ile bülbül ya da pervane arasındaki ilgi gibi, Türk şiiri içerisinde geleneksel bir metafor kuruluşudur. Bu yönüyle “Karanfil” (1926), öz şiir estetiğinin geleneksel imge araçlarıyla kurulu bir örneğidir.

Orhan Veli tarafından, “Karanfil” (1926) şiirinin yenidenyazımı sonucu meydana getirilen “Karanfil” (1939) şiiri ise alt-metin baştan sona palimpsest durumda sezildiği ve aynı zamanda parodi edilerek göndergeleştirildiği karşı-poetika nitelikli ana-metindir:

*“Karanfil
Hakkınız var, güzel değildir ihtimal
Mübalağa sanatı kadar
Varşova’da ölmesi on bin kişinin
Ve benzememesi
Bir motorlu kıtanın bir karanfile,
‘Yârin dudağından getirilmiş’”³³*

Orhan Veli’ye ait “Karanfil” şiiri, II. Dünya Savaşı sırasında Nazi Alman askeri birliklerinin Polonya’ya yönelik işgal harekâtının şiirde söz sanatlarıyla (mübalağa sanatı) mukayese edilerek şiirde muhteva ve anlam (eda) konusunun poetik düzlemde öne çıkarıldığı bir şiirdir. 1939 yılında Almanya ve Polonya arasında, Almanya’nın saldırısıyla başlayan askeri mücadele gerçekleşmiş ve 14 Eylül 1939’da Varşova önlerine kadar ulaşmış olan Almanların 28 Eylül 1939’da Varşova’yı ele geçirmesi ve Polonya’nın aynı tarihte Almanya ile Sovyetler Birliği arasında gerçekleştirilen anlaşma doğrultusunda paylaşılmasıyla³⁴ sonuçlanmıştır. İşgalin devamında dünya tarihinde meydana gelen en şiddetli kitlesel mezalim olayları arasında bulunan holokost gerçekleşmiştir. 15 Ekim 1939 tarihli Varlık Dergisi’nde yayımlanmış olan ana-metin konusu, askeri-politik ve sosyolojik muhtevası sebebiyle alt-metinden tümüyle farklıdır; ancak bir yanıyla ise palimpsest durumdaki alt-metin parodisi olarak ilk metnin içeriğini anıştırma yoluyla göndergeleştirmektedir. Böylece alt-metinden yenidenyazım yoluyla neydena getirilen ana-metin “Karanfil” (1939), türev ilişkileri bakımından yansılama (parodi) niteliği sergilemektedir. Diğer yandansa parodi metnin içerisinde anıştırma yoluyla gönderge-metin durumunda bulunan “Karanfil” (1926), reddedilen ve yıkılmak istenen bir estetik anlayışın temsili olarak anımsatılmaktadır. Alt-metinle aynı başlığı taşıyan “Karanfil” (1939) şiiri, söz varlığı ve muhteva bakımından ilk metinden tümüyle ayrılır. Yenidenyazım

33 Orhan Veli Kanık, *Bütün Şiirleri*, s. 212.

34 Fahir Armaoğlu, “Avrupa Politikasında Polonya”, *BELLETERN*, 57 (1993), s. 293-294.; Aziz Tutsak, “Hitler Almanyası’nın Yayılmacı Politikası ve İkinci Dünya Savaşı (1932-1945)”, *Akademik Bakış Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 63 (2017), s. 199.

ve göndergeleştirim yoluyla ise alt-metin içeriğini kendi bünyesinde barındırmış olmaktadır. Fikirler ve olgular etrafında örölü Orhan Veli şiirinde his ve hayal ögeleri ekseninde kurulmuş olan Ahmet Hâşim şiiri parodi edilirken duygulanım ve muhayyileye dayalı şiir estetiği bu şiir bağlamında yerilmektedir. Yenidenyazım sonucu ortaya çıkan “Karanfil” (1939) şiiriyle, yakıcı ve yüksek tesirli romantik duygulanımlar alt-metinde terk edilip ana-metne ait bir örgenin yerini bir başka örgenin alması durumuyla³⁵ izah edilen, anlamsal bir dönüşüm biçimi olan “*örgesel dönüşüm*” yoluyla “şiirde muhteva” konusuna temas edilmektedir. Bununla birlikte manzum yapının muhtevası da ana-metinde değiştirilmektedir. Söz varlığı bakımından askerî birlik anlamında motorlu kıtadan bahsedilmesi, şairâne iklimin terk edilmesine örnek bir dil kullanımındır. “*Hakkınız var, güzel değildir ihtimal*”, ibaresiyle başlayan parodi-anlam, alt-metin bir dizesinin “motorlu kıta” ve “yârin dudağından getirilmiş bir karanfil” arasında benzemezlik ilişkisiyle yinelenmesi yoluyla kurulur. Yenidenyazımda doğrudan montajlanan kesit, ironik bir ifade olan “hakkınız var”, ibaresiyle tartışmacı bir anlatımın taşıdığı ironiye bağlanarak parodi-anlamın gerçekleşmesini sağlamaktadır. Aynı zamanda alt-metne ait değerlerin ana-metinde parodi edilmesiyle anlamsal bir diğer dönüşüm biçimi olan “*değersel dönüşüm*”³⁶ gerçekleşmiş olur. Alt-metin “Karanfil” (1926) şiirinin “*Yârin dudağından getirilmiş*” ibaresiyle kurulu ilk dizesi ana-metin sonunda çift tırnak işareti içerisinde verilidir. Yenidenyazılan alt-metin aynı zamanda alıntı yoluyla bir gönderge-metin biçiminde ana-metne yerleştirilmesiyle ana-metin parodi-şiir (aynı zamanda yergi) olma işlevi vurgulanmıştır. Yenidenyazımda ana-metinde palimpsest biçimde yer alan alt-metin, kimi alımlayıcı için örtük bir metinsel aşkınlık durumundadır. Nitekim anıştırma biçimindeki göndergesellik, yenidenyazım biçimindeki türev bakımından koşutluk, metinlerarası biçimindeki metinsel-aşkınlık gibi kimi söyleşim türleri okurun dikkatine ve okuma tecrübesine bağlı olarak alımlanmaktadır. Böylece bir şiirden hareketle şiir anlayışını ironize eden parodi-şiir aynı zamanda bir poetik şiir hâlini almaktadır.

Yenidenyazım sonucu ortaya çıkan Orhan Veli’ye ait “Karanfil” (1939) şiiriyle, Hâşim’e ait “Karanfil” (1926) şiiri biçem ve anlam bakımından tümüyle değişime uğramıştır. Her iki şiirin altı dizeden oluşması biçim bakımından ortak bir kuruluş görünümünde bulunmalarını sağlar. Ancak alt-metin iki bölümden (bent) oluşması sebebiyle tek bölümlük parodi metinde geleneksel şiir estetiğine ait biçimin dönüştürülmüş olması doğrultusunda ana-metinde geleneksel biçim anlayışının parodi edildiği anlaşılmaktadır. Yenidenyazımda, alt-metin konusu ekseninde şiirde benzer muhtevanın bulunmasının toplumsal ve kitlesel olaylarla durumlara duyarsız bir şiir tarzı olarak değerlendirildiğinin ve “Karanfil” (1939) ile beraber şiirde yeni muhteva ve anlam arayışlarının öne çıkarıldığıın ifadesi olanaklı görülmektedir. Hâşim şiirinde geleneksel söz sanatları uygulanırken parodi metinde söz sanatları “mübalağa sanatı” ekseninde “Varşova’da on bin kişinin ölmüş olmasıyla” mukayese edilerek öz şiir anlayışında kusursuz biçimde tatbik edilen söz sanatının bir toplumsal olayın işlenmesine tercih edildiği anlayışı öne sürülerek parodi

35 Kubilây Aktulum, *Metinlerarasılık/Göstergelelerarasılık*, s. 423.

36 Kubilây Aktulum, *Metinlerarasılık/Göstergelelerarasılık*, s. 423.

edilmiştir. Nitekim alt-metinde karanfil - yârin dudağı - alev- katre kavramları arasında kurulu bağıntıya değinilmiştir. Varşova’da on bin kişinin ölmesinin mübalağa sanatı kadar “güzel” bulunmaması, söz sanatlarının yanı sıra şiirde muhteva hususuna yönelik bir gönderimdir. İronik biçimde göndergeleştirim yoluyla işlenen bir motorlu kıtanın yârin dudağından getirilmiş bir karanfile benzememesi durumu, alt-metni tanımayan okur için müphem bir ifadedir. Alt-metni parodi eden ana-metin, şiirde mânâ ve vuzuh (açıklık) bağlamı temsilde yüksek zevk sahibi olmayan okur için vâzıh değildir. Bu yönüyle Orhan Veli’ye ait “Karanfil” (1939), anlam katmanlarının ortaya çıkarılmasında ileri bir okurluk tecrübesine gereksinim duyan metinlerarası okumaya bağlıdır. Bu yönüyle ana-metin, ileri okurluk tecrübesiyle meydana getirilmiştir ve katmanlarının açılabilmesi için okurdan belirli ölçüde tecrübe ve zevk talep etmektedir. Bu yönüyle öz şiir anlayışıyla belirli ölçüde örtüşmektedir.

Ana-metinde anlamın farklı dizelere dağıtılması (anjanbuman) yoluyla Orhan Veli’nin ifadesiyle “*mısracı zihniyet*”³⁷ parodi edilmektedir. Beyannamelerinin altında imzasının bulunmasıyla Fecr-i Âti topluluğuna intisabı bilinen ancak toplantılarına katılmamış olduğu belirtilen³⁸ Hâşim’in santimental çizgideki şiirleri çoğunlukla beraber anıldığı Fecr-i Âti eksenli sanat ve üslup anlayışının tümüyle toplumu, toplumsal muhtevayı reddettiğini işaret etmemektedir. Nitekim “*24 Şubat 1910 tarihli Servet-i Fünûn Dergisi’nde ve aynı tarihli Tanîn gazetesinde*”³⁹ yayımlanan “Fecr-i Âti Encümen-i Edebîsi Beyannamesi” (1910) ile, Servet-i Fünûn şiiriyle estetik ve duyuş bakımlarından belirli ölçüde örtüşen şiir anlayışının bu devreden farklı olarak, topluma yönelik bir sanat anlayışını temsil ettiği beyan edilmiştir. Burada Tanzimat Devri Türk edebiyatı ile belirli ölçüde koşutluk söz konusudur. Fecr-i Âti’nin sanattaki idealleri toplumsal bir idealizme doğru uzanır. Onlar, toplumsal/sosyal içerikli olarak tasavvur ettikleri bu anlayışta estetikten ödün vermezler. Toplumu İkinci Meşrutiyet itibarı ile yükseltilmiş olan sanatın bulunduğu noktaya hazırlama gayesindedirler.

“Karanfil” (1926), aruzun “Mef’ûlü/Mefâilü/Feülün” kalıplı vezniyle meydana getirilmiştir. Yenidenyazım sonucu ortaya çıkan metinse serbest şiir tarzında kuruludur. Şiirde sözcüğün mânâsından çok cümledeki telaffuz değerinin önemine⁴⁰ dikkat çeken Hâşim estetiği, Garip tarzında, gündelik dile ait söz varlığından alınmış sözcüklerle örülü yenidenyazılmış metinlerle birlikte terk edilir. Ortaya çıkan yeni metinlerde müzikal değerden ziyade anlam öne çıkarılır. Orhan Veli’nin Garip’ten önceki poetikalara göre reddettiği temel niteliğin sanatların tedahülü olgusuyla birlikte vezin konusu olduğu bilinmektedir. Gerçekçi ve gerçeküstü görünümü Garip şiiri, vezinsiz, kafiyesiz, sanatsızdır ve bunlardan ari olarak şiirin kendisine mahsus tabiatını

37 Orhan Veli Kanık, “Garip”, *Bütün Şiirleri*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015, s. 29.

38 Beşir Ayvazoğlu, *Ömrüm Benim Bir Ateşti, Ahmet Hâşim’in Hayatı, Sanatı, Estetiği, Dramı*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2012, s. 72.

39 Mehmet Orhan Okay, “Fecr-i Âti”, TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, C. 12., 1995, s. 288.

40 Ahmet Hâşim, “Şiir Hakkında Bazı Mülâhazalar”, *Piyâle* (Haz.: M. Fatih ANDI), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015, s. 17.

karşılama üzere başvurulduğu anlaşılan “*eda*”⁴¹ özelliğiyle tanımlanır. Ön sözde edanın şiirdeki karşılığı müphem bırakılmıştır. Poetik şiirlerde yenidenyazım işlemiyle birlikte tespit edilen ironi ve parodi, eda ile birlikte ve edanın şiir düzlemindeki göstergeleri olarak Garip tarzı şiir estetiğini karakterize etmektedir.

Sonuç

Parodi ve ironi, Garip poetikasında şiirin tabiatını ve çiftanlamlılığını/çokanlamlılığını temsil eder. Belirli bir zevke yönelik öz şiirden sonra rafine zevk sahiplerinin yanı sıra katmansal ve kompleks olmayan, alelâde okuma tecrübesi de Garip şiirinde “şiirsellik” bulabilecektir. “Garip” başlıklı ön sözde belirtilmeyen ancak poetikayı karakterize eden parodileştirme, çoğunlukla Ahmet Hâşim başta olmak üzere öz şiir geleneğine ait şiirlerin yenidenyazımı yoluyla gerçekleşir. Bilhassa Ahmet Hâşim şiirlerinin yenidenyazımı bir tür reddediş ekseninde gerçekleşmiş olmakla birlikte metinlerarası söyleşim yoluyla yine başta Ahmet Hâşim poetikası olmak üzere palimpsest poetikalarla bir tür birbirine bağlılığı gerçekleştirilmekte; ortaya koymaktadır. Bir karşı-poetika olarak ortaya çıkan Garip, en başta reddettiği öz şiir anlayışını ve bilhassa bu estetiğin ideal okur/alımlayıcı beklentisini yenidenyazım ve alıntı, anırtırma gibi göndergeleştirim eksensli metinsel aşkınlık ilişkileri vasıtasıyla bünyesinde barındırmaktadır.

Garip Ön Sözü ve yenidenyazım eksensli Garip tarzındaki şiirler, Hâşim poetikası ile metinsel aşkınlık ilişkileri bakımından ele alındığında çoğunlukla parodi eksensli türev ilişkilerini temsil etmektedir. Hâşim tarzı öz şiir estetiğinin parodisi, Garip estetiğinin poetik şiirlerini meydana getirerek eskiyi reddeden bu poetikanın uygulanmasının sağlayıcısı durumundadır. Orhan Veli ve Garip tarzı parodi-şiirlerle ironi yardımıyla alaycı dönüştürüm biçiminde yenidenyazılarak sıradanlaştırılan Hâşim tarzı şiir estetiği, Garip’in poetik çerçevesi metinsel aşkınlık ilişkilerini meydana getirmesi bakımından eskiyi reddetmekle var olan yeni şiirin dayanaklarından biri durumundadır. Bu ironik ve diyalektik ilişki, Garip estetiğinin duyuş tarzıyla belirli bakımlardan örtüşmektedir. Alt-metin “Karanfil” (1926)’in yenidenyazımı sonucu meydana getirilen “Karanfil” (1939) şiirinde etkili olduğu gibi, Ahmet Hâşim’in öz şiir estetiği, Garip poetikasının palimpsest dayanağı durumundadır. Garip, bu yönüyle reddettiği şiir estetiğini içermekte, bilhassa Garip estetiğinde sıklıkla parodi yoluyla yenidenyazılan Hâşim şiirleri üzerine inşa edilmektedir. Böylece yorumsal üst-metinsellik bağlamında öz şiir estetiğiyle metinsel aşkınlık sergilemektedir.

41 Orhan Veli, “Garip”, *Bütün Şiirleri*, s. 30.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- Aktulum, Kubilây. *Metinlerarası İlişkiler*. Ankara: Öteki Yayınları, 1999.
- Aktulum, Kubilây. *Metinlerarasılık/Göstergelerarasılık*. Ankara: Kanguru Yayınları, 2011.
- Anday, Melih Cevdet. *Telgrafhane*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 1952.
- Armaoğlu, F. “Avrupa Politikasında Polonya”. BELLETEN 57 (1993): 285-296.
- Ayvazoğlu, Beşir. *Ömrüm Benim Bir Ateşti, Ahmet Hâşim’in Hayatı, Sanatı, Estetiği, Dramı*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2012.
- Borges, Jorge Luis. “Don Quixote Yazarı Pierre Manard”, *Ficciones, Hayaller ve Hikâyeler* (Çev.: Fatih Özgüven, Tomris Uyar). İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, ss. 67-78.
- Çıkla, Selçuk. *Türk Edebiyatında Manzum Poetikalar 1860-1960*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2010.
- Dillon, Sarah. *Palimpsest: Edebiyat, Eleştiri, Kuram* (Çev. Ferit Burak Aydar). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2007.
- “Fecr-i Âti Encümen-i Edebisi Beyannameesi”. Servet-i Fünun, c. 38, s. 977, 24 Şubat 1910.
- Genette, Gérard. *Palimpsests: Literature in the Second Degree* (Trans.: Channa Newman, Claude Doubinsky). USA: University of Nebraska Press, 1997.
- Genette, Gérard. *Paratexts: Thresholds of Interpretation* (Trans.: Jane E Lewin, Foreword.: Richard Macksey). New York: Cambridge University Press, 1997.
- Hâşim, Ahmet. *Piyâle* (Haz.: M. Fatih ANDI). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015.
- Kanık, Orhan Veli. *Bütün Şiirleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015.
- Okay, Mehmet Orhan. “Fecr-i Âti”. TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, C. 12., 1995, ss.: 287-290.
- Okay, Mehmet Orhan. *Poetika Dersleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.
- Şahin, Seval. “ŞAİRİN ZİHİNSEL RETİNASINDA ÇİÇEKLER: KARANFİL, GÜL VE KRİZANTEM-TEVFİK FİKRET, AHMET HAŞİM, MUSTAFA REŞİD VE AHMET HAMDİ TANPINAR ÖRNEĞİ-”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 51, (2021): 273-284. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1932725> (erişim 10.05.2022)
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. “Ahmet Hâşim’e Dair”, *Edebiyat Üzerine Makaleler*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011, ss. 295-299.
- Tutsak, Aziz. “Hitler Almanyası’nın Yayılmacı Politikası ve İkinci Dünya Savaşı (1932-1945)”, Akademik Bakış Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 63 (2017): 190-208.

Garib-nâme’de Aşk Metaforu

Love Metaphor in Garib-nâme

Halil İbrahim GEMİCİ¹ , Ahmet Naim ÇİÇEKLER²

*Bu çalışma, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Dili Bilim Dalında Halil İbrahim Gemicic tarafından, Doç. Dr. Ahmet Naim ÇİÇEKLER danışmanlığında tamamlanan “Garib-nâme’de Aşk Metaforu” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Halil İbrahim Gemicic (Doktora Öğrencisi),
Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
İstanbul, Türkiye
E-posta: hibrahimg1996@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5474-4342

Ahmet Naim ÇİÇEKLER (Doç. Dr.),
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta: acicekler@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1585-2498

Başvuru/Submitted: 23.04.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
10.12.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
11.12.2022

Kabul/Accepted: 13.12.2022

Online Yayın/Published Online: 27.01.2023

Atf/Citation: Gemicic, Cicekler. “Garib-nâme’de Aşk Metaforu” *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 33, 1 (2023): 161-174.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1108007>

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, George Lakoff ve Mark Johnson tarafından 1980 tarihinde kaleme alınan *Metaphors We Live By* adlı eserde ortaya konan çağdaş metafor teorisinden hareketle, Garib-nâme’nin Süleymaniye Laleli nüshasının ilk cildindeki aşk metaforlarını tespit etmektir. Garib-nâme’nin ilk cildindeki aşk metaforlarını tespit etmek için Pragglejaz Group’un geliştirdiği The Metaphor Identification Procedure (MIP) kullanılmıştır. Garib-nâme’nin ilk cildinde toplam 176 adet aşk metaforu tespit edilmiştir. Bunların içinde en çok kullanılan aşk metaforlarının sırayla AŞK CANLI BİR ORGANİZMADIR, AŞK BİR NESNEDİR, AŞK KAPTIR, AŞK ATEŞTİR, AŞK YOLDUR ve AŞK FİZİKSEL BİR GÜÇTÜR metaforları olduğu ortaya konmuştur. Mezkûr metaforlar içinde AŞK CANLI BİR ORGANİZMADIR metaforunun önemli bir yekûn tuttuğu görülmüş, bu metafor bağlamında da aşkın daha çok insan kavramı açısından ele alındığı tespit edilmiştir. Bu zaviyeden hareketle, Garib-nâme’nin ilk cildinde aşkla alakalı hâkim bakış açısının aşkı canlı bir organizma olarak ele almak olduğu ifade edilebilir. Yine, çalışma sonucunda, çağdaş metafor teorisinin Garib-nâme özelinde Türkçenin tarihi devrelerinden biri olan Eski Anadolu Türkçesi devresi üzerinde de uygulanabileceği görülmüştür.

Anahtar kelimeler: Aşık Paşa, Garib-Nâme, Bilişsel Dil Bilimi, Bilişsel Anlam Bilimi, Çağdaş Metafor Teorisi

ABSTRACT

The aim of this study was to identify the love metaphors in the first volume of Garib-nâme’s Süleymaniye Laleli copy, based on the contemporary theory of metaphor presented in the work *Metaphors We Live By* written by George Lakoff and Mark Johnson in 1980. The Metaphor Identification Procedure (MIP) developed by the Pragglejaz Group was used to identify the love metaphors in the first volume of Garib-nâme. A total of 176 love metaphors were identified in the first volume of Garib-nâme. The results of the analysis demonstrated that the most frequently used metaphors of love were, respectively, LOVE IS A LIVING ORGANISM, LOVE IS AN OBJECT, LOVE IS CONTAINER, LOVE IS FIRE, LOVE IS WAY, and LOVE IS A PHYSICAL FORCE. It was discovered that the metaphor of LOVE IS A LIVING ORGANISM holds an important place among the mentioned metaphors, and it was discovered that love was mostly discussed in terms of the concept of humans in the context of this metaphor. According to this viewpoint, the dominant point of view regarding love in the first volume of Garib-nâme is to consider love as a living organism. Again, as a result of the

study, it was seen that the contemporary theory of metaphor could also be applied to the Old Anatolian Turkish period, which was one of the historical periods of Turkish, through the example of Garib-nâme.

Keywords: Âşık Pasha, Garib-Nâme, Cognitive Linguistics, Cognitive Semantics, Contemporary Theory Of Metaphor

EXTENDED ABSTRACT

It is widely acknowledged that the 20th century was a defining moment in linguistic research. The views of the Swiss linguist Ferdinand de Saussure, particularly in the first half of the twentieth century, are crucial for linguistic studies. This century has seen the emergence of numerous linguistic theories. One of these theories is the contemporary theory of metaphor presented by George Lakoff and Mark Johnson. This theory is an understanding put forward within the framework of cognitive linguistics.

Cognitive linguistics is examined under sub-titles such as cognitive semantics and cognitive grammar. The basic idea of cognitive semantics is that the meaning of expressions is mental. Cognitive semantics defines meaning as a mapping from linguistic expressions to cognitive structures. Meanings are treated as a type of conceptualization in this understanding. In cognitive semantics, meaning is the dominant element determining syntax. Syntax is thought to be inseparable from semantics.

The contemporary theory of metaphor differs from the classical understanding in many respects: 1) According to the classical approach, metaphor is a characteristic of words and therefore a linguistic phenomenon. According to contemporary understanding, metaphor is the quality of concepts, not words. 2) According to classical understanding, metaphor is used for artistic and rhetorical purposes. According to contemporary understanding, the function of metaphor is not only artistic or aesthetic concerns but also to better understand certain concepts. 3) The metaphor, according to the traditional view, is based on the similarity of the two entities being compared. The metaphor, according to the traditional view, is based on the similarity of the two entities being compared. According to contemporary understanding, metaphor is primarily not based on similarity. 4) According to classical understanding, metaphor is the voluntary and thoughtful use of words and, therefore, requires a special skill. According to contemporary understanding, metaphor is used by ordinary people who do not have a special talent in daily life without requiring a great mental activity. 5) According to classical understanding, metaphor is a figure of speech that we can do without it. Therefore, it is not an essential component of human communication or everyday thinking and reasoning. According to contemporary understanding, metaphor is not a linguistic ornament, an unnecessary decoration but an inseparable element of human thought and reasoning.

In this study, the contemporary theory of metaphor has been applied to the first volume of Garib-nâme, an Old Anatolian Turkish text. Garib-nâme is a significant work written by Âşık Pasha in 1330. This work is Western Turkish's first major copyright work and consists of 10.613 couplets. The work deals with religious-mystical issues. Because Garib-nâme includes other poems of Âşık Pasha, it is sometimes referred to as Divan-ı Âşık Paşa, and sometimes

as Maarifnâme because it has an instructive quality. There are over a hundred copies of Garib-nâme, mostly abroad. The oldest copy of the work was made in the 15th century.

As a result of this study, some data regarding the love metaphors used in the first volume of Garib-nâme were obtained. A total of 176 love metaphors were identified in the first volume of Garib-nâme. It revealed that the most frequently used metaphors about love are LOVE IS A LIVING ORGANISM, LOVE IS AN OBJECT, LOVE IS A CONTAINER, LOVE IS FIRE, LOVE IS WAY, and LOVE IS A PHYSICAL FORCE. Among these metaphor titles, the most used metaphor is LOVE IS A LIVING ORGANISM. The metaphor of LOVE IS A LIVING ORGANISM constitutes 36% of the love metaphors used in the first volume of Garib-nâme. The metaphor of LOVE IS A LIVING ORGANISM can be separated into three parts. : Examples where love is conceptualized in terms of humans, examples where love is conceptualized in terms of animals, and examples where love is conceptualized in terms of a living organism in general. 83%, that is, an essential part of the metaphor of LOVE IS A LIVING ORGANISM consists of metaphors that emerge based on LOVE IS HUMAN, in which the concept of love and the concept of human are matched.

According to the first volume of Garib-nâme, love is usually treated as a living organism in this work. The first volume of the work emphasizes the vitality of love. For this reason, it can be said that the dominant perspective on love in the first volume of Garib-nâme is to consider love as a living organism. In this article, love is comprehended primarily through the conscious behaviors of a person, and therefore, its perpetrator aspect is emphasized.

Giriş

1. Metafor Kavramı ve Metafor Kavramının Tarihsel Gelişimi

Metafor sözcüğü etimolojik olarak metaphora sözcüğüne dayanmakta, bu sözcük de Grekçedeki meta ‘‘öte’’ ve phrein ‘‘taşımak’’ sözcüklerinin bir araya gelmesiyle teşekkül etmektedir.¹ Bu sözcük Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe Sözlük’te ‘‘meczaz’’ şeklinde açıklanmakta², Kubbealtı Lugatında ‘‘istiâre, ödünçleme’’ şeklinde karşılanmaktadır.³ Metafor kavramı tarih boyunca her zaman önemini korumuş, Antik Yunan döneminden bugüne değin bu konu üzerinde birçok kişi görüş beyan etmiştir. Metafor üzerine yapılan ilk çalışmanın Aristo tarafından M.Ö. 350 yılında kaleme alınmış Poetics eseri olduğu düşünülmektedir.⁴ Nihal Çalışkan’a göre, Aristo’nun fikirleri metafor ve diğer söz figürlerinin çok uzun senelerce retorik çerçevesinde değerlendirilmesi ve gündelik dilin dışında ele alınarak edebî bir zemine oturtulmasında rol oynamıştır.⁵

Tarihsel süreç içerisinde metafor üzerine beyan edilen görüşler incelendiğinde bu hususta retorik sanatının Latincedeki üstatlarından Quintilian’ın görüşleri, Hristiyanlık sonrası klasik çağ anlayışının metafor ve türevlerine ilişkin düşünceleri, Orta Çağ’daki metafor algısı, 18. asrın son dönemleriyle birlikte Vico, Kant, Rousseau, Herder gibi felsefecilerin görüşleriyle beraber ortaya konan metafor anlayışı, Romantik düşünürlerin metafor görüşü gibi birçok anlayışa rastlamak mümkündür.⁶

Dil bilimi çalışmaları noktasında pek çok yeni ilkenin ve teorinin ortaya konduğu XX. yüzyıl ile beraber metafor ile ilgili de oldukça önemli eserler yazılmıştır.⁷ Bu yüzyılda metafor üzerine görüşler beyan eden araştırmacılardan biri Richards’tır. The Philosophy of Rhetoric (1936) isimli eserinde metaforun yapısına ilişkin görüşlerini açıklayan Richards, fikirleriyle bir anlamda George Lakoff ve destekçilerinin benimsedikleri çağdaş metafor teorisinin muştucusu kabul edilebilir. Richards, bu eseriyle beraber etkileşim kuramını (interaction theory) ortaya koymuş olmaktadır.⁸ Her ne kadar ‘‘etkileşim’’ terimi, bu terimi yaygınlaştırması dolayısıyla daha çok Max Black ile özdeşleştirilse de metafora ilişkin çıkarımlarında ‘‘etkileşim’’ terimini kullanan Richards olmuştur.⁹ Black’in çalışmaları neticesinde yıllarca yalnızca dilsel bir süs olarak algılanan metaforun zihinle ilintilendirilmesi ehemmiyet kazanmış ve metafor yeniden

1 Selcen Koca Sarı, Kutadgu Bilig’de Metafor, (Yüksek Lisans tezi, Gazi Üniversitesi, 2012), 1.

2 ‘‘Metafor,’’ Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük, erişim 29 Kasım 2021, <https://sozluk.gov.tr/>

3 ‘‘Metafor,’’ Kubbealtı Lugatı, erişim 29 Kasım 2021, <http://lugatim.com/s/METAFOR>

4 Mağfîret Kemal Yunusoğlu, Budist Türk Çevresi Eserlerde Metaforlar, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016), 44.

5 Nihal Çalışkan, Kavramsal Anahtar Modeliyle İki Dilli Çocuklara Metafor ve Deyim Öğretimi, (Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2009), 22.

6 Oğuz Cebeci, Metafor ve Şiir Dilinin Yapısal Özellikleri, (İstanbul: İthaki Yayınları, 2019), 23-35.

7 Yunusoğlu, Budist Türk Çevresi Eserlerde Metaforlar, 45.

8 Frank Nuessel, ‘‘Figurative language: Semiotics’’, in Encyclopedia of language & linguistics, IV, ed. by. Keith Brown (Oxford: Elsevier, 2006), 449-450’dan aktaran Sıla Gen, Özbekçede Metaforlar (Doktora tezi, Çukurova Üniversitesi, 2015), 12.

9 Nuessel, ‘‘Figurative language: Semiotics’’, 449-450’dan aktaran Gen, ‘‘Özbekçede Metaforlar,’’ 13.

merkezî bir rol üstlenmeye başlamıştır.¹⁰ Burada Fransız filozof ve eleştirmen Paul Ricoeur'e de değinmek gerekir. Yazarın kaleme almış olduğu *The Rule of Metaphor* (1977) adlı yapıtı ve *The Metaphorical Process as Cognition, Imagination, and Feeling* (1979) isimli makalesi önemlidir.¹¹ 70'li yıllarla birlikte ruh bilimcilerin önderliğinde başlayan ve bilişsel dil bilimciler, insan bilimciler ve şairlerin katkılarıyla birlikte, sosyal bilimler alanındaki çalışmalara yeni bir bakış açısı sunan bilişsel yaklaşımın tesiri hissedilir. Modern metafor çalışmaları, ruh bilimciler ve sosyal bilimcilerin beraber ortaya koydukları çalışmalar ve gayretleriyle çok daha ileri gitmiştir. Bilişsel dil biliminin sağladığı yeni bakış açısı ile beraber metafor araştırmaları noktasında önceki düşünceler muhakeme edilmiş ve bu konudaki çalışmalar için yeni bir zemin oluşmaya başlamıştır. Metaforun bilişsel rolü ve kavramsal sistemdeki durumuna ilişkin en net izahlar ise Lakoff ve Johnson'un çalışmalarıyla vuzuha kavuşma imkanı bulmuştur.¹²

1.1. Çağdaş Metafor Teorisi ve Bilişsel Dil Bilimi

Lakoff ve Johnson'un metafor konusunu ele almış oldukları *Metaphors We Live By* (1980) adlı yapıtları, metafor araştırmalarına yeni bir boyut kazandırmıştır.¹³ Bu yapıt, metaforları klasik anlamda bir söz sanatı olarak değil; düşüncenin, deneyimin ve muhakemenin vazgeçilmez bir ögesi olarak ele almakta ve metaforların yalnızca edebî eserlerde değil, günlük hayatın her evresinde kullanıldığını belirtmektedir.¹⁴ Böylelikle insanlar metaforlarla fikreden, metafor üreten; hadiseleri, olguları, tecrübeleri vs. metaforlar vasıtasıyla kavrayan canlılar olmaktadır.¹⁵ Türkçeye çevirisi de yapılmış olan bu esere göre metafor teorisi bilişsel dil biliminin genel beyin ve zihin analizinde kavramsal sistem ve dil için doyurucu temeller sağlamaya çalışan merkezî bir altdisiplinidir.¹⁶

Metafor, klasik anlayışta bir söz sanatı olarak değerlendirilirken modern anlayışta ise kavramsal sistemin bir parçası şeklinde ele alınır. Modern anlayışa göre metafor, insanın kavramsal sisteminde mevcut olan zihinsel modellerin kaynak alan ve hedef alan şeklinde isimlendirilen iki alan üzerindeki haritalanmasından (mapping) ibarettir.¹⁷ Bilişsel dilbilimsel anlayışa göre metaforun tanımı "bir kavram alanının bir başka kavram alanı açısından anlaşılması" şeklindedir. Bu duruma ilişkin verilebilecek örnekler tartışmanın savaşı açısından, hayatın ve aşkın yolculuk açısından, düşüncelerin yiyecekler açısından, sosyal organizasyonların bitkiler açısından, teorilerin binalar açısından vb. anlaşılmasıdır. A KAVRAMSAL ALANI B KAVRAMSAL ALANIDIR formunda bir kullanım buradaki metafor görüşünü tayin etmenin

10 Cansu Ekren, *Yabancı Dil Türkçe Dersi Öğretmenlerinin Dil Bilgisine İlişkin Algıları: Bir Metafor Çalışması* (Yüksek Lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2019), 7.

11 Cebeci, *Metafor ve Şiir Dilinin Yapısal Özellikleri*, 155.

12 Yunusoğlu, *Budist Türk Çevresi Eserlerde Metaforlar*, 52-53.

13 Yunusoğlu, *Budist Türk Çevresi Eserlerde Metaforlar*, 45.

14 George Lakoff ve Mark Johnson, *Metaforlar: Hayat, Anlam ve Dil* (İstanbul: İthaki Yayınları, 2015), 11-12.

15 Lakoff ve Johnson, *Metaforlar: Hayat, Anlam ve Dil*, 12-13.

16 Lakoff ve Johnson, *Metaforlar: Hayat, Anlam ve Dil*, 330.

17 Serap Özcan, *Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Huzur Adlı Eserinde Sıradışı Benzetmeler (Özgün Metaforlar)* (Yüksek Lisans tezi, Gazi Üniversitesi, 2010), 9.

uygun bir kısa yoludur. Buna ‘‘kavramsal metafor’’ denilir. Kavramsal bir metafor, bir alanın diğeri açısından anlaşıldığı iki kavram alanından oluşmaktadır. Kavramsal bir alan, herhangi bir tutarlı deneyim organizasyonudur. Kavramsal metafora katılan iki alan özel isimlere sahiptir. Başka bir kavram alanını anlamak amacıyla içinden metaforik ifadelerin çıkarıldığı kavramsal alana kaynak alan, bu şekilde algılanan kavramsal alana ise hedef alan denilir. Bu sebeple; hayat, tartışma, aşk, düşünceler, sosyal organizasyonlar, teoriler ve diğeri hedef alanlar iken yolculuk, savaş, yiyecekler, bitkiler, binalar ve diğeri kaynak alanlardır. Hedef etki alanı, kaynak etki alanı kullanılmak suretiyle anlaşılmasına çalışılan etki alanıdır. Genel olarak kaynak alanın daha somut ve belirli bir yapıya sahip olduğu, hedef alanın ise daha soyut ve muğlak olduğu bilinmektedir.¹⁸ Kavramsal metafora bir örnek olarak yukarıda sayılan hedef alanlardan ‘‘hayat’’, kaynak alanlardan ise ‘‘yolculuk’’ kavramı seçilerek HAYAT YOLCULUKTUR şeklinde bir kullanım verilebilir.¹⁹ Alan yazınında kavramsal metaforların büyük harflerle yazıldığına da burada dikkat etmek gerekmektedir.²⁰

2. Çalışmanın Amacı ve Araştırma Soruları

Bu çalışmanın temel amacı; Garib-nâme'nin Süleymaniye Laleli nüshasının ilk cildindeki aşk metaforlarını çağdaş metafor teorisinin ışığında tespit etmektir.²¹ Ayrıca, insanlık tarihi boyunca her zaman önemini koruyan aşk kavramının eserdeki görünümünden hareketle Garib-nâme'nin ilk cildindeki aşk algısını ortaya koymak, eserin müellifi olan Âşık Paşa'nın aşk kavramına ilişkin görüşlerini ortaya çıkarmak da çalışmanın amaçları arasındadır. Bu amaçlar çerçevesinde, çalışmada yanıt aranan temel sorular şu şekildedir: 1. Garib-nâme eserinin ilk cildinde kullanılan aşk metaforları nelerdir? 2. Garib-nâme eserinin ilk cildinde aşkla ilgili hâkim görüş nedir? 3. Garib-nâme eserinin ilk cildindeki aşk metaforlarından yola çıkarak XIV. asır Eski Anadolu Türkçesi devresindeki aşk kavramıyla alakalı nasıl bir kanaate varılabilir?

18 Zoltan Kövecses, *Metaphor: A Practical Introduction* (New York: Oxford University Press, 2010), 4.

19 Ahmet Naim Çiçekler ve Timur Aydın, ‘‘Kavramsal metafor kuramı ve belagat: karşılaştırmalı bir inceleme’’, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 16 (2019), 15.

20 George Lakoff, ‘‘Contemporary Theory of Metaphor’’, in *Metaphor and Thought*, ed. by. Andrew Ortony (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 209.

21 Daha önceden Garib-nâme eseri üzerinde yine çağdaş metafor teorisi çerçevesinde bir çalışma yapılmış ve bu çalışmada eserdeki dünya metaforu ele alınmıştır [bkz. Muammer Doğan, ‘‘Âşık Paşa'nın Garib-nâme'sinde Dünya Metaforu’’, *Türklük Bilimi Araştırmaları* 37 (2015), 119-144]. Yine Garib-nâme eserindeki ‘‘nefis’’ kavramına ilişkin de çağdaş metafor teorisi çerçevesinde sunulmuş bir bildiri mevcuttur [bkz. Erol Kuyma, ‘‘Garib-nâme'de ‘Nefs’in Metaforik Yolculuğu’’, *Uluslararası Horasan'dan Anadolu'ya İrfan Geleneği: Elvan Çelebi Sempozyumu/02-04 Ekim 2020 Bildiri Özetleri Kitabı*, ed. Zekeriya Işık, Tuğba Gülen içinde (Çorum: Hitit Üniversitesi, 2020), 8-9]. Bunun haricinde bilhassa son yıllarda çağdaş metafor teorisini tarihi ve çağdaş Türk lehçelerine ve bu lehçelere ait metinlere uygulayan birçok çalışmanın yapıldığı bilinmektedir [bkz. Yunusoğlu, *Budist Türk Çevresi Eserlerde Metaforlar*, 49-50]. Bu çalışmalar burada sayılamayacak kadar çoktur. Ancak hazırladığımız tez ile Garib-nâme eserinin ilk cildindeki aşk metaforları çağdaş metafor teorisi çerçevesinde, naçizane, ilk kez ele alınmıştır. Böylece Garib-nâme ve diğeri Eski Anadolu Türkçesi metinleri üzerinde bu teorisinin uygulanabileceği de yeniden görülmüştür.

Yöntem/Methods

Bu çalışmada, çalışmanın örneklemini oluşturan Garib-nâme'nin Süleymaniye Laleli nüshasının ilk cildindeki aşk metaforları taranırken yöntem olarak Pragglejaz Group tarafından geliştirilen metafor tanımlama prosedürü MIP kullanılmıştır.²² MIP, şu adımlardan oluşan bir yöntemdir: 1. Genel anlamı çıkarmak için bütün metin okunur. 2. Metindeki sözcüksel ögeler belirlenir. 3.a. Metindeki her bir sözcüksel öge için bağlamsal anlam belirlenir. 3.b. Her bir sözcüksel ögenin diğer bağlamlarda, metindeki bağlamından daha temel bir anlamı olup olmadığı belirlenir. 3.c. Eğer sözcüksel ögenin başka bağlamlarda, metindeki bağlamından daha temel bir anlamı varsa bağlamsal anlam ile temel anlamın çelişip çelişmediğine, ancak onunla karşılaştırıldığında anlaşılıp anlaşılamayacağına karar verilir. 4. Çelişme var ve bağlamsal anlamın temel anlamla karşılaştırılarak anlaşılabilceği bir yol varsa sözcüksel öge metaforik olarak işaretlenir.²³

Çalışma için öncelikle çağdaş metafor teorisi çerçevesinde ortaya konan kaynaklardaki aşk metaforları incelenmiş ve bu literatür taraması ile aşk metaforlarının hangi başlıklarda ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Daha sonra, örneklemini oluşturan kısımdaki her beyit üzerine tek tek Pragglejaz Group'un geliştirdiği MIP uygulanmış ve metaforik olarak kullanılan sözcükler belirlenmiştir. Daha sonra bu sözcüklerin içinden aşk kavram alanıyla ilintili olarak kullanılan sözcükler ele alınmıştır. Bu sözcüklerden ve aşk metaforlarıyla ilgili yapılan literatür taramasından hareketle beyitlerdeki aşk metaforları tayin edilmiştir.

Bulgular

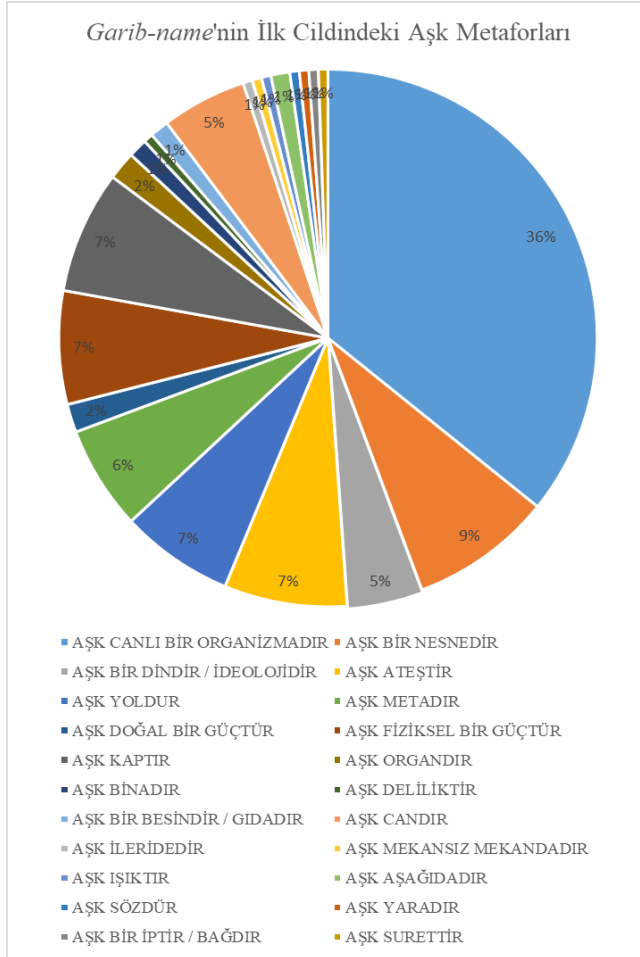
Garib-nâme'nin ilk cildinde toplam 176 adet aşk metaforu tespit edilmiştir. Bu metaforlar başlıklarına göre toplu hâlde şu şekilde gösterilebilir (Tablo 1) ve (Şekil 1):

Tablo 1: Garib-nâme'nin İlk Cildinde Kullanılan Aşk Metaforları, Kullanılma Sayıları ve Oranları	
Metaforlar	Kullanılma Sayısı ve Oranı
AŞK CANLI BİR ORGANİZMADIR	63 (%36)
AŞK BİR NESNEDİR	15 (%9)
AŞK BİR DİNDİR / İDEOLOJİDİR	8 (%5)
AŞK ATEŞTİR	13 (%7)
AŞK YOLDUR	12 (%7)
AŞK METADIR	11 (%6)
AŞK DOĞAL BİR GÜÇTÜR	3 (%2)
AŞK FİZİKSEL BİR GÜÇTÜR	12 (%7)
AŞK KAPTIR	13 (%7)
AŞK ORGANDIR	3 (%2)
AŞK BİNADIR	2 (%1)
AŞK DELİLİKTİR	1 (%1)

22 Pragglejaz Group, "MIP: A method for identifying metaphorically used words in discourse", *Metaphor and Symbol* 22/1 (2007), 1-39.

23 Pragglejaz Group, "MIP: A method for identifying metaphorically used words in discourse", 3.

AŞK BİR BESİNDİR / GIDADIR	2 (%1)
AŞK CANDIR	9 (%5)
AŞK İLERİDEDİR	1 (%1)
AŞK MEKANSIZ MEKANDADIR	1 (%1)
AŞK IŞIKTIR	1 (%1)
AŞK AŞAĞIDADIR	2 (%1)
AŞK SÖZDÜR	1 (%1)
AŞK YARADIR	1 (%1)
AŞK BİR İPTİR / BAĞDIR	1 (%1)
AŞK SURETTİR	1 (%1)

Şekil 1. Garib-nâme'nin İlk Cildinde Kullanılan Aşk Metaforlarının Pasta Grafiği Üzerinde Gösterimi

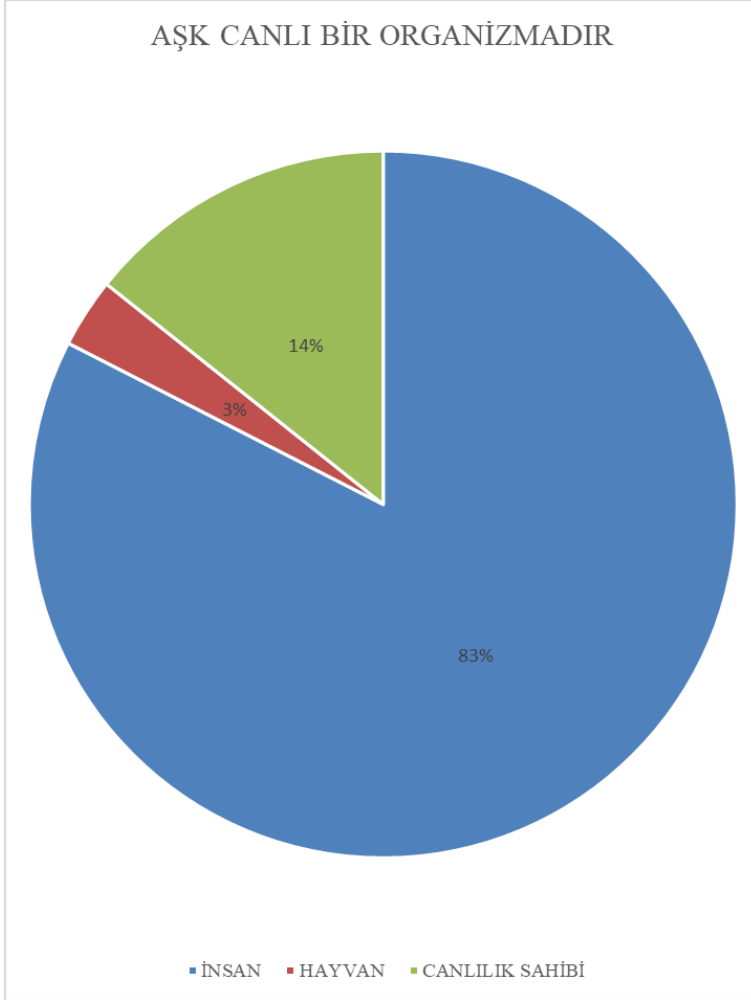
Bu metaforlar, Garib-nâme'nin ilk cildinde şu beyitlerde tespit edilmiştir (Tablo 2)²⁴:

Tablo 2: Garib-nâme'nin İlk Cildinde Kullanılan Aşk Metaforlarının Beyit Numaraları

Metaforlar	Metaforların Tespit Edildiği Beyitlerin Numaraları:
AŞK CANLI BİR ORGANİZMADIR	I-8a/6, I-8b/7, I-11a/4, I-39b/10, I-41a/4, I-41a/5, I-41a/5, I-43a/6, I-44b/2, I-44b/8, I-44b/11, I-45a/7, I-45a/9, I-45b/1, I-46a/10, I-46b/1, I-53b/4, I-58a/3, I-58a/6, I-58b/4, I-58b/5, I-59a/6, I-59b/7, I-59b/10, I-97a/8, I-174a/1, I-192b/3, I-226b/6, I-233a/1, I-242b/9, I-242b/10, I-242b/11, I-243a/3, I-243a/4, I-243a/5, I-243a/6, I-243a/7, I-243a/9, I-243a/9, I-243a/11, I-243b/1, I-243b/4, I-243b/6, I-244a/5, I-244a/5, I-247a/4, I-248a/6, I-248b/5, I-248b/8, I-248b/9, I-248b/10, I-248b/11, I-249a/1, I-249a/1, I-249a/2, I-249a/2, I-249a/3, I-249a/3, I-249a/5, I-249a/5, I-249a/7, I-273b/7-8, I-277a/6-11'den 277b/1-8'e.
AŞK BİR NESNEDİR	I-58b/4, I-59a/9, I-59a/10, I-93a/3, I-136a/10, I-139b/9, I-191b/8-10, I-213b/10, I-243b/1, I-243b/3, I-243b/3, I-248a/8, I-268a/2, I-270a/8, I-273b/7-8.
AŞK BİR DİNDİR / İDEOLOJİDİR	I-13b/11, I-39b/11, I-45a/11, I-85b/5, I-85b/6, I-174a/1, I-181a/5, I-192b/9.
AŞK ATEŞTİR	I-30b/5, I-59b/14, I-120b/10, I-121a/3, I-223b/10, I-247a/6, I-247b/1, I-247b/9, I-247b/10, I-248a/1, I-248a/8, I-249a/6, I-271b/3.
AŞK YOLDUR	I-40a/1, I-41a/6, I-41a/9, I-45a/11, I-58a/3, I-59a/11, I-59b/6, I-97a/10, I-174a/2, I-239b/8, I-244a/11, I-249a/8.
AŞK METADIR	I-46a/11, I-59a/10, I-87a/8, I-97a/8, I-97a/9, I-177a/3, I-234b/11, I-239b/6, I-243b/2, I-248a/1, I-248a/2.
AŞK DOĞAL BİR GÜÇTÜR	I-46b/1, I-117b/3, I-191a/4.
AŞK FİZİKSEL BİR GÜÇTÜR	I-58b/11, I-59b/10, I-121a/1, I-239b/6, I-248b/5, I-248b/7, I-248b/7, I-248b/8, I-248b/9, I-248b/9, I-248b/10, I-249a/4.
AŞK KAPTIR	I-58a/2, I-58a/4, I-59a/5, I-59a/8, I-59a/11, I-59b/15, I-243a/7, I-243a/8, I-243a/11, I-243b/7, I-248b/1, I-248b/2, I-248b/3.
AŞK ORGANDIR	I-58a/4, I-243a/10, I-244a/10.
AŞK BİNADIR	I-58a/5, I-59a/8.
AŞK DELİLİKTİR	I-121a/3.
AŞK BİR BESİNDİR / GIDADIR	I-158a/2, I-231a/10.
AŞK CANDIR	I-59a/7, I-191b/8-10, I-242b/7, I-242b/11, I-242b/11, I-243a/2, I-243a/3, I-243b/4, I-243b/7.
AŞK İLERİDEDİR	I-244a/6.
AŞK MEKANSIZ MEKANDADIR	I-244a/6.
AŞK İŞİKTİR	I-247a/5.
AŞK AŞAĞIDADIR	I-10b/1, I-247b/10.
AŞK SÖZDÜR	I-249a/1.
AŞK YARADIR	I-249a/4.
AŞK BİR İPTİR / BAĞDIR	I-249a/4.
AŞK SURETTİR	I-277b/10.

24 Beyitler numaralandırılırken Prof. Dr. Kemal Yavuz'un hazırlanmış olduğu Garib-nâme: Tıpkıbasım Karşılaştırmalı Metin ve Aktarma adlı eserdeki numaralandırma sistemine uyulmuştur. Sözgelimi I-8a/6 numaralandırmasında "I" Garib-nâme'nin birinci cildini, "8a" varak numarasını, "/" ifadesinden sonraki "6" ise beyit numarasını gösterir.

Buradan görülebileceği gibi Garib-nâme'nin ilk cildindeki aşk metaforlarının önemli bir yekûnunu AŞK CANLI BİR ORGANİZMADIR metaforu tutmaktadır. AŞK CANLI BİR ORGANİZMADIR metaforu eserin ilk cildinde 63 kez (%36 oranında) kullanılmıştır. Bu metaforun alt kırılımlarına baktığımızda ise bu canlı organizmanın 52 kez insan açısından, 2 kez hayvan açısından ve 9 kez de genel manada canlılık sahibi olması açısından ele alındığı görülür:

Şekil 2. AŞK CANLI BİR ORGANİZMADIR Metaforunun Alt Kırılımları Açısından Oranlaması

Eserin ilk cildinde 52 kez kullanılan insan kaynak alanı 16 kez hareket eden insan, 9 kez konuşan insan, 8 kez yoldaş/arkadaş, 6 kez düşünen insan, 3 kez padişah, 3 kez kul/köle, 2 kez gören insan, 2 kez kılavuz, 2 kez saki, 1 kez işiten insan olarak kavramsallaştırılmıştır.

2 kez kullanılan hayvan kaynak alanı 1 kez binek hayvan, 1 kez deniz canlısı olarak kavramsallaştırılmıştır. AŞK CANLI BİR ORGANİZMADIR metaforunda 9 kez de aşkın genel manada can taşıyan, canlılık sahibi bir varlık olarak kavramsallaştırıldığı yukarıda beyan edilmişti. Bunların 6'sında bu canlı varlığın nasıl bir görünüm içinde olduğu belirgin olmayıp yalnızca canlılık sahibi bir organizma oluşu konusunda fikir yürütülebilmektedir. 3 tanesinde ise aşk hareket eden bir canlı varlık şeklinde anlaşılmaktadır.

Eserin ilk cildinde kullanım sayısı açısından AŞK CANLI BİR ORGANİZMADIR metaforunu sırayla AŞK BİR NESNEDİR, AŞK KAPTIR, AŞK ATEŞTİR, AŞK YOLDUR ve AŞK FİZİKSEL BİR GÜÇTÜR metaforlarının izlediği görülmektedir.

Eserin ilk cildinde AŞK BİR NESNEDİR metaforu 15 kez kullanılmıştır. Bu metaforlarda NESNE kaynak alanı 2 kez sağlam tutulması gereken bir nesne; 1'er kez de bütün bir nesne, cana boyanmış bir nesne, tutulabilir bir nesne, haktan ayrı olmayan bir nesne, kişilere ulaşan bir nesne, gönlün bağlanması gereken bir nesne, her yerde bulunabilen bir nesne, ortaya çıkan bir nesne, sıkı sıkıya bağlanan bir nesne gibi çeşitli nitelikleriyle ortaya çıkmıştır. Ayrıca NESNE kaynak alanı 1'er kez çıra, kitap, direk ve perde görünümleriyle de kullanılmıştır. Burada direkt belli nesne türlerinin kullanıldığına dikkat edilmelidir.

Eserin ilk cildinde AŞK KAPTIR metaforu 13 kez kullanılmıştır. Bunların 11'inde aşk genel olarak kap şeklinde, 1'inde ev şeklinde, 1'inde hapisane şeklinde kavramsallaştırılmaktadır.

Eserin ilk cildinde AŞK ATEŞTİR metaforu 13 kez kullanılmıştır.

Eserin ilk cildinde AŞK YOLDUR metaforu 12 kez kullanılmıştır. Bunların 8'inde aşk doğru yol olarak 4'ünde ise genel manada yol olarak kavramsallaştırılmıştır.

Eserin ilk cildinde AŞK FİZİKSEL BİR GÜÇTÜR metaforu 12 kez kullanılmıştır. Bu metaforlarda aşk yürekleri yerinden oynatan bir güç, kişiye durmadan sevdiğini söyleten bir güç, Tanrı'ya taptıran bir güç, yıkıcı bir güç, yaralayıcı bir güç, hem ağlatan hem güldüren bir güç, kişiye işlerini unutturan bir güç, feleğin başını döndüren bir güç, ölüme razı eden bir güç, ayı güneşi durmadan döndüren bir güç, gönül bağını kesen bir güç, tacı tahtı terk ettiren bir güç olarak görülmektedir.

Çalışmada tespit edilen metafor türlerinin birçoğuna daha önceden yapılan başka çalışmalarda da rastlanmıştır. Ancak; AŞK CANDIR, AŞK ORGANDIR, AŞK MEKANSIZ MEKANDADIR, AŞK SÖZDÜR, AŞK İLERİDEDİR, AŞK AŞAĞIDADIR, AŞK SURETTİR ve AŞK YARADIR metaforlarına, çağdaş metafor teorisi bağlamında yapılan Türkçe ve İngilizce çalışmalarda rastlanamamıştır.

Sonuç

Bu çalışmada Lakoff ve Johnson'un yazmış oldukları Metaphors We Live By isimli eserde ifadesini bulan çağdaş metafor teorisinden yola çıkılarak, Eski Anadolu Türkçesi döneminin en önemli metinlerinden biri olan Garib-nâme'nin ilk cildindeki aşk metaforlarının görünümü tespit edilmeye çalışılmıştır.

Yapılan incelemeden hareketle Garib-nâme'nin ilk cildinde kullanılan aşk metaforlarının %36'sını AŞK CANLI BİR ORGANİZMADIR metaforunun oluşturduğu görülmüştür. Bu metaforların da %83 gibi çok önemli bir kısmını aşk kavramıyla insan kavramının eşleştirildiği AŞK İNSANDIR temelinde ortaya çıkan metaforlar teşkil etmektedir. Bu sebeple Garib-nâme'nin ilk cildinden yola çıkarak denilebilir ki, bu eserde aşk ağırlıklı olarak canlı bir organizma şeklinde algılanmış, yani aşk ete kemiğe büründürülmüş, bu sayede aşkın canlılık yönü vurgulanmıştır. Dolayısıyla Garib-nâme'nin ilk cildinde aşkla alakalı hâkim bakış açısının aşkı canlı bir organizma olarak ele almak olduğu ifade edilebilir. Bu metinde aşk, özellikle de bir insanın şuurlu eylemleri yönüyle kavranmış ve böylece onun kılıcı tarafına odaklanılmıştır.

Bu verilerden hareketle, her ne kadar bunu beyan etmek için çok erken olsa da, XIV. yüzyıl Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde aşk kavramının canlı bir organizma olarak algılanması durumuna sıkça rastlandığı hususunda bir öngöründe bulunulabilir. Elbette bu varsayım bu konu ile alakalı yapılacak başka çalışmalarla ispata muhtaçtır.

Âşık Paşa, döneminde Türkçenin bir ürün ortaya konulabilecek kadar zengin bir dil olmadığına ilişkin yaygın kanaate karşı yazmış olduğu bu anıtsal eserle bir anlamda Türkçenin oldukça zengin ve kuvvetli bir dil olduğunu da ispat etmektedir. O, XIII. yüzyıldaki Türkçe ile ilgili kanının karşısında konumlanarak Türkçede Garib-nâme gibi başka milletlerin kültür tarihinde eşine tesadüf edilmeyecek ve Türkçede bile bir benzeri yazılmayacak olan eserini kaleme almıştır.²⁵ Prof. Dr. Kemal Yavuz, Garib-nâme ve o dönemde yazılmış eserler ile Türkçenin artık bir yazı dili olduğunu veya eski şekline döndüğünü, ikinci olarak Türkçenin ifade kuvvetinin gözler önüne serildiğini, üçüncü olarak ise mezkûr eser üzerinde yapılacak çalışmaların Türkçeyi her bakımdan incelemeye yeteceğini bildirmektedir.²⁶ Hakikaten hazırlanan bu çalışma ile eserdeki ifade kudretine ve Türkçenin o dönemki zengin ve sağlam yapısına bizzat tanık olunmuştur. Ayrıca eserin ilk cildi üzerinde saptanan 22 farklı aşk metaforu, hem eserdeki aşk algısının çok yönlülüğünün, hem de eser üzerinde yine çağdaş metafor teorisi ışığında yapılacak incelemelerle çok daha farklı metaforik kodlamaların ortaya çıkarılabileceğinin bir anlamda delilidir.

Kuşkusuz, çağdaş metafor teorisinden yararlanarak hem Garib-nâme hem de diğer Eski Anadolu Türkçesi metinleri üzerinde yeni çalışmalar yapmak mümkündür. Özellikle son yıllarda bu teorenin tarihî Türk lehçeleri üzerinde sık sık uygulandığı hesaba katılırsa, Eski Anadolu Türkçesi dönemini de bu yaklaşımla incelemek Türkoloji sahasına katkıda bulunacaktır.

25 Kemal Yavuz, "Âşık Paşa'nın Dil Üzerine Düşünceleri ve Türkçeye Hizmetleri", TDED 32 (2004), 233.

26 Yavuz, "Âşık Paşa'nın Dil Üzerine Düşünceleri ve Türkçeye Hizmetleri", 234.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- Âşık Paşa. Garib-nâme: Tıpkıbasım Karşılaştırmalı Metin ve Aktarma. 4 cilt. Hazırlayan Kemal Yavuz. Ankara: TDK, 2000.
- Cebeci, Oğuz. Metafor ve Şiir Dilinin Yapısal Özellikleri. İstanbul: İthaki Yayınları, 2019.
- Çalışkan, Nihal. Kavramsal Anahtar Modeliyle İki Dilli Çocuklara Metafor ve Deyim Öğretimi. Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2009.
- Çiçekler, Ahmet Naim ve Timur Aydın. "Kavramsal metafor kuramı ve belagat: karşılaştırmalı bir inceleme", RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi 16 (2019): 14-26.
- Doğan, Muammer. "Âşık Paşa'nın Garib-nâme'sinde Dünya Metaforu", Türklük Bilimi Araştırmaları 37 (2015): 119-144.
- Ekren, Cansu. Yabancı Dil Türkçe Dersi Öğretmenlerinin Dil Bilgisine İlişkin Algıları: Bir Metafor Çalışması. Yüksek Lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2019.
- Gen, Sıla. Özbekçede Metaforlar. Doktora tezi, Çukurova Üniversitesi, 2015.
- Kövecses, Zoltan. Metaphor: A Practical Introduction. New York: Oxford University Press, 2010.
- Kubbealtı Lugatı. "Metafor." Erişim 29 Kasım 2021. <http://lugatim.com/s/METAFOR>.
- Kuyma, Erol. "Garib-nâme'de 'Nefs'in Metaforik Yolculuğu", Uluslararası Horasan'dan Anadolu'ya İrfan Geleneği: Elvan Çelebi Sempozyumu/02-04 Ekim 2020 Bildiri Özetleri Kitabı, ed. Zekeriya Işık, Tuğba Gülen içinde, 8-9. Çorum: Hitit Üniversitesi, 2020.
- Lakoff, George. "Contemporary Theory of Metaphor", in Metaphor and Thought, ed. by Andrew Ortony, 202-252. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- Lakoff, George ve Mark Johnson. Metaforlar: Hayat, Anlam ve Dil. İstanbul: İthaki Yayınları, 2015.
- Nuessel, Frank. "Figurative language: Semiotics", in Encyclopedia of language & linguistics, IV, ed. by Keith Brown, 446-459. Oxford: Elsevier, 2006 (Aktaran: Gen, Sıla. Özbekçede Metaforlar. Doktora tezi, Çukurova Üniversitesi, 2015).
- Özcan, Serap. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Huzur Adlı Eserinde Sıradışı Benzetmeler (Özgün Metaforlar). Yüksek Lisans tezi, Gazi Üniversitesi, 2010.
- Pragglejaz Group. "MIP: A method for identifying metaphorically used words in discourse", Metaphor and Symbol 22/1 (2007): 1-39.

Sarı, Selcen Koca. Kutadgu Bilig'de Metafor. Yüksek Lisans tezi, Gazi Üniversitesi, 2012.

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük. "Metafor." Erişim 29 Kasım 2021. <https://sozluk.gov.tr/>.

Yavuz, Kemal. "Âşık Paşa'nın Dil Üzerine Düşünceleri ve Türkçeye Hizmetleri", TDED 32 (2004): 223-244.

Yunusoğlu, Mağfret Kemal. Budist Türk Çevresi Eserlerde Metaforlar. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.

Sakalı Göbeğinde Bir İskoç: Hacı Mustafa Resmî

A Scotsman With A White Beard Flowing Down to His Middle: Hadji Mustafa Resmî

Harun TUNCER¹

ÖZ

Osmanlı Devleti'nde 18. yüzyılın ilk yarısı bitmeden başlayan yenileşme hareketleri, askerî anlamda üstünlüğü kabul edilen Avrupa'dan getirtilen uzmanlardan alınan destekle gerçekleştirilmeye çalışıldı. Bu kapsamda kimi davetle, kimi de davetsiz Osmanlı topraklarına gelen Avrupalılar oldu. Patrick James Campbell isimli İskoç genç de ülkesinden kaçan ve bir süre sonra yolu Osmanlı mülküne düşen karakterlerden biriydi. Askerî islahat hareketlerinin önemli isimlerinden Baron de Tott'un yanında yardımcı olarak yer alan Mustafa Resmî Humbaracı Ocağında muhtelif görevler aldı, bu vesileyle Avusturya, Rusya ve Fransa gibi muhtelif düşmanlara karşı cephede mücadele verdiği gibi Hicaz bölgesinde yaşanan iş yarılarında da dil bilgisiyle katkı sağlayan bir isim oldu. Bu makalede Mustafa Resmî nâm-ı diğer İngiliz Mustafa hakkında Osmanlı arşivlerinde yapılan taramalar sonucu elde edilen ve henüz literatüre girmemiş birtakim bilgiler sunulmaya ve meşhur sözlükçü James W. Redhouse'la karıştırıldığı görülen Mustafa Resmî Efendi'nin biyografisinde görülen eksikler ikmal edilmeye çalışıldı.

Anahtar kelimeler: Patrick James Campbell, İngiliz Mustafa, Mustafa Resmî, Baron de Tott, James W. Redhouse

ABSTRACT

Attempts were made to carry out the reform movements that started in the Ottoman Empire toward the mid-18th century with the support of experts brought over from Europe, which was thought to be militarily superior. In this regard, an influx of Europeans was seen to have occurred in the Empire, some who were invited and others who were not. The Scottish youth Patrick James Campbell was one of these characters who'd fled his homeland and whose path led him into Turkish lands after a while. Mustafa Resmî was an assistant to Baron de Tott, one of the important names of the military reform movements, and took various duties in the Corps of Bombardiers. He not only contributed to suppressing the internal riots in the Hejaz region with his knowledge of language but also fought against various enemies such as Austria, Russia, and France at several points in the Empire. This article aims to present some information about Mustafa Resmî (or İngiliz Mustafa) as obtained through the studies made in the Ottoman archives and to provide a more proper portrayal of Mustafa Resmî Efendi, who seems to have been confused with another British man, the famous lexicographer James W. Redhouse.

Keywords: Patrick James Campbell, İngiliz Mustafa, Mustafa Resmî, Baron de Tott, James W. Redhouse

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Harun Tuncer (Dr.Öğr.Üyesi),
İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları
Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Bölümü,
İstanbul, Türkiye
E-posta: harunt@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0001-8810-0310

Başvuru/Submitted: 02.02.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:
08.06.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:
08.06.2023

Kabul/Accepted: 20.06.2023

Online Yayın/Published Online: 04.07.2023

Atfif/Citation: Tuncer, Harun. "Sakalı Göbeğinde Bir İskoç: Hacı Mustafa Resmî." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 33, 1 (2023): 175-197.

<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1246795>

EXTENDED ABSTRACT

After all the successive military defeats the Ottoman Empire had experienced since the beginning of the 18th century in particular, it embarked on reform efforts aimed at innovation and development. As has already been acknowledged, the West gained the advantages of self-created developments in almost every field (i.e., social, economic, technological), and naturally the Ottomans had to turn their faces to the West. This led the Ottoman elite to make use of the talented and skilled foreigners who'd come to Ottoman lands, whether by destiny or at the state's request, and to employ them under governing minds so as to assist in particular with military and technical matters.

Many men both young and old were seen to come from various corners of the West, whether to seek a new and relatively prosperous means of life or to flee their homeland due to threats directed at their life. Patrick J. Campbell was a Scotsman belonging to the second of these two classes. As far as is known, he had left his country due to a blood feud, immigrating first to Belgium before stopping and settling in the Ottoman Empire, likely in 1759. Being a graduate from the Royal Artillery School in London, Campbell had probably converted at the very beginning of his adventure into his new home of Istanbul, when he became known as Resmî/Ressam Mustafa while still called İngiliz Mustafa. Resmî Mustafa had been commissioned by the Ottomans within the scope of cartography studies; he had drawn and made translations before serving first in the Corps of Bombardiers then later in Hendesehane and once again in the Corps where he would stay for decades. Resmî Mustafa Ağa has yet to have been studied in light of Turkish archival records, and he spent more than 40 years of his life in Ottoman lands and at their service. This study has found within its scope that Ressam Mustafa travelled a lot, sometimes for fighting and sometimes to assist the local/central officials in their negotiations with those opposing the Ottoman government. As the documents revealed, İngiliz Mustafa got married, had a couple of children, and served the Empire in various positions. Later in his life, he became a hadji by fulfilling the obligation of pilgrimage in the Hejaz.

In this regard, the study reveals his date of death to be unknown, while also bringing to light information about his tenure and activities during his time in the Empire, as well as the positions he held by providing due details. İngiliz Mustafa was depicted by a contemporary Western traveler as a young Scotsman whose beard flowed down to his middle and who had a turban around his head. He died as a Turkish pilgrim. His name appeared to have become so famous that even decades after his death, the naval students in particular would be told about some İngiliz Mustafa character whom they had not had the chance to know in person. This ambiguous "İngiliz Mustafa" was even used to address James W. Redhouse, who fled to Turkey almost 20 years after the Scotsman's death. James William Redhouse was also thought to have converted and been called "İngiliz Mustafa," just like his fellow countryman. This article also discusses this later ambiguity and puts forth that no resemblance nor any kind of

relationship was found between these two “James,” apart from their being British and men of letters who’d go on to gain considerable positions within the service of the Empire.

The author of this study strove hard to find more details about Resmî Mustafa, his family, and children, but all efforts came to no avail. He visited all the graveyards that might have housed the body of İngiliz Mustafa, but encountered no grave that belonged to such a name.

Giriş

“*Modern Türkiye'nin Doğuşu* kitabında Bernard Lewis, 18. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen askerî reformun itici gücü 1773'te¹ kurulan ve genç bahriyelilerin eğitildiği Hendesehane'dir diyor. Lewis'e göre Baron de Tott bu mektebin ilk idarecisiydi ve kısa bir süre sonra görevini Patrick James Campbell isimli, Türklerin ‘İngiliz Mustafa’ dediği bir İskoç devraldı. Bir süre önce bahsi geçen Campbell’ın ailesinden bir hanımefendiyle görüştüm ve büyük dedesi hakkında bir araştırma yapmamı rica etti; ben de kabul ettim. Bu ufak metin, yaptığım kısa bir araştırmanın neticesi olarak ortaya çıktı; umuyorum özellikle Osmanlı Arşivi’nde çalışabilecek başka araştırmacıları konuya katkı sağlamaya teşvik eder.”²

Okuyacağınız bu metin, hemen yukarıda Christopher Ferrard’dan alıntılanan pasajdaki temenniye bir cevap verebilmek, Türkiye’de İngiliz Mustafa (Resmî Mustafa Ağa) diye meşhur olan Campbell hakkında Osmanlı arşivlerini merkeze alarak bir biyografi inşa edebilmek umuduyla hazırlandı. Ama gerek daha önce rastlanılan, gerekse Resmî Mustafa Ağa vesilesiyle yapılan sonraki araştırmalar sırasında “İngiliz Mustafa” lakabının 17. yüzyıldan 19. yüzyıla dek muhtelif şahıslar için kullanıldığı görüldü. Mesela 1693/94 yılında İngiliz Mustafa diye anılan bir kaptanın Kara Mustafa eliyle aldığı maaşı gösteren bir makbuz çıktı.³ Adolphus Slade de Türkiye’de bahriye çalışmalarının islahı için istihdam edildiği sırada Redhouse’la karşılaştığını ve onun din değiştirerek Mustafa adını aldığını, haliyle İngiliz Mustafa diye anıldığını aktarıyordu.⁴ Ayrıca 19. asrın ortalarında kısa bir süre kaptan-ı deryalık da yapan bir İngiliz Mustafa Paşa vardı; fakat paşanın İngiltere’yle alakası bu dildeki becerisinden ileri geliyor, ırken hiçbir alakası bulunmuyordu.⁵

Makalenin başında Ferrard’dan aktarılan paragrafsa, James Campbell ve “İngiliz Mustafa” diye atıf yapılan İskoç’a dair hayli mahdut bilgi kırıntıları verir; okuyacağınız bu makale de işte bu “İngiliz Mustafa”ya dairdir. Ferrard’ın aktardığına göre James Campbell, 1736’da İskoçya’nın batısında Linnhe Gölü’ne bakan Fort William kasabasında doğmuştu. 10 yaşından sonra o sıralarda Londra’da kurulmuş olan (1741) Royal Artillery Academy’ye (Kraliyet Topçu Okulu) kaydoldu; evinden yaklaşık 785 km uzaklıktaydı burası. 19 yaşında, yani tahminen 1755/56 yılında bir düelloda genç bir arkadaşının ölümüne sebep olunca ülkesini terk etti. James Matra’dan aktarıldığına göre, önce Brüksel’e gitti; St. Albans Dükü yanında birkaç sene kaldı. Ardından 1759’da Osmanlı topraklarına ulaştı; İstanbul’a geldi. Müslüman oldu,

1 Hendesehane’nin kuruluş tarihinin Mustafa Kaçar’ın tespitiyle (Kaçar: 61) 1775 yılının ilk yarısı olduğu takarrür etmiştir. Mektep hakkında detaylı bilgi için bkz. Beydilli, “Mühendishâne-i Bahri-i Hümayûn”, *DİA*, (TDV Yayınları: İstanbul 2020), C. XXXI: 513. Mustafa Kaçar, “Tersâne Hendesehânesi’nden Bahriye Mektebi’ne Mühendishâne-i Bahri-i Hümayûn”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, (İstanbul 2007/8), IX/1-2: 51-77.

2 Christopher Ferrard, “İngiliz Mustafa: A Scotsman in the Service of the Ottoman Empire”, *Yücel Dağlı Anısına*, (Haz. Evangelia Balta, Yorgos Dedes vd.), İstanbul 2011.

3 BOA. İE.BH 5/479.

4 Adolphus Slade, *Türkiye ve Kırım Harbi*, İstanbul 1943, s. 27; Harun Tuncer, *İhanetle Sadakat Arasında James William Redhouse*, İstanbul 2020, s. 83-84.

5 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî (Osmanlı Ünlüleri)*, C. IV, İstanbul 1996, s. 297.

adım adım terfi ederek humbaracıbaşılığa kadar yükseldi (1779).⁶ 1786’da, hâlâ bu görevi sürdürüyorken, General Miranda huzurunda ve İstanbulluların gözleri önünde “adamlı balon uçurma” tecrübesi yaptı; Avrupa’daki askerî gelişmeleri yakından takip ediyordu ve balonu da düşman mevzilerini yukarıdan gözetleyebilmek için kullanmayı tasarlıyordu. Türkiye hakkındaki çalışmasını 1798’de yayımlayan William Eton da o tarihlerde hiçbir görevde istihdam edilmeyen Mustafa Resmî’nin devlet için yaptığı hizmetlere karşılık kıymetinin bilinmediğini, ihmale uğradığını belirtiyordu.⁷ Son olarak Mustafa Resmî ya da James Campbell Fransızların Mısır işgali sırasında Osmanlılara destek için gelen ve Marmaris’e inen (1801) İngiliz ordusunun 92. Süvari Alayı’na katılan Türk ordusu içinde görülmüştü.⁸

Türk Kaynaklarında İngiliz Mustafa

Ferrard’ın bulup naklettiği kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla İngiliz Mustafa ya da Mustafa Resmî’nin Osmanlı coğrafyasındaki macerasına dair elde sadece üç tarih vardı: 1775’te kurulan Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun’da Tott’un yardımcısıydı; 1786’da balon denemesi yapan bir humbaracıbaşı ve nihayet 1801’de İngiliz donanmasına takviye olarak gönderilen birlik içerisinde bir unsurdur. Hikâyenin geri kalanı Osmanlı Arşiv kayıtları ve kronikler yanında son yıllarda kaleme alınan sair ikincil kaynaklarla tamamlanmaya çalışıldı.

James Matra’dan iktibas edildiği kadarıyla⁹ Patrick James Campbell’ın Osmanlı ülkesine Brüksel’den sonra, 1759/60 yılı dolaylarında geldiği anlaşıyordu.¹⁰ Bir süre sonra muhtemelen burada tutunabilmek için Müslüman olmayı tercih etti.¹¹ Osmanlı kaynaklarındaysa Mustafa Resmî’nin adına ilk defa kendi eliyle verdiği 1782 tarihli arizadaki bilgilerde rastlanır. Buna göre Mustafa Resmî Osmanlı Devleti’nin hizmetine gireli uzun yıllar olmuştu, ama tarih

6 Müslüman olduktan sonra âdet gereği adını da değiştirdi; Resmî Mustafa oldu. Mustafa isminin başına “resmî” sıfatının getirilişinin, döküm işleri dolayısıyla aşınası olduğunu varsaydığımız “teknik resim” yapabilmeye becerisinden ötürü olduğu söylenebilir.

7 William Eton, *A Survey of The Turkish Empire*, Londra 1798, s. 73-74.

8 James Grant, *Scottish Soldiers of Fortune*, Glasgow 1889, s. 108-109.

9 Richard Clogg, “An Attempt to Revive Turkish Printing in Istanbul in 1779”, *International Journal of Middle East Studies*, 10/1: 69-70.

10 1782’de elinden bir süreliğine alınan humbaracıbaşılığın iadesi için verdiği arizada “otuz seneden bertü Devlet-i Aliyye-i ebediyü’ d-devâmın bazı hidemâtında müstahdem” (AE.SABH.I 61/4304-4) olduğunu belirtse de 1736 yılını doğum tarihi olarak kabul edip 19 yaşında (1755) ülkesini terk ettiğini (ki aşağı yukarı bütün tanıklıklar bu yönde) varsaydığımızda Osmanlı topraklarına en erken 1756-57’de gelebileceği, ama daha gelmeden Osmanlılara hizmet etmeye (1782-30: 1752) başlamış olduğu gibi tuhaf, daha doğrusu abes bir hesap ortaya çıkar. Haliyle bu “30 sene” ifadesi çokluktan kinaye olmalıdır.

11 Buna benzer iltica örnekleri için bkz. Kemal Beydilli, “Bonnaval’in İzinde: Mühtedi Osman Bey veya Avusturyalı Fırası General Karlo de Kotzi”, *Osmanlı Araştırmaları*, XI: 73-78.

anlamında net olarak belirttiğine göre 1768-74 arasında vuku bulan Rus Harbi sırasında humbaracı ocağında hizmet ediyordu.¹²

1768’de başlayan Rus harbinde Osmanlı ordusunun teknik açıdan zafiyet içinde bulunması Avrupalı tarzda eğitim veren modern kurumların ihdasını¹³ tetikleyen önemli gerekçelerden biri oldu. Harp sırasında girilen topçuluk ve donanmadaki yeniden yapılanma çabası yeterli ve kalıcı olmadı; haliyle savaşın gidişatına etki edecek düzeyde verim elde edilemedi. Palyatif çözümlerden ziyade kurumlaşacak bir mektep yoluyla eğitilmiş kadro yetiştiren bir yapıya ihtiyaç vardı ve bunu karşılayabilmek için bir deniz mühendishanesi açılması artık kaçınılmazdı.¹⁴

Yüzyılın son çeyreğinde devlet özellikle askerî alanda gerçekleşecek reformlar için mühtedi ya da maceracılar güvenmek itiyadından vazgeçmiş gibiydi; artık Avrupa’dan işin uzmanlarını talep edip getirtmeye başladı. Bu isimlerden biri de Baron de Tott’dur. Macar asıllı olan Tott, Fransız hizmetine girmiş, bir ara diplomatik birtakım görevler sebebiyle Türkiye ve Kırım’da da bulunmuştu. İkinci Türkiye misyonu için buradayken Sultan I. Abdülhamid kendisinden bir “mühendis” mektebi kurmasını istedi; böylece Osmanlı kuvvetleri askerî mühendislik ve topçuluk gibi alanlarda modern usullerle eğitilmiş olacaktı.¹⁵ 1775 yılı ortasında kurulduğu bilinen Mühendishane-i Bahrî’nin ilk yöneticisi olan Tott’un yardımcısı olarak tayin edilen isimler Kermovan ve Mustafa Resmî’ydi.¹⁶

Okulun kuruluşunun ardından 1776’da Tott ülkesine döndü; okulun idaresini bir süre Resmî Mustafa Ağa yürüttü. Esasen bir deniz mektebi hüviyetindeki okulda “karacı” olan Mustafa Resmî’nin de uzun süre kalamayışı gayet makuldü.¹⁷ Nitekim Şubat 1776’da Hasköy’deki top kârhanesinin nâzırı olarak görevlendirildi. Hemen 1777’de (Ağustos) bu defa nâzırı olduğu kârhanede topçubaşı olarak görevlendirildiğini¹⁸ anladığımız Mustafa Resmî, 1779 yılı Kasım ayında¹⁹ el-Hac Ahmed’in yerine aralıklarla da olsa uzun süre yürüteceği humbaracıbaşılık

12 1770 tarihli bir görevlendirme dilekçesinde bir Mustafa Resmî’ye daha rast gelindi. Kendisinden bahsedilirken “ehl-i kalem ve sahib-i rakam” diye nitelendirilmesi onun okur-yazar olduğu ve matematik/mühendislik bilgisi sahibi biri bulunduğu fikrini verse de humbaracı ocağında hizmet ediyorken ayrıca böyle bir göreve talip olması ve anlaşıldığı kadaryla talebinin kabul görmesi pek mümkün görünmez. Dolayısıyla bu Mustafa Resmî bir başka şahıs olmalıdır (C.ML 26/1244). Öte yandan Goodrich’in Emanet Hazinesi’nde bulunduğunu işaret ettiği (EH 1451) haritayı çizen ismin Ressam Mustafa olması, ayrıca Fikret Sarıcaoğlu’nun TDV İslam Ansiklopedisi’nde kaleme aldığı “Harita” maddesinde çeviri haritalardan bahsederken bu işle tanınan zatın “aslen bir İngiliz mühtedisi olan” Enderunlu Ressam Mustafa olduğunu söylemesi peşine düşüğümüz Resmî Mustafa’yla Ressam Mustafa’nın aynı şahıs olabileceği ihtimalini ortaya çıkarır.

13 Kurulması öngörülen Avrupalı tarzdaki kurumlarda verilecek eğitim için de Avrupalıların istihdamı bir yerde zaruri kabul edildi. Bu anlamda 18. yüzyılın özellikle ikinci yarısında istihdam edilen İngilizler ve sair Avrupalılar hakkında derli toplu bilgi için bkz. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, “Osmanlı Devleti’nin Modernleşme Sürecinde Avrupalılar’ın İstihdam Edilmesi (1774-1807)”, *Osmanlılar ve Avrupa, Seyahat, Karşılaşma ve Etkileşim*, ed. Seyfi Kenan, İstanbul 2010, s. 421-448.

14 Kemal Beydilli, “Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayûn”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXI, İstanbul 2020, s. 513.

15 Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul 2002, s. 81-82.

16 *İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz*, ed. Mehmet Karaca, İstanbul 2012, s. 56.

17 *Mühendislik Tarihimiz*, s. 56.

18 BOA. C.BH 255/11804.

19 BOA. AE.SABH.I 61/4304-4.

görevine getirildi.²⁰ Ertesi yıl humbarahanede humbaracıbaşılık²¹ görevine ilaveten nazırlık da yaptı.²² Uhdesinde topladığı bu iki görevi muhtemelen 1781 yılının ortasına dek sürdürdü.²³

1781 yılı Haziran ayında bir yılda dökmeyi vadettiği 40 topu dökemeyi beceremeyen Mustafa Resmî görevden alındı ve yerine Receb Ağa²⁴ getirildi.²⁵ Fakat söz konusu topların dökümü için ödenek almış olduğu gerekçesiyle görevin teslim ve tesellümü Haziran 1782 tarihine kadar gerçekleştirilmedi. Haziran ayında Receb Ağa henüz teslim aldığı²⁶ ocakta malzeme sayımı yapmadan tophanede bulunan humbara danelerinin Sadabad'da yapılacak talim için oraya nakledilmesi işiyle ilgilenmek durumunda kaldı.²⁷ Fakat Receb Ağa'nın görev süresi kısa olmuştu; Mustafa Resmî "maiyyet-i kesiresi sebebiyle ve bilâ-mücib" Receb Ağa'yı görevinden aldırdı ve Eylül 1782'de yeniden humbaracıbaşı oldu.²⁸ Nitekim 1782 yılının Ekim ayında "Tophane-i Âmire'deki bir kıt'a şikest topun pârelenmesi" işi o sırada humbaracıbaşı olan Mustafa Resmî'ye havale edilmişti.²⁹ Bu kısa süreli görev değişiminin sebebine dair elde net bir işaret henüz bulunmuyor. Fakat birkaç sene sonra Receb Ağa'nın adı humbaracıbaşı vekaleti için geçince hakkında "neferâtın mevâcibini ekl ve itlâf" töhmeti olduğu belirtiliyordu.³⁰ Ayrıca Mustafa Resmî'nin de işinin ehli olduğuna vurgu yapılıyor ve Receb Ağa'nın ona isnat ettiği "amele mevâciplerini zimmetine geçirip mirîyi zarara uğrattığı" töhmetinden berî olduğu belirtiliyordu.³¹

Mayıs 1784'e gelindiğinde de Mustafa Resmî görevinin başındaydı;³² bilginin aktarıldığı belgeye göre İngiltere'den getirilen barutun, daha önce olduğu gibi, Sadabad tarafında denenmesi işi cebecibaşı İsmail Ağa'yla birlikte kendisine emredilmişti.

20 BOA. C.TZ 147/7328, 151/7513.

21 BOA. C.TZ 170/8489.

22 BOA. AE.SABH.I 105/7151.

23 BOA. AE.SABH.I 42/3048.

24 Mustafa Resmî yerine göreve getirilen, fakat metinde belirtilen gerekçeler sebebiyle görevini yerine getiremeyen Receb Ağa, zor durumda olduğu gerekçesiyle görevine iade ya da başka bir makamla taltif edilmek talebinde bulunmuştu. "ebâ an-ceddin Devlet-i Aliyye'nin humbaracıbaşılık hizmetinde" (AE.SABH.I 61/4304-3) bulunduğu bildirilen Receb Ağa'nın, "büyük pederim Ahmed Paşa" ve "pederim Süleyman Bey" (AE.SABH.I 61/4304-4) diye andığı isimler Humbaracı Ahmed Paşa ve onun evlatlığı Süleyman Ağa'ydı. Dolayısıyla Receb Ağa'nın belirttiği gibi kendisi ve ataları 1731'den bu yana, on yıllar boyunca humbaracı ocağına hizmet etmiş isimlerdi.

25 BOA. AE.SABH.I 61/4304-1.

26 BOA. C.AS 688/28897.

27 BOA. AE.SABH.I 167/11174.

28 BOA. AE.SABH.I 61/4304-3.

29 BOA. AE.SABH.I 52/3695

30 BOA. HAT 1387/55133.

31 BOA. AE.SABH.I 61/4304-3.

32 BOA. C.AS 1065/46900.

Aynı yıl içinde Halil Hamid Paşa (v. 1785) Osmanlı ordusunda Sürat Topçuları Ocağı'nı tekrar canlandırmaya girişti ve süratçilerin eğitimi için Fransa'dan ve bu yeni ocağın başına getirilen Resmî Mustafa Ağa vasıtasıyla da İngiltere'den uzman asker temini konusunda girişimde bulundu. Bu süreçte hem Fransa hem de İngiltere'den muhtelif sayıda asker ve subay ilgili kurumların ıslahı ve eğitim faaliyeti için İstanbul'a gelmiş oldu.³³

1785 yılı Haziran'ında Resmî Mustafa Ağa bir kez daha hem humbaracıbaşı hem de humbarahane nazırı olarak görev yapıyordu. Bu defa Kladovo'daki (Sırbistan) Fethulislam kalesine gönderilmek üzere dökülmesi emredilen toplar için ihtiyaç duyulan demir ve bakırın temin edilmesini istiyordu.³⁴

Sultan I. Abdülhamid döneminde gerek lağımıcı, gerekse humbaracıların İstanbul'da zaman zaman toplanmaları ve sıkı talimden geçirilmeleri tembhlense³⁵ de kalıcı olarak toplanmaları ve kesintisiz talim yapmaları konusunda herhangi bir irade ortada yoktu. Sultan III. Selim döneminde düzenlenen nizamnamelere bakılırsa bu durum, ocağın düzensizliğine gerekçe kabul edilen temel meselelerden biriydi.³⁶ Hâlbuki Sultan Selim'e göre devleti sekteye uğramaktan kurtarabilecek "cümleden evvel" üç unsur vardı: topçu, humbaracı ve lağımıcı ocakları. Ama manzara iç açıcı değildi ve bu ocaklar "hiç gibi[ydi]".³⁷ Ayrıca Tophane ve Hasköy kârhanelerinde dökülen top ve humbaraların istenilen kalitede olmadığı şikayetleri alınıyordu.³⁸ Bunun üzerine sultan, Fransa ve Saksonya'dan ustalar getirilerek bunlar marifetiyle Hasköy'de humbara danesi imal ettirilmesini ferman buyurmuştu.³⁹

Bu kapsamda 1785 yılı Haziran'ında, Sadabad kasrı karşısında bir "mahall-i sengistan"da lağımıcı ve humbaracılar talim icra etmişler ve becerileri takdir edilerek süratçi nazırı, topçubaşı, lağımıcıbaşı ve humbaracıbaşına sultan huzurunda hil'at giydirilmişti.⁴⁰ Haliyle bu sırada humbaracıbaşılık makamını işgal eden⁴¹ Mustafa Resmî de bu iltifata ilk defa mazhar olmuştu.

Aralık 1785'te hâlâ görevinin başında⁴² olduğunu bildiğimiz Mustafa Resmî, bu tarihten bilitibar 1786 yılı ortasına kadar, yani yine birkaç aylığına humbaracıbaşılık makamından alınmış olmalıydı. Zira Nisan 1789'da üç yıldır görevine devam ettiği bildirilen lağımıcı ve humbaracıbaşının "zerre miktar kusur eylemeyip bi's-sıdk ve's-sebât" hizmet eylemeleri şartıyla görevlerinin devamına karar verilmişti. Ocağa nefer alımı konusunda talebin iletildiği Kasım 1787 tarihli bir vesikada humbaracıbaşı olarak Mustafa Resmî'nin kayıtlı⁴³ oluşu, ayrıca Ruslarla girişilen harp (1787-88) için Karadeniz cihetine giden şalopelerde kullanılmak

33 *Mühendislik Tarihimiz*, s. 70.

34 BOA. AE.SABH.I 162/10815.

35 Vasıf/İlgürel, *Mehasinü'l-Asar ve Hakaikü'l-Ahbar*, Ankara 1994, s. 177.

36 Vasıf/Sarkaya, *Mehasinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr*, İstanbul 2015, s. 164-165.

37 Cavid/Baycar, *Hadikatü'l-Vekâyi*, Ankara 1998, s. 133-134.

38 BOA. HAT 1666/26.

39 BOA. C.AS 502/20961.

40 Cevdet/Özcan, *Tarih-i Cevdet*, C. III, Ankara 2018, s. 90.

41 BOA. AE.SABH.I 162/10815.

42 BOA. C.AS 1045/45915.

43 BOA. C.AS 493/20611; AE.SABH.I 285/19152.

maksadıyla birtakım teçhizatın tedarik edip ilgililere teslim edilmek üzere humbaracıbaşı Mustafa Resmî'ye verilmesinin emredilişi⁴⁴ 1789'da “üç yıldır görev yaptığı” bildirilen humbaracıbaşının o olduğunu ortaya koymuş oluyordu. Ayrıca sadakat ve kararlılıkla hizmet etmesine karşılık Mustafa Resmî bir defa daha hil'atle ödüllendirilmişti.

Humbaracıbaşının barış zamanında İstanbul'da ikameti söz konusuysa da harp dönemlerinde sair humbaracılar gibi cepheye sevk edilmesi olağandı.⁴⁵ Bu kapsamda son Rus seferine giden orduda Mayıs 1788'de Mustafa Resmî'nin de humbaracıbaşı olarak bulunduğu anlaşılıyordu. Bilahare Tulça tarafında tabya vs. inşasına yardımcı olması için Vezir Emin Paşa'yla birlikte oraya gönderildi.⁴⁶ Ordunun ihtiyaç duyduğu havan, humbara ve sair mühimmatın ısrarla talep edilmesine rağmen gönderilmemesi, o sırada cepheye olan humbaracıbaşı Mustafa Resmî'yi zor duruma düşürmüştü. İstanbul'dan gelen haberler, imalat yapabilecek malzemenin olmadığı yönündeydi; fakat Mustafa Resmî hangi malzemenin hangi mahzende bulunduğunu teker teker yazarak üretimin bir an önce yapılıp cepheye sevk edilebileceğini bildirmişti.⁴⁷ Arkasından yürütülen bu “sabotaj” çabası akîm kalmış görünüyordu; ama bununla da bitmemişti. Sultan Selim'in henüz savaş devam ediyorken devraldığı saltanatın ilk yılında yine Kağıdhane'de humbara endahatını nezaret ettiği bir gün atılan humbaraların “yarı yolda kalması” ortamı hayli germişti. Evvela humbaracıbaşı “ehliyetsizlik”le suçlanmış,⁴⁸ fakat bilahare onun orduyu hümayunla seferde olduğu, asıl kabahatin vekilinde bulunduğu ortaya çıkmıştı. Gerek humbaracıbaşılar, gerekse vekilleri düzeyinde⁴⁹ ciddi bir çatışma yaşandığı, tarafların birbirlerini itham edebilecekleri her fırsatı değerlendirdikleri açıktı.

1789 tarihinden de kayıtların bulunduğu 1649 numaralı ruznamçe defterindeki Eylül 1789 tarihli kayda göre, Mustafa Resmî hâlâ humbaracıbaşı olarak görevine devam ediyordu.⁵⁰ 1789 yılı Nisan ayı itibarıyla artık tahtın sahibi Sultan III. Selim'di. Islahatçı zihniyetini bir baba mirası⁵¹ olarak devralan sultanın ilk müdahale ettiği alanlardan biri askeriyeydi; imparatorluk özellikle Ruslar ve Avusturyalılar karşısında uzun ve yorucu savaşların ardından defalarca mağlup olmuştu. Dolayısıyla tophane ve humbarahane sultanın özellikle odaklandığı birimler oldu; yeni kârhaneler imali ve mühimmat ihtirai için Valence'ten (Fransa) bir grup usta ve subay talep edilerek (1792)⁵² istihdam edildi.⁵³

44 BOA. AE.SABH.I 301/20252.

45 BOA. DFE.RZ.d 1649, s. 3.

46 Vasıf/Sarıkaya, *Mehâsinü'l-Âsâr*, s. 773-774.

47 BOA. HAT 178/7909.

48 BOA. HAT 1388/55224.

49 BOA. HAT 193/9503; AE.SABH.I 205/13635.

50 BOA. DFE.RZ.d 1649, s. 6.

51 Kemal Beydilli, “Kendi Kaleminden III. Selim,” *III. Selim İki Asrın Dönemecinde İstanbul*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010, s. 31.

52 Ahmed Rasim'in *Osmanlı Tarihi*'nde (Ty.: 803) söz konusu Fransız ekibin Mustafa Resmî Ağa'nın humbaracıbaşılığı döneminde geldiği belirtilse de o sırada Mustafa Ağa görevden uzaklaştırılmıştı.

53 Tuncay Zorlu, “III. Selim Dönemi Osmanlı Teknolojisi,” *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan, İstanbul 2010, s. 215.

Eylül 1790'a gelindiğinde humbaracıbaşılık hâlâ Resmî Mustafa Ağa'nın uhdesindeydi.⁵⁴ 1791 yılının Mart ayı ortasına dek bu durum değişmedi. Rusya'yla savaş halinde olan ordu-yı hümayuna gerekli birtakım harp mühimmatının imali için masrafin Hazine'den karşılanmasını talep eden yine Resmî Mustafa Ağa'ydı.⁵⁵ Fakat 1791 yılının Temmuz, Ağustos ve Aralık ayına ait ruznamçe defteri kayıtlarından humbaracıbaşının bu defa Ömer Ağa olduğu anlaşılıyordu.⁵⁶

Sultan III. Selim dışarıdan teknik ve personel desteği sağlamakla kalmadı; aynı zamanda düzenin ocak içinde de aksadığı, üst düzey görevliler arasında daha evvel değinilen birtakım töhmetler sebebiyle çekişmeler yaşandığı da fark edilmişti.⁵⁷ Bu durumun ocağın sağlıklı bir biçimde işleyişine, özellikle mühendis mektebinde yetişen elemanların istihdamına imkân sağlamadığına, su-i istimallere kapı araladığına şahitti. Tarihiçi Vasıf, var olan şikayetleri üç maddede özetliyordu:

“...Mechûlü'l-hâl ba'zı müflisler rişvet ile Humbaracıbaşılığı istihsâl edüp, celb-i menfa'at ve tama'a teba'iyet ile şurût-ı kadîmeyi vikâyet eylemeyüp, bilâ-ımtihân nâ-ehle 'arz yazmak ve eşkinî tîmâr sâhiblerinden akça ahzıyla Humbaracıyân'a idhâl eylemek ve mahlûl ve târik-i hîdmet olan Humbaracılık yevmiyesini ketm ve mevâciblerini tevzî'de noksân vermek...”⁵⁸

Yani humbaracıbaşılık bazıları tarafından rüşvetle elde ediliyor, şahsi menfaat ve açgözlülük yüzünden kadimden beri câri olan şartlara riayet edilmiyor, imtihana tâbi tutulmamış ehliyetsiz kimselere para karşılığında zeamet ve tımarlar peşkeş çekiliyor, ayrıca ulufeyle çalıştırılan humbaracıların yevmiyeleri saklanıp noksan dağıtılıyordu. III. Selim humbaracılar ve lağımçılara mahsus nizamnâmeler hazırlatıp bu kurumlara çağın ihtiyaçlarına uygun bir düzen vermeye çalıştı. 1792'de Halıcıoğlu'nda Humbaracılar Kışlası inşa edildi. Kışlanın Sütlüce tarafı lağımçı (istihkâm) efradına, Hasköy tarafı humbaracı neferlerine mahsus olmak üzere ikiye ayrılmıştı. İki sınıf için de ayrı ayrı nizamnâmeler hazırlandı, tımar ve zeâmetler tahsis edildi. 26 Eylül 1792 tarihli hatt-ı hümayunla ilan edilen nizamname bir maddelik kısa zeyliyle beraber 14 sayfadan oluşuyordu ve genel hatlarıyla Vasıf'tan aktarılan hususlara dikkat çekiyor, “düsturu'l-amel tutulması ve bir vakit hilâfına hareket edilmemesi” tembihleniyor, cesaret edenlerin de “hakkından gelinmesi” emrediliyordu.⁵⁹

Hatt-ı hümayunla beraber deftere kaydı emredilen nizamnamenin tarihi dikkate alınacak olursa 1791 yılı ortasında görevinden uzaklaştırılan Mustafa Resmî'nin Eylül 1792'ye gelindiğinde hâlâ humbarahaneye bir ilişkisi olmadığı anlaşılıyordu. Nitekim söz konusu nizamnamenin 57. sayfasında,

54 BOA. C. TZ 98/4855; DFE.RZ.d 1649, s. 23.

55 BOA. AE.SSLM.III 250/14550.

56 BOA. DFE.RZ.d 1649, s. 33, 40.

57 Kemal Beydilli, İlhan Şahin, Mahmud Raif Efendi ve Nizam-ı Cedid'e Dair Eseri, Ankara 2001, s. 72-74.

58 Vasıf/Sarıkaya, *Mehâsinü'l-Âsâr*, s. 164.

59 BOA. DFE.RZ.d 1649, s. 49.

“Esâfilden birer takrib humbaracıbaşılığı tahsil ile küllî ihtilale bâis olan Ömer, Receb, Mustafa ve sair bu makûle ocakta bulunup kendülerden sadakat ve hizmet me’ûl olmayan bundan böyle bir vechile ocağa idhâl olunmayup...”

şeklindeki ifadeden “bir şekilde” ocağa girmiş olan Mustafa Ağa’nın ve kendileriyle sık sık halef selef olduğu Receb ve Ömer ağaların ocağa hizmet ve sadakatleri bulunmadığı, ocakta karışıklığa sebep oldukları ve bir daha da ocağa sokulmamaları şiddetli bir dille ihtar ediliyordu.⁶⁰

Nizamnamenin yayınlandığı tarihe dek görevini sürdürdüğü tahmin edilebilecek olan Ömer Ağa’dan, Maliye’den müdevver humbaracılar defterindeki Ocak 1793 tarihli bir kayıta “sâbık humbaracıbaşı” diye bahsediliyordu.⁶¹ Dolayısıyla bu tarihte Ömer’in yerine muhtemelen bir başkası humbaracıbaşı olmuştu; fakat bu ismin Mustafa Resmî olup olmayacağı konusunda net bir şey söylemek zordur.⁶² Ama Mart 1793 tarihinde hac seyahatine çıktığı için üzerindeki tımarın gelinceye dek muhafazasını rica eden Ahmed b. Süleyman’ın arzasını sadrazama arz eden ismin Mustafa Resmî olduğu görülüyordu.⁶³ Yani altı ay önce “ocağa sokulmasın” denilen Mustafa Resmî bir kez daha ocakta humbaracıbaşı olmuştu. Hakkında beslenen duygular çok olumlu görünmese de ağa yıllardır ocakta muhtelif kademelerde görev almış, adeta orada pişmiş bir isimdi, tecrübeli, dil bilir, iş kotarır bir adamdı. Bu haliyle ondan kolay vazgeçilemiyor gibiydi. Öte yandan sözünü yutmak zorunda kalan sultanın elinde bu çapta adam yok gibiydi.

Resmî Mustafa Ağa 1793 yılı Mart ayında son defa devraldığı bu görevi muhtemelen iki seneye yakın sürdürdü. Nihayet Şubat 1795’te humbaracıbaşı olarak mührü görülen zât, İsmail Ağa’ydı.⁶⁴ Kasım 1797 tarihinde bu defa Mehmed Emin Firdevsi’nin humbaracıbaşı olduğu kayıtlıydı.⁶⁵ Kısa bir süre sonra da (Aralık 1797) Süleyman Ağa humbaracıbaşı (AE.SSLM.III 227/13241) olarak arz-ı endam ediyordu.

Nizamnameyle başladığı iddia edilebilecek olan “yeni dönem”in de kurumlar bazında, en azından humbaracı ocağı özelinde, istikrarlı bir manzara arz etmediği ortadadır. Sultan Selim devrinin ortalarından itibaren ocağa atanan humbaracıbaşı ve nazırlar sıklıkla değişiyordu. Zaman zaman “ihanet”le itham ediliyordu bu isimler, kimi zaman da *tefennün* noktasında kusurları olduğu, yani bu fenni beceremedikleri için görevlerinden uzaklaştırılıyorlardı (C.BH 51/2408).

Humbaracı Ocağıyla ilişkisi tamamen kesilen Mustafa Resmî bir süre işsiz kalmıştı ve “emr-i taayyüşte muzâyaka”⁶⁶ çektiğini belirtiyordu. O sırada Tott’un birkaç sene önce keşfettiği, fakat işletilmemiş olan Yedikumlar’daki kömür madenini tecrübe etmek ve şartlar elverirse işletmek istediğini bildirmişti. Sultan III. Selim yapılan bu teklife olumlu yaklaşmış, haliyle

60 BOA. DFE.RZ.d 1649, s. 57

61 BOA. MAD.d 5941, s. 135.

62 Ocak 1794 tarihli bir tımar ihşamı için sadrazama arz edilen belgede Receb Ağa’dan “sâbık humbaracıbaşı” diye bahsedilmesi bu kısa dönemde (Eylül 1792-Mart 1793) Ömer Ağa yerine Receb Ağa’nın humbaracıbaşılığa getirildiğine bir işaret olarak değerlendirilebilir (AE.SSLM.III 148/8931).

63 BOA. C.TZ 81/4043.

64 BOA. C. TZ 9/448.

65 BOA. DFE.RZ.d 1649, s. 78.

66 BOA. HAT, 240/13417.

Mustafa Ağa bu işe girişmişti. Ama kısa süre sonra bırakmış olmalıydı; zira 1795 yılı başında söz konusu ocak İrad-ı Cedid Hazine'sine bağlı bir mukataa işletmesine dönüştürülmüş ve Ocak 1795 (Receb 1209) tarihini taşıyan bir beratla işletme hakkı Sultan III. Selim'in "süt kardeşi"⁶⁷ devrin Kaptan-ı Deryası Küçük Hüseyin Paşa'ya ihsan edilmişti.⁶⁸ Öte yandan Resmî Mustafa Ağa 1796 yılı Nisan ayında başka bir görevle ortaya çıktı. Boğaz Nazırı Mehmed Ağa ve Kılâ' Ebniyesi Nazırı Hacı Memiş Efendi'yle birlikte Karadeniz Boğazı'ndaki *kılâ'* ve *ebniyelerden* sorumlu mühendis olarak adı geçiyordu. Sultan III. Selim, özellikle Rusya tarafından gelebilecek tehditlere karşı hazırlıklı olmak maksadıyla boğazın her iki yakasının dâhilinde ve haricindeki kale ve sair binaların bakımını ve icap eden noktalara yeni binaların dikilmesini emretmişti.⁶⁹ Adı geçen zevatın oluşturduğu grup sultanın emri üzerine bir araya gelmiş, ilgili muntakada keşifler yapılarak neler yapılması gerektiğine dair bir rapor hazırlamışlardı. Bu görevin fazla uzun sürdüğünü söylemek herhalde mümkün değildi; verilen vazife de zaten muvakkat bir rapor hazırlama işinden ibaretti. Nitekim Mustafa Resmî Şubat 1798'de verdiği bir arzıda humbaracıbaşılıktan azledildikten sonra "kemâl mertebe fakr u fâkaya giriftâr" olduğunu, "acz ü ızdırâbının derece-i nihâyeye" ulaştığını belirtiyor ve vaktiyle selefi Receb'e verildiği⁷⁰ gibi, kendisine de Köstendil'in Peştera köyü timarının ihsan edilmesini talep ediyordu.⁷¹ Söz konusu tahsisin yapıp yapılmadığına dair müsvedde olarak saklanan takrir üzerine düşülen bir hatt-ı hümayun yoksa da belgedeki üsluptan arzı gerçekleştiren sadrazamın da Mustafa Resmî'nin ifadelerine katıldığı ve meseleye empatiyle yaklaştığı görülmüyordu.

1798 yılının Eylül ayında Mustafa Resmî bu defa Akdeniz Boğazı Emini'nin yanına memur olarak gönderildi; diğer görevlendirmenin aksine bu defa maaşlı bir iş verilmiş gibiydi. Belirlenen maaş da aylık 250 kuruştur. Belgedeki ifadelere bakılırsa tayin tarihinden sonra en az 10 ay kadar bu görevde kalmıştı.⁷² Fakat bu görevi daha ne kadar sürdürdüğüne dair henüz başka bir kayda rastlanmadı.

Hacı Mustafa Resmî

Tahminen 1799 yılının ortalarında urbânla Mekke emiri arasında meydana gelen çatışmaları teskin için Cidde valisi ve Medine-i Münevvere Muhafızı sıfatıyla Hicaz'a gönderilen Koca Yusuf Paşa'ya destek olmak üzere bölgeye gitmesi istendi.⁷³ Medine'de yaşanan karmaşadan başka Yemen bölgesinde de imamlarla ahali arasında sorunlar baş göstermişti ve Mustafa Resmî bu problemlerin çözümüne "tercümanlık" yaparak aracılık eden önemli bir isimdi. Kendi ifadesiyle söylenecek olursa, "Arabiyyü'l-ibâre fermanlar ve mektuplardan mâ-'adâ lisânen imamlara ifade için bendelerini Yemen'e tayin ve mahall-i mezkûra varup emr-i âlileri

67 İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, V, 2011, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi): 264.

68 Kahraman Şakul, "Osmanlıların İlk Maden Kömürçülüğü Girişimi: Yedikumlar Kömür Madeni Mukataası", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XVIII/1 (2016): 40-43.

69 BOA. C.AS 761/32165.

70 BOA. AE.SSLM.III 148/8931.

71 BOA. HAT 219/12097.

72 BOA. AE.SSLM.III 78/4737.

73 BOA. TM.SA.e, 323/1.

iblağla hakikat-i hâli ifade ve ilanla” görevlendirilmişti.⁷⁴ Bu ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla Mustafa Resmî Türkçe yanında Arapçaya da vâkıfı, hatta bu dile de hem yazılı hem de sözlü çeviri yapabilecek düzeyde hâkimdi. Atıf yapılan belgede Koca Yusuf Paşa’nın vefatından (Haziran 1800) sonra⁷⁵ İstanbul’a döndüğünü belirttiğine göre en azından 1800 yılı Haziran ayını da Hicaz bölgesinde geçirmişti ve belgenin altında “Bende Hâc Mustafa Resmî” şeklinde imza attığına bakılırsa 1800 yılının Mayıs’ına rast gelen Zilhicce ayında hac farızasını yerine getirmiş ve böylece hacı olmuştu.

1798’de Mısır Fransızlar tarafından işgale uğradı; birkaç ay burada kalan ve esasen İngiltere’nin Hint yolunu kesmeye niyetli Napolyon Mısır’daki güç boşluğundan da yararlanarak kısmî başarı elde etti. Fakat bilahare Akka’da, sonra Suriye’de gösterilen direniş Fransızların Mısır’da ilerlemesi bir yana, sıkışıp kalmalarına yol açtı. “Devlet-i Aliyye-i dâimiyü’l-karârın dost-ı ehabbı ve esdakı ve Fransalunun hasm-ı kavî ve düşmanı” olan İngiltere ve Rusya’nın denizden ve karadan verdiği destekle 1802’de Fransa’yla yapılan sulh işgali sonlandırdı.⁷⁶ İşgal sırasında 92. Süvari Alayı Ebukir’e geçmek için 1801 ilkbaharında Rodos taraflarına varmak üzereyken Mustafa Resmî Ağa İngiltere “donanması ve askeri yanında Devlet-i Aliyye tarafından mihmandar” tayin edilmiş ve bir çavuşbaşının refakatinde⁷⁷ Marmaris’e inmişti.⁷⁸ Marmaris’e ulaşan donanmayı karşılayan Türk birliği arasında “esbak humbaracıbaşı” Mustafa Resmî de vardı.⁷⁹ Ayrıca Amiral Nelson’ın yönlendirdiği İngiliz donanmasına mensup muhtelif kumandan ve askerlerin Türklerle koordinasyonunun sağlanması için başkaca tercüman ve mihmandarlar da tayin edilmişti.⁸⁰

Mustafa Resmî’nin söz konusu göreve tayini için sadır olan hatt-ı hümayunda “İngiliz ve Fransız lisanlarına âşına ve fenn-i hendesede mahareti bulunduğu, Mısır tarafına ve ahvâl-i harbe de vukufu bulunduğu belirtiliyor, kendisinden İngiliz donanma ve askerinin vardıkları yerlerde ahali ve sairlerle münasebet kurabilmelerinde, yiyecek vs. temininde yardımcı” olması bekleniyordu.⁸¹ Osmanlılar Fransızlarla 1802 yılında sulh yapmıştı, fakat İngilizlerin Osmanlı topraklarından ayrılması peyderpey olmuştu. Dolayısıyla Resmî Mustafa Ağa’nın mihmandarlık görevinin ne zaman nihayete erdiği kesin değildir.

74 BOA. TM.SA.e, 323/1.

75 Hüseyin Sarıkaya, Ahmed Vasıf Efendi ve Mehâsinü’l-Âsâr ve Hakâyıku’l-Ahbâr’ı (1794-1805): 466, (Marmara Üniversitesi) Doktora Tezi, İstanbul 2013.

76 Kemal Beydilli, “III. Selim,” TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2009, s. 423.

77 Thomas Walsh, Journal of the late campaign in Egypt: including descriptions of that country, and of Gibraltar, Minorca, Malta, Marmorice, and Macri, Londra 1803, s. 67.

78 BOA. C.BH 28/1315.

79 James Grant, *Scottish Soldiers of Fortune*, Glasgow 1889, s. 108-109. İngiliz donanmasından yardım istenen bu sefer sırasında Mustafa Resmî’den de İngilizce bildiği için istifade edilmişti. İlgili hadiseye atıf yapan Walsh, Eton ve Wittman’dan özellikle sonuncusu, Resmî Mustafa’yı tanımlarken “general” sıfatını bir askerî unvan gibi zikretmiş, özellikle “General Mustapha” diye vurgu yapmış. Hâlbuki bu bağlamda “general”, “kademe bakımından en yüksek” olan anlamında kullanılabilir. Zira Mustafa Resmî askerî bir rütbe olarak generallik elde etmiş ve “paşa” olmuş değildi, sadece Humbaracı Ocağı’nın başındaydı, oranın “generaliydi”. İlgili iltibas için ayrıca bkz. M. Alaaddin Yalçınkaya, “Nizam-ı Cedid Döneminde Osmanlı Devleti’nin Modernleşmesinde İngilizlerin Rolü”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. VI, Ankara 1999, s. 687-688.

80 BOA. C.HR 162/8079; C.HR 110/5485.

81 BOA. HAT 238/13229.

Resmî Mustafa Ağa'nın son yılları bu şekilde "maîşetine medâr olacak bazı hidemâtta" istihdam edilerek tahsis edilen maaşlarla geçmişti. Fakat vefatına yakın "düşar olduğu illete mebnî bir müddetten beri o makule hizmetlerde de istihdamı" da mümkün olamadı. "Emek ve hizmeti sebkat etmiş bu makûle muhtacın haklarında mebzûl olan şefkat ve inayet muktezasınca" Mustafa Resmî'ye de kayd-ı hayat şartıyla 1804 yılı Ekim ayı başında aylık 100 kuruş maaş bağlandı.⁸² Ama hastalığa yenik düşen Mustafa Resmî 23 Aralık 1804 (20 Ramazan 1219) tarihinde, yani maaş bağlandıktan yaklaşık iki buçuk ay sonra 68 yaşında vefat etti. Ne zaman evlendiklerini tespit edemediğimiz Zeyneb Hanım da kocasının Ramazan ayına ait içeride kalan 20 günlük maaşının kendisine ödenmesini talep etmişti.⁸³

1759'da Osmanlı topraklarına ulaştığını tahmin ettiğimiz ve 30 yılı aşkın Osmanlı hizmetinde bulunduğunu ortaya koyduğumuz Mustafa Ağa'nın tespit edilebilen ilk görevi 1768'deki Osmanlı-Rus Savaşı boyunca humbarahanedeki hizmetiydi. Bilahare Hasköy'deki top kârhanesinde topçubaşı, ardından da humbaracıbaşı olarak görevler aldı. Receb ve Ömer ağalarla çekişmeli ve dağdağalı bir halef-selef ilişkisi yaşadığı anlaşılan Mustafa Resmî humbaracıbaşı olarak en son 1795 yılının başına dek muhtelif aralıklarla hizmet etti. Hakkında ileri sürülen usulsüzlük, yandaşlık ve devleti zarara uğratmak töhmetlerine rağmen azilden başka herhangi bir cezaya çarptırılmadı. Bir ara İstanbul Boğazı'nda yer alan kale ve sair binaların bakım ve inşa mühendisi olarak görev aldı, ardından 1798'de bu defa Çanakkale Boğazı'nda boğaz emini yanında istihdam edildi. Son olarak Fransızların Mısır'ı işgali sırasında Osmanlılarla ittifak eden İngiliz donanma ve askerine yardımcı olmak üzere mihmandar tayin edildi (1801). Göbeğine inen beyaz sakalı ve etrafına sarık doladığı başlığıyla⁸⁴ görülen ağa, İngiliz donanmasıyla beraber Mısır'a gitti ve bir süre sonra döndü. Dönüşünün ardından herhangi bir geçim kaynağı olmadığı ve zaten çalışacak durumu da bulunmadığı için emekli maaşı tahsisi ricası geri çevrilmedi. Fakat vefatı sebebiyle söz konusu maaşı yalnız iki defa alabildi; yarım kalan son aylığı eşi Zeyneb Hanım'a teslim edildi.

Resmî Mustafa Ağa'nın sair humbaracı ocağı çalışanları gibi Hasköy, Eyüp, Kasımpaşa ve Galata civarlarında yaşadığı tahmin edilebilir.⁸⁵ Biz de bu tahminden yola çıkarak ilgili semtlere ait 5.000 küsur sayfayı bulan kadı sicillerini, ayrıca kısmet-i askeriye defterlerini inceledik, fakat maalesef vefatı ve terekesine dair herhangi bir detaya rastlayamadık. Yine özellikle Sütlüce mıntıkasındaki tarihî mezarlıkları ve özellikle humbaracıların defnedildiği bilinen "Humbaracılar Mezarlığı"nı (bugünkü adı Karaağaç/Sütlüce Mezarlığı) da ziyaret ettik,

82 BOA. AE.SSLM.III 309/17998.

83 BOA. C.ML 615/25368.

84 Grant, *Scottish Soldiers*, s. 108-109.

85 Nitekim Resmî Mustafa Ağa'nın muhtemelen humbaracı ocağından kesin olarak ayrıldığı 1795 yılından sonra "Hasköy tophanesinde bazı âlât inşa edecek İspanyolu Mikel"e yardımcı olabilecek birinin tayini söz konusu olmuş ve bu ismin "bir işte olmadığı" ve "emr-i ta'ayyüşte müzâyaka" çektiği bildirilen, "hânesi dahi ol tarafta" olan ve "bu makûle mevâdd[a] kendüsü dahi âşinâ" bulunan Resmî Mustafa Ağa olabileceği gündeme getirilmiştir. BOA. HAT 240/13417.

humbaracı kabri ve mezar taşlarını aradık. Günlerce süren çabalarımıza rağmen bu konuda da başarılı olamadık. Her şeye rağmen Resmî ya da İngiliz Mustafa'nın Osmanlı coğrafyasında geçirdiği ömrün büyük bölümüne dair detaylı bir metin ortaya koyabildiğimizi, ayrıca ölüm tarihini ve ailesini tespit edebildiğimizi bilmek haklı bir tatmin veriyor. Geriye kalan diğer bazı detayların da zamanla gün yüzüne çıkarılabileceğine dair umudumuzu korumaya devam edeceğiz.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu özellikle 18. yüzyılın başından itibaren yenileşme ve ıslah çabalarına girişmiş ve gerek sevk-i kaderle gerekse devletin bizzat talebiyle Osmanlı mülküne gelen yetenekli ve becerikli yabancılar özellikle askerî ve teknik konularda yardımcı olmaları için devlet tarafından istihdam edilmişlerdi. Patrick J. Campbell da söz konusu iki sınıftan ilkinе giren bir İskoç'tu; bir kan davası sebebiyle ülkesini terk etmiş, önce Belçika'ya, ardından da (muhtemelen 1759'da) Osmanlı ülkesine göçmüştü. Kraliyet Topçu Okulu'ndan mezun olan Campbell, muhtemelen İstanbul macerasının henüz başında ihtida etmiş ve "İngiliz Mustafa" (Resmî/Ressam Mustafa) diye anılır olmuştu. Osmanlılar tarafından haritacılık çalışmaları kapsamında görevlendirilen Resmî Mustafa, daha sonra Humbaracı Ocağı'nda, bilahare Hendesehane'de ve bir kez daha uzun yıllar kalacağı Humbaracı Ocağı'nda hizmet etmişti. Şimdiye dek hakkında Osmanlı arşiv kayıtları ışığında çalışma yapılmamış olan Resmî Mustafa Ağa'nın 60 küsur yılı bulduğu tahmin edilen hayatının 40 yılından fazlası Osmanlı mülkünde ve Osmanlılar hizmetinde geçti. Bu çalışma kapsamında evlendiği, çoluk çocuk sahibi olduğu, görev dolayısıyla gittiği Hicaz'da hac farizasını da yerine getirerek "hacı" olduğu tespit edildi. Son olarak meçhul olan ölüm tarihi de ortaya konularak dönemi ve o dönemde yaptığı faaliyetler, aldığı vazifeler detaylarıyla birlikte açığa çıkarıldı. Genç bir İskoç olarak geldiği topraklarda "göbeğine inen sakalı ve başı etrafına doladığı sarık"la tasvir edilen İngiliz Mustafa, bir hacı olarak vefat etti.

Teşekkür/Acknowledgement: Gerek makale için malzeme toplarken, gerekse makalenin yazım sürecinde verdiği fikir ve işaretlerle samimi ve cömert desteğini esirgemeyen Prof. Dr. Kemal Beydilli'ye şükran borçluyum. Ayrıca birtakım belgelerin detaylarında tıkanığında desteğini esirgemeyen dostum Salih Değirmenci'ye de müteşekkirim. Son olarak İngiliz Mustafa hakkında derli toplu ilk makale çalışmasını yapan ve ilgisini esirgemeyip metnin İngilizceye çevirisinde destek verebileceğini belirten Christopher Ferrard'a da ayrıca ve şimdiden teşekkür ederim.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Büyüktuğrul, Afif. *Osmanlı Deniz Harp Tarihi*, cilt 3. İstanbul: Deniz Basımevi, 1973.
- Efrâd-ı Bahriye ve Gedikliler Hakkında Kanunnâme-i Hümayun*. [İstanbul]: Bahriye Matbaası, 1331 (1915).
- Dölen, Emre. *Türkiye Üniversite Tarihi 1 - Osmanlı Döneminde Darülfünun (1863-1922)*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2009.
- Dölen, Emre. *İstanbul Darülfünunu'nda Alman Müderrisler*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2013.
- Kadıoğlu, Sevtap. "Walther Penck'in Türkiye'deki Çalışmaları." *İstanbul Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Yerbilimleri Dergisi* 20, 1 (2007): 1-18.

Arşiv Kaynakları

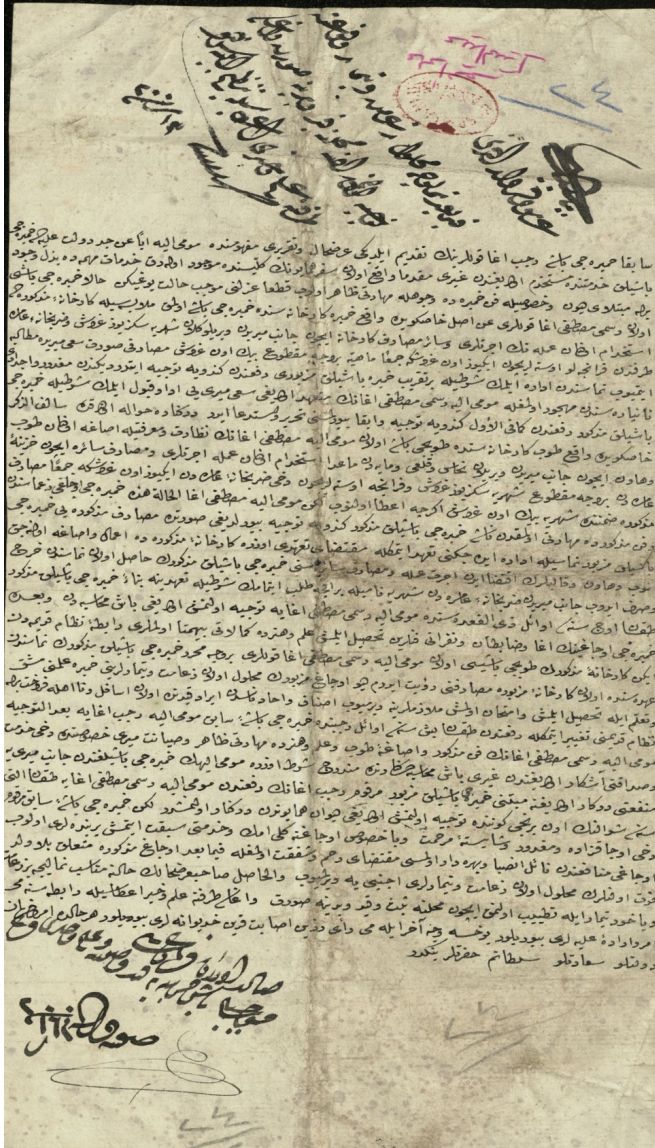
- İE.BH 5/479
- AE.SMHD.I 131/9652
- AE.SABH.I 162/10815; 42/3048; 105/7151; 167/11174; 52/3695
- AE.AE.SSLM.III 78/4737; 148/8931; 309/17998, 250/14550, 227/13241
- C.AS 1065/46900, 688/28897, 1045/45915, 502/20961
- C.BH 28/1315
- C.HR 162/8079
- C.HR 110/5485
- C.ML 615/25368
- C.TZ 81/4043; 9/448; 147/7328, 151/7513, 98/4855
- DFE.RZ.d 1649, s. 3, 6, 33, 40, 78
- HAT 219/12097; 1387/55133, 1666/26, 178/7909, 240/13417
- MAD.d 5941, s. 135, 136

Makale ve Kitaplar

- Ahmed Cavid, (1998). *Hadikatü'l-Vekâyi*, (Haz. Adnan Baycar), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ahmed Vasıf, (1994). *Mehsinü'l-Asar ve Hakaikü'l-Ahbar*, (haz. Mücteba İlgürel), Ankara: TTK Yayınları.
- Ahmed Vasıf, (2015). *Mehâsinü'l-Asar ve Hakâ'iku'l-Ahbar*, (haz. Hüseyin Sarıkaya), İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.
- Beydilli, Kemal, Şahin, İlhan, (2001). *Mahmud Raif Efendi ve Nizam-ı Cedid'e Dair Eseri*, 2001. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Beydilli, Kemal. "Bonnaival'in İzinde: Mühtedi Osman Bey veya Avusturyalı Fırarı General Karlo de Kotzi", *Osmanlı Araştırmaları*, 11 (1991): 73-78.
- "III. Selim," *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 36, (2009): 423.
- "Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayûn", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 31, (2020): 513.
- "Kendi Kaleminden III. Selim," *III. Selim İki Asrın Dönemecinde İstanbul*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: İstanbul Avrupa Kültür Başkenti, 2010.
- Danişmend, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 5, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2011.
- Eton William. *A Survey of The Turkish Empire*, Londra: T. Cadell, jun. and W. Davies, 1798.
- Ferrard, Christopher. "İngiliz Mustafa: A Scotsman in the Service of the Ottoman Empire", *Yücel Dağlı Anısına*, (Haz. Evangelia Balta, Yorgos Dedes, Emin Nedret İşli, Sabri Koz), İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2011.
- Goodrich, Th. D. "Old Maps in the Library of Topkapi Palace in Istanbul", *Imago Mundi*, 45, (1993): 125.

- Grant, James. *Scottish Soldiers of Fortune*, Glasgow: George Routledge and Sons, 1889.
- İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz*, ed. Mehmet Karaca, İstanbul: İTÜ Vakfı, 2012.
- Kaçar, Mustafa. Osmanlı Devleti'nde Mühendishanelerin Kuruluşu ve Bilim ve Eğitim Alanındaki Değişmeler, İstanbul Üniversitesi (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 1995.
- , (2007/8). "Tersâne Hendesehânesi'nden Bahriye Mektebi'ne Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, IX/1-2, (2007-8): 51-77.
- Özcan, Abdülkadir. (1998). "Humbaracı Ahmed Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 18, (1998): 351-353.
- Sarıcaoğlu, Fikret. (1997). "Harita", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 16, (1997): 213.
- Slade, Adolphus. *Türkiye ve Kurum Harbi*, çev. Ali Rıza Seyfi, İstanbul: Askeri Matbaa, 1943.
- Şakul, Kahraman. "Osmanlıların İlk Maden Kömürçülüğü Girişimi: Yedikumlar Kömür Madeni Mukataası", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 18/1, (2016): 40-43.
- Tuncer, Harun. İhanetle Sadakat Arasında James William Redhouse, İstanbul: Rumuz Yayınları, 2020.
- Yalçınkaya, Mehmet Alaaddin. "Osmanlı Devleti'nin Modernleşme Sürecinde Avrupalılar'ın İstihdam Edilmesi (1774-1807)", *Osmanlılar ve Avrupa, Seyahat, Karşılaşma ve Etkileşim*, ed. Seyfi Kenan, İstanbul: İsam Yayınları, (2010): 421-448.
- , "Nizam-ı Cedid Döneminde Osmanlı Devleti'nin Modernleşmesinde İngilizlerin Rolü", *Osmanlı Ansiklopedisi*, 6, Ankara: Yeni Türkiye, (1999): 687-688.
- Walsh, Thomas. *Journal of the late campaign in Egypt: including descriptions of that country, and of Gibraltar, Minorca, Malta, Marmorice, and Macri*, Londra: T. Cadell, Jun. and W. Davis, 1803.
- Zorlu, Tuncay. "III. Selim Dönemi Osmanlı Teknolojisi", *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan, İstanbul: İSAM, (2010): 215.

EKLER

(BOA. AE.SABH.I 61/4304)

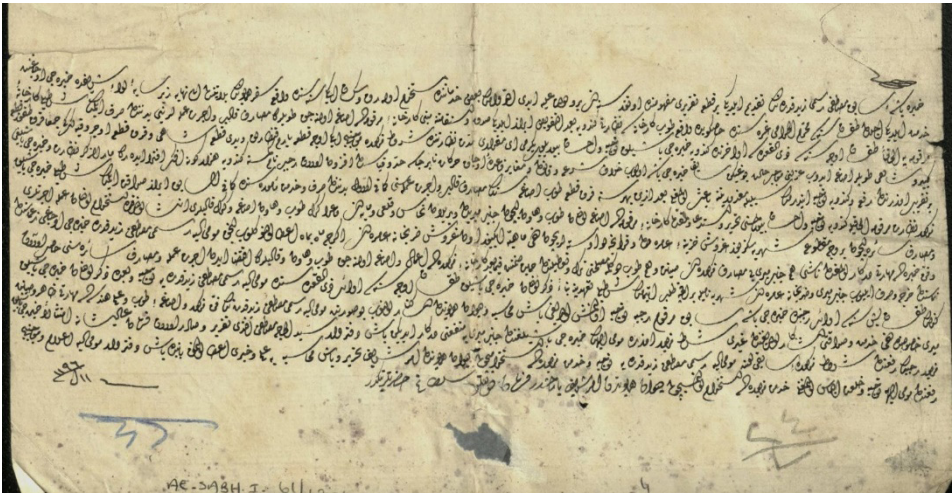
İzzetlü defterdâr efendi fimâ-ba'd nemâluca mahlûl ze'âmet ve timâr vukû'unda tevcîh olunmak üzere mahalline kayd ve yedine sûret ve ağası tarafına ilmühaber i'tâsiyla tanzîm eylesen deyü buyruldu.

13 R sene [1]200

Sâbıkâ Humbaracıbaşı Receb Ağa kullarının takdîm eylediği arzuhal ve takrîri mefhûmunda mûmâ-ileyh eben-an-ceddin Devlet-i Aliyye’de humbaracıbaşılık hizmetinde müstahdem olduğundan gayru mukaddemâ vâki’ olan sefer-i hümâyûnun küllisinde mevcûd olarak hidemât-ı mühimmede bezl-i vücûd birle mübtelâ-yı düyûn ve husûsiyle fenn-i humbarada mahâreti zâhir olup kat’â azlini mücib hâlet yoğ iken hâlâ humbaracıbaşı olan Resmî Mustafa Ağa kulları an-asıl Hasköy’de vâki’ humbara kârhânesinde humbaracıbaşı olmak mülâbesesiyle kârhâne-i mezkûrede istihdâm olunan amelenin ücretleri ve sâir masârif kârhâne için mîrîden verilügelen şehriyye 800 kuruş ve Darphâne-i Âmire tarafından Françelü ustaları için 210 kuruş ki cem’an mâhiyye ber-vech-i maktû’ 1010 kuruş masârifi sûret-i sa’y-i mîrîde mutâlebe etmeyip nemâsından idâre eylemek şartıyla humbara[cı]başılık-ı mezbûru ref’inden kendüye tevcîh ettirdiğinden mağdur ve ecdâdı nân pâresinden mehcûr olmakla mûmâ-ileyh Resmî Mustafa Ağa’nın müteahhid olduğu sa’y-i mîrîyi edâ ve kabûl eylemek şartıyla humbaracıbaşılık-ı mezkûr ref’inden kemâ-fi’l-evvel kendüye tevcîh ve ibkâ buyrulmasını tahrîr ve istid’â eder. Derkenâra havâle olundukta sâlifü’z-zıkr Hasköy’de vâki’ top kârhânesinde topçubaşı olan mûmâ-ileyh Mustafa Ağa’nın nezâret ve ma’rifetiyle isâğa olunan top ve havan için cânib-i mîrîden verilen nühâs ve kal’â ve mâyeden mâ-‘adâ istihdâm olunan amele ücretleri ve masârif-ı sâ’ire için Hazîne-i Âmire’den ber-vech-i maktû’ şehriyye 800 kuruş ve Françe ustaları için dahi Darphâne-i Âmire’den 210 kuruş ki cem’an masârif-ı mezkûre zımnında şehriyye 1010 kuruş eğerçi i’tâ olunup lâkin mûmâ-ileyh Mustafa Ağa el-hâletü hâzihî Humbaracı Ocağı zu’amâsından ve fenn-i mezkûrda mahâreti olmaktan nâşi humbaracıbaşılık-ı mezkûr kendüye tevcîh buyrulduğu sûrette masârif-ı mezkûreyi humbaracıbaşılık-ı mezkûr nemâsiyla idâre edeceğini ta’ahhüd etmekle muktezâ-yı ta’ahhüdü üzere kârhâne-i mezkûrede i’ mâl ve isâğa olunacak top ve havan ve kalıpların iktizâ eden ücret-i amele ve masârif-ı sâ’iresini humbaracıbaşılık-ı mezkûrun hâsıl olan nemâsından harc ve sarf edip cânib-i mîrîden Darphâne-i Âmire’den şehriyye nâmıyla bir akçe talep etmemek şartıyla ta’ahhüdüne binâ’ en humbaracıbaşılık-ı mezkûr [11]93 senesi evâil-i Zilka’de’sinde mûmâ-ileyh Resmî Mustafa Ağa’ya tevcîh olunmuş olduğu başmuhâsebeden ve ba’dehû Humbaracı Ocağı’nın ağa ve zâbitân ve neferâtı fenlerin tahsîl eylemiş, ilm ü hünerde kemâlâtı bî-hemtâ olmaları râbîta-i nizâm-ı kadîmeden iken kârhâne-i mezkûrun topçubaşısı olan mûmâ-ileyh Resmî Mustafa Ağa kulları ber-vech-i muharrer humbaracıbaşılık-ı mezkûrun nemâsından uhdesinde olan kârhâne-i mezbûre masârifini ru’yet ederim, deyü ocak-ı mezbûrun mahlûl olan ze’âmet ve tımârlarını humbara ilmini meşk ve ta’lîm ile tahsîl eylemiş ve imtihân olmuş mülâzımlarına vermeyip esnâf ve âhâd-ı nâstan îrâd kaydında olan esâfil ve nâ-ehle fûruht birle nizâm-ı kadîmini tağyir etmekle ref’inden [12]95 senesi evâil-i Receb’inde humbaracıbaşı-i sâbık mûmâ-ileyh Receb Ağa’ya ba’de’t-tevcîh mûmâ-ileyh Resmî Mustafa Ağa’nın fenn-i mezkûr ve isâğa-i top ve ilm ü hünerde mahâreti zâhir ve sıyânet-i mîrî husûsunda dahi hizmet ve sadâkâtı âşikâr olduğundan gayrı başmuhâsebe derkenârında münderic şart üzere mûmâ-ileyhin humbaracıbaşılığından cânib-i mîrîye menfa’ati derkâr olduğuna mübtênî humbaracıbaşılık-ı mezbûr merkûm Receb Ağa’nın

ref'inden mûmâ-ileyh Resmî Mustafa Ağa'ya 12[96] senesi Şevval'inin on birinci gününde tevcîh olunmuş olduğu Divân-ı Hümâyûn'dan derkenâr olunmuştur. Lâkin humbaracıbaşı-i sâbık merkûm dahi ocakzâde ve mağdûr ve şâyeste-i merhamet ve bâ-husûs ocağına küllî emek ve hizmeti sebkât etmiş bir bendeleri olup ocağı menâfi'inden nâil-i ensibâ ve behredâr olması muktezâ-yı rahm ü şefkat olmakla fimâ-ba'd ocak-ı mezkûra müte'allık bilâ-veled fevt olanların mahlûl olan ze'âmet ve tumârları ecnebîye verilmeyip ve'l-hâsıl sâhib-i arzuhâlin hâline münâsîp nemâlıca bir ze'âmet veyahut tumârla tatyîb olunmak için mahalline sebt ve kayd ve yedine sûret ve ağası tarafına ilmühaber i'tâsıyla râbitasına mı emr u irâde-i aliyeleri buyrulur, yohsa vech-i âharla mı re'y-i zerrîn-i isâbet-karîn-i hidivâneleri buyrulur. Her hâlde emr u fermân devletlü sa'âdetlü sultânım hazretlerindedir.

Sâdır olan fermân-ı âlî mücebince başmuhâsebeye kayd ve sûret ve ilmühâberi verile
Sûret dâde fi 16 R sene [1]200

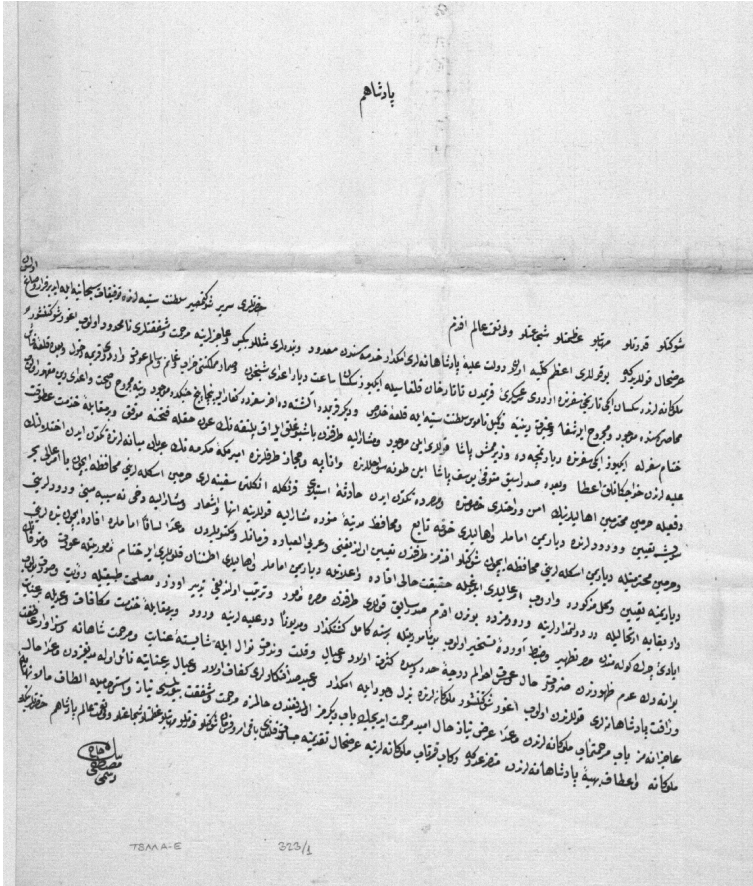

(BOA. AE.SABH.I 61/4304-4)

Humbaracıbaşı-i sâbık Mustafa Resmî zîde kadruhûnun takdîm eylediği bir kıt'a takrîr mefhumunda 30 seneden beri Devlet-i Aliyye-i ebediyyü'd-devâmın bazı hidemâtında müstahdem olarak ve [11]82 senesinde vâki' sefer-i hümâyûnun bidayetinden ilâ-nihâye zir-i sâye-i livâ-yı şerîfte Humbaracı Ocağı'nda hizmet eylediği ecilden [11]90 senesi Muharremü'l-harâmî guresinde Hasköy'de vâki' top kârhânesi nezâreti kendüye ba'de't-tevfiz ibrâz eylediği sıdk u istikâmetine mebnî kârhâne-i merkûmede isâğa olunacak topların masârif-ı kalıp ve ücret-i amelelerini bedeninden sarf eylemek şartıyla kârhâne-i merkûmeye ilhâkan [11]93 senesi Zilka'de'si evâhîrinde kendüye humbaracıbaşılık tevcîh ve ihsân buyrulup 20 ay mikdârı müddet-i nezâretinde şurût-ı mezkûre mücebince iki-üç kıt'a yarım kantarlık ve yedi kıt'a şâhî ve 40 kıt'a, üçer vukiyelik ki cem'an 49 kıt'a kebir şâhî toplar isâğa edip azlini

mûcib hâlet yoğ iken sâbık humbaracıbaşı olup hilâf-ı şer' u kânûn ve mugâyir-i kâ'ide-i Ocak harekât-ı nâ-ber-câsı hadd ü kıyâstan efzûn olan Receb nâm kimesne kendüye hezâr güne ifk ü iftirâ ederek mârru'z-zikr nezâret ve humbaracıbaşılığı bir takrîb üzerinden ref' ve kendüye tevcîh ettirmek sebebiyle mağdûriyetine bâ'is olmakla ba'de-zîn beher sene kırk kıt'a top isâğasının masârif-ı kalıp ve ücret-i amelesini kemâ-fi'l-evvel bedeninden sarf ve hizmet-i me'mûresinde kemâ-fi's-sâbık ibrâz-ı sadâkat eylemek şartıyla humbaracıbaşılık-ı mezkûr nezâret-i merkûme[ye] ilhakıyla kendüye tevcîh ve ihsân buyrulmasını tahrîr ve istid'â ve mukaddemâ kârhâne-i merkûmede isâğa olunan top ve havan için cânib-i mîrîden verilen nuhâs ve kal'â ve mâyeden mâ-'adâ gerek top ve havan isâğa ve gerek kalıpları inşâ olundukta istihdâm olunan amele ücretleri ve masârif-ı sâ'ire için ber-vech-i maktû' şehriyye 800 kuruş Hazîne-i Âmire'den ve Françelü ustalar için dahi mâhiyye 210 kuruş Darphâne-i Âmire'den eğerçi mâh-be-mâh i'tâ olunugelüp ancak mûmâ-ileyh Resmî Mustafa zîde kadruhû Humbaracı Ocağı zu'amâsından ve fenn-i humbarada mahâreti derkâr olmaktan nâşî hem cânib-i mîrîyi masârif-ı mezkûreden sıyânet ve ta'tilden himâyet zımında fimâ-ba'd kârhâne-i mezkûrede i'mâl ve isâğa olunacak top ve havan ve kalıpların iktizâ eden ücret-i amele ve masârif-ı sâ'iresini hâsıl olan nemâsından harc ve sarf eyleyip cânib-i mîrî ve Darphâne-i Âmire'den şehriyye nâmiyla bir akçe talep etmemek şartıyla ta'ahhüdüne binâ'en zikrolunan humbaracıbaşılık [11]93 senesi evâil-i Zilka'de'sinde mûmâ-ileyh Resmî Mustafa zîde kadruhûya tevcîh ve ba'dehû zikrolunan humbaracıbaşılık kezâlik [11]95 senesi evâil-i Receb'inde humbaracıbaşı-i sâbık merkûm Receb'e tevcîh olunmuş olduğu Başmuhâsebe ve Dîvân-ı Hümâyûn'dan derkenâr olunup bu surette mûmâ-ileyh Resmî Mustafa zîde kadruhûnün fenn-i mezkûr ve isâğa-i top ve ilm-i hendesede mahâreti zâhir ve sıyânet-i mîrî husûsunda dahi hizmet ve sadâkati âşikâr olduğundan gayrı şart-ı mezbûr üzere mûmâ-ileyhin humbaracıbaşılığında cânib-i mirîye menfa'ati derkâr idiğın Başdefterdâr Seyyid el-Hac Mustafa Efendi takrîr ve sâdır olan fermân-ı âlî-şâna imtisâlen humbaracıbaşılık-ı mezbûr Receb'in ref'inden şurût-ı mezkûre-i sâbık üzere mûmâ-ileyh Resmî Mustafa zîde kadruhûya tevcîh ve hizmet-i mezbûrede istihdâmı için Dîvân-ı Hümâyûn'dan emr-i şerîf tahrîr ve Başmuhâsebe'ye ilmühaberi i'tâ olunmak bâbında defterdâr-ı mûmâ-ileyh i'lâm mücebince ref'inden mûmâ-ileyhe tevcîh ve hil'at ilbâs olunmakla hizmet-i mezbûrede istihdâm olunması için Dîvân-ı Hümâyûn'dan emr-i şerîf yazılmıştır; fermân devletlü sultânım hazretlerindir.

Fi 11 Şevval sene 1196.

(BOA. TS.MA.e 323/1)

Şevketlü, kudretlü, mehâbetlü, azametlü, şecâ‘atlü velini‘met-i âlem efendim, padişahım hazretleri serîr-i şevket-masîr-i saltanat-ı seniyyelerinde tevfi-kât-ı subhâniyye ile ebed berkarâr ve sağ olsun.

Arzuhâl-i kullarıdır ki bu kulları a‘zam-i külliyye olan Devlet-i Aliyye-i pâdişâhâneleri emekdâr hademesinden ma‘dûd ve bendeleri misillü bî-kes ve âcizlerine merhamet ve şefkatleri nâ-mahdûd olup uğur-i şevket-nüşûr-ı mülûkânelerinde [11]82 tarihi seferinde ordu-yı ser‘ askerî Kırım’dan Tatar Han kalfasıyla 280 sâ‘at diyâr-ı a‘dâyı şebhûn, sımâd memleketini harâb ve gânim ve sâlim avdet ve ordu Kırım’a duhûl ve ba‘dehû Kal‘a-i Faş muhâsarasında mevcûd ve mecrûh ile şifâ ve gayret-i dîniyye ve tekmîl-i nâmûs-ı saltanat-ı seniyye ile kal‘ayı halâs ve diğerkırım’da Aluşta’da âhar seferde küffâr ile piçâpîç-i cenkde mevcûd ve yine mecrûh ve sıhhat ve a‘dâ-yı dîn makhûr olup hitâm-ı seferle [1]202 seferinde diyâr-ı Nemçe’de Vezîr Memiş Paşa kulları ilen mevcûd ve müşârun-ileyh tarafından başbuğluk ile palankanın avn-i

Hak'la fethine muvaffak ve ber-mukâbele-i hizmet atûfet-i aliyyelerinden hâcegânlık i'tâ ve ba'dehü sadr-ı esbak Yusuf Paşa ilen Tuna sevâhillerinde ve Anapa ve Hicaz taraflarında emîr-i Mekke-i Mükerreme'nin urbân miyânelerinde tekevvün eden ihtilâlinin def'îyle Haremeyn-i Muhteremeyn ahâlîlerinin emn ü râhatları husûsunda ve Mısır'da tekevvün eden hâdise-i istilâ-yı Frenk'le İngiltere seffineleri Haremeyn iskelelerini muhâfaza için bâ-emr-i âli Bahr-i Süveyş'e ta'yîn ve vürûdlarında diyâr-ı Yemen imâmları ve ahâlîleri havfa tâbi' ve muhâfiz-ı Medine-i Münevvere müşârun-ileyh kullarına inhâ ve iş'âr ve müşârun-ileyh dahi ne sebebe mebnî vürûdlarını ve Haremeyn-i Muhteremeyn'le diyâr-ı Yemen iskelelerini muhâfaza için şevketlü efendimiz tarafından ta'yîn olduğunu ve Arabiyyü'l-ibâre fermânlar ve mektûblardan mâ-'adâ lisânen imâmlara ifade için bendelerini diyâr-ı Yemen'e ta'yîn ve mahall-i mezkûra varıp emr-i âlîleri iblâğla hakikat-i hâli ifade ve i'lânla diyâr-ı Yemen imâmları ve ahâlîleri itmi'nân-ı kulûbleri ile hitâm-ı me'mûriyetle avdet ve müteveffânın dâr-ı bekâya irtihâliyle der-i devlet-medârlarına vürûdumuzda bundan akdem sadr-ı sâbık kulları tarafından Mısır'a me'mûr ve tertîb olduğu tedbîr üzere maslahat tabi'atiyle ru'yet ve sûret bulup eyâdî-i çirk-i Kölemen'den Mısır tathîr ve zabt-âverde-i teshîr olup bu me'mûriyetle bir sene kâmil geşt [ü] güzâr ve medyûnen Der'-aliyyelerine vürûd ve ber-mukâbele-i hizmet mükâfât va'diyle bir inâyet bu âna dek adem-i zuhûrundan zarûret-i hâl ve usret-i ahvâlim derece-i hadde resîde kesret-i evlâd ü iyâl bir inâyete nâ'il olamadığımızdan mâ-'adâ hâl-i âcizânemiz bâb-ı merhamet-me'âb-ı mülûkânelerinden mâ-'adâ arz-ı niyâz-ı hâl, ümîd-i merhamet edecek bâb-ı diğirimiz olmadığından hâlimize merhamet ve şefkat buyrulması niyâz ve istirhâmıyla eltâf-ı mâlâ-nihâye-i mülûkâne ve a'tâf-ı behiyye-i pâdişâhânelerinden mutazarra'dır ki rikâb-ı kamer-tâb-ı mülûkânelerine arzuhâl takdîmine cesâret kılındı. Bâkî emr u fermân şevketlü, kudretlü, mehâbetlü, azametlü, şecâ'atlü velini'met-i âlem padişâhım hazretlerindir.

Bende

Hâc Mustafa Resmî

The Royal Tour of Prince Friedrich Karl of Prussia to the Eastern Mediterranean Region in 1883

Prusya Prensi Friedrich Karl'ın Doğu Akdeniz Bölgesi'ne 1883 Yılında Gerçekleştirdiği Kraliyet Gezisi

Hasan Ali POLAT¹ , Aytuğ ARSLAN² , Fatih ÇOLAK³

*Corresponding author/Sorumlu yazar:

Hasan Ali Polat (Assoc. Prof.),
Selçuk University, Faculty of Letters, Department
of History, Konya, Turkey.
E-mail: halipolat@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6658-932X

²Aytuğ Arslan (Assoc. Prof.),
İzmir Kâtip Çelebi University, Faculty of Tourism,
Department of Tourist Guiding, İzmir, Türkiye.
E-mail: ayтуg.arslan@ikcu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-2206-8471

³Fatih Çolak (Dr.),
Necmettin Erbakan University,
Konya, Türkiye.
E-mail: fthcolak42@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5971-847X

Submitted/Başvuru: 29.05.2022

Revision Requested/Revizyon Talebi:
29.10.2022

Last Revision Received/Son Revizyon:
01.11.2022

Accepted/Kabul: 21.12.2022

Online Yayın/Published Online: 27.01.2023

Citation/Atf: Polat, Hasan Ali., Arslan, Ayтуğ. & Colak, Fatih. "The royal tour of Prince Friedrich Karl of Prussia to the Eastern Mediterranean region in 1883." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 33, 1 (2023): 199-227.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1123010>

ABSTRACT

When Ottoman-German relations started to flourish in the late 19th century, to be more specific in December 1882, the Berlin Embassy of the Ottoman Empire was informed that Prince Friedrich Karl of Prussia, nephew of the German Emperor Wilhelm II, would visit Egypt, Palestine, Syria, Smyrna and Istanbul. Thereupon, preparations were made for the prince's comfort and safety during the journey and Colonel Ahmed Bey and Major Ismail Bey, aides-de-camps of the Sultan, were chosen to escort the prince. During his tour of the Ottoman Empire between February 19 and March 24, 1883, Prince Friedrich Karl visited Jaffa, the holy city of Jerusalem, Mar Saba, the Dead Sea, Jericho, Nablus, Jenin, Nazareth, Acre, Sidon, Beirut, Damascus, and the ruins of Palmyra and Baalbek. This article analyzes the journey undertaken by the prince through reports and other documents prepared about the trip by Colonel Ahmed Bey and Major Ismail Bey, who were appointed by Sultan Abdul Hamid II to accompany the prince. The article also aims to give insight into the socio-economic conditions of the above-mentioned Eastern Mediterranean cities and archaeological ruins, as well as the historical buildings in the region, based on the archival sources dating to 1883.

Keywords: Friedrich Karl, The Ottoman Empire, The German Empire, Eastern Mediterranean, Royal Tour

ÖZ

Osmanlı-Alman ilişkilerinin gelişmeye başladığı bir evrede Alman İmparatoru II. Wilhelm'in yeğeni Prusya Prensi Friedrich Karl'ın Mısır, Filistin, Suriye, İzmir ve İstanbul'u ziyaret edeceği 1882 yılının Aralık ayında Osmanlı İmparatorluğu'nun Berlin Büyükelçiliği'ne bildirilir. Bu nedenle, Prensin seyahat süresince rahatlığı ve güvenliği için hazırlıklar yapılır. Sultan II. Abdülhamid'in yaverlerinden Miralay Ahmed ve Binbaşı İsmail Beyler, Prensin maiyetine verilir. Prens Friedrich Karl, 19 Şubat-24 Mart 1883 tarihleri arasında Osmanlı ülkesine gerçekleştirdiği seyahatinde Yafa, Kudüs-i Şerif, Mar Saba, Bahr-i Lut, Eriha, Nablus, Cenin, Nasıra, Akka, Sayda, Beyrut, Şam-ı Şerif, Tedmür ve Baalbek harabelerini ziyaret eder. Bu çalışmada, II. Abdülhamid tarafından görevlendirilen ve Friedrich Karl'ın maiyetinde bulunan Miralay Ahmed ve Binbaşı İsmail Beylerin seyahat hakkında hazırladıkları rapor ve diğer evrakların irdelenmesi suretiyle Prensin seyahati ele alınmıştır. Çalışma, 1883 senesine tarihlenen arşiv kaynakları ışığında Doğu Akdeniz şehirlerinin sosyo-ekonomik durumlarının yanı sıra arkeolojik kalıntıları ve tarihi yapıları hakkında da çok değerli bilgiler sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Friedrich Karl, Osmanlı İmparatorluğu, Alman İmparatorluğu, Doğu Akdeniz, Kraliyet Turu

Introduction

Due to the symbolic role of monarchies in a government members of royal families act like ambassadors to improve interstate relations. The country hosting a royal visitor usually takes the opportunity to promote touristic destinations in both written and visual media. The term ‘royal tour’ immediately calls to mind the British royal family today. However, the 19th century was an era of royal tours which were conducted by other European monarchs as well. The Holy Land, central to Jewish and Christian histories, was the primary destination of those journeys. The number of royal tours to the Holy Land began to increase from the middle of the 19th century because of developments in railway and marine transportation. During that period the kings and many crown princes of Austria, Britain, Belgium, Prussia, Italy, and Russia were among the royal visitors to the Holy Land.

The Ottoman Empire ruled Jerusalem and a large part of the Middle East from about 1516 to 1917. Therefore, as soon as the Foreign Ministry of the Ottoman Empire was informed of any royal travel, Ottoman authorities would start preparations on many levels. The construction, maintenance and repair of the roads or piers, the cleaning and the decoration of the streets, the preparation of the carriages, the appointment of the troop of guardsmen, attendants and interpreters, the arrangement of the welcome and the farewell ceremonies were among the preparations to be carried out at the first stage.¹

German royal family members and monarchs such as the Prussian Crown Prince Friedrich Wilhelm (1869), Prince Friedrich Karl Nikolaus of Prussia (1883), Prince Henry of Prussia (1890) and Kaiser Wilhelm II (1898) visited the Holy Land mainly in order to strengthen the presence and influence of Germany in the region.² Although royal tours essentially consisted of visits to Jerusalem, Bethlehem, Nazareth, the Sea of Galilee and the other religious sites, national interests and the royal’s personal interests were also incorporated into the design of

1 İhsan Satiş, “Journey to the Holy Land: Jerusalem Travels of Some Emperors, Crown Princes and Dignitaries (1855-1901)”, *The Pursuit of History- International Periodical for History and Social Research*, 13 (2015), p. 246; Hasan Ali Polat and Aytuğ Arslan, “The Rise of Popular Tourism in the Holy Land: Thomas Cook and John Mason Cook’s Enterprise Skills That Shaped the Travel Industry”, *Tourism Management*, 75 (2019), p. 235.

2 Kobi Peled, “Germany in Jerusalem: The Inauguration of the Augusta Victoria Church and Hospice on the Mount of Olives in 1910”, *Israel Studies*, 21 (Indiana 2016), p. 70.

the itinerary. Therefore, the tour program could well include other cities and countries such as Italy, Greece, Egypt, and Turkey.³

Interstate correspondence and official reports are the main documents in which records of these tours can be found. This study is based on unpublished historical documents concerning the visit of Prince Friedrich Karl Nikolaus of Prussia to the Holy Land in 1883, copies of which were found by the authors at the Department of the Ottoman Archives in Istanbul, an institution affiliated to the Turkish Presidency State Archives of the Republic of Turkey. The aim of the study is to uncover more details of the prince's journey, which thus far has mainly been known from German resources, in the light of Ottoman archival documents now published for the first time.

1. A Short Biography of Prince Friedrich Karl of Prussia

Born in Berlin on March 20, 1828, Prince Friedrich Karl of Prussia was the son of Prince Charles of Prussia, the younger brother of the Emperor William.⁴ Prince Friedrich wanted to be a soldier or sailor during his childhood. In 1846, he went to Bonn for his university education upon the request of his uncle King Frederick William IV of Prussia and his family.

3 Within the framework of these visits, which had an impact on the development of Ottoman-German relations, Wilhelm II's first visit to Istanbul took place in November 1889. Following Wilhelm II's accession to the throne in 1888, the "friendship" that started with Abdulhamid II's congratulations and mutual gifts was crowned with Wilhelm II's visit to Istanbul in 1889. For these visits and exchange of gifts, see İlonca Baytar, "Kaiser II. Wilhelm'in İstanbul'a Üç Ziyareti ve Hediyeler", *İki Dost Hükümdar: Sultan II. Abdülhamid, Kaiser II. Wilhem*, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2010, p. 59-70; Hacer Topaktaş Üstüner, "Two Extraordinary Missions Welcoming the Tsar and the Kaiser during the Reign of Abdulhamid II", *Abdülhamid II and his Legacy: Studies in Honour of F. A. K. Yasamee*, The Isis Press, İstanbul 2019, p. 177-192. Wilhelm II made a trip to Jerusalem to attend the inauguration of the Erlöserkirche, which included important Ottoman cities such as İstanbul, Haifa, Jaffa, Jerusalem, Damascus and Beirut between October 18 and November 26, 1898. Necmettin Alkan, "Dış Siyasetin Bir Aracı Olarak Hükümdar Gezileri: Kaiser II. Wilhelm'in 1898 Şark Seyahati", *Osmanlı Araştırmaları*, XXXI (2008), p. 9-53; Hasan Ali Polat and Aytuğ Arslan, "The Rise of Popular Tourism in the Holy Land: Thomas Cook and John Mason Cook's Enterprise Skills That Shaped the Travel Industry", *Tourism Management*, 75 (2019), p. 234-240; Sibel Orhan, "Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Weltpolitik Siyaseti Çerçevesinde Osmanlı Topraklarını İkinci Ziyareti (1898)", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 7/5 (2018), p. 651-665; Baytar, p. 71-78; for a study on Wilhelm II's visit through the diary of his host Mehmed Şakir Pasha, see Ö. Kürşad Karacagil, "II. Wilhelm'in Osmanlı İmparatorluğu'nu Ziyareti ve Mihmandarı Mehmed Şakir Paşa'nın Günlüğü (1898)", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, 24 (2014), p. 73-97; for an analysis of the political, economic and religious reasons behind this journey, see İrfan Ertan, *The Orient Journey of Kaiser Wilhelm II (1898)*, Middle East Technical University, Unpublished master's thesis, Ankara 2018; Wilhelm II's first two visits took place in the reign of Sultan Abdülhamid II and his third visit was in the reign of Sultan Mehmed Reşad at the peak of the Turkish-German alliance during the First World War. About this visit, see Serpil Kirel and Oya Kasap Ortaklan, "Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Osmanlı İmparatorluğu'nu Son Ziyareti (1917)", *Sineline: Sinema Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (2018), p. 113-158; Baytar, p. 78-80. Also in 1901, Adalbert, son of the German Emperor Wilhelm II, travelled to Jaffa and Jerusalem. TC. Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi Dairesi/The Department of Ottoman Archives-Turkish Presidency State Archives of the Republic of Turkey. (BOA), Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri/Ministry of Internal Affairs-The Documents of Letter Office (DH. MKT), 2554/123, 23 Teşrinievvel 1317 (5 November 1901); BOA., Yıldız, Hususî Maruzat/Petition, Records of Yıldız Palace (Y. A. HUS.), 422/6, 31 Teşrinievvel 1317 (13 November 1901).

4 Joseph Thomas, *The Universal Dictionary of Biography and Mythology*, Vol. 2, (New York: Cosimo Classics, 2009), p. 964.

He was to be the first university graduate prince in the family. At that point, Major Albrecht von Roon, who would later be Secretary of State for War, enabled him to have a military education⁵. The prince was named the ‘Red Prince’ because of the colour of his hussar’s uniform. In 1848, he joined the campaign against Denmark as an adjutant and was awarded a medal for his bravery and promoted to the position of major.⁶ He was promoted to colonel in 1852, to brigadier general in 1854, and finally to major general in 1857. In 1859, because of the risk of war with France,⁷ the prince engaged himself in examining the structure of the French army, and he published a work entitled “*Eine militrische Denkschrift von P. F. K.*” (A military memorandum by P.F.K.) The prince successfully commanded the Schleswig-Holstein War against Denmark in 1864. In the following years, his role in the Prussian victories against Austria-Hungary and France brought him the title of Field Marshal, a rank which had never been received before by any prince of the House of Prussia⁸. To his contemporaries, he never ceased to make efforts to contribute to the military profession and attached importance to the task of increasing the morale of the soldiers and to softening the military rules of the time.⁹ He died of a heart attack on 15 June 1885.¹⁰

2. Preparations for the Prince’s Visit

Prince Friedrich Karl was often referred to by his people as the ‘Iron Prince’ because of his uncompromising personality and iron will when carrying out military duties. The prince was responsible for the inspection of all the German armies in peacetime. He lived in a palace in Potsdam and engaged himself in agriculture and hunting, which were two of his favorite activities. The prince’s most well-known trip is his journey to the Orient.¹¹

In terms of Ottoman-German relations, the 1880s correspond to a period when the relations between the two countries were starting to improve. The situation at the end of the Ottoman-Russian War of 1877-1878 led the Ottomans to side with Germany and relations between the two states began to improve significantly, particularly after 1882.¹² The turning point was when, in December 1882, the Berlin Embassy of the Ottoman Empire was notified that Prince Friedrich Karl of Prussia, nephew of the German Emperor Wilhelm II, wished to visit

5 Wolfgang Foerster, *Prinz Friedrich Karl von Preussen-Denkwtirdigkeiten aus Seinem Leben*, (Stuttgart Leipzig: Deutsche Verlags Anstalt 1910), pp. 32-54.

6 Tom Buk-Swienty, *1864: The Forgotten War That Shaped Modern Europe*, (London: Profile Books 2015), p. 25.

7 Terence Zuber, “Friedrich Karl, Prince of Prussia”, Spencer C. Tucker (ed.), in *500 Great Military Leaders*, (California: ABC-CLIO 2015), p. 263.

8 “Death of the Red Prince”, *The New York Times*, June 16, 1885, p. 5; Graf Haeseler, *Zehn Jahre im Stabe des Prinzen Friedrich Karl*, Vol. II, (Berlin: E.S. Mittler & Sohn Königliche Hofbuchhandlung 1912), p. 30.

9 “The Late Prince Frederick Charles of Prussia”, *The Queenslander*, July 04, 1885, p. 30.

10 Terence Zuber, “Friedrich Karl, Prince of Prussia (1828-1885)”, David T. Zabecki (ed.), in *Germany at War: 400 Years of Military History*, (California: ABC-CLIO 2014), p. 449.

11 Hauptmann Sprsser, *Deutschlands Heerfhrer (1640-1894) Verevigt in den Namen der Regiment und Bataillone des Deutschen Heeres*, (Leipzig: Ferdinadn Wirt Sohn Verlag 1895), pp. 174-177.

12 François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, trans. Ali Berkday, (İstanbul: İletişim Yayınları 2012), p. 471.

Egypt, Palestine, Syria, Smyrna and Istanbul. In a letter sent by the Ottoman Ambassador of Berlin to the Ottoman Ministry of Foreign Affairs, it was stated that Prince Friedrich would carry out this visit to the Ottoman Empire under the name ‘Colonel Hans Zimmer’, and that he requested the authorization of a free pass for the length of his visit. In the same letter, it was also stated that the customs officers of the districts to be visited should be given orders to facilitate the prince’s pass under his pseudonym.¹³ Another aspect of this visit was that it was unofficial, which is why it was not deemed suitable on Prussia’s part to ask the Sublime Porte for an officer to accompany the prince on his trip.¹⁴

The Ottoman Ministry of Foreign Affairs relayed the message sent by the Ottoman Embassy of Berlin and informed the Grand Viziership of the visit of the prince. A draft letter of protocol was prepared similar to the ones prepared for the counterparts of Prince Friedrich Karl of Prussia, in accordance with the imperial decree of Sultan Abdul Hamid II. According to the draft program, on the day of his arrival in Istanbul, the Prince was to be welcomed on a small boat at the *Tersane-i Amire*, and either the Hacı Hüseyin Vineyard or *Qasr-ı Hümayun* was to be allocated to him for his accommodation. An officer from one of the aides-de-camp of Abdul Hamid II was to accompany his cortège. A carriage and a small boat were also to be allocated to the prince. On the day following his arrival in Istanbul, he was to be accepted by the Sultan as per an imperial writ. A feast was to be organized in honor of the Prince at the *Mabeyn-i Hümayun* on a suitable day. He was to be visited by Ottoman ministers. He would visit the Imperial Palace, the Imperial Treasury, certain mosques and whichever other sights and locations he wished to visit. He would be invited to see the gardens of the Imperial Yıldız Palace and the Palace Stables, and a breakfast would be organized in the gardens. He was to appear before the Sultan before he left Istanbul. The Minister of General Protocol would board the boat while it was about to leave and see the Prince off after serving the compliments of the Sultan via his ambassadors to Germany¹⁵ (fig. 1).

The above-mentioned letter was sent to the provinces of Aydın and Syria and to the Lieutenant Governor of Jerusalem, and the fact that the prince was to be shown respect and be provided with ease at every turn was notified to the provinces and the Lieutenant Governors.¹⁶ Also, a telegram was sent to the Grand Viziership with the signature of Fotiadis, governor-general of Crete, stating that the German Colonel Kolev informed Fotiadis through a telegram that the prince would be visiting at the start of February.¹⁷ However, the news that the prince had

13 BOA, İrade-Hariciye Nezareti/Decrees, the Ministry of Foreign Affairs (İ. HR.), 288/18016 (December 20, 1882; December 30, 1882); BOA, Hariciye Nezareti, Tercüme Odası/The Documents of the Ministry of Foreign Affairs, Office of Translation (HR. TO.), 31/61 (December 20, 1882).

14 BOA, İrade-Dahiliye Nezareti/Decrees, the Ministry of Internal Affairs (İ. DH.), 873/69758 (February 2, 1883).

15 BOA, Y. A. HUS., 172/63 (January 10, 1883); BOA, Yıldız Esas Evrakı/Yıldız Palace Basic Records (Y. EE.), 89/28.

16 BOA, Y. A. HUS., 172/63 (January 9, 1883).

17 BOA, Y. A. HUS., 172/80 (January 13, 1883; January 23, 1883).

postponed his visit only reached them that very day.¹⁸ The Berlin Embassy informed Istanbul that a visit would be made to Egypt. The prince would visit Egypt by traveling all the way down to the source of the River Nile and stay there until the end of February. It was not definite whether he would visit the Ottoman Empire after his visit to Egypt. Therefore, it was stated that, for the time being, it would be appropriate for the Ottoman authorities to cancel sending the aides-de-camp and sergeants that had been appointed for the visit.¹⁹

However, as soon as the news reached Istanbul that the prince had again decided to visit the Ottoman lands, preparations were resumed. It was decided to dispatch the aides-de-camp Colonel Ahmed Bey and Major Ismail Bey, the sergeants who had been appointed by Sultan Abdul Hamid II, and the officer selected by the Sublime Porte on Saturday, February 3, 1883, and to communicate to the Ministry of Finance the need to urgently allocate allowances for these persons and to send the amounts to the *Daire-i Kitâbet* (The Central Office for Correspondence) early the following day.²⁰ When Prince Friedrich Karl of Prussia was about to reach Syria Colonel Ahmed Bey and Major Ismail Bey would host the prince and accompany him throughout his ongoing visit for a smooth completion.²¹ Thus, Colonel Ahmed Bey and Major Ismail Bey left Istanbul on the same day as stated above, and arrived in Jaffa on February 14.²²

3. The Visit of Prince Friedrich Karl of Prussia

Colonel Geomar von Natzmer, Major Franz Xaver von Garnier and aide-de-camp Lieutenant Georg von Kalckstein accompanied Prince Friedrich Karl, who set off for the Holy Land from Berlin in the evening hours of 27 December 1882. They arrived in Trieste by train in order to board the *Hector*, a ship owned by the Lloyd Company, for the voyage to Egypt. On the 3rd of January the ship approached the port of Alexandria. After a sightseeing tour in the city, the prince and his entourage departed for Cairo by train, where they stayed at the Shepherd's Hotel. In Cairo, the prince was fascinated by the carpet bazaar, which was one of the main attractions for European tourists in the 19th century. Consul Baron von Saurma was invited to the hotel in the evening. He talked with the prince about the hunting activities around the Nile basin and invited him to take part in a hunting trip. The prince went hunting for three days. On the 6th of January, they visited the Pyramids. On the following day, the prince headed for Luxor on a ship named *Herodotus*. The port of Luxor was very crowded with European tourists, and they came across many tourist groups which were guided by Egyptian-Syrian tour guides. The prince arrived at the port of Jaffa on the 19th of February.²³

18 BOA, İ. DH., 875/69879 (February 1, 1883).

19 BOA, İ. HR., 336/21680 (January 11, 1883); BOA, Y. A. HUS., 172/63 (January 11, 1883).

20 BOA, İ. DH., 875/69879 (February 1, 1883); BOA, Y. A. HUS., 172/63 (February 3, 1883).

21 BOA, Y. A. HUS., 172/63 (February 3, 1883).

22 BOA, Yıldız Perakende Evrakı, Yâverân ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi/Yıldız Occasional Documents, Aides-de-camp and General Staff Office (Y. PRK. MYD.), 21/108 (April 3, 1883) lef. 2.

23 Heinrich Brugsch and Franz X. von Garnier, *Prinz Friedrich Karl im Morgenlande dargestellt von seinen Reisebegleitern*, (Frankfurt: Trowitzsch & Sohn 1884), p. 3.

The visit of Prince Friedrich Karl of Prussia to the Ottoman territory officially started with the departure of the German battleship *Cyclop* from Alexandria and its arrival at the port of Jaffa on Monday, 19 February 1883. As reported in the *Neue Freie Presse*, the Sultan informed the prince that he was their guest during his stay in the Ottoman lands.²⁴ A contract was made with Alexander Havard of Beirut to cover all kinds of costs for the visit, including transport, clothing and beverages as well as travel expenses. Hence, Alexander Havard purchased all the necessary items for the arrival at the port of Jaffa and made ready all the carriages and animals that were required at the port. When the *Cyclop* cast anchor at Jaffa, Rauf Pasha, Governor of Jerusalem, and the German Consul together with Colonel Ahmed Bey and Major Ismail Bey arrived at the ship via a small boat and were received into the presence of the royal prince. While in his presence, Colonel Ahmed Bey stated that the Sultan wished to cover all the costs of the prince's travel in the Ottoman lands. The prince first expressed his gratitude and said he had all that he needed, but later accepted the offer, which was repeated by the Sultan, with many thanks.²⁵ The Sultan's aide-de-camp made a formal salute to the prince and his attendants in French by saying, "We are here on behalf of the Sultan. His majesty the Sultan ordered us to accompany you as long as you are in Turkish territory. We have completed all the preparations for your visit to Jerusalem and are awaiting your orders". It is evident that the prince was very satisfied with the hospitality of the Ottoman dynasty.²⁶

In the *Salzburger Volksblatt* dated March 15, 1883, it was reported that "the prince set foot on the Holy Land from the port of Jaffa on a day when the sea was very calm. He was accompanied to Jerusalem on horseback by Turkish soldiers and gendarmes in ceremonial attire. More than 10 thousand people from various nations gathered to see the prince. He was accompanied by two special guards sent by the Sultan from Istanbul".²⁷ The two officials mentioned in the news report were Colonel Ahmed Bey and Major Ismail Bey. The newspaper of *Die Presse* reported that after Jerusalem, the prince would head to Beirut and Syria to see Baalbek, Damascus and Palmyra.²⁸

His Highness Prince Friedrich informed the welcoming delegation that he would pay his visit unofficially and without uniform and would not accept military ceremonies, receptions or celebrations. Following this, they boarded the boats and, after arriving in the village, departed for Jerusalem. As the distance between Jaffa and Jerusalem was ten hours, it was decided that traveling during the night would not be appropriate, so they stayed in tents erected in the Alterun district instead. Fully satisfied with the cleanliness of the tents, with the quality of the goods and with the taste of the food and drink during his stay, the royal prince extended his repeated gratitude to the Sultan by turning to Colonel Ahmed Bey and Major Ismail Bey.

24 "Zu Jerusalem", *Neue Freie Presse*, Nr. 6670, p. 6, March 23, 1883.

25 *BOA*, Y. PRK. MYD., 21/108 (April 3, 1883) lef. 2.

26 Brugsch and von Garnier, p. 123.

27 "Prinz Friedrich Karl von Preussen in Jerusalem", *Salzburger Volksblatt*, , Nr.61, p. 4, March 15, 1883.

28 "Reise des Prinzen Friedrich Karl", *Die Presse*, Nr. 50, p. 9, February 21, 1883.

After spending the night in Jaffa, they continued their journey at 03:30 the following morning (Tuesday, 20 February 1883). When they reached the village of Kalunia, an hour away from Jerusalem, the royal prince put on his uniform as a show of respect and homage to the holiness of Jerusalem and wore his First-Degree Ottoman Medal. His delegation wore their uniforms, too. Suleiman Pasha, the Governor of Jerusalem Rauf Pasha, some governors and consuls from various states, and the Greek and Armenian bishops were waiting to welcome the prince in their uniforms. Breakfast was to be taken in the food tents after the welcome ceremony. During breakfast, the royal Prince extended his wishes for the good health of Sultan Abdul Hamid II.²⁹ On the day of his arrival in Jaffa the royal Prince had already notified the Sultan in Istanbul of his safe and healthy arrival by means of a telegram. The Sultan sent a response, saying:

“The telegram informing me of your safe and healthy arrival in Jaffa was received with pleasure, and I wish you long life praying to God that the rest of your journey will be pleasant, too”³⁰ (fig. 2). On March 5, 1883, the newspaper *Eastern Express* reported the news of Prince Friedrich’s visit. An engineer named Frangieh from the Jerusalem district had previously renovated the road between Jaffa and Jerusalem for two weeks so that the carriage of the prince could pass smoothly. Nevertheless, it was not possible for the prince to arrive in Jerusalem completely without mishap or without the carriages being jolted. Accordingly, the newspaper article mentioned the importance of building a proper highway between the two cities. It also stated that Jerusalem was visited by thousands of Christians and Jews and by emperors, princes and other important persons, and that the bad conditions of the roads of such an important city in winter definitely gave a negative impression.³¹

The Royal Prince Friedrich entered Jerusalem after he had completed his breakfast. Meanwhile, as had been planned, the soldiers of the Sultan and the band greeted him and 21 cannon shots were fired from the castle. After entering the Jaffa Gate, the Prince and his entourage went directly to the Church of the Holy Sepulcher, which is believed to be where Jesus Christ was entombed. After this visit, they went to the guesthouse of the German Empire. Subsequently, they left the city borders from the Damascus Gate and spent the night in the tents prepared in this district³² (figs. 3, 4). On Wednesday, February 21, 1883, the Prince went to the Church of the Holy Sepulcher to attend at a special religious ceremony with his delegation and without uniform. Then, he visited the Al-Aqsa Mosque and the old underground city walls of Sultan Suleiman, and returned to the tents. After lunch, he visited the Mount of Olives to see the holy place believed to be where Jesus Christ ascended to heaven. In this place a church had been constructed through the aid of a French woman and the building was reserved for Christian women. The garden was believed to be the place where Jesus Christ

29 BOA, Y. PRK. MYD., 21/108 (April 3, 1883) lef. 2.

30 BOA, Yıldız Perakende Evrakı, Tahrîrât-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütcerimliği/Yıldız Occasional Documents, Foreign Correspondence and Palace Interpreter (Y. PRK. TKM.), 5/62 (February 20, 1883).

31 BOA, Y. PRK. TKM., 5/74 (March 5, 1883).

32 BOA, Y. PRK. MYD., 21/108 (April 3, 1883) lef. 2.

sat and the church surrounding the olive tree was where the Virgin Mary was entombed. The group returned to their tents in the evening. Some Germans who had gathered in front of the tent during the dinner sang after praising the prince, who extended his thanks after the military band had played some songs. He also had a meeting with Rauf Pasha, Governor of Jerusalem, and strictly requested the delivery of a plot of land in Jerusalem that had been promised to German immigrants. Rauf Pasha appropriately stated that another suitable plot of land would be delivered to them as the land in question was a controversial issue.³³ Prince Friedrich Karl brought this matter up when he returned to Germany. The Palace Minister of the prince visited the Ottoman Ambassador to Germany and stated that the land gifted to the prince during his visit to Jerusalem had not yet been delivered requesting that all necessary steps be taken to ensure this happened.³⁴

The prince left the port of Jaffa by carriage. On their way, some horsemen wearing European dress approached them, and one of them asked the prince in German: “[...] Would you allow us to accompany you, Your Highness?” These people were members of the German Templar community who had left Württemberg fifteen years previously to establish a German colony in the vicinity of Jaffa. Soon after, tents were pitched on the road and a crown made of copper was placed on top of the prince’s tent. A worker of the Thomas Cook Travel Company was employed by the Sultan’s aides-de-camp to help Prince Friedrich Karl during his journey. This person was a Syriac Christian and had a good spoken command of many European languages. The following day, the prince and his attendants chose the horses they would be riding when they would enter the city. While the Prince preferred to be dressed like a Knight of Saint John, the other members of his entourage chose to wear Prussian military uniforms decorated with medals. Following their entry into Jerusalem, a welcoming ceremony was held, during which high-ranking Ottoman officers, consuls, several representatives of the churches and the notables of the city were present. Near the Jaffa Gate, the prince dismounted his horse and walked towards the Church of the Holy Sepulcher. The priest of the church welcomed the prince at the gate and showed the visitors all the sections of the building. Prince Friedrich Karl and his attendants became pilgrims under his guidance. They were also given information about the Muristan district of Jerusalem where the Knights Hospitaller, a Catholic military order, had emerged in the 11th century. The following day they visited the Mosque of Omar and spent the afternoon wandering around Jerusalem on horseback³⁵.

Prince Friedrich and his delegation bid their farewell to the governor and pashas on Thursday, February 22, 1883, at 1:30 a.m., and departed for Bethlehem despite the heavy rain. On their way, they stopped to visit the Ottoman Boys’ Orphanage, which was constructed by Germans and could accommodate up to 200 boys. The prince offered small gifts to the children, who were lined up in order of height, and took a look at the ornaments they had made. He also

33 BOA, Y. PRK. MYD., 21/108 (April 3, 1883) lef. 3.

34 BOA, HR. TO., 32/21 (October 8, 1884).

35 Brugsch and von Garnier, p. 124.

visited the girls' school afterwards. When they reached Bethlehem, the prince went straight to the church constructed at the place where Jesus Christ had been born. The Greek Metropolitan Bishop held a religious ceremony in this church in Greek, wishing a long and healthy life to Sultan Abdul Hamid and to the prince. The latter then visited the tombs of some prophets and later received lunch in a school chamber constructed by a German missionary group. At 11:30 a.m., they reached a large church named Mar Saba, which had been constructed between two mountains. They sat down for some coffee in a chamber after visiting the church, during which time the Greek Bishop of Jerusalem and some other clergymen were also present. The prince asked these clergymen whether or not the Bedouin had ever attacked them. The bishop stated that "[...] the Governor Pasha did not permit any attacks from the Bedouin thanks to the military and public security forces by virtue of the Sultan". After this discussion, they went back to their tents to spend some free time. On Friday, February 23, 1883, at 1:30 p.m., they set out for the Dead Sea arriving four and a half hours later. Interested in hunting, the prince went on a small hunting trip and then swam in the Dead Sea. After dinner he stopped by the Jordan River which connects the Dead Sea and the Sea of Galilee. Afterwards, they set off for the village of Jericho. The prince moved on to hunt some more in the marshes he had seen ahead. As Colonel Ahmed Bey and his attendants were about to follow the prince, he told them that it was not necessary for them to follow him and allowed only a couple of cavalry men to accompany him.³⁶ Colonel Ahmed Bey and his attendants left the prince and went back to their camp which had been set up close to the waters of Ayn Sultan, a spot about an hour from the village of Jericho. However, despite the late hour, the prince had not returned. Accordingly, they searched for the royal prince with torches for three hours, upon which the villagers informed them that he had taken a different route, so they returned to their tents. Colonel Ahmed Bey and his attendants had been worn out and tired and their clothes had been ripped due to moving around the bushes. When the prince got back and saw the fatigue of Colonel Ahmed Bey and his attendants, he expressed his apologies and gratitude for the significant effort these men had made for his protection, and by taking them by hand he accompanied them to dinner.³⁷

On the morning of Saturday, February 24, 1883, the Cavalry Gendarme of Jerusalem, who had travelled from Jaffa to Ayn Sultan in the escort of the prince, returned to Jerusalem. The royal prince departed together with the Circassian Cavalry gendarme team that had arrived from the city of Damascus. After traveling for four hours and while approaching the lunch tents prepared for them, the royal prince expressed his appreciation for the cavalry talents and the military capabilities of the Circassians. When a Bedouin hunter approached the tents after lunch, the prince was so amazed at the visor made of cloth in the Bedouin's hand with which he hunted birds that he took the Bedouin hunter with him and set off to hunt boar along the

36 BOA, Y. PRK. MYD., 21/108 (April 3, 1883) lef. 3.

37 BOA, Y. PRK. MYD., 21/108 (April 3, 1883) lef. 4.

Jordan River. Uncomfortable at the realization that the mountains in the district were locally known as Salit and that the Bedouins residing there were believed to be troublesome, Colonel Ahmed Bey expressed his wish that the prince be covertly followed. When the prince noticed after some time that he was being followed he quizzed the followers about it. In response, Colonel Ahmed Bey stated that “the prince’s safety had been entrusted to them”, and that they should not proceed any further and needed to go back to Abd al-Qadir, which would be their base. The royal Prince found this request appropriate, so they returned together. After spending the night in Abd al-Qadir, they set out on Sunday morning, February 25, 1883, and after five hours of journeying they stopped for an hour at a place called Jacob’s Well close to Nablus to have lunch. Subsequently, they arrived in the city of Nablus and stayed in the tents erected in the olive gardens in the north of the city. They left Nablus on Monday, February 26, 1883, and arrived in Sebastia, a village two hours away, where they visited the house of the Prophet John, which was partially in ruins and partially converted into a mosque. The Royal Prince purchased some of the old coins that the local people had been selling. They continued their journey and arrived in a village called Gibeah and spent an hour there having lunch. They took to the road again after lunch, but the strong winds and pelting rain made traveling inconvenient, as a result of which they reached the village of Jenin no earlier than midnight after a long and tiresome journey through swamps and mud.³⁸

After spending the night in Jenin, they set out again on February 27, 1883. They reached the village of Selm at six o’clock after a four-and-a-half-hour journey through a storm. After resting there a while they had lunch and moved on and later arrived at the village of Nazareth. They stayed at a guest house that had been prepared for them called Casa Nova. The Royal Prince then headed northeast wanting to travel towards Damascus through the valleys of the River Jordan and the Sea of Galilee. They changed their mind on this route after receiving through telegram the news that the roads had been closed due to snow and mud. They opted for the Acre and Sidon roads instead. Although they wished to continue their journey the following day (Wednesday, February 28), this was not possible due to the terrible weather. When they could not continue any longer, the prince decided to visit some other places in Nazareth, including the church which was built on the site where Mother Mary had been annunciated. They commenced their journey after the weather condition improved on Thursday, March 1, and they reached the village of Shefa-‘Amr at six o’clock. They had lunch at an appropriate location, which was a girls’ school administered by French clerics. After lunch, at half past eleven, they arrived at a chamber of the government office in Acre, which had been prepared for accommodation. The Royal Prince rested for a short while and then visited a part of the ruined castle of Acre by the sea, the Church of St. John nearby and the Acre market. After the visit, the prince went to the chambers allocated to him and accepted Ahmed Bey from Sidon, Governor of Acre Sanjak, for lunch. They left

38 BOA, Y. PRK. MYD, 21/108 (April 3, 1883) lef. 4.

Acre on Friday, March 2, at 1:30 p.m., and after having lunch in the village of Nakora they arrived in the village of Sur around eleven. They visited some ancient ruins there, and then proceeded to the house prepared for their accommodation. They had expected to leave for Sidon the following day, but there were one or two rivers flowing from Mount Lebanon between Sur and Sidon which could have overflowed their banks. For this reason, Colonel Ahmed Bey and Major Ismail Bey asked the governor of Sidon for information en route. They did not receive a convincing answer. However, as the weather permitted, they decided to recommence their journey on Saturday, March 3. About fifteen Arab peasants who knew the route well had been sent ahead to ease their journey. The royal prince and his delegation easily passed the first river they encountered; however, both sides of the old bridge on the Qasim River, four hours from Sur, had flooded.³⁹ It was not easy to cross the bridge, so much so that one major and two servants in the delegation of the prince and the horses of Ismail Bey and about ten Circassian men slipped and fell into the waters, only being saved with great difficulty. After passing the river, at about seven o'clock, they stopped by the sea for an hour to eat under the woodlands called Aynü'l-Fazara. They reached the village of Sidon at eleven o'clock and stayed the night at a pretty mansion.⁴⁰

The newspaper of *Salzburger Volksblatt* also reported on the arduous journey of the prince and his entourage from Jerusalem to Beirut: "The heavy rain started in Nazareth. The prince had to change his route to Damascus due to the heavy rain and had to continue along the coastal route. On 1 March they arrived safely in the coastal city of St. Jean d'Acre. On 2 March they reached the city of Tyrus, today known as Sur. On 3 March they reached Sidon and finally Beirut on 4 March. Until they reached Sidon, the weather conditions were not normal at all, on the contrary, it was very rainy and thunderous"⁴¹.

Leaving Sidon on Sunday, March 4, 1883, they had their lunch in the neighborhood of Damour, which was an orderly village that had many silk factories within the borders of Mount Lebanon, and travelled at about twelve o'clock to the Hotel Dorian, a popular spot for accommodation in Beirut. The royal prince said he would accept Rüstem Pasha, Governor of Mount Lebanon, on unofficial terms, thanks to their deep-rooted relations. Colonel Ahmed Bey and Major Ismail Bey told the prince that accepting Rüstem Pasha but not inviting the Governor of Syria, who was currently present in Beirut, and the Marshall Pashas of the 5th Army would not be appropriate. The prince accepted this advice and met first the Governor Pasha, and, after about fifteen minutes, Rüstem Pasha.

As the road to Damascus was blocked due to heavy snow in Mount Lebanon, the prince and his delegation were obliged to stay in Beirut on Monday and Tuesday. On these dates, in an encoded telegram sent from Izmir signed by Fotiadis and sent to the Ministry of Internal Affairs on March 6, 1883, it was stated that Prince Friedrich Karl would be welcomed with

39 BOA, Y. PRK. MYD, 21/108 (April 3, 1883) lef. 5.

40 BOA, Y. PRK. MYD, 21/108 (April 3, 1883) lef. 6.

41 *Salzburger Volksblatt*, Nr.69, p. 2, March 27, 1883.

a ceremony and be shown respect throughout his stay with a suitable location allocated by order of imperial decree.⁴²

On those two days, the prince visited the Nahr al-Kalb River and the gardens built on the skirts of Mount Lebanon with Rüstem Pasha. The prince and his delegation got in their carriages on Wednesday, March 7, and after traveling for thirteen hours they arrived at the city of Damascus at midnight. They stayed at the Victoria Hotel prepared for them by the local administration. Prince Friedrich visited the mausoleum of Shaikh Akbar Mohiuddin Ibn Arabi, the Umayyad Mosque, the market, and some buildings constructed and embellished with Arabic architectural style on Thursday, March 8. After these visits, he visited the house of Emir Abdelkader El Djezairi, in response to which Emir Abdelkader paid a return visit to the prince at the hotel.⁴³

On Friday morning March 9, 1883, they departed from Damascus. Thinking that the guards that had accompanied them until then would not be enough to ensure their safety against Bedouin groups whilst journeying through deserts, about 40 more Kurdish Cavalry Military Police joined the 30 or so Military Police of Circassian descent. They reached the village of Qutayfa at around ten o'clock after their departure and rested there. On Saturday March 10, after traveling for 3 hours, they took a break in the village of Jayrud to drink coffee at the house of Mehmed Ağa, who was the sheikh and the honorary military police lieutenant of the district. Due to the lack of water in the desert, five or six cavalry men joined the escort of the royal prince by order of the governorship of the Nabk district to provide water vats and camels, thus ensuring a water supply. They spent the night in the tents erected at the ruins of Khan al-Ahmar and resumed their journey on Sunday March 11. There was a cold and strong wind in the desert, and at around eleven they reached the tents by the waterfront just outside the village of Karieteyn. The Royal Prince was welcomed by the village sheikh Feyyaz Efendi and the two priests residing in the small town church. Sheikh Feyyaz Efendi offered the prince coffee in his house, but the prince politely turned it down as he was tired. In the evening, Colonel Ahmed Bey and Major Ismail Bey went to the house of Sheikh Feyyaz Efendi and had a conversation with him and the villagers. On Monday March 12, they took off early in the morning reaching the springs of Ayn al-Vüül at 11:30 a.m. where they stayed. It was such a rough night that the wind knocked over the tents of the prince and his delegation. The next day (Tuesday March 13), they traveled to a stream to the south of the village of Palmyra (Tedmur), where they pitched their tents and stayed. The Royal Prince visited the ruins of Palmyra on Wednesday, March 14, after which they returned to their tents and had a photo shoot together with the entire delegation⁴⁴ (fig. 5). Subsequently, the prince returned to the ruins with some

42 BOA, Dâhiliye Nezareti, Şifre Kalemî/The Documents of the Ministry of Internal Affairs, Office of Coded Telegrams (DH. ŞFR.), 116/26 (March 6, 1883).

43 BOA, Y. PRK. MYD., 21/108 (April 3, 1883) lef. 6.

44 İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı/Atatürk Library of Metropolitan Municipality of Istanbul, Bel_Mtf_003581.

foremen and had them dig up some places, at which point they found a marble plate that was six meters in length and two meters in height. This plate was engraved with laws written in Greek and Chaldean from the time when the territory was under Byzantine administration. While he was still in Palmyra, the Director of Palmyra Mehmed Şükrü Efendi from Beşiktaş, Istanbul, and Ebu'l Farisi, the district sheikh, visited the prince.⁴⁵

On Thursday, March 15, 1883, the prince and his delegation, together with the Circassian cavalries, had another photo shoot at the Damascus Gate of the ruins of Palmyra. After this, they returned to their tents and had lunch. The chieftain of a Bedouin clan of about five to six thousand members that were passing through the desert visited the Royal Prince and received praises from him. After lunch, the prince revisited the ruins of Palmyra and had a tour around. Afterwards, he went to the house of the village sheikh of Palmyra, Ebu'l Farisi. They took shelter in a nearby mill due to the strong storm, and dinner was served there. They got back on the road on Friday, March 26. It was after four and a half hours that they encountered a Bedouin tribe with about 200 tents. They met the clan chieftain and went on to camp in the Bedouin tents for lunch. The royal prince invited the clan chieftain to the lunch table, and asked him to eat with him according to their customs. The Sheikh Efendi started eating superbly with knives and forks, which amazed everybody. They departed after lunch and stopped off in the middle of the desert at twelve o'clock. The weather was so cold that the water in the bottles had almost frozen. On Saturday, March 17, they carried on and after having lunch in the desert they reached the village of Karieteyn at eleven o'clock in the evening. They were planning to leave for Baalbek the following day, so there was no need to keep such a high number of cavalrymen from then on. That is why they decided to send back the Kurdish team who had been in the escort. On Sunday, March 18, the Royal Prince thanked the Kurdish ranks who had lined up to salute him and left after he bid them farewell. In the evening, they reached the village of Burj on the skirts of the mountain range of Mount Lebanon, or the Anti-Lebanon, and stayed the night there. On Monday, March 19, they travelled through the valley between the Anti-Lebanon Mountains and Mount Lebanon and reached the village of Ras Baalbek to spend the night. The following day was a special day for the prince as it was his birthday. Colonel Ahmed Bey, Major Ismail Bey, and the whole delegation wished the prince a happy birthday and he was extremely happy with the good wishes. After a seven-and-a-half-hour long trip, they reached Baalbek at around 9:30 in the evening. They were met there by the governor of the town, Mahmut Bey.⁴⁶ They went straight to the ruins of Baalbek and spent time there until midnight. That night they stayed at the Hotel Palmyra and the following day (Wednesday, March 21) they no longer needed cavalrymen as they would drive to Beirut. This is why they decided to send the Circassian cavalries back to Damascus. The Royal Prince presented both military policemen, Lieutenant

45 BOA, Y. PRK. MYD., 21/108 (April 3, 1883) lef. 7.

46 BOA, Y. PRK. MYD., 21/108 (April 3, 1883) lef. 8.

Hakkı Efendi and Lieutenant Cahhud Bey, who had commandeered the Circassians, with a watch worth 31 lira and a photo of the prince. Also, he purchased a sword from one of the Circassians to keep as a souvenir. They departed in carriages on the same day. When they approached Beirut at 7:30 p.m., they stopped by the tents erected by Rüstem Pasha, where the prince got out of the carriage and went into the tent to have coffee with him, and bid farewell to Rüstem Pasha. They reached Beirut at around twelve. As Thursday, March 22 was the birthday of the German Crown Prince Friedrich, the German battleship was embellished and even a few cannon balls were fired. Friedrich Karl's birthday was March 20. The sources mention that the celebration was repeated. No doubt a superb celebration was organised, though with a two-day delay. After the ceremony on the battleship, the prince and his delegation went to a hotel where they had lunch. During lunch the prince told Colonel Ahmed Bey and Major Ismail Bey that he had been very satisfied with the treatment they had received throughout the visit and that he was sorry to depart. After bidding the Governor Pasha and Colonel Ahmed Bey farewell, he gave them a letter extending his gratitude to Sultan Abdul Hamid II and then sailed on to Athens on the German battleship.⁴⁷

Prince Friedrich Karl and his attendants returned to Berlin on a cruiser called *Nymphe*. The farewell ceremony was held at the port on the 22nd of March at 10 o'clock in the morning. The ship later anchored at the ports of Rhodes and Piraeus. Heinrich Schliemann visited the prince on board and invited him to see the treasure of Troia. The prince visited the house of Heinrich Schliemann in response to this invitation. The ship entered the harbors of Sicily and Naples, where the prince visited the ancient cities and museums. Prince Friedrich Karl left the ship near Pisa and continued his journey by train. They arrived in Berlin on 11 April 1883⁴⁸. According to the *Kölnische Zeitung*, the prince got off the train at Grosssbeeren station to meet his family. From there he went to the family cemetery and visited the graves of his parents. He arrived in Berlin in the afternoon.⁴⁹

Colonel Ahmed Bey and Major Ismail Bey, who had accompanied the Prince, returned to Istanbul with an allowance of 250 lira given to them by officials of the Syrian province to cover promissory notes.⁵⁰ Following his return to Germany, Prince Friedrich Karl continued to express his gratitude at every turn for the attention and care provided by the Ottoman Sultan and administrators throughout his journey. For instance, in a discussion he had with the Ottoman Ambassador to Berlin on April 17th, 1883, he stated that he had been very pleased and grateful for the respect and esteem shown to him by the Sultan. Stating that he had also been very pleased with the response given to the thank-you letter he had sent to Sultan Abdul Hamid II, he employed the Ambassador as an officer to relay his gratitude.⁵¹ Over the

47 BOA, Y. PRK. MYD, 21/108 (April 3, 1883) lef. 9.

48 Brugsch and von Garnier, p. 222-239.

49 *Kölnische Zeitung*, Nr.101, p. 2, April 12, 1883.

50 BOA, İ. DH., 883/70441 (April 13, 1883).

51 BOA, Y. A. HUS., 173/51 (April 17, 1883); BOA, Y. A. HUS., 173/67 (April 21, 1883).

following days, the German Emperor Wilhelm decorated the persons who had accompanied Prince Friedrich on his tour with medals and honors. Accordingly, Major Ismail Bey who was the aide-de-camp of Sultan Abdul Hamid II was decorated with the Order of the Red Eagle (Officiary), Military Police Major Hakkı Bey with the Royal Order of the Crown (Officiary), Military Police Lieutenant Canhud Bey with the Royal Order of the Crown (Chevalier); Veli Ağa and Mehmed Ağa, who were sergeants in the Military Police Imperial Force and Çerkes Ahmed Ağa and Mustafa Ağa, who went to Syria and Jerusalem as escorts to the prince, were decorated with the Red Eagle medal⁵² (fig. 6).

The sad news of the demise of Prince Friedrich reached Istanbul a day after the event via the Ottoman Embassy in Berlin. Prince Friedrich Karl of Prussia had passed away in the hunting lodge of the Jagdschloss Glienicke Palace in Potsdam on the morning of June 15, 1885.⁵³

Upon receiving word of the prince's passing, Sultan Abdul Hamid II immediately sent a telegram of condolence to the German Emperor Wilhelm II, and expressed his sorrow on the passing of His Royal Highness Friedrich Karl of Prussia.⁵⁴ A similar telegram was also sent to the German Prince Gillum. The latter responded with a telegram sent back to Sultan Abdul Hamid, stating his acceptance of the Sultan's condolences and his gratitude for the expressions of sorrow.⁵⁵

4. The Socio-Economic Conditions of the Cities

A report dated April 3, 1883, signed by Colonel Ahmed Bey and Major Ismail Bey, describes Prince Friedrich's visit in detail and gives information on the socio-economic conditions of the cities within the scope of that tour. The first stop on the trip had been Jaffa. According to the report, Jaffa was the port and the gate of Palestine, located on the shores of the Mediterranean. Its population was around 8,000 and one-fifth of them were Christians. Its exports primarily included oranges, olive oil, and grains on a limited scale. The volume of trade was large compared to the size of the settlement. Colonel Ahmed Bey and Major Ismail Bey also gave some information about Jaffa. For instance, Jaffa did not have a proper port to host ships. This was why ships used to pass on and did not stop by in stormy weather. It was difficult to reach the port even in calm weather due to the rocks in the sea. This situation adversely affected trade. If the streets of Jaffa had been better organized and if an attractive port had been constructed, it would have developed very rapidly like Beirut or Smyrna. There were around 1,000 German immigrants in the settlement and they used to live in two orderly neighborhoods in the north of the village. These German immigrants were occupied with trade, agriculture and religious services, and the local administrators were very fond of them thanks to their regular tax payments. There was even one Russian baron among those people,

52 BOA, HR. TO., 143/15 (May 24, 1883); BOA, İ. HR., 289/18178 (May 24, 1883).

53 BOA, HR. TO., 32/60 (June 16, 1885).

54 BOA, Yıldız, Name-i Hümayunlar/The Royal Letters, Records of Yıldız Palace (Y. PRK. NMH.), 3/26.

55 BOA, Y. PRK. NMH., 3/17 (June 18, 1885).

who had constructed a hospital for the poor and a nice garden around his own house. He was praised for his services which were of benefit to the country.⁵⁶

The most important of the locations that the prince visited was the holy city of Jerusalem and valuable information on the city was given in the report which stated that Jerusalem was situated in a very valuable location with regards to religion and history as it was the house of prophets and of significant events. The Temple Mount and the Al-Aqsa Mosque, and many other holy places were situated there. However, the condition of Jerusalem was very bad when the prince visited it. It was in ruins and the roads were very dirty. This was not due to the laziness of the local administration. Jerusalem was surrounded by an old city wall, and its houses and the streets were very narrow and close to each other as it used to be back in ancient history. Renovating and cleaning these places was a difficult task. The local administration did not have such power. A local administration was in fact considered a successful one so long as it prevented ‘the corruption among Christians and consuls’ and stopped the fights and deaths of subordinates due to the ‘penetration of priests into churches’, and only if it could ensure the safety of the region. Rauf Pasha, Governor of Jerusalem, had successfully carried out this duty. An offer had been made to organize a dedicated commission consisting of engineers and other officers who could devote their time to the renovation of Jerusalem, and to appoint them to the region. According to the report, the population of Jerusalem was around 25,000, of which 12,000 were Jews, 7,000 Muslims and the rest Catholics, Orthodox Greeks, Armenians, and Protestants. Its vegetation was very poor as it was located in a rocky region. The Dead Sea was in this province and its waters were salty and very bitter. None of the subaqueous animals could live in it. The main trade conducted by the locals was only with foreign visitors. There was a type of plant in the sandy meadow in the north which Egyptian peasants collected, burned and dried, and shipped to Jaffa via camels in order to sell to Europeans. Europeans made eye liner from these ashes. They also produced oil from a substance called asphaltite, which Egyptian peasants sold to tradesmen after transporting it to Jaffa on camels. The commercial products of the Dead Sea valley were ashes, asphaltite, and salt. There were two obstacles preventing the growth of these industries. One of the reasons was the lack of proper roads to Jerusalem and the second was that the location was too hot for people to settle down. The mountain range at the east of the Dead Sea was home to some rebellious Bedouin tribes. There were many apple and pear trees there, but they seemed strange. When apples and pears that seemed mature were picked, they would explode when squashed and were empty inside.⁵⁷

The report also gives some facts and useful tips about the River Jordan. For example, it states that the Jordan was a fast-flowing river that connected the Sea of Galilee and the Dead Sea. It was deemed holy by Christians as they believed that it was the river where Jesus Christ had been baptized. Every year it attracted thousands of visitors who got baptized in it. His

56 BOA, Y. PRK. MYD., 21/108 (April 3, 1883) lef. 2.

57 BOA, Y. PRK. MYD., 21/108 (April 3, 1883) lef. 3-4.

Holiness Abdelkader had a prayer room and a tavern constructed on the fertile north side of the Jordan, but they were in ruins at the time of the prince's visit. The river was not surrounded by any areas of settlement due to a fear of attack from the Bedouins.

Included in the report are some suggestions. For example, if the prayer room and tavern constructed by His Holiness Abdelkader were renovated and protected by an adequate number of soldiers and if a competent sheikh and an officer were appointed there, many rebel Bedouin might shortly be integrated into civilization and they might become obedient. In this way, the building would thrive and the state treasury would receive more contributions. After these suggestions, a European practice was also discussed in the report. Accordingly, Protestants and European missionaries constructed many churches and schools in the region, and they sought to convert indigenous communities to Christianity by offering them Western education and discipline.⁵⁸

Nablus was the center of the Belka Sanjak within the Syrian Province. Its population was about 1,600 of which 600 were Greeks, 200 Samiri and the rest Muslims. This village was fruitful and fertile; the main products they exported were cotton, olive oil and soap. The village of Sebastia used to be the capital city of the Bene Israel tribe in ancient times. At the time of writing the report, it was comprised of 60 houses and 400 people, all of whom were Muslims. The ancient monuments included the house of the Prophet John, which was in ruins, and additionally, there were many marble columns outside the village. It was estimated that these used to be the famous gates of the Bene Israel Kings.⁵⁹

The town of Nazareth was a center of governorship subject to the Acre Sanjak. Its houses and roads were proper, and its hardworking people earned their living from agriculture. This was the most modern place among the other towns of Palestine. Its population was 7,000. There were 2,000 Muslims, 600 Greeks, 1,500 Latins and 200 Maronites. There was a Protestant School on a high hill outside the city borders and a church at the site of the annunciation to Mother Mary. There was another village called Haifa. This was the most appropriate location for a port on the Syrian shores. A great port could have been constructed at a low cost. Haifa hosted about 2,000 German immigrants and they lived in a very attractive and organized neighborhood. The village of Acre was surrounded with a fortification wall. On the seafront it was old and in ruins, so it was useless. The fortifications on the land were sturdy and closer to contemporary styles. The village had a population of about 10,000 and three-fourths of them were Muslims and the rest were Christians and Jews. They mostly exported linen, tobacco and grains. Sur was a location under the governorship of Acre which was built around 2750 BC where Egyptians, Phoenicians and Greeks reigned. It had great historical importance as it was the gateway for many battles. It had a population of 500, all of whom were Muslims. Sidon was under the governorship of Beirut. Its population was around 9,000 to 10,000. There

58 BOA, Y. PRK. MYD., 21/108 (April 3, 1883) lef. 4.

59 BOA, Y. PRK. MYD., 21/108 (April 3, 1883) lef. 4.

were 7,500 Muslims, 600 Maronites, 800 Roman Catholics and the rest were Jews. Their roads were proper and clean. The weather was pleasant and its oranges were very popular in and around Syria.⁶⁰

Beirut, the gateway to Damascus, also featured in the report. Its nature and climate were very nice. It had proper vehicle roads and new buildings. The levels of trade, wealth and intelligence in society were very advanced. Its population was approximately 4 times bigger compared to 20 years previously. The reason for the surge in population was the fact that proper vehicle roads had been built between Damascus and Beirut twenty years earlier. Silk and fabric were the main exports of Beirut. However, this trade was seriously hit by the high interest shown by people in the silk fabric sent from China after the Suez Canal had been opened and silk worms had become diseased. Beirut had a large military post, a military hospital and an Ottoman military junior high school. Jesuits, Protestants, Americans and the British also had schools there. It was estimated that there were 400 tutors and teachers, and about 14,000 students in Beirut. Although the majority of the population of Beirut spoke French and English, they spoke Arabic as well, and they worked hard to improve the Arabic language. The population of Beirut was around 80,000 half of which were Muslim, 13,000 were Orthodox, 15,000 were Maronites, 300 were Roman Catholic and the rest were American Protestants and Jews. What Beirut strongly needed was for a port to be constructed. Although this was a known fact by the Province, it was unknown as to when it should commence. Mount Lebanon was altogether a different place in the Syrian region in terms of order and zoning. This was a result of Rüstem Pasha's extraordinary efforts. According to the references in the report, Rüstem Pasha had been successfully governing the city with a population of 300,000 for ten years with about 400 infantries and 40 cavalries, and was loyal to the Sultan. Another important city in the region was Damascus and although Damascus was a large city, its roads and other locations required reorganization and renovation.⁶¹

The information given in the report on the desert in this region is accompanied by some suggestions. According to the report, although the desert was quite fertile, people could not settle there due to the lack of water and the attacks of the Bedouins. If water sources could be constructed at various points in order to irrigate the land, and if military forces could preserve public order, the region would quickly start to prosper as much as the Syria province. In this way, the Bedouin in the deserts could also be civilized as a group, without using weapons.⁶²

Colonel Ahmed Bey and Major Ismail Bey also provided some information on the ruins of the region in the report. They mentioned that, although the founders of Palmyra were unknown, it was known that the place had been ruled by the Romans, Greeks and the Prophet Suleiman. A large palace constructed in the middle of a desert of no rocks, yet built of marble columns and large rocks from far away, is in theory beyond human capabilities. Palmyra's

60 BOA, Y. PRK. MYD., 21/108 (April 3, 1883) lef. 5.

61 BOA, Y. PRK. MYD., 21/108 (April 3, 1883) lef. 6.

62 BOA, Y. PRK. MYD., 21/108 (April 3, 1883) lef. 7.

population was about 500 and had one governor and four military police teams. It was not possible to protect the place from Bedouins with only four teams, so the police force had to be strengthened to protect the public. The village of Palmyra was subject to Syria in terms of military defence, but it had to report to the Aleppo province administratively. The information on the ruins of Baalbek is similar to that on Palmyra. A 30 meter long, 4 meter high and 2.5 meter wide building had been constructed by placing large rocks on top of each other.⁶³

The report concludes with some recommendations for the region. Colonel Ahmed Bey and Major Ismail Bey stated that roads, bridges, and other zoning activities had not yet been completed in a large part of the Syria province, through which many travellers needed to pass. They also stated that they regretted seeing the region so empty and that society was left to live in an ignorant and nomadic way in such a fertile and fruitful location. Moreover, they emphasized that it would be suitable for this location of such significant physical and moral importance to be done up in the shortest possible time and that the final decision belonged to the Sultan.⁶⁴

Conclusion

The German Prince Friedrich Karl organized a visit to the Ottoman Empire between 19 February and 24 March 1883. Istanbul was due to have been included in the travel program when it was first drafted; however, the Royal Prince completed his tour without visiting the imperial capital. He visited Jaffa, Jerusalem, Nablus, Acre, Sur, Sidon, Beirut, Damascus, Palmyra and Baalbek during his travels. He visited the holy locations and historical places. The journey was completed smoothly despite potential problems due to bad weather conditions. The prince was greatly interested in the ruins of Palmyra, which he visited and even had excavations done there. All the logistics of the tour were covered by Alexander Havard from Beirut. Colonel Ahmed Bey and Major Ismail Bey, who were the aides-de-camp of the Sultan, escorted Prince Friedrich throughout his visit. The royal prince was extremely satisfied with those who escorted him and he awarded them afterwards with medals and honors from the German Empire.

One other thing to mention regarding this visit is that both Colonel Ahmed Bey and Major Ismail Bey carried out an extraordinary amount of work. Beyond successfully realizing their duties, they also drafted a daily report describing the entire journey in detail. This report was submitted to the Yıldız Palace and - as stated previously - it included very satisfying information on the visit. Moreover, the report is also very valuable as it includes information on the socio-economic conditions of the visited locations and is not limited to the travels of the prince.

An important dimension of the visit of the German Prince Friedrich Karl was that it contributed considerably to Ottoman-German relations. Back in this period, Sultan Abdul

63 BOA, Y. PRK. MYD., 21/108 (April 3, 1883) lef. 7-9.

64 BOA, Y. PRK. MYD., 21/108 (April 3, 1883) lef. 10.

Hamid II approached the Germans step by step as per a balanced political stance. Accordingly, six years after Friedrich Karl, the German Emperor Wilhelm II organized a visit to the East in 1889 and this visit contributed to the economic prestige of Germany in the Ottoman Empire and the Eastern Mediterranean region in general. The aforementioned visit of Friedrich Karl is therefore a precursor of the visit to the East dated 1889 and of its forthcoming impact.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Author Contributions: Conception/Design of study: H.A.P., A.A.; Data Acquisition: H.A.P., A.A., F.Ç.; Data Analysis/ Interpretation: H.A.P., A.A., F.Ç.; Drafting Manuscript: H.A.P., A.A., F.Ç.; Critical Revision of Manuscript: H.A.P., A.A., F.Ç.; Final Approval and Accountability: H.A.P.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Yazar Katkısı: Çalışma Konsepti/Tasarımı: H.A.P., A.A.; Veri Toplama: H.A.P., A.A., F.Ç.; Veri Analizi / Yorumlama: H.A.P., A.A., F.Ç.; Yazı Taslağı: H.A.P., A.A., F.Ç.; İçeriğin Eleştirel İncelemesi: H.A.P., A.A., F.Ç.; Son Onay ve Sorumluluk: H.A.P.

References/Kaynaklar

Archival Documents

TC. Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi Dairesi/The Department of Ottoman Archives-Turkish Presidency State Archives of the Republic of Turkey (BOA)

Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri/Ministry of Internal Affairs-The Documents of Letter Office (DH. MKT), 2554/123.

Dâhiliye Nezareti, Şifre Kalemi/The Documents of the Ministry of Internal Affairs, Office of Coded Telegrams (DH. ŞFR), 116/26.

Hariciye Nezareti, Tercüme Odası/The Documents of the Ministry of Foreign Affairs, Office of Translation (HR. TO), 31/61; 32/21; 143/15.

İrade-Dâhiliye Nezareti/Decrees, the Ministry of Internal Affairs (İ. DH.), 873/69758; 875/69879; 883/70441.

İrade-Hariciye Nezareti/Decrees, the Ministry of Foreign Affairs (İ. HR.), 288/18016; 289/18178; 336/21680.

Yıldız Esas Evrakı/Yıldız Palace Basic Records (Y. EE.), 89/28.

Yıldız Perakende Evrakı, Tahrirât-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği/Yıldız Occasional Documents, Foreign Correspondence and Palace Interpreter (Y. PRK. TKM), 5/62; 5/74.

Yıldız Perakende Evrakı, Yâverân ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi/Yıldız Occasional Documents, Aides-de-camp and General Staff Office (Y. PRK. MYD), 21/108.

Yıldız, Hususî Maruzat/Petition, Records of Yıldız Palace (Y. A. HUS.), 172/63; 172/80; 173/51; 173/67; 422/6.
Yıldız, Name-i Hümayunlar/The Royal Letters, Records of Yıldız Palace (Y. PRK. NMH), 3/17; 3/26.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı/Atatürk Library of Metropolitan Municipality of İstanbul
Bel_Mtf_003581.

Newspapers

“Death of the Red Prince”, *The New York Times*, June 16, 1885.
Kölnische Zeitung, April 12, 1883.
“Prinz Friedrich Karl von Preussen in Jerusalem”, *Salzburger Volksblatt*, March 15, 1883.
“Reise des Prinzen Friedrich Karl”, *Die Presse*, February 21, 1883.
Salzburger Volksblatt, March 27, 1883.
“The Late Prince Frederick Charles of Prussia”, *The Queenslander*, July 04, 1885.
“Zu Jerusalem”, *Neue Freie Presse*, March 23, 1883.

Published Works

Alkan, Necmettin. “Dış Siyasetin Bir Aracı Olarak Hükümdar Gezileri: Kaiser II. Wilhelm’in 1898 Şark Seyahati”, *Osmanlı Araştırmaları XXXI* (2008): 9-53.
Baytar, İlon. “Kaiser II. Wilhelm’in İstanbul’a Üç Ziyareti ve Hediyeler”, *İki Dost Hükümdar: Sultan II. Abdülhamid, Kaiser II. Wilhem*, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2010: 59-95.
Brugsch, Heinrich and von Garnier, Franz X. *Prinz Friedrich Karl im Morgenlande dargestellt von seinen Reisebegleitern*. Frankfurt: Trowitzsch & Sohn, 1884.
Buk-Swienty, Tom. *1864: The Forgotten War That Shaped Modern Europe*. London: Profile Books, 2015.
Ertan, İrfan. *The Orient Journey of Kaiser Wilhelm II (1898)*, Middle East Technical University, Unpublished master’s thesis, Ankara 2018.
Foerster, Wolfgang. *Prinz Friedrich Karl von Preussen-Denkwürdigkeiten aus Seinem Leben*. Stuttgart Leipzig: Deutsche Verlags Anstalt, 1910.
Georgeon, François. *Sultan Abdülhamid*. trans. Ali Berktaş. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
Haeseler, Graf. *Zehn Jahre im Stabe des Prinzen Friedrich Karl*. Vol. II, Berlin: E.S. Mittler & Sohn Königliche Hofbuchhandlung, 1912.
Hauptmann, Sprösser. *Deutschlands Heerführer (1640-1894) Verevigt in den Namen der Regiment und Bataillone des Deutschen Heeres*. Leipzig: Ferdinadn Wirt & Sohn Verlag, 1895.
Karacagil, Ö. Kürşad. “II. Wilhelm’in Osmanlı İmparatorluğu’nu Ziyareti ve Mihmandarı Mehmed Şakir Paşa’nın Günlüğü (1898)”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası* 24 (2014): 73-97.
Kirel, Serpil and Ortaklan, Oya Kasap. “Alman İmparatoru II. Wilhelm’in Osmanlı İmparatorluğu’nu Son Ziyareti (1917)”, *Sinecine: Sinema Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2018): 113-158.
Orhan, Sibel. “Alman İmparatoru II. Wilhelm’in Weltpolitik Siyaseti Çerçevesinde Osmanlı Topraklarını İkinci Ziyareti (1898)”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 7/5 (2018), p. 651-665.

- Peled, Kobi. “Germany in Jerusalem: The Inauguration of the Augusta Victoria Church and Hospice on the Mount of Olives in 1910”, *Israel Studies* 21 (Indiana 2016): 69-98.
- Polat, Hasan Ali, Arslan, Aytuğ. “The Rise of Popular Tourism in the Holy Land: Thomas Cook and John Mason Cook’s Enterprise Skills That Shaped the Travel Industry”, *Tourism Management* 75 (2019): 231-244.
- Satış, İhsan. “Journey to the Holy Land: Jerusalem Travels of Some Emperors, Crown Princes and Dignitaries (1855-1901)”, *The Pursuit of History- International Periodical for History and Social Research* 13 (2015): 241-265.
- Thomas, Joseph. *The Universal Dictionary of Biography and Mythology*. Vol. 2, New York: Cosimo Classics 2009.
- Üstüner, Hacer Topaktaş. “Two Extraordinary Missions Welcoming the Tsar and the Kaiser during the Reign of Abdulhamid II”, *Abdülhamid II and his Legacy: Studies in Honour of F. A. K. Yasamee*, Ed. Ş. Tufan Buzpınar and Gökhan Çetinsaya, The Isis Press, İstanbul 2019: 177-192.
- Zuber, Terence. “Friedrich Karl, Prince of Prussia (1828-1885)”, David T. Zabecki (ed.), *In Germany at War: 400 Years of Military History*, California: ABC-CLIO 2014.
- Zuber, Terence. “Friedrich Karl, Prince of Prussia”, Spencer C. Tucker (ed.), *In 500 Great Military Leaders*, 262-263, California: ABC-CLIO 2015.

Figures

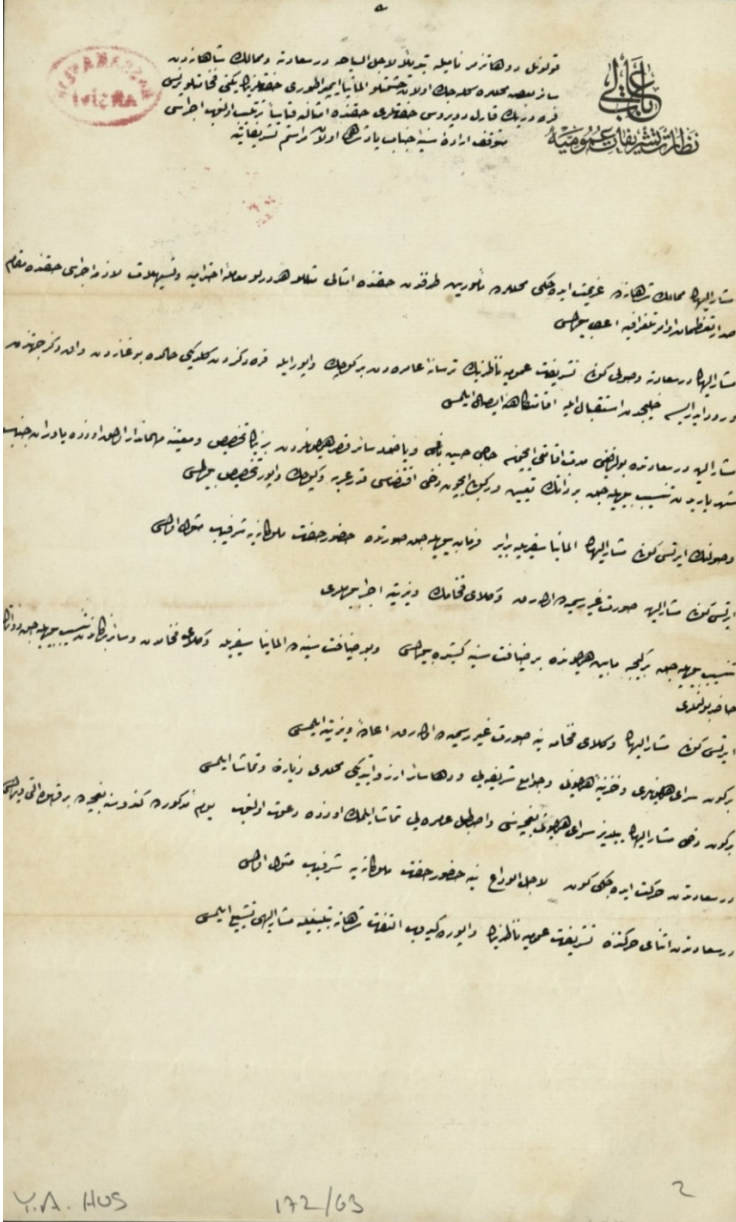

Figure 1: Program Prepared for the Unrealized Visit of the Prince to Istanbul (BOA, Y. A. HUS., 172/63).

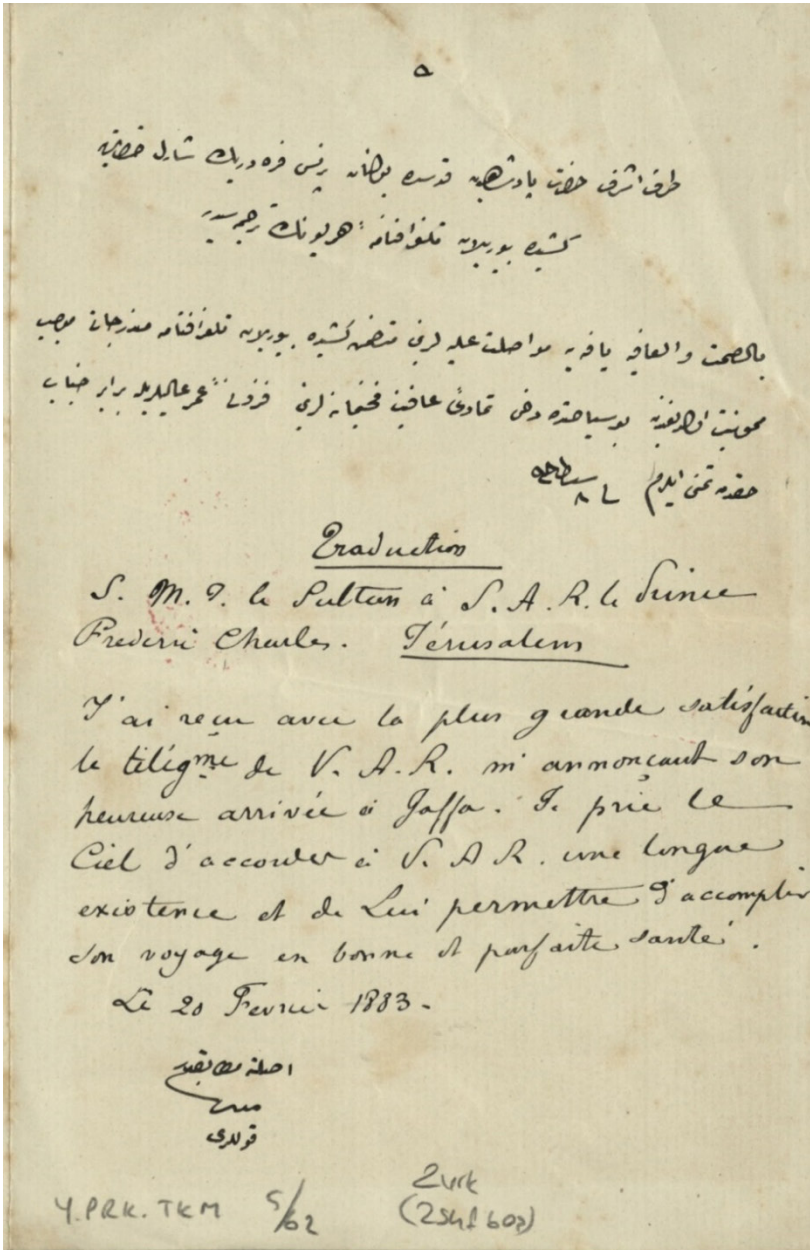

Figure 2: The Notification to Sultan Abdul Hamid II about the Prince's Approach to Jaffa and the Sultan's Reply (BOA. Y. PRK. TKM. 5/62).

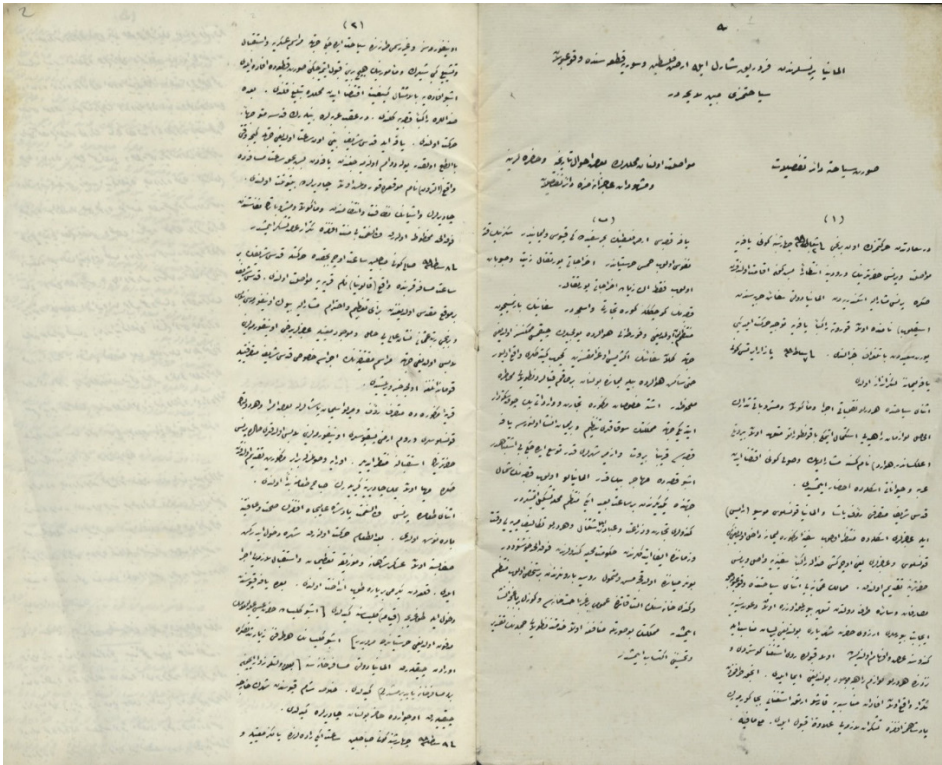

Figure 3: The First Pages of the Daily Report about the Prince’s Journey Written by Colonel Ahmed Bey and Major Ismail (BOA, Y. PRK. MYD, 21/108).

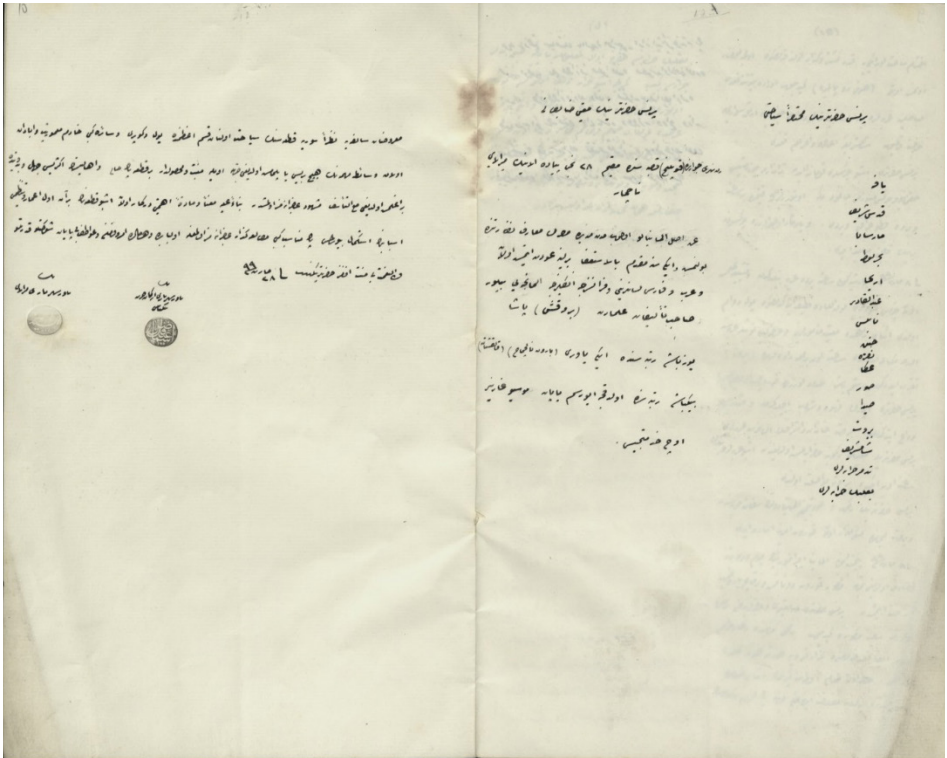

Figure 4: The Last Pages of the Daily Report about the Prince's Journey Written by Colonel Ahmed Bey and Major Ismail (BOA, Y. PRK. MYD, 21/108).

Figure 5: The Tents Erected for the Prince and His Delegation around the Ruins of Palmyra (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı/Atatürk Library of Metropolitan Municipality of Istanbul, Bel_Mtf_003581)

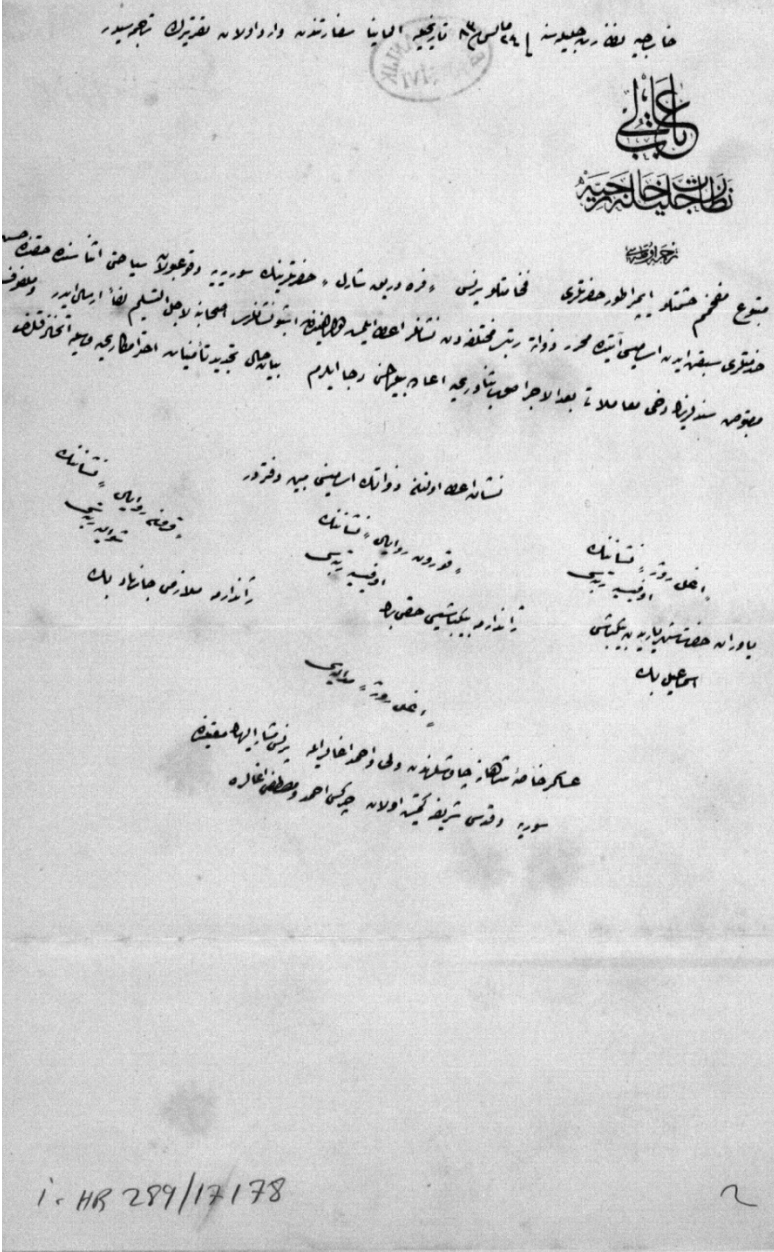

Figure. 6. The German Empire Decorating Colonel Ahmed Bey and Major İsmail with Medals and Honors for Their Service to the Prince Friedrich Karl of Prussia (BOA, İ. HR, 289/18178).

Hanedanlar Penceresinden Türk Tarihine Bakmak

Looking at Turkic History from the Perspective of Dynasties

İbrahim TELLİOĞLU¹

Öz

Türkler tarih boyunca farklı coğrafyalarda kurdukları devletlerle tarihte farklılık kazanmış bir millettir. Çin sınırından Avrupa içlerine, Sibiryaya düzlüklerinden Hindistan'ın kuzeyine kadar uzanan geniş sahada Türklerin kurduğu devletler iki bin yıldan fazla bir zamandır tarihçilerin eserlerine konu olmuştur.

Türk tarihinin ele alınmasındaki en önemli meselelerden birisi Türk devletlerini hanedanlar üzerinden ele almaktır. Bazı tarihçiler çalıştıkları zaman dilimi açısından meselelere bakarken ele aldıkları coğrafyanın Türk tarihi içerisindeki bütünlüğünü derinliğine ele alamayabilir. Mesela bir Yeni Çağ tarihçisi Akkoyunlu Devletini İran'da hâkimiyet kurmuş bir devlet olarak algılayıp Bayındırıye boyunun geçmişteki faaliyetlerini takip etmezse meseleyi eksik kavrayabilir. Bir Orta Çağ tarihçisi eğer iyi bir İlk Çağ alt yapısına sahip değilse Anadolu ya da Azerbaycan'daki Türk varlığını Selçuklularla birlikte başlatabilir. Aynı şekilde belirli bir coğrafi alanda uzmanlaşan araştırmacılar o bölgedeki hanedanın başka yerlerdeki uzantılarını göremeyebilir. Yine Anadolu'dan göç eden Türkmenlerin katkılarını takip edemeyen bazı araştırmacıların Safevileri İran menşeli bir devlet olarak kabul etmesi eksikliklerdir.

Türk tarih yazıcılığının bir başka meselesi hanedanları esas alan çalışmalarda bir başka Türk hanedanının düşman olarak algılanabilmesidir. Çeşitli kaynaklarda siyasi rekabetten dolayı Osmanlılar, Timurlular, Safeviler, Akkoyunlular, Memlûkler gibi Türk devletleri hakkında kullanılan ötekileştirici ifadeler Türk tarihine bir bütün olarak bakma açısından sıkıntılıdır. Bir Orta Çağ ya da Yeni Çağ tarihçisinin bunu yapması o zamanki tarih yazma tekniği açısından mazur görülebilir de çağdaş Türk tarihi yazımında bu tür yaklaşımlardan uzak durmak en sağlıklı yoldur. Türkiye'de Umumi Türk Tarihinin öncülerinden birisi olan Zeki Velidi Togan'ın Türk tarihinin kaynaklarını tasnif ederken yaptığı değerlendirme, bu bakımdan oldukça kıymetlidir.

Anahtar kelimeler: Türkler, Hanedanlar, Tarih Yazımı, Tasnif, Ötekileştirme

ABSTRACT

Turks have made a difference in history with the states they have established in different geographies throughout history. The states Turks have established over a wide area stretching from the border of China to the interior of Europe and from the Siberian plains to the north of India have been the subject of studies by historians for more than two millennia. One of the most important issues in dealing with Turkic history is dealing with Turkic states through dynasties.

Sorumlu yazar/Corresponding author:

İbrahim Tellioglu (Prof. Dr.),

Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat

Fakültesi Tarih Bölümü, Samsun, Türkiye

E-posta: telliogluibrahim@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6211-8114

Başvuru/Submitted: 10.03.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:

29.05.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:

30.05.2023

Kabul/Accepted: 25.06.2023

Online Yayın/Published Online: 04.07.2023

Atıf/Citation: Tellioglu, İbrahim. "Hanedanlar Penceresinden Türk Tarihine Bakmak." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 33, 1 (2023): 229-238

<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1263093>

While some historians look at the issues in terms of the period they are studying, they may not be able to deal with the integrity of the geography with which they are dealing within Turkish history. For instance, a New Age historian who perceives the Aq Qoyunlu State as a state that had dominated Iran without following the past activities of the Bayındırıye clan may misunderstand the issue. A medieval historian who lacks a good background on antiquity may think the Turkish presence in Anatolia or Azerbaijan starts with the Seljuks. Likewise, researchers specializing in a particular geographic area may not see the extensions of the dynasty in that region elsewhere. Again, some researchers who are unable to follow the contributions of the Turkmens who'd migrated from Anatolia have the shortcoming of accepting the Safavids as a state of Iranian origin.

Another issue regarding Turkic historiography is how dynasty-based studies can perceive another Turkic dynasty as an enemy. Various sources' use of marginalized expressions about Turkic states such as the Ottomans, Timurids, Safavids, Aq Qoyunlus, and Mamluks due to political rivalry is problematic in terms of a holistic view of Turkish history. Although a medieval or New Age historian could be excused in terms of the history writing technique of that time, avoiding such approaches is the healthiest way with regard to contemporary Turkic historiography. Zeki Velidi Togan was one of the pioneers of General Turkish History in Türkiye, and the assessment he made while classifying Turkic historical sources is very valuable in this respect.

Keywords: Turks, Dynasties, Historiography, Classification, Marginalization

EXTENDED ABSTRACT

Turks are a community that have lived in various parts of the world throughout history. They succeeded at establishing a state in most of the places they went to. As a matter of fact, they had states over wide areas, stretching from the border of China to the interior of Europe and from the Siberian plains to the north of India. These states had dynastic names in accordance with the conditions of the time in which they were founded. Until recently, these states had continued to be referred to as such. However, this has led to the emergence of various problems in historiography.

Some issues related to the handling of Turkic history still occupy historians today. Some historians who are considered pioneers in Turkic history studies in the world had made some determinations that have now lost their validity due to the limited information and documents available in their time. One can evaluate the debates on the connections the Huns, Göktürks, or Akhuns have with Turkishness within this framework. Again, doubts about the origin of the Turks who'd migrated to Europe, especially the European Huns, can be attributed to the lack of documents at that time. However, such scientific debates are not encountered today. Based on the Orkhon monuments, the views of the writers who accepted only the Second Göktürk Khaganate as Turkic have lost their validity due to the archaeological materials obtained in Mongolia and Turkic homelands. However, the effects of a movement initiated by medieval historiographers have continued to survive to the present. This had also become a way to evaluate Turkic history through the dynasties.

In the Middle Ages, historians would write a work that was usually prepared to be presented to a ruler to offer praise to him and his state. When considering the conditions of the period, this was normal. However, while doing so, they might humiliate the states and rulers they see as rivals as much as possible. Thus, they actually distort historical facts by acting subjectively. While doing this, they fail to give much importance to whoever the other community or state

was. To relate this to this paper's subject, such a state being founded by a Turkic dynasty would not change the perspective of a historian who was serving another Turkic ruler. That historian would not refrain from commemorating a state, ruler, and people whom the historian views as rivals by using marginalizing expressions. While doing so, this historian would also cover up facts and distinguish Turks according to their dynasties.

Turks living under the rule of different dynasties have sometimes established states that followed each other chronologically in the same geography. The presence of the previous dynasty in the region had prepared the humanitarian and political grounds for the state that would later emerge. The fact that the Republic of Türkiye is heir to the Ottoman Empire and that the Ottoman Empire was heir to the Seljuk Empire is an example of this. On the other hand, some Turkic states have from time to time been political rivals of each other. The Ottoman-Safavid and the Seljuk-Ayyubid conflicts can be given as examples of this. While the first case is accepted among historians, some of the judgments made in the second example are based on the records of the historians of the period and constitutes a tradition of historiography that has continued up to the present. Problems regarding definitions arise when contemporary historians repeat viewpoints full of negative expressions, such as the views of an Ottoman 15th-century historian living in the 16th century regarding Timur, who'd defeated them, or of a colleague living in the 19th century regarding the Ottomans, whom he viewed as rivals. In fact, states that were both founded by those of the same ancestry and culture begin to be recognized as representatives from different political heritages. Thus, a perspective emerged that failed to see Turkic history as a whole and looked at Turkic states from the framework of the history of dynasties. The repetition of this historical approach to the present has led to the repetition of deficiencies arising from the same point of view.

A. Zeki Velidi Togan was as a great example for historians who holistically look at Turkic history, and he discussed the Seljuks, Khwarazm Shahs, and Timur and his sons under one title under the period before the 16th century. Togan considered Turks in Egypt, Syria, and the Ottoman and Turkish Republic, Azerbaijan and Shirvan, Safavids, Afshars, and Qajars as Western Turks and part of the same whole. He also considered Eastern Turks to be found in the history of the Uzbek khans in Bukhara, the khans of Kokand, the Golden Horde, Kazakh, Bashkir, Kazan, and Crimea. Tugluks and Mughals were also shown as Turkic dynasties ruling in India. This perspective is very useful for seeing Turkic states as partners of a greater community.

Approaching Turkish history on the basis of dynasties is incompatible with scientific facts. The repetition of a medieval or New Age historians' approaches to the issue in contemporary historiography means nothing more than bringing the mistakes of the past to the present. Despite having been ruled by a dynasty, these communities that established states in different parts of the world during various periods of history belonged to Turks. Removing these states from having Turkishness and instead calling dynasties by their names and making evaluations on them have in a real sense been an obstacle to viewing Turkic historical developments.

Giriş

Türkler devlet kurma kabiliyetleri ile insanlık tarihinde farklı bir yer edinmişlerdir. Onların bu vasfı kazanmalarında şüphesiz en büyük sebep kendilerine biçtikleri misyondur. En eski yazılı belgeleri olarak kabul edilen Orhun Abidelerinde açıkça vurgulandığı üzere kendilerini, insanlığı idare etmek üzere yaratılmış bir millet olarak görürler.¹ O yüzden tarih boyunca yaşadıkları her yerde bir devlet sahibi olarak çevrelerindeki toplulukları yönetmeye çalışmışlardır. Hal böyle olunca doğuda ana yurt olarak bilinen Altay-Sayan Dağları bölgesinden batıda Doğu Avrupa'ya, kuzeyde Sibiry'a'nın güneyinden güneyde Ortadoğu'ya ve Hindistan'ın kuzeyine bütün yaşadıkları yerlerde devletler kurmuşlardır. Bu sebeple Türk tarihi millet ve devlet merkezli olarak gelişmiştir.

Tarihte Türk devletleri ortaya çıkarken bunların bir kurucu unsuru olmasından daha tabii bir hal yoktur. Hanedan ailesi olarak yaygın isim alan bu boyları diğer halk kesiminden ayırmak için onlara "ak budun" adı verilir. Bazı araştırmacılar bunu farklı bir sınıf olarak kabul etse yöneticilerle diğerleri arasında ayrımı gösteren bir isim olmaktan öteye geçmez.² Göktürklerden itibaren böyle boyların varlığı bilinmektedir. Göktürk Devletinin kurucuları olan A-sis-na (Aşina) boyu³ ve Uygur Kağanlığının kurucuları olan Yağlakar⁴ boyu bu bakımdan ilk kayda girenlerdir. Dünyanın çeşitli yerlerinde devletler kuran Türklerin başında da bir hanedan grubu vardı. Ancak Türk tarihini ele alırken bu hanedanlar temelinde değerlendirmelerde bulunmak bütünü görme açısından bazı ilmi sıkıntıları da beraberinde getirir.

Türk tarihi ile ilgili ilk araştırmalarda tarihçiler bazı gelişmelere derinden nüfuz edememişlerdi. XIX. yüzyılın ortalarındaki bilgi ve belgelerin azlığı bilim adamlarının bazı gerçekleri görmesine engeldi. De Guignes, L. Cahun, E. Chavannes gibi araştırmacıların eserlerini⁵ hazırladığı XIX. yüzyıl sonlarından beri pek çok şey değişti. O zamanlarda Hunların ya da Göktürklerin kökeni üzerine uzun tartışmalar yapıldı.⁶ Hatta Asya Hun Devleti dağıldıktan sonra onlara bağlı bir kitlenin binlerce km. uzağa gelip İdil boylarına yerleşeceklerini, oradan da Avrupa'ya akınlar düzenleyebileceklerini tahayyül edemeyen bazı tarihçiler onları ana gruptan farklı tutarak en önemli hükümdarları Attila'nın ismiyle özdeşleştirip ayrı bir grup olarak tasnif etmekteydi. Ancak bugün bu göçün tarihi gelişimi ve Avrupa Hunlarının nasıl ortaya çıktığıyla ilgili problem çözüme kavuşturulmuştur.⁷ Yine Orhun abidelerinin yazıldığı dönemi esas alarak sadece II. Göktürk Devletini kuranları Türk kabul edip ilk kağanlığın kurucularını

1 Vilhelm Thomsen, *Orhon Yazıtları Araştırmaları* (nşr. V. Köken), Ankara 2011, s. 127.

2 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1986, s. 229-230.

3 Saadetin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Ankara 1997, s. 8; Ahmet Taşağıl, *Türk Model Devleti Gök Türkler*, İstanbul 2017, s. 41.

4 Kürşat Yıldırım, *Uygur Kağanlığı (744-840)*, İstanbul 2021, s. 14.

5 Joseph de Guignes, *Histoire Générale Des Huns, Des Turcs, Des Mogols et Des Tartares Occidentaux*, I-II, Paris 1756; Leon Cahun, *Introduction à l'Histoire de l'Asie*, Paris 1896; Edouard Chavannes, *Documents Sur Les Tou-Kieu Occidentaux*, Paris 1900.

6 Bu tartışmalar hakkında bk. *Erken İç Asya Tarihi* (nşr. D. Sinor), İstanbul 2009.

7 Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara 2001.

ayırıştırıranlar⁸ da gelişmelerin bütününe hâkim değildi. Yakın zamana kadar Akhunların Türk olup olmadığı ya da Eftalitlerle bağlantıları tartışılmaktaydı.⁹ Bu meselelerle ilgili örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ancak problemin temelinde dünyanın çeşitli yerlerinde farklı devletler kuranları aynı milletin bir parçası olarak göremeyen bakış açısının büyük rolü olduğu açıktır.

Türk Tarihini Doğru Öğretmek

Türk tarihinin doğru bir şekilde anlaşılmasında ve öğretilmesinde çeşitli engellerle karşılaşılır. Türklerin çeşitli zaman dilimlerinde pek çok farklı yerde yaşaması ve pek çok devlet kurması bu engellerin başında gelir. Ancak Türk tarihini bir millet tarihi düzleminde ele almak bu problemin çözümüne büyük katkı sağlar.¹⁰

Orta Çağda eser kaleme alan bir tarihçi için eserine konu edindiği hatta daha da ötesinde çalışmasını atfettiği hükümdarın mensup olduğu hanedana övgüler yağdırması zamanın şartları göz önünde tutulduğunda mazur görülebilir.¹¹ Tarih boyunca pek çok yerde ve zamanda bu tür tarihçilere ve eserlere rastlamak mümkündür. Bu tarz çalışmalarda uzun uzadıya o hanedana meşruiyet kazandıracak tarihî delil arayışına girebilen tarihçiler efsanevi bilgilerle okuyucusunu yanıltmaktan geri durmadı. Aynı şekilde o devletin hükümdarlarının faaliyetlerini anlatırken de tarihi tahrif etmekten imtina etmedi. Konunun bizi ilgilendiren kısmı ise bir Türk hanedanı hakkında eser kaleme alan tarihçilerin diğer Türk toplulukları hakkında kullandıkları ötekileştirici ifadelerdir. Sıklıkla karşılaşılan bu tarih yazımında müverrih taraf olduğu hanedanın rakibi konumundaki bir Türk hanedanını ya da toplumunu “düşman” olarak algımlarken öznel davranarak ayırıştırmaktan, gerçeklerin üstünü örtmekten geri durmaz. Hal böyle olunca mesela bir Osmanlı tarihçisinin eserinde Akkoyunlular, Safeviler, Timur ya da Memlükler hakkında dikkat çekecek kadar olumsuz ifadeler görmek mümkündür.¹² Pek çok örneği gösterilebilecek bu üslup çağdaş tarihçiler de etkilemiş ve yakın zamana kadar bu retorikle hazırlanmış çalışmalar ortaya koymuşlardır.

8 Rene Giraud, *Göktürk İmparatorluğu* (çev. İ. Mangaltepe), İstanbul 1999.

9 Richard N. Frye-Aydın Sayılı, “Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler”, *Belleten*, 10/37 (1946), s. 97-131. Bu konuda yapılmış çeşitli çalışmalarla Akhunların Büyük Hun Devleti'nin bakiyeleri tarafından kurulduğu ortaya konmuştur. bk. Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Erzurum 1973; Müslüme Melis Savaş, *Akhunlar*, İstanbul 2021.

10 Türk tarihine bir bütün olarak bakma açısını yakalayabilmek açısından bazı tarihçilerin yaptığı çalışmalar büyük öneme sahiptir. Örnek olarak bk. A. Z. Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş, I*, İstanbul 1981; Ahmet Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, İstanbul 1988; László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1993; Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi* (çev. A. Kazancıgil-L. Arslan-Özcan), İstanbul 2007; Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, İstanbul 2013; Ali Ahmetbeyoğlu, *Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri*, İstanbul 2017.

11 Emir Timur' u, Fatih Sultan Mehmed'i ya da Akkoyunlu Uzun Hasan' ı cihan hükümdarı olarak gören tarihçiler [Bk. İsfehani Kazvini, *Holdi-ı Barin Tarih-i Timuriyan ve Türkmenan* (nşr. Mir Haşim Muhaddis), Tahran 20021, s. 35; Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l Feth* (nşr. A. Tezbaşar), İstanbul tarihsiz, s. 33; Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekiriya* (nşr. M. Demirdağ), İstanbul 1999, s. 18.] bu bakış açısına birer örnek olarak gösterilebilir.

12 Bu hususta bazı örnekler için bk. *Tarih-i Na'imâ* (nşr. M. İpşirli), Ankara 2007, s. 643 vd.; Hadîdî, *Tevârih-i Âl-i Osman* (1299-1523) (nşr. N. Öztürk), İstanbul 1991, s. 385.

Nihal Atsız uzun zaman önce kaleme aldığı bir eserinde Türk tarihine bir bütün olarak bakılması gerektiğini ifade ederek konu edindiğimiz meseleye dikkat çekmişti. O Türk tarihini millet-devlet esasında ele almak gerektiğini ancak sülale-rejim esasında değerlendirme yapıldığı için doğru sonuçlara varılmadığını vurgulamaktaydı. Türk devletinin her zaman devam ettiğine fakat devleti kuran hanedanların değiştiğine dikkat çeken Atsız, haklı olarak farklı hanedanlara mensup ancak hepsi Türk olan bazı devletlere bakış açısını tenkit ederek Cumhurbaşkanlığı forsun da yer alan 16 Türk devleti içerisinde bazı Türk devletlerinin yer almadığına dikkat çekmekteydi.¹³ Türkiye’de uzun bir süre gücünü koruyan Osmanlı tarih anlayışı Osmanlı Devleti’nin siyasi rakiplerini “öteki” kabul etmiş ve neticede böyle bir tasnif ortaya çıkmıştı. Ancak bu tarih anlayışı değişmek zorundadır. Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra Türk devlet ve topluluklarıyla ilişkilerin olumlu yönde gelişmesine paralel olarak ortak Türk tarihi yazma gibi bazı projeler başlatıldığında Türkiye’deki bu tür yaklaşımların ne gibi olumsuz sonuçları olduğu çok açık bir biçimde görülmeye başlandı. Zira Azerbaycan’da yazılan tarih kitaplarında Safevi Devleti, Azerbaycan Türkleri tarihinin bir parçası olarak görülmekteydi¹⁴ ve Türkiye’deki tarihçilerin bu hanedana yaklaşımları karşı tarafta haklı olarak eleştiriliyordu. Aynı şekilde Özbek Türklerinin milli kahramanı ve Türk tarihinin önemli tarihî şahsiyetlerinden birisi olan Timur hakkında Osmanlı tarihçilerinin XV. yüzyıldan itibaren kullandıkları aşağılamaya yönelik ifadeler¹⁵ günümüzde de tekrarlandığı için¹⁶ ilmen kabul edilmesi mümkün olmayan bir döngü oluştu. Örnekleri çoğaltılabilecek bu tavır tarihî şahsiyetlerin hayatlarını ve faaliyetlerini *betimleyici* bir şekilde incelemeyi önlediği gibi Türk tarihine bir bütün olarak bakmaya da engeldi.

Türk tarihine bakış açısının doğru belirlenmesinde A. Zeki Velidî Togan’ın yaptığı tasnif pek çok meselenin halledilmesi için yol gösterici olur. O, Türk tarihinin kaynaklarını ele alırken XVI. yüzyıldan önceki dönemde Selçukluları, Harezmsahları, Timur ve oğullarını bir başlıkta toplamıştı. Batı Türkleri olarak ise Mısır ve Suriye’de bulunan Türklerle Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti’ni, Azerbaycan ve Şirvan’ı, Safevileri, Afşarları ve Kaçarlar’ı aynı bütünün parçalarından kabul etmekteydi. Doğu Türkleri kısmında ise Buhara’daki Özbek hanları, Hokand hanları, Altın Orda, Kazak, Başkurt, Kazan ve Kırım tarihi yer almaktaydı.

13 Nihal Atsız, *Türk Tarihinde Meseleler*, İstanbul 1977, s. 9-10, 62.

14 Oqtay Əfəndiyev, *Azərbaycan Şəfəvilər Dövləti*, Bakı 2007.

15 Osmanlı tarihçilerinin Timur ile ilgili kayıtları hakkında bir değerlendirme için bk. Tarkan Suçıkar, Emir Timur-Yıldırım Bayezid, *XV.-XVII. Yüzyıl Osmanlı Kroniklerinde Yıldırım Bayezid ve Timur Algısı*, İstanbul 2018.

16 Cumhuriyet ilk yıllarından günümüze, Türkiye’de hazırlanan ve çoğunda hakkında övgü dolu sözler yer alan pek çok eserde bile Timur için aksak/lenk/topal sıfatları kullanılmasında bir sakinca görülmemişti. Bk. Mahmut Esat Bozkurt, *Aksak Demir’in Devlet Politikası*, İstanbul 2005; Hasan Günaydın, *Aksak Timur Timurlenk’in Liderlik Sırları*, İstanbul 2016; Muammer Yılmaz, *İki Cihangir Sultan Yıldırım Bayezit ve Topal Timur*, İstanbul 2014; aynı yazar, *Bozkırın Altın Çocuğu Timurlenk*, İstanbul 2021; vb. Sadece bu isimlendirmeler bile meseleye hangi bakış açısının düzeltilmesi için yeterli bir örnektir. Son yıllarda yapılan ve ülkemizde döneme ait birikimin oldukça artmasını sağlayan çalışmalarda bu üslup terk edilerek daha ilmi ifadeler kullanılmıştır. Bk. İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara 2000; Ahmet Demir, *Timur*, İstanbul 2019; Ahat Andican, *Emir Timur*, İstanbul 2019; Cüneyt Kanat-Mustafa Alican, *Timur: Yıldızların Bahtına Hükmeden Son Cihangir*, İstanbul 2021; İzzettullah Zeki, *Emir Timur Dönemi Bilginleri*, Konya 2021; Harun Çetin, *Emir Timur ve İslam*, İstanbul 2017; vb.

Tuğluklar ve Babürlüler de Hindistan'da hüküm süren Türk sülaleleri olarak gösterilmiştir.¹⁷ İşte bu bakış açısı Türk tarihini bir bütün olarak ele alabilmenin bir sonucudur. Yukarıda itiraz ettiğimiz anlayış bu yaklaşım tarzıyla değişebilir. Aynı dönemde Anadolu'da, İran'da ya da Suriye-Mısır'da hüküm süren devletler aynı millet tarafından kurulmuştur. Onların farklı hanedanlar tarafından idare ediliyor olması bu gerçeği değiştiremez. Haliyle bunlardan herhangi birinin tarafından bakarak meselelere yaklaşılrken diğerleri hakkında ötekileştirici bir yaklaşıma sahip olmak Türk tarihinin akışına uygun değildir.

Türk tarihine hanedanlar açısından bakmak bir coğrafyadaki Türk varlığını parçalara ayırmak ve oradaki Türk yerleşiminin tarihi derinliğini kavrayamamak anlamına da gelir. Bir hanedan devlet kurmadan önce o ülkeye yerleşen Türklerden haberi olmayan bir tarihçi gelişmeleri tam anlamıyla aktaramaz. Özellikle belirli bir dönemde yaşamış Türk devletini konu edinen tarihçilerin eserlerinin girişinde orada yaşayan Türkler hakkında genel hatlarıyla da olsa bilgi vermesi önemlidir. Bu tarihî derinliği yakalayamadığı zaman o Türk topluluğunun hangi şartlar altında o ülkeye yerleştiğini izah etmekte zorlanır. Tarihî temeli zayıf olan bu yaklaşım tarzı bazı yükseköğrenim kurumlarının tarih müfredatına da yansımıştır. Osmanlılardan önceki Türk tarihini bir dönemde "Türklerin Tarihi" gibi başlıklar altında öğrenciye öğretildiği bölümlerde okuyanlar Kimmerlerden beri Karadeniz'in kuzeyinde ve Doğu Avrupa'daki Orta Asyalı toplulukları genel hatlarıyla bildiği için Hazar Devleti'nin ortaya çıkışını yeterince kavrayamaz. Aynı şekilde Akhunlardan itibaren İran-Afganistan civarındaki Türklerden habersiz olanlar Akkoyunluların ya da Safevilerin nasıl bağımsızlığını kazandığını idrak edemez. Büyük Selçuklu Devleti zamanındaki fetihleri, beylikleri ve Türkiye Selçuklu Devleti'ni yeterince öğrenemeyenler Kayı boyunun Roma İmparatorluğu sınırında hangi şartlar altında bağımsızlığını kazandığını anlayamaz. Ancak bir bütün olarak bakıldığı takdirde İran'daki Türk hâkimiyetinin 1000 yıla yakın bir zaman kesintisiz olarak devam ettiği, Hindistan'daki Türk siyasi varlığının farklı hanedanlar tarafından yaklaşık 850 yıl devam ettirildiği, Anadolu'nun 950 seneden beri kesintisiz olarak Türk devlet ve beyliklerinin idaresinde kaldığı anlaşılabilir. Türklerin yaşadığı her coğrafyada benzer örnekler vermek mümkündür. Son yıllarda Türkiye'de yapılan pek çok araştırmayla bu konudaki boşluk önemli ölçüde doldurulmuş ve tarihçilerimiz Türk tarihini bir bütün olarak gören çalışmalara imza atmıştır. Hun tarihini Türk tarihinin bir parçası kabul eden başlıkla yayımlanan bir çalışma¹⁸ bu konudaki eksikliği önemli ölçüde kapatmıştır. Aynı şekilde daha önce vurgulandığı üzere Göktürklerin sadece ikinci kağanlığını Türk kabul eden varsayımlara karşı Göktürk tarihini bir bütün olarak ele alan araştırma¹⁹ bu husustaki incelemelerde yol gösterici olmuştur. Doğu Avrupa'daki, Karadeniz'in kuzeyindeki

17 A. Zeki Velidî Togan, *Tarihte Usul*, İstanbul 1981, s. 179-229.

18 Saadetin Gömeç, *Türk-Hun Tarihi*, Ankara 2012.

19 Ahmet Taşağıl, *Göktürkler, I-II-III*, Ankara, 1999-2004.

veya Hindistan'daki Türk devletlerini bir bütün halinde okuyucuyla buluşturan kitaplar²⁰ da bu bölgelerdeki Türk varlığının tarihi derinliğini millet öznesinden ele alan son derece önemli çalışmalardı. Osmanlı vakanüvisleri tarafından hazırlanan eserlerde ötekileştirildiğine vurgu yapılan Safevilerle ilgili son yıllarda yazılan eserlerde²¹ kullanılan descriptive üslup sayesinde bu konudaki çalışmaların ilmi seviyesinin önemli ölçüde arttığı belli olmaktadır. Örnekleri çoğaltılabilecek bu çalışmaların artmasıyla Türk tarihine hanedanlar penceresinden değil bir millet tarihi olarak bakan anlayış yaygınlaşmaya başlamıştır.

Sonuç

Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere Türk tarihine hanedanlar esasında yaklaşmak ilmi gerçeklerle bağdaşmaz. Bir Orta ya da Yeni Çağ tarihçisinin meseleye yaklaşım tarzının çağdaş tarih yazımında da tekrarlanıp olması geçmişteki yanlışların günümüze taşınmasından öte bir anlam ifade etmez. Tarihin çeşitli dilimlerinde dünyanın farklı yerlerinde devlet kuran topluluklar bir hanedan tarafından idare edilmiş olsa da Türklere aitti. Bu devletleri Türklüğün bir parçası olmaktan çıkararak hanedanları adıyla anmak ve bunun üzerinden değerlendirme yapmak, Türklerin tarihi gelişimini gerçek anlamıyla görmeye engeldir. Diğer yandan bir hanedan tarihi hazırlayan Orta Çağ ya da Yeni Çağ tarihçisinin meselelere bakış açısının bugün tekrar ediliyor olması kabul edilebilir bir durum değildir. Zira onlar rakip oldukları bir Türk hanedanı, onların idarecileri ve yönettiği halk hakkında menfi ifadeler kullanmış olabilir. Eserin yazıldığı çağ ve müverrihin içinde bulunduğu şartlar bu yaklaşım tarzını mazur gösterse çağdaş tarih yazarlarının bu ifade şeklini sürdürmesi ilmen izah edilemez.

Türk tarihine bir bütün olarak bakabilmek için hanedanlar üzerinden değil millet esasında değerlendirme yapmak akla en uygun yoldur. Aynı millet tarihin çeşitli devirlerinde farklı coğrafyalarda devletler kurmuştur. Zaman zaman bu devletler birbiriyle siyasi rakip de olmuşlardır. Hanedanları farklı olsa da bunlar Türkler tarafından kurulan devletlerdir. Onlardan birisini temel alarak diğerini ötekileştirmek, başka bir sınıfta değerlendirmek ya da sırf rakip oldukları için olumsuz ifadelerle anmak, ilmi insaf sınırları haricindedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

20 *Doğu Avrupa Türk Tarihi* (Ed. O. Karatay-S. Acar), İstanbul 2013; Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1992; Saadettin Yağmur Gömeç-Müslüme Melis Çeliksaş, *Hindistan'da Türkler*, Ankara 2019.

21 Cihat Aydoğmuşoğlu, *Safevi Devleti Tarihi*, Ankara 2015; aynı yazar, *Şah Abbas ve Zamanı*, Ankara 2013.

Kaynakça/References

- Ahmetbeyoğlu, Ali, *Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri*, İstanbul 2017.
- , *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara 2001.
- Aka, İsmail, *Timur ve Devleti*, Ankara 2000.
- Andican, Ahat, *Emir Timur*, İstanbul 2019.
- Atsız, Nihal, *Türk Tarihinde Meseleler*, İstanbul 1977.
- Aydoğmuşoğlu, Cihat, *Safevi Devleti Tarihi*, Ankara 2015; aynı yazar, *Şah Abbas ve Zamanı*, Ankara 2013.
- Bozkurt, Mahmut Esat, *Aksak Demir'in Devlet Politikası*, İstanbul 2005.
- Caferoğlu, Ahmet, *Türk Kavimleri*, İstanbul 1988.
- Cahun, Leon, *Introduction à l'Histoire de l'Asie*, Paris 1896.
- Chavannes, Edouard, *Documents Sur Les Tou-Kieu Occidentaux*, Paris 1900.
- Çetin, Harun, *Emir Timur ve İslam*, İstanbul 2017.
- De Guignes, Joseph, *Histoire Générale Des Huns, Des Turcs, Des Mogols et Des Tartares Occidentaux*, I-II, Paris 1756.
- Demir, Ahmet, *Timur*, İstanbul 2019.
- Doğu Avrupa Türk Tarihi (Ed. O. Karatay-S. Acar), İstanbul 2013.
- Əfəndiyev, Oqtay, *Azərbaycan Səfəvilər Dövləti*, Bakı 2007.
- Erken İç Asya Tarihi (nşr. D. Sinor), İstanbul 2009.
- Frye, Richard N.-Aydın Sayılı, "Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler", *Belleten*, 10/37 (1946), s. 97-131.
- Giraud, Rene, *Göktürk İmparatorluğu* (çev. İ. Mangaltepe), İstanbul 1999.
- Gömeç, Saadettin, *Kök Türk Tarihi*, Ankara 1997.
- , *Türk-Hun Tarihi*, Ankara 2012.
- , Müslüme Melis Çeliktaş, *Hindistan'da Türkler*, Ankara 2019.
- Günaydın, Hasan, Aksak Timur Timurlenk'in Liderlik Sırları, İstanbul 2016.
- Hadîdî, Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523) (nşr. N. Öztürk), İstanbul 1991.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1986.
- Kanat, Cüneyt-Mustafa Alican, *Timur: Yıldızların Bahtına Hükmeden Son Cihangir*, İstanbul 2021.
- Kazvini, İsfehani, *Holdî-ı Barin Tarih-i Timuriyan ve Türkmenan* (nşr. Mir Haşim Muhaddis), Tahran 20021.
- Konukçu, Enver, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Erzurum 1973.
- Kurat, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1992.
- Rásonyi, László, *Tarihte Türklük*, Ankara 1993.
- Roux, Jean-Paul, *Türklerin Tarihi* (çev. A. Kazancıgil-L. Arslan-Özcan), İstanbul 2007.
- Savaş, Müslüme Melis, *Akhunlar*, İstanbul 2021.
- Suçıkar, Tarkan, *Emir Timur-Yıldırım Bayezid, XV.-XVII. Yüzyıl Osmanlı Kroniklerinde Yıldırım Bayezid ve Timur Algısı*, İstanbul 2018.
- Târih-i Na'imâ* (nşr. M. İpşirli), Ankara 2007.
- Taşgıl, Ahmet, *Göktürkler, I-II-III*, Ankara, 1999-2004.

- , *Kök Tengri'nin Çocukları*, İstanbul 2013.
- , *Türk Model Devleti Gök Türkler*, İstanbul 2017.
- Thomsen, Vilhelm, *Orhon Yazıtları Araştırmaları* (nşr. V. Köken), Ankara 2011.
- Tihranî, Ebu Bekr-i, *Kitab-ı Diyarbekiriya* (nşr. M. Demirdağ), İstanbul 1999.
- Togan, A. Z. Velidi, *Tarihte Usul*, İstanbul 1981
- , *Umumi Türk Tarihine Giriş, I*, İstanbul 1981.
- Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l Feth* (nşr. A. Tezbaşar), İstanbul tarihsiz.
- Yıldırım, Kürşat, *Uygur Kağanlığı (744-840)*, İstanbul 2021.
- Yılmaz, Muammer, *Bozkırın Altın Çocuğu Timurlenk*, İstanbul 2021.
- , *İki Cihangir Sultan Yıldırım Bayezit ve Topal Timur*, İstanbul 2014.
- Zeki, İzzetullah, *Emir Timur Dönemi Bilginleri*, Konya 2021.

Karay Haliç-Lutsk Ağzında t>k, d>g Ses Değişimi ve Urum Türkçesindeki Karşıt Durumu*

t>k, d>g Sound Change in Halicz-Lutsk Karaim Dialect and its Opposite Version in Urum Turkish

Murat KOÇAK¹

*Bu makale, Polonya'da 21-23 Eylül 2016 tarihleri arasında düzenlenen 'The Fourth International Congress of Turkology' sempozyumunda sözlü olarak sunulan bildirinin geliştirilmesiyle oluşturulmuştur. Daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamıştır.

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Murat Koçak (Dr. Öğr. Üyesi),
Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri
Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Bölümü, Denizli, Türkiye
E-posta: muratkami@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-0136-8598

Başvuru/Submitted: 19.04.2022

Revizyon talebi/Revision requested:
17.04.2023

Son revizyon/Last revision received:
09.05.2023

Kabul/Accepted: 20.06.2023

Atf/Citation: Koçak, Murat. "Karay Haliç-Lutsk Ağzında t>k, d>g Ses Değişimi ve Urum Türkçesindeki Karşıt Durumu." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 33, 1 (2023): 239-257.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1105938>

ÖZ

Ses bilgisi ses organlarını, seslerin yapısını, sesin çıkış yeri ve biçimini inceleyen dilbilimin alt kollarından biridir. Ses bilgisi ile seslerin çıkış yerleri ve biçimlerine göre aldıkları haller belli şemalara, dizgelere ve sembollere ayrılarak dildeki yerleri belirlenmiş olur. Ses bilimi ile de bu tanımlanan seslerin geçirdikleri değişimler ve bu değişimler sonucu ortaya çıkan ses kuralları incelenir. Meydana gelen değişikliklerin çoğu dildeki en az çaba yasasına göre seslerin çıkış yeri veya çıkış biçimine göre birbirine yaklaşması ile oluşur. Türk dillerinde meydana gelen ses değişiklikleri birkaç istisna dışında ortaklıklara sahiptir. Fakat Karay Türkçesi'nin Haliç-Lutsk ağzında /i/ ön-damak sesinden önce meydana gelen t>k ile d>g değişimi diğer Türk lehçeleri arasında ayırt edici niteliktedir. Bu çeşit ses değişikliğine dünya dillerinde Avustralya dillerinde de rastlanmaktadır. Bu ses değişikliğinin k>t, g>d yönündeki karşıt durumu ise Oğuz-Kıpçak dil özelliklerine sahip Urum Türklerinin dilinde rastlanmaktadır. Bu çalışmada t>k, d>g / k>t, g>d ses değişimleri iki ana grupta incelenmiştir. Birinci kısımda Haliç-Lutsk ağzında meydana gelen değişiklik Türkiye Türkçesi ve diğer Karay ağzlarıyla mukayeseli olarak tabloda örnekleriyle aktarılmıştır: *til-kil, tiyermen-kiyirmen, tilek-kilek, tivil-givil, kindiz-kingiz* vb. Bu tip ses özelliği Avustralya dil ailesinden Hawaiian, Somoan, Java vb. dillerde de görüldüğünden çalışmanın birinci kısmında bu dillerden de örnekler yer verilmiştir. Makalenin ikinci kısmını ise bu değişikliğin tam tersi özelliğini yansıtan k>t, g>d değişiminin görüldüğü Urum Türkçesi örneklerinin karşılaştırmalı incelendiği tablo oluşturmaktadır: *t'eçe "gece", t'elin "gelin", d'ibik "gibi", del- "gel-", t'ene "yine"* vb. Bu tip değişimin Kuzeydoğu Anadolu ağzlarında ve özellikle Räsänen'in topladığı mani metinlerinde (*dizli-gizli, dibi-gibi, iti-iki*) ve çocuk dilinde (*gel-del, git-dit, koy-toy* vb.) de görülmesinden dolayı alt başlıklar halinde bu örnekler de değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Karay Türkçesi, Karaylar, Urumlar, t>k Ses Değişimi

ABSTRACT

Phonetics (phonics); It is one of the sub-branches of linguistics that examines the vocal organs, the structure of the sounds, the place and form of the sound. With phonetics, the states of the sounds according to their origins and forms are divided into certain schemes, strings and symbols, and their place in the

language is determined. With phonology, the changes that these defined sounds go through and the sound rules that emerge as a result of these changes are examined. Most of the changes that occur are caused by the convergence of sounds according to the place of origin or the way of their output, according to the law of least effort in the language. Sound changes in Turkic languages have commonalities with few exceptions. However, the t>k, d>g change that occurs before /i/ in the Halich-Lutsk dialect of Karaite Turkish is distinctive among other Turkish dialects. This kind of sound change is also found in Austronesian languages in world languages. The opposite situation of this sound change in the direction of k>t, g>d is found in the language of Urum Turks who have Oghuz-Kipchak language features. In this study, t>k, d>g / k>t, g>d sound changes were examined in two main groups. In the first part, the change in the Halich-Lutsk dialect is presented in the table in comparison with Turkey Turkish and other Karay dialects: til-kil (language), tiyermen-kiyirmen (mill), tilek-kilek (wish), tivil-givil (not), kindiz-kingiz (daytime) etc. This type of sound feature can be found in the Austronesian language family such as Hawaiian, Somoan, Javanese, etc. Since it is also seen in other languages, examples from these languages are also included in the first part of the study. The second part of the article consists of the comparative analysis of Urum Turkish samples, in which the k>t, g>d change reflecting the opposite feature of this change is observed: t'çe (gece/night), t'elin (gelin/bride), d'ibik (gibi/like), del- (gel-/come), t'ene (yine/again) etc. Since this type of change is also seen in Northeastern Anatolian dialects and especially in the mani (Turkish poem) texts collected by Räsänen (*dizli-gizli/hidden, dibi-gibi/like, iti-iki/two*), and in children's language (gel-del/come, git-dit/go, koy-toy/put, etc.), the lower These examples are also mentioned in the titles.

Keywords: Karaim Turkish, Karaites, Urums, t>k Sound Change

EXTENDED ABSTRACT

Karay Turks is a Turkish group who accepted Judaism during the Khazar period and lived in and around the Crimea after the collapse of the Khazar Empire. They migrated to the lands of Poland at the end of the 14th century and still mostly live in Poland, Lithuania, Ukraine, Crimea, Turkey (Istanbul). This Turkic group, which we can encounter with different terms such as Karay, Karaim, Karaite, Karays and Karay Turks in the sources, is located in the Kipchak (North-West) field in the classification of Turkish dialects. Karaite Turkish, which is divided into three dialects as 'Crimea, Halich-Lutsk and Trakay'; As it has common features with other Turkish dialects, it also has features unique to it and distinguishes it from others, such as 'it keeps Old Turkish elements alive, especially Hebrew quotations in faith-based words.

The t>k, d>g change that occurs before /i/ in the Halich-Lutsk dialect of Karaite Turkish, which is the subject of this article, is also distinctive among other Turkish dialects. It is like using 'bikin, bitin, bütün' for the word 'bütün' (whole), 'divil, kivil, tivil, tüvül, dugül' for the word 'değil' (not), and 'kigirtsin, tigirtsin, kögürçin, kögürçün, kürgüçün, kügürçün' for the word 'güvercin' (pigeon) in Karaim. Kowalski is about this change in his work called 'Karaimische Texte im Dialekt von Troki' (Karaim Texts in Trakay Dialect); he states that the place of articulation of /t/ and /d/ in the mouth of the Halich-Lutsk has shifted before the /i/ sound, so it will be possible to say that t'i, d'i sound groups are very close to k'i, g'i sound groups, or even the same. He states that in spelling, a distinction is made between t'i, d'i on the one hand, and k'i, g'i on the other, but the mistakes frequently seen in even the most careful manuscripts will prove to us that this distinction is artificial. Apart from Kowalski, important Turcologists such as Musayev (Grammatika Karaimskovo Yazıka, 1964, 41) and Dubinski (Phonetische Merkmale des Luck-Halicz Dialektes der karaimischen Sprache, 1994, 137) also

mentioned this t>k, d>g change in their articles and publications about Karaim, but they did not dwell on the reason.

We see the development of Karaim in the opposite direction of this interesting feature in Urum Turkish, which shows Oghuz-Kipchak features. The Urums are a Turkish people, most of whom live in Ukraine, Kazakhstan and Georgia, adhere to the Orthodox sect of Christianity and their language is Kipchak-Oghuz. This k>t, g>d change in their language is one of the quirky features of Urum. Yende (sister in law), dir- (enter), erten (early), esti (old), deç- (pass), teçe (night), teçin- (get on well), telin (gelin) etc. as in the examples.

In the first part of the article, the change in the direction of t>k, d>g in Karay Turkish is shown comparatively with 54 word examples in all three Karaite dialects. Also in this section, word examples in the Austronesian language family such as Indonesian, Fijian, Hawaiian, Javanese, Malay, Maori, and Samoan, which have examples of this directional sound change in the world, are mentioned. In the second part of the study, k>t, g>d sound changes in Urum Turkish are examined with examples. Examples from Northeastern Anatolian dialects that can serve as an example to this situation are the examples of d'iden (=going), d'ül (=gül), d', which Kowalski (Kowalski, *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, 1929, XLVIII) mentioned in his work on Karaite language and which he frequently saw and quoted in the manis (Turkish poem) recorded from these regions by M. Räsänen (Kowalski, *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, 1929, XLVIII) “d'iden (=giden)/outgoing, d'ül (=gül)/rose, d'izli (=gizli)/hidden, d'ibi (=gibi)/like, ast'er (=asker)/soldier, it'en (=iken)/while, dit'en (=diken)/thorn, iti (=iki)/two etc. Examples are also shown in this section.

At the same time, in the second part of the study, the tendency to make /k/ sound /t/, /g/ sound /d/ in the word structure until the first five years of age in children's language is mentioned. Children in this age group have a kedi/cat, kapı/door, gel-/come, git-/go, etc. vocalizing the words as 'tedi, tapı, del-, dit-' is a common situation and this event is explained by articulation disorder.

Giriş

Karay Türkleri, Hazarlar döneminde Museviliği kabul eden ve Hazar İmparatorluğu dağıldıktan sonra da Kırım ve çevresinde yaşayıp 14. yüzyıl sonlarında Lehistan topraklarına göçmüş, günümüzde de çoğunlukla Polonya, Litvanya, Ukrayna, Kırım, Türkiye’de (İstanbul) yaşayan bir Türk halkıdır. Kaynaklarda Karay, Karaim, Karaite, Karaylar ve Karay Türkleri gibi farklı terimlerle karşılaşabileceğimiz bu Türk grubu yapılan Türk lehçeleri sınıflamasında Kıpçak (Kuzey-Batı) sahasında yer almaktadır. ‘Kırım, Haliç-Lutsk ve Trakay’ olmak üzere üç ağza ayrılan Karay Türkçesi; diğer Türk lehçeleriyle ortak özellikleri barındırdığı gibi ‘Eski Türkçe unsurları bünyesinde yaşatması, özellikle inanç temelli kelimelerde İbrance alıntılar olması veya içinde yaşadıkları toplumlardan etkilenip temel unsurların Türkçeden farklı kullanılması gibi’ kendisine has ve diğerlerinden onu ayıran özelliklere de sahiptir.¹

Bu makalede konu edilen Karay Türkçesinin Haliç-Lutsk ağzında /i/ sesinden önce meydana gelen t>k, d>g değişimi de diğer Türk lehçeleri arasında ayırt edici niteliktedir. Karaycada bütün kelimesi için ‘bikin, bitin, bütün’, değil kelimesi için ‘divil, kivil, tivil, tüvül, dügül’, güvercin kelimesi için ‘kigirtsin, tigirtsin, kögürçin, kögürçün, kürgüçün, kügürçün’ kullanılması gibi. Kowalski ‘*Karaimische Texte im Dialekt von Troki*’ (Trakay Diyalektinde Karayca Metinler) adlı eserinde bu değişim ile ilgili; Haliç ağzında /t/ ve /d/ sesinin /i/ sesinden önceki artikülasyon yerinin kaydığını ve böylece t’i, d’i ses gruplarının k’i, g’i ses gruplarına çok yaklaştığını, hatta aynı olduğunu söylemenin mümkün olacağını belirtir. İmlâda bir yanda t’i, d’i ile öte yanda k’i, g’i arasında bir ayırım yapıldığını ancak en dikkatli el yazmalarında bile sıklıkla görülen hatalar bize bu ayırımın yapay olduğunu kanıtlayacaktır ifâdesinde bulunur.² Kowalski’den başka Baskakov, Musayev ve Dubinski gibi önemli Türkologlar da Karayca ile ilgili yazmış oldukları makale ve yayınlarda bu t>k ile d>g değişiminden bahsetmişler ancak sebebi üzerinde pek durmamışlardır.

Karaycanın kendine has bu özelliğin tam tersi yönünde olan gelişimini Oğuzca-Kıpçakça özellikler gösteren Urum Türkçesinde görmekteyiz. Urumlar, büyük çoğunluğu Ukrayna, Kazakistan ve Gürcistan’da yaşamakta olan Hristiyanlığın Ortodoks mezhebine bağlı ve dilleri Kıpçakça-Oğuzca özelliği gösteren bir Türk halkıdır. Dillerindeki bu k>t, g>d değişimi de Urumcanın kendine has özelliklerinden biridir. Yende, dir-, erten, esti, deç-, teçe, teçin- telin vb. (sırasıyla yenge, gir-, erken, eski, geç-, gece, geçin-) örneklerinde olduğu gibi.

Makalenin birinci bölümünde Karay Türkçesindeki t>k ve d>g yönlü değişim 54 kelime örneği ile her üç Karay ağzında karşılaştırmalı olarak gösterilmiştir. Yine bu bölümde, bu yönlü ses değişiminin dünyada örneğine rastlanan Endonezce, Fiji dili, Havaice, Cava dili, Malayca, Maorice, Samoanca gibi Avustralya dil ailesindeki kelime örneklerinden bahsedilmiştir.

1 A. Zajaczkowski, *Karaims in Poland*, Varşova: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961, 11-23; S. Gülsevin, *Karay Türklerinin Dili*, Ankara: TDK Yayınları, 2016: 13-14; M. Koçak, *Karay Türkçesi Ağzları Karşılaştırmalı Söz Varlığı (Haliç-Lutsk, Kırım, Trakay)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi yay. 2021: 13-14.

2 T. Kowalski, *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, Krakow: Nakładem Polskiej Akademji Umiejetnosci, 1929, XLII.

Çalışmanın ikinci bölümünde de Urum Türkçesindeki k>t, g>d ses değişimi örnekleriyle incelenmiştir. Bu duruma örnek teşkil edebilecek Kuzeydoğu Anadolu ağızlarından örnekler de Kowalski'nin Karay dili ile ilgili eserinde bahsettiği ve M. Räsänen tarafından bu bölgelerden kaydedilen mânilerde sıkça görüp aktardığı *d'iden* “giden”, *d'ül* “gül”, *d'izli* “gizli”, *d'ibi* “gibi”, *ast'er* “asker”, *it'en* “iken”, *dit'en* “diken”, iti “iki” vb. örnekler de bu bölümde gösterilmiştir.

Yine çalışmanın ikinci bölümünde, dünya genelinde çocuk dilinde ilk beş yaşa kadar, kelime bünyesindeki /k/ sesini /t/, /g/ sesini ise /d/ yapma temayülünden bahsedilmiştir. Bu yaş grubundaki çocukların kedi, kapı, gel, git vb. kelimeleri ‘tedi, tapı, del, dit’ olarak seslendirmeleri sıkça rastlanabilecek bir durumdur ve meydana gelen bu olay artikülasyon bozukluğu ile açıklanmaktadır.

I. t>k ve d>g Değişimi

Makalenin temelini oluşturan Karay Türkçesine has t>k, d>g yönlü değişimi konu alan birinci bölümde Karaylar kısaca tanıtılmış ve 54 kelime örneği ile t>k, d>g değişimi her üç Karay ağızında karşılaştırmalı olarak sunulmuştur. Bu yönlü ses değişimi dünya dillerinde Avustralya dil ailesinde görüldüğünden Endonezce, Fiji dili, Havaice, Cava dili, Malayca, Maorice, Samoanca gibi dillerdeki bu hususiyet örnek kelimelerle bu bölümde açıklanmıştır.

I.I. Karaylar

Karay Türkleri, genel görüşe göre Hazar³ Türkleri döneminde Museviliği kabul eden ve Hazar İmparatorluğu dağıldıktan sonra da Kırım ve çevresinde yaşayıp XIV. yüzyıl sonlarında Lehistan topraklarına göçmüş, günümüzde de çoğunlukla Polonya, Litvanya, Ukrayna, Kırım, Türkiye’de (İstanbul) yaşayan bir Türk halkıdır.

Kaynaklarda Karay, Karaim, Karaite, Karaylar ve Karay Türkleri gibi farklı terimlerle karşılaşmamız mümkündür. İsrailoğulları kökeninden gelen Karaylar ile köken olarak Türk inanç bakımından ise Karay olanları birbirine karıştırmamak gerekir. Türk kökenliler için Karay/Karaylar/Karay Türkleri ifadelerini kullanmamız daha doğrudur. Karaim (okuyanlar) adı, İbranice okumak anlamındaki ‘לקרא’ (likro) kökünden gelen ve קראים (karaim) +im çoğul ekiyle oluşan bir kelime olup Karay inancına sahip bu topluluğun yazılı Tora’yı çok okudukları anlamını vermektedir.⁴

XI. yüzyıldan sonra büyük çoğunluğu Kırım ve çevresinde yaşamaya devam eden Karaylar, XIV. yüzyıl sonlarında Litvanya Grandükü Vitold tarafından Altın Orda ile yaptığı siyasi

3 “VII.-XI. yüzyıllar arasında Karadenizle Kafkas dağlarının kuzeyinde ve İdil (Volga) nehri dolaylarında hüküm süren Türk devleti” (Ahmet Taşağıl, *Hazarlar*, TDV İslâm Ansiklopedisi, c. 17, (Türk Diyanet Vakfı, 1998), 116-120) olan Hazarlar birçok farklı görüş olmasına rağmen genel görüşe göre 730-790 yılları arasında Museviliği kabul etmişlerdir (Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara: Se-Da yayımları, 1985, 98).

4 A. Zajaczkowski, *Karaims in Poland*, Varşova: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961, 11; M. Koçak, *Karay Türkçesi Ağızları Karşılaştırmalı Söz Varlığı (Haliç-Lutsk, Kırım, Trakay)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi yay. 2021: 13.

mücadele sonucu günümüzdeki Litvanya-Polonya-Ukrayna topraklarına gelmişlerdir.⁵

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden biri olan Karay Türkçesi ağızlarını doğu grubunda yer alan Kırım ağızı ve batı grubunu oluşturan Trakay ve Haliç-Lutsk ağızı olarak sınıflamak mümkündür. Kırım Karaycası, Kırım Tatarcasından her yönüyle etkilenmiş ve asimile olmuştur. Batı Karaycası olan Trakay ve Haliç-Lutsk ağızları ise XV. yüzyıldan sonra oluşmaya başlamıştır. Bu üç ağız arasında buldukları bölgeye göre fonolojik, leksik ve sentaktik farklar meydana gelmiştir.

Fonetik olarak belli başlı birkaç ses dışında fark yoktur. Trakay ve Kırım ağızlarında /ö/ -Haliç ağızında /e/: *öl- ~ el-*, “ölmek” T. ve K. /ü/- H. /i/ : *bütün ~ bitin* “bütün”, T. ve K. /ş/ - H. /s/ : *aş ~ as* “aş”, T. ve K. /h/- H. /k/ : *irah ~ yirak* “uzak”, T. ve K. /ç/ - H. /ts/ : *sızgıç ~ tsızgıts* “kalem”, T. ve K. /y/ - H. /n/ : *maya ~ mana* “bana” vb.

Leksik olarak meydana gelen farklılıklarda, Batı Karaycasında yani Trakay ve Haliç-Lutsk ağızlarında İbranice, Arapça, Farsça gibi alıntı kelimeler yanında, buldukları saha içerisindeki Rusça, Lehçe, Ukraynaca, Litvanca gibi dillerden de ödünç kelimelere rastlamak mümkündür. Dubinski Karaim ağızlarındaki leksik farkları, ‘aynı kelimenin ayrı ayrı şekilde kullanılması (til-dil, imşax-yimsak vb.), aynı kelimenin iki lehçede ayrı manalara gelmesi (başxa kelimesi Trakay ağızında posposition olarak kullanılırken Haliç ağızında ‘ayrı, diğer’ anlamında da kullanılması), aynı kavramın ayrı ayrı kelimelerle ifade edilmesi (deli anlamında Trakay ağızında *alcağan*, Haliç ağızında *kuturğan* kelimelerinin kullanılması vb.), bazı kelimelere yalnızca bir ağızda rastlanması (dolaşmak anlamında *kulaçlama* kelimesinin yalnızca Trakay ağızında olması vb.) olarak dört grupta incelemektedir.⁶

Sentaktik farklarda ise; yüklem cümle başında veya ortasında kullanımına, tamlamalarda tamlanan unsurun tamlayandan önce gelmesi gibi genel Türkçedeki ana unsurun sonda bulunma kaidesine aykırı durumlara sıklıkla rastlanmaktadır.

I.II. t>k ve d>g Değişiminin Karay Türkçesindeki Durumu

Karay Türkçesinin kendine has olan t>k ve d>g değişimine ilk dikkat çeken isimlerden biri Tadeusz Kowalski’dir. Kowalski *‘Karaimische Texte im Dialekt von Troki’* (Trakay Diyalektinde Karayca Metinler) adlı eserinde bu değişim ile ilgili; Haliç ağızında /t/ ve /d/ sesinin /i/ sesinden önceki artikülasyon yerinin kaydığını ve böylece t’i, d’i ses gruplarının k’i,

5 “Karaylar”, Özü-Türk belgeseli, erişim 15 Ocak 2022, <http://www.ozu-turk.com>

6 Aleksander Dubinski, *Caraimica*, (Warszawa: Wydawnictwo Akademickie “Dialog”, 1994), 122.

g'i ses gruplarına çok yaklaştığını, hatta aynı olduğunu söylemenin mümkün olacağını belirtir.⁷ İmlâda bir yanda t'i, d'i ile öte yanda k'i, g'i arasında bir ayırım yapıldığını ancak en dikkatli el yazmalarında bile sıklıkla görülen hatalar bize bu ayırımın yapay olduğunu kanıtlayacaktır ifâdesinde bulunarak; “t'i, d'i ses grubunun k'i, g'i olarak telaffuzu bazen resmi imlâda bile tanınır, öyle ki kis 'diş', kiyermen 'değirmen', bikin 'bütün' vb. yazılır, bu da bu kelimelerin telaffuzunu etkiler” diyerek bizlere örnekler sunar. Kowalski aynı eserinin XLVIII. sayfasında Eyüp Kitabının Haliç el yazmasından כיגיז 'kingiz' “gündüz” (kindiz yerine k'ing'iz yazılmış), כיגינכי 'kineginki' “dün” (tineginki yerine kineginki yazılmış), טילטסין 'tiltesin' “demeti” (kiltesin yerine tiltesin yazılmış), טיזגי 'tizgi' “güzün” (kizgi yerine tizgi yazılmış), טיטיריקני 'titirikni' “tükürüğü” (tikirikni yerine titirikni yazılmış) örneklerine rastladığını da aktarır.

Kowalski /i/ sesinin önünde bulunan /k/ tonsuz konsonantının /t/ konsonantına, /d/ tonlu konsonantın da /g/ konsonantına döndüğünü yukarıda verilen örneklerle göstermiş ancak, bu olaya sebep olan durum üzerinde durmamıştır. Baskakov, ‘Türk Dillerinde Ön Vokallerin Düzleşmesi ve Karaimcenin Haliç-Lutsk Lehçesinde ö>e ve ü>i Değişimleri’⁸ yazısında ö>e ve ü>i değişimlerine dikkat çekmiş ve bu durumu hem komşu dillerin -özellikle Ukraynacanın- etkisiyle hem de Türkçenin iç fonetik kanunlarıyla gerçekleşmiş olabileceğini şu cümlelerle ifade etmiştir: “...Komşu dillerde ve özellikle Ukraynca, başka Türk dillerine has olan bu temayülün gelişmesine muharrik bir tesir yapmıştır.” Karaycının Haliç-Lutsk ağızlarında ön dudaksız vokallerin düzleşmesi ve ö~ü > e~i değişimlerinin yalnızca komşu diller olan Ukraynaca ve Lehçe tesiri ile değil hem Kıpçak hem de Oğuz dillerinde de görülen Türkçenin iç fonetik kanunlarıyla da izah edilebileceğini ifade etmiştir.

Baskakov, 1969 yılında yayınladığı ‘Türk Dillerinin Öğrenimine Giriş’⁹ adlı eserinin ‘Türk Lehçelerinin Mukayeseli Tarihi Araştırmalarına Kısa Bir Bakış’ adlı alt başlığında da bu fikrini farklı cümleler ile şu şekilde dile getirir: ‘Dilde en çok kelime hazinesinin değişken bir yapıya sahip olduğu bilinmektedir. Kelime hazinesinden sonra, çok daha az derecede dilin

7 “Die Artikulationstelle von t' und d' erscheint vor einem i in dem SW-Dialekt nach verschoben, so daß die Lautgruppen t'i, d'i den Lautgruppen k'i, g'i sehr nahe kommen, ja sogar mit diesen identisch werden können. In der Orthographie wird zwar zwischen t'i, d'i einerseits, k'i, g'i anderseits ein Unterschied gemacht, die häufigen Entgleisungen aber, die sogar in sorgfältigsten Handschriften beobachtet, werden beweisen uns, daß dieser Unterschied künstlich ist und in dem Sprachbewußtsein der Schreibenden nicht mehr besteht. Die Aussprache der Lautgruppe t'i, d'i als k'i, g'i wird manchmal sogar in der offiziellen Orthographie anerkannt, so daß es kis 'Zahn', kiyermen 'Mühle', bikin 'vollständig' u.s.w. geschrieben wird, was seinerseits auf die Aussprache dieser Wörter rückwirkt.” (Tadeusz Kowalski, *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, Krakow: Nakładem Polskiej Akademji Umiejetnosci, 1929, XLII.)

“... In einer sorgfältigen Haliçzer Handschrift des Buches Hiob (vgl. unten S. 286) finde ich: 5, 14 כיגיז 'bei tag' (geschrieben k'ing'iz anstatt kindiz), 8, 9 כיגינכי 'gestrig' (geschrieben kineginki anstatt tineginki) טילטסין 'seine Garbe' (geschrieben tiltesin anstatt kiltesin), טיזגי 'herbstlich' (geschrieben tizgi anstatt kizgi), טיטיריקני 'den Speichel' (geschrieben titirikni anstatt tikirikni)” (Kowalski, *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, XLVIII.)

8 Baskakov, N. A., *Türk Dillerinde Ön Vokallerin Düzleşmesi ve Karaimcenin Haliç-Lutsk Lehçesinde ö>e ve ü>i Değişimleri*, (Ankara: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 11, 1964), 33-37.

9 N. A. Baskakov, çev. Ufuk Deniz Aşçı, Suzan Uluoğlu, *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Tarihi Araştırmalarına Kısa Bir Bakış, Tarihin Peşinde –Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi- (2009) sayı:2, 249-262.*

fonetik yapısı ve zayıf derecede gramatik yapının bazı elementleri değişikliğe uğramaktadır. Baskakov burada, yapılan ödünçlemelerin en çok kelime hazinesinde meydana gelebileceğini sonrasında da fonetik olarak değişimlerin ve alıntıların olabileceğini de belirtmiştir. Bahsi geçen yazının ilerleyen sayfalarında da kelime hazinesi ve fonetik yapılar hızlı ve sık değişir diyerek *‘örnek olarak, Türk diline özgü genel vasıflarını koruyan, kelime hazinesini ve fonetik yapısını şekilce Tacikçenin etkisi sonucu değiştiren Özbekçeyi gösterebiliriz’* kanıtını sunar. Dilin hem iç hem de dış tesirlerle gelişim evresini açıklayan Baskakov’un bu fikirlerini Karay Türkçesi için de savunabiliriz. Hem Türkçenin kendi iç yapısında taşımış olduğu fonetik kurallar hem de komşu milletlerin tesiri ile kendine has bir ses özelliği kazanmıştır.

Musayev, *Grammatika Karaimskovo Yazıka*¹⁰ adlı eserinde, Haliç ağzında, t, k sesleri d, g sesine dönüşür diyerek; *tiz / kiz* “güz; bozkır”, *til / kil* “gülmek; dil”, *tilek / kilek* “dilek”, *kindiz / kingiz* “gündüz”, *bildi / bilgi* “bildi”, *nendis / nengis* “bazı” örneklerini verir ve di/gi değişiminin daha az yaygın olduğuna ve ti/ki değişiminden daha az tutarlı bir şekilde meydana geldiğine dikkat çeker. Ayrıca t / k değişimine Trakay ağzında da rast gelebileceğimizi *etmāk / ekmāk* “ekmek” örneğiyle açıklar.

Dubinski, ‘*Caraimica*’ eserindeki *Phonetische Merkmale des Luck-Halicz Dialektes der karaimischen Sprache* (Karaycanın Haliç-Lutsk Ağzının Fonetik Özellikleri) adlı makalesinde, Haliç ağzındaki ünsüz sisteminin karakteristik özelliklerinden biri ti~ki ve di~gi değişimleri olduğunu ancak bu olgunun tüm araştırmacılar tarafından fark edilmesine rağmen, bu konuda bir düzen tespit edilemediğini söyler.¹¹ Dubinski de yukarıda zikredilen örnekleri vererek, *“burada tartışılan fonetik değişiklikler, en açık şekilde Haliç ağzında gelişen Karaycadaki genel bir eğilim olarak görülmelidir”* der.

Karay Türkçesinin kendine has olan t>k ve d>g değişimi ile ilgili taranan eserlerden elde edilen verilere göre şu sonuçlarla karşılaşılmıştır:¹²

1. Genel Türkçedeki /ü/ sesi, Karaycanın Haliç-Lutsk ağzında /i/ olmuştur. Hem bu özellikte olan kelimelerde hem de Eski Türkçedeki /i/ sesinden önce gelen /t/ sesi Haliç-Lutsk ağzında /k/ sesine dönüşmekte olup /t~/~k/ kullanımına rastlanmaktadır. Aşağıdaki tabloda bu kurala uygun 34 kelime karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Bu kelimelerden yalnızca ‘ekmek’ anlamına

10 в г. диалекте т чередуется с к, а д чередуется с г в сочетаниях ти, ди: тиз / киз “осень”, “степь” тил / кил “смеяться”, “язык”; тилек / килек “желание”; киндиз / кингиз “днем”; билди / билги “он узнал”, нендийс / ненгийс “какой-нибудь”. Следует отметить, что чередование ди / ги менее распространено и происходит менее последовательно, чем чередование ти / ки. Элементы чередования т / к встречаются и в т. диалекте: этмяк / экмьяк “хлеб”. (К. М. Musayev, *Grammatika Karaimskovo Yazıka* (Moskova: İzdatelstvo “Nauka” 1964, 41).

11 “Eines der charakteristischen Merkmale des Konsonantensystems im H. Dialekt ist die Alternanz und der Wechsel der Lautgruppen ti~ki und di~gi. Regelmässigkeiten konnten in dieser Hinsicht nicht ermittelt werden, obwohl diese Erscheinung von allen Forschern des H. Dialektes bemerkt wurde.” “....Die hier erörterten Lautwechsel sollen als eine allgemeine Tendenz im Karaimischen betrachtet werden, die sich am deutlichsten H. Dialekt entwickelt hatte” (Aleksander Dubinski, *Caraimica*. Warszawa: Dialog, 1994, 137).

12 Makalede Karay Türkçesi ağızlarından Haliç-Lutsk ağzı için (H), Trakay ağzı için (T), Kırım ağzı için de (K) kısaltması uygulanmıştır.

gelen K. *ötmek*, T. *etmāk~ötmāk*, H. *ekmek*, *etmek* “ekmek” örneğinde /e/ sesinden sonra t>k değişimi olduğuna rastlanmıştır.

HALİÇ-LUTSK	TRAKAY	KIRIM	TÜRKİYE TÜRKÇESİ
bikin, bitin	bütün	bütün	bütün
divil, kivil, tivil	tüvül	dugul, dügül	değil
ekmek, etmek	etmāk ¹³ (II), ötmāk	ötmek	ekmek
kefek, kiefek		tüfek	tüfek
kekir-, ketir ¹⁴ -, (I)	kötür-	göter-, kötür-	yükseltmek
kerki	kerti	kerti	gerçek
kigirtsin, tigirtsin	kügürçün	kögürçin, kögürçün, kürgüçün	güvercin
kil, til (I)	til	til	dil
kilsislen-, tilsizlen-	tilsizlen-		dilsiz olmak; dili tutulmak
kilsiz, tilsiz	tilsiz	tilsiz	dilsiz
kimen, timen	tümän	tümen	tümen
kinegin	tünägün	dungun, tünegin, tünegün	dün
kip ¹⁵ (II), tip	tüp	tib	dip, alt
kiptegiler, tiptegiler			çamaşır; pantolon
kiri, tiri	tiri	tiri	diri, canlı
kiril-, tiril-	tiril-	diril-, tiril-, tiyiril-	yaşamak; canlan-
kirilik, tirlik	tirilik, tirlik	tirlik	yaşayış, hayat, ömür
kirli ¹⁶ (II), tirli	türlü	türlü, türlü	türlü, çeşitli, farklı
kirsin, tirsin	türsün	türsün	1. görünüş, görüntü, şekil, kılık 2. duruş, tavır; boy, endam
kis (I), tis (II), tiş (II)	tüş (I)	tüş (II), çüş	düş, rüya
kis (II), tis (I)	tiş (I)	diş, tiş, çiş	diş
kis-, tis-	tüş-	tüş-, çüş-	düş-
kisir-, tisir-	tüşür-	çüşür-, dişür-, düşür-, tüşür-	1. düşürmek 2. indirmek 3. boşaltmak
kisker-, tisker			hayal et-, düş gör-
kisle-, tisle-	tişlä-, tişle-	çişle-, tişle-	dişlemek, ısırarak
kislem, tislem	tişläm	tişlem, çişlem	parça
kislemçik	tişlemçik		parçacık
kişi ¹⁷ (II), tisi	dişi, tişi	tişi	dişi
kivintsik, tivintsik	tüvümçük, tüvünçük	tüyümçük, tüyümçük, tüvünçük	düğümçük, küçük düğüm; kese
kivşir-, tivşir-	tivşir- (sözlükte yok)		değiştir-
kivşiril-, tivşiril-			değiştirilmek
kiyermen, kiegermentsik, tiyermen	tigirmen, tiyirmän,	degirmen, tiyirmen	değirmen
kiyiş, tiyiş	tiyiş	tiyiş	1. ait, mensup; borç, vazife 2. bedel, değer, kıymet
kiz (II), tiz (I)	tiz ¹⁸ (I)	tüz ¹⁹ (II)	diz

13 Trakay ağzında *etmāk* (I) ‘davranış, hareket; etki, tesir; faaliyet, iş, yapım’ anlamında.

14 Halic ve Trakay ağzlarında *ketir-* (II) ‘getirmek’ anlamında.

15 Her üç ağzda *kip* (I) ‘1. güçlü, kuvvetli, sağlam 2. çok, çokça; tamamen, gayet, büsbütün’ anlamında.

16 Kırım ve Trakay ağzında *kirli* (I) ‘kirli’ anlamında.

17 Kırım ve Trakay ağzında *kişi* (I) ‘1. kişi, insan; adam, erkek 2. biri, birisi 3. herkes’ anlamında.

18 Halic-Lutsk ağzında *tiz* (II) ‘düzlük, ova, yazı; tarla’; *tiz* (III) ‘tez, çabuk, hızlı’; *tiz* (IV) ‘güz, sonbahar’ anlamlarında.

19 Kırım ve Trakay ağzlarında *tüz* (I) ‘1. düz 2. doğru; dürtüst 3. düzlük, ova, yazı; tarla’ anlamında.

2. Eski Türkçede kelime başı /t/ sesi ile olan *tile-* “dilemek” fiili ve ondan türeyen kelimeler her üç ağızda da /k/ li olarak karşımıza çıkmaktadır. Kırım ağzında, Oğuzcanın da etkisiyle kelime başı /d/ li örneğe de rastlanmaktadır.

HALİÇ-LUTSK	TRAKAY	KIRIM	TÜRKİYE TÜRKÇESİ
kile-	kle-, klä-	kile-, kila-	dile-, iste-
klek	kläk	kilek, klak	dilek
klen-	klän-	kilen-	dilen-
klentsi	kleñçi	dilenci, kilençi	dilenci
klevtisi		kilavçi, kilevçi	istekli

3. Eski Türkçedeki /i/ sesinden önce gelen /k/ sesinin Haliç-Lutsk ağzında /t/li varyantı da bulunmaktadır. Aşağıdaki tabloda bu kurala uygun 10 kelime karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Bu kelimelerdeki ortak yan ise hepsinin söz başı olmasıdır.

HALİÇ-LUTSK	TRAKAY	KIRIM	TÜRKİYE TÜRKÇESİ
kigirt, tigirt	küvgürt, kügürt	kügürt, kükirt, kükürt	kükürt
kil, til (II)	kül	kül	kül
kilte, tilte	kültä	külte	demet
kiptsek, tiptsek ²⁰	küpçek, kipçak, kipçek	küpçek, qupçak	1. tekerlek, çark 2. şar, eski savaş arabası
kisne-, tisne-	kişnä-	kişne-	kişne-
kistun-, tistun-	kistun-, köstun-	köstun-, küstün-	inlemek, sızlanmak, ah çekmek, iç çekmek
kiv-, tiv-	küv-		yan-, tutuşmak
kiyiz, tiyiz	kiyiz	kiyiz	1. keçe 2. at kılından yapılmış gömlek
kiz (I), tiz (IV)	küz	küz	sonbahar, güz
kizdegi, tizdegi (II)	küzdägi		sonbahar, güz

4. Yalnızca bir örnekte art damak /k/ sesininin /t/ olduğu görülmektedir.

HALİÇ-LUTSK	TRAKAY	KIRIM	TÜRKİYE TÜRKÇESİ
kır-, tır-	kır-	qır-	kır-

5. Eski Türkçedeki /i/ sesinden önce gelen /d/ sesi Haliç-Lutsk ağzında /g/ sesine dönüşmekte olup /d/~g/ kullanımına rastlanmaktadır. Aşağıdaki tabloda bu kurala uygun 4 kelime karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Bunlardan biri görülen geçmiş zaman –di ekinin –gi’ye dönüşmesidir.

20 Dayanak, destek; fincan tabağı anlamında.

HALİÇ-LUTSK	TRAKAY	KIRIM	TÜRKİYE TÜRKÇESİ
bildi, bilgi			bildi
divil, givil			değil
kingiz, kündüz	kündüz	kündüz	gündüz
yedi, yegi	yedi	yedi	yedi

I. II. Karay Türkçesine Has *t>k* ve *d>g* Değişiminin Başka Türk Lehçelerinde ve Dünya Dillerindeki Durumu

Bu ilginç ses değişikliği veya denkliği için ‘Altay Dillerinin Etimolojik Sözlüğü’ne bakıldığında üç kelime göze çarpar. Altay Dillerinin Etimolojik Sözlüğü adlı eserde; keser, kazma; ustura anlamına gelen **kerki* sözünün **kert-* kelimesine bağlanabileceği ifade edilmektedir.²¹ Türkçedeki *kir*²² kelimesinin Japonca’da (*kitana*) olduğu, Türkçedeki *kırk-* fiilinin Yakut Türkçesinde *kirt-*²³ olduğu, Türkçe *gir-* fiilinin **dir<t’iüre*²⁴ düzensiz seslendirildiği örneklerde de bu *k>t* durumuna rastlanmaktadır. Bahsi geçen sözlükte, Altay dillerinde bu tür bir ses değişikliği olduğuna dair ayrı bir başlık açılmamış olması da düzenli bir değişiklik olmadığını kanıt olarak gösterilebilir.

Kızılözen²⁵, “*Türk Dilinde T- ~ K- Denkliği*” adlı makalesinde, Türk lehçelerinde *t- ~ k-* denkliği bulunan on yedi sözcüğü *kaplan ~ taptan* “kaplan”, *karpuz ~ darpuz* “karpuz”, *kıpırda- ~ tıpırda-* “kıpırdamak”, *kırış- ~ tırış-* “kırışmak”, *kırp- ~ tırp(a)-* “kırpmak”, *kuy- ~ tök-* “dökmek”, *kala- ~ tala-* “üst üste topla-”, *kak- ~ tak-* “takmak”, *kargı- ~ targı-* “beddua etmek”, *kay- ~ tay-* “kaymak”, *kop ~ top* “çok”, *kizäk ~ tizäk* “tezek”, *kesek ~ tezek* “kesek”, *kendir ~ tendir* “kendir”, *kök ~ tök* “kök”, *kurç ~ tunç* “tunç”, *külek ~ tülek* “fırtına” olarak belirtmiştir. Buradaki ses denkliğini de “*Ön Türkçede t ve k ünsüzlerini içinde barındıran tk- biçiminde ifade edebileceğimiz yarı kapantılı bir ünsüz söz konusu olmalıdır. Daha sonra tk- ünsüzüyle başlayan sözcükler, kimi lehçelerde k’li-, kimi lehçelerde de t’li biçimleriyle kullanılmaya başlamıştır. Dolayısıyla çağdaş ve Eski Türk lehçelerinde görülün t- ve k- denkliği, Ön Türkçede tk- biçiminde kullanılan yarı kapantılı bir ünsüzün parçalanması sonucu ortaya çıkmıştır denebilir.*” diyerek açıklamıştır.

Dünya dillerinden örnekler incelendiğinde, *t>k* değişimi için ilgi çekici ve olağan dışı bir ses olayı olarak kabul edildiği görülmektedir. Bu değişim, Avustralya dillerinde kurallı olarak meydana gelmektedir. Avustralya dilleri; Güneydoğu Asya, Madagaskar, Pasifik Okyanusu ve Asya kıtasındaki birkaç ülkede yaklaşık 386 milyon konuşura sahip dünyadaki en büyük beşinci dil ailesindedir. Endonezce, Fiji dili, Havaice, Cava dili, Malayca, Maorice, Samoanca gibi diller Avustralya dil ailesi grubundadır.²⁶ Avustralya dilleri uzmanı Robert

21 S. A. Starostin, A. V. Dybo, O. A. Mudrak, *An Etymological Dictionary of Altaic Languages* (Leiden: Brill Publishers, 2003), 791.

22 Starostin, Dybo, Mudrak, *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*, 792.

23 Starostin, Dybo, Mudrak, *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*, 792.

24 Starostin, Dybo, Mudrak, *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*, 825.

25 Cihangir Kızılözen, *Türk Dilinde T- ~ K- Denkliği* (Mavi Atlas, 6(2)/2018: 262-281).

26 “Austro-Asian Languages”, erişim 15 Ocak 2022, https://en.wikipedia.org/wiki/Austro-Asian_languages

Blust, “*t’den k’ye: Avustronezya Ses Değişiliğine Yeni Bakış*” adlı makalesinde bu benzersiz t>k değişiminin ilk zamanlarda tam anlamıyla anlaşılmadığını hatta Stevenson’ın 1891’de kaleme aldığı yazısında, bu değişimin anormal olduğunu hatta Polinezya dillerinde olan bir hastalık olarak açıklayacak kadar ileri gittiğini ifade eder.²⁷

Blust yukarıda sözü geçen makalesinde t>k değişimi için Avustronezya dillerini sınıflayarak her bir dilden bu kurala uyan örnekleri sıralamaktadır.²⁸ Standart Hawai dilinden *taNis > kani “ağlamak”, *taqun > kau “yıl, mesvsim”, *tiRom ‘oyster’ > kio “bir yumuşakça”, *tolu > kolu “üç”, *tuli > kuli “sağır”, *tuna > kuna “tatlı su yılanbalığı”, *qate > ake “karaciğer”, *pitu > hiku “yedi”, *mate > make “ölmek, ölü”, *qoti > oki “bitmek”, *qutan > uka “iç, ülke içi”, *kutu > ‘uku “bit” örneklerini; Samoa dilinden de *tiRom ‘oyster’ > kio “yumuşakça”, *tolu > kolu “üç”, *tuna > kuNa “tatlı su yılan balığı”, *qatop > ako “saz, kamış”, *kita ‘see’ > ‘ike “içgörü”, *matakut > maka ‘u “korkmuş” örneklerini vermektedir.

II. k>t ve g>d Değişimi

Makalenin ikinci bölümünde Urum Türkleri kısaca tanıtılmış ve Urum Türkçesindeki k>t, g>d ses değişimi örnekleriyle incelenmiştir. Bu değişime örnek teşkil edebilecek Kuzeydoğu Anadolu ağızlarından da kelimeler verilerek yapılan çalışmalar aktarılmıştır. Ayrıca, dünya genelinde çocuk dilinde artikülasyon bozukluğu olarak nitelendirilen ve ilk beş yaşa kadar, kelime bünyesindeki /k/ sesini /t/, /g/ sesini ise /d/ yapma temayülünden bahsedilmiştir.

II.1. Urumlar

Urumlar, büyük çoğunluğu Ukrayna, Kazakistan ve Gürcistan’da yaşamakta olan Hristiyanlığın Ortodoks mezhebine bağlı ve dilleri Kıpçakça-Oğuzca özelliği gösteren bir Türk halkıdır. Ukrayna’nın Azak Denizi kıyılarında bulunan Donetsk şehri ve çevresi başta olmak üzere Kazakistan’ın Kentav şehrinde, Gürcistan’da, kuzey Kafkasya’nın Pyatigorski ve Mozdok şehirlerinde yaşayan Urumlar ile ilgili kaynaklarda 1780’li yıllara kadar haklarında pek bir bilgiye rastlanmamaktadır. Urumlar’ın tarihi seyir içerisindeki yerini bahsi geçen yıldan itibaren görmekteyiz. Anzerlioğlu’nun yapmış olduğu çalışmada, 1780 yılını Urumların hafızalarında kendileri ile ilgili ilk tarih ve Kırım’ı ilk yerleşim yeri olarak ifade ederek, bu tarihten ve yerleşim yerinden öncesine ait herhangi bir yazılı veya sözlü bilgiye rastlanmadığı aktarılmaktadır.²⁹

27 “...The writer Robert Louis Stevenson (1891:12), who was familiar with both Hawaiian and Samoan, went so far as to call t/k interchange ‘the disease of the Polynesian languages,’ reflecting the common view of Europeans that there is something unexpected or even abnormal about such a change.”(Robert Blust, *t to k: An Austronesian Sound Change Revisited (Oceanic Linguistics, 43(2), 2004) 365–410.)

28 Robert Blust, *t to k: An Austronesian Sound Change Revisited (Oceanic Linguistics, 43(2), 2004) 365–410.

29 Alina Poplavska, *Urum Türkçesinde Fiil Çekimleri* (yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2019), 1.; Yonca Anzerlioğlu, *Kırım’ın Hristiyan Türkleri: Urumlar. Milli Folklor*. Yıl 21, Sayı 84, (2009). 108.

Rus kaynaklarında ‘Greko-Elen’ ve ‘Greko-Tatar’ olarak adlandırılan Urum ve Rumeyleler olmak üzere iki farklı grup vardır. Bunlardan Rumeyleler Helen/Roma soylu, Urumlar ise Türk kökenlidir.³⁰ Urumların bugünkü yaşamış oldukları bölgelere gelmeleri iki şekilde vuku bulmuştur. Ukrayna’ya özellikle Donetsk taraflarına gelenler Kırım’dan (1779-1780) göç etmişlerdir. Gürcistan’a gelen Urumlar ise çoğunlukla Kuzey Doğu Anadolu’dan Giresun, Trabzon, Erzurum, Kars (1821-1825) gibi şehirlerden bir kısmı da İran’dan gelmedir. Kazakistan Kentav bölgesine gelen Urumlar ise Kuzey Batı Anadolu’dan Gürcistan’a göçen ve Stalin zamanında sürülen Urumlardır.³¹ Ertuğrul’un yapmış olduğu derleme çalışmalarında, Urumlarla yapılan görüşmede 1821-1825 yılları arasında, Anadolu’nun Trabzon, Giresun, Erzurum ve Kars vilayetlerinden önce Gürcistan’ın Tselka bölgesine göç eden sonra da 1981-1986 yıllarında Kırım, Donetsk ve Dniyepropetrovsk’a yerleşen 2-3 bin kadar Urum’un varlığından bahsedilmiştir. Anadolu çıkışlı Urumların diyalektlerinde Kars-Erzurum diyalekti özelliklerinin görülmesi bu olaya bağlanmaktadır.³²

Urumların kökenleri konusunda farklı görüşler olsa da iki yorum üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bunlardan ilki, XI. asrın ortalarında Hristiyanlığı kabul eden ve Grekçe isimler alan Kıpçaklar olduğu görüşüdür.³³ Diğer görüş ise, Anadolu Selçuklu Devleti, Alaaddin Keykubat döneminde Kırım’ın Anadolu’ya bağlanması ve İzzettin Keykavus’un taht kavgasında başarısız olduktan sonra Kırım’a yerleşmesi sonucu dört oğlundan ikisinin Hristiyan olup Bizans’ın himayesine girmiş oldukları hadisedir. Onların soyundan gelenler de günümüz Urum grubunu oluşturmuştur.³⁴

Urum Türkçesi ile yazılan ilk belgeler XVIII.-XIX. yüzyıllara ait olup bu konuda yapılan ilk çalışmalar Otto Blau, Vasili Grigoroviç, S. N. Muratov, Ethem Tenişev ve Aleksandr Garkavets’e aittir.³⁵ Kıpçak-Oğuz dil özellikleri gösteren Urumca’nın ağızlarını Garkavets “Oğuz unsurları az olan *Balşoy Yanisol, Beşev, Manguş*; Oğuz unsurları az belirgin olan *Kermençik, Bagatur, Ulaklı*; Oğuz unsurları belirgin olan *Karan, Laspi, Kamar, İgnatyevka*; Oğuz unsurları Kıpçak unsurlarıyla karışık olan *Mariupol, Stariy Kırım* olmak üzere dört gruba ayırmıştır.³⁶

30 Hülya Kasapoğlu Çengel, *Ukrayna’daki Urum Türkleri ve Folkloru. Milli Folklor*. Yıl 16, Sayı 61, (2004) 58-67.; Erdoğan Altınkaynak, *Ortodoks Türkler Urumlar*, (Ankara: ÜBL yayımları, 2005), 12.; Aleksandr Garkavets, *O proisxoğenii i klassifikatsii urumskix govorov Severnogo Priazov’ya. Sovyetskaya Tyurkologiya*. (1981). Sayı 2, 44.

31 Osman Uyanık, *Urum Türkçesi (İnceleme-Metin-Dizin)*, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2012), 19.

32 Mevlüt Kürşad Ertuğrul, *Urum Türkçesi Şekil Bilgisi* (yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara, 2010), 3.

33 Altınkaynak, *Ortodoks Türkler Urumlar*, 15.

34 Altınkaynak, *Ortodoks Türkler Urumlar*, 15.; Uyanık, *Urum Türkçesi (İnceleme-Metin-Dizin)*, 17.

35 Kasapoğlu Çengel, *Ukrayna’daki Urum Türkleri ve Folkloru*, 60.

36 Altınkaynak, *Ortodoks Türkler Urumlar*, 26.; Garkavets, *O proisxoğenii i klassifikatsii urumskix govorov Severnogo Priazov’ya. Sovyetskaya Tyurkologiya*., 7.

II.II. Urum Türkçesinde g>d ve k~g>t Değişimi

Urum Türkçesi'nde görülen g>d, k~g>t değişimi /i/ ve /e/ ön vokallerinden önce meydana gelmektedir. Urum alfabesinde D-d/D'-d' (Д-д/ Д'-д ') hem de T-t/T'-t' (Т-т/ Т'-т ') harfleri bulunmaktadır. Kesme işareti ile belirtilen harfler k>t, g>d değişimi sonucu olan sesleri belirtmek için kullanılır. Örneğin, Türkiye Türkçesi 'yenge' kelimesi için Urum Türkçesinde hem Йенде hem de Йенд'е yazılışına; Türkiye Türkçesinde 'kimse' kelimesi için de hem Тимсе hem de Т'имсе yazılışına rastlayabiliriz. Çengel makalesinde bu D'-d' ve T'-t' ile belirtilen seslerin Erzurum ağızlarındaki seslere benzediğini ifâde etmektedir. D'- d'ile gösterilen sesin d~c arası bir ses özelliğine sahip olduğunu, T'-t' ile gösterilen sesin de t~ç arası bir ses olduğunu açıklamaktadır.³⁷

g>d değişimi ile ilgili örnekler:³⁸

Urum Türkçesi	Türkiye Türkçesi
deç-	geç-
del' - , del-, dél-	gel-
dendi	kendi
derçek	gerçek
deri	geri
dereg, derek	gerek
dez-	gez-
dibik	gibi
dir-	gir-
diy-	giy-
énd' er	eğer
érten	erken
ést'i	eski
éki	iki
vazdeç-	vazgeç-
yend'e, yende	yenge

k~g>t değişimi ile ilgili örnekler:

Urum Türkçesi	Türkiye Türkçesi
t'eç-	geç-
t'eçe	gece
t'eçin-	geçin-
t'eçiniş	geçim
t'eçme-	geçme-
t'egén-	giyin-

37 Kasapoğlu Çengel, *Ukrayna'daki Urum Türkleri ve Folkloru*, 61.

38 g>d değişimi ve k~g>t değişimi ile ilgili örnekler Osman Uyanık'ın Urum Türkçesi (İnceleme-Metin-Dizin) adlı eserinden alınmıştır.

t'el'-	gel-
t'elin, yelin	gelin
t'enar	kenar
t'ene, yene	gene, yine
t'erat	kır at
t'erek	gerek
t'es	kes-
t'et, tit-	git-
t'etir-	getir-
t'im, tim	kim
t'imse, timse	kimse
t'ir-	gir-
t'isle, tisé	kilise
t'it-, tit-	git-
t'iy-	giy-
t'ör	kör
t'yat	mektup, kağıt
terpiç	kerpiç
tét'l	dikil-
tetr-	getir-

II. III. Urum Türkçesinde Görülen $g>d$ ve $k\sim g>t$ Değişiminin Kuzeydoğu Anadolu Ağızlarındaki Durumu

Tadeusz Kowalski'nin *Karaimische Texte im Dialekt von Troki* adlı eserinde, Karay Türkçesindeki $t>k$, $d>g$ yönlü değişimin sadece analogi ile açıklanamayacağını, bu değişimin ters yönlüsünün Trabzon, Rize çevresinde yani Karadeniz ve Kuzey Anadolu'da da rastlandığını belirtir.³⁹ Ancak orada, ilgili seslerin kayma yönü Haliç-Lutsk Karaycasının tam tersi yönde olduğunu, yani g' , k' öne kaydırılmış görünürken Haliç-Lutsk Karaycasında d' , t' geriye kaydırıldığını açıklar. M. Räsänen tarafından bu bölgelerden kaydedilen mânilerde çok sık görüldüğünü aktarıp $d'idēn$ “giden”, $d'ül$ “gül”, $d'izli$ “gizli”, $d'ibi$ “gibi”, $ast'er$ “asker”, $it'en$ “iken”, $dit'en$ “diken”, iti “iki” vb. örneklerini vererek ara sıra t' , d' seslerinin k' , g' ile değiştirildiğini belirtir.

Bu fikir ile Çengel'in makalesindeki $/g/$ ve $/k/$ seslerinden gelişen d' ve t' ile belirtilen seslerin Erzurum ağzlarında olduğu gibi Urum Türkçesinde de bulunması ve $/d'/$ sesinin $d\sim c$, $/t'/$ sesinin de $t\sim ç$ arası bir sese denk geldiği düşüncesi birleşerek; bizleri Kuzeydoğu Anadoludaki yaygın ses değişikliği olan $g>c$ ve $k>ç$ değişimine götürür. Gemalmaz'ın makalesindeki “... $g/$

39 Trotzdem möchte ich aber darauf hinweisen, daß sie auch auf türkischem Gebiet nicht ohne Analogie dasteht. Wir finden sie in osmanisch-türkischen Mundarten aus der Gegend von Trapezunt und Rize, an der Küste des Schwarzen Meeres, im nordöstlichen Anatolien. Dort ist jedoch die Richtung der Verschiebung der betreffenden Laute eine umgekehrte als im SW-Karaimischen, und zwar erscheinen dort g' , k' nach vorne verschoben während im SW-Karaimischen d' , t' nach hinten verschoben werden. In den von M. Räsänen aufgezeichneten Mani aus jenen Gegenden finden wir sehr oft: $d'idēn$ (=giden), $d'ül$ (=gül), $d'izli$ (=gizli), $d'ibi$ (=gibi), $ast'er$ (=asker), $it'en$ (=iken), $dit'en$ (=diken), iti (=iki) u. s. w. Sporadisch tritt die Vertauschung von t' , d' mit k' , g' sonst nicht selten auf. (Kowalski, *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, XLVIII)

k>c/ç değişimine çoğunlukla Trabzon ve Rize çevresinden gelerek Narman, Tortum, Ovacık vb. çevresine yerleşen halkın dilinde bu özelliğe rastlanır.” sözleri de bu durumu kanıtlamaktadır.⁴⁰

Bu tür ses değişikliği Trabzon, Rize, Erzurum, Malatya ve Kosova ağızlarında da görülmektedir. Fahrettin Kırzioğlu, bu ünsüz dönüşümü yapanların Kanuni Sultan Süleyman tarafından 1553’te Tebriz’den getirilen Akkoyunlu Türkmenleri olduğunu savunmaktadır.⁴¹ 1501-1502’de Tebriz’den Yavuz Sultan Selim’e sığınıp Trabzon-Rize arasında yerleştirilen Akkoyunlular gibi halen Tebrizde bulunan Türkmenlerin de ağızlarında bu değişime yer verdikleri ileri sürülür.⁴² Rumeli Türklerinin özellikle de Kosova ağzında rastlanması da Rumeli’nin Türkleşmesi amacıyla o bölgelere yerleştirilen Kuzeydoğu Anadolu’da yaşayan Türk halkının etkisiyle olduğu düşünülebilir.⁴³ Bu durumla ilgili; Erzurum, Rize, Trabzon, Malatya ve Kosova ağızlarından şu örnekler gösterilebilir:

Erzurum: gecenin>cecenin, geldik> celdüğ, devletinkisi>devletinçese, sahipsiz ki>sahapsız çu, göstermedi>cöşdermedi⁴⁴

Rize: gece> cece, gidelim>cidalum, kim>çim, gümüş>cümiş⁴⁵

Trabzon: gece> cece, gitmiş>citmiş, kendisine>çendisine, eski>eşi⁴⁶

Malatya: gelin>celin, gibi>cibi, kendi>çendi, herkes>herçes⁴⁷

Kosova: gebe>cebe, gönül>cünül, keçi>çeçi, iki>içi⁴⁸

II.IV. Çocuk Dilindeki Durumu

Çocuk dilinde ilk beş yaşa kadar, kelime bünyesindeki /k/ sesini /t/, /g/ sesini /d/ yapma temayülü bulunmaktadır. Bu yaş grubundaki çocukların kedi, kapı, gel, git vb. kelimeleri ‘tedi, tapı, del, dit’ olarak seslendirmeleri sıkça rastlanabilecek bir durumdur. Bu tür seslendirmeler literatürde *artikülasyon bozukluğu* olarak tanımlanmaktadır.⁴⁹

Bu durum yalnızca Türkçede veya Türk dillerinde değil tüm dünya dilinde ortak bir özelliktir. Almanda *Katze* “kedi” yerine *Tatze* demek veya İngilizcede *game* “oyun” yerine *dame* demek gibi. Çocuk gelişim sayfalarında, bu konu hakkında oldukça araştırma makalesi bulunmaktadır. Bir Alman çocuk gelişim sayfasında “*Çocuğunuz 5 yaşından küçük ise, /k/ yerine /t/ kullanması normaldir (Katze yerine Tatze) /k/ ve /g/ boğazın arkasında/gırtlakta*

40 Efrasiyap, Gemalmaz, Erzurum İli Ağızları (İnceleme, Metinler, Sözlük ve Dizinler) I. Cilt, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi, 1978), 191.

41 M. Fahrettin Kırzioğlu, “Lehce-i Erzurum” Yazmasındaki Halk Sözleri, (Ankara: Belleten, 1962).

42 Gemalmaz, Erzurum İli Ağızları (İnceleme, Metinler, Sözlük ve Dizinler) I. Cilt, 191.

43 Cahit Başdaş, Anadolu ve Kosova Türk Ağızlarında g>c, k>ç Değişimleri, (Ankara: TDAY-Belleten, 1999), 2.

44 Gemalmaz, Erzurum İli Ağızları (İnceleme, Metinler, Sözlük ve Dizinler) I. Cilt, 191.

45 Başdaş, Anadolu ve Kosova Türk Ağızlarında g>c, k>ç Değişimleri, 4.

46 Başdaş, Anadolu ve Kosova Türk Ağızlarında g>c, k>ç Değişimleri, 5.

47 Başdaş, Anadolu ve Kosova Türk Ağızlarında g>c, k>ç Değişimleri, 5.

48 Başdaş, Anadolu ve Kosova Türk Ağızlarında g>c, k>ç Değişimleri, 6.

49 Simeyra Öztürk, Çocuklarda Artikülasyon Bozukluğu, <https://www.doktoramcam.com/cocuklarda-artikulasyon-bozuklugu/> erişim 17.04.2023.

*meydana geldiğinden tellaffuzu zordur*⁵⁰ cümlelerine rastlanırken, başka bir uzman sayfasında ‘*çocuğunuz beş yaşını geçmemiş ise endişelenecek bir durum yok*’⁵¹ ifadeleri geçmektedir. Bu artikülasyon problemi için tüm uzmanların beş yaşa kadar sınır koymaları da ortak bir görüştür.

Sonuç

Karay Türkçesinin Haliç-Lutsk ağzında meydana gelen t>k ve d>g değişimini ve Urum Türkçesindeki bunun zıt yönlü gelişimini gösteren k>t ve g>d değişimini temel alan bu çalışmada şu sonuçlara ulaşılabılır:

1. Karay Türkçesi eserleri incelendiğinde Eski Türkçe /t/ sesinin /k/, /d/ sesinin /g/ olduğu 54 kelime örneğine rastlanmaktadır. 34 kelimedede önünde /i/ sesi bulunan /t/’lerin /k/ olduğu görülmektedir: *bikin ~ bitin* “bütün”, *divil ~ kivil ~ tivil* “değil”, *kilsiz ~ tilsiz* “dilsiz”, *kiri ~ tiri* “diri”, *kile-* “dile-” vb. Önünde /i/ sesi bulunan 4 adet kelimedede de /d/’lerin /g/ olduğu görülmektedir: *bildi ~ bilgi* “bildi”, *divil ~ givil* “değil”, *kingiz ~ kündüz* “gündüz”, *yedi ~ yegi* “yedi”.

2. Birinci maddedeki özellik dikkate alındığında bunu -ti->-ki- ve -di->-gi- değişimi olarak kurallaştırmak mümkündür.

3. Eski Türkçede kelime başı /t/ sesi ile olan tile- (dile-) fiili ve ondan türeyen kelimeler her üç ağzıda da /k/ li olarak karşımıza çıkmaktadır. Kırım ağzında, Oğuzcanın da etkisiyle kelime başı /d/ li örneğe de rastlanmaktadır. ‘Dile-, dilen-, dilek, dilenci ve dileyen’ kelimelerinin arasında bulunduğu bu kelimelerin sayısı da beştir: *kile-* (H), *kle- ~ klä-* (T), *kile- ~ kila-* (K) “dile-”, *klek* (H), *kläk* (T), *kilek ~ klak* (K) “dilek”, *klen-* (H), *klän-* (T), *kilen-* (K) “dilen-”, *klentsi* (H), *klençi* (T), *dilenci ~ kilençi* (H) “dilenci”, *klevtsi* (H), *kilavçi ~ kilevçi* (K) “istekli”

4. Eski Türkçede kelime başı /k/ ile olan on adet sözcüğün /t/’li varyantlarına da rastlanmaktadır: *kigirt ~ tigirt* “kükürt”, *kil ~ til* “kül”, *kilte ~ tilte* “demet”, *kiptsek ~ tiptsek* “tekerlek; savaş arabası”, *kisne- ~ tisne-* “kişnemek”, *kistun- ~ tistun-* “inlemek”, *kiv- ~ tiv-* “yanmak”, *kiyiz ~ tiyiz* “keçe”, *kiz ~ tiz* “güz”, *kizdegi ~ tizdegi* “güz”

5. Bir örnekte art damak vokal komşuluğunda /t/ ~ /k/ olayına rastlanmaktadır: *kır- ~ tır-* (H), *kır-* (T), *qır-* (K) “kırmak”

6. Urum Türkçesinde 16 kelimedede /g/>/d/ değişimine rastlanmaktadır: *deç-* “geç-”, *derçek* “gerçek”, *dibik* “gibi”, *dir-* “gir-”, *diy-* “giy-”. 26 kelimedede ise /k/~/g/>/t/ değişimi görülmektedir: *t’it- ~ tit-* “git-”, *t’im ~ tim* “kim”, *t’erek* “gerek”, *t’eçiniş* “geçim”, *t’eçe* “gece” vb. Bu kelimelerin ortak yanı da önlerinde /e/ veya /i/ gibi ön vokallerin bulunmasıdır.

50 “...Auch die Verwendung eines “T” anstelle eines “K” (“Tatze” statt “Katze”) ist normal, wenn Ihr Kind noch unter fünf Jahren ist. “K” und “G” sind auch deshalb schwer auszusprechen, weil sie im hinteren Rachenraum gebildet werden ...” veya, ‘kaufen’ (satın almak) yerine ‘taufen’, ‘gehen’ (gitmek) yerine ‘dehen’ demek gibi. (“Meilensteine der Entwicklung: Sprechen lernen”, erişim 23 Kasım 2022, <https://www.babycenter.de/a27856/meilensteine-der-entwicklung-sprechen-lernen#ixzz4FbmbSgzv>)

51 Producing a “t” instead of a “k” is a common substitution and is nothing to be worried about unless your child is still doing it past the age of 5. (“Should I worry that my 2-year-old mispronounces many words?” erişim 28 Kasım 2022, http://www.babycenter.com/404_should-i-worry-that-my-2-year-old-mispronounces-many-words_69451.bc)

7. Çocuk dilinde ilk beş yaşa kadar, kelime bünyesindeki /k/ sesini /t/, /g/ sesini /d/ yapma temayülü literatürde *artikülasyon bozukluğu* olarak ifâde edilmektedir. Bu yaş grubundaki çocukların Türkçede kedi, kapı, gel, git vb. kelimelerini ‘tedi, tapı, del, dit’ olarak seslendirmeleri, Almancada *katze* (katsı) “kedi” yerine *tatze* (tatsı) demeleri, İngilizcede *game* (geym) “oyun” kelimesini *dame* (deym) olarak çıkarmaları bu duruma örnektir.

8. Seslerin özellikleri incelendiğinde /d/ ve /g/ sesi ile /t/ ve /k/ seslerinin çıkış noktaları ile ilgili önemli bir ayrıntı dikkat çekmektedir. /t/ sesini telaffuz ederken dilin ucunu geriye ittiğimizde /k/ sesi oluşmaktadır. Aynı durum /g/ sesini çıkarırken de meydana gelmektedir. Öncelikle /d/ sesini telaffuz ediyormuş gibi dilimizin ucunu geriye doğru ittiğimizde /g/ sesi oluşmaktadır. Bu durum da bizlere bu seslerin birbirleriyle olan bağına açıkça göstermektedir. Özellikle, ön damak seslerin komşuluğunda meydana gelen bu olayı /i/ sesinin çıkış noktasına bağlamalıyız. Ön ve kapalı bir ses olan /i/, komşuluğunda bulunan dış seslerini etkilemektedir. Dış sesleri olan /t/ ve /d/ sesleri de bu ön ve kapalı sesin komşuluğunda damaksı bir özellik kazanmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- Altınkaynak, Erdoğan. Ortodoks Türkler Urumlar, Ankara: ÜBL yayınları, 2005.
- Anzerlioğlu, Yonca. Kırım’ın Hıristiyan Türkleri: Urumlar. *Millî Folklor*. Yıl 21, Sayı 84, 2009: 107-113.
- Baskakov, N. A., Türk Dillerinde Ön Vakallerin Düzleşmesi ve Karaimcenin Halicz-Luck Lehçesinde ö>e ve ü>i Değişmeleri, (Ankara: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 11, 1964: 33-37.
- Baskakowa, N. A. , Szapszala, S. M. ve Zajaczkowskiewa, A. *Karaimsko-Russko-Polskiy Slovar*. Moskova, 1974.
- Başdaş, Cahit. Anadolu ve Kosova Türk Ağzlarında g>c, k>ç Değişmeleri, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 1999.
- Blust Robert, *t to k: An Austronesian Sound Change Revisited (*Oceanic Linguistics*, 43(2), 2004: 365–410.
- Dubinski, Aleksander. *Caraimica*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie “Dialog”. 1994.
- Ertuğrul, Mevlüt Kürşad. Urum Türkçesi Şekil Bilgisi (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara. 2010.
- Garkavets, Aleksandr (1981). O proisxojdennii i klassifikatsii urumskix govorov Severnogo Priazov’ya. *Sovetskaya Tyurkologiya*. Sayı 2, 1981: 46-58.
- Gemalmaz, Efrasiyap. Erzurum İli Ağzları (İnceleme, Metinler, Sözlük ve Dizinler) I. Cilt, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi, 1978.

- Gülseren, Cemil. Malatya İli Ağızları (İnceleme, Metin, Sözlük), İnönü Üniversitesi, Malatya, 1997.
- Gülsevin, Selma. Karay Türklerinin Dili, Ankara: TDK Yayınları, 2016.
- Hafız, N. Kosova Türk Ağızlarında k>ç ve g>c Ünsüzleri, Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, C.I, 1985.
- Kasapoğlu, Çengel Hülya. Ukrayna'daki Urum Türkleri Ve Folkloru. *Millî Folklor*. Yıl 16, Sayı 61, 2004: 58-67.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin. "Lehce-i Erzurum" Yazmasındaki Halk Sözlere, Belleten, Ankara, 1962.
- Kızılöz, Cihangir. *Türk Dilinde T- ~ K- Denkliği*, Mavi Atlas, 6(2)/2018: 262-281.
- Kocaoğlu, Timur. *Karay The Trakai Dialect*. München: Lincom Europa. 2006.
- Koçak, Murat. *Karay Türkçesi Ağızları Karşılaştırmalı Söz Varlığı (Haliç-Lutsk, Kırım, Trakay)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi yay. 2021.
- Kowalski, Tadeusz. Karaimische Texte im Dialekt von Troki, Krakow: Nakladem Polskiej Akademji Umiejetnosci. 1929.
- Kuzgun, Şaban. *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara: Se-Da yay. 1985.
- Öztürk, Sümeyra. *Çocuklarda Artikülasyon Bozukluğu*, <https://www.doktoramcam.com/cocuklarda-artikulasyon-bozuklugu/> Erişim 17.04.2023.
- Poplavska, Alina. *Urum Türkçesinde Fiil Çekimleri (yayımlanmamış yüksek lisans tezi)*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.2019.
- Starostin, S. A., Dybo A. V., Mudrak O. A., *An Etymological Dictionary of Altaic Languages* Leiden, 2003.
- Taşgılı, Ahmet. *Hazarlar*, TDV İslâm Ansiklopedisi, 17: 116-120. 1998.
- Uyanık, Osman. Urum Türkçesi (İnceleme-Metin-Dizin), Konya: Çizgi Kitabevi, 2012.
- Özü-Türk belgeseli, "Karaylar", Erişim 15 Ocak 2022. <http://www.ozu-turk.com>.
- Zajaczkowski, A., Karaims in Poland, Varşova: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961.
- "Austronesian Languages", Erişim 15 Ocak 2022. https://en.wikipedia.org/wiki/Austronesian_language
- ("Meinlensteine der Entwicklung: Sprechen lernen", Erişim 23 Kasım 2022, <https://www.babycenter.de/a27856/meilensteine-der-entwicklung-sprechen-lernen#ixzz4FbmbSgzv>)
- "Should I worry that my 2-year-old mispronounces many words?" Erişim 28 Kasım 2022, http://www.babycenter.com/404_should-i-worry-that-my-2-year-old-mispronounces-many-words_69451.bc

Söz Varlığı Bağlamında Başkurt Gelin Türküleri: Sēñlevler

Bashkir Bride Ballads in The Context of Vocabulary: *Senglevs*

Murat ÖZŞAHİN¹

ÖZ

Düğün, çeşitli kültürlerde doğum ve ölüm gibi hem bir başlangıç hem de bir bitişdir. Yaşamın bir aşaması olan bu tören her kültürde kendine özgü uygulamalar ve sözlü ürünler meydana getirmiştir. Başkurt Türklerinde de düğünlerde söylenen ayrılık hüznünü anlatan sēñlev adlı türküler vardır. Bu türküler, Başkurt Devlet Üniversitesi arşivlerinde muhafaza edilen ve Başkurdistan'ın dört bölgesinden 1957-1969 yılları arasında derlenmiştir. Bu bölgeler; Böryen, Heybulla, Kügersin-Yensura-Baymak ve Salavat bölgeleridir. Toplam 18 gelin türküsünün dokuzu Salavat bölgesinden derlenmiştir. Bu türküler, gelinin ayrılık acısını, ailesine, çocukluğuna özlemini ve babasına şikâyetini anlattıkları sözlü ürünlerdir. Bu çalışmada ise Başkurt gelin türkülerinin özellikleri açıklanmıştır ve sēñlev sözünün kökeni hakkında değerlendirmelere yer verilmiştir. Ancak temelde bu türkülerin söz varlığı tematik açıdan incelenmiştir. Bunun için 15 tema belirlenmiştir. Bunlar; coğrafya/zaman, aile, renk, hayvan, yiyecek, vücut, sayı, eşya, giyim, soyut/kavram, özel ad, bitki, din, toplum, maden, ev temalarıdır. Çalışmada bu temalar ve bu temalar altında tespit edilen kimi sözler üzerine değerlendirmeler sunulmuştur. Kadınlar tarafından yaratılan ve icra edilen gelin türkülerini, söz varlığı açısından Başkurt kadınlarının dünyasını yansıtmaktadır. Coğrafya, aile ve hayvan temaları, en yoğun temalardır. Maden, yiyecek ve din temaları da en az kullanılan temalardır. Yaklaşık 286 kavram ile oluşturulan gelin türkülerini, diyalektolojik sözlüklerde ve monografilerde olmayan sözler ve biçimler içerir. Ayrıca karşılaştırmak üzere çalışma sonunda gelin türkülerinin transkripsiyonu ve Türkiye Türkçesi aktarmaları numaralandırılarak eklenmiştir.

Anahtar kelimeler: Başkurt Halk Edebiyatı, Gelin Türküleri, Ağıt, Söz Varlığı, Tema

ABSTRACT

Weddings in various cultures mark both a beginning and an end, similar to birth and death. This ceremony is a stage of life and has created unique practices and oral literary texts in every culture. Bashkirs also have bridal ballads called senglevs, that tell about the bride's sadness at being separated from her family and are sung on the wedding day. These folk songs have been preserved in the archive of Bashkir State University and were compiled from four regions of Bashkortostan (Burzyanzky, Khaybullinsky, Kugarchinsky-Zianchurinsky-Baymaksy, and Salavatsky) between 1957-1969. Nine of the 18 bridal ballads had been compiled from the Salavatsky district. These bridal ballads have talk about the bride's pain at leaving her family, longing for her childhood, and

*Sorumlu yazar/Corresponding author:

Murat Özşahin (Doç. Dr),
Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Bölümü, Afyonkarahisar, Türkiye
E-posta: mozsahin35@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-2135-0985

Başvuru/Submitted: 28.01.2023

Revizyon talebi/Revision requested:
19.05.2023

Son revizyon/Last revision received:
02.06.2023

Kabul/Accepted: 22.06.2023

Atf/Citation: Özşahin, Murat. "Söz Varlığı Bağlamında Başkurt Gelin Türküleri: Sēñlevler." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 33, 1 (2023): 259-296.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1243930>

complaining to her father. This study explains the features of the Bashkir bridal ballads and shares etymological opinions regarding the word *senglev*. Basically, the article thematically studies the vocabulary of the bridal song lyrics and identified 15 themes: topography/geography/time, family, colors, animals, food, body, numbers, goods, clothes, abstract/concept, onomastics, plants, religion, society, metals/minerals, and home. The study also presents opinions, comments, and analyses regarding the words from these themes. The bride ballads are created and performed by women and reflect the world of Bashkir women in terms of vocabulary. The themes of geography/time, family, and animals occur more frequently than other themes, with the themes of minerals, foods, and religions occurring the least. The Bashkir bridal ballads consist of about 286 words, including some words and morphemes that are not found in dialectical dictionaries or monographies. Transcriptions and Turkish translations of the bridal texts are added at the end of the study.

Keywords: Bashkir Folklore, Bridal Ballads, Epicedium, Vocabulary, Theme

EXTENDED ABSTRACT

Birth and death possess a metaphor based on beliefs. Birth is a beginning, and while birth is clearly a beginning, death seems like a finish, but based on one's beliefs, can also be seen as the first step toward a new beginning. Death in particular gains meaning in line with the wishes of society and individuals. Birth and death are bookends to the continuity of existence, one finishing the previous existence and the other beginning a new existence. This existence is the will of divine power, which various cultures accept as existing beyond human will. Weddings also mark the mid-beginning or mid-finish (i.e., end of childhood) that occurs with human will within the phenomenon of existence. This new step for a human who moves to a new stage with a wedding, similar to birth and death, is accepted as holy and involves distinctive ritual practices societies have composed. These practices are composed of dances, rituals, and folklore and also have resemblances to birth and death. Of course, wedding ritual practices and folklore can be seen in all societies.

Turkish wedding ritual practices also have characteristics in terms of implementation, format, and materials that have created a wedding folklore. The content of the folklore text determines the vocabulary and can be stereotyped over time. Thus, standard metaphors occur in folklore text where a vocabulary is created specific only to that genre. The elements in the vocabulary have metaphors that strengthen the expression of the genre so that one can talk about genre-specific vocabulary. Determining this genre-specific vocabulary is not done using folklore methods; it can only be done using linguistic methods.

Bashkir bridal ballads are known as *senglev*, and are created and performed by women. Therefore, the vocabulary of this genre involves words preferred by women. Moreover, the genre's vocabulary is valuable in the context of gender. Bashkir bridal ballads have started to forget the effects of urbanization, with current folklore studies showing how the performances of various folk groups and of some Bashkir artists have resurrected the bridal ballads. Currently, the bridal ballads are used in bridal ceremonies in southeastern districts such as Uchalinsky, Abzelilovsky, and Beloretsky and northeastern districts such as Belokataysky, Mechetlinsky, Salavatsky, Duvansky, and Kiginsky.

The word *senglev* is not used in other Turkic languages. Therefore, the word belongs to the Bashkir language. *Senglev* may originate from the word *cheng* [instrument] or may be an

onomatope. While opinions are not explicit, the word *senglev* appears to be related to the verb *chenggeldü*, which originates in Mongolian and its derivative cultures.

Generally, *senglev* is described as an elegiac or bridal elegy but differs from elegies in terms of content. Bashkir *senglev* [bridal ballads] contain complaints and insults, as well as phrases expressing the sadness of leaving, which are all different from standard elegies. These insults are said to the bridegroom.

This article studies 18 Bashkir bridal ballads that were compiled between 1957-1969 from four districts in Bashkortostan. These districts are Buryansky, Khaybullinsky, Kugerchinsky-Zianchurinsky-Baymaksy, and Salavatsky. The east and south dialects of the Bashkir language are found in the four districts. The Salavat district shows the features of the eastern and northwestern dialects. The 18 Bashkir bridal ballads consist of a total of 286 words. Some of the words are repeated in the districts. Moreover, the words can be classified under 15 thematic fields: topography/geography/time, family, colors, animals, food, body, numbers, goods, clothes, abstract/concept, onomastics, plants, religion, society, metals/minerals, and home.

Thematic classification is generally examined in terms of lexical meaning, and this study makes a thematic classification over the texts of bridal ballads. According to the classification, most concepts are seen to occur under the theme of topography/geography/time. Geographical and topographical concepts occur more than temporal concepts under this theme. Because exogamy marriage is common among Bashkirs, many concepts are used to describe the bride going to new hometown and leaving her hometown. In terms of word frequency, the geography theme is followed respectively by the themes of family, animals, and body. No data were found regarding the themes of plants, religion, society, metal/minerals, and home in the bridal ballads from the Buryansky and Khaybullinsky districts.

In terms of dialect, the bridal texts are seen to occur as different phonetical variants of certain words. Some of the different phonetical variants occur for words, such as *agas* [brother], *tomırta* [egg], *ğıymay* [bridesman], *beynekey* [mother], and *eynekey* [mother] are not seen in any dialectical dictionaries.

Giriş

İnanç temelli gelişen bütün sosyal algılarda insan ve dünya ilişkisi, doğum ve ölüm olgularına bağlı olarak bir metafor taşırlar. Doğum, açık bir başlangıçtır. Ölüm ise, bitiş gibi görünse de inanç esasında yeni bir başlangıcın ilk adımıdır ve toplumun ya da bireylerin istekleri doğrultusunda anlamlı kılınmaya çalışılır. Bir önceki varoluşun bitişi ve yeni varoluşun başlangıcı olan doğum ve ölüm, süregelen bir varoluş olarak algılanır ve bu varoluş, kültürlerde insan iradesi dışında gerçekleşen ilahi bir gücün tasarrufu olarak kabul edilir. Varoluş olgusu altında insan iradesi ile gerçekleşen ara başlangıç (ya da başka bir açıdan ara evre sayılan çocukluğun bitişi) ise, düğündür. Düğün ile birlikte hayatta yeni bir merhaleye geçen insan için bu yeni adım, doğum ve ölüm gibi kutsal kabul edilmiş ve kendine has ritüeller meydana getirmiştir. Bunlar, doğum ve ölüm ile aynı veya benzer olan uygulamalar, danslar, sözlü ürünler içermektedir. Dolayısıyla tüm toplumlarda düğün ritüellerini ve düğünlere özgü sözlü ürünleri görmek mümkündür.

Türk düğün ritüelleri de uygulandığı, kurgulandığı, materyalleri, sıralandığı açısından kendine özgü niteliğe sahiptir ve özgün sözlü ürünler yaratmıştır. Bu ritüellere ait sözlü ürün türleri, bunların tasnifi, kökenleri ve gelişimi halk bilimi alanının verimli çalışmalarındandır. Türk halk bilimi, özellikle Anadolu'dan başlamak üzere düğün ritüelleri konusunda pek çok veri, tasnif ve yorum sunmuştur. Son yıllarda Çuvaşlardan Yakut ve Tıvalara kadar Türk Dünyası halklarının düğün ritüelleri üzerine çalışmaların da ortaya çıkması, elde edilen bu çıktılarının karşılaştırılmasını sağlayacak düzeydedir. Bu etki, sosyal bilimler ve güzel sanatlar alanlarının ilgisini çekecek pek çok malzeme ve uygulama ile araştırma konusu olmuştur. Bu ritüellerde ortaya çıkan ve yalnızca bu ritüellere özgü icra edilen sözlü ürünler ise, halk bilimi yöntem ve teknikleri ile ele alınmıştır.

Sözlü ürünler, halk bilimi alanının ana malzemesi olurken, dil biliminin ise çok daha geç bir dönemde ilgi alanına girmeye başlar. Kimi araştırmacılar, halk anlatıları üzerine dil biliminin alt alanları içerisinde bu alanın yöntem ve ilkeleri doğrultusunda yapılacak araştırmaların önemine ve eksikliğine dikkat çekerler.¹ Halk anlatılarının dil bilimi açısından incelenmesi konusunda tatmin edici veya bir standart oluşturan yöntem ve teknikler ortaya konulmamıştır. Eksikliğine dikkat çekilen çalışmalar, daha çok sathî yapı (biçim) ve derin yapı (anlam) temelinde tasavvur edilenlerdir.

İnsan ve toplumun yeni bir başlangıç (ya da yukarıda belirtildiği gibi çocukluk yönüyle bitiş) olarak gördüğü düğün törenlerinde söylenen türküler, hem doğum sevincini hem de ölüm (ayrılık) hüznünü taşıyan yegâne eserlerdir. Bu açıdan alışageldiğimiz yalnızca coşku veya üzüntü gibi halk lirizminin tek yönünü yansıtmayıp sevinç ve hüznün iç içe olduğu bir içerik arz ederler. Bu içerik, sözlü ürünün yapısını, varsa ezgisini belirleyici niteliktedir. Hatta söz varlığı da bu içerik ile şekillenmektedir.

1 Bu konu için bk. Musaoğlu M. "Türk Folklorik Metinlerinin Ontolojik-Lengüistik Temelleri" *Dil Dergisi*, 0/118 (2003), 16-25.; Çevirme, H.; Oymak, R., "Halk Anlatılarının Metinselliği", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 2, 3-4 (2009), 74-83.

İçeriğin halk ürününün söz varlığını tayin etmesi ve zamanla bu söz varlığının kalıplaşması mümkündür. Buna göre; sözlü ürünün içerisinde standart metaforların var olmaya başladığı ve sadece o sözlü ürün türüne özgü bir söz varlığı oluşması beklenecektir. Söz varlığındaki öğeler, türün ifadesini destekleyecek metaforlara sahip olacaktır. Böylelikle türe özgü söz varlığından bahsetmek mümkün olur. Ancak bu söz varlığının ortaya konması ise, elbette halk bilimi yöntem ve teknikleri ile değil, dil bilimin yöntem ve teknikleri ile sağlanabilir.

Bu çalışma ile maksadımız ise, Başkurt halkının gelin türküleri üzerinden sahip olduğu söz varlığını ve varsa bunların metaforik kullanımlarını tespit ederek veriler sunmaktır. Bu maksat doğrultusunda Başkurt gelin türkülerini tanıtmak, başka lehçelerde de gördüğümüz gelin türkülerinin Başkurtçadaki genel adı olan *sēñlev* sözünün kaynağını tartışmak ve halk ürünlerinin söz varlığı açısından incelenmesine bir yöntem oluşturmak hedeflenmiştir.

Yaratıcısının kadınlar olduğu ve yine kadınlar tarafından icra edilen bu türün söz varlığının da kadınların tercih ettiği sözlerden oluşması, ayrıca cinsiyet bağlamı söz varlığı açısından bu sözlü türü, değerli kılmaktadır.

***Sēñlev* Sözünün Kökeni**

Türkçe halk bilimi literatüründe gelin ağıdı olarak anılan bu tür, Anadolu halk literatüründe ağıt olarak adlandırılır. Ancak Başkurt *sēñlevleri*, Anadolu gelin ağıtları ile tam olarak aynı değildir. İçerik konusuna bir sonraki bölümde değinileceğinden burada bundan bahsetmeyeceğiz. Fakat Anadolu gelin ağıtlarındaki ağır ayrılık havası ve hüznün, bu ağıtların belirgin niteliğini oluştururken, Başkurt *sēñlevlerinde* gülünç, sitemkâr, öfkeli bazı söylemlerin olması, Başkurt *sēñlevleri* için tam anlamıyla bir ağıt izlenimi uyandırmamaktadır. Bu nedenle üslup özellikleri bakımından *sēñlev* türünü gelin ağıdı olarak değil, daha kapsayıcı bir ifadeyle gelin türküleri biçiminde karşılamanın doğru olacağı kanısındayız. Bu çalışmanın devamında da bu adlandırmayı kullanacağız.

Türkiye’de halk bilimi literatüründe ilk olarak bu söze değinen Abdulkadir İnan’dır. 1950 yılında yayımladığı *Türk Düğünlerinde Exogamie İzleri* adlı eserinde şöyle belirtmektedir: “Baskurt kızları düğünün son gününü, yani kızın güvey köyüne gideceği günü, matem gününe çevirirler. Ölülere ağıt söyler gibi gayet yanık ahenkle kırk-elli kız bir ağızdan türkü söylerler ki buna *sindev* derler”.²

İnan, Ufa bölgesinin Şigay Köyü’nde dünyaya gelmiştir ve bu bölge Başkurtçanın güney diyalekti özelliklerini gösterdiğinden kelimeyi de *sindev* olarak vermiştir.

Baskurtlarda genel itibarıyla *sēñlev* şeklindeki söz, Tatar sözlüğünde *çēñlevdir*. Sözlükte “çınlamak, çınlayıp durmak” anlamlarının yanında “Kazaklarda damat evine uğurlanan kızın

2 Abdulkadir, İnan, “Türk Düğünlerinde Exogamie İzleri”, *Makaleler ve İncelemeler* içinde, I (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998), 343.

dostları ile türkü söyleme geleneği” anlamıyla da verilir.³ İlginçtir ki Tatar sözlüğü, en yakın komşusu olan Başkurtlarda bu kadar yaygın olan bir halk terimini Kazaklara ait göstererek sınırlamıştır. Üstelik Kazaklarda bu sözün varlığına rastlanmamıştır.

R. Ehmetyanov’a göre söz, *çēñ* “düğün sırasında kızın ebeveynlerine söylediği sitemli şarkı” kökünden gelir. Bşk. *sēñ*, Kırg. *çññ* “düğün zamanı söylenen türkü” sözlerinin de aynı kelime olduğunu belirtir. Tatarca ve Başkurtça sözlüklerdeki *señ* (I) “çengi” ile ilgi kurar. Aynı şekilde Türkçedeki Farsça alıntılardan biri olan *çeng* sözüne göndererek bu sözün anlamını da “nişanlı kızı uğurlarken söylenen türkü” olarak kaydeder. Aynı madde altında *çēñlev* ve Bşk. *sēñlev* biçimlerini de “evden çıkacak kızın ana babasına öfkeyle söylediği türkü” anlamıyla *çeng* kökünden türediği bilgisiyle kaydeder.⁴ Ehmetyanov’un belirttiği *çēñlev* biçimi, Tatarcada pek yaygın bir söz değildir. Nitekim Tatar sözlüğünde bir madde başı olarak yer almaz.⁵ Ayrıca Ehmetyanov’un belirttiği gibi sözün uğurlama türküsünden sitemli türküye dönüşerek anlam açısından dallanması, çok açıklanabilir görünmemektedir. Üstelik *çēñlev/sēñlev* sözlerinin kökeni olarak verilen Farsça *çengi*, “arpçı, udî, halk dansçısı, bohemi; maceracı kadın veya erkek”⁶ anlamlı bir sözdür. Bu sözün toy içerisinde neşeli, hareketli anlamlarından uzaklaşıp hüznü, kederli bir ağıt anlamını alması, gelin ve ailesi özelinde bir ayrılık haricinde açıklanamaz. Ehmetyanov, esasen Farsçadaki Türkizm sayılan *çeng* “bir çalgı aleti”⁷ biçiminden türediği bilgisinden hareketle bu yorumu yapmış olmalıdır.

Sēñlev sözü, bazı halk bilimciler tarafından taklidî/yansıma bir kelime olarak kabul edilmekle⁸ birlikte sözün anlamına bakıldığında taklit olduğu kısmen şüphe taşımaktadır. Yansıma kökenli kabul edilmesinin sebebi, *sēñle-* (II) “çın çin etmek, çınlamak”⁹ eyleminden “çınlama” anlamlı *sēñlev* şeklinde isim biçiminin de olmasıdır. Köken bilim araştırmalarında yüksek referans değeri ile Clauson sözlüğü *siñ* (*siñek* sözünde olduğu gibi) yansıma sözünü verir.¹⁰ Bir ihtimal; bu yansımanın da *sēñlev* sözünün kökeni olduğu iddia edilebilir. Ancak, bu yeterli ve anlamlı bir iddia olmaktan şu an için uzak görünmektedir.

Clauson sözlüğünde sözün köken açıklaması için verilebilecek örneklerden biri de *siñil* sözü olabilir. Clauson, sözün Güney Doğu Türk lehçelerinde *siñil*, Kır. *siñdi*, Kzk. *siñli*, Kk., Nog. *siñli/siñil*, Hak. *siñil* şeklinde bu lehçelerde yaşadığını not eder ve “küçük kız kardeş”

3 İ.A. Abdullin, S. B. Vahitova, F. M. Gazizova, L. R. Gaynanova, F. E. Ganiyev, M. G. Möhemmediyev, Ş. S. Hanbikova, R. G. Ehmetyanov, *Tatar Têlênêñ Añlatmalı Süzlêğê III* (Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1981), 423.

4 R. Ehmetyanov, *Tatar Têlênêñ Etimologik Süzlêğê II* (Kazan: Megarif-Vakit, 2015), 432.

5 bk. Abdullin, Vahitova, Gazizova, vd. *Tatar Têlênêñ Añlatmalı Süzlêğê III*.

6 F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary* (Beirut: Typopress, 1998), 401.

7 G. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente Im Neupersischen. III* (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1967), 103-104.

8 G. A. İsegulova, “Obrazovanie imen i glagolov ot podrajatelnih slov v sovremennom başkirkom yazıke” *Sovremennie Problemi Nauki i Obrazovaniya* 1/2 (2015): 2, erişim 12 Ekim 2022, <https://science-education.ru/article/view?id=19881>

9 M. Özşahin, *Başkurt Türkçesi Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2017), 510.

10 G. Clauson, *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish* (Oxford: Clarendon Press, 1972), 832.

anlamıyla hem çağdaş hem de tarihî Türk lehçelerindeki varlığına işaret eder.¹¹ Esasen *sēñlev*lerin istisnasız olarak gelin ağzından terennüm edilmesi, gelinin çektiği üzüntüyü, duyguları ifade etmesi, bu halk türü ile *siñil* “küçük kız kardeş” arasında bir ilgiyi düşündürmektedir. *Siñil* ve *sēñlev* ilgisi, Türk dilinin fonetiği içerisinde de oldukça kolay kurulabilecektir. Ancak, bu yanıltıcı olabilir. Öncelikle Başkurt fonetiğinde söz başı *s-* seslerinin *h-* sesine dönüşmesi beklenir. Bakıldığında bu ses hadisesinin olmadığı görülecektir. Ayrıca bu gelin türküleri, küçük kız kardeş türküleri ise, bu türkülerin söyleyeni, icracısı, gelinin ağabeyi ya da ablası olmalıdır. Fakat bu söz konusu değildir. Ayrıca söz varlığı incelendiğinde yalnızca Salavat bölgesi gelin türkülerinde kavram olarak ağabeyin geçtiği, diğer bölgelerin gelin türkülerinde bu sözün hiç geçmediği görülmektedir. Üstelik abla bilgisine de hiç rastlanmamaktadır. Bu türkülerde söz varlığı açısından aile teması içerisinde sırasıyla baba (53 kez) ve annenin (30 kez) çoğunlukla kullanıldığı görülmüştür. Ağabey (7 kez) ise belirtildiği gibi yalnızca Salavat bölgesinde (bk. S:2, S:4, S:8’ nolu gelin türküleri) ve diğerlerine nazaran çok sınırlı kullanılmıştır. Bu verilere göre, Başkurt gelin türkülerindeki sitem ve öfke en çok gelinin kendi babasına yöneliktir. Anlaşıldığı üzere veriler, *sēñlev* sözünün çok sınırlı kalan ağabey üzerinden adlandırılabilceği düşüncesinin geçerliliğini sorgulamamıza sebep olmaktadır. Bu durum, söz varlığının *sēñlev* sözünün kökenine dair fikir sunması ve yine söz varlığının genel anlamda köken bilim araştırmalarında bir ölçüt olarak değerlendirilebileceğini ortaya koymaktadır.

Başkurtçadaki *sēñle-* (I) “Gelinin baba ocağından çıkarken ailesine acısını anlattığı bir türkü söylemek”¹² eyleminden isim biçimi olarak türeyen bu sözün kökü konusunda çok açık olmamakla birlikte belki bir görüş daha ilave etmek mümkündür.

Her ne kadar metinde ayrılığa dair bir hüznün ifade edilse de düğün gününün hem gelin hem ailesi hem de toplum için mutlu, sevinçli bir gün olarak anlaşıldığına şüphe yoktur. Buna bağlı olarak Moğ. *çengge-* (*sengeh*) “coşmak, sevinçli veya neşeli olmak, eğlenmek veya avunmak, memnun olmak veya sevinmek”¹³ fiili ile bir anlam ilgisi olduğu düşünülebilir. Bu sözün Farsçadaki Türkizmlerden olan *çeng* “bir çalgı aleti” ile ilgisi açıktır. Moğ. *çenggegül-* (*sengüleh*) “neşelendirmek, sevindirmek; mutlu veya sevinçli kılmak, eğlendirmek, memnun etmek”, *çenggel* (*sengel*) “eğlence, zevk, sevinç, keyif, haz, memnuniyet”, *çenggeldü-* (*sengeldeh*) “sevinmek, eğlenmek, zevk almak; neşeli ve keyifli olmak”, *çenggeltey* (*sengeltey*) “neşeli, keyifli, mutlu, sevinçli”¹⁴ gibi türemiş biçimler, *sēñlev* sözü ile kökteş olarak nitelenebilir. Başkurtlarda bu edebî türün gelin kız ağzından topluca söylenmesi, içerisinde barındırdığı hüznün, sitem, yalvarma; annesinden, babasından çocukluğundan ayrılmanın acısı, bu türü kadınların ağlayışı üzerinden standartlaştırmaktadır. Dolayısıyla *sēñlev*, gelin kızın hüznünün standartlaştığı bir türün genel adıdır. Kadınların bu ağlayışı, şikâyetleri, sitemleri ince bir ağlayış olarak tanımlanmış ve *sēñle-* “çın çın etmek, çınlamak” yansıma eyleminden bir tür

11 Clauson, *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*, 839.

12 Özşahin, *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*, 510.

13 F. D. Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük I* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2003), 276.

14 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük I*, 276.

adına dönüşmüş olmalıdır. Fakat sözün kökeninin *çēñ* “çın, çin” ya da *çeng* “çalgi” mi olduğu çok açık değildir. Her iki sözün de aynı kök olduğu kabul edilirse bu *çēñlev* > *sēñlev* gelişimi daha anlamlı olabilir.

Başkurt Gelin Türkülerinin Tür Özellikleri

Anadolu gelin ağıtlarının kendine özgü özellikleri olduğu gibi Başkurt gelin türkülerinin de kendine özgü nitelikleri vardır. Elbette bunlar arasında benzer nitelikler de bulunmaktadır. Örneğin; ‘Anadolu Türklerinin düğün âdetlerinde, eski göçebe hayatı devrine ait exogamic geleneklerinin izlerini çok açık ve kuvvetli bir şekilde görür. Meselâ kızların düğün türküleri “yâd ellerden”, “eloğlundan” şikâyetlerle doludur. H. Zübeyir Koşay’ın *Türkiye Türk Düğünleri Üzerine Mukayeseli Malzeme* (1944) adlı eserinde bu izlere örnekler bulmak mümkündür¹⁵. Aynı şikâyetler, Başkurt gelin türkülerinde de sabittir (bk. K:1, S:1, S:2, S:9 gibi). Hem konumuz olan söz varlığı çalışmasında hem de halk bilimi çalışmalarında karşılaştırmak üzere Başkurt gelin türkülerinin özelliklerini bir başlık altında vermenin uygun olduğu görüşündeyiz.

Sēñlev sözü, elbette cenaze ağıtlarından (Bşk. *hıktav*) farklı olarak Batı ve Rus kaynaklarında “ağıt” veya “düğün ağıdı” anlamı ile karşlanır ve bu açıdan etnografik karakterde bir sözdür. Tatar, Kazak ve Kırgızlarda da gördüğümüz düğünü şenlendirmek amacıyla söylenen *yar-yar* türkülerinden farklı bir karakterdedir.

Bazı kaynaklar, Başkurt halk kültüründeki gelin türküleri (*sēñglev*) ile Yenisey kitabelerinin üslubu arasında bağlantı kurmuşlarsa¹⁶ da bunun geçerliliği tartışmalıdır. XIV. yy. Başkurt edebiyatı eseri olarak belirtilen orijinal nüshanın olmadığı; sadece Rusça çevirileri ile bilinen Huñğı Hartay “Son Sartay” metnindeki aileden ayrılış, hasret gibi duyguların terennüm edildiği cümleler, gelin türkülerindeki üslup ile birleştirilmektedir¹⁷.

İnan gibi düşünen halk bilimciler, bu gelin türkülerinin özellikle İslam öncesi dönemle ilişkisini kurarlar. Öyle ki bu dönemlerdeki varlığının bir izi olarak destanlardaki yansımalarına dikkat çekerler. Özellikle Alpamişa, Kuzıkürpes ve Mayanhılıv gibi halk destanlarında kızın baba ocağından ayrılışı ve başka bir aileye geçişi bir matem havasında terennüm edilir.

‘Baskurt toylarının (düğün, bayramın) ana türü olarak kabul edilen *sēñlev*, anlam olarak “ağıt” içerisinde değerlendirilir. Bir kızın kocasının evine gitmeden önce terennüm ettiği ağıt, Baskurtlar arasında *sēñlev*, Tatarlar arasında *kız yılatuv* “kız ağlatmak”, Kazaklar arasında *sınsıv*, Kırgızlarda *koşoq aytuv* olarak adlandırılır ve bu tür, damat olarak kabul edilen “yabancı”nın dünyasına geçiş fikri ve genetik olarak ağlamanın büyüü ile ilişkilidir. Geçiş anları, “ölüm, doğum ve evlilik özel bir veda ritüeli ile gerçekleştirilmektedir.”¹⁸.

15 İnan, “Türk Düğünlerinde Exogamic İzleri”, 342.

16 L. N. İskakova, *Tyurkskie pis'menniye pamyatniki VII-XI vv. i Başkirkaya Slovesnost' (Voprosi poetiki, traditsii)* (Avtoreferat, Ufa: Başkirkiskiy Gosudarstvennyy Universitet, 2007), 18.

17 bk. F. A. Nadrşina, *Başkirkoskoe narodnoe tvorçestvo t.II predaniye i legendı* (Ufa: Başkirkoskoe Knijnnoe İzdadestvo, 1987).

18 A. M. Hakimyanova, “Slovesno-poetiçeskiy repertuar başkirkoskoy svad'ı: Proşloe i nastoyaşçee” *Oriental Studies*, 13/5 (2020), 1478.

K. Mergen'e göre gelin türkülerinin ilk işlevi, 'terkedilmiş vatanın sahiplerine' veda etmek, eski bilincin, toprağın ve suların efendisi tarafından üretilen ekmek vs. ile kutsanmak ve bazı durumlarda dönüş yapmaktır¹⁹. Tatar²⁰ ve Kazaklardaki karşılıklarına bakınca gelin türkülerinin genel anlamda ağlatmak temelinde gerçekleştirilen bir tür olarak nitelendirildiği anlaşılmaktadır. Elbette Başkurt gelin türkülleri de ağlatmak esaslı bir türdür. Ayrılığın baskın olduğu bu geçiş ritüeli, tıpkı Eski Türklerdeki ağıtçılık, yasçılık gibi kendine has vazifesi olan toplumsal bir sınıf yaratmıştır. *Sēñlevsē* "gelin türkücüsü", *osta sēñlevsē* "usta gelin türkücüsü"²¹ gibi adlandırmaların varlığı, bu gelenekler konusunda uzman bir sınıfın varlığını göstermektedir.

Başkurt gelin türkülleri, 'icra yerleri ve zamanları bakımından 1. ova-kır türkülleri, 2. ev-memleket türkülleri ve vedalaşma türkülleri, 3. yarın gidecek kız için söylenen türküller, 4. gittiği gün söylenen türküller olarak ayrılırlar. Anlam ve duygu özellikleri bakımından ise, 1. Halk tefekkürü içerikli düğün türkülleri. 2. Şikâyet içerikli düğün türkülleri. 3. Hakaret içerikli düğün türkülleri olmak üzere üç grupta değerlendirilirler²².

Başkurt halk bilim araştırmalarının mimarı olarak kabul edilen Muhammetşa Burangolov, Başkurt gelin türkülleri ve bu türün özellikleri konusunda ayrıntılı bir tasnif sunmaktadır:

"Sēñlev, tür açısından lirik türküller ile aynı olsa da kendine has özellikleri ile halk şiirinin ayrı bir türü olarak kabul edilir.

Sēñlev, ağıdın bir türüdür. Ağıt halk dilinde 5-6 çeşit isimle kullanılır:

1. Keyfi kaçıp sesi burnundan çıkararak ve gözyaşı dökmeden ağlamaklı hâle "şifşiv" derler. Bu tür bir ağıt, daha çok çocuklara özgüdür.

2. Sessizce ve gözyaşı dökerek ağlamaya "şemerêlêv" derler.

3. Dövünüp, bağıra bağıra söylenerek ağlamaya "tühêv" derler.

4. Çok zor durumlarda ağlamamaya çalışarak gururu çiğnendiği için dayanamadan sızlanıp ağlamaya "hıktav" derler.

5. Ağlaya ağlaya gözyaşını tüketip ağlama sesini engelleyemeden iç çekmeye "buşigiv" derler.

6. Öfkeli, sinirli bir sesle söylenerek ağlamaya "sēñlev" derler. Fakat halk arasında benimsenen bu geleneğe ve bu temelde ortaya çıkan folklor türüne de aynı adlandırma verilir²³.

Burangolov bu tasnifinin yanında Başkurt gelin türkülerinin Sovyet tahlil geleneğinden kaynaklı bakış açısı ile farklı karakterine özellikle dikkat çeker:

"Kabileler döneminde, kabileyi yetim bırakıp gidişe adanarak kızını ağlatmak mecbur addedilmiş. Feodalizm ve kapitalizm döneminde ise, bu töre daha farklı bir biçim almış ve damada giden kızın ana-babasına ve başka yakınlarına kızgınlığını söylemek gibi bir işleve

19 Hakimyanova, , "Slovesno-poetiçeskiy repertuar başkirkoy svad'bi: Proşloe i nastoyaşee", 1478.

20 bk. Ç. Zariyova Çetin, "Tatar Türklerinin Düğün Geleneği" *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 2/3 (2005): 100-101.

21 R. A. Sultangaræeva, *Jizn 'çeloveka v obryade*, (Ufa: Gilem, 2006), 159.

22 A. Söleymanov, R. Sultangaræeva (ed.), *Başkört halık ijadı - yola folklorı* (Öfö: Kitap, 1995), 40.

23 M. Burangolov, *Sesen amanatı* (Öfö: Kitap, 1995), 29.

sahip olmuş. Öfkenin karakterine göre metinler bir araya getirilmiş. Bu yüzden her kız için ozanlar ayrı bir metin oluşturmuş. Kız evvela babasına, sonra anasına, ağabeyine, yengesine, damada, kız arkadaşlarına bu acı sözlerle türkü yakmıştır.”²⁴

Yöntem

Bu çalışmada Başkurt Devlet Üniversitesi tarafından 1957-1969 yılları arasında yapılan derlemeler neticesinde elde edilen 18 gelin türküsü, söz varlığı açısından incelenmiştir. Bu derlemeler, genel olarak Başkurt nüfusun daha yoğun olarak yaşadığı güney bölgelerde yapılmıştır. Ancak 18 gelin türküsünün yarısı, bugünkü Başkurdistan coğrafyasının kuzeydoğu bölgesinde bulunan Salavat bölgesinde derlenmiştir. 1935 yılına kadar Ufa bölgesine bağlı olan Salavat bölgesi, Başkurdistan coğrafyasının orta ve kuzeydoğu bölgesi halk ürünü özelliklerini taşımaktadır. Salavat bölgesi dışında güney bölgesi özelliklerini taşıyan Böryen’de 2, Kügersin, Yensura (Yiyensura) ve Baymak bölgelerinde toplam 4 ve Heybulla’da 3 gelin türküsü derlenmiş olup bunların özellikleri, ilgili bölümde değerlendirilmiştir. Kuzey ve güney bölgelerden derlenen bu 18 Başkurt gelin türküsü, söz varlığı açısından farklı görünüş sergilemektedirler. Bu türküler, metnin sonunda transkripsiyon ve Türkiye Türkçesi aktarımları ile birlikte derlendiği bölgeye göre numaralandırılarak verilmiştir.

Modern kültür ve kentleşmenin etkisi ile bir dönem unutulmaya yüz tutan Başkurt gelin türkülerinin günümüz folklor araştırmaları, çeşitli folklor gruplarının tanıtım icraları ve kimi sanatçıların şahsî icraları ile yeniden canlılık kazandığı görülür. ‘Günümüzde Kıyığı, Duvan, Mesitli, Salavat, Balakatay gibi kuzeydoğu bölgeler ile Uçalı, Ebyelil, Beloret gibi güneydoğu bölgelerde düğünlerin bir unsuru olarak varlığını korumuştur’²⁵

Gelin Türkülerinin Tematik Tasnifi

Tasnifleri Belirleyen Ölçütler

Eldeki sözlü ürünler, bugünkü Başkurdistan’ın kuzeydoğu, güneydoğu ve güney bölgelerinin söz varlığı temelinde oluşmuştur. Günümüzde de bu bölgelerin düğün törenlerinde kullanılan aktif bir halk türüdür. Bu tür, kadınların meydana getirdiği bir tür olması yönüyle halk bilimi açısından değerlidir. Ayrıca kadınlar tarafından üretilmesi nedeniyle söz varlığı açısından da ayrı bir kıymete sahiptir. Türün söz varlığı, Başkurt kadınlarının yaratıcılıkta en çok hangi unsurları tercih ettiğini gösterecektir. İlaveten eldeki gelin türkülerini, Başkurt dilinin üç ağız bölgesi olan güney ağızı, doğu ağızı ve kuzeybatı ağızlarından²⁶ güney ağızları ile doğu ağızlarının leksik özelliklerini yansıtmaktadır. Salavat bölgesi ağız niteliği bakımından doğu ağızı ile kuzey-batı ağızlarının kesiştiği bir noktada olması sebebiyle bu bölgede her iki ağız

24 Burangolov, *Sesen Amanatı*, 29.

25 A. M. Agliullina “Başkirkiskiy Svadebniy Obryad Senlyav”, Biblioteka Nematerial’ nogo Kul’turnogo Naslediya Respubliki Başkortostan (2021), erişim 10 Ekim 2022 https://kitaplong.ru/senlyu_rus

26 bk. R. Şekür, *Başkort dialektologiyahı* (Öfö: Kitap, 2012).

bölgesinin özelliklerini tespit etmek mümkün olmaktadır ve oluşturduğumuz tasnif, bu ağızların leksik özelliklerini de aksettirmektedir. Ancak bu söz varlığı tasnifinin belirlenişi konusunda birkaç açıklamanın yararlı olacağı kanısındayız.

Söz varlığı araştırmalarında temel olarak genel söz varlığının listelenişi şeklinde bir sayım ortaya konabilir. Bu sayımlarda söz bilgisi içerisinde söz türlerinin sayıları verilebilir. Ancak, bu tür bir sayım, dilin tür açısından görünümüne dair sayısal verilerden başka karşılaştırılabilir bir veri sunmayacaktır. Bu nedenle, pek fonksiyonel görülmeyen böyle bir tasniften kaçınılmıştır.

Gelin türkülerinin kadınlar tarafından oluşturulması, içeriğinin, ezgisinin kadınlar tarafından belirlenmesi, elbette tasnifin değeri açısından önemlidir. Üstelik bu sadece ele aldığımız Başkurt gelin türküleri için değil; Türk Dünyası topluluklarının gelin türkülerinin karşılaştırılabilmesi ve Türk Dünyası sözlü ürünlerinde söz varlığında kadınların metaforlaştırdığı kavramların belirlenmesi, toplumsal dil bilim gibi alanlarda incelenebilmesi yönüyle de mühimdir. Belirtilen incelemelerin yapılabilmesi için tematik söz varlığı incelemesine ihtiyaç vardır. Bu nedenle Başkurt gelin türkülerinin söz varlığı, tematik olarak incelenmiş ve edinilen veriler sunulmuştur.

Tematik tasnifin ilk adımı, elbette temaların belirlenmesi ile başlar. Pek çok tematik çalışmanın sözlükler üzerinde yapılmış olması, temaların sözlük anlamı düzeyinde belirlendiğini gösterir. Ancak sözlükler üzerinde temaların belirlenmesi ile edebî metinler üzerinde bu temaların tasnif edilmesi, aynı ölçütler üzerinden kurulamaz. Çünkü bir edebî metnin söz varlığı tespitinde, sözlük anlam üzerinden temaların belirlenmesinin yanıltıcı olma ihtimali yüksektir. Yer yer sözlerin metnin bağlamında yeni anlamlar yükleniyor olması, bunların standart metaforlar dışında kalması, bu yanıltıcılığın en temel sebepleri olacaktır. Bu nedenle metnin bağlamı üzerinden temaların belirlenmesi usulü ile Başkurt gelin türkülerinin söz varlığına yönelik temaların tespiti sağlanmıştır.

Metinlerdeki kelime, temayı doğrudan veya dolaylı vermektedir. Örneğin; at, kaz gibi canlılar, hayvan teması altında doğrudan kavramı ifade ederken, hayvanın özelliğini belirten bir söz, hayvana ait unsurlar veya eşyalar gibi ilintili bazı kavramlar da yine hayvan teması altında gösterilmiştir. Yorumlarda sunulan veriler, bu yöntemle elde edilmiştir.

Temaların gelin türkülerinin derlendiği metinlere göre dağılımına bakıldığında standart olarak 10 temanın bulunduğu görülür. Ayrıca metinlerin sayısı ve varyantlarına göre temaların çeşitliliği artmaktadır. Bunun için Tablo 1'e göz atmak, daha bütüncül bir bakış sağlayacaktır:

Tablo 1'den de anlaşılacağı üzere Böryen ve Heybulla gelin türkülerinin söz varlığı, aynı temalar üzerinde ilerlemiştir. Hemen belirtelim ki bu temaların aynı olması, söz varlıklarının da aynı olduğu anlamına gelmez. Aynı temalar altında farklı söz tercihlerinin olduğu görülür. Kügersin, Yensura ve Baymak bölgeleri gelin türküleri ile kuzeydoğu coğrafyasında yer alan Salavat bölgesi gelin türküleri de benzer şekilde aynı temalar ile tespit edilir. Ancak Kügersin, Yensura ve Baymak bölgeleri gelin türkülerinde hiçbir yiyecek veya içecek adına rastlanmamıştır. Salavat bölgesi gelin türkülerinde ise birden çok özel adın türküler içerisinde anıldığı görülür.

Bulgular ve Tartışma

Tematik Tasniflerin Yorumlanması

Başkurt gelin türkeleri, yaklaşık 286 kadar kavram ile oluşturulmuştur (bk. Tablo 1). Bu kavramların tematik olarak tasnif edilmesi neticesinde en çok coğrafya/zaman bilgisi taşıyan sözlerden yararlandığı görülür. Bu kavram alanını sırasıyla aile, hayvan ve eşya kavram alanları takip eder. Elbette 18 gelin türküsünün yarısının Salavat bölgesinde olması sebebiyle bu bölgede derlenen gelin türkülerinin söz varlığı daha zengindir. Diğer bölgelerin gelin türkülerinde rastladığımız pek çok sözün Salavat bölgesi gelin türkülerinde yer aldığı ve haricen başka kavramların da bulunduğu görülür.

Coğrafya/zaman kavram alanında zamana nispetle coğrafi kavramların çoğunlukta olduğu tespit edilir. Zaman kavramına dair sözlere Salavat bölgesi gelin türkülerinde rastlanır. Bu durum, bölgede daha fazla gelin türküsü derlemesi olması ve aynı zamanda burada varyantlaşmanın da fazla olması ile izah edilebilir. Coğrafi kavramların çokluğu, gelin kızın dışardan evlilik neticesinde yaşayacağı mekân/yurt değişikliği ile açıklanabilir. 20.yy.'da 'İslam kültür dairesindeki Türkler arasında egzogami yasasına kesinlikle riayet eden halklardan biri Kazaklar, diğeri ise Başkurtlardır'²⁷.

Aile kavram alanı içerisinde tüm bölgelerde *ata* "baba" sözünün en çok kullanılan söz olduğu görülür. Bu, gelin kızın ayrılık acısını, şikâyetini şefkatine sığındığı babasına yöneltmesinin bir neticesidir. Baba kavramı, diğer aile üyelerine kıyasla hayli yüksek bir sıklığa sahiptir. Böryen, Heybullu ve Kügersin, Yensura, Baymak bölgelerinde ise anne ve çocuk kavramları yer alır. Yalnızca Salavat bölgesi gelin türkülerinde ağabey, gelinin şikâyetine baba ile birlikte ortak olur. Ağabey bilgisini veren *ağay* sözünün yanında küçültme formunda *ağakay* "ağabeycik, abicik" kullanımı da tespit edilir. Ancak burada daha ilginç olan standart Başkurt dilinin gramerlerinde pek rastlamadığımız bir küçültme biçim birimi olan *-s* (<G.Tü *-ç*) ekli *ağas* (S:2) / *ağasay* (S:4) "ağabeycik, abicik" formunun kullanımınıdır. Sızlanış, yakarış baba, anne ve ağabey üzerinden yapılırken öfke ise önce yengeye, sonra ise damadadır. Damada öfke, onu tahkir ederek yapılırken, yengeye ise açık bir öfke biçimindedir. Damat; Kügersin, Yensura, Baymak bölgeleri gelin türkülerinde 1 kez (K:3) tespit edilirken Salavat bölgesi türkülerinde sıklığı daha yüksektir (S:1, S:2, S:3, S:4, S:6, S:7, S:8). Yenge ise, sadece Salavat bölgesi gelin türkülerinin söz varlığında yer alır (S:6). Anne kavramı için Başkurt diyalektolojisindeki bütün söz biçimlerinin gelin türkülerindeki varlığı dikkat çekicidir. *Ese, ene, ine, eně, ana* biçimlerinin hemen hepsi +KAy küçültme formu ile birlikte görülür.

Aile teması içerisinde yine anne bilgisini ifade eden *beynekey* (S:6) ve *eynekey* (S:6) sözleri de edebî dil ve diyalekt sözlüklerinde bulunmazlar. Metinlerde anne anlamını ifade eden bu sözlerin diğer anne bildiren sözler gibi +KAy küçültme eki ile kullanıldığı açıktır. Salavat bölgesi gelin türkülerinde tespit edilen *beyne+key* ve *eyne+key* biçimleri, aynı metin içerisinde

27 İnan, "Türk Düşünlerinde Exogamie İzleri", 344.

ine+key sözü ile birlikte yer alır. *beyne* sözünün kökeni, açık olmasa da *bëy ana* > **bëyana* > **bëyene* > *beyne* biçiminde gelişmiş olmalıdır. Başkurtçanın kuzeybatı diyalektlerinde *bëy ana* sözü kullanılmakta olup “kayınvalide” anlamını ifade etmektedir²⁸. *Eyne+key* sözünün ise, *ene+y* (isim+küçültme/sevimlilik eki kalıplaşması) biçimindeki yapıdan metatez neticesinde meydana gelmesi olasıdır. Ancak burada yaşanan bir değil, iki metatez hadisesidir: *eney+key* > **enye+key* > *eyne+key* “ana”.

Renk kavramları açısından ağ, kara, kük ve ala, alaca renklerine daha fazla müracaat edildiği anlaşılır. Yanı sıra Türk kültüründe kadın cinsiyet ile ilişkilendirilen kızıl renk (kızıl, burzât) de yalnızca Kügersin, Yensura ve Baymak bölgeleri gelin türkülerinde kullanılmıştır. Renk adlarının genel adlar olması ve herhangi bir metafor ifade etmek için kullanılmaması sebebiyle gelin türkülerine özgü bir olgu tespit edilmemiştir.

Hayvan kavramı içerisinde Türk halk kültüründeki ve özelde İdil Ural bölgesindeki yeri ile at ve ata dair kavramlar yoğun olarak görülmektedir²⁹. Birkaç kavram dışında (bürë, yılan, balık gibi) hayvan bilgisi için evcil hayvanlar kullanılır. Sosyal dil bilim açısından bu durum kadının av hayatından çekilip ev hayatı ile sınırlanmasını da ifade edebilir. Yaklaşık yedi kavram ise kuş bilgisi içerisinde yer alır. Bu durum, kültürel bir simge olarak kız ve kuş arasında kurulan bir ilgiyi de ifade etmektedir³⁰. Hayvan bilgisi içerisinde değerlendirdiğimiz *ayzansık* sözü (B:1), edebî dilde tespit edilemez. Kuzeybatı diyalektlerinde ise “at sineği gibi parazitlerin yol açtığı bir koyun hastalığı”³¹ anlamında olan kelime, gelin türkülerinde güney diyalektleri içerisinde olan Böryen bölgesinde görülür. Fakat Böryen gelin türkülerinde tespit edilen anlamı, diyalekt sözlüklerinde de kaydedilmeyen “kürnek (1. Sıcaktan bunalıp birbirinin gölgesinden yararlanmak için bir araya toplanan koyun sürüsü. 2. Hayvanların sıcak günlerde toplu olarak yatıp dinlendikleri yer)”tir.

Yiyecek kavramı içerisinde hiçbir içecek bilgisine rastlamadığımızdan dolayı bu kavram alanının adını besin olarak değil; doğrudan yiyecek olarak adlandırdık. Kügersin, Yensura ve Baymak gelin türkülerinde ise hiçbir yiyecek bilgisi geçmemektedir. Yiyecek ile ilgili yedi kavram tespit edilmiştir. Görüleceği gibi bunlar, bölge mutfağının en çok tüketilen ürünleridir. Söz bağlamında ise birkaç husus üzerinde söz etmek mümkün. Bunlardan ilki, Başkurt edebî dilinde *ikmek* olarak kullanılan sözün Salavat bölgesi gelin türkülerinde *epëkey* biçiminde kullanılışıdır. Aynı diyalektik özellik, kuzeybatı Başkurt diyalektlerinin Yanavıl ve Boray bölgeleri ağızlarında görülür³². Komşu iki diyalektik bölgenin keşiştiği bir noktada olması bakımından Salavat bölgesi karışık bir diyalektik görünüm arz etmektedir. Bir diğer husus ise

28 *Başkört Tëlënëñ Tönyak-Könbayış Dialekti* (BTTKD) - 1954 yılı dialektologik ekspeditsiya otçetu (Ufa: Gilem, 2008), 291.

29 bk. G. Keskinsu, *Tatar-Başkurt-Çuvaş Destanlarında Hayvanların İşlevlerinin İncelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi), 2022.

30 bk. G. Höseyinova, “Başkurt Folklorunda Kız-Kuş Motifi”. ed. A Melek Özyetkin, *Tarihten Bugüne Başkurtlar*, (İstanbul: Ötüken, 2008).

31 BTTKD, 236.

32 BTTKD, 158.

Salavat bölgesi gelin türkülerinde tespit edilen *tomırtka* “yumurta” (S:4) sözünde görülen söz başı ünsüz değişimidir. Başkurt edebî dilinde olmayan *y- > t-* değişimi, güney ağzında *y ~ d / t ~ s* biçiminde dolaylı olarak birkaç örnekte tespit edilebilir: *yēñgesey ~ diñgesey / tiñgesey ~ siñgesey* “askerler”³³. ‘Ön ses durumundaki ön damak yarı ünlüsü *y*-nin patlayıcılaşması, Altay, Teleüt, Telengit, Kondom, Hakas, Koybal, Kaç, Soyon ve Karagas ağızlarında görülen bir hadisedir: ET. *yap-* > Koyb. *t’ap-* “örtmek”; ET. *yağ* > Soy. *t’ah*, Karg. *d’ah*, Alt. *d’ü* “yağ”, ET. *yilig* > Karg. *t’ileñ* “ilik” gibi. Coğrafya bakımından Moğolca ile Türkçe arasında kalan bu Türk yazı dilleri, bu özellikleriyle ayrı bir grup oluştururlar³⁴. Karaağaç’ın verdiği örnekler *yomırtka* > *tomırtka* değişimini açıklamaktadır.

Vücut kavram alanı içerisinde görülen kelimeler, Başkurt edebî dilinde de tespit edebildiğimiz biçimlerdir. Yalnızca Salavat bölgesi gelin türkülerindeki *bēlek* “bilek” şekli, Kıpçak ses özelliklerine uymayan bir biçim olarak durmaktadır ve diğer ağız bölgelerinde de gördüğümüz bir söz unsurudur.

Sayı kavram alanı içerisinde 11 söz bulunur ve bu sayı sözlere, çoğunlukla Türk halk bilimi açısından değer taşıyan sayılar olmadığından sayı fonksiyonu dışında dikkate şayan bir işlev görmemektedirler.

Eşya kavram alanında *taқта* “oturak”, *ultırgıs* “oturak, sandalye”, *tüşek* “yatak” ve *kalak* “kaşık” kelimelerinin yoğun olarak kullanıldığı tespit edilir. Gelin kızın şahsi kullanımında olan bu eşya adları, ayrılık hüznünün simgesine dönüşmüşlerdir. Bu kavram alanındaki eşyaların neredeyse tamamının ev ve özellikle de mutfak eşyası olduğu görülür. Ev eşyası harici söz varlığında *iñırsak* “eyer altına konan dokuma; eyer kayışı altına konan dokuma” (S:5) sözü dışında bir biçime rastlanmaz. Edebî dilde olan bu sözün Salavat bölgesi ağzında *engelsek* (S:5) biçiminde ince formu dikkat çekicidir. Bu biçim, Başkurt diyalektolojik sözlüklerinde görülmez. Ancak Tatar Diyalektoloji Sözlüğünde *iñelçek* “üstü deri altı keçe minder; eyer altına konan minder”³⁵ anlamlarıyla tespit edilir. Tatar edebî dilinde de *iñırçaç* şeklindeki kelime, genel olarak Başkurt diyalektlerinde *iñırsaktır*. Kuzey Batı diyalektlerinde Salavat bölgesinin hemen kuzeyindeki Askın bölgesi ağız hariç olmak üzere *iñırçaç* formu kullanılmaktadır.

Giyim kavram alanını hemen hemen kadın giyimi unsurları oluşturur. Çok açıktır ki bu durum, gelin türkülerinin kadınların yarattığı bir tür olması ve bu türün gelin ağzından terennüm edilmesi sebebiyledir. Kügersin, Yensura ve Baymak bölgeleri gelin türküsünde tespit edilen *ilgev* “kuşak, kemer” (K:3) sözü, Başkurt diyaletkoloji sözlüklerinde görülmez. Güney ağız bölgesi içerisindeki bu bölgeye dair monografilerde de bu söze rastlanmaz. Bu açıdan *ilgev* sözü, sözlüklere dâhil olması gereken diyalektolojik bir sözlük birimidir.

33 C. F. Mircanova, *Yujnyy dialekt Başkirskogo yazıka (v sravnitel’no-istoričeskom osveščeni)* (Disertatsiya na soiskanie uçenoy stepeni doktora filologičeskih nauk. Ufa: Akademiya Nauk SSSR Başkirskiy Filial İnstıtut İstorii, Yazıka i Literaturı, 1983), 80.

34 G. Karaağaç, *Türkçenin Dil Bilgisi* (Ankara: Akçağ, 2012), 237.

35 *Tatar Tēlēññ Zur Dialektologik Sūzlēğē*, haz. F. S. Bayazitova, D. B. Ramazanova, Z. R. Sadiykova, T. H. Heyretdinova, (Kazan: Tatarstan Ktiap Neşriyatı, 2009), 212.

Soyut sözler, nispeten kavram adlarına oranla daha seyrek kullanılmıştır. Ancak gönül ve hasret anlamlı kavramlar, metinlerde yüksek sıklığa sahiptir. *durak* “aptal” (K:3) sözü ise metinlerdeki birkaç Rus alıntısından biridir.

S:6’da tespit edilen *Emēržək* sözü, ne kaynaklarda ne de konuşurların hafızasında tespit edilememiştir. Sözün *emeyžək* (bk. S:5) toponiminin geçtiği ifade ile benzer bir ifade olması, bu kelimenin eski bir yer adı olduğu kanaatini doğrulamaktadır. Fakat cümlenin anlamına uygun gelmediğinden bu kanaatin geçerliliği zayıftır. Bu nedenle kelime, tasnife dâhil edilememiş olup ilgili aktarma da şüphelidir.

Özel adlar içerisinde Böryen ve Salavat bölgeleri gelin türkülerinde olmak üzere toplam dokuz söz görülür. Bunların beşi yerleşim yeri, köy adıdır. İki nehir, birisi ise etnik addır. Bu ad, Rus etnonimidir. Rus etnonimi geçtiği bağlamlarda genelde sert, acımasız gibi imajlarla kullanılır ve damadın aşağılandığı cümlelerde geçer (S:1, S:4, S:7).

Bitki kavram alanındaki 18 sözden biri çiçek anlamlıdır: *erëmlë* “pelin çiçekli” (S:5). Diğer yandan ayrılığın hüznüne bağlı olacak ki *balturğan* “balduvan otu” kelimesinin de sıklığı yüksektir. *Borsak* “burçak” kelimesi ise Salavat bölgesi gelin türkülerinin giriş dizelerinde başvurulan bir bitki kavramıdır ve “kova kova”, “yığın yığın”, “demet demet” gibi bolluk, bereket gösteren ifadelerle kullanılır. Ekonomik faaliyet alanlarından olan tahıl yetiştiriciliğinin bölgedeki önemi, bu kavramların türkülerdeki varlığının temel sebebidir. Yine metinlerinde *sëye* “vişne” kavramı, dolgu dizelerde kullanılan bir başka bitki kavramıdır.

Din kavram alanındaki sözler de bitki kavram alanında olduğu gibi Kügersin, Yensura, Baymak ve Salavat bölgeleri gelin türkülerinde tespit edilir. Diğer kavram alanlarındaki kadar olmasa da bu kavram alanında yedi sözün bulunması ilginçtir. Çünkü Başkurt gelin türkülerini ve takmak (koşma)larında dinî kavramların yer almadığı fikri yaygındır³⁶. Ancak görüleceği üzere gelin türkülerini dinî kavramlara yer verir. Ayrıca bugünkü Başkurt diyalektlerinde ve edebî dilinde yaygın olarak *yehennem* “cehennem” sözü kullanılır. Lakin *tamuğ* (S:1) sözünün Salavat bölgesi gelin türkülerindeki varlığı, tarihî söz varlığının Salavat bölgesi ağızındaki bir yansıması olarak açıklanabilir.

Toplum kavram alanı içerisinde insan karakterlerinden, genel toplumsal kavramlara kadar türlü sözler alınmıştır. “Memleket”, “hizmet”, “meclis”, “gelene” anlamlı sözlerin yanı sıra “misafir evi”, “değirmen” gibi yapı adları da burada verilmiştir. Aslında bu bölüm altında belirttiğimiz kavram alanlarına dair alt başlıklar açılması mümkündür. Lakin genel görünüşü dağıtmamak için bu yolu tercih etmediğimizi belirtmeliyiz.

Toplum kavram alanına dair Böryen ve Heybulla bölgeleri gelin türkülerinde herhangi bir söz tespit edilemedi. Elbette bu durum bu bölgelerin gelin türkülerinin sayıca daha az olması ile de ilintilidir. Kügersin, Yensura, Baymak ve Salavat gelin türkülerinde ise 23 toplum temalı söz tespit edilmiştir. 11 söz, insan temalıdır: *yıvaş, sit, tiñdeş, uşal, yat, gıymay, doşman, ëye,*

36 bk. F. F. Gaysina, “O Religioznom Folklore Başkir”. II Mejdunarodnaya Naučno-Praktičeskaya Konferensiya Posvyaşčennaya 25 Letiyu Meçeti-Medrese “Ak Meçet” – “Rol İslama v Stabilizatsiya Sotsialnih Protsesov”. (Naberiñne Çelnı: Naberejnoçelninskoe Musulmanskoe Medrese “Ak Meçet”, 18 Marta 2017), 16.

yav, bay, yalsı. Ayrıca bir argo antroponim olarak *merye* “Rus kadını” (<Rus. Mariya) sözü (S:7) yine toplum başlığı altındaki genel bir addir ve buradaki *merye* ile ‘acımasız, tuttuğunu koparan’ anlamında bir metafor sağlandığı açıktır.

Toplum teması içerisinde *ğıymay* (*eseý*) “sağdıç” (S:7) sözü, görünüşü ve kökeni bakımından belirsizdir. Edebî dil ve diyalektoloji sözlüklerinde görülmeyen bu kelime için bir görüş ortaya koymak mümkün. Hem Başkurt³⁷ hem de Tatar³⁸ düğün törenlerinde diyalektolojik bir söz olarak gördüğümüz *kıyamatlık* “ahiretlik” sözünden teşekkül eden birleşik yapılar (Bşk. diy. *kıyamatlık/kıyametlek atay, kıyamatlık babay, kıyamatlık/kıyametleg iney, kıyamatlık esey*), bu sözün kaynağını açıklar niteliktedir. Söz, Türkiye Türkçesi sözlüklerinde verilmeyen “ahiret kardeşliği” bilgisi temelindeki ahiretlik sözü ile aynı mantık düzeyinde işlev gören *kıyamatlık* kelimesinin Başkurtçanın Salavat bölgesi ağzında *ğıymay* biçimine kısalarak dönüşmesi olmalıdır.

Düşman kavramlı sözlerin (*yav, doşman*) gelin türkülerindeki varlığı ise, daha eski dönemlere dayanan kız kaçırma, yağma geleneklerinin izleri olmalıdır. İnan, ‘Baskurt, Kazak ve Altay lehçelerinde güvey ve kız aileleri arasında aracılık eden adama yavçı “akıncı, muharip” denildiğini belirterek dünür, görücü gibi kavramların bu yağma döneminden kaldığını ifade eder³⁹.

Maden teması altında beş söz tespit edilmiştir: *altın, kömös, yéz, akık, timër*. Metinlerdeki madenler, birer kez kullanılmıştır. Ancak *timër* “demir” iki kez geçmektedir. İki ayrı gelin türküsünde *işğem aldı tuñ timër* “kapımın önu dökme demir” (S:5, S:6) şeklinde kalıp bir kullanım vardır. Belli ki geleneksel mimaride yeri olan bu ifade, kapı ve pencere önlerine döşenen bir yapı unsurudur. Ancak *tuñ timër* biçimindeki sıfat grubu “dökme demir; soğuk çelik” gibi anlamları karşılamanın yanı sıra mecazen “duygusuz, soğuk mizaçlı⁴⁰ “ahmak, cahil ve inatçı” anlamlarını da ifade etmektedir. Metinlerde terennüm edilen gelin kızın şikâyeti, öfkesi düşünüldüğünde bu mecaz kullanım anlamlı hâle gelmektedir.

Ev kavram alanı içinde 18 söz belirlenmiştir. 14 kez kullanılması nedeniyle sıklık açısından *öy* “ev” en çok kullanılan sözdür. Bu sözü 9 kez kullanımı ile *uşa/uja* “ocak; sobanın çıkıntısı” ve 7 kez kullanımla *işek* “kapı” sözlere takip eder. Edebî dilde *uşa* kullanımı olan sözün Salavat bölgesi ağzında *uşa* ve *uja* formlarında iki biçimde de kullanımı söz konusudur. Ancak Başkurt Diyalektoloji Sözlüğü’nde (Başkurt tëlñeññ dialektarı hüzlëğë, 2002) “ocak, soba çıkıntısı” anlamına rastlanmamaktadır. *uja/ujı* biçimlerinde verilen kelimelerin “1. İntikam. 2. Öfke.” anlamlarına bakıldığında bu kavramların gelin türkülerindeki *uşa* sözü ile ilgisi; hatta aynı söz oldukları düşünülebilir. ‘Ev’, ‘ocak’, ‘kapı’ bilgisini ifade eden kelimelerin daha sık kullanılması ise, gelin türkülerinde baba ocağından ayrılışın metaforik göstergesidir.

37 bk. *Başkurt Tëlñeññ Akademik Hüzlëğë V*, ed. F. G. Hisamitdinova, (Öfö: Kitap, 2013).

38 bk. A. G. Şayhulov, L. V. Bikmaeva, Z. R. Sadikova, (2005). Materiali k ioeograficeskomu slovarju dialektov tatarskogo yazıka I-II. (Ufa: BaşGU, 2005), 425.

39 İnan, “Türk Düğünlerinde Exogamie İzleri”, 347.

40 İ.A. Abdullin, S. B. Vahitova, F. M. Gazizova, vd. *Tatar Tëlñeññ Añlatmalı Sözlëğë III*, 181.

Sonuç

Söz varlığı açısından Başkurt gelin türküleri, diyalektik sözlüklerde verilmeyen kelime ve biçimleri barındırmaktadır. Başkurt coğrafyasının diğer ağız alanları ve genel olarak Türk dilinin fonetik değişimleri içerisinde tanımlayabildiğimiz bu tür biçimler, Başkurt diyalektolojisi ve leksikolojisinde kayda alınması gereken unsurlardır.

Türkülerde tespit edilen özel ad kullanımı, mahallî karakter gösterir. Bu durum, genel olarak yörenin kadınlarına bir övgüdür. Ayrıca özel ad kullanımı, türün belirli bir coğrafya ile sınırlandırıldığına da işaret eder.

‘Kına yaktaksızın gelinin ağlaması/ağlatılması, başlı başına bir ritüel eylemdir ve gelin bu süreçte hem icracı (özne) hem de icranın sonuçlarından doğrudan etkilenen kişidir (nesne)’⁴¹. Özellikle, Kügersin, Yensura, Baymak bölgeleri gelin türkülerinde gelin kızın evden çıkışı tam bir ağıt formundadır. Ancak Salavat bölgesi türkülerinde damadı tahkir eden komik ifadelerle yer verilerek bu ağıt formunun dışına çıkıldığı görülür.

Başkurt gelin türküleri, sesleniş yönüyle de özellikle Anadolu kına ağıtlarından farklılık arz eder. Anadolu kına ağıtlarında sesleniş, başkaları tarafından geline yönelik iken Başkurt gelin türkülerinde bu sesleniş, gelin ağzından sırasıyla babaya, anaya, ağabeye ve kısmen yengeyedir. Abla ise, bu gelin türkülerinde hiç anılmaz.

Kısaltmalar

Alt.:	Altayca	G.Tü.:	Genel Türkçe
bk.:	bakınız	Hak.:	Hakasça
Bşk.:	Başkurtça	Karg.:	Karagas
Bşk. Diy.:	Başkurt diyalekleri	Koyb.:	Koybal
E.T.:	Eski Türkçe	Soy.:	Soyot

Teşekkür/Acknowledgement: 2013 yılında bu malzemeyi paylaşan Başkurt Devlet Üniversitesi akademisyenleri Prof. Dr. Azamat A. Gallyamov ve 2020 yılında aramızdan ayrılan merhum Doç. Dr. Gaynislam D. İbrahimov’a şükranlarımı sunuyorum. Söz konusu gelin türküleri ve Başkurt başka tür sözlü ürün derlemelerine günümüzde <http://nevmenandr.net/pages/bashfolk.php?id=content> bağlantı adresinden ulaşmak mümkündür.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

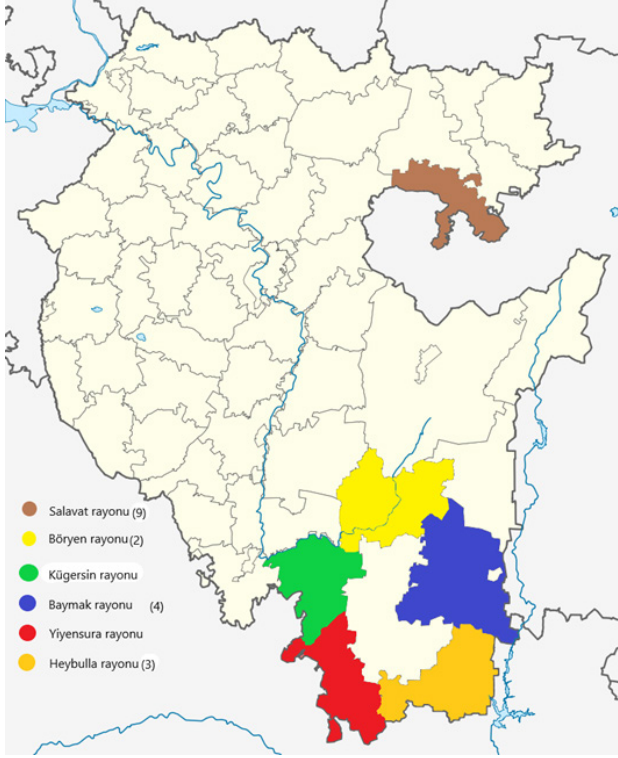
41 C. Yavuz, “Türk Kültüründe Gelin Ağlatma Ritüeli ve Çuvaşlar Örneği” *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 4/35 (2021), 921. doi.org/10.12981/mahder.956916

Kaynaklar/References

- Abdullin, İ.A., S. B. Vahitova, F. M. Gazizova, L. R. Gaynanova, F. E. Ganiyev, M. G. Möhemmediyev, Ş, S. Hanbikova, R. G. Ehmetyanov, *Tatar Tēlēññ Añlatmalı Süzlēğē*, III Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1981
- Agliullina, A. M. “Başkirskiy Svadebnyy Obryad Senlyav”, Biblioteka Nematerial’nogo Kul’turnogo Naslediya Respubliki Başkortostan (2021), erişim 10 Ekim 2022 https://kitaplong.ru/senlyu_rus
- Söleymanov, A ve R. Sultangareeva (Editör). *Başkort ǵalıq ijadı - yola folklorı*. Öfö: Kitap, 1995.
- Başkort Tēlēññ Akademik Hüzlēğē*, 5.t, Editör F. G. Hisamitdinova, Öfö: Kitap, 2013.
- Başkort Tēlēññ Diyalektarı Hüzlēğē*. Hazırlayanlar M. İ. Dilmöhemetov, U. F. Nezirgolov, S. G. Sabiryanova, G. G. Gereyeva, Öfö: Kitap, 2002.
- Başkort Tēlēññ Tönyaq-Könbayış Dialektı* (BTTKD) - 1954 yılǵı dialektologik ekspeditsiya otçetı Ufa: Gilem, 2008.
- Burangolov, M. *Sesen Amanatı*. Öfö: Kitap, 1995.
- Clauson, G. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press, 1972.
- Çevirme, H. ve R. OYMAK, (2009). “Halk Anlatılarının Metinselliği”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 2/3-4 (2009): 74-83.
- Doerfer, G. *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*. III, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1967.
- Ehmetyanov, R. *Tatar Tēlēññ Etimologik Süzlēğē*. I-II. Kazan: Megarif-Vakit, 2015.
- Gaysina, F. F. “O Religioznom Folklore Başkir”. II Mejdunarodnaya Nauçno-Praktičeskaya Konferensiya Posvyaşçennaya 25 Letiyu Meçeti-Medrese “Ak Meçet” – “Rol İslama v Stabilizatsiya Sotsialnih Protsesov”. Naberjnie Çelnı: Naberejnoçelninskoe Musulmanskoe Medrese “Ak Meçet”, 18 Marta 2017, s. 16-19.
- Hakimyanova, A. M. ve R. A. Soltangareeva. *Başkirskie svadebne pesni (tekst i praktika)*. Ufa: Mir Peçatı, 2018.
- Hakimyanova A. M. “Slovesno-poetiçeskiy repertuar başkirskoy svad”bı: Proşloe i nastoyaşçee” *Oriental Studies*, 13/5 (2020): 1476-1487.
- Höseyinova, G. “Başkurt Folklorunda Kız-Kuş Motifi”. Ed. A. Melek Özyetkin, *Tarihten Bugüne Başkurtlar*, İstanbul: Ötügen, 2008.
- İnan, A. “Türk Dügünlerinde Exogamie İzleri”. *Makaleler ve İncelemeler I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998.
- İsgulova, G. A. “Obrazovanie imen i glagolov ot podrajatelnih slov v sovremennom başkirskom yazıke” *Sovremennıe Problemy Nauki i Obrazovaniya*, 1/2 (2015). Erişim 15 Eylül 2022 <https://science-education.ru/ru/article/view?id=19881>
- İskakova, L. N. *Tyrkskie pis ’menniye pamyatniki VII-XI vv. i Başkirskaya Slovesnost’ (Voprosı poetiki, traditsii)*, Avtoreferat, Başkirskiy Gosudarstvenniy Universitet, 2007.
- Karaağaç, G. *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ, 2012.
- Kasimova, Z. M. “Svadebno-obryadoviy folklor Tyurkoyazıçnih narodov”. Nurgisa Tilendievtiñ Murası jene jana kazakstandik patriotizmdı kalıptastruv takırıbındaǵı ulı kompozitorıñ 90-jıldıǵına jene Ulı Otan soǵısındaǵı Jenistin 70-jıldıǵına arnalgan Halıkarlık Gılimi-Praktikalık Konferensiya, Almatı: T. Jürgenov KazUÖA, 16 Kazan 2016: 111-115.
- Keskinsu, G. *Tatar-Başkurt-Çuvaş Destanlarında Hayvanların İşlevlerinin İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2022.
- Lessing, F. D. *Moğolca-Türkçe Sözlük*, I-II. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2003.

- Mircanova, C. F. *Yujnyy dialekt Başkirkogo yazıka (v sravnitel'no-istoričeskom osveşçenii)*. Disertatsiya na soiskanie učenoy stepeni doktora filologičeskih nauk. Ufa: Akademiya Nauk SSSR Başkirkij Filial İnstitut İstorii, Yazıka i Literaturı, 1983.
- Musaoglu, M. "Türk Folklorik Metinlerinin Ontolojik-Lengüistik Temelleri". *Dil Dergisi*, 0/118 (2003): 16-25.
- Nadrşina, F. A. *Başkirkoe Narodnoe Tvorçestvo, Predaniye i Legendı*, II, Ufa: Başkirkoe Knijnoe İzdadelstvo, 1987.
- Özşahin, M. *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2017.
- Steingass, F. *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. Beirut: Typopress, 1998.
- Sultangaraeva, R. A. *Jizn' çeloveka v obryade*. Ufa: Gilem, 2006.
- Şayhulov, A. G., L. V. Bikmaeva; Z. R. Sadıkova. *Materialı k İdeografičeskomu Slovarıu Dialektov Tatarskogo Yazıka*, I-II. Ufa: BaşGU, 2005.
- Şekür, R. *Başkurt Dialektologiyahı*. Öfö: Kitap, 2012.
- Tatar Tëlñññ Zur Dialektologik Süzlğğ*, haz. F. S. Bayazitova, D. B. Ramazanova, Z. R. Sadıkova, T. H. Heyretdinova, Kazan: Tatarstan Ktiap Neşriyatı, 2009.
- Zaripova Çetin, Ç. "Tatar Türklerinin Düğün Geleneği" *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2/3 (2005): 92-119.
- Yavuz, C. "Türk Kültüründe Gelin Ağlatma Ritüeli ve Çuvaşlar Örneği" *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 4/35 (2021): 909-925. doi: 10.12981/mahder.956916

Şekil, Resim, Tablo ve Grafikler

Şekil 1. Başkurt gelin türkülerinin derlendiği bölgeler

Tablo 1: Bölgelere göre tematik veriler

Temalar	Böryen	Heybulla	Kügersin / Yensura / Baymak	Salavat	Toplam
Coğrafya/Zaman	4	1	7	27	39
Aile	5	6	10	14	35
Renk	1	3	3	7	14
Hayvan	1	4	8	22	33
Yiyecek	1	1	X	5	7
Vücut	2	4	6	15	27
Sayı	2	1	2	6	11
Eşya	1	1	5	22	29
Giyim	1	1	4	11	17
Soyut / Kavram	3	2	1	11	17
Özel ad	1	X	X	7	8
Bitki	X	X	4	16	20
Din	X	X	2	5	7
Toplum	X	X	8	15	23
Maden	X	X	2	3	5
Ev	X	X	5	13	18

Tablo 2: Temalarına göre gelin türkülerindeki sözlerin dağılımı

	Böryen	Heybulla	Kügersin/ Yensura/ Baymak	Salavat
Coğrafya/ Zaman	<i>Sehre</i> “kır, bozkır”, <i>taş</i> “taş”, <i>toman</i> “sis”, <i>tugay</i> “vadi”	<i>Hava</i> “hava”	<i>aqtatur</i> “engebeli”, <i>yër</i> “toprak”, <i>kül</i> “göl”, <i>tufağay</i> “toprak”, <i>uram</i> “sokak, dışarı”, <i>ut</i> “ateş”, <i>yalkın</i> “alev”	<i>Tav</i> “dağ”, <i>basın</i> “tarla”, <i>yıl</i> “yıl”, <i>bolan</i> “çayır”, <i>bolot</i> “bulut”, <i>kış</i> “kış”, <i>yél</i> “rüzgâr”, <i>yër</i> “toprak”, <i>irte</i> “sabah”, <i>yeş</i> “yaş”, <i>yeşén</i> “şimşek”, <i>ut</i> “ateş”, <i>tevlék</i> “gün”, <i>yılğa</i> “nehir”, <i>qav</i> “kuru ot”, <i>kis</i> “akşam”, <i>qoyaş</i> “güneş”, <i>minut</i> “dakika”, <i>hava</i> “hava”, <i>hıv</i> “su”, <i>taş</i> “taş”, <i>kiske</i> “kalın kütük”, <i>uram</i> “sokak, dışarı”, <i>yul</i> “yol”, <i>yalan</i> “alan”, <i>yamğır</i> “yağmur”
Aile	<i>Atay</i> “baba”, <i>bala</i> “çocuk”, <i>bıvın</i> “nesil, soy”, <i>esekey</i> “anne”, <i>meher</i> “mihir”	<i>atağay</i> “baba”, <i>ata</i> “baba”, <i>bala</i> “çocuk”, <i>bavır</i> “kardeş”, <i>enëkey</i> “anne”, <i>esekey</i> “anne”	<i>Ata-anakey</i> “ana-baba”, <i>ata-inekey</i> “ana-baba”, <i>atayğay</i> “baba”, <i>bala</i> “çocuk”, <i>inekey</i> “anne”, <i>ir balağay</i> “erkek çocuk”, <i>këyevkey</i> “damat”, <i>qeyne</i> “kaynana”, <i>kız balağay</i> “kız çocuk”, <i>tuğankay</i> “kardeş; dost”	<i>Ağay</i> “ağabey”, <i>ağakay</i> “ağabey”, <i>ağas</i> “ağabey”, <i>ağasay</i> “ağabey”, <i>ata</i> “baba”, <i>ata-ese</i> “ana- baba”, <i>atay</i> “baba”, <i>bala</i> “çocuk”, <i>beynekey</i> “ana”, <i>eynekey</i> “ana”, <i>këyev</i> “damat”, <i>yëñgekey</i> “yenge”, <i>yëñgesey</i> “yenge”, <i>enkey</i> “ana”
Renk	<i>Ağ</i> “ak”	<i>Ağ</i> “ak”, <i>ala</i> “ala”, <i>kara</i> “kara”	<i>Burzat</i> “koyu kızıl”, <i>kük</i> “yeşil”, <i>kızıl</i> “kızıl”	<i>Ağ</i> “ak”, <i>ala</i> “ala”, <i>alasa</i> “alaca”, <i>kara</i> “kara”, <i>kola</i> “kula”, <i>kük</i> “yeşil”, <i>harı</i> “sarı”
Hayvan	<i>Ayžansık</i> “kürnek”	<i>At</i> “at”, <i>kaşka</i> “atta alın akıtması”, <i>mal</i> “hayvan”, <i>handuğaşqay</i> “bülbul”	<i>Ağkoş</i> “kuğu”, <i>at</i> “at”, <i>at ayağayı</i> “at ayağı”, <i>kanat oşqay</i> “kanat ucu”, <i>mal</i> “hayvan”, <i>handuğas</i> “bülbul”, <i>öyrek</i> “ördek”, <i>sërgë</i> “eyer altına döşenen keçe”	<i>Algı imsek</i> “ön meme”, <i>at</i> “at”, <i>balık</i> “balık”, <i>bësen</i> “saman”, <i>yërensey</i> “kula renkli at”, <i>kaž başı</i> “kaz başı”, <i>yılan</i> “yılan”, <i>qart bürë</i> “ihtiyar kurt”, <i>kemëşev</i> “yalak, yemlik”, <i>kügersën</i> “güvercin”, <i>yurğa</i> “rahvan at”, <i>mögöş</i> “boynuz”, <i>holo</i> “yulaf”, <i>hıyır buğı</i> “sığır dışkısı”, <i>hıyırzıñ imsegë</i> “sığırın memesi”, <i>hıyır</i> “sığır”, <i>öyör yıldı</i> “at sürüsü”, <i>sobaka</i> “köpek”, <i>tay</i> “tay”, <i>ürzek</i> “ördek”, <i>it</i> “köpek”

Yiyecek	<i>Bal</i> “bal”	<i>İkmek</i> “ekmek”	XXX	<i>Ası epēkey</i> “acı ekmek”, <i>aş</i> “yemek”, <i>koymak</i> “kuymak”, <i>may</i> “yağ”, <i>tomurtka</i> “yumurta”
Vücut	<i>Baş</i> “baş”, <i>yörek</i> “yürek”	<i>Bilev</i> “bilek”, <i>mañlay</i> “alın”, <i>muyın</i> “boyun”, <i>tēl</i> “dil”	<i>ayaq</i> “ayak”, <i>bil</i> “bel”, <i>buy</i> “boy”, <i>yörek</i> “yürek”, <i>ēs-bavırqay</i> “1. Bağırsak. 2. Gönül”, <i>ēs</i> “karnı”	<i>Bēlek</i> “bilek”, <i>kul</i> “el”, <i>avız-baş</i> “ağız baş”, <i>ayak</i> “ayak”, <i>baş</i> “baş”, <i>bil</i> “bel”, <i>ses</i> “saç”, <i>buy</i> “boy”, <i>kart</i> “ihtiyar”, <i>küz</i> “göz”, <i>mañka</i> “sümük”, <i>taž baş</i> “kel baş”, <i>töz</i> <i>yañak</i> “yanak”, <i>ünēs</i> “boynun ön bölgesi, boyun”
Sayı	<i>İlle</i> “elli”, <i>yöz</i> “yüz”	<i>Bēr</i> “bir”	<i>İkē</i> “iki”, <i>kuş</i> “çift”	<i>Bēr</i> “bir”, <i>bēr-ikē</i> “bir- iki”, <i>un altı</i> “on altı”, <i>un</i> <i>biş</i> “on beş”, <i>un yētē</i> “on yedi”, <i>un ikē</i> “on iki”
Eşya	<i>komğan</i> “ibrik”	<i>taқта</i> “oturak”	<i>Balta</i> “balta”, <i>yön-men</i> “yün nevinden şeyler”, <i>kalaq</i> “kaşık”, <i>tabaq</i> “tabak”, <i>tüşek</i> “yatak”	<i>Taştar</i> “örtü, gelin sağdicına verilen hediye”, <i>aqsa</i> “para”, <i>eñgēlsək</i> “minder; eyer altına konan minder” <i>şarşav</i> “örtü”, <i>bav</i> “bağ”, <i>taқта</i> “oturak”, <i>yügen</i> “yular”, <i>kağan</i> “kazan”, <i>kalaq</i> “kaşık”, <i>kaşık</i> “kaşık”, <i>körşek</i> “çömlek”, <i>kuray</i> “çalgı aleti”, <i>kılıs</i> “1. Halat. 2. Kulp”, <i>mēyēs</i> “fırın”, <i>handıq</i> “sandık” <i>salgı</i> “orak”, <i>sana</i> “kızak”, <i>tabaq</i> “tabak”, <i>teñke</i> “para, pul” <i>tuştak</i> “kâse”, <i>yēp</i> “ip”, <i>ultırgıs</i> “iskemle”, <i>iñğırşaq</i> “eyer altına konan dokuma”
Giyim	<i>Şel-yavlıq</i> “şal örtü”	<i>Yēñ-itekey</i> “elbise yeni ve etek”	<i>İlgev</i> “kuşak, kemer”, <i>itekey</i> “etek”, <i>suklı</i> “pullu”, <i>töymekey</i> “düğme”	<i>Artkı itekey</i> “etek ardı”, <i>yēfek bav</i> “ipek bağ”, <i>tun</i> “elbise”, <i>yan kēse</i> “yan cep”, <i>külmek</i> “gömlek”, <i>alka</i> “küpe”, <i>bürk</i> “börk”, <i>sıtsa</i> “basma”, <i>meryēn</i> “mercan”, <i>sabata</i> “çarık”
Soyut/ kavram	<i>Küñēl</i> “gönül”, <i>uy-şesret</i> “efkâr ve hasret”, <i>şesret</i> “hasret”	<i>beñēt</i> “baht”, <i>beñētlē</i> “bahtlı”	<i>Durak</i> “aptal”	<i>Hıltav</i> “bahane”, <i>beñillēk</i> “yumuşak başlılık”, <i>gümer</i> “ömür”, <i>işerlēk</i> “aptallık”, <i>yeşlēk</i> “gençlik”, <i>küñēl</i> “gönül”, <i>kürk</i> “güzellik”, <i>höyevlē</i> “sevgili”, <i>hılv</i> “güzel”, <i>tevfik</i> “edeplilik”, <i>tüş</i> “düş”

Özel ad	<i>Ağizél</i> “Akidil nehri”	XXX	XXX	<i>As</i> “köy adı”, <i>Emërzëk</i> “köy adı (?)”, <i>Emeyzëk</i> “köy adı” <i>Uris</i> “Rus”, <i>Üzen</i> “nehir adı”, <i>Şokşi</i> “yerleşim yeri adı”, <i>Yunis</i> “köy adı”, <i>Tirmen</i> “köy adı”
Bitki	XXX	XXX	<i>Ülen</i> “ot”, <i>kük ülen</i> “kaz otu”, <i>habak</i> “bitki sapı”, <i>sëye</i> “vişne”	<i>borsak</i> “burçak”, <i>qayın</i> “kayın”, <i>sëprek</i> “çer çöp”, <i>tireklëk</i> “ağaçlık, kavaklık”, <i>arış</i> “çavdar”, <i>balturğan</i> “baldiran otu”, <i>yëleklëk</i> “çileklik”, <i>erëmlë</i> “pelin çiçekli”, <i>karagat</i> “kuş üzümü çalısı”, <i>köpşe töbö</i> “baldiran dipi”, <i>habak</i> “bitki sapı”, <i>sëye</i> “vişne”, <i>seske</i> “çiçek”, <i>şipken</i> “mantar”, <i>tirek</i> “kavak”, <i>yapraq</i> “yaprak”
Din	XXX	XXX	<i>elhemdëlle şökör</i> “elhamdülillah şükür”, <i>hozay</i> “Hüdâ”	<i>Azan</i> “ezan”, <i>hozay</i> “Hüdâ”, <i>ëgüzë bille bismilla</i> “ëüzubillah bismillah”, <i>iman</i> “iman”, <i>tamuk</i> “cehennem”
Toplum	XXX	XXX	<i>İl</i> “memleket”, <i>yola</i> “gelenek”, <i>yıvaş</i> “yumuşak başlı kimse”, <i>mejlës</i> “meclis”, <i>Sovet</i> “Sovyet”, <i>sit</i> “yabancı”, <i>tiñdeş</i> “akran”, <i>usal</i> “acımasız kimse”, <i>hëzmet</i> “iş, hizmet”	<i>Yat</i> “yabancı”, <i>iş</i> “iş”, <i>gnymay (esey)</i> “sağdıç”, <i>qart merye</i> “yaşlı Rus kadın”, <i>doşman</i> “düşman”, <i>qunaq öyö</i> “misafir evi”, <i>ëye</i> “sahip”, <i>yav</i> “düşman, hasım”, <i>bay</i> “zengin”, <i>yalsı</i> “ırgat”, <i>yemeget</i> “toplum”, <i>tirmen</i> “değirmen”, <i>halık</i> “halk”
Maden	XXX	XXX	<i>Altın</i> “altın”, <i>kömöş</i> “gümüş”	<i>Yëz</i> “pirinç”, <i>aqıq</i> “akik”, <i>timër</i> “demir”
Ev	XXX	XXX	<i>İşëk</i> “kapı”, <i>kirbës</i> “briket”, <i>öy</i> “ev”, <i>öyöv</i> “sürü, yığın”, <i>tür</i> “başköşe”	<i>Bura</i> “kiler, ambar”, <i>işëk</i> “kapı”, <i>uja başı-uşa başı</i> “soba başı; sobanın çıkıntılı yeri”, <i>mëyës başı</i> “ocak başı”, <i>munsa</i> “hamam”, <i>heñgërsek</i> “düz ağaç”, <i>hikë</i> “ocak yanındaki raf; tahta masa”, <i>höröm</i> “is, ocak kurumu”, <i>öy</i> “ev”, <i>težëre</i> “pencere”, <i>töröpke</i> “baca”, <i>tür</i> “başköşe”, <i>utın</i> “odun”

EK: Metinler

Böryen Bölgesi Gelin Türküleri

B:1

Tuğayzarğa toman töştö indë,
Talğa uralıp tarılar bēştë indë.
Minëñ gēne kürgen uy-hesretēm,
Bıvın-bıvınımıdı kihtë indë.

Señrelerge sıǵıp barǵanımda,
Tabıp kına aldım taş qomǵan.
Minëñ gēne kürgen hesretēme
Ayzansıq ta buldı başqınam.

Aǵızıldë sıǵıp barǵanımda
Tabıp aldım küldēñ yēkenēñ.
Minëñ hēlderēmdë his kēm bēlmey,
Küñēlēmdeñ yarım ikenēñ.

B:2

Esekeyēm, mine hin taptıñ,
Atakayım minë hin hattıñ.
Yöz illë le meherzerge күнëp
Yeş yörekterēne ut yaqtıñ.

Tepen gēne tepen balıǵız,
Şel-yavlıqtar mēnen yabıǵız.
Birmes kēne yerge birzēñ atay,
Başqınamdı yırap alıǵız.

Aq tependerge baldar koyop,
Ėsmehēñ balım tiyhēñmë.
Birmes kēne yerge birzēñ atay,
Yelsēmhēñ balam, tinēñmë.

Heybulla Bölgesi Gelin Türküleri

H:1

Handuǵaskay qara, muynı ala
Havalarǵa osop yuǵala.
Minë gēne hatıp at aldım tip
Minëñ atam şuǵa kıvana.

Minëñ gēne atam utın kırşa
Yēñ-itekeyzerēñ hızǵanıp.
Minë gēne atam birēp yēberzē
Bër tēlēmdey ikmeğēñ kızǵanıp.

*Vadilere sis çöktü artık,
Dallara dolanıp darılar oldu artık.
Benim çektiğim efkâr, hasret,
Nefesimi kesti artık.*

*Kırlara çıkıp giderken,
Bulup da aldım bir taş ibrik.
Benim çektiğim hasrete
Kürnek oldu başcaǵızım.*

*Akidil'i geçip giderken
Bulup aldım gölün kamışını.
Hâlimi kimse bilmez,
Gönlümün yarım kalışını.*

1957

*Anacığım, beni sen doğurdun,
Babacığım, beni sen sattın.
Yüz elli başlık parasına razı olup
Genç yüreklerine ateş saldın.*

*Fıçı fıçı balınız,
Örtüler ile örtünüz.
Verilmez yere verdin baba,
Başcaǵızımı kesip alınız.*

*Ak fıçılara ballar koyup,
Balımı içmesin mi dersin.
Verilmez yere verdin baba,
Rahat etmesin yavrum mu dersin.*

1957

*Bülbülcaǵız kara, boynu ala,
Kaybolur uçup havalara.
Beni de satıp at aldım diye
Babam uçar havalara.*

*Benim biricik babam odun kırar
Kolonu paçasını sıvayıp.
Benim biricik babam gönderiverdi
Bir dilimcik ekmeğini kaskanıp.*

1968

H:2

Atakayım minē mal birzē
Mañlayları qaşka bulhın tip
Atakayım minē yeşley birzē.
Bavırları başka bulhın tip.

Esekeyēm minē tapkan saқта
Aқ bilevzerge bilegen
Aқ bilevkeyzerge bilegen
Beñtētlē bul timegen.

*Babacığım bana mal verdi
Alm akıtmalı olsun deyip
Babacığım beni gepegenç verdi
Kardeşleri başka olsun deyip.*

*Anacığım beni doğurduğıu vakit
Ak kundaklara belemiş,
Ak kundaklara belemiş de
Bahtlı ol, dememiş.*

1968

H:3

Enēkeyēm minē nik taptıñ,
Atakayım minē nik hattıñ,
Beñtētlē le bala bulam tihem
Beñtēkeylerēmdē hin қақtıñ.

Atakay, hin ultrğan yērler hay taқта
Min ultrğan yērler bēr taқта.
Bēr taқтақay arıñdı kızғанıp
Hatıp yēberzēñ minē bēr saқта.

*Anacığım beni niçin doğurdun,
Babacığım beni niçin sattın,
Bahıtlı evlat olayım desem
Bahtıma sen māni oldun.*

*Babacığım senin oturduğıun yerler daracık tahta,
Benim oturduğıum yer, bir tahta.
Bir tahtacık yerini kıskanıp
Satıverdin beni bir anda.*

1968

Kügersin, Yiyensura ve Baymak Bölgeleri Gelin Türküleri

K:1

Türze gēne tüşek öyövzē
Tüşek aldın da kürkē yuқ.
Tuğanқayım ğına hin bulmağas
Mejlēskeyēñēñ de kürkē yuқ.

Atakay za, atıñ küçē inē
Sērgē tışқayzarı suқlı inē
Atayқayza minē yeşley birzēñ
Asırarқay hēlēñ yuқmı inē.

Atakayımdıñ öyönde
Kızıl ğına kirbēs bulhası
Atakayımdıñ öyöñen
Sıқmaş қına yola bulhası.

At yēktēler bēzge kiterge
Ultrızılar sovet iterge.
Bēzge le şulay hożay қuşқан
Sit ilderze hēzmet iterge.

*Başköşede de döşek yığımı
Döşek aldın da görkü yok.
Kardeşceğizim sen olmayınca
Şenliğın görkü yok.*

*Babacığım atın da güçlü idi
Eyerinin keçesini kenarları pullu idi
Babacığım beni gepegenç verdin
Besleyecek hālin yok mu idi.*

*Babacığımın evinde
Kızıl tuğla olsa
Babacığımın evinden
Çıkarmayan töre olsa.*

*At koştular, bize gitmek için
Oturdular meclis için.
Bize de Hüda böyle emretmiş
Yaban ellerde hizmet etmek için.*

1969

K:2

Ultrıǵan da öyreǵ ay ultırhın
Ayakayın yön-men tultırhın.
Minë ğëne birgen inekeyëm
İtekeyën yeş mēnen tultırhın.

Ataqayımdıñ baltahı
Uramında yatıp tut bulǵan
Ataqayımdıñ birgen yērë
Qomaltalay ğına ut iken.

K:3

Osop kına kilgen ikë akqoştonı
Ayakayın kürgen bar miken.
Üz balahın üzë malǵa hatqan
Ata-inenen durak bar miken.

Handuǵastar kile tēzēlep
Qanat osqayzarı kıyılıp.
Bēzēñ ğëne ösön kēmdır köyhön,
Ės-bavırqayzarı özölöp.

Altın ğına tabaq ēskeyēnde
Kömöş kēne qalaq bulhası.
Şul mejlēs ēskeyēnde
Üz ata-anakeyēm bulhası.

Qıuştan da qıuştan basırǵa
Qıuş töymekeyzerēm yuq minēñ.
Qıuştan ta şuqtan ozatırǵa
Üz ata-inekeyzerēm yuq minēñ.

Qarayıpqay yatqan yul miken
Kügerēpkey yatqan kül miken.
Kitmem de, kitmem tip yöröy inēm
Kitēp barıvzarım şul miken.

Tufaıayın bēyēk, mēne almam
İşekeyēñ avır, asa almam.
Ata-inekeyēm mēnen min yörömem
Ata-inekeyēhēz tüze almam.

İr balaıay ilende
Burzat ilgev bilende
Kız balaıay buyǵa üshe

*Oturmuş da ördek hey otursun
Ayacıǵını tüylerle doldursun.
Beni de vermiş anacıǵım
Eteǵını gözyaşı ile doldursun.*

*Babacıǵımın baltası
Sokaǵında durup da pas tutmuş
Babacıǵımın beni verdiǵi yer
Türlü türlü ateş imiş.*

1969

*Uçup gelen iki kuǵunun
Ayaklarını gören var mı acaba!
Kendi yavrusunu kendisi mal için satan
Ana babadan ahmak var mı acaba!*

*Bülbüller gelir dizilip
Kanat uçları bükülüp.
Bizim için de kimler yansın
Baǵrı yüreǵi parçalanıp.*

*Altın da tabaǵın içinde
Gümüş de kaşık olsa.
Şu şenlik içinde
Benim ana-babacıǵım olsa.*

*Göǵüs gere gere gitmek için
Çift düǵmelerim yok benim.
Göǵüs gere gere uǵurlayan
Ana babacıǵım yok benim.*

*Kararıp duran yol mu ki
Yeşerip duran göl mü ki.
Gitmem deyip dolanır idim
Gidişim işte bu mu ki.*

*Eşiǵın yüksek, çıkamam
Kapın ağır, açamam.
Ana-babacıǵım ile ben gezmem
Ana-babacıǵımsız dayanamam.*

*Erkek çocuk kapısında
Koyu kızıl kuşak belinde
Kız çocuk büyüse serpilse*

Torğozmayzar ilende.

Sëyekeyë sëye iken de
Habaqayı habaq iken de
Këyevkeyë yıvaş iken de
Qeynehë uşal iken de..

Durduramazlar memleketinde.

*Vişnesi vişne imiş de
Dalı dal imiş.
Damadı uslu imiş de
Kaynanası fena imiş.*

1969

K:4

Ey hörgen yër, hörgen yër,
Hörgenënen artıq yörögen yër
Elhemdëlle şökör yörögen yër
Elle nisëk bula töşken yër.

Ey, aqtatır, aqtatır
At ayaqayzarın aqhatır
Hëz tindeşter mënen yörögen yërëm
Kük ülendey üşken kaq yatır.

Ataqayım birzë yaqınga
Yaqın da tügël - yalqınga
Yanar za hüner üt tügël
Yeş yörekey tüzer yër tügël.

*Ey, sürdüğüm yer sürdüğüm yer,
Sürdüğümden çok gezdiğim yer.
Elhamdülillah şükür gezdiğim yer
Kimbilir nasıl olur düştüğüm yer.*

*Ey, çukurlar çukurlar
At ayağımı aksatırlar.
Siz akranlarla gezdiğim yer
Kaz otu gibi büyümüş, çorak kalır*

*Babacığım verdi yakına
Yakın da değil aleve.
Yanar söner ateş değil
Genç yüreğin dayanacağı yer değil.*

1969

Salavat Bölgesi Gelin Türküleri

S:1

Sapsağ ta sapsağ aq borsaq
Aş itmenëñ de etkeyëm.
Bër-ikë yılğa iş inës,
İş itmenëñ de etkeyëm.

Minë le birëp ni aldıñ?
Yapraq buyı aqsa aldıñ.
Yapraq këvëk aqsañ küp tormaş,
Minëñ këvëk kız tırmaş.

Etëkeyëmdëñ öyönde
Ultrıganım bër taqta.
Bër taqtaların kızganıp,
Hatıp yëberzë bër yaqqa.

Ultrızım uşa başıma,
Höröm de tëyzë başıma.
Höröm de tëymenë başıma,
Atam yëttë başıma.

*Kova kova ak burçak
Yedirmedin babacığım
Bir iki yıla dostun idim,
Dost etmedin de beni babacığım.*

*Beni verip ne aldıñ?
Yapraq boyu para aldıñ.
Yapraq gibi paran çok durmaz,
Benim gibi kız doğmaz.*

*Babacığımın evinde
Oturduğum bir tahta.
Bir tahtasını kıskanıp
Satıverdi beni bir tarafa.*

*Oturdum ocak başıma,
İs değdi başıma.
Felaket de gelmedi başıma,
Babam geldi başıma.*

Yemdë Üzen buyında
Tëzëlöp yata kaç kınat.
İndë le etkey min kitemën,
Artımdan sıgıp ağan eyt.

Baltırğan töbe bal tatır,
Köpşe le töbö köl tatır.
İndë le etkey min kitemën,
Minëñ urınga këm yadır.

Tür teźrenëñ töbönde
Özöldöm teger yöp kėvėk,
Hin bėlmenëñ de ħelderėmdė
Özöldöm teger yöp kėvėk.

Yemdë Üzendėñ yarı bėyėk,
Mėne almaşıñ da enkeyėm.
Aķ tastarzarıñ kėrlendė iħe
Yıvala almaşıñ enkeyėm.

Etėkeyėmdėñ attarı
Hıvzan da sıķķan balıķtay.
Etėkeyėmdėñ birgen yėrė
Yanıp ta torğan tamuķtay.

Etėkeyėmdėñ attarı
Borolop-borolop yul başlay.
Etėkeyėmdėñ işerlėgė
Yat kėşėlerge kızı taşlay.

Yemdë Üzendėñ buyında
Bėşe le miken karağat.
Kızı balalarzı ılatırğa
Kışa la miken şeriğat.

Munsala tulı tav taşı,
Kaźanda tulı kaç başı.
Şunda la torğan kėyevėñdėñ
Yaltıray tőşe taź başı.

Ķart urıs ta kėye sabata,
Yeş urıs ta kėye sabata.
Şunda la torğan kėyevėñ
Höyleşe bėlmey sobaka.

Salğıħı salğı iken de,
Kėyevė kėyev iken de,

Güzel Üzen boyunda
Dizilip durur kaz kanadı.
Artık babacığım ben giderim,
Ardımdan çıkıp sela oku.

Balduranın dibi bal tadında
Yenilen kısmı küil tadında.
Artık babacığım ben giderim,
Benim yerimde kim yatar:

Büyük pencerenin dibinde
Koptum dikiş ipi gibi
Sen anlamadın da hâlimi
Koptum dikiş ipi gibi.

Güzel Üzen'in kıyısı yüksek,
Çıkamazsın anacığım.
Ak mendillerin kirlendi ise
Yıkayamazsın anacığım.

Babacığımın atları
Sudan da çıkmış balık gibi.
Babacığımın verdiği adam
Yanıp duran cehennem gibi.

Babacığımın atları
Döne döne yol gider.
Babacığımın akılsızlığı
Yaban ellere kız yollar.

Güzel Üzen'in kenarında
Olur mu acaba kuş üzümü.
Kız çocukları ağlatmayı
Emreder mi acaba şeriat.

Hamamda dolu dağ taşı,
Kazanda dolu kaz başı.
Şurada duran damadın
Parlıyor kel başı.

İhtiyar Rus da giyer çabata,
Genç Rus da giyer çabata.
Şurada duran damadın
Konuşamaz bir köpek.

Orağı orakmış da,
Damadı damatmış da,

Şunda la torğan këyevžëñ
Küzë nezëk iken de.

Teñke le bulıp tégëlmem,
Meryen de bulıp tëžëlmem.
Şunda la torğan këyevge
Yemeğet bulıp höžölmem.

Öyögöžžö le bëlebëž,
Üžëgëžžë le bëlebëž.
Un ikë yëržen tayavlı,
Hıyr buğı mënem hılavlı.

Ëy taş tirmen, taş tirmen,
Tarta la, tarta toroğoz.
As (avıl isëmë) biržëgëž,
Ëžley že horay toroğoz.

Qoyaş sıqtı nur balıqtı
Težërenen hem qalıqtı.
Uyan etkem, uyan enkem,
Qarap tiž başqa hıalıqtı.

Uqıt minë geziz atam,
Uqıtmahañ taştay qatam.
Zinhar etkem, zinhar enkem,
Min bit hëžžëñ geziz balañ.

Şurada duran damadın
Gözü de inceymiş.

Pul olup dikilmem,
Mercan olup dizilmem,
Şurada duran damada
Yeni gelin olup süzölmem.

Evinizi de biliriz.
Sizi de biliriz.
On iki yerden payandalı
Sığır boku ile sıvalı.

Ey taş değirmen, taş değirmen,
Çeke çeke durun.
As köyüne verdiniz,
Arayıp sorup durun.

Güneş çıktı nur saçıldı
Pencereden yükseldi
Uyan babacığım, uyan anacığım
Bakıp topla başımıza halkı.

Okut beni, aziz babam,
Okutmazsan taş gibi donarım.
Lütfen anacığım, lütfen babacığım
Ben elbette sizin kıymetli yavrunuzum.

1964

S:2

Buranım bura aq borsaqtı
Aşap ta bökmeş tinëñmë?
Ataqayım minë hatıp yëberžë
Kitmeş te tiyëp bëldëñmë?

Sıltır za sıltır at yëgehëñ
Talmaymı, ağas, ay bëlekeyëñ?
Sıtırzatıp qına ožatırğa
Yanmaymı ağas ay yörekeyëñ?

Ataqayımñ öyönde
Ultrğakayzarım bër taqta.
Şul taqtaqayzarın kıžganıp,
Hatıp yëberžë minë bër yatqa.

Arğı tavzıñ da kürkë bar,
Birgë tavzıñ da kürkë var.

Kilerlerim dolu akburçağı
Yemekle tükenmez mi dedin?
Babacığım beni satıverdi
Gitmez deyip mi düşündün?

Şıngır şıngır at koşarsın,
Yorulmaz mı ağabeyim bileğın?
Çıtırdatıp uğurlamaya
Yanmaz mı ağabeyim yüreğın?

Babacığımın evinde
Oturduğum bir tahta.
Bu tahtasını kiskanıp
Satıverdi beni bir yabancıya.

İleriki dağın da görkü var,
Beriki dağın da görkü var.

Şunda la torğan kəyevzēñ
Ėt tirēhēnen tēkken bürkē bar.

Hatıvsınıñ handığında
Yaltıray tōştō alqahı.
Şunda la torğan kəyevzēñ
Yalbray tōştō mañkahı.

Munsa la tulı tav taşı,
Kazanda tulı kaz başı.
Şunda la torğan kəyevzēñ
Yaltıray tōştō taz başı.

Enkeyēmdēñ öyönde
Ultrıgankayzarım ultrıgıs.
Ultrıgısqayın kızğanıp
Hatıp ta yēberzē bıltr kış.

Uramıbız tüben taban
Tēzēlēp üsken aq kayın.
Aq kayınğa başıp qarayım
Hēzzē hağınğan hayın.

Aqlı sitsa külmegēmdē
Tuzar timegen inēm.
Seske kēvək yeş gümērēmdē
Uzar timegen inēm.

Şurada duran damadın
İt derisinden dikilmiş bōrkü var.

Çerçinin sandığında
Parlayıverdi küpesi.
Şurada duran damadın
İşıldayıverdi salyası.

Hamam da dolu dağ taşı,
Kazanda dolu kaz başı.
Şurada duran damadın
Parlayıverdi kel başı.

Anacığımın evinde
Oturduğum oturak
Oturağımı kaskanıp
Geçen kış gönderdi satıp.

Sokağımızın aşağısına doğru
Dizilip büyüyen ak kayın,
Ak kayına çıkıp bakarım
Sizi her özlediğimde.

Beyaz basma gömleğim
Eskir demez idim.
Çiçek gibi genç ömrüm
Geçer dememiş idim.

1964

S:3

Alasa şarşav, kılıs bav,
Kor, tiheñ de qormayım.
Bıl yalıgız üttē indē
Tor tihegēz ze tormayım.

Etēkeyēmdēñ öyönde
Ultrıganıñ tür inē.
Etēkeyēmdēñ öyönen kitkes
İşēk tōpköyzerē tür inē.

Ala tay mēnen qola tay
Bēr kemēşevzen holo aşay.
Şunda la torğan qozağay
Bēr hıltavzan ikē aşay.

Sēyehē sēye iken de
Habağı nežēk iken de.

Alaca çarşaf, sıkı bağ,
Kur desen de kurmam.
Bu tatiliniz geçti artık
Kal desen de kalmam.

Babacığımın evinde
Oturduğum başköşe idi.
Babacığımın evinden gidince
Kapı dipleri başköşe idi.

Ala tay ile kula tay
Bir oluktan yulaf yer.
Şurada duran dünüñ
Bir bahane ile iki yer.

Vişnesi vişne imiş,
Dalı ince imiş.

Këyevë këyev iken de,
Üñesë nežëk iken.

Ür yaқта la tav taşı,
Bıl yaқта la tav taşı.
Şunda la torğan këyevžëñ
Yaltıray tōştō taz başı.

Balalı üržek tinëğëž, -
Balahız üržek iken de.
Bay balahı tinëğëž,
Yalsı balahı iken de.

*Damadı damat imiş
Boynu ince imiş.*

*Öte tarafta da dağ taşı,
Bu tarafta da dağ taşı.
Şurada duran damadın
Parlayıverdi kel başı.*

*Yavrulu ördek dediniz,
Yavrusuz ördek imiş.
Zengin evladı dediniz,
İrğat evladı imiş.*

1964

S:4

Anav kilgen hıyırzıñ
İkë imsegë körşektey,
Bınav torğan këyevžëñ
Nik tanavı körşektey?

Hikë aştındağı tomırtkanı
Al indë inekeyëm.
kulumda balam bar tiyëp
Onotma inekeyëm.

Ultırzım mëyës başına
Höröm tëyžë başıma.
Höröm de tüğël, ni ze tüğël
Ağasayım yëttë başıma.

Sıltır za, sıltır at yëğërge
Talmaymı, ağaқayım bëlekeyëñ.
Sıltırzatıp қına ozatırға
Yanmaymı, ağaқayım, yörekeyëñ.

Қозағıy күлmek horaha
Alasa күлmek birëğëž.
Alasa күлmek almaha
Alasa yara tibëğëž.

Ëy arıstar, arıstar,
Arış buyı қarıstar.
Şunda la torğan қart këyevžë
Harı urısқа alıştır.

Şıbr-şıbr yamğır yava

*İşte gelen sığırın
İki memesi yumuşak gibi.
Şurda duran damadın
Niçin burnu tuluk gibi?*

*Seki altındaki yumurtayı
Al artık anacığım.
Elimde yavrım var deyip
Unutma anacığım.*

*Oturdum ocak başına
İs değdi başıma.
İs de değil, başka şey de
Ağabeyim geldi başıma.*

*Şıngı şıngır at eyerlemeye
Yorulmaz mı ağabeyim bileğın.
Şıngır şıngır uğurlamaya
Yanmaz mı ağabeyim yüreğın.*

*Düntür gömlek istese
Alaca gömlek verin.
Alaca gömlek almazsa
Alaca uçuruma tepin.*

*Ey çavdarlar, çavdarlar
Çavdar boyu қarışlar.
Şurada duran ihtiyar damadı
Sarı Rusa değıştir.*

Şıpr şıpr yağmur yağar

Bolan balalarına.
Tevfiq birhe, iman birhën
Ata balalarına.

Çayır çocuklarına.
Edep verdiğinde iman versin
Baba, yavrularına.

1964

S:5

İşëgëm aldı tuñ timër
Ayakqayım öşöy tunıñ bir.
Miñe kitërge at yëgeler
Beñillëgëñ mënën kulıñ bir.

Minë le birëp ni aldıñ?
Yaltıraq-yaltıraq teñke aldıñ.
Yaltıraq-yaltıraq teñkeñ küp bulır,
Minëñ këvëk teñkeñ yuq bulır.

Minen gëne qalğan qalaqtı
Uşa başına halıgız.
Uşa başınan saltırap töşhe
Ëye yuq tiyëp alıgız.

Emeyzëk yërë erëmlë
Üşken de yërëm kezërlë.
Töşken de gëne yërëm yav këvëk,
Yanıp ta barğan qav këvëk.

Atakayımdıñ ay qulında
Ultrıgandarım bër taқта.
Bër taqtanan kızğanıp
Hatıp yëberzë bër yatқа.

At öşkeyënde inğırsaқ,
Hikë öşkeyënde eñgëlsek.
Ata-esemdëñ qulında
Un biş-un altıga yëttëm saқ.

Sıltır-sıltır itëp at yëgërge
Talmaymı, tuğanım, bëlekeyëñ?
Sıltır-sıltır iltëp taşlarğa
Yanmaymı, tuğan, yörekeyëñ?

Kapımın önü dökme demir
Ayacığım üşüyor elbiseni ver.
Bana gitmem için at koşarlar
Şefkatinle elini ver.

Beni verip ne aldın?
Işıl ışıl para aldın.
Işıl ışıl paraların çok olur,
Benim gibi kıymetin yok olur.

Benden kalan kaşığı
Sobanın ucuna koyun.
Sobanın ucundan şak deyip düşse
Sahibi yok deyip alın.

Emeyzik toprağı pelin çiçekli
Büyüdüğüm yer kıymetli.
Düştüğüm yer düşman gibi,
Yanıp giden kuru dal gibi.

Babacığımın kolunda ey
Oturduğum bir tahta.
Bir tahtadan kıskanıp
Satıp yolladı bir tarafa.

Atın üstünde kilim,
Seki üstünde minder.
Ana-babamın elinde
On beş on altıya yettim.

Şıngır şıngır at koşmaya
Yorulmaz mı kardeşim bileğın?
Şıngır şıngır gönderip yollamaya
Yanmaz mı kardeş, yüreğın?

1964

S:6

Sapsaқ ta sapsaқ aқ borsaқ
Aş itmenëñ, beynekeyëm.
Bër-ikë yılğa iş inëm,
İş itmenëñ de inekëyëm.

Kova kova ak burçak
Pişirmedin, anacığım.
Bir iki yıla dostun idim,
Dost etmedin anacığım.

Ak şepreкке töygenenñ
 Aqıq kına inemë eynekeyëm.
 Aqıq kına këvëk hatibizëñ
 Artık kına inëşë eynekeyëm.

Minëñ inekeyëm utın vata,
 Artkı itekeyzerën hızğanıp.
 İnekeyëm minë hatıp birzë,
 Ası epëkeyzerën kızğanıp.

İnekeyëmdëñ öyönde
 Ultrıgankayım ultrıgıs,
 Ultrıgıstarın kızğanıp,
 Hatıp yëberzë bıyıl kış.

Min aşay torğan qalaqtı
 Uşa başına halıgız.
 Uşa buyınan töştö ihe,
 Ğyehë yuk tip alıgız.

Qıllı la qazan kılındın,
 Bözre ses uray bilëmdin.
 Kitmeş te inëm öyömden,
 İnekeyëm qıva öyömden.

İşëğëñ kıyıq, töz yañaq,
 Küttere gëne kërzëm, etëkeyëm.
 Kiterge bëzge at yëkkender,
 Kürëşe gëne kildëm, etëkeyëm.

İşëğëñ aldı tuñ timër,
 Ayakayım öşöy, tunıñ bir,
 Kitërge gëne bëzge at yëkkender,
 Behillëk mënën kulıñ bir.

İRte le tıva şul könder,
 Kiste le tıvır şul könder.
 Niñe yılamayhıgız, hëz kızzar,
 Hëzge le kilër şul könder.

At österënde mığırsaq,
 Hikë österënde heñgërsek.
 İnekeyëmdëñ quldarında
 Un yëtëlerge yëttëm saq.

Tabaq ta tabaq qaba may,

*Ak paçavraya düğümlediğın
 Akik miydi anacığım.
 Akik gibi satmış idin
 Fazlaca kısmını anacağıım.*

*Anacığım odun keser,
 Eteğinin ardını sıvayıp.
 Anacığım beni satıverdi
 Acı ekmeğini kısıkanıp.*

*Anacığımın evinde
 Oturduğum oturak,
 Oturacağımı kısıkanıp,
 Satıp gönderdi bu kış.*

*Yediğim kaşığı
 Sobanın ucuna koyun
 Sobanın ucundan düştüğünde
 Sahibi yok deyip alın.*

*Kulplu kazanın kulpundan,
 Kıvrıkcık saç dolar belimden.
 Gitmez idim de evimden,
 Anacığım kovar evimden.*

*Kapın eğri, yanağı düz,
 Kaldırarak girdim babacığıım.
 Gitmek için bize at hazırlamışlar,
 Görüşmeye geldim, babacığıım.*

*Kapının önü dökme demir,
 Ayacığım üşür, elbiseni ver,
 Gitmek için bize at hazırlamışlar,
 Şefkatle elin ver.*

*Sabah da doğar şu günler,
 Akşam da doğar şu günler.
 Niçin gülmezsiniz, siz kızlar
 Size de gelir bu günler.*

*At üstünde kilim,
 Seki üstünde düz ağaç.
 Anacığımın ellerinde
 On yedilere ulaştım zorlukla.*

Tabak tabak yağ

Aş itmenēñ de, inekeyčēm,
Bēr-ikē yılğa iş inēm,
İş itmenēñ de inekeyčēm.

Kıllı la kazan biržēler,
Qaynatılmahın, tinēler.
Uşal yērzerge biržēler.
Kōn kürmehēñ, tinēler.

İnekeyčēmdēñ öyönde,
Ultrıǵanqayım bēr taqta.
Bēr taqtaların kızǵanıp,
Hatıp yēberžē bēr yaqqa.

Yēlkēñme, Yērensēy, yēlkēñme,
Yēž yūgenderēñdē özerhēñ.
Yılama, inekeyčēm, yılama,
Üž birgenderēñe tüzerhēñ.

Öy artındaǵı tuñ kişkenē,
Ėrētēрге halıǵız mēyēske.
At yēgeler bēžge kitēрге,
Qunaq öyö birēgēž bēr kiske.

Kütermeñ bēyēk mēne almam,
İşēgēñ kıyık kērelmam.
İndē le kitēp barzıniheñ,
Yıl tevlēgē ütmey kilelmam.

Alasa şarşav, yēfek bav,
Hin beylenēñ de, yēñgekey.
Kilgen de çoza kitēr inē,
Hin dimlenēñ de, yēñgekey.

İrtēn torop tışqa sıqham,
Sanaǵa bēsen tēyevlē.
Mōgōşke taba qarāǵaynım,
Töröpkehē tora hōyevlē.

Havıla torǵan hıyırımıñ
Alǵı insekterē kōpşektey.
Şunda ultrıǵan kēyevžēñ,
Avızı-başı kōrşektey.

Şokşizē buyı yılıvızı
Yunis kızzarı hılıvızır.
Yunis kızzarın alam tıp,
Qart bürē kēvēk oloyzar.

*Pişirmedin, anacıǵım,
Bir iki yıla dostun idim,
Dost etmedin anacıǵım.*

*Kulplu da kazan verdiler,
Kaynatılmasın dediler.
Acımasız yerlere verdiler,
Gün görmesin, dediler.*

*Anacıǵımın evinde,
Oturduğum bir tahta.
Bir tahtasını kıskanıp
Satıp gönderdi bir tarafa.*

*Çırpınma, Kula at, çırpınma,
Pirinç dizginlerini kırarsın.
Aǵlama anacıǵım aǵlama,
Elinle verdiklerine sabredersin.*

*Evin ardındaki donmuş kütüǵü,
Eritmek için koyun sobaya.
At koşarlar bize gitmemiz için,
Misafir evi verin bir akşam için.*

*Kaldırmayın, yüksek çıkamam,
Kapın eğri giremem.
Artık gidip ulaştın ise
Yıl dönümü gelmeden gelemem.*

*Alaca çarşaf, ipek bağ,
Sen baǵladın yengeciǵım.
Gelen görücü giderdi,
Sen öǵütledin yengeciǵım.*

*Sabah kalkıp dışarı çıksam,
Kızakta saman istifli.
Kōşeye doğru bakmuştım,
Bacası durur destekli.*

*Saǵılan sıǵırımın
Öndeki memeleri yumuşak gibi.
Şurada duran damadın,
Aǵzı başı tuluk gibi.*

*Şokşizi boyu donmaz
Yunis kızları güzeldir.
Yunis kızlarını alayım deyip,
İhtiyar kurt gibi ulurlar.*

Yëñgesey kıymak bëshere,
Yan këshehene tultura.
Şul doşman kıasan kite tip,
Yılap ta, hıktap ultura.

İnekeyëm minë nik taptıñ,
Atakayım minë nik hattıñ.
Minë gëne hatıp ni aldıñ,
Yaltırağ-yaltırağ kına aqşa aldıñ.

Yaltırağ aqşañ küp bulır,
Minëñ kévëk balañ yuk bulır.
Ultırzım uşa buyına,
Höröm de tÿzë başıma.

Höröm de tügël, ni tügël,
İnekeyëm yëttë başıma.
Sıltır za sıltır at yëğërge
Talmanımı, atakayım bëlekeyëñ.

Sıltıratıp kına yëberërge,
Yanmanımı, atay, yörekeyëñ.
Emërzëkterëm emërzë,
Üşken yërkeyzerëm kezërlë.

Töşken yërkeyzerëm ut kük bulha,
Kıska ğına birhën gümërzë.
İnekeyëm birgen taş tuştak,
Min taştaham da ıvalmay.

Minëñ inekeyëm taş küñël,
Min ilaham da ilamay.
Öy başındağı tirëñë
Yël taşlay za ët aşay.

Oşonda ultırğan këyevkey,
Niyeme tip, bığırzay.
Yalan ğına yërzëñ ey şipkenën,
Yël kıoya la aniñ kipkenën.

Bëlmey gëne kıaldım, hizmey kıaldım
Yeş gümërkeyëmdëñ ütkenën.
Yële gëne saba kük yurğa,
Arka österënen yörögen bolanday.

Yeşlëk këne devëreñ ütëp kithe,

*Yengeciğim kıymak pişirir,
Yan cebine doldurur.
Şu düşman ne vakit gider deyip,
Ağlayıp sızlayıp oturur.*

*Anacığım beni niçin doğurdun,
Babacığım beni niçin sattın.
Beni satıp da ne aldın,
Işıl ışıl akçe aldın.*

*Parlak akçen çok olur,
Benim gibi yavrun yok olur.
Oturdum ocak başında,
İs değdi başıma,*

*İs de değil, başka şey de değil,
Anacığım geldi başıma.
Şingır şingır at koşmaya
Yorulmadı mı babacığım, bileğün.*

*Şingır şingır göndermeye
Yanmadı mı babacığım yüreğün.
Emirlerim emir idi, (?)
Büyüdüğüm yerler kıymetli.*

*Düştüğüm yerler ateş gibi olursa,
Kısacık versin ömrümü.
Anacığımın verdiği taş kâse,
Ben atsam da kırılmaz.*

*Benim anacığım taş gönüllü,
Ben ağlasam da ağlamaz.
Ev başındaki deriyi
Yel savurur da it yer.*

*Şurada oturan damatçık
Ne diye yerinde duramaz.
Düzlük yerin mantarını,
Yel savurur kurusunu.*

*Bilemedim, sezemedim
Genç ömrümün geçtiğini.
Yel gibi koşar boz küheylan
Arka ayak uçlarında giden ceylan gibi,*

Gençlik devrin geçip gitse,

Bögölörhöñ kara yılanday.
Ütken yeş gümərkeyməde,
Ėzleyem, tabalmayım.

Yalan ğına yərze yörögen saқта
Tüştereme seske kazanım.
Küp yərzerge sığıp ay yörönöm,
Yeşlök gümərzeremdē tabalmanım.

Öyör yılkı ğına arahıman
Yurğalap kile kük yurğa.
Ėy, balalarım, yeş kaldığız,
Hağınırhığız indē küp yılğa.

Yıltır-yıltır ğına ut kürēne,
Yeşen uti miken, ni iken.
Hēz tuğandar mēnen berge ultırıv,
Gümərzerge tora minuti.

S:7

Eğüzē bille bismilla,
Evelē iman başı imēş.
Bēzzē le bılay boyoğtorğan,
Bēr hożayımdıñ eşē imēş.

Munsala bēşe tav başı,
Każanda bēşe każ başı.
Şunda la torğan kēyevzēñ
Yaltıray töştö taż başı.

Tirmen avılınıñ başıvı
Kırzı kuray bēlen totoğan.
Şunda le torğan kēyevkey
Kart merye bēlen totoğan.

Havanan kile bolot,
Yavmay ze kiter timeñ.
Ğıymay (esev) kart urıs kildē indē,
Almay za kiter, timeñ.

S:8

Sañk-sañk ağ borsaq
Aş ittērmēñ atakayım.
Bēr ikē yılğa eş inēm
İş ittērmēñ atakayım.

*Bükülürsün kara yılan gibi.
Geçen genç ömrümü,
Arıyorum, bulamıyorum.*

*Kırlarda yürürken
Sineme çiçekler iliştiirdim.
Çıkıp çok yere yürüdüm ey
Genç ömrümü bulamadım.*

*Sürü sürü at arasından
Dört nala gelir boz küheylan
Ey yavrularım, genç kaldınız,
Özlersiniz artık uzun zaman.*

*Işıl ışıl ateş görünür,
Şimşek ışığı mı acaba, ne ola.
Kardeşlerim sizinle oturmanın
Bir dakikası ömre bedel.*

1964

*Eüzi billah bismillah,
Evveli iman başı imiş.
Bizi de böyle efkârlandıran,
Bir Hüdâ'mın işi imiş.*

*Hamamda pişer dağ taşı,
Kazanda pişer kaz başı.
Şurada da duran damadın
İşıldayıverdi kel başı.*

*Tirmen köyünün tarlası,
Kırkı kuray ile dolmuş.
Şurada da duran damat
İhtiyar Rus kadın ile tutulmuş.*

*Havadan gelir bulut,
Yağmadan gider demeyin.
İhtiyar Rus sağdıç kadın geldi artık
Almadan gider, demeyin.*

1964

*Yığın yığın ak burçak
Pişirtmedin babacığım.
Bir iki yıla arkadaşın idim
Arkadaş ettirmedin babacığım.*

Atakayımdıñ öyönde
Ultrıǵanıñ bër taqta,
Bër taqtanı kızǵanıñ,
Hatıp yëberzë bër yatqa.

Min aşay torǵan qaşıqtı
Uja başına hal iney.
Uja başınan töştö ihe
Ëyehëz tip al iney.

Sëyehë sëye iken de,
Habaqqa nezek iken.
Këyevë këyev iken de
Küzge nezek iken.
Këyevë këyev iken de,
Ayaǵı salıñ iken.

Sıltır-sıltır at yëkkende
Taldımı, aǵay, bëlekeyñ.
Sıltıratıp ózatıp yëbergende
Yandımı, aǵay, yörekeyñ.

S:9

Hıv buyqayı aq tireklëk,
Tirek töbö yëleklëk.
Yëlegë küp yıǵanıñ yuq,
Yeş gümërzëñ ütkenën hiżgen yuq.

Bëyek tavzıñ ay başında
Aq kügersën bala tarattı,
Hëzzëñ küñëlëğëz nisëktër,
Minëñ küñëlëm hëzzë yarattı.

Atakayımdıñ öyönde
Ultrıǵanıñ bër taqta.
Bër taqtaqayın kızǵanıñ
Hatıp yëberzë yatqa.

Sapsaq-sapsaq aq borsaq,
Aş itmenëğëz atayım.
Un altı ǵına yeşte inëm,
İş itmenëğëz eseyëm.

Ultrızım da uşa başına,

*Babacıǵımın evinde,
Oturduǵm bir tahta.
Bir tahtasını kiskanıp
Satıverdi beni bir tarafa.*

*Benim yediǵım qaşıǵı
Sobanın çıkıntısına koy anacıǵım.
Sobanın çıkıntısından düştüǵünde
Sahipsiz deyip al anacıǵım.*

*Vişnesi vişneymiş
Dalı inceymiş.
Damadı damat imiş
Gözü inceymiş.
Damadı damat imiş
Ayaǵı çarpık imiş.*

*Şingir şingir at eyerlerken
Yoruldu mu aǵabeyim bileǵin.
Şingirdatarak uǵurlarken
Yandı mı aǵabeyim yüreǵin.*

1964

*Su boyları ak kavaklık
Kavak dibi çileklik
Çileǵı çok toplamıñlıǵım yok
Genç ömrümün nasıl geçtiǵini sezdiǵim
yok.*

*Büyük daǵın başında ey
Ak güvercin yavruladı.
Sizin gönlünüz kimbilir nasıl
Benim gönlüm sizi sevdi.*

*Babamın evinde
Oturduǵum bir tahta
Bir tahtamı kiskanıp
Satıverdi bir yabancıya.*

*Demet demet ak burçak
Aş etmediniz babacıǵım.
On altı yaşında idim,
Arkadaş etmediniz anacıǵım.*

Oturdum ocak başında

H r m de t y z  başıma,
H r m t g l, n y  e t g l,
Atakayım y tt  başıma.

* s değdi başıma.
 s de değil, başka Şey de
Babacığım bitti baŐımda.*

1964

Züleyhâ'nın Kimliği: Mesnevilerden Hareketle Züleyhâ Hakkındaki Anlatıların Kökeni Üzerine

Zulaykha's Identity: On the Origin of Narratives About Zulaykha Based on Mathnawis

Ozan KOLBAŞ¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Ozan KOLBAŞ (Dr. Öğr. Üyesi),
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Eğitim
Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi
Bölümü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim
Dalı, Çanakkale, Türkiye
E-posta: ozankolbas@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3509-6909

Başvuru/Submitted: 28.03.2023
Revizyon Talebi/Revision Requested:
15.05.2023
Son Revizyon/Last Revision Received:
15.05.2023
Kabul/Accepted: 20.06.2023
Online Yayın/Published Online: 20.06.2023

Atıf/Citation: Kolbas, Ozan. "Züleyhâ'nın Kimliği: Mesnevilerden Hareketle Züleyhâ Hakkındaki Anlatıların Kökeni Üzerine." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 33, 1 (2023): 297-318.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1272346>

ÖZ

Yûsuf ile *Züleyhâ* mesnevileri üzerine şimdiki kadar pek çok çalışma yapılmasına rağmen bu mesnevinin ana kahramanlarından Züleyhâ'nın kimliği ve başından geçen olayların kökeni hakkında henüz ayrıntılı bir çalışma yoktur. Kutsal kitaplarda Züleyhâ hakkında çok az bilgiye yer verilmiş olmakla birlikte hikâyesi mesnevilerde çeşitli motiflerle ve olaylarla genişletilerek anlatılmıştır. Bu makalede bu anlatı genişlemesinin muhtemel kökeni ele alınacak ve Züleyhâ'nın mesnevilerdeki kimliğine katkı sağladığı düşünülen Yahudi anlatılarına dayalı Asenat efsanesiyle bağlantısına yer verilecektir. Her iki kadın kahraman hakkındaki efsanelere dayalı bilgiler aktarıldıktan sonra ortak noktaları incelenecek ve mesnevilerdeki anlatı genişlemesinin kaynağı değerlendirilecektir. Bu değerlendirme sonucunda, Yûsuf ile Züleyhâ mesnevilerinin bir yönüyle Kur'an-ı Kerim'e dayandığına; ancak Müslüman yazarlar tarafından, Yahudi anlatılarının etkisiyle kaleme aldıkları peygamberler tarihine dair eserlerin, mesnevilerdeki hikâyeye etki ettiğine ve motiflerin bu eserlerden mesnevilere geçtiğine değinilecektir. Yahudi anlatıları içerisinde yer alan ve milattan sonra beşinci yüzyılda yaygınlık kazandığı bilinen Asenat efsanesi ise mesnevilerdeki ilgili motiflerin ve anlatı genişlemesinin muhtemelen en temel sebebidir.

Anahtar kelimeler: Züleyhâ, Asenat, Yûsuf, Mesnevi, Efsane

ABSTRACT

Many studies are found on the text and textual interpretation of the mathnawis of *Yusuf* and *Zulaykha*; however no detailed study has yet to occur on the identity of Zulaykha, one of the main protagonists of this mathnawi, or on the origin of the events that happened to her. The holy books do not mention Zulaykha by name and provide very little information about her. However, the mathnawis expand her story with various motifs and events. This article explores the possible origins of this narrative expansion and its connection to the legend of Asenat based on Jewish narratives, which is thought to have contributed to Zulaykha's identity in the mathnawi. After presenting the legendary information about both heroines, the study analyzes their commonalities and evaluates the source of narrative diversification in the mathnawis. As a result of this

evaluation, the Yusuf and Zulaykha mathnawis are said to be based on the Noble Qur'an in one aspect. However, the works on the history of prophets as written by Muslim authors under the influence of Jewish narratives also influenced the story in the mathnawis and the motifs passed from these works to the mathnawis. The legend of Asenath, a Jewish narrative known to have become widespread in the 5th century A.D., is probably the main reason for the related motifs and narrative expansion in the mathnawis.

Keywords: Zulaykha, Asenath, Joseph, Mathnawis, Legends

EXTENDED ABSTRACT

Zulaykha is the main female protagonist in the tales of *Yusuf and Zulaykha*. She is mentioned in historical legends and stories in religious passages in the Noble Qur'an and the *Torah*, but no extensive information is given about her. Her name is not given either in the Qur'an nor in the *Torah*, being mentioned only as the wife of the Saint of Egypt in the Qur'an and Potiphar in the *Torah*. Her love for Joseph seduces him and this results in his imprisonment and his rise to high office. In the *Torah*, Joseph is married to Asenath by the Pharaoh.

Although Zulaykha is briefly mentioned in the holy books, many details about her are included in the mathnawi of *Yusuf and Zulaykha*. The story discusses Zulaykha's psychological transformation through various motifs, with events also being added. Asenath is another heroine who is similar to Zulaykha in the narratives of the mathnawis and the events that are said to have happened to her. As a result of research, narratives about Asenath were reportedly known as early as the 3rd century A.D. and to have become widespread in the 5th century. There are three known legends about Asenath, one of which is about her birth. According to this legend, Dina, the daughter of Prophet Jacob, gives birth to a child. The Prophet Jacob, fearing that the child Asenath would be killed by her uncles, left her under a bush. Then the newborn Asenath was then adopted by a passing priest named Potiphar. According to some Jewish sources, Asenath was an Egyptian woman, and her name has been suggested to mean "belonging to the god" in the ancient Egyptian language, or "belonging to Neth" (= Asenath), based on the name of Neth, a goddess in ancient Egypt. Another legend about Asenath tells of her piety. She was a virgin who lived in a tower next to her father's house. She is said to have been blind in one eye, whether at birth or later is unclear. As she watched from the tower, she saw Joseph passing through the streets of the city and admired his beauty and charm. One day, when Joseph arrived at Potiphar's house, Asenath came down and watched him from a distance. When she wanted to approach him, Joseph refused because Asenath was an idolater. In response to this rejection, Asenath retreated to her tower, gave away the valuables she wore, broke her idols, and observed a seven-day fast of repentance. At the end of the seventh day, the angel Mikhail came and told her that she has been forgiven and now can marry Joseph because she has faith in Joseph's God. Thereupon, she married Joseph, and they had two children.

The events narrated in the mathnawis that are said to have happened to Zulaykha resemble the story of Asenath. The psychological and religious transformation of Zulaykha follows the same processes as Asenath's transformation. For example, Zulaykha sees Joseph physically

for the first time from a mansion she has built in some mathnawi narratives. In addition, the seven-room palace Zulaykha built in order to establish a relationship with Joseph is similar to Asenath's tower in various aspects. As he entered this palace, Joseph felt close to Zulaykha. At that moment, however, Joseph saw the image of his father Jacob on the wall. Jacob warns him not to approach Zulaykha. As Joseph rose to important positions in Egypt, Zulaykha grew old and lost all her beauty. In order to talk to Joseph, she sets out on the road he has passed, but Joseph does not recognize the aging Zulaykha. Like Asenath, Zulaykha then goes into seclusion, takes off her precious clothes, puts on worthless clothing, breaks her idols, and puts her faith in Joseph's God. Here the angel Gabriel comes to tell her that she has been forgiven and can marry Joseph. Joseph returns Zulaykha affections, upon which she regains her youth and beauty and marries Joseph. Based on these and similar common narratives, a connection can be said to exist between the two heroines.

Because the various events narrated about Zulaykha are based on the Noble Qur'an, some events were directly transferred from the holy books to the mathnawis. However, the events that are not narrated in the holy books passed through the legend of Asenath into Jewish narratives and then into the historical books about the prophets written by Muslim authors. Mathnawi poets were influenced by these narrations and added these motifs and events to their works.

Giriş

Yûsuf ile Züleyhâ mesnevilerinin temel kaynağı kutsal kitaplar olmasına rağmen *Tevrat*'ta [Tora] ve Kur'ân-ı Kerîm'de hikâyenin kadın kahramanı Züleyhâ'nın ismi geçmediği gibi hakkında da herhangi bir ayrıntı yoktur.¹ Kutsal kitaplardaki bu bilgi yoksunluğuna rağmen Züleyhâ'ya dair mesnevilerde aktarılan ayrıntılar, motifler ve Züleyhâ'nın hikâye içerisindeki konumu çeşitli unsurlarla genişletilmiş ve şairler tarafından çoğu zaman ortak bir malzemeye kimi zaman da hikâyeye eklenen farklı motiflerle ve olaylarla ortaya konulmuştur. Bu eklemeler tefsiri temel alan ilk dönem İslâm kaynakları ve kısasü'l-enbiyâ türü eserler ile Kâ'b el-Ahbâr (ö. 32/652-653 ?), İbn Abbas (ö. 68/687-688), Vehb b. Münebbih (ö. 114/732), Sa'lebî (ö. 427/1035) ve Beyzâvî (ö. 685/1286) gibi isimler tarafından aktarılan Yahudi anlatılarına dayalı rivayetler kanalıyla edebiyata girmiş ve çeşitlenmiştir.² Hatta ilk dönem mesnevi şairleri başta olmak üzere bu hikâyeyi kaleme alan kimi şairler hikâyenin kurgusu bağlamında kendilerinden çok az şeyi eserlerine eklemiş, bunun yanında doğrudan doğruya ilk dönem râvilerinin aktardığı rivayetleri birleştirerek üslup farklarıyla nazma çekmiştir. Mesneviler arasındaki başarı ölçütü de olay kurgusu üzerinden değil, bilinen olayların nasıl bir üslupla ortaya konulduğu değerlendirilerek saptanmıştır. Kimi şairler aktarılan rivayetleri kuru bir üslupla vezne sokarken kimileri elde bulunan malzemeyi incelikle ele almış; Yakup'un, Yûsuf'un ve Züleyhâ'nın birbiri arasındaki ilişkisine hassasiyetle yaklaşmış, bunların psikolojisine yoğunlaşmış, bu psikolojiyi özenle seçtiği kelimelerle okuyucuya duyurmayı başarmış, farklı türden kimi ayrıntılara yer vermiş ve sonuç itibarıyla edebî bir anlatım ortaya koymuştur.

Yûsuf ile Züleyhâ mesnevileri üzerine şimdiye kadar çeşitli incelemeler kaleme alınmışsa da Züleyhâ'nın kimliğinin ve ona ait kimi motiflerin kökeni hakkında herhangi bir araştırma yapılmamış; kaynağını kutsal kitaplardan alan mesnevilerin “Züleyha tipini oluştururken her iki kaynaktan da bağımsız hareket ederek özgün bir karakter yarat[tıkları]” iddia edilmiş, bu karakterin kutsal kitaplardan ziyade destan, masal ve halk hikâyelerinden doğmuş olabileceği belirtilmiştir.³ Doğrudan Züleyhâ üzerine yapılan kimi araştırmalar da bilinenleri tekrarlamaktan ve durum tespiti yapmaktan ileri geçememiştir. Züleyhâ hakkında anlatılanların miladın başlarında, hatta milattan önceki yıllarda var olan efsanelerle mukayesesi şairlerin ve yazarların bu hikâyeyi kaleme alırken Yakınoğu'ya ait kadim edebî anlatılardan ne şekilde beslendiğini ve hikâyenin çeşitlenmesinde ne gibi anlatıların kaynak mahiyetinde olduğunu ortaya çıkaracaktır.

- 1 Bu ismin mesnevilerde Züleyhâ, Zelihâ, Zelha ve Zilha gibi farklı şekillerde anıldığı malumdur. Bkz. Zehra Öztürk, “Züleyhâ”, *İslâm Ansiklopedisi*, c. 44, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 552. Araplar bu ismi ze harfini üstünle ve lâm harfini esreyle Zeliha, Farslar ise ze harfini ötreyle ve lâm harfini üstünle okuyarak Züleyhâ şeklinde telaffuz eder. Bkz. Ahmed Cevdet, *Kısas-ı Enbiya*, haz. Mahir İz, (Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985), 1:10. Bu makalede birlik olması açısından yalnızca Züleyhâ telaffuzunu tercih edeceğim.
- 2 Celâl Settârî, kıssanın kaynağı hakkında “Bildığımız gibi kıssanın birçok tefsirinin kaynağı İsrâiliyyât yani 116 hicrîde ölen Vehb b. Munebbih'in rivayetleri, Ka'bu'l-ahbâr ve Talmud kitabıdır” ifadelerine yer verir. Bkz. Celâl Settârî, *Züleyhâ'nın Aşk Derdi - Hz. Yûsuf Kıssası*, çev. Mehmet Kanar, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2010), 165, n. 44.
- 3 Melike Gökcan-Türkdoğan, *Klasik Türk Edebiyatında Yusuf u Züleyha Mesnevileri Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma*, (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2011), 96.

Bu makalede Züleyhâ'nın mesnevilerde anlatılan kimliğinin kökeni ele alınacak, bu kimliğin çeşitlenmesine vesile olan muhtemel kaynaklar ve efsaneler üzerinden *Kitâb-ı Mukaddes*'te Yûsuf'un eşi ve çocuklarının annesi olduğu belirtilen, soyunun kendisinden devam ettiği söylenen Asenat ile bağlantısına değinilecektir.⁴ Züleyhâ'nın doğrudan doğruya Asenat'la bağlantılı olduğunu ve Asenat'a dair efsanelerin Züleyhâ'nın bütüncül kimliğini oluşturduğunu söylemek fazlasıyla iddialı olur. Ancak bu etkinin mesnevilere eklenen bazı motifler ve olaylar düzeyinde kaldığı ve her iki şahsın zaman içerisinde aynileştirildiği söylenebilir. Diğer ayrıntılar kutsal kitaplarda ve tefsire dair rivayetlerde de zikredilen olaylar ve motifler ile edebî eserlerin gelişimi ve çift kahramanlı hikâyelerin gerektirdiği ilişki düzeyinde şairlerin muhayyilesine dayalıdır.

Aşenat Hakkında Anlatılan Yahudi Efsaneleri

Mısır'ın en eski bölgelerinden biri olan On şehri milattan önce 3000 yılına kadar geri giden bir tapınma merkeziydi. Güneş tanrısı Ra'nın şehri olarak şöhret kazanması nedeniyle “güneş şehri” anlamına Yunanca Heliopolis olarak adlandırılmaktadır. *Eski Ahit*'te de aynı anlamda İbranca “Bet Şemeş”, Arapça kaynaklarda ise “Beytû Şems” şeklinde geçer. Bu şehrin Suriye'den gelen kervan yolunun üzerinde bulunması ticarî bakımdan önem kazanmasını, milattan önce 1200 civarında Yahudilerin bölgeye yerleşmesini ve Kenanlıların oluşturduğu mahallelerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bugün Kahire'nin birkaç mil kuzeyinde bulunan el-Matariye bölgesinin burası olduğu belirtilir.⁵

Asenat, *Tevrat*'ta On (Heliopolis) şehrinin kâhini Potifera'nın kızı olarak anılmakla birlikte bazı yorumlara göre öz değil üvey evladıdır. İsmi *Tevrat*'ta yalnızca üç ayette zikredilir. Firavun, Yûsuf'u Mısır'daki kıtlıkla başa çıkılması amacıyla görevlendirdiği sırada onu Potifera'nın kızı Asenat'la evlendirmiş, Asenat ise kıtlık yılları gelmeden evvel Yûsuf'a Manasse ve Efraim adlı iki oğul doğurmuştur.⁶

Asenat'ın babası Potifera ise kâhin yahut kohen denilen, mabette görevli din adamıdır. *Talmud*'a ve çoğu Yahudi müfessire göre Yûsuf'u evine alıp sahiplenen Potifar ile ismi Mısır dilinde “Ra'nın evine bağışlanmış” anlamına gelen Potifera (*Pa-diu Per-Ra*) aynı kişidir

4 Asenat'ın Züleyhâ ile bağlantısına dikkat çeken tespit edebildiğim kaynaklardan biri Celâl Settârî'nin *Züleyhâ'nın Aşk Derdi - Hz. Yûsuf Kıssası* adıyla çevrilen eseridir. Settârî bu çalışmasında Asenat ve Züleyhâ arasında bir bağlantı olduğunu kısaca belirtmiş; ancak konuyu çalışmasının ilerleyen sayfalarında inceleyeceğini söylemesine rağmen ele almamıştır. Bunun yanında Marc Philonenko'nun kaleme aldığı ve 1968 yılında yayımlanan *Joseph et Aséneth (Introduction Texte Critique Traduction et Notes)* adlı kitapta bu hikâyenin Molla Câmi'nin mesnevisine ilham kaynağı olduğu belirtilmiştir. Bkz. Settârî, *Züleyhâ'nın Aşk Derdi - Hz. Yûsuf Kıssası*, 23. İlgili kitaba maalesef ulaşamadım. Bunların yanında Mete Halıcı, *Türk Edebiyatındaki Yusuf u Züleyha Mesnevilerinde Anlatılan Konuların Kaynakları* başlıklı yüksek lisans tezinde mesnevilerin temelini oluşturan rivayetlere dayalı İslâm kaynaklarını başarıyla tetkik etmiş, ancak araştırmasını bu kaynaklarla sınırlandırmıştır.

5 Joseph Jacobs, W. Max Muller, “Heliopolis (On).” *The Jewish Encyclopedia*, vol. VI, (Funk and Wagnalls, 1907), 335.

6 *Kitâb-ı Mukaddes*, “Tekvin”, Bap 41: 45, 50; 46: 20.

ve Potifar ismi Potifera'nın kısaltılmış hâlidir.⁷ Robert Graves ve Raphael Patai'ye göre ise adı büyük bir ihtimalle Yûsuf'u evine alan Potifar'ın ismiyle karıştırıldığı için Potifera'yla değiştirilmiştir.⁸ İkinin aynı kişi olmadığı yönünde görüşler de vardır.⁹

Asenat anlatıları tespit edilebildiği kadarıyla bir görüşe göre ilk olarak ikinci yüzyıl İskenderiye'sinde İbranca yorumlardan bağımsız olarak ortaya çıkar. Üçüncü yüzyıla kadar geri çekilebileceğine ve bunun da öncesine dayanıyor olabileceğine dair görüşler varsa da bu dönemlerde yaygın olmadığına dair fikirler de öne sürülmüştür. Ancak anlatılar genel olarak dördüncü yüzyılın ortalarında bilinir, yayılır ve herkes tarafından saygı duyulur hâle gelmiştir.¹⁰

Asenat ile ilgili temelde üç efsane vardır: Bunlardan biri soyunun nereden geldiğine, diğeri Yûsuf'u kurtarmasına ve sonucusu dindarlığına dairdir.¹¹ Yûsuf ve Asenat arasındaki hikâyenin genişlemesi ise midraşik literatür sayesinde. Asenat'ın Mısırlı olması, Yûsuf'un iki çocuğunun Mısırlı bu kadından doğması ve soyunun Asenat'tan devam etmesi konusu Yahudiler arasında çeşitli tartışmalara yol açmış ve bu konudaki yorumların çeşitlenmesine sebebiyet vermiştir. Bu hikâye Ermenice, Etiyopyaca, Kıptice, Latince, Orta İngilizce, Rumence, Slavca, Süryanca ve Yunanca gibi dillerde yazıldığı ve bu dillere çevrildiği gibi Arap edebiyatında da yer almıştır. Ancak İslâmî kaynaklar yalnızca Asenat efsanesinin doğru olmadığını belirtmek için bu efsaneden bahsetmiş; hatta on birinci yüzyılda İbn Hazm (ö. 456/1064), *Talmud* ve midraş yorumlarını aktararak bunların yanlışlığını sertçe eleştirmiştir.¹²

Asenat'ın doğumu Yûsuf'un Mısırlı bir kadınla evlenemeyeceği düşüncesinden hareketle midraşik yorumlarla şekillendirilmiştir. Bu yorumlara göre Asenat, Yakup'un Dina adlı kızının Şekem tarafından tecavüze uğraması sonucunda doğar.¹³ Yakup, durumun Dina'nın kardeşleri tarafından öğrenilmesi üzerine boynuna tanrı isimlerinin yazılı olduğu bir muska takarak öldürmemeleri için Asenat'ı dikenli bir çalının (= *seneh*) altına bırakır. Cebrail ise kızı buradan alıp Potifera'nın evine götürür ve eşi, Asenat'ı kendi kızı gibi yetiştirir. Diğer bir yoruma göre ise Yakup, onu Mısır surlarının altına bırakır. Buradan geçen Potifera çocuğun ağladığını

7 Sa'adya Gaon, *Tefsîru'l-Tevrât Bi'l-'Arabiyye [Tevrat (Tora) Tefsiri]*, haz. Nuh Arslantaş, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018), 1:627, n. 2-3; Emil G. Hirsch, J. F. McLaughlin, "Potiphar or Poti-Pherah", *The Jewish Encyclopedia*, vol. X, (Funk and Wagnalls, 1907), 146; Shalom Goldman, *The Wives of Women / The Wives of Men (Joseph and Potiphar's Wife in Ancient Near Eastern, Jewish, and Islamic Folklore)*, (Albany: State University of New York Press, 1995), 87.

8 Robert Graves, Raphael Patai, *İbrani Mitleri, Tekvin-Yaratılış Kitabı*, çev. Uğur Akpur, (İstanbul: Say Yayınları, 2013), 371.

9 V. Aptowitz, "Asenath, The Wife of Joseph a Haggadic Literary-Historical Study", *Hebrew Union College Annual*, 1, (1924), 262.

10 Aptowitz, "Asenath, The Wife of Joseph a Haggadic Literary-Historical Study", 255.

11 Aptowitz, "Asenath, The Wife of Joseph a Haggadic Literary-Historical Study", 243.

12 S. West, "Joseph and Asenath: A Neglected Greek Romance", *The Classical Quarterly*, New Series, 24/1, (May 1974), 70; Aptowitz, "Asenath, The Wife of Joseph a Haggadic Literary-Historical Study", 251; Goldman, *The Wives of Women / The Wives of Men*, 109; Hâlide C. Dolu, *Menşeyinden Beri Yusuf Hikayesi ve Türk Edebiyatındaki Versiyonları*, (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1953), 66-67.

13 Dina'nın Şekem tarafından tecavüze uğraması ve Yakup'un oğullarının Şekem'i aldatarak öldürmesi *Tevrat*'ta da anlatılır. Bkz. *Kitâbı Mukaddes*, "Yaratılış", Bap 34. Dina'nın ismi çeşitli mesnevilerde Dünya, Deyne ve Dîne bazı mensur eserlerde Dirîne şeklinde zikredilir.

duyarak dikkatini çeker ve kızı alıp evine götürür.¹⁴ Başka bir midraşta (*Ruth Rabbah*) ise Dina, doğumu yaklaştığında kardeşleri tarafından öldürüleceği korkusuyla çöle gider, kızını burada doğurur ve çocuğu dikenli bir çalının altına yerleştirir. Yuvası Mısır'da bulunan bir kartal çocuğu alıp On sunağına getirir. Ertesi sabah On rahibi Potifar buhur yakmak için sunağa çıktığında kızı fark eder. Hızla evine dönerek durumu eşine anlatır. İkisi de aceleyle On tapınağına geldiklerinde kartalın kanatlarını açarak çocuğu koruduğunu görür. Potifar'ın eşi, çocukları olmadığı için Asenat'ı evlat edinerek fazlasıyla sevinir ve ona bir bakıcı tutar.¹⁵

Asenat'ın Mısırlı olduğunu iddia edenlere göre ise adının anlamı Eski Mısır dilinde “Tanrı’ya ait” yahut Eski Mısır’da bir tanrıça olan Neth’in isminden hareketle “Neth’e ait” (= *Aseneth*) anlamındadır.¹⁶ Nitekim hahamların hepsi Asenat’ı İsrail soy kütüğüne bağlamamıştır. Milattan sonra üçüncü yüzyılda yaşayan Haham Yoşua ben Levi, *Genesis Rabbah*’ta Potifar’ın eşinin, Yûsuf aracılığıyla torun sahibi olacağını, falda bunun kaderinde yazılı olduğunu gördüğünü; ancak kızının kastedildiğini bilmediğini belirtmiştir.¹⁷

Asenat, pek çok kişi tarafından beğenilen ve arzulanan, şöhreti bütün ülkeye yayılmış oldukça güzel bir kadındır. Kimi anlatılarda kısmen kör olarak doğduğu yahut sonradan bir gözünü kaybettiğini söylenir.¹⁸ Soylu prenslerin onun için mücadeleye giriştiği ve anlaşmazlık yaşadığı, Firavun’un oğlunun dahi onunla evlenmek istediği belirtilir. Ancak o kendisine edilen teklifleri reddederek kimseyle evlenmeyen ve babasının evinin hemen yanındaki kulede yaşayan Mısırlı bir rahibedir.

“Bu kulenin çatı katı on odadan oluşur. İlk oda büyük ve oldukça güzeldir, mor taşlarla donatılmıştır ve duvarları çeşitli renklerdeki değerli taşlarla kaplıdır. Çatısı ise altındandır. Bu odada aynı zamanda Asenat’ın taptığı ve kurbanlar verdiği, Mısır’ın tanrılarına ait altın ve gümüşten yapılmış putlar bulunur. İkinci odada Asenat’ın tüm süslemeleri ve sandıkları yer alır. Sandıkların içinde altın ve gümüşten dokunmuş son derece kıymetli elbiseler bulunur. Üçüncü oda ise depo olarak kullanılır. Geri kalan yedi oda ise Asenat’a hizmet eden ve onunla aynı gecede doğmuş son derece güzel, cennet yıldızlarına benzeyen yedi bakire kıza aittir. Asenat’ın büyük odasında geniş olanı doğuya, diğerleri güneye ve sokak tarafına bakan üç pencere vardır. Doğuya bakan pencere tarafında altından bir karyola durur. Bu karyola altınla örülmüş mor kumaşlarla döşelidir. Yatak kırmızı ve kızıl kumaşlardan, ince ketenden dokunmuştur. Evin dört bir yanında büyük bir avlu bulunur ve bu avlu da duvarlarla çevrilidir. Dört kapısı olan bu duvarlar on sekiz erkek tarafından beklenir. Duvar boyunca her türden meyve veren ağaçlar dikilidir. Bahçesinde bir çeşme bulunur ve avlunun ortasından geçen nehir bu ağaçları sular.”¹⁹

14 Morris Jr. Jastrow, vd. “Asenath, Biblical Data and In Rabbinical Literature”, *The Jewish Encyclopedia*, vol. II, (Funk and Wagnalls, 1907), 172; Goldman, *The Wiles of Women / The Wiles of Men*, 69, 106.

15 Goldman, *The Wiles of Women / The Wiles of Men*, 107-108; Graves, Patai, *Ibrani Mitleri, Tekvin-Yaratılış Kitabı*, 333.

16 Sa’adya Gaon, *Tefsîru’l-Tevrât Bi’l-‘Arabiyye*, 627-628, n. 4.

17 Goldman, *The Wiles of Women / The Wiles of Men*, 108.

18 Aptowitz, “Asenath, The Wife of Joseph a Haggadic Literary-Historical Study”, 252-253.

19 Ozan Kolbaş, “Züleyhâ’nın Sarayı: Yûsuf ile Züleyhâ Mesnevilerindeki Yedi Odalı Sarayın Kökeni Üzerine”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 28, (2022), 384-385; E. W. Brooks, *Joseph and Asenath - The Confession and Prayer of Asenath Daughter of Pentephres the Priest*, (London: Society for Promoting Christian Knowledge, New York: The Macmillan Co., 1918), 22-24.

Asenat, babasının Yûsuf'la evlenmesi teklifini onun Kenanlı bir çoban olduğunu söyleyerek reddeder. Hatta bunun üzerine Firavun'un ilk doğan oğluluyla evlenmek istediğini dile getirir.²⁰ Ancak kulesinden aşağıyı seyrettiği sırada Yûsuf'un dört atın çektiği arabasıyla geçtiğini ve babasının kulesine girdiğini görünce güzelliği karşısında etkilenerek ona âşık olur. Yûsuf'u güneşe benzeterek onun Tanrı'nın oğlu olduğunu belirtir. İhtişamı karşısında ona teslim olacağını kendi kendine itiraf eder. Bu sırada Yûsuf, Potifar'ın masasına oturur ve o anda pencereden kendisine bakan bir bakireyi görerek uzaklaştırmalarını söyler. Çünkü Mısır'ın diğer kadınları da güzelliğinden dolayı onu bakışlarıyla rahatsız etmekte, Yûsuf da bu durumdan çekinmektedir.²¹ Bu sırada babası Yakub'un Yahudi olmayanlarla birlikte olmaması gerektiğine dair verdiği nasihati hatırlar. Potifar bu kızın kendi kızı olduğunu açıklayınca Yûsuf, putperestliğinden dolayı Asenat'ı kınar. Potifar'ın kızı olduğu için bakire olması şartıyla gelebileceğini ve onun kardeşi gibi olduğunu söyler. Süryanca bir versiyonda ise "O benim akrabam" ifadesi geçer. Başka bir anlatıda Asenat'ın misafirperverliğini göstermesi için babasının emriyle Yûsuf'u öpmek için yaklaştığı; ancak Yûsuf'un onu geri çevirdiği belirtilir.²² Yûsuf, bir hafta içinde döneceğini söyleyerek oradan ayrılır.

Kulesine dönen Asenat kınanması nedeniyle züht hâli içerisinde üzerindeki mücevherli kıyafetleri çıkarıp bunun yerine çullar giyinir, değerli eşyalarını halka dağıtır, odasına kapanarak yedi günlük tövbe orucu tutar, başına küller saçar, putlarını kırar ve Yûsuf'un tanrısına iman ederek bağışlanmak için af diler. Sekizinci gün Mikail gelerek bağışlandığını tebliğ eder. Ona hayat ekmeğinden veya cennetten indirilen petekten bal yedirir ve kutsal kâseden içirir. Asenat bu sayede farklı bir güzelliğe kavuşur ve bu güzellik karşısında hayret eder. Mikail, onun sayesinde pek çok neslin tanrıya sığınacağını söyleyerek ona Manos (= *şehirlerin sığınağı*) adını koyar ve onu Yûsuf'a eş olarak verdiğini belirtir. Asenat, gençliğe kavuşmasının ardından Yûsuf'un karşısına çıktığında Yûsuf tarafından tanınmaz. Sonrasında Potifar'dan Asenat'ın hiçbir erkekle birlikte olmadığını ve temiz düşüncelere sahip olduğunu öğrenince onu memnuniyetle kabul eder. Düğünleri milli bayram kabul edilerek Firavun'un huzurunda yapılır. İnsanların yedi gün boyunca herhangi bir iş yapmaları ölüm cezasıyla yasaklanarak bütün halkın düğüne katılması sağlanır.²³

20 Aptowitz, "Asenath, The Wife of Joseph a Haggadic Literary-Historical Study", 266.

21 Aptowitz, "Asenath, The Wife of Joseph a Haggadic Literary-Historical Study", 268-269.

22 Aptowitz, "Asenath, The Wife of Joseph a Haggadic Literary-Historical Study", 265.

23 Louis Ginzberg, *The Legends of the Jews*, Translated from the German Manuscript by Henrietta Szold, (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1946), II:170-174; Kaufmann Kohler, "Asenath (in Greek 'Ασενέθ), Life and Confession or Prayer of", *The Jewish Encyclopedia*, vol. II, (Funk and Wagnalls, 1907), 172-174; Aptowitz, "Asenath, The Wife of Joseph a Haggadic Literary-Historical Study", 280. Yûsuf ve Asenat hikâyesinin ayrıntıları için Kaufmann Kohler'in ilgili ansiklopedi maddesine bakılabilir.

“Asenat’ın Dindarlığı” olarak da adlandırılan²⁴ bu efsane Asenat’ın Yûsuf’la birlikte olmasından ziyade aslen onun putperestken Yahudi dinine dönüşünü konu alır. Nitekim Asenat isminin “nasat” (= *kadın kaçtı*) ve “lenassot” (= *sığınma*) kelimelerinden geldiği söylenir.²⁵ Bu etimolojinin temelinde Asenat’ın putperestlikten Yûsuf’un tanrısına kaçışı ve sığınışı yer alır.²⁶

Üçüncü yüzyılın ilk yarısında Yahudiler arasında bilindiği söylenen bir anlatıya göre ise Yûsuf, eşine meyledince Potifar onu öldürmek ister; ancak eşi Yûsuf’u öldürürse maddi zarara uğrayacağını, satabilecek duruma gelene kadar onu zindana atmasını söyler. Potifar, Yûsuf’u öldürmekte ısrar edince Asenat gizlice Potifar’a gelir ve ona gerçek durumu anlatır.²⁷ Sonrasında Tanrı, hayatı üzerine onu savunduğu için Yûsuf’un soyunun Asenat’tan devam edeceğini belirtir. Kimi Yahudi efsanelerinde kundaktan Yûsuf’un haklı olduğunu söyleyen çocuğun Asenat olduğu aktarılır.²⁸

Asenat’a dair farklı versiyondaki bir anlatıya ve *Haggadah*’da zikredildiğine göre Yûsuf, halkı kıtlıktan kurtarmasının ve ülkeye bereket getirmesinin ardından kraliyet ihtişamı içerisinde arabasıyla Mısır sokaklarında dolaşırken Mısırlı kadınlar ile kralların ve prenslerin kızları onun güzelliğini görmek için surların tepelerine, kulelere ve pencerelere toplanır. Yûsuf’un kendilerine bakması ve yüzünü görebilmek için hediye olarak üzerlerindeki ziynet eşyalarını atarlarsa da Yûsuf onlara bakmaz. Asenat ise bu sırada Yakub’un kendisine taktığı muskayı fırlatır. Yûsuf, bu muskayı inceleyince Asenat ile kendi ailesi arasında bir bağlantı olduğunu anlar. Bu anlatıda muska motifi Asenat ile Yûsuf arasındaki bağlantıyı sembolize eder. Nitekim bu bağlantı olmadan Yûsuf’un kendi kabilesinden olmayan Mısırlı biriyle yani Asenat’la evlenmesi söz konusu değildir.²⁹ Neticede midraşik yorumlara göre Yûsuf, yeğeni Asenat’la evlenir. Asenat ve Yûsuf arasındaki ilişki Yahudi anlatıları kaynak alınarak on beşinci yüzyılda ve daha sonrasında Hristiyan edebiyatında da işlenmiştir.³⁰ İslâmî kaynaklar ise dayı-yeğen ilişkisine karşı çıkararak Asenat’ın Dina ve Şekem’in kızı olduğunu reddeder. Bu eserlerde Asenat ismi zikredilmemekte ve Potifar’ın karısının, günahlarından tövbe etmesinin ardından Yûsuf’la evlendiği belirtilmektedir.³¹

24 Aptowitz, “Asenath, The Wife of Joseph a Haggadic Literary-Historical Study”, 259-260.

25 Kohler, “Asenath (in Greek ‘Ασενέθ), Life and Confession or Prayer of”, 174.

26 Cem Dilçin’in *Adlar Sözlüğü*’nde Zeliâ/Züleyhâ ismine verdiği anlam, Asenat isminin “kadın kaçtı” manası verilen kökeniyle benzerlik göstermesi itibarıyla dikkat çekicidir: “Birlikte yürüdüğü kişilerden öne geçen.” Bkz. Cem Dilçin, *Adlar Sözlüğü*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 426.

27 Hâlîde C. Dolu’nun doktora tezi Yûsuf’un kimliği ve hikâyesinin kökeni hakkında pek çok kaynağı tetkik etmesi noktasında dikkat çekici olduğu kadar önemli bir çalışmadır. Bu çalışmada Yûsuf’un hikâyesinin *Haggadah*’ta geçtiği şekline de yer verilmiştir. Buna göre Züleyhâ’nın Yûsuf’a meyletmesinin ardından Asenat, Potifar’a yaklaşarak hakikati söyler. Ayrıca pek çok mesnevide ortak olarak görülen Züleyhâ’nın fazlasıyla gösterişli üç yüz altmış adet elbise diktirmesi ve sırasıyla her birini Yûsuf’a giydirmesi *Haggadah*’ta geçmektedir. Bkz. Dolu, “Menşinden Beri Yusuf Hikayesi ve Türk Edebiyatındaki Versiyonları”, 53-54, 75. Bu ayrıntı da Yakındoğu anlatılarının birbirine tesirini göstermektedir.

28 Aptowitz, “Asenath, The Wife of Joseph a Haggadic Literary-Historical Study”, 256; Goldman, *The Wiles of Women / The Wiles of Men*, 110.

29 Aptowitz, “Asenath, The Wife of Joseph a Haggadic Literary-Historical Study”, 244-245, 268-269; Graves, Patai, *İbrani Mitleri, Tekvin-Yaratılış Kitabı*, 333-334.

30 Dolu, “Menşinden Beri Yusuf Hikayesi ve Türk Edebiyatındaki Versiyonları”, 65-66.

31 Goldman, *The Wiles of Women / The Wiles of Men*, 87.

Bir başka efsanede ise Yûsuf, eşi Asenat'ı annesi Rahel'in kaderiyle ilişkilendirir. Kardeşlerine, öldükten sonra kendisini atalarının ülkesine defnetmelerini söylerken Asenat'ı Efrat yolunun yanındaki Rahel'in mezarına gömmelerini ister.³²

Diğer taraftan kutsal kitaplarda Yûsuf'a ilgi duyan Potifar'ın eşinin ismi Taberî (ö. 310/923) ve Sa'lebî'de Râil olarak geçer.³³ Goldman bu ismin eski Mısır ve Sami kaynaklarını yansıtan teoforik yani tanrı ismini taşıyan bir ad olduğunu söyler. Buna göre bu isim, güneş tanrısı Ra ile Sami tanrısı El'in birleşimi olarak okunabilir. Kimi kaynaklar ise bu ismin Süryanca kökenli olduğunu belirtir.³⁴ Bazılarında ise ismi Neka veya Nika olarak zikredilir.³⁵ Beyzâvî, Râil isminin yanında Züleyhâ isminden de bahsetmekte, İbrani midraşı *Sefer haYashar* ve sonraki İran-İslâm folklorunda isim sürekli Züleyhâ olarak geçmektedir. *Sefer haYashar*'ın bu kadını Züleyhâ şeklinde adlandırmasına kadar Potifar'ın eşine herhangi bir isim verilmemiştir.³⁶ Kisaî (ö. 189/805) babasının adının Akahira olduğunu belirtir. Sa'lebî ve Beyzâvî, Yûsuf'un vezirliğe atanmasından sonra Râil ile evlendiğini söyler. Sa'lebî'ye göre Râil bu sırada hâlâ bakiredir ve sonrasında Yûsuf'a iki çocuk doğuracaktır.³⁷ Sa'lebî'nin verdiği bu bilgi, *Tevrat*'a göre Asenat'ın Yûsuf'a iki çocuk doğurduğu bilgisiyle değerlendirildiğinde birbirini etkilemiş gibidir. Kısacası ileride daha ayrıntılı şekilde görüleceği üzere Yûsuf ve Asenat'a dair efsanelerin İslâmî kaynaklara çeşitli yollarla girdiği söylenebilir.

Asenat hakkında buraya kadar verilen bilgiler ve efsanelerde aktarılan kimi motifler rivayetlerde ve mesnevilerde zikredilen Züleyhâ'ya ait bazı motiflerle ve onun başından geçen kimi olaylarla örtüşür. Bu motiflerin ve olayların mesnevilerde yer almasında Asenat'a dair efsanelerin etkili olduğu düşünülebilir.

Züleyhâ Hakkındaki Rivayetlere Dayalı Anlatılar

Kutsal kitaplarda yer almayıp çeşitli rivayetler ve anlatılar yoluyla genişletilerek mesnevilere eklenen bazı olaylar ve motifler Züleyhâ'nın kimliğinin çeşitlenmesine sebebiyet vermiştir. Tüm mesnevilerde ortak olarak aktarılan bilgilerden biri Züleyhâ'nın Mağrip diyarının hükümdarı Taymus'un kızı olduğudur.³⁸ Muhammed b. Muhammed Altıparmak (ö. 1033/1623-1624) *Terceme-i Sittin li-Câmi 'i'l-Besâtin* adlı mensur eserinde babasının adını Taymus b. Tâlus b.

32 Goldman, *The Wiles of Women / The Wiles of Men*, 111; Graves, Patai, *İbrani Mitleri, Tekvin-Yaratılış Kitabı*, 391.

33 İbn Cerir et-Taberî, *Târihu 'l-Taberî (Taberî Tarihi)*, çev. Cemalettin Saylık, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), I:345-346.

34 Soner Akdağ, "Klâsik Türk Edebiyatı'nda Adına Mesneviler Yazılan Kadın: 'Züleyhâ'", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 40, (2009), 61.

35 Muhammed Cafer-i Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtir ve Dâsitân-ı Vârehâ Der Edebiyyât-ı Fârisî*, Çâp-ı Çehârom, (Ferheng-i Mu'âsır, 1391), 424.

36 Graves, Patai, *İbrani Mitleri, Tekvin-Yaratılış Kitabı*, 360.

37 Goldman, *The Wiles of Women / The Wiles of Men*, 85-86.

38 Gökcan-Türkdoğan, *Klasik Türk Edebiyatında Yusuf u Züleyha Mesnevileri Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma*, 97.

‘Alkuma olarak zikreder.³⁹ Züleyhâ hakkında bilgi veren tarihî ve edebî eserlerde ortak olarak onun bir hükümdar kızı şeklinde tasavvur edilişi Züleyhâ’ya asil bir geçmiş yaratma çabası olarak yorumlanabilir.

Babası putperest olduğu gibi Züleyhâ da putperest bir kadındır. Bu durum Abdurrahman Gubârî (ö. 974/1566) tarafından özellikle üzerinde durularak belirgin hâle getirilmiştir. Çoğu mesnevide Züleyhâ’nın, Yûsuf’u üç yıl içinde üç kez rüyasında gördüğü ve ona âşık olduğu belirtilirken Abdurrahman Gubârî’nin mesnevisinde Züleyhâ, Yûsuf’u ilk kez puthanede bir suret şeklinde görür ve kendinden geçerek ona tapmaya başlar. Durumu fark eden yakınları putu kırarak Züleyhâ’nın hâline çözüm getirdiklerini düşünür. Rüya motifi bunun üzerine hikâyeye eklenir.⁴⁰ Şeyyad Hamza (ö. 749/1348’den sonra) ve Garîb (ö. ?) ise putperestlik mevzuunda ayrıca Züleyhâ’nın Yûsuf’u elinden tutarak puthaneye götürdüğünü, bu sırada Allah’ın takdiriyle putların parçalandığını, Züleyhâ’nın isteği ve Yûsuf’un duası üzerine hepsinin tekrar bütün olduğunu, bu olayın etkisiyle Züleyhâ’nın Yûsuf’a duyduğu aşkın arttığını anlatır.⁴¹ Molla Câmî’nin (ö. 898/1492) mesnevisinden etkilenen ve onu örnek alan Hamdullah Hamdî (ö. 909/1503) ise Züleyhâ’nın cariyelerinin de putperest olduğunu ve Yûsuf’un onları da dine davet ettiğini söyler.⁴²

Züleyhâ son derece güzeldir ve Molla Câmî’nin ifadesiyle “Aya bakarken yüzünü örter; yıldızın gözü kendisini görecektir diye korkar. Aynadan başka onu pek az kimse görmüştür; saçına taraktan başka bir şey dokunmamıştır. Arasına ayağını öpen zülfünden başka, kimseye ayağına kapanmak nasip olmamıştır. Ev içinde dolaşırken eteğinden başka, kimse ayağını öpmemiştir.”⁴³ Şeyyad Hamza, Züleyhâ’nın Mısır aziziyle evlendirilmesine rağmen bakire olduğunu vurgular. Bu motif, peygamberler tarihine dair rivayetler kanalıyla başka mesnevilere de girmiştir. Pek çok râvî Yahudî tefsirlerinde de görüldüğü üzere bu durumu Potifar’ın iktidarsız bir erkek oluşuna bağlar. Altıparmak da Züleyhâ’nın evli olmasına rağmen bekaretini koruduğunu belirtir.⁴⁴ Garîb ise başka bir rivayet üzerinden Züleyhâ yerine Tanrı tarafından Züleyhâ’nın suretinde gönderilen perinin, eşiyle gerdeğe girdiğini belirterek bakirelik olgusuna dikkat çeker.⁴⁵ Hatta Süle Fakîh (ö. ?) ve Garîb gibi diğer şairler tarafından yazılan mesnevilerin sonlarında da Yûsuf, Züleyhâ’yla evlenip gerdeğe girdiğinde Züleyhâ’nın bakireliği karşısında şaşırır ve

39 Arzu Çiftöğlü, *Muhammed b. Muhammed Altıparmak’ın Mensur Yusuf ve Zeliha’sı (Transkripsiyonlu Metin - İnceleme - Sözlük)*, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2006), 307.

40 Hasan Aktaş, *Abdurrahman Gubârî, Yûsuf u Züleyhâ (İnceleme - Metin)*, (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), 120-122, B. 826-851 vd.

41 Dehri Dilçin, *Şeyyad Hamza, Yusuf ve Zeliha*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1946), 41-43, B. 428-445; Burcu Karakaya, *Garîb’in Yûsuf u Züleyhâ’sı (İnceleme-Tenkitledirgin)*, (Yüksek Lisans Tezi, Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 457-460, B. 1148-1163.

42 Zehra Öztürk, *Hamdu’llâh Hamdî’s Meşnevî Yûsuf ve Zeliha*, *Sources of Oriental Languages and Literatures* 49, (Cambridge, Massachusetts: Harvard University, 2001), 2:128-130, B. 4127-4189.

43 Nureddin Abdurrahman İbni Ahmed-i Câmî, *Beşinci Taht: Yûsuf ve Züleyhâ*, çev. Ali Nihat Tarlan, haz. Günay Kut, *Sources of Oriental Languages and Literatures* 55, (Cambridge, Massachusetts: Harvard University, 2003), 43, B. 958-961.

44 Çiftöğlü, “Muhammed b. Muhammed Altıparmak’ın Mensur Yusuf ve Zeliha’sı”, 310.

45 Karakaya, “Garîb’in Yûsuf u Züleyhâ’sı”, 424-427, B. 970-984.

bu durumdan memnun olur.⁴⁶ Hamdullah Hamdî ve Kemalpaşazâde (ö. 940/1534) de ortak olarak Potifar'ın iktidarsız olduğunu belirtmiş ve Hamdî ikinci bir rivayet olarak eserine peri kızı motifini de eklemiştir.⁴⁷

Mesnevilerde ortak olarak görülen ayrıntılardan biri de soylu pek çok kişinin Züleyhâ'ya evlenmek amacıyla talip olmasıdır. Ancak bu talepler, Züleyhâ'nın rüyasında gördüğü kişiye aşkından dolayı hasta olduğu ve aydan aya cinlenerek delirdiği gerekçe gösterilerek babası tarafından reddedilir. Neticede Züleyhâ, Mısır'a gönderilerek Potifar'la evlendirilir.⁴⁸ Züleyhâ, rüyasında gördüğü kişinin evlendiği kişiden farklı biri olduğunu farkettiğinde büyük bir hüsrana uğrar. Bu sırada Yûsuf, kendisini kuyudan çıkararak kervan mensupları tarafından Mısır'a getirilir ve satılmak amacıyla pazara çıkarılır.

Şeyyad Hamza, Süle Fakîh, Garîb ve Abdurrahman Gubârî, Züleyhâ'nın Yûsuf'u ilk kez bu sırada köşkten gördüğünü belirtir.⁴⁹ Altıparmak da bu motife aynı şekilde yer verir.⁵⁰ Süle Fakîh, bu köşkün değerli taşlarla bezendiğini, Mısır çarşısına karşı olduğunu ve Züleyhâ'nın, günlerini bu köşte geçirdiğini anlatır. Garîb, köşkün Mısır şehrini yukarıdan gördüğü ayrıntısını ekler. Hamdullah Hamdî'nin ve Taşlıcalı Yahyâ Beg'in (ö. 990/1582) mesnevilerinde ise Molla Câmî'nin mesnevisindeki gibi doğrudan doğruya bir köşk ayrıntısı yoktur.

Yûsuf, Potifar yahut Züleyhâ tarafından satın alınmasının ardından günlerini Potifar'ın evinde geçirmeye başlar. Züleyhâ'nın aşkı bu sırada artar ve tahammül edilemez seviyeye ulaşır. Züleyhâ, Yûsuf'un kendisine teveccüh etmediği için dadısının verdiği fikir üzerine bir saray inşa ettirir.

Kutsal kitaplarda yalnızca ev olarak zikredilen ve herhangi bir ayrıntısına yer verilmeyen bu mekân, mesnevilerde genişçe ele alınmış ve çeşitli motiflerle süslenerek edebî bir malzeme hâline getirilmiştir.⁵¹ Hatta bu mekânda yaşanan olaylar kutsal kitapların aksine genişletilerek aktarılmıştır. Mesnevilere göre Züleyhâ, Yûsuf'u kendisine râm edebilmek için dayesinin tavsiyesi üzerine yedi odalı bir saray yaptırır. Bu sarayın bahçesinde yahut yedinci odasında çeşitli taşlarla bezeli, dalları altından ve gümüşten, her türden meyve veren bir ağaç bulunur. Tavanı ve duvarları değerli taşlarla süslüdür. Yedinci odada altından bir taht vardır. Yûsuf'un saraya girişinin ardından her bir odanın kapısı hizmetli yedi kişi tarafından kapatılır. Yûsuf,

46 Kâzım Köktekin, *Süle Fakih'in Yusuf ve Zelihası (İnceleme - Metin - Dizin)*, (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995), 1:336-337, B. 3033-3042; Karakaya, "Garîb'in Yusuf u Züleyhâ'sı", 623, B. 2032-2033.

47 Mete Halıcı, *Türk Edebiyatındaki Yusuf u Züleyha Mesnevilerinde Anlatılan Konuların Kaynakları*, (Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), 223.

48 Karakaya, "Garîb'in Yusuf u Züleyhâ'sı", 410-411, B. 895-901.

49 Dilçin, *Şeyyad Hamza, Yusuf ve Zeliha*, 36, B. 373; Köktekin, "Süle Fakih'in Yusuf ve Zelihası", 172-173, B. 1198-1206; Karakaya, "Garîb'in Yusuf u Züleyhâ'sı", 430, 432, B. 1000-1014; Aktaş, "Abdurrahman Gubârî, Yusuf u Züleyhâ", 106-107, B. 639-646.

50 Çiftöğlü, "Muhammed b. Muhammed Altıparmak'ın Mensur Yusuf ve Zeliha'sı", 307.

51 Züleyhâ'nın yaptırdığı sarayın yüzyıllar içerisinde yazılmış mesnevilerdeki tasviri, değişimi ve kökeni hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kolbaş, "Züleyhâ'nın Sarayı: Yusuf ile Züleyhâ Mesnevilerindeki Yedi Odalı Sarayın Kökeni Üzerine", 353-391.

Züleyhâ'nın yaptırdığı saraydaki son odada Züleyhâ'nın putlarıyla karşılaşır. Bu mekân aynı zamanda Züleyhâ'nın putlara tapındığı bir puthanedir. Hamdullah Hamdî'nin, Taşlıcalı Yahyâ Beg'in, Abdurrahman Gubârî'nin ve Ahmedî-i Âmidî'nin (ö. 1174/1761) mesnevileri başta olmak üzere kimi mesnevilerde sarayın bir puthane olarak nitelendirilmesi de bu nedenledir.⁵² Züleyhâ yaptırdığı sarayda Yûsuf'u kendi yaşam alanının içine çekmeye çalışırken Yûsuf çıkış kapısına doğru hızla hareket eder ve bu durumu reddeder. Çünkü Züleyhâ onu günaha çekmeye çalışarak Yûsuf'un ulvî kişiliğinin aksi bir karakter sergiler. Yûsuf'un Züleyhâ'dan kaçışı aslında günahattan, şehvetten ve baştan çıkarıcılıktan kaçışının; kaçmak amacıyla girdiği her bir oda ise günahattan uzaklaşmasının ve arınmasının ifadesidir. Gömleğin yırtılması ve çıplak kalmasıyla da tamamen arınmıştır ve artık yeni bir döneme girmek için hazırdır. Ancak kimi rivayetlere göre Yûsuf, bu sarayda Züleyhâ'ya karşı koyamayarak birden fazla kez meyletmış; her defasında çeşitli şekillerde uyarılmış ve babasının Yahudi olmayanlarla birlikte olmaması gerektiğine dair verdiği nasihati hatırlayarak ondan uzaklaşmıştır.

Yûsuf'un Züleyhâ'ya meyledişi sırasında ilahî bir müdahaleyle Yakup duvarda belirerek ona Züleyhâ'ya yani günaha yaklaşmaması gerektiğini hatırlatır. Taberî de aynı olaya yer verir ve biri İbn Abbas'tan olmak üzere dört rivayet aktarır.⁵³ Zemahşerî (ö. 538/1144) de ilgili uyarıları Yûsuf suresinin 24. ayetinde geçen “burhân” kelimesi üzerinden *Keşşâf*'ında zikreder.⁵⁴ Altıparmak da muhtelif râvilerden bu konuya dair çeşitli rivayetler aktarmış; ancak Yûsuf'un Züleyhâ'ya tevessül etmesinin mümkün olmadığını sertçe dile getirerek bu anlatıları kesinlikle kabul etmediğini belirtmiştir. Buna göre; Allah'ın emri üzerine Cebrail'in Yûsuf'un göğsüne dokunduğu ve şehvetinin ortadan kalktığı, Vehb b. Münebbih'e göre Yûsuf'un göğsünden iki el ortaya çıkıp ellerini sıkıca tuttuğu, bazılarına göre babası Yakub'un suretini, bazılarına göre duvarın ayna gibi olup ardında Yûsuf'un kendisini uyan bir meleği, bir rivayete göreyse duvar dibinde, zina edenlerin yerinin cehennemde karnı olduğunu söyleyen bir ejderha gördüğü belirtilir.⁵⁵ *Haggadah*'ta da Yûsuf'un bu sırada annesinin ve babasının hayallerini gördüğü ve bunun ardından ihtirasını kaybettiği belirtilir.⁵⁶ Şeyyad Hamza ise Yûsuf'un, Züleyhâ'ya âşık olduğunu ve bu nedenle ona toplamda altı kez yakınlaştığını; ancak her seferinde çeşitli şekillerde uyarıldığını ve tövbe ettiğini anlatır. Yûsuf, ilk meylettiği sırada ayasında “Tanrı'ya döneceğiniz gündün korkunuz” mealindeki Bakara suresinde geçen ayetin yazılı olduğu bir elle karşılaşır. İkincide duvar yarılarak içinden bir el çıkar. Üçüncüde “Zinaya yaklaşmayınız” mealindeki İsrâ suresinde geçen ayetin yazılı olduğu bir el görünür. Dördüncüde duvardan babası Yakup'a benzeyen bir suret peyda olur. Beşincide suret yine zina konusundaki bir ayetle onu uyarır. Son olarak gökten bir melek iner, sırtını sıvazlar ve Yûsuf'un bütün şehveti

52 Kolbaş, “Züleyhâ'nın Sarayı: Yûsuf ile Züleyhâ Mesnevilerindeki Yedi Odalı Sarayın Kökeni Üzerine”, 384.

53 İbn Cerir et-Taberî, *Târihu't-Taberî (Taberî Tarihi)*, 346-347.

54 Zemahşerî, *El-Keşşâf 'An Hakâ'iki Ğavâmidü't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Te'vil, Keşşâf Tefsiri (Metin - Çeviri)*, çev. Muhammed Coşkun, Adil Bebek, Abdulaziz Hatip, Murat Sülün, edt. Murat Sülün, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 3:568.

55 Çiftoğlu, “Muhammed b. Muhammed Altıparmak'ın Mensur Yusuf ve Zeliha'sı”, 369-370, 372.

56 Dolu, “Menşeyinden Beri Yusuf Hikayesi ve Türk Edebiyatındaki Versiyonları”, 54, 73-74.

parmağından akıp gider.⁵⁷ Garîb'in mesnevisinde de benzer sahnelerle karşılaşılır.⁵⁸ Kul Ali (ö. 630/1233'ten sonra), Süle Fakîh, Yûsuf-ı Meddâh⁵⁹ (ö. ?) ve Abdurrahman Gubârî de aynı motifi benzer şekilde işlemiştir.⁶⁰ Hamdullah Hamdî ise birden fazla rivayete yer yerip bunları birleştirdiğini ve bu sayede anlatımı çeşitlendirdiğini göstericesine bu olayı ikinci bir rivayet olarak aktarır.⁶¹ Molla Câmî ise bu rivayete yer vermez ve Yûsuf'un Züleyhâ'ya meylettiğine; ancak putlara tapıtığını görünce ondan uzaklaştığına kısaca değinir.⁶²

Yûsuf zindana atılmasının ardından Mısır hükümdarının huzuruna çıkıp rüya tabirleriyle kendini ispatladıktan sonra yüksek mevkilere getirilerek olgunlaşma sürecine girer. Bu süre zarfında Züleyhâ da “gözü kara ve ihtiras dolu aşkını acıyla şekillendirmektedir. Servetini, sağlığını, güzelliğini, itibarını hâsılı tüm maddi varını bile isteye tüketir. Zamanını gözyaşı içinde geçirir ve yaşlanmaya başlar.”⁶³

Taberî bu konuda herhangi bir ayrıntı vermemiş, Ebû Ca'fer'den bir rivayet aktararak Mısır hükümdarının, Yûsuf'u Utfir'in (Potifar'ın) karısıyla evlendirdiğini söylemiştir.⁶⁴ Altıparmak da mesnevilerdekilerle benzer olaylara yer vermiş ve Züleyhâ'nın hâli ile isteklerini “Zâ'fuma kuvvet dilerem ve a'mâyam göz isterem, pîrüm cüvânlık isterem ve senüñ gibi bir helâl zevc isterem” şeklinde ifade etmiştir.⁶⁵ Züleyhâ'nın bu durumuna dair Yahudi kaynaklarına vukufiyetiyle bilinen Vehb b. Münebbih'ten aktarılan geniş bir rivayetin bulunması⁶⁶ dikkat çekici olduğu kadar ayrıntıların kökenini yansıtmaya itibarıyla önemlidir. Şeyyad Hamza, rivayetlere dayanarak Züleyhâ'nın perişan bir hâle düştüğü, yoksullaştığı, değersiz bir kilim giydiği, yemek bulamadığı, Yûsuf'un aklına dahi gelmediği ve gördüğünde tanımadığı gibi ayrıntılara yer verir. Züleyhâ bu hâle sebep olarak putlarını görür. Ağladığını duyurmak için Yûsuf'un geçtiği yol üzerine bir ev yapar. Bir gün ağlayarak yola çıkar; ancak sesini Yûsuf'a duyuramaz. Evine girerek dileklerini yerine getirmede için putuna öfkelenir. Dul kalmasının, aç ve yoksul olmasının sebebi olarak putu görür. Bunun üzerine putunu parçalayarak

57 Dilçin, *Şeyyad Hamza, Yûsuf ve Zeliha*, 50-52, B. 519-544.

58 Karakaya, “Garîb'in Yûsuf u Züleyhâ'sı”, 487, 493-495, B. 1307-1308, 1339-1348.

59 Sadık Yazar, Erzurumlu Mustafa Darîr'e ait olduğu düşünülen eserin Yûsuf-ı Meddâh'a ait olduğunu ortaya koymuştur. Bkz. Sadık Yazar, “Yeni Bir Nüshayla Değişen Fotoğraf: Yûsuf-ı Meddâh'ın (ö. XIV. yy) Kıssa-i Yûsuf'u ya da Erzurumlu Darîr Kıssa-i Yûsuf Adlı Bir Mesnevi Yazmış mıdır?”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 21, (2018), 681-719. Bu nedenle burada, başlangıçta Erzurumlu Mustafa Darîr'e atfedilen eserden Yûsuf-ı Meddâh'ın eseri olarak söz edilmiştir.

60 Ali Cin, *Ali, Kıssa-i Yûsuf (H. 630/M.1233) (İnceleme - Metin - Dizin)*, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004), 328-329; Köktekin, “Süle Fakîh'in Yusuf ve Zelihası”, 216-220, B. 1684-1730; Leylâ Karahan, *Erzurumlu Mustafa Darîr; Kıssa-i Yûsuf (Yûsuf u Züleyhâ)*, (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1985), 336, B. 605-606; Aktaş, “Abdurrahman Gubârî, Yûsuf u Züleyhâ”, 163, B. 1411-1419.

61 Öztürk, *Hamdu'llah Hamdî's Meṭnevî Yûsuf ve Zelihâ*, 141, B. 4549-4559.

62 Nureddin Abdurrahman İbni Ahmed-i Câmî, *Beşinci Taht: Yûsuf ve Züleyhâ*, 101, B. 2449.

63 Gökcan-Türkdoğan, *Klasik Türk Edebiyatında Yusuf u Züleyha Mesnevileri Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma*, 101.

64 İbn Cerîr et-Taberî, *Târihu't-Taberî (Taberî Tarihi)*, 356-357.

65 Çiftoğlu, “Muhammed b. Muhammed Altıparmak'ın Mensur Yusuf ve Zeliha'sı”, 469-474.

66 Ahmet Suphi Furat, “Yûsuf”, *İslâm Ansiklopedisi*, c. 13, (Eskişehir: Milli Eğitim Basımevi, 1986), 442.

Allah’a iman eder. Ardından yine yola çıkar ve Yûsuf ile karşılaşarak kendini tanıtır.⁶⁷ Garîb de Yûsuf’un yüksek makamlara gelmesinin ardından Züleyhâ’nın artık fazlasıyla fakir ve ağlamaktan kör olduğunu, belinin büküldüğünü, değnekle dolaştığını, yünden bir aba giydiğini, başına kara bir çul sardığını, Yûsuf’un yolu üzerine bir ev yaptırdığını, her gün yola çıkıp bakındığını, Yûsuf’un da sesini işitmeyerek ona iltifat etmediğini, putlarını kırmasının ardından sesini Yûsuf’a işittirebildiğini söyler.⁶⁸ Bu olay Süle Fakîh, Molla Câmi, Hamdullah Hamdî, Kemalpaşazâde ve Taşlıcalı Yahyâ Beg’in mesnevilerinde de görüldüğü gibi çoğu mesnevide ortak olarak yer alır.⁶⁹ Abdurrahmân Gubârî, Züleyhâ’nın, eşinin ölümü ve Yûsuf’un ayrılığı nedeniyle perişan olduğuna bir iki beyitle değinir. Beyzâvî ve adını vermediği diğer râvîler kanalıyla Züleyhâ’nın eşi öldükten sonra bu perişanlığı nedeniyle Mısır hükümdarı Reyân tarafından kıtlık yılları gelmeden evvel Yûsuf ile evlendirildiğini ve on gün on gece düğün yapıldığını belirtir.⁷⁰ Hamdullah Hamdî’nin Züleyhâ’nın iman edişine dair başarıyla kaleme aldığı beyitler konuya dikkat çekmesi açısından önemlidir.⁷¹

*Ƙodı ortaya hışm-ıla şanemi
Evvelâ söğmege ağız açdı
K’iy hâcer sen nice ilâhumsın
Senden oldum cihânda çün dil-teng
Niçe dögem ğam-ıla taşlara baş
Ƙıblem olalı şuret-i sahtuñ
Bir şafâ istesem eger senden
Cânumu niçe büt-perest éderem
Niçe bir ire hâtıruma şikest
Eyledi pâre pâre ol şanemi
Bütünü çün şikeste eyledi cüst
Yüz çevürdi çü dîn-i dünından
Hõş tazarru ‘la yüz urup hâke
Dêdi iy ‘ıřkuñ-ıla ‘âlem mest
Büt ü büt-hâne pür cemâlûñ-ile
Olmasa sırr-ı temme vechu ‘llâh*

*Sâkin olmağ-ıçun göñül elemi
Nice söğmek dilinden od saçdı
Döst yolında seng-i râhumsın
Senden ursam yarar bu sîneme seng
Demidür kim seni dögem iy taş
Yüzüme sahti açılır bahtuñ
Çevürür her şafâ yüzün benden
Seni dil gibi pür-şikest éderem
Böyle dêdi vü urdı ol büte dest
Dilde bir pâre sâkin oldı ğamı
Hâķ anuñ her şikestin étdi dürrüst
Âb-dest aldı eşk-i hünından
Böyle yalvardı İzid-i pâke
Saña eyler sücûdi seng-perest
Cümle ‘âlem tolu kemâlûñ-ile
Büt-i sengine kim dér-idi ilâh*

67 Dilçin, *Şeyyad Hamza, Yûsuf ve Zeliha*, 82-85, B. 867-900.

68 Karakaya, “Garîb’in Yûsuf u Züleyhâ’sı”, 604-610, B. 1927-1961.

69 Köktekin, “Süle Fakîh’in Yusuf ve Zelihası”, 320-330, B. 2852-2999; Nureddin Abdurrahman İbni Ahmed-i Câmi, *Beşinci Taht: Yûsuf ve Züleyhâ*, 130-136, B. 3218-3398; Mehmed Çavuşoğlu, *Yahyâ Bey, Yûsuf ve Zelihâ (Tenkidli Basım)*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1979), 154-159, B. 4389-4520; Öztürk, *Hamdu ‘llâh Hamdî’s Meñnevî Yûsuf ve Zelîhâ*, 163-169, B. 5294-5470; Halıcı, “Türk Edebiyatındaki Yusuf u Züleyha Mesnevilerinde Anlatılan Konuların Kaynakları”, 215-217.

70 Aktaş, “Abdurrahman Gubârî, Yûsuf u Züleyhâ”, 192-193, B. 1795-1806.

71 Öztürk, *Hamdu ‘llâh Hamdî’s Meñnevî Yûsuf ve Zelîhâ*, 168, B. 5437-5459.

*Kâfirüñ küfri oldur iy ma 'būd
Cām-ı fazluñla her ki mest oldı
Nefsüme çok cefālar eylemişem
Yarlığa ol haḫāları yā Rab
Étmedüm haḫ tarīka çünki nazār
Beni şimdi ki haḫ yola şalduñ
Hazz alam tā cemāl-i Yūsufdan*

*Muḫlaḫı kor éder kıyūda sücūd
Bāḫlı ḫodı Haḫ-perest oldı
Büte tapup haḫālar eylemişem
Kıl veḫā bu cefāları yā Rab
Ḫomaduñ gözlerümde nūr-ı başār
Vér o nūri ki dīdeden alduñ
Fāriğ olam gam u te'essüfden*

Mesnevilerdeki bir diğer motif Züleyhâ'nın içinde bulunduğu perişan hâl sırasında görme yetisini kaybetmesidir. Kimi mesnevilerde bu durum belirgin bir şekilde işlenmişken kimilerinde Süle Fakih'in mesnevisinde olduğu gibi kısaca değinilmiş⁷² kimilerinde ise Abdurrahman Gubârî'nin mesnevisindeki gibi zikredilmemiştir. Örneğin Garib, körlük motifi üzerinde fazlasıyla durmuş ve bu durumu beyitlerinde kısa aralıklarla vurgulamıştır:⁷³

*Ağlamakdan mübtelā olmuş idi
Zelḫa 'yam ben işde gözsüz olmuşam
Ne gözüm kaldı benim ne kuvvetim
Ne mālüm var anı yoluña virem*

*Gözsüz olup bī-çāre ḫalmış idi
Bī-mecālem sürünüben gelmişem
Ṭāḫatüm taḫ oldı gitdi kuvvetim
Ne gözüm var bakuban yüzüñ göreim*

Garib'in mesnevisinde Yûsuf'un evlenecekleri haberini göndermesi, yaşlanan Züleyhâ tarafından gençliğinde kendisine teveccüh etmediği için alaya alınmak şeklinde yorumlanır. Yûsuf'un bizzat gidip bu durumdan haberdar etmesi üzerine Züleyhâ gençliğini kaybettiğini söyleyerek körlüğüne tekrar vurgu yapar.⁷⁴ Yûsuf'un bu yaşlılık ve körlük karşısındaki şaşkınlığı "Yûsuf eydür bī-çāre olmuş özüñ / Ḫam ol ḫüsn-i cemāl ḫanı gözüñ" şeklinde dile getirilmiştir.⁷⁵

Şeyyad Hamza, Züleyhâ'nın tövbe etmesinin ardından yaptırdığı evin önünde Yûsuf'la karşılaşması ve Züleyhâ'nın kendini tanıtması olayından sonra Cebrail'in geldiğini ve Yûsuf'a Züleyhâ'yı eş olarak almasını söylediğini belirtir. Bununla birlikte Züleyhâ gençleşir ve gözlerinin göreceği söylenir. Yûsuf, Züleyhâ'yı sarayına çağırır; Cebrail, Züleyhâ'nın sırtını okşar ve onu gençleştirir.⁷⁶ Garib'e göre ise nikahlanmalarının ardından Yûsuf'un sarayına gittiklerinde Züleyhâ, Yûsuf'un okuduğu ism-i azam duası neticesinde eski güzelliğinden daha üstün bir güzelliğe kavuşur.⁷⁷ Aynı motife Süle Fakih, Molla Câmî, Hamdullah Hamdi, Kemalpaşazâde ve Taşlıcalı Yahyâ Beg'de olduğu gibi benzer şekilde başka mesnevilerde de

72 Köktekin, "Süle Fakih'in Yusuf ve Zelihası", 320, 332, B. 2851, 2984.

73 Karakaya, "Garib'in Yusuf u Züleyhâ'sı", 604, 612-613, B. 1927, 1970-1971, 1975.

74 Karakaya, "Garib'in Yusuf u Züleyhâ'sı", 619-620, B. 2009, 2015-2016.

75 Karakaya, "Garib'in Yusuf u Züleyhâ'sı", 616, B. 1991.

76 Dilçin, Şeyyad Hamza, Yusuf ve Zeliha, 85, B. 901-908.

77 Karakaya, "Garib'in Yusuf u Züleyhâ'sı", 621-622, B. 2020-2025.

yer verilir.⁷⁸ Süle Fakîh'e göre Yûsuf, Züleyhâ'ya Mısırlı kadınların ellerini kestiği zamanı hatırlattığında Züleyhâ bu dönemdeki tavrından utanır ve geçmişi bir kenara bırakmak gerektiğini belirterek ettiği tövbeyi vurgular.⁷⁹ Taşlıcalı Yahyâ Beg'in mesnevisinde ise Züleyhâ'nın dindarlığı üzerinde fazlasıyla durulurken Yûsuf'un, ibadet etmesi için Züleyhâ'ya yedi ev yaptırdığı ve Züleyhâ'nın bu evlerde başını ibadetten kaldırmadığı belirtilir.⁸⁰

Şeyyad Hamza, Züleyhâ'nın Yûsuf'a on dört çocuk doğurduğunu aktarır. En büyüklarının adı Mîşâlûm, diğer üçününki ise Şemdîn, Mâmîl ve Kas'an'dır.⁸¹ Süle Fakîh, Züleyhâ'nın Yûsuf'a İsrâiloğullarına mensup on iki oğul verdiğini söyler.⁸² Garîb ise ilk olarak Mîşâm ve Efrâm adlı iki çocuk doğurduğu belirtir.⁸³ Abdurrahman Gubârî çocukların ismini Mîşâ ve Efrâhîm olarak zikreder.⁸⁴ Taberî de Râil'in Yûsuf'a Efrâyîm ve Minşâ adında iki çocuk doğurduğundan bahseder.⁸⁵

Asenat ile Züleyhâ Arasındaki Benzerlikler

Züleyhâ'nın mesnevilerdeki kimliğinde ve başından geçtiği söylenen olaylarda doğrudan doğruya Asenat'ın etkin olduğunu söylemek mümkün değildir. Nitekim bazı olaylar ve motifler diğer mesnevilerde ve halk anlatılarında da karşılaşılan ortak motiflerdendir. Bunlar şairlerin muhayyilesi ve yaygın edebî birikim üzerinden eklenen olaylardır. Örneğin Züleyhâ'nın Yûsuf'u ilk olarak üç yıl içinde rüyasında üst üste üç kez görmesi ve neticede ona âşık olması edebî anlatılarda yaygın olarak görülen "rüyada âşık olma" motifinin etkisiyle ortaya konulmuştur.⁸⁶ Züleyhâ'nın Yûsuf'a duyduğu aşkın içten içe onu etkilemesi, benzinin sararıp cünun hâlinin tezahürü, nereye baksa Yûsuf'u görmesi yahut baktığı her şeyin ona Yûsuf'u hatırlatması ve Taşlıcalı Yahyâ Beg'in mesnevisinde görüldüğü üzere saba rüzgârından, aydan ve güneşten Yûsuf'u sorması,⁸⁷ aşkın kahraman üzerindeki etkisi noktasında pek çok hikâyede karşımıza çıkan ve yaygın olarak görülen motiflerdendir. Züleyhâ'nın Potifar'ın eşi oluşu, Züleyhâ'nın veya Mısır azizinin Yûsuf'u satın alışı, Züleyhâ'nın ona meyledişi, gömleğini arkadan yırtışı,

78 Köktekin, "Süle Fakîh'in Yusuf ve Zelihası", 331-334, B. 2976-3007; Nureddin Abdurrahman İbni Ahmed-i Câmî, *Beşinci Taht: Yûsuf ve Züleyhâ*, 136-139, B. 3399-3460; Çavuşoğlu, *Yahyâ Bey, Yûsuf ve Zelihâ*, 159, B. 4521-4537; Halıcı, "Türk Edebiyatındaki Yusuf u Züleyha Mesnevilerinde Anlatılan Konuların Kaynakları", 218-219.

79 Köktekin, "Süle Fakîh'in Yusuf ve Zelihası", 338, B. 3051-3052.

80 Çavuşoğlu, *Yahyâ Bey, Yûsuf ve Zelihâ*, 161, B. 4572, 4575.

81 Dilçin, *Şeyyad Hamza, Yûsuf ve Zeliha*, 86, B. 917-919.

82 Köktekin, "Süle Fakîh'in Yusuf ve Zelihası", 338, B. 3056.

83 Karakaya, "Garîb'in Yûsuf u Züleyhâ'sı", 624, B. 2036.

84 Aktaş, "Abdurrahman Gubârî, Yûsuf u Züleyhâ", 193, B. 1806-1807.

85 İbn Cerîr et-Taberî, *Târihu't-Taberî (Taberî Tarihi)*, 357.

86 Annemarie Schimmel "İslam geleneğinde, bir olgunun üç kez yinelenmesi özel bir öneme sahiptir; çünkü Peygamberin, sözleri, emirleri ve açıklamaları üç kez yinelenmeyi sevdiği anlatılır. Bu nedenle, bir rüyanın üç kez yinelenmesi de özellikle önemli olarak görülür. Ancak bu, yalnızca İslam dünyasında değil, pek çok yerde geçerlidir..." demesinin ardından İslâm geleneği içerisinde yazılmış eserlerde bir insanın bir rüyayı üç kez görmesi üzerine ciddiye aldığını belirterek çeşitli örnekler vermektedir. Bkz. Annemarie Schimmel, *Halifenin Rüyalari İslamda Rüya ve Rüya Tabiri*, çev. Tüba Erkmen, (İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2005), 123-128.

87 Çavuşoğlu, *Yahyâ Bey, Yûsuf ve Zelihâ*, 65-68.

onu Mısırlı kadınların önüne çıkarışı, zindana attırışı ve Firavun'un huzurunda kendisinin suçlu, Yûsuf'un ise suçsuz olduğunu itiraf edişi zaten kutsal kitaplarda da anlatılan ve hikâyenin kurgusu ve seyri için önem arz eden olaylardır. Bu nedenle bu durum ve olayların Asenat efsanesiyle ilişkilendirilmesi söz konusu değildir. Ancak Asenat hakkında anlatılan efsaneler ve Züleyhâ'nın mesnevilerde anlatılan özellikleri ile başından geçen olaylar mukayese edildiğinde her iki ismin bazı ortak noktalarda birleştiği görülür.

Rivayetlerde ve mesnevilerde Züleyhâ'nın Mağrib diyarının hükümdarı Taymûs'un kızı olduğunun söylenmesi onun soylu bir aileye mensup olduğunu ön plana çıkarır. Bu kimlik inşası Asenat'ın da seçkin bir zümreye yani Yahudi soyuna mensup olduğunun öne sürülmesiyle irtibatlandırılabilir. Asenat son derece güzel ve putperest bir kadın olduğu gibi güzelliği dillere destan Züleyhâ da başlangıçta Mısır'a ait putlara tapan kâfir bir kadındır. Asenat bakire bir rahibe olarak kulesinde herkesten uzak yaşayıp giderken Züleyhâ da hayatını gözlerden uzak ve bakire şekilde sürdürür.⁸⁸ Züleyhâ'nın bakireliği vurgusu, onu Potifar'ın eşi olmasından ziyade kızı Asenat'a yaklaştırır. Efsaneye göre Yûsuf'un, Potifera'dan Asenat'ın bakire olduğunu öğrendikten sonra onunla evlenmeyi memnuniyetle kabul etmesi iki anlatı arasındaki dikkat çekici benzerliklerdendir. Pek çok kişi evlenmek için Asenat'a talip olurken aynı şekilde farklı memleketlerin hükümdarları gönderdikleri pek çok elçiyle Züleyhâ'ya talip olur; ancak her iki kadın da bu talepleri reddeder.

Asenat, Yûsuf'u babasının evine geldiği sırada ilk kez kendine ait kuleden aşağıya seyrettiğinde gördüğü ve bu sırada ona âşık olduğu gibi Züleyhâ da Yûsuf'u fizikî olarak ilk kez Mısır çarşısına karşı yaptırdığı köşkten görmüş ve üzerinde uyandırdığı etkiyle kendinden geçmiştir.

Asenat ve Züleyhâ arasındaki muhtemel bağlantıyı ortaya koyan bir diğer önemli motif mesnevilerdeki yedi odalı saraydır. Züleyhâ tarafından yaptırılan ve Yûsuf'un içine çekildiği saray Asenat'ın kulesiyle ortak özellikler gösterir. Asenat'ın bu kulede yaşaması, kulenin yedi odadan teşekkül etmesi, her bir odayı bekleyen yedi cariye'nin varlığı, tavanının altınla ve odalarının değerli taşlarla kaplı olması, doğuya bakan odada altınla döşeli karyolanın yer alması, Mısır tanrılarına ait putlara bu kuledeki odasında tapması ve bahçesinde üstün özelliklere sahip ağaçların bulunması mesnevilerdeki sarayla ve bu sarayın ayrıntılarıyla birebir bağlantılı görünür. Nitekim Züleyhâ'nın yaptırdığı saray da yedi odalıdır. Her bir oda yedi hizmetli tarafından beklenir ve kapılar Yûsuf'un bir odadan diğerine geçişi sırasında bu hizmetliler tarafından kilitlenir. Sarayın duvarları ve tavanı değerli mücevherlerle kaplıdır. Yedinci odada altından bir taht yer aldığı gibi Züleyhâ'nın taptığı putlar da bu odada bulunur. Kimi mesnevilerde yedinci odada kimisinde ise sarayın bahçesinde üstün niteliklere sahip değerli taşlarla müzeyyen bir ağaç veya ağaçlar olduğu belirtilir. Kutsal kitaplarda zikredilmeyen ve Potifar'ın evinde yaşanan Züleyhâ'nın Yûsuf'a meyletmesi olayının, mesnevilerde özel olarak

88 Asenat'ın ve Züleyhâ'nın bir rahibe gibi bekaretini muhafaza ederek kulede yaşaması bu kadınları Sumerlerin aşk ve savaş tanrıçası İnanna'ya yaklaştırır. Muhtemelen milattan önceki yıllarda Yakındoğu'da bilinen İnanna'ya dair sözlü ve yazılı dinî-edebedî anlatılar bu kadınların kimliğine katkı sağlamış ve asıl kökenini teşkil etmiştir.

tasarlanan ve sonradan yaptırılan yedi odalı sarayda gerçekleştiğinin belirtilmesi, sarayın Asenat'ın kulesiyle bağlantılı olarak mesnevilere eklenmiş olabileceğini düşündürür. Yûsuf bu sarayda Züleyhâ'dan yani günahattan, şehvetten ve baştan çıkarıcılıktan kaçarken efsaneye göre onun Asenat'ı gördüğündeki çekincesi ve onu kendisinden uzaklaştırmalarını istemesi de günahattan kaçmak istemesindedir.

Yûsuf, Asenat'ı Potifar'ın masasında oturduğu sırada gördüğü, babası Yakup'un kendisine verdiği nasihatı hatırladığı ve bu nasihat üzerine Asenat'ı kendinden uzaklaştırmalarını söylediği gibi, mesnevilerde de Züleyhâ'ya meylettığı sırada duvarda babası Yakup'u gördüğü ve kaçarak Züleyhâ'dan uzaklaştığı anlatılır. Kutsal kitaplarda doğrudan doğruya yer almayan bu uyarı motifinin Asenat efsanesindeki aynı motifin rivayetler kanalıyla İslâmî karaktere büründürülerek mesnevilere dahil edildiği düşünülebilir.

Asenat, Yûsuf tarafından hakir görülmesinin ardından kulesine kapanarak çullar giydiği, değerli eşyalarının tamamını halka dağıttığı, yedi gün boyuna tövbe orucu tuttuğu, bu sırada bütün güzelliğini kaybettiği ve putlarını kırarak Yûsuf'un tanrısına iman ettiği gibi Züleyhâ da yaşlanarak bütün güzelliğini kaybetmiş, perişan bir hâle bürünmüş, tüm varını halka dağıtmış, fakirleşmiş, değersiz çullar giyinmiş, Yûsuf tarafından tanınmaz hâle gelmiş ve neticede putlarını kırarak Yûsuf'un tanrısına iman etmiştir.

Asenat doğuştan yahut bir vesileyle sonradan görme yetisini kaybedip geri kazanırken Züleyhâ da yaşlılığı sırasında kör olmuş ve sonrasında ilahî müdahaleyle görme duyusunu geri kazanmıştır.

Asenat tövbe ettikten sonra ilâhî bir emir üzerine gelen Mikail tarafından gençleştirildiği ve Yûsuf'a eş olarak verildiği gibi Züleyhâ da Yûsuf'un duası veya Cebrail'in müdahalesiyle Allah tarafından gençleştirilmiş ve eski güzelliğinden daha üstün bir güzelliğe kavuşarak Yûsuf'la evlenmiştir. Kimi mesnevilerde Züleyhâ'nın kıtlık yılı gelmeden evvel Yûsuf'la evlendirildiğinin belirtilmesi de *Tevrat*'taki kronolojiyle ortaktır.

Son olarak *Tevrat*'a göre Asenat, Yûsuf'a Manasse ve Efraim adlı iki çocuk doğururken, doğan çocukların sayısı değişmekle birlikte Züleyhâ'nın da özellikle ismi Mişâm ve Efrâm olarak zikredilen iki çocuk doğurduğu, isim benzerliği üzerinden de dikkat çeker.

Sonuç

Netice itibarıyla kutsal kitaplarda ismi dahi anılmayan, Yûsuf ile evliliklerine yer verilmeyen ve hikâye kurgusu içerisinde etkin bir yan karakter olarak görünen Potifar'ın eşinin sonradan hikâyeleri Asenat'la birleştirilerek *Yûsuf ile Züleyhâ* anlatılarına kaynak olduğu düşünülebilir. *Yûsuf ile Züleyhâ* mesnevilerinin geneline bakıldığında her iki kahraman arasındaki ilişkinin yanında Yûsuf'un başından geçen olaylar göz ardı edilip yalnızca Züleyhâ'nın anlatıldığı beyitler dikkate alınırsa hikâye boyunca başlangıçta putperest olan Züleyhâ'nın neticede putlarını kırarak Yûsuf'un tanrısına iman ettiği ve gençleşmesinin ardından evlendikleri görülür. Asenat'ın Dindarlığı Efsanesi de bu temel üzerinde yükselir, gelişim gösterir ve neticelenir.

Efsane, bu yönüyle Züleyhâ'nın dönüşümüne tasavvufî mana yükleyen mutasavvıf ve mesnevi şairleri için cazip bir malzeme sunar. Kısacası tespit edilebildiği kadarıyla ilk olarak *Sefer haYashar*'da Züleyhâ olarak adlandırılan kadın hakkında kutsal kitaplardan edinilen bilgiler edebî bir anlatı hâline getirilerek şairler tarafından mesnevilere dahil edilmiş; ancak anlatıyı genişleten ve kutsal kitaplarda yer almayan diğer olaylar ve motifler muhtemelen milattan sonra dördüncü ve beşinci yüzyıllarda yayılan ve çeşitli dillere tercüme edilerek bilinirlik kazanan Yahudilere ait Asenat efsanesinin etkisiyle önce rivayetler aracılığıyla ilk dönem İslâmî eserlere, bu kaynaklar aracılığıyla da edebî anlatılara eklenmiştir. Bu benzerlikler *Yûsuf ile Züleyhâ* mesnevilerinin İslâmî rivayetlerden öte kaynaklarını ortaya koyduğu gibi Züleyhâ'nın kimliğinin yalnızca şairlerin muhayyilesiyle çeşitlenmediğini; Yakındoğu havzasının sözlü ve yazılı birikiminin bu coğrafyada verilen edebî eserlerin zenginleşmesine katkı sağladığını göstermesi açısından önemlidir. Kimi zaman milattan önceki yıllara kadar uzanan Yakındoğu anlatılarının ayrıntılı şekilde incelenmesi ve bunların klasik Türk edebiyatıyla mukayesesi muhakkak *Yûsuf ile Züleyhâ* mesnevileri gibi diğer pek çok mesnevinin de kaynaklarını ortaya koymaya yardımcı olacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Ahmed Cevdet. *Kıyas-ı Enbiya*. 1. cilt. Hazırlayan Mahir İz. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.
- Akdağ, Soner. "Klâsik Türk Edebiyatı'nda Adına Mesneviler Yazılan Kadın: 'Züleyhâ'". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 40, (2009): 59-74.
- Aktaş, Hasan. *Abdurrahman Gubârî, Yûsuf u Züleyhâ (İnceleme - Metin)*. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Aptowitz, V. "Asenath, The Wife of Joseph a Haggadic Literary-Historical Study". *Hebrew Union College Annual*. 1, (1924): 239-306.
- Brooks, E. W. *Joseph and Asenath - The Confession and Prayer of Asenath Daughter of Pentephres the Priest*. London: Society for Promoting Christian Knowledge, New York, The Macmillan Co., 1918.
- Cin, Ali. *Ali, Kıssa-i Yûsuf (H. 630/M.1233) (İnceleme - Metin - Dizin)*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.
- Çavuşoğlu, Mehmed. *Yahyâ Bey, Yûsuf ve Zelihâ (Tenkidli Basım)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1979.

- Çiftoğlu, Arzu. *Muhammed b. Muhammed Altıparmak'ın Mensur Yusuf ve Zeliha'sı (Transkripsiyonlu Metin - İnceleme - Sözlük)*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, 2006.
- Dilçin, Cem. *Adlar Sözlüğü*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Dilçin, Dehri. *Şeyyad Hamza, Yusuf ve Zeliha*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1946.
- Dolu, Hâlîde C. *Menşeyinden Beri Yusuf Hikayesi ve Türk Edebiyatındaki Versiyonları*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1953.
- Furat, Ahmet Suphi. "Yûsuf." *İslâm Ansiklopedisi*. 13:441-443. Eskişehir: Milli Eğitim Basımevi, 1986.
- Ginzberg, Louis. *The Legends of the Jews*. Translated from the German Manuscript by Henrietta Szold. Vol. II, Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1946.
- Goldman, Shalom. *The Wiles of Women / The Wiles of Men (Joseph and Potiphar's Wife in Ancient Near Eastern, Jewish, and Islamic Folklore)*. Albany: State University of New York Press, 1995.
- Gökcan-Türkdoğan, Melike. *Klasik Türk Edebiyatında Yusuf u Züleyha Mesnevileri Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2011.
- Graves, Robert ve Raphael Patai. *İbrani Mitleri, Tekvin-Yaratılış Kitabı*. Çeviren Uğur Akpur. İstanbul: Say Yayınları, 2013.
- Hahcı, Mete. *Türk Edebiyatındaki Yusuf u Züleyha Mesnevilerinde Anlatılan Konuların Kaynakları*. Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Hirsch, Emil G. and J. F. McLaughlin. "Potiphar or Poti-Pherah." *The Jewish Encyclopedia*. X:147. Funk and Wagnalls, 1907.
- İbn Cerir et-Taberî. *Târihu't-Taberî (Taberî Tarihi)*. 1. cilt. Çeviren Cemalettin Saylık. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Jacobs, Joseph and W. Max Muller. "Heliopolis (On)." *The Jewish Encyclopedia*. VI: 335. Funk and Wagnalls, 1907.
- Jastrow, Morris, Jr., and Gerson B. Levi, Marcus Jastrow, Kaufmann Kohler. "Asenath, Biblical Data and In Rabbinical Literature." *The Jewish Encyclopedia*. II: 172. Funk and Wagnalls, 1907.
- Karahan, Leylâ. *Erzurumlu Mustafa Darîr, Kıssa-i Yûsuf (Yûsuf u Züleyhâ)*. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1985.
- Karakaya, Burcu. *Garîb'in Yûsuf u Züleyhâ'sı (İnceleme-Tenkitledi Metin-Dizin)*. Yüksek Lisans Tezi, Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Kitabı Mukaddes (Eski ve Yeni Ahit - Tevrat, Zebur (Mezmulur) ve İncil)*. Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul: Ohan Matbaacılık, 2010.
- Kohler, Kaufmann. "Asenath (in Greek 'Ασενέθ), Life and Confession or Prayer of". *The Jewish Encyclopedia*. II: 172-176. Funk and Wagnalls, 1907.
- Kolbaş, Ozan. "Züleyhâ'nın Sarayı: Yûsuf ile Züleyhâ Mesnevilerindeki Yedi Odalı Sarayın Kökeni Üzerine." *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. 28, (2022): 353-391.
- Köktekin, Kâzım. *Sûle Fakih'in Yusuf ve Zelihası (İnceleme - Metin - Dizin)*. 1. cilt. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.
- Nureddin Abdurrahman İbni Ahmed-i Câmî. *Beşinci Taht: Yûsuf ve Züleyhâ*. Çeviren Ali Nihat Tarlan. Hazırlayan Günay Kut. Sources of Oriental Languages and Literatures 55, Cambridge, Massachusetts: Harvard University, 2003.

- Öztürk, Zehra. *Hamdu'llâh Hamdî's Meṭnevî Yūsuf ve Zelîhâ*. 2. cilt. Sources of Oriental Languages and Literatures 49, Cambridge, Massachusetts: Harvard University, 2001.
- Öztürk, Zehra. "Züleyhâ". *İslâm Ansiklopedisi*. 44: 552-553. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Sa'adya Gaon. *Tefsîru'l-Tevrât Bi'l-'Arabîyye [Tevrat (Tora) Tefsiri]*. 1. cilt. Hazırlayan Nuh Arslantaş. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Schimmel, Annemarie. *Halifenin Rüyalari İslamda Rüya ve Rüya Tabiri*. Çeviren Tüba Erkmen. İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 2005.
- Settârî, Celâl. *Züleyhâ'nın Aşk Derdi - Hz. Yūsuf Kıssası*. Çeviren Mehmet Kanar. İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.
- West, S. "Joseph and Asenath: A Neglected Greek Romance." *The Classical Quarterly*. New Series, 24/1, (May 1974): 70-81.
- Yâhakkî, Muhammed Cafer-i. *Ferheng-i Esâtîr ve Dâsitân-ı Vârehâ Der Edebiyyât-ı Fârisi*. Çâp-ı Çehârom. Ferheng-i Mu'âsir, 1391.
- Yazar, Sadık. "Yeni Bir Nüshayla Değişen Fotoğraf: Yūsuf-ı Meddâh'ın (ö. XIV. yy) Kıssa-i Yūsuf'u ya da Erzurumlu Darîr Kıssa-i Yūsuf Adlı Bir Mesnevi Yazmış mıdır?". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. 21, (2018): 681-719.
- Zemahşerî. *El-Keşşâf 'An Hakâ'iki Ğavâmidü'l-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi'l-Te'vil, Keşşâf Tefsiri (Metin - Çeviri)*. 3. cilt. Çeviren Muhammed Coşkun, Adil Bebek, Abdulaziz Hatip, Murat Sülün, Editör Murat Sülün. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.

Türkçe Sözlük'te Arapça Kelimelerle ve Edatlarla Kurulan, Arapçada Kullanılmayan Terkiplerin Yapı Bakımından Tasnifi

Structural Classification of Compounds Formed with Arabic Words and Prepositions, Not Used in Arabic in Turkish Dictionary

Sevsen ABUHANNOUD BÜYÜK¹

Öz

Dilde kelime türetme faaliyetleri, dili koruyan ve dilin gelişimini sağlayan bir etkidir. İnsanlar kelime türeterek kendi dillerini söz varlığı ve ifade çeşitliliği açısından zenginleştirmiştir. Türkler özellikle Osmanlı Dönemi'nde yeni kelimeler ve terkipler türetmekle beraber dilin anlatım gücünü hızla artırmıştır. O dönemde Arapçadan ve Farsçadan özellikle alıntı yapılarak birçok kelime yeni anlam kazanmış, anlam ve ses değişimine uğramış veya başka yabancı kelime ile birleşerek yeni terkipte kullanılmıştır. Ayrıca Arapça unsurlardan, Arapçada kullanılmayan, yeni terkipler de türetilmiştir. *Adedimürettep* (Ar. adet + Ar. mürettep), *galatihis* (Ar. galat + Ar. his) ve *hâlihazır* (Ar. hâl + Ar. hazır) gibi. Bu çalışmada TDK'nin son baskısı Türkçe Sözlük'teki Arapça unsurlarla kurulan terkipler incelenecektir. Çalışmada bu terkipler, *Arapça unsurlardan oluşan Arapça izafet yapısına göre kurulan terkipler*, *Arapça unsurlardan oluşan ve Farsça izafet yapısına göre kurulmuş terkipler* ve *Arapça unsurlardan oluşan eksiz terkipler* şeklinde üç ana tasnif altında, anlamsal ve yapı bakımından incelenecektir. Derlenen terkiplerin, farklı yüzyıllarda hazırlanan muhtelif Türkçe sözlüklerdeki durumları incelenecektir. Ayrıca Farsça ve Arapça sözlüklerdeki durumları da araştırılacaktır. Çalışmanın sonunda Türkçe Sözlük'te Arapça unsurlarla kurulan terkiplerin Türkçede hangi izafet kalıbına göre kurulduğu belirlenecektir. Ardından terkiplerin oluştuğu kelimelerin asıl anlamları ve Türkçe sözlüklerdeki anlamları açıklanarak varsa anlam değişimi tespit edilecektir. Çalışmada terkiplerin hâlihazırda Arapçadaki karşılıkları verilerek Türkçede türetilen terkiplerle alakasının olup olmadığı da açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Türkçe Sözlük, İzafet, Arapça Terkipler, Arapça Kelimeler, Birleşik Kelimeler

ABSTRACT

Word derivation activities in the language are a factor that protects and ensures the development of the language. People have enriched their language in terms of expression by deriving words. The Turks, especially in the Ottoman Period, have rapidly increased the expressive power of the language and derived new words and combinations. At that time, many words gained new meanings, changed their meanings and sound, or were combined with the other foreign words and used in a new composition, especially by quoting from Arabic and Persian. In

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Sevsen Abuhannoud Büyük (Dr. Öğr. Üyesi),
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan
Ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Doğu Dilleri ve
Edebiyatı Bölümü, Ankara, Türkiye.
E-posta: sawsan_abuhanod@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-2378-2589

Başvuru/Submitted: 04.04.2022
Revizyon talebi/Revision requested:
21.12.2022
Son revizyon/Last revision received:
13.05.2023
Kabul/Accepted: 21.06.2023

Atıf/Citation: Abu Hannoud, Sawsan. "Türkçe Sözlük'te Arapça Kelimelerle ve Edatlarla Kurulan, Arapçada Kullanılmayan Terkiplerin Yapı Bakımından Tasnifi." *Türkiyat Mecmuası- Journal of Turkology* 33, 1 (2023): 319-340. <https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1098060>

addition, new compounds not used in Arabic were derived from Arabic elements. Such as *Adedimürettep* (Ar. aded + Ar. mürettep), *galathis* (Ar. galat + Ar. his) and *hâlihazır* (Ar. hâl + Ar. hazır). In this study, the compositions formed with the Arabic elements in the last edition of the Turkish Dictionary of TDK will be examined. In this study, these compositions will be analyzed semantically and structurally under three main classifications: *compositions formed according to Arabic possessive construct*, *compositions formed according to Persian possessive construct* and *compositions formed without the possessive construct*. Compiled compositions will be examined in Turkish dictionaries prepared in different centuries. Compositions will also be explored in Persian and Arabic dictionaries. At the end of the study, it will be determined according to which possessive construct the compositions formed with Arabic elements in Turkish Dictionary are established in Turkish. Then, the actual meanings of the words in which the compositions are formed and their meanings in Turkish dictionaries will be explained, and the meaning change, if any, will be determined. In the study, by giving the Arabic equivalents of the compounds derived in Turkish will be tried to explain whether it is related to each other.

Keywords: Bashkir Folklore, Bridal Ballads, Epicedium, Vocabulary, Theme

EXTENDED ABSTRACT

Linguistic influence between Turks and Arabs have continued for centuries. This influence is still going on among them, but to a lesser extent than before. The entry of the Turks into Islam is the first reason that led them to learn the Arabic language and to give it a high value and sanctity as well. After the religious factor comes the economic, social, cultural and political factor, which had a great impact on the Turks learning Arabic and the Arabs also learning the Turkish language. According to the Turkish Dictionary, the latest version, there are approximately 6512 Arabic words in the Turkish language, and therefore the Arabic language, compared to other foreign languages, occupies the first place in terms of the number of words in the Turkish language. The presence of Arabic words in the history of the Turkish language has fluctuated and varied from time to time. But we can say that the peak of the use of Arabic words was during the Ottoman period, and the use of the Turkish language among the Arabs was during the same period.

The Arabic language in the Ottoman Empire enjoyed such an important position that some of the Ottomans had the desire to make Arabic as the official language at that time. There is no doubt that the Arabic language was a primary source for importing words and thus a strong source for the development of the Turkish language to keep pace with progress in the scientific, political, philosophical, humanitarian and other fields at that time. For the Turks, the Arabic language was not a foreign language, but they considered it as their language alongside with the Turkish language. Therefore, their quotation from the Arabic language was not limited to words only, but rather they quoted linking and prepositional letters such as *w*, *ma'*, *ila* “and, with, to” and they quoted from Arabic vowels such as tanven “” and semi-sentences *illa Allah* (illallah) and proverbs *men daqqaka duqqah* and some expressions like *ma aile. inshallah* and many more.

What draws attention in the Turkish language is the Turks use of Arabic words, like the use of Arabs in terms of deriving and generating new words, even if they are not used in Arabic. Like the word *aileve* (ailevi), which means “familial” or the word *mafakura* (mefkura) which means “ideal”. These words are derived from other Arabic words, but they are not used in Arabic. In addition to that, there are also Arabic words that have been compounded to replace

one word, such as *zauk w safa* (zevküsefa) and many other compounds that we will study in this research. Some of these compounds that are not used in the Arabic language were created based on the Persian addition template or the Arabic addition template, and some were installed without any addition. Such as *jennat makan* (cennetmekan).

In this paper, compounds that consist of Arabic linguistic elements have been recorded, but these compounds are not used in the Arabic language. These compounds are in the Turkish dictionary, latest version. They are morphologically categorized based on the addition template in which they are found. Compounds were classified under three divisions, compositions formed according to Arabic possessive construct, compositions formed according to Persian possessive construct and compositions formed without the possessive construct. After classifying these compounds, their meaning and use in the Turkish language were studied and their equivalents in the Arabic language were added separately. At the end of the study, the compounds will be determined according to which possessive construct the compositions formed with Arabic elements in Turkish Dictionary are established in Turkish. Then, the actual meanings of the words in which the compositions are formed and their meanings in Turkish dictionaries will be explained, and the meaning change, if any, will be determined. In the study, by giving the Arabic equivalents of the compounds derived in Turkish will be tried to explain whether it is related to each other.

Giriş

Her dil zamanla diğer dillerden sesler, ekler, kelimeler vb. unsurları alarak değişime uğramaktadır. Türkçede de yabancı kelimeler diğer dillerde olduğu gibi anlam ve ses değişimine uğramıştır. Bu durumun bir sonucu olarak yabancı kelimeler, bazen hedef dilin ekleriyle veya vezinleriyle bazen de kendilerine göre türetilerek yeni şekillerde kullanılır. Türkçede, Arapçada kullanılmayan Arapça kelimelerin türetildiği görülmektedir. Mesela, *acil* > *aciliyet*, *aile* > *ailevi*, *fikir* > *mefkûre* gibi kelimeler Türkçede, Arapçada başka kelimelerin vezinlerine benzetilerek türetilmiştir. Bazen Arapça kelimeler yabancı kelimelerle de birleştirilerek yeni kelimeler veya terkipler şeklinde kullanılmıştır.

Türkçede başka kelime ile birleşen bu Arapça kelimeler şöyle tasnif edilebilir: *Türkçe kelime ile birleşen Arapça kelimeler*, *Arapça kelime ile birleşen Arapça kelimeler* ve *diğer dillerden alınmış kelime ile birleşen Arapça kelimeler*'dir.¹ *Vatansever* (Ar. + Tr.), *kitapsever* (Ar. + Tr.) ve *günâşık* (Tr. + Ar.) gibi kelimeler, Türkçe kelime ile birleşen Arapça kelimelerdir. Arapça kelime ile birleşen Arapça kelimeler'den *ilmühaber* (ilim + haber), *kazasker* (kâzi + asker) ve *lahmacun* (lahm + acin) gibi kelimeler örnek olarak verilebilir.

Yabancı kelime ile birleşen Arapça kelimelerden örnekler; *mikrocerrahi* (Fr. + Ar.), *hoşsohbet* (Far. + Ar.) ve *hücumbot* (Ar. + İng). Bu tür birleşik kelimeler (terkipler) Arapçada kullanılmamaktadır. Tabii unutulmamalıdır ki Arapçada kullanılan ve Türkçeye geçen terkipler de mevcuttur. *Adabımuâşeret*, *ahlatierbaa*, *alimallah* ve *allahualem* gibi.

Türkçede türetilmiş olan Arapça birleşik kelimeler (terkipler), bir kelime olarak değerlendirilirken Arapçada cümle veya şibhi cümle (eksik cümle) olarak değerlendirilebilir. Söz gelişi, Türkçede “önsezi” anlamında kullanılan *hissikablelvuku* حِسِّنْ قَبْلَ الْوُفُوعِ Arapçada *hiss* (duygu), *kable* (önce) ve *el-vuku*'dan (olmak, düşmek) oluşmaktadır. Arapçada böyle bir kelime kullanılmamaktadır. Ancak yapı bakımından incelendiğinde bir isim cümlesi olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla çalışmamızda bu tür kelimeler için hem Arapçaya hem Türkçeye göre uygun olduğu düşünülen “terkip” ismi kullanılarak incelenecektir. Terkip kelimesinin anlamı, Türkçede “birleşim, birleştirme, bir araya getirme / tamlama / bileşim” anlamlarına gelmektedir. Bu anlamlara bağlı kalarak Türkçe Sözlük'te incelenecek Arapça terkipler iki şekilde tasnif edilebilir: birincisi tamlama şeklinde olan terkipler, ikincisi ise birleştirilmiş iki kelimedenden oluşan terkiplerdir. Türkçe Sözlük'te araştırılan terkipler bitişik yazılmıştır. Dolayısıyla çalışmada da aynı şekilde yazılması tercih edilmiştir.

Bu çalışmada Türkçede Türkler tarafından türetilen veya Farsçadan Türkçeye geçen ancak Arapçada kullanılmayan terkipler incelenmiştir. Bu terkipler TDK'nin son baskısı (2019) Türkçe Sözlük'ten derlenmiştir.² Terkipler, *Arapça unsurlardan oluşan ve Arapça izafet yapısına göre kurulan terkipler*, *Arapça unsurlardan oluşan ve Farsça izafet yapısına göre kurulan terkipler* ve *Arapça unsurlardan oluşan eksiz terkipler* şeklinde üç ana tasnif altında anlam ve yapı bakımından incelenmiştir.

1 Bk. Sawsan Abu Hannoud, “Türkçe Sözlük'te Arapça kelimelerle kurulan birleşik sözlerin tasnifi”, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 25 (2021), 786-801.

2 Türkçe Sözlük çevrim içi olarak araştırılmıştır. Erişim adresi, <https://sozluk.gov.tr/>.

Derlenen terkiplerin, Türkçe, Farsça ve Arapça sözlüklerdeki anlamları ve yapıları incelenecektir. Çalışmada, Türkçe Sözlük'te Arapça unsurlarla kurulan terkiplerin, Türkçede hangi izafet kalıbına göre kurulduğu belirlenecektir. Ayrıca Terkiplerin oluştuğu kelimelerin asıl anlamları ve Türkçe sözlüklerdeki anlamları açıklanarak varsa Türkçedeki anlam değişimi tespit edilmeye çalışılacaktır. Böylece terkiplerin hâlihazırda Arapçadaki karşılıkları verilerek Türkçede türetilen terkiplerle alakasının olup olmadığı da açıklanmaya gayret edilecektir.

Arapça ve Farsça İzafetler

İzafet kelimesi Arapçada ve Farsçada bizdeki “tamlama” kelimesinin karşılığında kullanılmaktadır. Türkçede ve özellikle Osmanlı Türkçesinde Arapça ve Farsça terkipler kurulurken bazen Arapça bazen de Farsça tamlama şekline göre türetilmiştir. Osmanlı Türkçesinde Arapça tamlamalar Farsça tamlamalara nazaran daha az kullanılmıştır.³ Arapça tamlamaya göre kurulan terkiplerde her iki kelimenin Arapça olması şart iken Farsça tamlamada olan terkiplerde kelimeler Farsça veya yabancı kelime de olabilmektedir.⁴ Bu çalışmada Türkçe Sözlük'teki Arapça terkiplerin hangi tamlama şeklinde olduğu tespit edilmeden önce Arapça ve Farsça tamlamalar ve terkipler hakkında kısaca bahsedilecektir.

Muzaf (tamlanan) ve *muzafun ileyh*'ten (tamlayan) oluşan Arapça tamlamalar *manevî* ve *lafzî* olarak iki türe ayrılır.⁵ *Manevî* tamlamalarda, tamlama tamlanana anlam kazandırır. Bu anlam, terkibi *marife* yani belirli isim tamlamasına dönüştürür. *Qavlü 'l-ḥükemâ* قَوْلُ الْحُكَمَاء (hakimlerin, bilgelerin sözü) terkipteki gibi. Veya bu tamlamalarda verilen anlam, terkibi *tahsis* eder. *Kitâbu târiḥ* كِتَابُ تَارِيخ (tarih kitabı) örneğindeki gibi. Kitabın türünün tarih olduğu tamlama kullanılarak belirtilmiştir.

Arapça *lafzî* tamlamalarda ise tamlanan şimdiki, gelecek veya her zamanda gerçekleşen olayı vasfeden unsur olur.⁶ Bu tür tamlamalarda tamlanan *ism-i fâil* (nâsır gibi), *ism-i meful* (mansûr gibi), *sıfat-i müşebbehe* (emîn gibi) ve *mübhem isimler* (gayr gibi) şeklinde kullanılabilir. Arapça *lafzî* tamlamalar için örnekler: *muḥâribü 'l-'aduv* مُحَارِبُ الْعَدُو (düşmanla savaşan) ve *mahzumu 'l-ḥakk* مَهْضُومُ الْحَقِّ (hakkı yenmiş olan).

Manevî ve *lafzî* tamlamaların arasındaki temel farklardan biri, harfi tariftir. *Manevî* tamlamada, tamlanana harfi tarif eklenemezken *lafzî* tamlamadaki tamlananda *er-racülü el-ḥasenü 'l-ḥuluk* الرَّجُلُ الْحَسَنُ الْخُلُقِ (güzel ahlaklı adam) örneğindeki gibi kullanılabilir.

Arapça tamlamalarda, tamlayan *-el* (harfi tarif) ile başladığında, harfi tarifteki *-l* harfi, *şemsî* veya *kamerî* olarak iki şekilde bulunabilir. *Şemsî* “-l” harfi, terkipte okunmayıp tamlananın son harfi, tamlayanın harfi tariften sonraki ilk harfiyle bağlanarak okunur. *Rabbu 's-semâvât* رَبُّ السَّمَاوَاتِ terkipteki gibi. *Kamerî* “-l” harfi ise *muḥâribü 'l-'aduv* مُحَارِبُ الْعَدُو (düşmanla savaşan) örneğindeki gibi okunur. Arapçada “-l” harfinin, *şemsî* veya *kamerî* olması tamlayanın

3 Faruk Timurtaş, *Osmanlı Türkçesine Giriş 1* (İstanbul: Alfa, 2013), 162.

4 Timurtaş, *Osmanlı Türkçesine Giriş 1*, 162.

5 Mahmud Magalse, *en-Nehiv eṣ-Şâfi* (Amman: Mu'essestu'r-Risale, 1997), 364.

6 Magalse, *en-Nehiv eṣ-Şâfi*, 365.

başladığı harfe bağlıdır. Arapçada *-t, -s̄, -d, -z, -r, -z, -s, -ş, -ş, -z̄, -t̄, -z̄, -l* ve *-n* harfleri *şemsî*'dir. *-elif, -b, -c, -h, -h, -', -ğ, -f, -k, -k, -m, -h, -v, -y* harfleri ise *kamerî*'dir.

Arapçada bu çalışmada belirlediğimiz *terkip* kelimesine *murekkeb* مُرَكَّب denir. Arapçada yaklaşık 8 farklı *murekkeb* türü vardır. *Muzaf* (tamlanan) ve *muzaf ileyh*'ten (tamlayan) oluşan tamlamalar bu *murekkeb* 'lerden biridir. Arapçada tamlanan ve tamlayandan oluşan terkiye *murekkeb izâfi* denir.

Arapçada harfi tarif veya harfi atıf gibi edatlar kullanılmadan kurulan terkiplere *murekkep mezcî* denir. *hadramevt* حَضْرَمَوْت (hadr + mevt) ve *sabah mesâ* صَبَاح مَسَاء (sabah + mesâ) gibi. Bu çalışmadaki *cennetmekan, kazasker* ve *keyfekeder* vb. terkipler Arapçadaki *murekkep mezcî*'ye benzemektedir. Türkçede bu tür kelimelere *birleşik kelime* denir. Bu sebepten dolayı ayrı bir başlık altında incelenmesi tercih edilmiştir.

Farsçada tamlamalar Arapçada olduğu gibi *muzaf* (tamlanan) ve *muzaf ileyh*'ten (tamlayan) oluşmaktadır. Farsça tamlamanın Latin hurufatına aktarılmasında ilk kelimesi, *-Ī* harfi ile biter, *nâr-ı duzah* terkindeki gibi. Tamlanan *-e* veya *-i* harfi ile biterse Arapça harflerde hemze “ء” harfi eklenirken (اهالى مملكت) terkindeki yazıldığı gibi) Latince harfli terkiplerde tamlama harfi *-Ī* kelime değişiklik yapılmadan eklenmektedir. *Ehâli-i memleket* gibi. Farsça tamlananın son harfi *-â* veya *-û* olursa, izafet harfi *-Ī* eklenmeden önce *-y* harfi yazılmaktadır. *Âhû-yı deşt* terkindeki gibi.

Farsça tamlamalarda iki farklı terkip oluşturulabilir. Birincisi *tavsîfi*, ikincisi ise *izaîfi*'dir.⁷ *Tavsîfi* terkinde (sıfat tamlaması) ikinci kelime sıfatken *izaîfi* terkinde isimdir. Söz gelişi, *şâir-i meşhûr* terkinin ikinci kelimesi sıfat olduğuna göre bu terkip *tavsîfi*'dir. Farsça ve Arapça tamlamalar yapı açısından birbirlerine benzemektedir. Bu sebepten dolayı Türkçede bu iki izafet kalıbı uyumlu bir şekilde kullanılıp Arapça kelimeler Farsça izafet kalıbında kullanılabilmiştir.

1. Arapça Unsurlardan Oluşan ve Arapça İzafet Yapısına Göre Kurulan Terkipler

aksülamel (عَكْس + اَمَل / aks + amel)

Aksü'l-amel (işin tersi) karşılığı için Türkçe Sözlük'te “teпки, reaksiyon” denmektedir. Bu terkip Arapça *'aks* “ters” ve *'amel* “yapılan iş, fiil” kelimelerinden oluşmaktadır. Arapçada *aksülamel*'e *reddetu fi'l* رَدُّهُ فِعْلٌ denir.⁸ OTA sözlüğünde *aksülamel* terkinin edebiyatta kullanıldığı “bir cümlenin veya mısranın altını üstüne getirmekle bir başka cümle veya mısra meydana getirme” anlamı da verilmiştir.⁹

Aksülamel terkihi Arapça izafet kuralına göre kurulmuştur.

7 Timurtaş, *Osmanlı Türkçesine Giriş 1*. 180-181.

8 İşler&Özay, *Türkçe-Arapça Kapsamlı Sözlük* (Ankara: Fecr Yayınları, 2011), 35.

9 Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2017), 27.

alelacayip (‘alâ + ‘acâib¹⁰ / العَجَائِبُ + عَلَى)

Türkçe Sözlük’te “çok acayip, bambaşka” anlamında olan *ale’l-acayip* (harikalar üzerine) terkihi Arapça harfi cer ‘alâ “üzerinde, üzerine, üstüne” ve ‘acâib “tuhaflar / harikalar” unsurlardan oluşmaktadır. Arapçada *alelacayip* terkihinin anlam karşılığı ‘acîb عَجِيب kelimesidir.¹¹

Türkçede *alelacayip* terkibine benzeyen *alelacele*, *alelade*, *alelfevr* ve *alelhesâb* vb. terkipler de bulunmaktadır.

Alelacayip terkihi Arapça izafet şekline göre kurulmuştur.

alessabah (‘alâ + şabâh / الصَّبَاحُ + عَلَى)

Ale’s-sabah (sabah üzerine) Türkçe Sözlük’te “sabah erkenden” demektir. Bu terkip Arapça harfi cer ‘alâ “üzerinde, üzerine, üstünde” ve şabâh “sabah vakti” unsurlardan oluşmaktadır. Arapçada *alessabah* terkihinin karşılığında *mubekkiren* مُبَكِّرًا kelimesi kullanılır.¹² Bu terkip TSV sözlüğünde¹³ *sabaha yakın* karşılığı şeklinde verilerek terkihin Türkçede uzun süredir kullanıldığı gösterilmektedir.

Türkçede *alessabah* terkibine benzeyen *alesseher*, *alesseviyye*, *alettacil*, *alettafsil* ve *alettahkik* gibi terkipler de bulunmaktadır.

Alessabah terkihi Arapça izafet kalıbına göre kurulmuştur.

aliyyülâlâ (‘aliyy + a’lâ / عَلِيٌّ + أَعْلَى)

Aliyyü’l-âlâ (yükseğin daha yükseği) Türkçe Sözlük’te “en güzel, en iyi, mükemmel” anlamında kullanılır. Bu terkip Arapça ‘aliyy “yüksek” ve a’lâ “daha yüksek” kelimelerinden oluşmaktadır. Arapçada *aliyyülâlâ*’ya *el-efzâl* الأَفْضَل denir.¹⁴

Aliyyülâlâ terkihi Arapça izafet kalıbına göre kurulmuştur.

daüssıla (dâ’ + şıla / دَاءٌ + صِلَةٌ)

Türkçe Sözlük’te *daü’s-sıla* (kavuşma hatalığı) “yurt özlemi” demektir. Bu terkip Arapça *dâ’* “hastalık” ve *şıla* “kavuşma” kelimelerinden oluşmaktadır. Arapçada *daüssıla*’ya *el-hanînu ile’l-vaṭan* الخَنِينُ إِلَى الْوَطَنِ denir.¹⁵ *Hanîn* حَنِين “özlem” ve *ile’l-vaṭan* “vatan” demektir. Türkçede *sıla* kelimesinin “vatanına gitme” anlamından hareketle “vatan, memleket” anlamı da kazanmıştır.¹⁶ Dolayısıyla *daüssıla* terkihindeki *sıla* kelimesinin *vatan* kelimesi ile alakası oradan gelmektedir.

Türkçede *daüssıla* terkibine benzeyen *daüssaleb*, *daüssebat*, *daüssedef* ve *daüssevâd* gibi terkipler de bulunmaktadır.

Daüssıla terkihi Arapça izafet kalıbına göre kurulmuştur.

10 Türkçe Sözlük’te *acayip* kelimesinin transkripsiyonu ‘acâ’ib şeklinde yazılmıştır.

11 İşler&Özay, *Türkçe-Arapça Kapsamlı Sözlük*, 42.

12 İşler&Özay, *Türkçe-Arapça Kapsamlı Sözlük*, 43.

13 Mertol Tulum, *XVII. Yüzyıl Türkçesi ve Sözvarlığı* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011), 1519.

14 İşler&Özay, *Türkçe-Arapça Kapsamlı Sözlük*, 47.

15 İşler&Özay, *Türkçe-Arapça Kapsamlı Sözlük*, 297.

16 Şemsettin Sami, *Kamus-ı Türkî*, haz. Paşa Yavuzarslan (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2015), 1080.

maalmemnuniye (ma' + memnûniyye / مع + المَمْنُونِيَّة)

Maa'l-memnuniye (mutlu olmak ile) terkibi Türkçe Sözlük'te “isteye isteye, seve seve, memnunlukla, memnuniyetle” demektir. Bu terkip Arapça *ma'* “ile” ve *memnûniyye* “mutlu, memnun olmak” kelimesinden oluşmaktadır. Arapçada *maalmemnuniye*'ye karşılık olarak *bi-küllî surûr* بِكُلِّ سُورٍ ifadesi kullanılabilir.¹⁷ *Surûr* “mutluluk, memnuniyet” demektir.

Türkçede *maalmemnuniye* terkibine benzeyen *maalkerâhe*, *maalesef*, *maalcemâa* ve *maalfihhar* gibi terkipler de bulunmaktadır. Bu terkip Arapça izafet kalıbına göre kurulmuştur.

2. Arapça Unsurlardan Oluşan ve Farsça İzafet Yapısına Göre Kurulan Terkipler**adedimürettep ('adedd+ müretteb / عَدَد + مُرْتَب)**

Türkçe Sözlük'te “tam sayı” anlamında olan *aded-i mürettep* (düzenli sayı) terkibi Arapça '*aded* “sayı” ve *müretteb* “düzenli” kelimelerinden oluşmaktadır. Arapçada *adedimürettep*'e '*adedün sahih* عَدَدٌ صَحِيحٌ denir.

Türkçede *adedimürettep* terkibine benzeyen *adediaslî*, *adediferd*, *adedimevhûm*, *adedirütbî* ve *adedimuntak* gibi terkipler de bulunmaktadır.

Türkçede '*aded* ve *müretteb* kelimelerinin arasına *-i* harfi eklenerek *adedimürettep* Farsça izafet yapısında kullanılmıştır.

amiriita (âmir + i'îâ / أَمِير + إِعْطَا)

Türkçe Sözlük'te *amir-i ita* (verme âmiri) terkibi “ita amiri” yani “ödemeye yetkili kimse” demektir. Bu terkip Arapçada *âmir* ve *i'îâ* kelimelerden oluşmaktadır. Arapçada *âmir* “buyuran, emir veren” ve *i'îâ* “vermek” anlamında kullanılır. Arapçada *amiriita*'ya *muhavvel bi's-sarf* مُحَوَّلٌ بِالصَّرْفِ denir. Arapça *muhavvel* “yetkili” ve *sarf* “ödeme” demektir.

Türkçede *amiriita* terkibine benzeyen *âmirimücbir* terkibi de vardır.

Türkçede Arapça kökenli *âmir* ve *i'îâ* kelimeleri birleştirilerek *amiriita* Farsça izafet kalıbında kullanılmıştır.

galatihis (galaṭ + hiss / غَلَط + حِس)

Türkçe Sözlük'te “yanılsama” anlamında olan *galat-ı his* (yanlış duygu) terkibi, Arapçada *galaṭ* “hata” ve *hiss* “duygu” kelimelerinden oluşmaktadır. Arapçada *galatihiss*'e *vehm* وَهْمٌ denir.

Türkçede bu terkiibe benzeyen *galatimeşhur*, *galatıbasar*, *galatielvân*, *galatıfâhiş* ve *galatihikat* gibi terkipler de bulunmaktadır.

Türkçede *galatihis* terkibi Farsça izafet kalıbına göre kurulmuştur.

17 İşler&Özay, *Türkçe-Arapça Kapsamlı Sözlük*, 766.

hâkimiyetimilliye (hâkimiyet + milliyeye / حَاكِمِيَّة + مِلِّيَّة)

Hâkimiyet-i milliye (milletin egemenliği), Türkçe Sözlük'te “ulusal egemenlik, millî egemenlik” anlamında kullanılır. Arapçada *hâkimiyet* “egemenlik” ve *milliyeye* “dinle ilgili” demektir. Arapçada *hâkimiyetimilliye*'ye *siyâdetün vataniyye* سِيَادَةُ وَطَنِيَّة veya *siyâdetün kavmiyye* سِيَادَةُ قَوْمِيَّة denir.

Bu terkip Türkçede *hâkimiyet* kelimesinden sonra *-i* harfi eklenerek *hâkimiyetimilliye* Farsça izafet kalıbında kullanılmıştır.

hâlihazır (hâl + hâzîr / حَال + حَاضِر)

Hâl-i hazır (şimdiki durum) Türkçe Sözlük'te “şimdiki durum, bugünkü durum” demektir. Bu terkip Arapça *hâl* “durum”, ve *hâzîr* “şimdi” kelimelerinden oluşmaktadır. Arapçada *hâlihazır*'a *el'an* الآن, *el-vaktü 'r-râhin* ¹⁸ الوقت الراهن veya *el-vaktü 'l-hâli* الوقت الحالي denir. *Hâlihazır* Türkçe *-da* bulunma eki ile *hâlihazırda* şeklinde de kullanılmaktadır.

Türkçede, Arapça *hâl* ve *hâzîr* kelimeleri arasına *-i* harfi eklenerek *hâlihazır* terkihi Farsça izafet kalıbına göre kullanılmıştır.

harcîâlem (harc + âlem / حَرْج + عَالَم)

“Herkesin alabileceği, herkesin kullanabileceği, herkesin işine yarayan, her keseye uygun / hiçbir özelliği olmayan, yeniliği olmayan, basmakalıp” anlamında olan *harç-ı âlem* (âlem harcı) terkihi, Arapçada *harc* ve *âlem* kelimesinden oluşmaktadır. Arapçada *harc* “gider, masraf / rekolte / uygun”¹⁹ ve *âlem* “dünya” anlamındadır. Arapçada *harcîâlem*'e *munâsib* مُنَاسِب (uygun) veya *mubtezel* مُبْتَدَل denir.²⁰

Kamus-ı Türki²¹ ve Lügat-i Nâci sözlüğünde²² *harcîâlem* terkihinin Türkçe Sözlük'teki yalnızca birinci anlamı verilmiştir. Türkçe Sözlük'teki terkihin ikinci anlamı Farsçada da kullanılmaktadır. Türkçede *harcîâlem* terkibine benzeyen *harcîâm* terkihi de bulunmaktadır.

Türkçede Arapça kökenli *harc* ve *âlem* kelimeleri ile Farsça izafet kalıbına göre birleştirilmiştir.

harimiismet (harîm + işmet / حَرِيم + عِصْمَت)

Türkçe Sözlük'te *harim-i ismet* (ismetin harimi) “kutsal sayılan, korunulan yer, ocak” demektir. Arapçada *harîm* “kutsal tutulan, korunulan yer”, *işmet* “yasaklamak, engel olmak / korumak” anlamındadır. Arapçada körfez lehçesinde *harîm* “kadınlar” anlamında da

18 İşler&Özay, *Türkçe-Arapça Kapsamlı Sözlük*, 494.

19 “Uygun” anlamı Ar. sözlüklerden sadece 2008’de yazılmış *Mucemu 'l-Lugatu 'l-'Arabîyetu 'l-Mu'âsire* sözlüğünde ve Dozy'nin *Supplement Aux Dictionnaires Arabes* sözlüğünde bulunmaktadır. Kelime “uygun” anlamında en çok Suriye lehçesinde kullanılır.

20 İşler&Özay, *Türkçe-Arapça Kapsamlı Sözlük*, 500.

21 Şemsettin Sami, *Kamus-ı Türki*, 200.

22 Muallim Naci, *Lügat-i Nâci*, 433.

kullanılmaktadır. Arapçada *harimiismet*'e *mekânün muqeddes*²³ *مَحْرَمٌ مَكَّانٌ مُقَدَّسٌ* veya *harem* *حَرَمٌ* denir. Türkçede *harimiismet* terkibine benzeyen *harîmihass* ve *harîmikâ* 'beiaşk terkipleri de bulunmaktadır.

Türkçede *harimiismet* terkihi Farsça izafet kalıbına göre kurulmuştur.

hasbihâl (ḥasb + ḥâl / حَسْبٌ + حَالٌ)

Hasb-i hâl (hâlin hasbi) terkihi Türkçe Sözlük'te "söyleşi, sohbet" demektir. Arapçada *ḥasb* "hesap etmek / saymak", *ḥâl* "durum" anlamındadır. Arapçada *hasbihâl*'a *ḥadîs* *حَدِيثٌ* veya *derdeşe* *دَرْدَشَةٌ* denir.²⁴ Kamus-ı Türkî sözlüğünde *hasbihâl* terkibine yalnızca "danışma" anlamı verilmiştir.²⁵ Lügat-i Nâci'de ise *hasbihâl*, "suret-i hâl, muâfık-ı hâl, musavvir-i hâl" manasında olduğu gösterilmektedir.²⁶ Lügat-i Nâci'de verilen anlam Arapçadaki *ḥasbe l-hâl* *حَسْبُ الْحَالِ* *ḥibh-i* cümlesinin anlamıyla aynıdır. Türkçede *hasbihâl* terkihi, "söyleşi, sohbet" anlamını kazanarak anlam değişmesine uğramıştır.

Türkçede, Arapça kökenli *ḥasb* ve *ḥâl* kelimeleri birleşerek Farsça izafet kalıbında kullanılmıştır.

hattihareket (ḥaṭṭ + ḥareket / حَطٌّ + حَرَكَةٌ)

Türkçe Sözlük'te "tutulan yol, tutulacak yol, davranış, tutum" anlamında olan *hatt-i hareket* (hareket hattı) terkihi, Arapçada *ḥaṭṭ* "çizgi", ve *ḥareket* "devinim" kelimelerinden oluşmaktadır. Arapçada *hattihareket*'e *taşarruf* *تَصَرُّفٌ* veya *uslûb* *أُسْلُوبٌ* denir.

Kamus-ı Türkî'de bu terkiye "bir memura talim ve tayin ve onun haricine çıkmaması tembih olunan vazife" anlamı verilirken OTA ve Kubbealtı sözlüklerinde,²⁷ Türkçe Sözlük'teki anlamı ile aynı olan "davranış, davranma yolu" anlamı verilmiştir. Buna bağlı olarak *hattihareket* terkihi Türkçede zamanla anlam değişmesine uğramıştır. Türkçede bu terkiye benzeyen *hattuemân*, *hattuesâs* ve *hattufâsıl* gibi terkipler de bulunmaktadır.

Arapça kökenli *ḥaṭṭ* ve *ḥareket* kelimeleri Türkçede birleşerek Farsça izafet kalıbında kullanılmıştır.

hissikablelvuku (ḥiss + ḳabl + vuḳû' / حِسٌّ + قَبْلٌ + وَوُقُوعٌ)

Türkçe Sözlük'te "önsezi" anlamında kullanılan *hiss-i kable'l-vuku* (vukuun önceden hissedilmesi) terkihi, Arapça *ḥiss* "duygu", *ḳabl* "önce" ve *vuḳû'* "olmak 'olay olmak gibi'" unsurlardan oluşmaktadır. Arapçada *hissikablelvuku*'ya *hâcis*²⁸ *هَاجِسٌ* veya *ḥads* *حَدْسٌ* denir. *Hissikablelvuku* terkihi Kamus-ı Türkî'de madde başı olarak değil, *hissimukaddem* açıklamasında

23 İşler&Özay, *Türkçe-Arapça Kapsamlı Sözlük*, 502.

24 İşler&Özay, *Türkçe-Arapça Kapsamlı Sözlük*, 503.

25 Şemsettin Sami, *Kamus-ı Türkî*, 438.

26 Muallim Naci, *Lügat-i Nâci*, 203.

27 "Kubbealtı Lugatı".

28 İşler&Özay, *Türkçe-Arapça Kapsamlı Sözlük*, 528.

yazılmıştır.²⁹ Türkçede *hissikablelvuku* terkibine benzeyen, *hissiderûnî*, *hissikalbî*, *hissihal*, *hissiselim* vb. gibi terkipler de bulunmaktadır.

Hissikablelvuku terkibindeki *kablelvuku* ismi Arapça izafet şekline göre kullanılmıştır.

Bu terkipteki Arapça kökenli unsurlar Türkçede *hiss* kelimesinden sonra *-i* harfi eklenerek Farsça kalıbında kullanılmıştır.

inkisarihayal (inkisâr + hayâl / اِنْكَسَار + حَيَال)

İnkisar-ı hayal (hayalin kırılması) Türkçe Sözlük'te “beklediğini, umduğunu bulamamaktan doğan düş kırıklığı, hayal kırıklığı” demektir. Arapçada *inkisâr* “kırılmak”, *hayâl* ise “imge” demektir. Arapçada *inkisarihayal'e* *haybetü emel* اَمَلٌ حَيْبَةٌ denir,³⁰ *İnkisarihayal* terkibine benzeyen *inkisârimizâc*, *inkisârihavâtır* ve *inkisâriziyâ* terkipleri de bulunmaktadır.

Arapça kökenli *inkisâr* ve *hayâl* kelimeleri, Türkçede Farsça izafet kalıbına göre birleştirilmiştir.

istifsarihatır (istifsâr + hâtir / اِسْتِفْسَار + حَاطِر)

Türkçe Sözlük'te “hâl hatır sorma” anlamında olan *istifsar-ı hatır* (hatırın sorulması) terkihi Arapçada *istifsâr* “soruşturmak / araştırmak / sormak” ve *hâtir* “gönül, kalp, düşünce, fikir” kelimelerinden oluşmaktadır. Arapçada *istifsarihatır'a* *su'âlün 'ani 'l-hâl* اِسْئَالٌ عَنِ الْحَال denir. Türkçede *istifsarihatır* terkibine benzeyen *istifsarihaber* terkihi de bulunmaktadır.

Arapça kökenli *istifsâr* ve *hâtir* kelimeleri, Türkçede birleşerek Farsça izafet kalıbında kullanılmıştır.

kabzimal (kabz + mâl / قَبْض + مَال)

Kabz-ı mal (mal alıcısı) Türkçe Sözlük'te “meyve ve sebze üreticileri ile satıcılar arasında aracılık eden kimse, sebze meyve toptancısı, komisyoncu” demektir. Bu terkip Arapça *kabz* “tutmak / almak” ve *mâl* “para / taşınır veya taşınmaz varlık” kelimelerinden oluşmaktadır. Arapçada *kabzimal'a* Farsçadan alıntı olan *simsâr* سِمْسَار veya Arapça kökenli *dellâl* دَلَال denir.³¹ Türkçede *kabzimal* terkibine benzeyen *kabziruh* ve *kabziervâh* terkipleri de vardır.

Türkçede, Arapça kökenli *kabz* ve *mâl* kelimeleri birleşerek Farsça izafet kalıbında kullanılmıştır.

kaydıhayat (kayd + hayât / قَيْد + حَيَات)

Türkçe Sözlük'te “yaşıyor olma durumu” anlamında kullanılan *kayd-ı hayat* (hayatın kaydı) terkihi, Arapçada *kayd* “bağlamak / kaydetmek” ve *hayât* “canlı olma durumu” kelimelerinden oluşmaktadır. TSV sözlüğünde *kaydıhayat* terkihi zarf olarak “ölünce, lil-memât” anlamında

29 Şemsettin Sami, *Kamus-ı Türki*, 467.

30 İşler&Özay, *Türkçe-Arapça Kapsamlı Sözlük*, 572.

31 İşler&Özay, *Türkçe-Arapça Kapsamlı Sözlük*, 602.

“kayd-i hayatile” şeklinde madde başı olarak verilmiştir.³² Türkçede bu terkiye benzeyen *kayduhtirazî*, *kayduhtiyat* ve *kayduhtiyatî* gibi terkipler de bulunmaktadır.

Arapçada *qayd* ve *hayât* kelimelerinden önce ‘alâ “harfi cer” getirilerek, ‘alâ *qaydi*’l-*hayât* عَلَى قَيْدِ الْحَيَاة şeklinde gibi “yaşıyor olma durumu” anlamında kullanılır. Türkçede *kayduhayat* terkihi, Arapçadaki ‘alâ *qaydi*’l *hayât* şibh-i cümlesinden esinlenerek türetilmiş olabilir.

Arapça kökenli *qayd* ve *hayât* kelimeleri Türkçede birleşerek Farsça izafet kalıbında kullanılmıştır.

kayduhtiyat (qayd + ihtiyât / قَيْدٌ + اِخْتِيَاظٌ)

Kayd-ı ihtiyat (ihtiyatın kaydı) Türkçe Sözlük'te “temkinli davranma, ihtiyatlı olma” demektir. Bu terkip Arapça *qayd* “bağlamak / kaydetmek” ve *ihtiyât* “sakınmak / yedek” kelimelerinden oluşmaktadır. Arapçada *kayduhtiyat*’a, *hazer* حَزْرٌ denir. Türkçede *kayduhtiyat* terkihi benzeyen *kayduhtirazî*, ve *kayduhayat* gibi terkipler de bulunmaktadır.

Arapça kökenli *qayd* ve *ihtiyât* kelimeleri Türkçede birleşerek Farsça izafet kalıbında kullanılmıştır.

kiyasımukassem (kiyâs + muqassem / قِيَاسٌ + مُقَسَّمٌ)

Kiyas-ı mukassem (bölünmenin ölçülmesi) Türkçe Sözlük'te “ikilem” demektir. Bu terkip Arapça *kiyâs* “ölçmek / ölçü” ve *muqassem* “bölünmüş” kelimelerinden oluşmaktadır. Arapçada *kiyasımukassem*’e *kiyâs akren* قِيَاسٌ أَقْرَنٌ veya *mudile* مُعْضِلَةٌ denir. OTA³³ ve Kubbealtı sözlüklerinde³⁴ terkipteki *muqassem* kelimesi, -e harfi ile değil “mukassim” şeklinde -i harfi ile yazılmaktadır. Arapçada *muqassem* kelimesi “bölünmüş” anlamında kullanılırken *muqassim* kelimesi “bölen” anlamında kullanılmaktadır.

Türkçede bu terkiye benzeyen *kiyasımüdellet*, *kiyasımülhak*, *kiyasımüselsel* ve *kiyasınefs* gibi terkipler de bulunmaktadır.

Arapça kökenli *kiyâs* ve *muqassem* kelimeleri Türkçede birleşerek Farsça izafet kalıbında kullanılmıştır.

kuvayimilliyе (kuvâ + milliye / قُوَى + مِلِّيَّةٌ)

Türkçe Sözlük'te *kuva-yı milliye* (millî kuvvetler) terkihi, “Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra Yunanların İzmir’i işgal etmeleri ve Anadolu’da ilerlemeleri üzerine kurulan ve onlara karşı savaşan millî teşkilat” demektir. Arapça, *kuvâ* “güçler” ve *milliye* “dinle ilgili” kelimelerinden oluşmaktadır. Bu terkip, Osmanlıların kullandıkları özel bir terim olduğu için Arapçada Türkçedeki gibi *kuva milliye* قُوَى مِلِّيَّة şeklinde kullanılabilir.

Türkçede *kuvayimilliyе* terkihi benzeyen *kuvayıaskeriyе*, *kuvayıakliyye*, *kuvayıtabiiye* ve *kuvayıumumiyye* gibi terkipler de bulunmaktadır.

32 Tulum, XVII. Yüzyıl Türkçesi ve Sözvarlığı, 1115.

33 Devellioğlu, Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat, 596.

34 “Kubbealtı Lugatı”.

Arapça kökenli *kuvâ* ve *milliye* kelimelerinden oluşan *kuvayımilliye* terkihi Türkçede Farsça izafet kalıbına göre türetilmiştir.

medariiftihar (medâr + iftiḥâr / مَدَار + اِفْتِخَار) / medarımâişet (medâr + ma'îşet / مَدَار + مَعِيشَت)

Medar-ı iftihar (iftiharın kaynağı) Türkçe Sözlük'te “övünülen, onur duyulan, iftihar edilen şey veya kimse” demektir. Bu terkip Arapça *medâr* “yörünge, eksen / bir konuda çevresinde dolaşılan en önemli nokta” ve *iftiḥâr* “övünç” kelimelerinden oluşmaktadır. Arapçada *medariiftihar* terkihin karşılığı olarak *maḥḥara* مَفْحَرَة kullanılır.

Türkçe Sözlük'te *medar-ı maişet* (yaşamın kaynağı) terkihibine “geçimi sağlayacak koşul, iş” anlamı verilmiştir. *Medarımâişet* terkihi, Arapça *medâr* ve “yaşam” anlamındaki *ma'îşet* kelimesinden oluşmaktadır. Arapçada *medarımâişet* terkihibine *ma'îş* مَعِيشَ veya *ma'îşet* مَعِيشَةٌ denir.

Osmanlı Türkçesinde Arapça kökenli olan ve Farsçada da kullanılan *medar* kelimesinin kullanım alanının geniş olduğunu söylemek mümkündür. Mesela, TSV sözlüğünde *izzet medar*, *se'adet medarî*, *devlet medar*, Lügat-i Nâcî'de *medârıkiyam*, *medârıta'ayyuş*, *medarımefharet*, *medaritemettu* , ve Kamus-ı Türki'de *medarîhayat*, *medarîstifade*, *medârıkelam* ve *medârıtevessül* gibi terkiplerde kullanıldığı görülebilmektedir. Bu çeşitli terkiplerden Türkçe Sözlük'te sadece *medariiftihar* ve *medarımâişet* terkipleri bulunmaktadır.

Türkçede *medariiftihar* ve *medarımâişet* terkipleri Farsça izafet kalıbında kullanılmıştır.

medyunuşükran (medyûn + şukrân / مَدْيُون + شُكْرَان)

Türkçe Sözlük'te “teşekkür borçlu” anlamına sahip *medyun-u şükran* (şükran borcusu) terkihi, Arapça *medyûn* “borçlu” ve *şukrân* “teşekkür etmek” kelimelerinden oluşmaktadır. Arapçada *medyunuşükran* terkihibine karşılık *medyunun lehu bi'ş-şükür* مَدْيُونٌ لَهُ بِالشُّكْرِ ifadesi kullanılabilir.

Türkçede *medyun* kelimesi yalın şekilde TSV, Lügat-i Nâcî ve Kamus-ı Türki sözlüklerinde verilip, ilk OTA sözlüğünde *medyûnişükran*, *medyûnimüflis* ve *medyûnimümâtil* gibi terkip hâlinde kullanıldığı görülmektedir.

Arapça kökenli *medyûn* ve *şukrân* kelimeleri Türkçede birleşip Farsça izafet kalıbına göre kullanılmıştır.

noktainazar (nuḡṭa + nazâr / نَقْطَةُ + نَظَر)

Türkçe Sözlük'te “görüş, görüş açısı” anlamı olan *nokta-i nazar* (bakış noktası) terkihi, Arapça *nuḡṭa* “küçük işaret, benek” ve *nazâr* “bakmak, görmek” kelimelerinden oluşmaktadır. Arapçada *noktainazar* yerine *vichetü nazar* وَجْهَةٌ نَظَرٌ kullanılmaktadır.³⁵ *Vichet* ise “açı, yön” anlamındadır.

35 İşler&Özay, *Türkçe-Arapça Kapsamlı Sözlük*, 844.

Türkçede *noktainazar* terkbine benzeyen *noktaifeyz*, *noktaigaleyan*, *noktaigurûb*, *noktaiincimad*, *noktaiinhilâl*, *noktaiinkulâb*, *noktaisukut*, *noktaitatbik*, *noktaitemas* ve *noktaitulû* gibi terkipler de bulunmaktadır.

Arapça kökenli *nuqta* ve *nazar* kelimeleri Türkçede birleşilerek Farsça izafet kalıbına göre kullanılmıştır.

rahleitedris (rahle + tadrîs / رَحْلَةٌ + تَدْرِيسُ)

Rahle-i tedris (tedris rahlesi) Türkçe Sözlük'te “birinin bilgisi ve görgüsü altında alınan eğitim” demektir. Bu terkip Arapça *rahl* “deve semeri / ev / ev mobilyası” ve *tedrîs* “öğretmek” kelimelerinden oluşmaktadır. Arapça sözlüklerde *rahl* kökünden *ruhle* veya *rihle* kelimeler geçmektedir. Ancak Türkçedeki -r harfi üstünlükten *rahle* şeklinde geçmemektedir. Arapçada *ruhle* “gidilecek yer”, *rihle* ‘ise “yolculuk, göç, başka yere intikal etmek” anlamında kullanılır. Arapçada *rahleitedris* terkbine yakın *rihlet'u-tedrîs* رِحْلَةُ التَّدْرِيسِ terkihi, mecazen “eğitim serüveni, eğitim yolculuğu” anlamında kullanılır. Arapçada Türkçe Sözlük'teki *rahleitedris* terkbinin karşılığı için *ta'lim* تَعْلِيمِ kelimesi kullanılabilir.

Rahle kelimesine Türkçe Sözlük'te, Lügat-i Nâcî ve Kamus-ı Türkî'de “üzerinde kitap okunan, yazı yazılan, bazıları açılıp kapanabilen alçak, küçük masa” anlamı verilmiştir. Ancak bu sözlüklerde kelimenin uğradığı ses veya anlam değişmesi ile ilgili bilgi bulunmamaktadır. Kamus-ı Türkî'de *rahle* kelimesi açıklandıktan sonra, *dirsekleri rahle-i mütala'a ve tedristen ayrılmadı*, örneği verilmiştir.³⁶ Bu örnekten hareketle *rahle-i mütala'a ve tedris* “ders görme masası” anlamında kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca OTA sözlüğünde *rahleitedris* terkbine bakıldığında yalnızca “ders görme masası” anlamı verildiği görülür.³⁷ Buna bağlı olarak Türkçede *rahleitedris* terkbinin zamanla anlam değişmesine uğradığı söylenebilir.

Türkçede *rahle* kelimesi Arapça *rahl* kökünden türetilerek *tedrîs* kelimesi ile birleştirilip Farsça izafet kalıbına göre kullanılmıştır.

reisicumhur (re'îs + cumhûr / رَيْسٌ + جُمْهُورٌ)

Türkçe Sözlük'te “cumhurbaşkanı” anlamına sahip olan *reis-i cumhur* (cumhur reisi) terkihi, Arapça *re'îs* “başkan” ve *cumhûr* “topluluk, cemaat” kelimelerinden oluşmaktadır. Arapçada “cumhurbaşkanı”na Türkçedeki gibi *reisicumhur* değil, *re'îsü'l-cumhûriye* رَيْسُ الْجُمْهُورِيَّةِ denir.³⁸

Reisicumhur terkihi TSV ve Kamus-ı Türkî sözlüklerinde bulunmayıp Lüagat-i Nâcî'de *cumhur* kelimesinin açıklamasında belirtilmiştir (Muallim Nâcî, 94: 2009). OTA sözlüğünde *re'îs* kelimesi yerine aynı kökünden türetilen “baş” anlamında *re's* رَأْسِ kelimesi kullanılmıştır. “Re's-i cumhur” şeklindeki gibi.³⁹

36 Şemsettin Sami, *Kamus-ı Türkî*, 994.

37 Devellioğlu, *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 1022.

38 İşler&Özay, *Türkçe-Arapça Kapsamlı Sözlük*, 928.

39 Devellioğlu, *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 1036.

Türkçede *reisicumhur* terkibine benzeyen *reisikabile* ve *reisivükelâ* gibi terkipler de bulunmaktadır.

Arapça kökenli *re'îs* ve *cumhûr* kelimeleri Türkçede birleştirilerek Farsça izafet kalıbına göre kullanılmıştır.

resmikabul (resm + kabûl / رَسْمٌ + قَبُولٌ)

Türkçe Sözlük'te *resm-i kabul* (kabul resmi) terkihi “kabul töreni” demektir. Bu terkip Arapçada *resm* “resim yapmak, çizmek” ve *kabûl* “onaylamak, razı olmak” kelimelerinden oluşmaktadır. Arapçada *resim* kelimesinin aynı kökünden türetilen ve “tören” anlamında kullanılan *merâsim* مَرَامِيم kelimesi kullanılmaktadır. Arapçada *resmikabul*'e *haflün resmî* حَفْلٌ رَسْمِي denir.

Türkçede *resmikabul* terkibine benzeyen *resmita 'mîd*, *resmiselâm* ve *resmikadîm* gibi terkipler de bulunmaktadır.

Arapça kökenli *resm* ve *kabûl* kelimeleri Türkçede birleşip Farsça izafet kalıbına göre kullanılmıştır.

sebkihindi (sebk + hindî / سَبْكٌ + هِنْدِي)

Türkçe Sözlük'te *sebk-i hindi* (hindi sebk) “XVII. yüzyılda divan şiirinde başlayan, karmaşık mazmunlara, hayal oyunlarına, güç anlaşılır, alışılmadık benzetmelere dayanan süslü bir anlatım biçimi” demektir. Bu terkip Arapça *sebk* “eritmek / sözü güzel ve düzgün biçime koymak” ve *hindi* “Hindistan’la ilgili” kelimelerinden oluşmaktadır.

Türkçede edebi olarak *sebk* “bir ifâdenin tertip tarzı, üslûbu” anlamında kullanılır.⁴⁰ Dolayısıyla Kubbealtı sözlüğünde belirtildiği gibi *sebkihindi* “Hint üslûbu” demektir.⁴¹

Türkçede *sebkihindi* terkibine benzeyen *sebkikelâm*, *sebkimefsûl*, *sebkimevsûl* ve *sebkimürekkeb* gibi terkipler de bulunmaktadır.

Türkçede *sebk* ve *hindî* kelimeleri birleştirilerek Farsça izafet kalıbına göre kullanılmıştır. *seneidevriye* (sene + devriyye / سَنَةٌ + دَوْرِيَّة)

Türkçe Sözlük'te “yıl dönümü” anlamında kullanılan *sene-i devriye* (devriye senesi) terkihi, Arapçada *sene* “yıl” ve *devriyye* “düzenli tekrarlanan durum” kelimelerinden oluşmaktadır. Arapçada “yıl dönümü”ne karşılık olarak *zîkrâ seneviyye* ذِكْرَى سَنَوِيَّة kullanılır.⁴² Arapçada *zîkrâ* “hatıra, anı” ve *seneviyye* “yıllık” anlamında kullanılır.

Türkçede *seneidevriye* terkibine benzeyen *hareketidevriye*, *vekâletidevriyye*, *seneinhirâfiyye*, *seneişemsiyye* ve *seneikameriyye* terkipler de bulunmaktadır.

Arapça kökenli *sene* ve *devriyye* kelimeleri Türkçede birleştirilerek Farsça izafet kalıbında kullanılmıştır.

40 “Kubbealtı Lugatı”.

41 “Kubbealtı Lugatı”.

42 İşler&Özay, *Türkçe-Arapça Kapsamlı Sözlük*, 965.

sevkitabii (sevķ + şabî'î / سَوَوق + طَبِيعِي)

Türkçe Sözlük'te “içgüdü” alamında olan *sevķ-i tabii* (tabii sevķ) terkipleri, Arapça *sevķ* “götürmek, itmek” ve *şabî'î* “doğal” kelimelerinden oluşmaktadır. Arapçada *sevķitabii* terkiplerine karşılık olarak *şarîze* عَرِيزَة kullanılır. Türkçede bu terkiplere benzeyen *sevķiasker*, *sevķikelam*, *sevķitabîat* ve *sevķiřarîze* gibi terkipler de bulunmaktadır.

Arapça kökenli *sevķ* ve *şabî'î* kelimeleri birleştirilerek Farsça izafet kalıbında kullanılmıştır.

sitteisevir (sitte + şevr / سِئَة + تَوْر)

Sitte-i sevir (sevrin altısı) Türkçe Sözlük'te “öktüz soğuşu” demektir. Bu terkip Arapça *sitte* “altı” ve *şevr* “boğā” kelimelerinden oluşmaktadır. Kamus-ı Türkî'de *sitteisevir* için Nisan ayının ilk altı gününde olan fırtınalarıyla bilindiğı şekilde belirtilmiştir.⁴³ Arap ülkelerinde Nisan ayının iklimi Türkiye'dekinden farklı olduğı için *sitteisevir* teriminin karşılığı bulunmamaktadır. Ancak Arapçada da bu terim izah edilerek Türkçedeki gibi *sitteisevir* şeklinde kullanılabilir.

Türkçede Arapça kökenli *sitte* ve *şevr* kelimeleri birleşerek Farsça izafet kalıbına göre kullanılmıştır.

sukutuhayal (suķûř + şayâl / سُكُوط + حَيَال)

Türkçe Sözlük'te *sukut-u hayal* (hayal düşmesi) “hayal kırıklığı” demektir. Bu terkip Arapça *suķûř* “düşmek” ve *şayâl* “zihinde oluşan imge” kelimelerinden oluşmaktadır. Bu terkip ilk -ı harfi ile *sukût-ı hayal* şeklinde Farsça izafet kalıbına göre kullanılmıştır. Daha sonra zamanla -u harfi ile bağlanmıştır. Mesela, OTA sözlüğünde “sukût-ı hayal” şekliyle yazılmıştır.⁴⁴ Arapçada *sukutuhayal*'a *şaybetü emel* حَيْبَةُ أَمَل denir.⁴⁵

Türkçede bu terkiplere benzeyen *sukûtievşak*, *sukûticenîn*, *sukûtuhaşâ* ve *sukûtihakk* gibi terkipler de bulunmaktadır.

Arapça kökenli *suķûř* ve *şayâl* kelimeleri Türkçede Farsça izafet kalıbına göre kurulmuştur.

tahsisatimesture (taşşişât + mestûre / تَخْصِيصَات + مَسْتَوْرَة)

Türkçe Sözlük'te “örtülü ödenek” anlamında olan *tahsisat-ı mesture* (örtülü tahsisat) terkipleri, Arapça *taşşişât* “tahsis edilmiş şeyler” ve *mestûre* “örtülü” kelimelerinden oluşmaktadır. Arapçada *tahsisatimesture* terimine karşılık olarak *el-mizâniyyetü 's-sevdâ* المِيزَانِيَّةُ السَّوْدَاءُ (siyah bütçe) ifadesi kullanılabilir.

Türkçede Arapça kökenli *taşşişât* ve *mestûre* kelimeleri birleşerek Farsça izafet kalıbına göre kullanılmıştır.

43 Şemsettin Sami, *Kamus-ı Türkî*, 1074.

44 Devellioğlu, *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 1123.

45 İşler&Özay, *Türkçe-Arapça Kapsamlı Sözlük*, 1008.

tercümeihâl (terceme + hâl / تَرْجَمَهُ + حَال)

Tercüme-i hâl (hal tercümesi) Türkçe Sözlük'te “öz geçmiş” demektir. Bu terkip Arapça *terceme* “çeviri” ve *hâl* “durum, vaziyet” kelimelerinden oluşmaktadır. *Tercümeihâl* terkbine karşılık Arapçada *sîre* سِيرَةٌ veya *es-sîretü 'z-zâtiyye* السَّيْرَةُ الذَّاتِيَّةُ denir.⁴⁶ Lügat-i Nâcî, Kamus-ı Türki ve OTA sözlüklerinde *tercümeihâl* terkbindeki *tercüme* kelimesi üstünlü -c ile *terceme* şeklinde geçmektedir. Arapçada *terâcim* kelimesi, “çeviren” anlamında *tercemân* ve *tercüman* kelimesinin çoğuludur. Farsçada Arapça kökenli *terâcim* kelimesi anlam değişmesine uğramıştır.

Terceme ve *hâl* Arapça kökenli kelimeler Türkçede birleşip Farsça izafet kalıbında kullanılmıştır.

teşrikimesai (teşrik + mesâ'î / تَشْرِيكَ + مَسَاعِي)

Teşrik-i mesai (mesai teşriki) Türkçe Sözlük'te “bir gaye uğruna kurulan çalışma ortaklığı, birlikte çalışma, iş birliği” demektir. Bu terkip Arapça *teşrik* “ortak etmek” ve *mesâ'î* “çabalar” kelimelerinden oluşmaktadır. Arapçada *teşrikimesai* terkbine karşılık olarak *te'âvun* تَعَاوُن kullanılabilir.⁴⁷ *Teşrikimesai* Farsçada da kullanılmaktadır.⁴⁸

Arapça kökenli *teşrik* ve *mesâ'î* kelimeleri Türkçede birleştirilerek Farsça izafet kalıbında kullanılmıştır.

yediemin (yed + emîn / يَدٌ + أَمِين)

Türkçe Sözlük'te *yed-i emîn* (emin el) “birden çok kişi arasında hukuki durumu çekişmeli olan bir malın, çekişme sonuçlanıncaya kadar emanet olarak bırakıldığı kimse” demektir. Bu terkip Arapça *yed* “el” ve *emîn* “dürüst, güvenilir” kelimelerinden oluşmaktadır. Arapçada *yediemin*'e *mustevde* مُسْتَوْدَع denir.

Türkçede *yediemin* terkbine benzeyen *yedi'ulyâ*, *yedisüflî*, *yedibeyâz* ve *yediiktidâr* gibi terkipler de bulunmaktadır.

Arapça kökenli *yed* ve *emîn* kelimeleri Türkçede birleştirilerek Farsça izafet kalıbında kullanılmıştır.

3. Arapça Unsurlardan Oluşan Eksiz Terkipler**cennetmekân (cennet + mekân / جَنَّةٌ + مَكَان)**

Cennetmekân Türkçe Sözlük'te “cennetlik” demektir. Bu terkip, Arapça *cennet* “uçmak” ve *mekân* “yer” kelimelerinden oluşmaktadır. Arapçada *cennetmekân*'a *ehlu 'l-cenne* أَهْلُ الْجَنَّةِ

46 İşler&Özay, *Türkçe-Arapça Kapsamlı Sözlük*, 1073.

47 İşler&Özay, *Türkçe-Arapça Kapsamlı Sözlük*, 1078.

48 Kanar, *Büyük Farça-Türkçe Sözlük*, 181.

(cennet ehli) denir.⁴⁹ Kamus-ı Türkî⁵⁰ ve Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi⁵¹ sözlüğünde *cennetmekân* terkinin Farsça olduğu yazılmaktadır.

Bu terkinin, TSV sözlüğünde bulunduğuna göre Türkçede uzun süredir kullanıldığı söylenebilir. Türkçede bu terkiye benzeyen *cennetmakam*, *cennetmakarr* ve *cennetnazîr* gibi terkipler de bulunmaktadır.

Arapça kökenli kelimelerden oluşan Farsça alıntı *cennetmekân* terkihi, Türkçede Farsçadaki gibi ek kullanılmadan türetilmiştir.

Hidrellez (hıdır + ilyâs / خضر + إلیاس)

Türkçe Sözlük'te "Hızır ve İlyas peygamberlerin her yıl buluştuklarına inanılan 6 Mayıs günü / her yılın 6 Mayıs gününde kutlanan geleneksel bayram" demektir. Arapçada *hıdır* ve *ilyâs* kelimeleri isim olarak kullanılmaktadır. *İlyâs* İbranice bir isimdir.⁵² *Hıdır* Arapçada "yeşillik" anlamında kullanılır.⁵³ el-Tehnâvi'nin *Keşşâfu İstilâhâti'l-Funûn ve'l-Ulûm* sözlüğünde, Sofilerde *Hıdır* "açmak, yaymak, genişlemek" ve *İlyâs* "almak, tutmak" anlamları kinaye olarak kullandıkları belirtilmiştir. Arapçada *Hidrellez*'e 'idür 'r-rabi' عَيْدُ الرَّبِيعِ (bahar bayramı) denir.⁵⁴

Lügat-i Nâci'de *Hidrellez* terkihi için Hızır ve İlyas peygamberlerin her yıl buluştukları güne işaret edilmediği, yerlerin yeşillenmesine ve kemale gelmesine işaret edildiği yazmaktadır. "Rumî Nisan'ın yevm-i ma'rûfuna 'ruz-ı Hızır' itlakı beyne'n-nas meşhur olduğuna göre Hızır'ın kendisi gibi hayat-ı câvidana mazhar olan Hazret-i İlyas ile o günde birleşip görüşmelerine değil, o mevsimde ihzirari arzın kemale gelmesine müstenit olmak makuldür."⁵⁵

Hidrellez terkindeki kelimeler Arapçadan ayrı olarak Türkçeye geçip aralarında ek olmadan birleştirilmiştir.

kazasker (kâzî + asker / قاضي + عسكر)

Türkçe Sözlük'te *kazasker* "ilmiye sınıfının yüksek derecesinde bulunan devlet görevlisi / Osmanlı döneminde mahkemelerin en yetkilisi" demektir. Bu terkip Arapça *kâzî* "kadı" ve *asker* kelimelerinden oluşmaktadır. Arapçada *kazasker* terimine karşılık olarak *re'îsü'l-kuğâti'l-eskeriîn* العسكریین رئیس القضاة ifadesi⁵⁶ veya Osmanlıların kullandıkları özel bir terim olduğu için Türkçedeki gibi *kâzî* 'asker قاضي عسكر şeklinde kullanılabilir. Türkçede *kazasker* terkindeki *kâzî* kelimesi 'asker kelimesi ile birleştirilince kelimenin sonundaki ünlü -i harfi düşmüştür.

49 İşler&Özay, *Türkçe-Arapça Kapsamlı Sözlük*, 223.

50 Şemsettin Sami, *Kamus-ı Türkî*, 167.

51 Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*, 429.

52 "Lisânu'l Arab", *The Arabic Lexicon*, erişim 12.1.2022, <http://arabiclexicon.hawramani.com/search/%D8%A5%D9%84%D9%8A%D8%A7%D8%B3?cat=3>.

53 "el-Muhîti fi'l-Luga", *The Arabic Lexicon*, erişim 12.1.2022, <http://arabiclexicon.hawramani.com/search/%D8%AE%D8%B6%D8%B1?cat=38>.

54 Irak'ta *Hidrellez*'e 'id hıdır ve ilyâs عَيْدُ خِضْرٍ وَالْإِيَّاسِ (Hızır ve İlyas bayramı) şeklinde kullanılmaktadır.

55 Muallim Naci, *Lügat-i Nâci*, 226.

56 İşler&Özay, *Türkçe-Arapça Kapsamlı Sözlük*, 661.

Kubbealtı sözlüğünde⁵⁷ bu terkinin “kâzî-i ‘asker” Farsça izafet kalıbından “kazasker” şekline geçtiği belirtilmiştir. *Kâzî asker* terkinin Farsçada da bulunmaktadır.⁵⁸ *Kazasker* terkinin TSV sözlüğünde bulunması Türkçede uzun süredir kullanıldığını göstermektedir.

Türkçede Arapça kökenli *kâzî* ve ‘*asker* kelimelerinin arasında ek kullanılmadan birleştirilmiştir.

keyfekeder (keyfe + keder / كَيْفٌ + كَدْرٌ)

Keyfekeder Türkçe Sözlük’te “pek üzerinde durulmayan, önem verilmeyen” demektir. Bu terkip Arapça *keyfe* “nasıl” ve *keder* “sıkıntı, acı” kelimelerinden oluşmaktadır. Arapçada *keyfekeder*’e *tâfih*⁵⁹ تَأْفِيهِ veya *ğayr muhim* غَيْرٌ مُهِمٌ denir. Bu terkinin TSV, Lügat-i Nâcî, Kamus-ı Türki ve OTA sözlüklerinde yazılmaması, Nişanyan sözlüğünde,⁶⁰ bu terkinin 1950-60’lardan itibaren kullanıma girdiğine dair bilgisini desteklemektedir.

Türkçede *keyfe* kelimesi ile kurulan ve Arapçada da kullanılan *keyfe-mâ-ittefaq* ve *keyfe-mâ yeşâ`u* gibi terkipler de bulunmaktadır.

Arapça kökenli *keyfe* ve *keder* kelimeleri, Türkçede ek kullanılmadan birleştirilmiştir.

lahmacun (lahm + ‘acîn / لَحْمٌ + عَجِينٌ)

Lahmacun Türkçe Sözlük’te “üstüne kıyma, kıyılmış soğan, maydanoz ve baharat konularak fırında pişirilen pide türü bir yiyecek” demektir. Bu terkip Arapça *lahm* “et” ve ‘*acîn* “hamur” kelimelerinden oluşmaktadır. Nişanyan Sözlüğünde⁶¹ *lahmacun* terkinin 20. yy’dan eski hiçbir sözlükte görünmeyip ilk kez TDK sözlüğünün 1955 basımında yazıldığı belirtilmiştir. Arapçada *lahmacun*’a karşılık olarak “geniş, genişletilmiş” anlamında *şafih* kelimesinden türetilen *şafihâ* صَفِيحَةٌ kullanılabilir.

Türkçede Arapça kökenli *lahm* ve ‘*acîn* kelimeleri ek olmadan birleştirilmiştir.

sahipkiran (şâhip⁶² + kırân / صَاحِبٌ + قِرَانٌ)

Sahipkiran Türkçe Sözlük’te “güçlü ve üstün hükümdar” demektir. Bu terkip Arapça *şâhip* “arkadaş / herhangi bir niteliği olan kimse” ve *kırân* “birleştirmek / evlilik / bağ” kelimelerinden oluşmaktadır. Arapçada *sahipkiran*’a karşılık olarak *melikün kavî* مَلِكٌ قَوِيٌّ ifadesi kullanılabilir.

Sahipkiran Farsçada da bulunmaktadır.⁶³ Kamus-ı Türki’de *sahipkiran* terkinin şöyle ayrıntılı açıklanmıştır: “Müneccimlerce nihayet derecede meymenet addolunan kiran-ı sa’deynde yani Müşteri ile Zühre’nin bir burçta içtimaları esnasında doğmuş bulunan, mesut, bahtiyar, talihi yaver; daima muvaffak ve galip gelen cihangir hükümdar”.⁶⁴

57 “Kubbealtı Lügati”.

58 Kanar, *Büyük Farça-Türkçe Sözlük*, 466.

59 İşler&Özay, *Türkçe-Arapça Kapsamlı Sözlük*, 661.

60 “Nişanyan Sözlüğü”, erişim 20.1.2022, <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/keyfekeder>

61 “Nişanyan Sözlüğü”.

62 Türkçe Sözlük’te *sahip* kelimesinin transkripsiyonu yanlış yazılmıştır. “p” harfi yerine “b” yazılmalıdır.

63 Kanar, *Büyük Farça-Türkçe Sözlük*, 398.

64 Şemsettin Sami, Kamus-ı Türki, 1027.

Türkçede *sahipkuran* terkbine benzeyen, *sahibhurûc*, *sahibkemâl*, *sahibnazar*, *sahibsaâde*, *sahibvücûd* ve *sahibzuhûr* gibi terkipler de mevcuttur.

Türkçede Arapça kökenli *şâhip* ve *kırân* kelimelerin arasında ek olmadan Farsçadaki gibi kullanılmaktadır.

vekilharç (vekîl + ħarc / وَكَيْلٌ + حَرْجٌ)

Vekilharç (harç vekili) Türkçe Sözlük'te “kesedar” demektir. Bu terkip Arapça *vekîl* “sorumlu” ve *ħarc* “harcanan para / rızık, ücret” kelimelerinden oluşmaktadır. *Vekilharç*'a Arapçada *muvażzaḫ mâlî* مُوَظَّف مَالِي (maliye memuru) denir. TSV, Lüagt-i Nâcî, Kamus-ı Türkî ve OTA sözlüklerinde *vekilharç* terkihi *vekîl-i ħarç* Farsça izafet kalıbında verilmiştir. *Vekilharç* terkihi Türkçedeki anlamıyla Farsçada da bulunmaktadır.⁶⁵

Türkçede *vekilharç* terkbine benzeyen *vekîlidevlet*, *vekîlimusahhar*, *vekîlimukayyed* ve *vekîlimutlak* gibi terkipler de bulunmaktadır.

Sonuç

TDK'nin (son baskı) Türkçe Sözlük'te Arapça unsurlarla kurulan terkipler incelendikten sonra şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1) Türkçe Sözlük'te, Arapça unsurlarla kurulan bazı terkipler kurulurken, Farsça veya Arapça izafet yapısına göre kurulmuştur. Bazıları ise ek kullanılmadan sadece iki kelime yan yana getirilerek türetilmiştir.

2) Türkçede Arapça unsurlarla kurulan terkiplerin çoğunun Farsça izafet kalıbına göre kurulduğu tespit edilmiştir. Bazı terkiplerin ise Farsçadan doğrudan Türkçeye geçtiği düşünülmektedir.

3) Çalışmada incelenen bazı terkiplerin Arapçadaki karşılığı, Türkçedekine benzerken bazıları ise tamamen farklıdır. Mesela, Türkçede *alelacayip* Arapçada *acib* kelimesi ile ifade edilir. Ancak Arapçada *teşrikimesai*'nin karşılığı, tamamen farklı olan *te'âvun* kelimesidir.

4) Türkçede bazı Arapça terkiplerin anlam veya ses değişmesine uğradığı tespit edilmiştir. Söz gelişi, *kazasker* ses değişmesine, *rahleitedris* ve *hasbihal* gibi terkipler anlam değişmesine uğramıştır.

5) Türkçe sözlükler incelendikten sonra Arapça unsurlardan türetilen terkiplerin sayısının 20. yüzyılda zirveye ulaştığı sonucuna ulaşılmıştır. Türkçe Sözlük incelendikten sonra bu terkiplerin çoğunun kullanımdan düştüğü, Türkçe Sözlük'te mevcut olanların bile yaygın olmadığı görülmektedir.

6) Türkçede türetilen Arapça terkiplerin Osmanlı Dönemi'nde Arapçaya geçtiği ihtimali yüksektir. Fakat yukarıda açıkladığımız terkiplerden Arapçada hâlihazırda *Hıdırellez*, ve *lahmacun* terkiplerinin kullanıldığı tespit edilmiştir.

65 Kanar, *Büyük Farça-Türkçe Sözlük*, 682.

Bir Arap tarafından Türkçede türetilen çoğu Arapça terkiplerin anlamlarının tahmin edilebilmesi zordur. Ancak Türkçedeki anlamına bakıldıktan sonra terkiplerin ve ifade ettikleri anlamların gayet mantıklı olduğu anlaşılabilir. Sonuç olarak Türkçede incelediğimiz Arapça unsurlarla kurulan bu terkiplerin bazıları Arapçaya anlam olarak uymasa da Türkçede Türkçe bir kelime olarak kullanılıp dili zenginleştirmiştir.

Kısaltmalar

<i>Ar.</i>	Arapça	<i>OTA</i>	Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat
<i>Bk.</i>	bakınız	<i>Tr.</i>	Türkçe
<i>Far.</i>	Farsça	<i>TSV</i>	XVII. Yüzyıl Türkçesi ve Sözcükleri
<i>Fr.</i>	Fransızca	<i>vb.</i>	ve benzeri
<i>haz.</i>	hazırlayan	<i>vd.</i>	ve diğerleri
<i>İng.</i>	İngilizce		

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

Abuhannoud, Sawsan. “Türkçe Sözlük’te Arapça kelimelerle kurulan birleşik sözlerin tasnifi”, *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 25 (2021): 786-801.

Ayverdi, İlhan. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2011. Erişim adresi: <http://lugatim.com/>

Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2017.

el-Muhîrî fi’l-Luga Sözlüğü. Erişim adresi: <http://arabiclexicon.hawramani.com/search/%D8%AE%D8%B6%D8%B1?cat=38>

İşler, Emrullah&Özay, İbrahim. *Türkçe-Arapça Kapsamlı Sözlük*. Ankara: Fecr Yayınları, 2011.

Kanar, Mehmet. *Büyük Farça-Türkçe Sözlük*. Tahran: Şirin, 1952.

Keşşâfu İstîlâhâti’l-Funûn ve’l Ulûm Sözlüğü. Erişim adresi: <http://arabiclexicon.hawramani.com/search/%D8%AE%D8%B6%D8%B1?cat=26>

Lisânu’l-Arab Sözlüğü. Erişim adresi: <http://arabiclexicon.hawramani.com/search/%D8%A5%D9%84%D9%8A%D8%A7%D8%B3?cat=3>

Magalse, Mahmud. *en-Nehiv eş-Şâfi*. Amman: Mu’essestü’r-Risale, 1997.

Muallim Naci. *Lûgat-i Nâci* (haz. Kartal, A.). Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009.

Mucemu’l-Lugatu’l-Arabîyetü’l-Mu’âsire Sözlüğü. Erişim adresi: <http://arabiclexicon.hawramani.com/search/%D8%AE%D8%B1%D8%AC?cat=36>

Nişayan Sözlüğü. Erişim adresi: <https://www.nisanyansozluk.com/>

Supplement Aux Dictionnaire Arabes. Erişim adresi: <http://arabiclexicon.hawramani.com/search/%D8%AE%D8%B1%D8%AC?cat=34>

Şemsettin Sami. *Kamus-ı Türki* (haz. Yavuzarslan, P.) Ankara: Türk Dil Kurumu, 2015.

Tietze, Andreas. *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016.

Timurtaş, Faruk. *Osmanlı Türkçesine Giriş 1*. İstanbul: Alfa, 2013.

Tulum, Mertol. *XVII. Yüzyıl Türkçesi ve Sözvarlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011.

Türk Dil Kurumu. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2019.

Dr. Mehmet Can'ın "SSCB Hakimiyeti Altındaki Türk Topluluklarında Yapılan Alfabe Değişikliklerinin Türk Kültürüne Etkisi" adlı eserin tanıtımı.

Introduction of Dr. Mehmet Can's work "The Impact of Alphabet Changes Made From Turkish Communities Under the Rule of The USSR on Turkish Culture".

Mehmet Can, SSCB Hakimiyeti Altındaki Türk Topluluklarında Yapılan Alfabe Değişikliklerinin Türk Kültürüne Etkisi. Ankara, Akçağ Yayınları, 222 s., ISBN: 978-605-342-716-2.

Malika GALİEVA¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Malika Galieva (Yüksek Lisans Öğrencisi), İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye.
E-posta: gggmalika11@gmail.com

Başvuru/Submitted: 10.02.2023 • **Kabul/Accepted:** 20.05.2023

Atıf/Citation: Galieva, Malika. Demet Çelik Kul'un "Dr. Mehmet Can'ın "SSCB Hakimiyeti Altındaki Türk Topluluklarında Yapılan Alfabe Değişikliklerinin Türk Kültürüne Etkisi" isimli kitabının değerlendirilmesi. *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 33, 1 (2023): 341-35. <https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.70516>

Anahtar kelimeler: Türk Topluluklar, Alfabe Değişimi, Orta Asya, SSCB, Kültür

Keywords: Turkic People, Alphabet Change, Central Asia, USSR, Culture

Alfabe, bir toplumun geçmişi ile geleceği arasında bağ kuran köprüdür, gelecek nesile ışık tutar, topluluğu oluşturan kendine has temellerinden biridir. Türk devletleri arasında günümüzde tam anlamıyla köprü oluşturulamaması ve ortak noktada buluşmamızın ana sebeplerinden biri de alfabe sorunudur. Çarlık Rusya ile başlayıp SSCB döneminde devam eden baskılar, özellikle Joseph Stalin'in uygulamaları ve asimilasyon politikası bunda etkili olmuştur. Çarlık Rusya döneminden Joseph Stalin'in ölümüne kadar geçen sürede Türklere yapılan bu haksız uygulamaların nedeni merak konusudur. Çünkü bu kadar kapsamlı ve kısıtlayıcı yasaların kararının erkenden alınması mümkün değildir. Bunun nedeni sadece dil ve kültür yönünden değil, siyasi, sosyolojik ve diğer yönlerden de incelenmelidir. Bu olayları açıklamak isteyen bir eser, olayın temelinden başlayıp geçmişle şimdi arasında bağ kurarak sade bir dil ile okuyucuya sunulmalı, aynı zamanda merak duygusu uyandırmalı ve gelecekte olayların nasıl gelişeceği konusunda da okuyucuya bir öngörü takdim edip zihninde soru işaretleri uyandırmalıdır.

Dr. Mehmet CAN, *SSCB Hakimiyeti Altındaki Türk Topluluklarında Yapılan Alfabe Değişikliklerinin Türk Kültürüne Etkisi* adlı eserinde yukarıda anlattığımız konulara değinmiştir. Bu kitap 2022 yılında Akçağ Yayınları tarafından basılmıştır. Kitap, Türklerin Orta Asya'daki konumlarından Sovyet sonrası dil konusundaki arayışlarına, Sovyet yönetiminin Türk cumhuriyetleri üzerindeki dil politikalarına kadar geniş çerçevede bilgi vermektedir. Kitapta I. Türkiyat Kongresi'nden itibaren SSCB'nin Türki devletler ve topluluklar üzerinde nasıl baskı kurduğunu ve Türki topluluklar arasındaki bağı nasıl yavaş yavaş koparıp onları birbirinden ayırıştırarak asimile ettiğini detaylı ve kronolojik olarak anlatmaktadır. Kitap, Türk cumhuriyetleri ve toplulukları arasındaki birliğin nasıl planlı ve sistematik bir şekilde parçalandığını detaylı bir şekilde anlatırken günümüze kadar gelen ayrışmaları da basit bir dille anlatması dolayısıyla her kesimden okuyucuya hitap etmektedir.

Eser, "Ön söz", "Tablolar Listesi", "Kısaltmalar" ve "Kaynakça" başlıklı kısımlar hariç beş ana bölümden oluşmaktadır. Buna ek olarak "Sonuç" ve "Ekler" bölümleri bulunmaktadır. Eserde yer alan ana bölümler ve sayfa aralıkları şu şekildedir:

- "Türklerin Tarihi" (s. 1-4)
- "Alfabe" (s. 5-7)
- "Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin Kurulması" (s.9-36)
- "Türk Topluluklarında Yapılan Alfabe Değişiklikleri" (s. 39-114)
- "SSCB'nin Dağılması, Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlıklarını İlan Etmesi" (s. 121-144)
- "Sonuç" (s. 153-155)
- "Ekler" (s. 179-222)

Okuyucuyu merak içinde bırakacak yeterliliğe sahip olan ön söz, yeterli bilgilerle anahatlardan bahsedip 20. yüzyılda Rusya Coğrafyası içinde yaşayan Türklerin SSCB yönetimi tarafından asimilasyon politikasına nasıl uğradığını genel olarak açıklamıştır. Saha içinde yaptığı araştırmalara ve yararlandığı kaynaklara da değinmiştir.

Birinci bölümde yazar, Türklerin tarihine değinmiş, bu konuyu okuyucuya açıklayıcı bir şekilde sunmak için Türk adı, Türk soyu, Türk dünyası ve Türklerin günümüzde yaşadığı coğrafya alt başlıklar halinde işlenmiştir. Yazar, bu bölümde Türklerin Orta Asya'daki geçmişlerinden başlayarak okuyucunun zihninde eksik bir kısım bırakmadan ilerlemeyi amaçlamıştır. Örneğin, bu dönemde kurulan ilk Türk imparatorlukları olan Oğuzlar, Hunlar, Göktürkler, Avarlar, Hazarlar, Kırgızlar, Türgişler, Karluklar hakkında bilgiler vererek Türklerin tarihinin temelinden başlamış ve okuyucunun aklına “Türklerin tarihi nereden başlıyor?” sorusunun gelmesine mâni olmuştur. Türk soyunun nereden başlayıp nerelere kadar uzandığından bahsederek Eurasia kavramında Türklerin rol almasından bahsetmiştir. Kitapta diğer bölümlerde geçen “Türkistan” kavramının temelini inerek kökeninin nereden başladığını da açıkça belirtmiştir. Türk dünyasından bahsederken yazar, tarihçilerin ve etnografların bakışlarına değinerek Türk dünyasının çok geniş olduğunu belirtmiştir. Buna ek olarak, bu alt bölümde Türk Dünyası Haritası da konulmuştur. Birinci bölümü Türklerin günümüzde yaşadığı coğrafyalardan bahsederek sona erdiren yazar, Balkanlar, Türkiye, İran, Kafkasya, İdil-Ural ve Orta Asya bölgelerinde Türklerin bulunduğundan bahsedip birinci bölümü bitirmiştir.

İkinci bölümde yazar, okuyucuya alfabenin tarihini anlatmayı ve kısaca Türklerin kullandıkları alfabeleri açıklamayı hedeflemiştir. İlk olarak, alfabe kelimesinin etimolojik kökeninden başlayarak bir tarifile giriş yapılmıştır. Alfabenin tarihine detaylıca değinen yazar, MÖ 1900-1850 yıllarından başlayan yazının tarihine kadar inerek net ve açıklayıcı bir başlangıç yapmıştır. Ardından biraz daha detaya inerek Türklerin geçmişten günümüze kullandığı alfabeler olan Orhun, Uygur, Arap, Latin ve Kiril alfabelerinden söz etmiştir. Ayrıca yazar, Türkiye Türkleri'nin tarih boyunca kullandığı diller olan Anadolu Türkçesi (13-15. yüzyıl), Osmanlı Türkçesi (16-19. yüzyıl) ve günümüz Türkçesi olan 20. yüzyılın Türkçesine de kitapta değinmiştir. Ardından Kaşgarlı Mahmut tarafından yazılmış, Türkçenin temel taşlarından biri olan, Arapların Türkçe öğrenmesini kolaylaştırmak amacıyla kaleme alınan Divan-ı Lügati't-Türk'ten bahsederek Türklerin alfabe değişiklik nedenlerine değinmiştir. Bu kısımda yazar Türklerin alfabe değişikliklerinden detaylı bir şekilde söz etmemiştir (kitabın diğer bölümlerinde bu konuları daha detaylı olarak ele alacaktır), daha çok genel bilgi vermiştir. Örneğin, alfabe değiştirmenin sebeplerini egemenlik kaybı, din değiştirme, kültür ve medeniyet dönüşümü adlı üç alt başlık altında kısaca işlemiştir.

Üçüncü bölümde, SSCB'nin kuruluş sürecini, 1917'de gerçekleşen Bolşevik İhtilali'ni, Bolşevik İhtilali sırasında Türk kamuoyunu, SSCB'nin kurulmasını, toprak bütünlüğünü, anayasa yapısını, Lenin dönemini, Lenin Dönemi'nde Türk Topluluklarının durumunu inceleyen yazar, ardından Joseph Stalin dönemine geçiş yapmıştır. Bu dönemde Türk halkının gördüğü zulümleri ve baskıları, Türkistan halkının milli mücadelesini, ardından Türkistan'ın SSCB'ye dönüştürülüp asimile edilmesini anlatan yazar, Türkistan adının yasaklanma sürecine de değinmiştir.

“Bolşevik İhtilali” adındaki ilk alt bölüm, 1917’de gerçekleşen Ekim Devrimi yani Bolşevik İhtilali’nden bahsederek başlamaktadır. Ekim Devrimi lideri Lenin’den önce ihtilalin oluşma nedenlerinden bahsedilen bölümde, işçilerin nasıl sırayla greve gidip devlete karşı gelerek yönetimi istifaya zorladıklarına değinilmektedir. Çarlık Rusya’sının hemen devrilmediği, geçici hükümetler kurulduğu, 2 kez Bolşeviklerin, 1 kez General Lavr Kornilov’un darbe girişimine kalktığı anlatılıp Bolşeviklerin ikinci darbe girişiminin başarılı olduğu ve Ekim ayında yapılan ikinci kalkışmanın başarıya ulaştığından bahsedilmektedir. Kitabın bu bölümünde ihtilalin yumuşak bir ihtilal olmadığı anlatılmıştır. Bunu yazarın kitapta yer alan Lenin’in “Derhal diktatör yetkililere karşı hemen kitlevî şiddete girişilmeli, askeri uygunsuz şekillere sevk eden kimseler kurşuna dizilmeli ve sürgün edilmelidir. Kaybedecek bir dakika bile yoktur” sözünden anlayabiliriz. Ardından Bolşeviklerin devlete ait tüm yapıları ele geçirdiği bölümde belirtilmiştir.

Yazar, Lenin’in “Milli ve kültürel meseleniz tamamen hürdür. Kimse onlara dokunamaz. Kendi hayatınızı kendiniz kurun, bu sizin hakkınızdır.” cümlesinin üzerinde durmuştur. Sebebi ise yazarın da belirttiği gibi, bu sözün bütün Türk halklarının bağımsızlığı için bir çağrı niteliğinde olmasıdır. Ancak yazar, sonradan bütün işlerin değişeceğini bize hatırlatmıştır. Türk liderlerin ise, önceki dönemlerde Rus hükümetlerinin tutumlarını bildiği için bu çağrıya mesafeli davrandıkları belirtilmiştir. Bu kısımda yazar, Türklerin Rusların bu çağrısına neden mesafeli yaklaştığını irdelemiştir. Türkler, rejim tarafından izole edilmişti ve yaşananları çok kısıtlı bir kesim biliyordu.

İhtilal sırasında Türk kamuoyuna günümüzde fazla değinilmemesi sebebiyle yazar bu konuya da değinmiş, ihtilal sırasında Türklerin durumunu, Türkiye Türklerinin sürece nasıl baktıklarını da bize göstermiştir. Bu dönemde Türkiye’de iki ayrı görüş bulunup Bolşevikler lehine ve aleyhine yayınlar, fikirler ortaya sunulmaktadır. Bu dönemde Türkiye, bilgileri hem batı ajanslarından hem Kafkasya üzerinden hem Bolşeviklerden hem de Çar yanlılarından almaktadır.

SSCB’nin kurulması adındaki bir diğer alt bölümde yazar, SSCB’nin kurulmasını detaylı olarak anlatmıştır. Aynı zamanda anlattığı bu bilgileri de imajlarla detaylandırmıştır. Bu dönemde meydana gelen önemli olaylardan biri olarak 1917 Devrimi’nden sonra Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin bağımsızlığını kaybedip SSCB topraklarına katılmasını söyleyebiliriz.

Ardından yazar, 1991 yılında Azerbaycan’ın ikinci bağımsızlığını tekrardan kazandığını belirtmiştir. Sovyet döneminde Azerbaycan’ın Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti bünyesine katıldığı da yazar tarafından anlatılmıştır. (Transkafkasya SFSC – Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan). 1922 yılında yapılan antlaşmaya göre SSCB’yi dört ana devlet kurmuştur. Bunlar Rusya, Ukrayna, Belarus ve Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetleridir. Kurucusu Vladimir Lenin, hükümetteki parti ise Komünist Parti’dir.

Bunları detaylı bir şekilde okuyucuya sunduktan sonra kitap, genel olarak bildiğimiz Türki devletlerin SSCB içindeki konumu, ilk kuruluşundan sonra Türki devletlerin Rusya bünyesindeyken sınırlı olarak bağımsızlık verilerek birbirinden koparıldıklarına da ışık tutmuştur. SSCB'nin anayasa yapısı gibi karmaşık ve zorlu bir konuyu da açıklığa kavuşturan yazar, bu konu alt başlığını da detaylı olarak fakat anlaşılır bir dilde anlatmıştır.

Ardından Lenin dönemine değinen yazar, bu konuda yeterince bilgi sunmuştur. İlk önce Lenin'in Bolşevik ihtilali ile Sovyetler Birliğinin temellerini attığını belirtmiştir. Ancak içinde bulunduğu halka Çar yönetiminin baskıcılığından artık kurtulduklarını, halkın kendi tercihini rahat bir şekilde seçebileceğini belirtmiş olsa da zamanla tam tersi şekilde ilerleyeceğini görebiliriz. Lenin'in reformlarına örnek vererek kitapta değinen yazar Lenin'in toprak kararnamesinden de bahsetmiştir. Bu kararname büyük toprak sahiplerinin elindeki toprakların onlardan alınarak halkın çoğunluğunu oluşturan yoksul kesime dağıtılmasını emrettiğine dair bilgilerin verildiği, Lenin iç savaş, suikast girişimleri ve aldığı yaralar gibi olumsuz olaylar nedeniyle sağlık durumunun gitgide kötüye doğru ilerlediği için 21 Ocak 1924'te öldüğü belirtilmiştir.

Yazar, Türk toplulukların durumu adlı alt bölümde Lenin döneminin Türk toplumları için maalesef çok iyi geçmediğini belirtmiştir. Yazar bu konuyu da hem imajlarla hem de aydınlatıcı yazılarla anlatmaktadır. Özellikle Türk liderler için bağımsızlık hareketinin kırılma noktası olan 1918 Ocak'tan sonra gerçekleşen Hokand Katliamı'nı detaylarıyla anlatan yazar, Hokand Katliamı'ndan sonra milli liderlerin hayali son bulsa da halk içinde bu durumun büyük farkındalık yarattığını ve bütün Türkistan halkının yönetime karşı ayaklandığını belirtmiştir.

Ardından yazar, Josef Stalin dönemine geçiş yaparak onun 'sert kişiliğe' sahip olduğunu belirterek Türkistan'ın asimile edilip SSCB topraklarına resmen dahil edilmesi konusunda Lenin tarafından Lev Kamanev'e yazdığı mektupta Stalin'in aceleci davrandığını bize göstermiştir. Yazar mektubun suretini de sayfaya ekleyerek okuyucuyu heyecanlandırmıştır. Türkistan Türkleri bu noktadan sonra hiçbir destek görememiş ve rejimin esareti altına girmiştir. Rejime muhalif olanların cezalandırması kısmına değinip Stalin'in korkunç derecede baskı uygulama dönemine net bir şekilde ışık tutmuş ve ardından Türk dünyası liderlerinin nasıl tek tek ortadan kaldırıldığını anlatmıştır. Aynı zamanda yazar tarafından birçok Türk liderinin nerede ve ne zaman öldüğünün dahi bilinmediğinin bilgisi verilmiştir.

Bundan sonra işgal siyasetinin sürdürülmesi adlı alt bölümünde yazar, Stalin döneminde Türkistan'ın asimile edilmesinin başladığını bize anlatmaktadır. Bu kısımda yazar, olayları siyasi boyutta ele almış olup diğer bölümlerde dil ve kültür kısmına da değinecektir.

Rejime muhalif olanları cezalandırılması adlı başka bir alt bölümde yazar, Lenin'in kabile üyelerinin görevden alınıp tasfiye edilmesinden başlayarak Türkistanlı liderlerin tasfiyesine kadar olan bu süreci yani "Büyük Temizlik" dönemini bize rakamlarla da açıklamıştır. Üstelik bu döneme de "başka bir Holokost" dendiğini İngilizce yazılmış bir kaynaktan (Stephen

F.Cohen, The Victims Return: Survivors of the Gulag After Satlin) yararlanıp bize belirterek alt bölümü tamamlamıştır. Yazar bize bu dönemde karşı devrimci olmakla suçlanan kişilere örnek olarak Sultan Galiyev, Turar Rıskulov, Ahmet Baydursun'u örnek göstermiştir.

Bu dönemde Münevver Kari'nin başkanlığında "İslam Şurası" adıyla ilk teşkilatlarını kurmuş olsalar da Türkistanlıların iradesini yok sayma teşebbüsü Rusların kendilerini Türkistanlıların tek yetkilisi olarak görmeleri ile kanıtlanmıştır.

Yazar, bu bölümden sonra Türkistanlıların dil asimilasyonunu anlatmaya yavaş yavaş başlamıştır. Bu kısımdan itibaren Türkistan halkının Sovyet diktasına karşı nasıl direndiğini siyasi, kültürel ve daha bir çok yönden bize anlatmıştır.

Ekim ihtilalinden sonra önceden çarlık sömürgesi olan Türkistan, 1924'te Türkistan Cumhuriyeti, Tacikistan Sovyet Cumhuriyeti, Kırgızistan Sovyet Cumhuriyeti ve Karakalpak Sovyet Cumhuriyeti olarak bölüştürüldü. Ardından yazar, bize bu konu hakkında rakamlar vererek yazısını pekiştirmektedir.

Yazar, 1924'te Muhtar Türkistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ortadan kaldırıldığını ve yerine Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan adı verilen beş milli Sovyet Cumhuriyeti kurulduğunu belirtmiştir. Üstelik 1925'ten sonra hiçbir Rus haritasında Türkistan kelimesine rastlanmadığını da vurgulamıştır.

Ardından Türki devletlerin nasıl statüsünün parçalandığını kronolojik olarak okuyucuya sunulmuştur. Yazar, Türkistan'ın parçalanması hakkında Fransız Oliver Roy, İsmail Gaspıralı, meşhur İngiliz devlet adamı Sir Olaf Caroe'nın görüşlerini de yazısına ekleyip anlatımı pekiştirmiş ve bu zorlu süreç hakkında okuyucunun hakkında fikirleri zenginleştirip derinleştirmiştir.

Dördüncü bölümde yazar, kitabın ana temeli olan Türk topluluklarında alfabe değişikliklerini anlatmıştır. Bu bölüme Kaşgarlı Mahmud ve Ali Şir Nevai gibi Türk diline katkısı büyük olan kişilerden örnekler vererek yazılı eserlerin ilk dönemine bizi götürmüş, önce kronolojik olarak temel atmayı düşünmüştür. Ardından bize Rusların açık niyetlerini objektif bir dil ile yansıtmış ve okumuş olduğumuz bölümün temel düşüncelerinden birini bize sunmuştur. Rusların ilk önce Kiril alfabesi yerine Latin alfabesine geçilmesine izin verdiğini, Türki devletlerin Arapça-Latince arası geçişi organize etmesindeki sorunları ve fikir ayrılıklarının kullanılarak Kiril alfabesinin dayatıldığı, böylece geçmiş ile bütün bağların neredeyse koparıldığı yazar tarafından belirtilmiştir.

Ardından 19. asırda koyu bir Hristiyan ve Rus milliyetçisi olan Prof. Nikola Ilminsky'in düşüncesini bize sunarak bu duruma ve düşünce tarzına dair en büyük örneklerden birini okuyucuya aktarmıştır. Çarlık Rusya'dan beri süregelen bir fikirlerin değişmediği, sadece yeniden düzenlenip o dönemin şartlarına göre uygulanmaya konulduğu da yazar tarafından anlatılmıştır. Türk dünyasının önemli isimlerinden olan İsmail Gaspıralı'nın düşünceleri ve bu uğurda yaptığı teşebbüslerden de bize bahsederek yaşanan olayları bize izleme ve yorumlama fırsatı sunmuştur.

Sonraki kısımda yazar, Türk tarihi için önemli bir adım olan ve sonraki olayların başlangıcı olacak olan Arap alfabesinden Latin alfabesine geçişi bize anlatmaya başlamıştır. Rejimin zorlaması ile Latin alfabesini kabul eden ilk Türk topluluğunun Yakutlar olduğunu belirterek yine kronolojik çerçeveden kopmayıp bu bilgiyi okuyucusuna sunmuştur. Bu bilgiden sonra Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Latinceyi kabul etme süreci, Batı neşriyatı ile kurulan bağlardan bahsedilip yeni kurulan bu devletin SSCB'ye dahil edilmesi ve ardından işlenen süreç hakkında yazar bize açık ve anlaşılır bilgiler vermiştir.

Latin alfabesinin kabul edilme süreci ve halka anlatım sürecinde önemli rol alan Yeni Yol Gazetesi'nin katkıları ve yaptıklarını sonraki Yeni Yol Gazetesi adlı alt bölümünde bize sade ve anlaşılır bir dil ile sunan yazar, bu bölümde Latin alfabesiyle basılmış ilk eser olan Abdullahbek Efendizade'nin Son Türk Elifbası (Yeni Türk Elifbası)'ndan bahsetmiştir. Yeni Yol Gazetesi'nde yayımlanan şu manzumeler düşünce yapısı hakkında bize iyi bir ışık tutmaktadır:

*“Silkin karakabuslardan, eskilikten kalk, uyan
Yeniliği özle, bütün varlığında sen parlat
Eskiği yık, harab et, bil ki hakkı zengin
Yeniliktir, sen de işte yeniliğe ayak at!”*

Kitabın en önemli bölümlerinden biri olan, Türk devletlerinin alfabe konusunda başlangıç noktası olarak kabul edebileceğimiz olay olan 1926 yılı Bakü Türkiyat Kongresi'ni yazar ele almış ve bu kongrenin önemi üzerinde durmuştur. İngiltere Başbakanı Wilson'ın söylemi ve Türkiye'nin Bakü Konsolosu Memduh Şevket ESENDAL'ın Ankara'ya gönderdiği gizli mektuptan kongrenin önemi anlaşılmaktadır. Moskova yönetiminin bu kongreyi desteklediği bize sunulmuştur ancak yukarıda da belirtildiği gibi unutulmamalıdır ki, bunun nedeni bellidir.

Bu kongre, Türk dili açısından önemli olmasına rağmen birlik tam olarak sağlanamamıştır. Örneğin Kırgız delegeler Arap alfabesinden yanaydılar. Yazar bu düşüncüyü Kırgız Türkolog Mustafa Çokayev'in sözleri ile bize daha açıklayıcı bir şekilde sunmuştur. Bu kongreye Türkiye'den bazı delegelerin de gizlice katılacağı istihbaratının alınması üzerine tehlikeyi sezen Sovyet rejimi kongrenin Komünist Parti direktifinde organize edilmesi şartını getirmiştir. Böylece Bakü Türkiyat Kongresi'nde Türkiye'nin konumundan ve etkileme ihtimalinden SSCB rejiminin çekindiğini açıkça görmekteyiz.

Kongrede Türkiye'yi temsilen Atatürk'ün emri ve Bakanlar Kurulu kararı ile M. Fuad KÖPRÜLÜ gönderilmiştir. Kongredeki tek kadın Azerbaycanlı öğretmen Ayna SULTANOVA'dır.

Kitabın ilerleyen bölümde Türkiye'nin etkisinin ve düşüncelerinin önemli olacağını yazar bize M. Fuad KÖPRÜLÜ'nün H. Said HOCAYEV ile görüşmelerini ve düşüncelerini kitaptan anlatmıştır. Sadece Türki cumhuriyetlerin delegeleri değil, Avrupa'daki Türkologlar

ve önemli düşünce insanların bu kongre içindeki söylemlerini metin içinde barındırarak ilk kongrenin önemi bize objektif biçimde sunulmuştur. Kurultayda yaşanan düşünce ayrılıkları, tartışmalar, fikirler okuyucuya sırayla ve açık bir şekilde sunulmuş, bu süreç şeffaf bir şekilde anlatılmıştır. Yazar, kongrede olanları anlatırken aynı yanda SSCB'nin gizli niyetleri ve planları hakkında bilgi vererek okuyucuyu her yönden incelemesini ve metinden kopmamasını sağlamıştır.

Ardından yazar, bize değiştirilmiş yeni Türk Alfabesinden detaylı şekilde bahsederek bunun uygulanma şekli nasıl saptırıldığı ve Sovyet Rusya'nın bu alfabeyi nasıl kültür asimilasyonu amacıyla tükettiğini önce alfabeyi anlatıp ardından Sovyet yönetiminin uyguladığı politikayı bize sunmuştur. Alınan kararları, uygulanması ve sonuçları yönünden çift taraflı ele alan yazar, bizi hangi süreçlerin beklediğini yansıtmak istemiştir.

Ardından olayın seyrinin değiştiğini, 1930-1991 arası Latin alfabesinden Kiril alfabesine geçişi önce kongrelerle kronolojik olarak belirtmiş, ardından kongre kararları ile Kiril alfabesine geçişin zorlandığını ve Stalin'in gücü eline aldıktan sonra nasıl katı bir yönetim, zorlama ve zulüm uyguladığını anlamaktayız. Stalin'in sadece Kiril alfabesiyle yazmaya zorladığını değil aynı zamanda Arap kökenli kelimeleri de kaldırarak kültür emperyalizmini çok sert bir biçimde yaptığını yazarın cümlelerinden anlamaktayız.

Bu dönemdeki sert politikaya en büyük örnek, SSCB yönetiminin Dede Korkut kitabını bütün Türk cumhuriyetlerinde yasaklamasıdır. Örneğin, Türkmenistan'da Dede Korkut Destanı üzerine araştırma yapan iki bilim adamını Moskova yönetimi hem üniversitesinden uzaklaştırmış hem de 25 yıla mahkûm etmiştir. Stalin yönetimi Türklerin asimilasyonunu sadece kültür ve din üzerinden değil kan ve şiddet ile yaptığını da I. Türkiyat Kongresi'ne katılan tüm bilim adamlarının mahkemelerde kanunsuz bir şekilde yargılanıp kurşuna dizdirilmesinden anlamaktayız.

Bu konu hakkında yabancı uzmanların söylemlerine de kitapta yer verilmiştir. Sadece Türkistan coğrafyası değil uluslararası alanda kişilerin de düşünceleri okuyucuya sunulmuştur. Aynı zamanda bu kişilerin idam kararları, yazışmalar da okuyucu ile paylaşılmıştır.

Beşinci bölümde, SSCB'nin dağılması konusu ele alınmaktadır. Nikita Kruşçev ve Gorbaçov dönemini geniş çerçevede ele alınmamış, Stalin sonrası Kruşçev'in Stalin dönemi politikalarını eleştirdiğinden bahsedilmiştir. Bölümde, Gorbaçov'un farklı politikalarından bahsedilip SSCB'nin daha fazla dayanamadığı ve 1991 yılında dağıldığı anlatılmıştır. Ardından yazar, 21 Aralık 1991'de bağımsız Türk Cumhuriyetleri bir araya gelerek Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) anlaşmasını imzaladığını bize belirtmiştir.

SSCB dağıldıktan sonraki süreç önemlidir çünkü Türki Cumhuriyetlerin kendini dünyaya kabul ettirme süreci ve daha sonra yaşanacak olaylar günümüze ışık tutacaktır. Üstelik yazarın da belirttiği gibi bu dönemde Türk cumhuriyetlerinde yeni alfabe arayışları başlamıştır. Bu bölümün ilk kısmında bu olayların siyasi kısımlarına ışık tutulmaktadır. Yazar, bölüm başlarında anlatmaya temel kavramlardan ya da olaylardan başlayıp kronolojik

olarak ilerlemekte, önce genel çerçeveden siyasi olarak bakmakta ve ardından kitabın ana teması olan alfabe değişikliklerini ve alınan kararları incelemektedir.

Bu dönemin öncüsü olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin eski cumhurbaşkanlarından Sayın Süleyman Demirel'den bahsedilmiştir. 1992'de Türki cumhuriyetlere yaptığı ziyaretler SSCB dönemi sonrası Türki cumhuriyetlerin yeniden bir araya gelmesine, atılımlar yapılmasına önyak olmuştur. Ardından sırasıyla Ankara'da gerçekleşen Birinci Türk Dili Kurultayı (1990), Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu (1991), Türk Dünyası Milli Eğitim Bakanları Konferansı (1992), Alfabe-İmla Konferansı (1993) hakkında kitapta detaylı bir şekilde bahsedilmiş, alınan kararlar ve görüşler açıkça belirtilmiştir. Her şeye rağmen tam bir birlik sağlanması söz konusu değildir. Alınan kararlar her ne kadar yenilikçi olsa da uygulanma hususunda problemler oluşmuştur.

Türk Cumhuriyetlerinde Kullanılan Alfabelerin Bugünkü Durumu kısmında Latin esaslı alfabelerin Türk dünyasındaki farklılıkları bize tablo biçiminde objektif olarak sunulmuştur. Böylece farklılıkları daha net bir şekilde görebilmekteyiz.

Her Türki Cumhuriyet Alfabeti içindeki ses farklılıkları, ton farklılıklarını ve diğer detayları anlaşılır ve basit bir dille okuyucuya aktarmıştır: örneğin, "Azeri Kiril alfabesindeki 'A', 'O', 'E' harflerinin fonetik değeri ile Özbek alfabesinde kullanılan aynı harflerin fonetik karşılığı bir değildir".

Bölümü tamamlamadan önce Latin alfabesine geçme kararı alan en son devletin Kazakistan olduğunu belirtip bu durum hakkında yazar bizi bilgilendirmektedir.

Sonuç kısmı ise, açıklayıcı, anlaşılır ve kitabın ana hatlarından uzaklaşmadan kafasında soru işareti kalan okuyucuya hitap edebilecek bir şekilde yazılmış olup, sade bir dille kitabın temel taşları arasında okuyucuyu dolaştırıp eseri sonlandırmıştır. Çarlık Rusya ve Sovyet döneminde Türk Toplulukları, Bakü Türkiyat Kongresi, SSCB'nin dağılması, Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlık ilan etmeleri, alfabe konusunda tartışmalar gibi ana konuları kronolojik ve kısa bir şekilde anlatarak Türk tarihinin çok zengin olduğunu belirterek sonuç kısmını bitirmiştir.

Böylece yazar, bu eserde çarlık döneminden başlayarak SSCB'nin dağılmasına kadar uzanan asimilasyon politikasının etkisiyle türki milletlerinin arasında anlaşmazlıklara ve birbirinden koparak birliği sağlayamamaya yol açtığını belirtmiştir.

Kaynakça kurallara uygun ve net bir biçimde yazılmıştır. Yararlanılan kaynaklar güncel, tarafsız ve yeterli sayıdadır. Diğer güzel tarafı ise yazarın İngilizce bildiği için sadece Türkçe değil, İngilizce kanaklarının da olmasıdır.

Ekler kısmında ilgi çekici imajlar kullanılmıştır. Kullanılan imajlar yerinde, açıklayıcı ve yeterlidir. Yazarın sadece metin-içi imaj kullanımıyla kalmayıp kitabın sonunda da birtakım suretlere yer vermesi okuyucunun anlatılan konuları daha iyi anlaması açısından kolaylık sağlamaktadır.

Hiçbir eser kusursuz değildir. Eğer eserin negatif yanlarına bakacak olursak tek negatif yönü eser içinde olan yazım hatalarıdır ('tarihçilerçiler', 'önsöz', 'Leninmektubu', 'fütühatlar'). Bunlar da bir sonraki basımda düzeltilebilecek ufak hatalardır. Onun dışında göze çarpan bir negatif yön bulunmamaktadır. Eser objektif, duru bir dille yazılmış ve her kesimden bireye hitap eden bir çalışma olmuştur; dili sadedir ve olayları berrak bir şekilde kronolojik olarak anlatıp örnekler ve suretlerle anlattıklarını desteklemektedir.

Demet Çelik Kul'un "Ana Hatlarıyla Dil Öğretimi ve Materyal Hazırlama Kılavuzu" adlı eserinin değerlendirilmesi

Evaluation of Demet Çelik Kul's work entitled "Basic Language Teaching and Material Preparation Manual"

Demet Çelik Kul, *Ana Hatlarıyla Dil Öğretimi ve Materyal Hazırlama Kılavuzu* (Ankara: Gazi Kitabevi, 2022, 128 s.) ISBN: 978-625-8374-79-7.

Valeriia SKORYNINA¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Valeriia Skorynina (Yüksek Lisans Öğrencisi), İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye.
E-posta: valysko123@gmail.com

Başvuru/Submitted: 10.02.2023 • **Kabul/Accepted:** 20.05.2023

Atıf/Citation: Skorynina, Valeriia. Demet Çelik Kul'un "Ana Hatlarıyla Dil Öğretimi ve Materyal Hazırlama Kılavuzu" isimli kitabının değerlendirmesi. *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 33, 1 (2023): 351-357. <https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.70517>

Anahtar kelimeler: Dil, Dil Öğretimi, Materyal, Öğretim

Keywords: Language, Language Teaching, Material, Teaching

Günümüz sosyal hayatında var olan dinamikler ve dönüşümlerin yönü, insanların bir ya da birden fazla yabancı dil öğrenmelerini adeta bir ihtiyaç haline dönüştürmüştür. İnsanın yabancı dile hâkim olması bir toplumda onun prestijli bir konuma sahip olmasını da mümkün kılmaktadır. Globalleşmenin şafağı denen çağımızda yabancı dil bilgisi sadece eğitimin bir göstergesi değil, aynı zamanda çağa ayak uydurmak isteyen herkes için bir zorunluluktur. Ayrıca, bir yabancı dil öğrenmek bir kişinin diğer kültürlerin temsilcileriyle iletişim kurmasına, onlarla hayatı, meslekî veya akademik deneyim alışverişinde bulunmasına da olanak tanımaktadır.

Türkiye’de son yıllarda devletin izlediği aktif dış politika ile bağlantılı olarak, insanların farklı yabancı diller öğrenmesinin oldukça popüler hale geldiği görülmektedir. Bu bağlamda Arap dilinin önemli bir yer tuttuğu şüphesizdir. Türklerin bu dile olan ilgisi Arapçanın sadece Kur’an-ı Kerim’in dili olmasından değil, aynı zamanda İslam’ı benimseyen tüm toplumların her zaman ortak kültür ve bilim dili olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak, uzun yıllardır Türkiye’de Arapça öğretimi, dilbilgisi ve çeviri öğretimi de dâhil olmak üzere, klasik yöntemlere dayanmaktadır. Bu durum öğrencilerde okuma, dinleme, yazma ve konuşma gibi temel becerilerin yeterince gelişmemesine neden olmaktadır. Öğrencilerin eğitimleri sırasında karşılaştıkları sorunları ayrıntılı olarak ele alacak ve aynı zamanda öğretmenler için modern yabancı dil öğretim yöntemlerini içeren el kitaplarının olmaması bunun ana nedenlerinden biridir.

Ana Hatlarıyla Dil Öğretimi ve Materyal Hazırlama Kılavuzu adlı eser, Demet Çelik Kul¹ tarafından yabancı dilde anlama ve anlatma becerilerinin dengeli ve eş zamanlı biçimde öğretilmesinin önemini altını çizerek Arap dilinin öğretiminde uygulanan kitap setlerinin ve diğer materyallerin dört temel dil becerisi açısından geliştirilmesini amaçlamaktadır. Dolayısıyla, bu çalışma Arapça öğrenenlerin eğitimlerini tamamladığı zaman yabancı dilde gerçekleştikleri sözlü ve yazılı iletişimin daha akıcı olmasını öngörmektedir.

Eser, “Önsöz”, “Giriş”, “Sonuç ve Öneriler” başlıklı kısımlar hariç beş ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmada yer alan ana bölümler ve sayfa aralıkları şu şekildedir:

- “Yabancı Dil Öğretiminde Dört Temel Dil Becerisi” (s. 5-10)
- “Dinleme Anlama Becerisi” (s. 10-39)
- “Konuşma (Sözlü Anlatım) Becerisi” (s. 39-62)
- “Okuma Anlama Becerisi” (s. 62-90)
- “Yazma (Yazılı Anlatım) Becerisi” (s. 90-113)

1 Demet Çelik Kul, Ankara Beyazıt Yıldırım Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi’nde öğretim görevlisidir. *Ana Hatlarıyla Dil Öğretimi ve Materyal Hazırlama Kılavuzu* adlı kitabının yazımında 2022 yılında Ankara Beyazıt Yıldırım Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belagati bilim dalında tamamladığı “Akademik Arapça Dil Öğretim setinin Dört Temel Dil Becerisi Yönünden İncelenmesi” adlı yüksek lisans tezinin birinci bölümünden yararlanmıştı.

Kitabın önsözünde çağdaş dünyamızdaki ticaret, iktisat, din, kültür gibi etmenler dolayısıyla insanların yabancı dil öğrenme ihtiyacının artması, buna bağlı olarak da dil öğretiminde farklı teorilerin ortaya çıkması ve onlara uygun öğretim setleri ve materyallerinin hazırlanmasının önemi vurgulanmaktadır. Ayrıca, eserin bu kısmında yabancı dil öğretiminin dört temel becerisi olan dinleme, konuşma, okuma ve yazma için hazırlanan materyallerin bütün bu becerileri bulundurmasının öneminden yola çıkılarak çerçeve oluşturulduğu ve çalışmanın odak noktasına bu becerilerin rolü, tür ve modelleri, öğretim stratejileri, öğretim esnasında takip edilecek yöntem ve aşamalar, karşılaşılan zorluk ve öneriler ve dört temel dil becerilerin geliştirilmesi için yapılabilecek etkinliklerin alındığı belirtilmiş ve çalışmanın ana bölümleri ile ilgili genel bilgi verilmiştir.

Giriş bölümünde, çağdaş dünyada yabancı dil öğrenmenin öneminden yola çıkılarak Türkiye’de Arapça öğretiminde istenilen seviyeye gelinmediği, öğrencilerin yazılı ve sözlü iletişim konusunda yetersiz olduğu vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, çalışmanın ana hedefi olarak, Arapça eğitim setlerini dinleme, konuşma, okuma ve yazma becerilerinin öğretimi açısından inceleyerek setlerdeki olumlu veya eksik olduğu düşünülen yönleri tespit etmek ve bu alanda hazırlanacak ders materyallerinin kalitesinin artırılmasına katkı sağlamak olduğu belirtilmiş ve eserin içeriğine ilişkin genel çerçeve çizilmiştir.

Kitabın birinci bölümü olan “Yabancı Dil Öğretiminde Dört Temel Dil Becerisi” başlığı altında dil kavramı ve dil öğretiminde anlama ve anlatma gibi iki temel etkinlikten bahsedilmiştir. Anlama becerisi okuma ve dinleme, anlatma becerisi ise konuşma ve yazma alt becerilerini içermektedir. Dinleme ve okuma becerisi “Algılayıcı beceriler” olarak, konuşma ve yazma becerisi “üretken beceriler” olarak tanınarak her birisinin amacının gerek yazmada gerek konuşmada kastedilen anlama ulaşmak olduğu ve bunun için hiçbirinin ihmal edilmemesi gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca, bu bölümde yabancı dil eğitimi gören öğrencilerin derste öğrendiklerini ders dışındaki yaşantılarına aktarabilmesine imkân sağlayabilmek üzere dersin içeriğinin yapılandırıcı bir yaklaşımla düzenlenmesi gerektiği iddia edilmektedir. Bu bağlamda, içerik düzenleme açısından yeni bilgilerin ön bilgiler üzerine kolaydan zora, özelden genele, somuttan soyuta, yakından uzağa olacak şekilde genişletilerek yapılandırılması temeline dayanan Jerome Seymour Bruner (1915-2016) tarafından geliştirilmiş *sarmal programlama* yaklaşımı en uygun yöntem olarak kabul edilmektedir. Bunun yanı sıra, bölümde öğrencilerin niteliklerinin doğru tanınması gerektiği vurgulanarak yabancı dil öğretimindeki temel ilkeler de özetlenmiştir.

Kitabın ikinci ana bölümü olan “Dinleme Anlama Becerisi” başlığı altında, her birisinin özellikleri anlatılarak işitme ve dinleme kavramlarının farkı ile ilgili bilgiler aktarılmıştır. Ayrıca, bölümün başlarında Jeremy Harmer tarafından geliştirilmiş iki dinleme türü olmak üzere *kapsamlı* ve *yoğun* dinlemeden de bahsedilmiştir. Bu iki dinleme türünün avantajları ve dezavantajlarının altı çizilerek bunları uygulamak için hangi materyaller, ortam ve araçların kullanılması gerektiği üzerinde özellikle durulmuştur. Bunun yanı sıra, bu bölümde

dinlemenin yabancı dil öğretiminde ilk adım olması fakat buna rağmen dört dil becerisinden en zor gelişen olması özellikle vurgulanmıştır. Dolayısıyla, etkin bir dinleme becerisi geliştirmek üzere ders programı, sınıf içi teknik donanım, eğitim materyallerinin uygun olması ve öğrencinin içinde bulunduğu zihin ve fizik koşullarının göz önünde bulundurulması, varsa eksikliklerin giderilmesi gerektiğinden bahsedilmiştir.

Ayrıca, bölümün “Dinleme Türleri”, “Dinleme Modelleri”, “Dinleme Aşamaları”, “Dinleme Anlama Sorunları”, “Yabancı Dil Setlerinde Dinleme Öğretimine İlişkin Kriterler” olmak üzere beş alt başlığı da bulunmaktadır. Bu alt başlıklar altında detaylar verilerek dinlemenin mevcut türleri ve modelleri, dinleme etkinliklerin nasıl düzenlenmesi gerektiği, öğretmenin ve öğrencinin etkinlik esnasında ne yapıp yapmaması gerektiği, alıştırmaya örnekleri, değerlendirme teknikleri, dinleme sırasında öğrencilerin karşılaştığı temel sorunlar ve ders kitabı seçiminde içerik ve biçim açısından göz önünde bulundurulması gereken özelliklere yer verilmiştir. Ders materyallerinin kalitesinin artırılmasına katkı sağlama açısından en kapsamlı olan “Dinleme Aşamaları” alt başlığı altında ders planında kullanılabilecek dinleme öncesi, dinleme anı ve dinleme sonrası aktiviteler sunulmuştur. Bölümde önerilen yöntemler uygulanarak dinleme aşamalarına yönelik etkinlikler geliştirilebilir. Bununla beraber etkinliğin verimliliğini arttırmak için öğretmenin uygulaması gereken teknikler de aktarılmıştır.

Kitabın üçüncü ana bölümü olan “Konuşma (Sözlü Anlatım) Becerisi” başlığı altında konuşma becerisi kavramından yola çıkılarak sözlü iletişim ile bir önceki bölümün söz konusu olan dinleme becerisi arasındaki sıkı etkileşimden bahsedilmektedir. Bunun yanı sıra, dil öğretiminde ve özellikle konuşma becerisini geliştirme sürecinde bellek eğitiminin önemi vurgulanmaktadır. Ayrıca, bu bölümde öğrencinin dil öğrenimi esnasında karşılaşabileceği sorunlar ve onların giderilmesine yönelik çözümler ve öneriler sunulmuştur. Konuşma becerisini geliştirmeyi amaçlayan uygulama ilkeleri ve başarılı konuşma aktivitelerinin genel özellikleri özetlenerek öğretim başarısını test etmek isteyen bir öğreticinin değerlendirme esnasında kullanacağı kriterler aktarılmıştır. Bununla beraber, bu bölüm ders materyallerini geliştirme açısından faydalı “Konuşma Becerisini Geliştiren Sınıf İçi Etkinlikler” adlı alt başlığı içermektedir. Bu etkinliklerden hangilerinin derste uygulanacağını planlamak için dersin kapsamının, temel hedeflerinin, öğrencilerin ilgi alanlarının ve dil seviyelerinin doğru tespit edilmesi gerektiğinin altı çizilmiştir.

Eserin ana amacı Arap dilinin öğretiminde uygulanan kitap setlerinin ve diğer materyallerin dört temel dil becerisini geliştirmek olduğu halde Arap dili ile ilgili ilk örnekleri ancak üçüncü bölümün ikinci alt başlığı olan “Telaffuz (Boğumlama / Artikülasyon)” altında görmekteyiz. Bu alt başlık altında boğumlama eğitiminin nasıl gerçekleştirilmesi gerektiğinden yola çıkılarak Arap Dilinin telaffuzuna yönelik bazı hususlara yer verilmiştir. Bu bölümde Arap alfabesinin ses birimleri ve yazılı sembolleri Türkçedeki gibi Latin harflerinden oluşmadığı için ve sağdan sola yazıldığından dolayı seslerin öğreniminde Latin dillerine

kıyasla daha çok zorluk yaşandığı vurgulanarak öğrencilerin telaffuz hatalarını gidermeyi ve özgüvenlerini arttırmayı amaçlayan bazı alıştırmalar sunulmuştur. Ayrıca, üçüncü bölümün “Telaffuz Öğretiminde Karşılaşılan Sorunlar” adlı üçüncü alt başlığı altında Arapça öğretiminde karşılaşılan bazı temel telaffuz bozuklukları da sunularak onların giderilmesi için öğretmenin derste uygulaması gereken teknikler verilmiştir. Son olarak, bölümün “Yabancı Dil Setlerinde Konuşma Öğretimine İlişkin Kriterler” adlı alt başlığı altında daha önceki bölümlerde verilen bilgiler çerçevesinde konuşma öğretimi için kullanılan ders kitaplarında içerik ve biçim açısından hangi temel kriterlerin bulunması gerektiğine dair bazı önerilere yer verilmiştir.

Kitabın dördüncü ana bölümü olan “Okuma Anlama Becerisi” başlığı altında okuma becerisi teriminin tanımından yola çıkılarak yabancı dil öğreniminde okumanın önemi, amaçları ve diğer dil becerileriyle arasındaki sıkı etkileşimden bahsedilmektedir. Ayrıca, bölümde Türkiye’de üniversitelerin hazırlık sınıflarında Arapça öğretimi esnasında karşılaşılan “anlamadan okuma alışkanlığı” meselesi de ele alınmıştır. Öğrencilerin yalnızca doğru telaffuza odaklanması, anlama yeterince önem vermemesi vurgulanmaktadır. Dolayısıyla, öğrencilerin Arapça bir metni okurken önemli kuralları gözden kaçırdıkları ve sonuç olarak anlamdan tamamen koştukları görüldüğü belirtilmiştir. Bununla beraber, geçmiş yıllarda uygulanan okuma ve dilbilgisine odaklı klasik öğretim tekniklerinin konuşma ve yazma gibi becerileri geliştirme açısından yetersiz kaldığının altı çizilmiştir.

Bölümde daha önceki bölümlerde verilen bilgiler çerçevesinde okuma türleri, stratejileri, süreçleri, okuma etkinliklerinin aşamaları, Arapça okuma anlama derslerinde öğrencilerin karşılaştığı zorluklar ve sık karşılaşılan okuma hataları konularına değinilmiştir. Bölümün “Okuma Etkinliklerinin Aşamaları” alt başlığı altında okuma öncesi, okuma sırası ve okuma sonrasında dersin verimliliğini arttırmak amacıyla öğretmenin uygulayabileceği etkinlikler ve alıştırmalar verilmiştir. Eserin hedefine ulaşmak için bir sonraki alt başlık altında da özellikle Arapça okuma anlama derslerinde karşılaşılan zorluklar ve okuma hataları üzerinde durularak öğretmenlerin hataları giderebilmek için benimsemesi gereken öğretim yöntemleri önerilmiştir. Verilen hata örnekleri eserin değerini arttırmaktadır. Üstelik, bu bölüm yabancı dil setlerinde okuma öğretimine ilişkin kriterleri içermektedir. Dil öğretimi ve özellikle Arapça dil setlerinde hangi temel kriterlerin aranması gerektiği önerilmiştir.

Kitabın beşinci ana bölümü olan “Yazma (Yazılı Anlatım) Becerisi” başlığı altında yabancı dil öğreniminde yazma becerisinin öneminin altı çizilerek öğrencinin bir konuyu yazılı olarak anlatabilmek için diğer becerilerinin yeterince gelişmiş olması gerektiği vurgulanmaktadır. Öğrencinin düşüncelerini yazılı bir biçimde aktarması için sözcük, cümle ve paragraf düzeyinde sahip olması gereken bazı beceriler sunulmuştur. Ayrıca, ileri seviye Arapça öğretiminde yazım ve noktalama hatalarından kaçınılması için başlangıç seviyelerinde uygulanması gereken alıştırmalara yer verilmiştir. Bunun yanı sıra, Arapçanın Latin harfleriyle yazılmaması ve Türkçeden farklı birçok yazım kurallarına sahip olması,

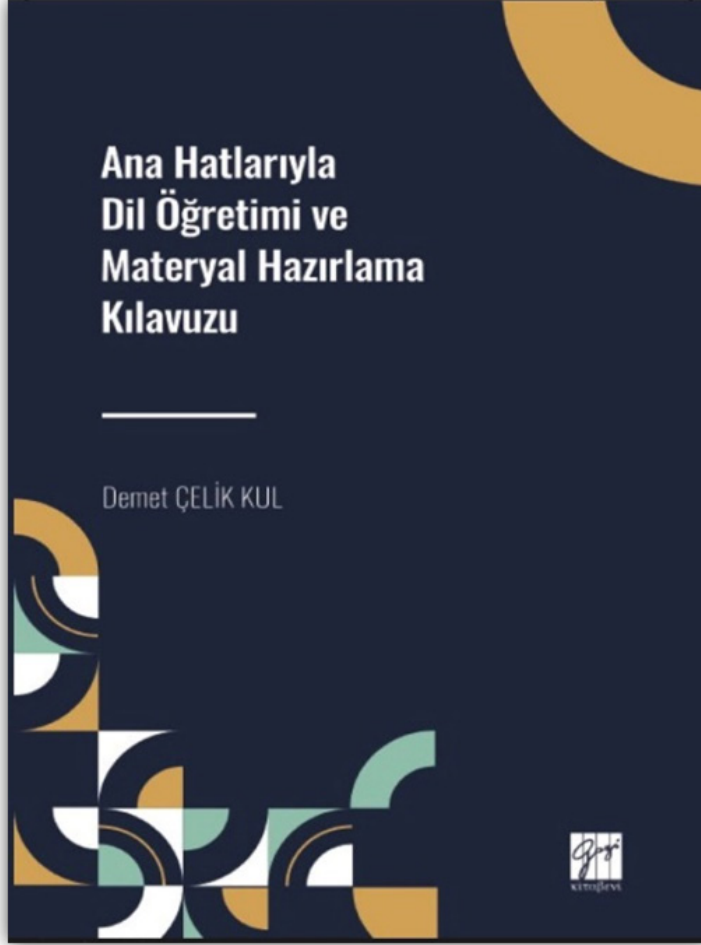
başlangıç seviyesinde Arapça yazma çalışmalarına önem verilmesinin gerektiği vurgulanarak üzerinde durulması gereken yazma konuları belirtilmiştir.

Üstelik, bu bölümde yazma becerisine dair beklenen kazanımlar, düzgün bir kompozisyon yazmak için gereken aşamalar, yazma öğretim yöntemleri, yazma öğretiminin aşamaları ve yabancı dil setlerinde yazma öğretimine ilişkin kriterler bulunmaktadır. Bölümün "Yazma Öğretim Yöntemleri" adlı alt başlığı ders materyallerinin kalitesinin artırılması açısından en kapsamlı ve etkili olarak görülmektedir. Burada diğer dil etkinliklerine kıyasla yazma öğretimine dönük sınıf içi çalışmaların daha yavaş ilerlediği vurgulanarak ders sırasında öğretmenin uygulaması gereken bazı teknikler sunulmuş, alıştırmalar önerilmiştir. Bölümün yazma aşamaları kısmında ise öğrencilerin düşüncelerini düzgün bir biçimde aktarabilmeleri için yazma öncesi, sırası ve sonrasında dikkate alması gereken hususlara yer verilmiştir. Ayrıca, bölümün sonunda yazılı anlatım becerisi ile ilgili verilen bilgilere dayanarak değerlendirme kriterleri oluşturulmuş ve özellikle Arapça dil setlerinin hangi özellikleri bulundurması gerektiği belirtilmiştir.

Sonuç ve öneriler bölümünde çalışmanın tüm bölümlerini kapsayacak şekilde bir özetleme yapılmıştır. Dil becerilerinin her birinin güçlendirilerek öğretilmesi ve bunu sağlayacak ders kitaplarının seçilmesinin önemi vurgulanmıştır. Eserde dört temel dil becerisinin öğretimi ve geliştirilmesine dair kaynaklar taranarak incelenmiş ve elde edilen bulgular çerçevesinde sonuçlar ve öneriler sunulmuştur. Dil öğretim seti hazırlanmasında dil öğretme amaçlarının ve kitlenin doğru bir şekilde saptanması gerektiği belirtilerek öğretmen ve öğrencilerin ders esnasında uygulayabileceği öğrenme stratejileri verilmiştir. Öğrenimin verimliliğini arttıracak alıştırmalara da yer verilmiştir. Ayrıca, bütün ders materyalleri ve etkinlikleri destekleyen dijital bir platformun olması gerektiğinin altı çizilmiştir.

Sonuç olarak *Ana Hatlarıyla Dil Öğretimi ve Materyal Hazırlama Kılavuzu* adlı kitap, yabancı dil öğretimi alanında çağdaş öğretim yöntemleri ve materyaller hazırlamaya yönelik sınırlı sayıda araştırma yapılmış olması ve Arapça öğretimini konu alan kitap bulunmamasından doğan boşluğu doldurarak yabancı dil öğretimi alanında ön plana çıkmaktadır. Üstelik, bu eser sayesinde yabancı dil ve özellikle Arap dili öğretiminde mevcut programların ve ders materyallerinin geliştirilmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir. Bu eserde Arapça ile ilgili az sayıda örnek kullanılmasına ve yazarın şahsî gözlemlerinden ziyade diğer araştırmacıların çalışmalarına dayalı olarak birçok veri sağlanmasına rağmen, çalışmanın gerçekten amacına ulaştığı söylenebilir. Dolayısıyla, bu kitap yabancı dil öğretimi alanının gelişmesine önemli katkıda bulunmuştur.

Ek 1. Dış Kapak (Demet Çelik Kul. Ana Hatlarıyla Dil Öğretimi ve Materyal Hazırlama Kılavuzu. Ankara: Gazi Kitabevi, 2022.)

A. K. Kâzım Bey ve St. Petersburg Üniversitesi Şarkiyat Fakültesinin Teşekkülü (V. V. Bartold ve İ. Yu. Kraçkovskiy'e Ait Belgeler Işığında)*

A. K. Kazembek and the Formation of the Faculty of Asian and African Studies of St. Petersburg University Based on Material from V. V. Bartold and I. Y. Krachkovsky

Nikolay Nikolayevič DYAKOV, Çeviren: Eray AKÇAY¹

*Nikolay Nikolayevič Dyakov tarafından Rusça kaleme alınmış olan bu makale St. Petersburg Devlet Üniversitesince çıkarılan Asya ve Afrika Ülkeleri Tarihinin Tarih yazımı ve Kaynak Araştırmaları dergisinin 2004 yılında yayımlanan XXİnci sayısının 48-58'inci sayfaları arasında yer almaktadır. Makalenin asıl künyesi için bk. Dyakov N. N., "A. K. Kazembek i Stanovlenie Vostočnoĝo Fakulteta Sankt-Peterburgskogo Universiteta (po Materialam Akademikov V. V. Bartolda i İ. Yu. Kraçkovskogo)", İstoriografiya i İstoçnikovedeniye İstorii Stran Azii i Afriki, Vip. XXI, SPbGU, Sankt-Peterburg 2004, s. 48-58.

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Eray Akçay (Doktora Öğrencisi),
St. Petersburg Devlet Üniversitesi, Şarkiyat
Fakültesi, Yakın Doĝu Ülkeleri Tarihi Bölümü, St.
Petersburg, Rusya.
E-posta: eray-akcay@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-3403-8771

Başvuru/Submitted: 03.04.2023
Kabul/Accepted: 09.05.2023
Online Yayın/Published Online: 26.06.2023

Atıf/Citation: Akçay, Eray. "A. K. Kâzım Bey ve St. Petersburg Üniversitesi Şarkiyat Fakültesinin Teşekkülü (V. V. Bartold ve İ. Yu. Kraçkovskiy'e Ait Belgeler Işığında)." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 33, 1 (2023): 359-381.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1276453>

ÖZ

Aleksandr Kasimoviç Kâzım Bey (1802-1870), XIX. yüzyıl Rus şarkiyat tetkikleri tarihindeki en önemli simalarından biridir. Kâzım Bey, 1855'te açılan ve Arabiyat Tetkikleri Bölümü profesörü olarak bünyesinde bulunduğu Şark Dilleri Fakültesinin her şeyden önce ilk dekanı sıfatıyla St. Petersburg Üniversitesi tarihine geçti. Hiç şüphe yok ki Şark Dilleri Fakültesinin bu ilk dekanı, ardından "Kâzım Bey geleneği" denilen kendi "ekolünü" bıraktı. Onun ardından gelen öğrencileri kendi çalışma sahalarında çığır açtılar. Vasiliy Vladimiroviç Bartold onun kıymetini şu şekilde özetlemişti: "Senkovskiy ve Kâzım Bey, verdikleri derslerle Rus şarkiyat araştırmalarını yarattılar. Sonraki nesillerin neredeyse tüm Rus oryantalistleri ya bu iki bilim adamından birinin öğrencisi ya da bunların öğrencilerinin öğrencisi olmuştu." Bu bakımdan söz konusu makale, Rus akademisyenler Vasiliy Vladimiroviç Bartold (1869-1930) ve İgnatiy Yulianoviç Kraçkovskiy'in (1883-1951) arşiv belgeleri ışığında, St. Petersburg Üniversitesi Şark Dilleri Fakültesinin oluşumu ve bu fakültenin ilk dekanı olan Aleksandr Kasimoviç Kâzım Bey'in üzerine odaklanmakta ve ayrıca Kâzım Bey'in bir oryantalist, önde gelen bir araştırmacı, İslam Dünyası dilleri ve tarihi hocası olarak Şark Dilleri Fakültesinin eğitim planına bakış açısını incelemektedir.

Anahtar kelimeler: A. K. Kâzım Bey, St. Petersburg Üniversitesi, Şarkiyat Fakültesi, Şarkiyat Tetkikleri, İslam Tetkikleri, Rusya'da Türkoloji

ABSTRACT

Alexander Kasimovich Kazembek (1802-1870) is one of the most important figures in the history of Russian Oriental Studies of the 19th century. He entered the annals of St. Petersburg University primarily as the first dean of the Faculty of Oriental Languages inaugurated in 1855, where he was listed as a professor in the Department of Arabic Studies. Without a shadow of a doubt, this first dean of the Faculty of Oriental Languages left behind his own school of thought called the Kazembek tradition, with his subsequent students achieving breakthroughs in their fields. Vasily Vladimirovich Bartold summarized Kazembek's importance, saying, "Senkovsky and Kazembek created Russian Orientalism with their lectures;

almost all Russian Orientalists of the next generations were students of one of these two scholars or students of their students." In this context, the article focuses on the founding of the Faculty of Oriental Languages at St. Petersburg University and its first dean, Alexander Kasimovich Kazembek. The article also examines Kazembek's perspective as an Orientalist, prominent researcher, and teacher of languages and history of the Islamic world regarding the educational curriculum of the Faculty of Oriental Languages in light of the archival documents of two Russian academicians: Vasily Vladimirovich Bartold (1869-1930) and Ignaty Yulianovich Krachkovsky (1883-1951).

Keywords: A. K. Kazembek, St. Petersburg University, Faculty of Asian and African Studies, Islamic Studies, Turkology in Russia

EXTENDED ABSTRACT

Muhammad Ali Kazembek's (1802-1870) family were honorary residents of Derbent, an ancient fortress-city that had served as a reliable Iron Gate for centuries on the road from Southwest Asia and Transcaucasia to the lands on the Northwest Caspian coast. Muhammad's father was Hadji Muhammad Qasim Kazembek, who had left Derbent and settled in Rasht (currently the capital city of Gilan Province, Iran) where he got married. Muhammad Ali Kazembek was born in 1802 in Rasht as a result of this marriage. After a while, his family returned to Derbent in 1810 because of political events. Muhammad Ali Kazembek grew up in this city and received his first lessons from his father. In 1820, Muhammad Ali Kazembek's father, Hadji Muhammad Qasim Kazembek, was charged with espionage on behalf of Qajar Iran, deprived of his religious title, and exiled to Astrakhan. In 1821, Muhammad Ali Kazembek visited his father in Astrakhan, where he often met with Scottish Presbyterian missionaries. After long discussions with the missionaries, he eventually converted to Christianity and took the name Alexander.

Alexander Kasimovich Kazembek is one of the key figures in the history of domestic Oriental studies of the 19th century. He entered the annals of St. Petersburg University primarily as the first dean of the Faculty of the Oriental Languages inaugurated in 1855, where he was listed as a professor at the Department of the Arabic Studies.

Meanwhile, a significant place in Alexander Kasimovich Kazembek's legacy is represented by his works on the history of the Muslim East. As early as 1832, the scholar published in Turkish his *Assabe-us-Siyar*, a history of the Crimean khans from 1466-1787. In the 1840s, he completed his study on the Uyghurs and published a series of articles on the history of Islam. In 1854, Alexander Kasimovich Kazembek published his *Code of Muslim Laws* in Arabic.

Much attention in his lecture courses was given to contemporary history, such as the Turkish expansion in the Near East and North Africa, the relations between the Sublime Porte and the Russian Empire, and the policy of the Russian Empire toward the Muslims in the Caucasus and Turkestan.

Alexander Kasimovich Kazembek was mainly an adherent of the practical language training of students in Oriental studies and, as the dean, was among the first in 1857 to support the application for opening two departments of history at the faculty: the Department of Eastern Asia and the Department of the History of the Muslim East.

During a discussion in 1859 about the future of the Faculty of Oriental Languages, Alexander Kasimovich Kazembek emphasized, “I consider it useful for the young members of the faculty who teach only languages that they also have teaching on more serious subjects, such as the history of the East... Teaching the history of the Orient would bring double benefits for science.”

With the adoption of the new university charter in 1863, the Department of the History of the East was finally established in the Faculty of Oriental Languages, whose leadership was then entrusted to Vasily Vasilyevich Grigoryev (1816-1881), a student of the Christian Martin Joachim Frähn (1782-1851) and Osip Ivanovich Senkovsky (1800-1858).

A world-famous scientist, corresponding member of the St. Petersburg Academy of Sciences (1835), and member of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Oriental and Historical Societies of France, Germany, and Denmark, Professor Alexander Kasimovich Kazembek is considered one of the founders of the historical branch on Russian Oriental and Islamic Studies.

At the turn of the 19th to the 20th century, a further development was given to this trend of the St. Petersburg school of Oriental studies with the works of Nikolai Alexandrovich Mednikov (1855-1918), Valentin Alekseevich Zhukovski (1858-1918), Alexander Eduardovich Schmidt (1871-1939), and of course the academician Vasily Vladimirovich Bartold (1869-1930) as the most prominent researcher in this field .

This article will examine the establishment of the Faculty of Oriental Languages at St. Petersburg University and its first dean Alexander Kasimovich Kazembek, as well as his deanship process and perspective on language and history education in the faculty in the light of documents from Vasily Vladimirovich Bartold and Ignaty Yulianovich Krachkovsky.

Giriş

St. Petersburg Üniversitesi şarkiyat araştırmaları tarihinde Kâzım Bey¹ ismi haklı olarak hususî bir yer işgal etmektedir. Yakın Doğu halklarına ait dil, tarih ve kültür sahasının fevkalade mütehasşısı Kâzım Bey, hem üniversitenin şarkiyat araştırmalarının organizatörü, hem de her şeyden evvel St. Petersburg Üniversitesi Şarkiyat Fakültesinin ilk dekanı olarak nam salmıştır.

Bu seçkin bilim adamının 200. doğum yıl dönümünü kutlarken bugün Neva Nehri kıyılarındaki şarkiyat eğitiminin membama ve Profesör Kâzım Bey'in bunda oynadığı role değinmek elbette isabetli görünüyor.

Kâzım Bey'in şahsiyetinden bahsederken, Bartold'un² tüm şarkiyatçılarımız tarafından iyi bilinen ve şimdiden bir klasik hâline gelen şu ifadesini anmamak mümkün değildir: *Senkovskiy*³

- 1 Ç.N.: Kendisinin ismi Rusça; Azerbaycan ve Türkiye Türkçesindeki kaynaklarda kimi zaman Александр Касимович Казембек/Aleksandr Qasım Oğlu Kazım Bəy/Aleksandr Kasimoviç Kâzım Bey; Мирза Мухаммед Али Казембек/Mirzə Məhəmməd Əli Kazım Bəy/Mirza Muhammed Ali Kâzım Bey veya Мирза Казембек/ Mirzə Kazım Bəy/Mirza Kâzım Bey olarak da geçmektedir.
- 2 Ç.N.: Василий Владимирович Бартольд/Vasiliy Vladimiroviç Bartold (1869-1930): Alman kökenli Bartold, St. Petersburg'da dünyaya gelmiş ve St. Petersburg Üniversitesi Şark Dilleri Fakültesinde eğitim almıştır. Üniversiteyi bitirdikten bir yıl sonra 1892'de okuduğu fakültede ders vermeye başlayan Bartold, sonrasında eğitime gerek yurtiçinde ve gerekse yurtdışında yaptığı ilmî seyahatler vasıtasıyla devam etmiştir. Kendisi, 26 Şubat-5 Mart 1926 tarihlerinde Bakü'de gerçekleştirilen ve oldukça yankı uyandıran I. Türkoloji Kurultayının hem katılımcısı hem de organizatörlerindedir. Bu kongreye Türkiye'den Mehmed Fuad Köprülü, Hüseyinzâde Ali Turan ve İsmail Hikmet Ertaylan da katılmış, aynı yıl içerisinde Bartold İstanbul'a davet edilerek Dârülfünun'un Türkiye Enstitüsünde 7 Hazirandan itibaren dersler vermiştir. Bartold bilhassa Türkoloji, Filoloji, Şark ve İslam araştırmaları sahaslarında kitap, makale ve ansiklopedi maddesinden müteşekkil 700'e yakın eser vücuda getirmiştir. 1930 yılında vefat eden Bartold'un kabri St. Petersburg'daki Vasilevskiy Adası üzerinde yer alan Smolenskoe Lüteryan Mezarlığındadır. Eserleri ve hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Lunin B. V., *Jizn i Deyatelnost Akademika V. V. Bartolda*, Taşkent 1981; Semavi Eyice, "Barthold, Vasiliy Viladimiroviç", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. V, İstanbul 1992, s. 85-87.
- 3 Ç.N.: Осип Иванович Сенковский/Osip İvanoviç Senkovskiy (1800-1858): Bugünkü Litvanya sınırları içerisinde yer alan Vilna'da doğmuş Polonya kökenli Rus şarkiyatçı, Türkolog, gazeteci, polyglot ve yazardır. Vilen Üniversitesi'nde şarkiyat sahasında eğitim alan Senkovskiy 1818 yılında *Басни Лукмана/Басни Лукмана/ Lokman [Hekim] Kissalari*'ni Arapçadan çevirip notlandırarak yayımlamıştır. Dil becerisini geliştirmek ve Şark'ı daha yakından tanımak için 1819-1821 yılları arasında İstanbul, Mısır ve Suriye'ye seyahatler yapan ve bu seyahatleri neticesinde Şark hakkında tafsilatlı bilgilerle dönen Senkovskiy, bir süre Rusya Dışişleri Bakanlığında tercüman olarak görevlendirildikten sonra St. Petersburg Üniversitesi Şark Dilleri Fakültesinde hocalık yapmaya ve aynı zamanda 1829 yılından itibaren Rusya'daki neşriyatı denetleyen sansür bölümünde çalışmaya başlamıştır. Senkovskiy St. Petersburg Üniversitesinde 1822 yılından itibaren Türkçe dersleri veren ilk hoca olması hasebiyle Şark Dilleri Fakültesi Türkoloji Bölümünün (1835) kurucusu sayılmaktadır. Türkçeye iyi derecede hâkim olan Senkovskiy, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında *Карманная Книга для Русских Воинов в Турецких Походах/Карманная Книга для Русских Воинов в Турецких Походах/Türk Seferlerindeki Rus Askerleri İçin Cep Kitabı* adıyla bir Rusça-Türkçe Sözlük hazırlamıştır. Türk, Arap, Yahudi ve İran tarihi-kültürü üzerine yaptığı ilmî çalışmalarının ve edebiyat yazılarının birçoğunu *Северный Архив/Северный Архив/ Kuzey Arşivi, Сын Отечества/Сын Отечества/Vatanın Oğlu, Полярная Звезда/Полярная Звезда/Kutup Yıldızı ve Северная Пчела/Северная Пчела/Kuzey Arısı* gibi süreli yayınlar bünyesinde neşreden Senkovskiy, yazılarında kimi zaman *Baron Brambeus* veya *Tütüncüoğlu Mustafa Ağa* şeklinde müstear adlar da kullanmıştır. 4 Mart 1858'de ölen Senkovskiy, St. Petersburg'daki Volkovskoe Lüteryan Mezarlığına defnedilmiştir. Eserleri ve hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Botsyanovskiy V. F., "Senkovskiy Osip-Yulian İvanoviç", *Entsiklopedičeskij Slovar Brokgauza i Yefrona: Sem Ozyor-Simfoniya*, T. XXIXa (58), Sankt-Peterburg 1900, s. 531-532; Korsakov D. A., "Senkovskiy Osip İvanoviç" *Russkij Biografičeskij Slovar: Sabaneyev-Smslov*, T. XVIII, Sankt-Peterburg 1904, s. 316-325. St. Petersburg Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi Kütüphanesinde, Türkiye Cumhuriyeti St. Petersburg Başkonsolosu Özgün Talu'nun da iştirakiyle *St. Petersburg Devlet Üniversitesinde Türkçe Öğretiminin 200. Yılı Anısına* başlıklı bir sergi 28.10.2022 tarihinde açılmış, bu vesileyle fakültedeki Türkçe öğretiminin tarihî serencami kaynaklarıyla sergilenmiştir. Sergi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. <https://library.spbu.ru/ru/398-k-200-letiyu-prepodavaniya-turetskogo-yazyka-v-spbu.html>, Son erişim tarihi: 12.12.2022; <https://www.orient.spbu.ru/index.php/ru/novosti/vse-novosti/spisok-novostej/2245-tyurkologiy-igrayut-bolshuyurolov-ravzvitii-dobrososedskikh-otnoshenij-mezhdu-rossiej-i-turtsiej>, Son erişim tarihi: 12.12.2022.

ve Kâzım Bey, verdikleri derslerle Rus şarkiyat araştırmalarını yarattılar. Sonraki nesillerin neredeyse tüm Rus oryantalistleri ya bu iki bilim adamından birinin öğrencisi ya da bunların öğrencilerinin öğrencisi olmuştur.⁴

Kraçkovskiy'e⁵ ait görüşler de Bartold'ün bu beyanıyla birebir örtüşmektedir. Kraçkovskiy, Avrupalı ilim adamlarının Rusya biliminin gelişimine yaptığı katkıyı kabul ederek *Oçerki Po İstorii Russkoy Arabistiki/Rus Arabiyatının Tarihi Üzerine İncelemeler*⁶ adlı eserinde Rusları, en yakın komşuları olan Volga [İdil] Tatarları, Orta Asyalı Buharalılar ve Kuzey Kafkasya halkları tarafından temsil edilen İslam kültürüyle tanışmaları için, elverişli bu özel konuma bizzat tarihin yerleştirdiğini kaydetmektedir. Hâl böyleyken, Kraçkovskiy ne Moskova ne de Petro⁷ dönemi Rusları arasında hiç kimsenin bu kültürlerle ciddi manada ilgilenmediğini yazmıştır. Ancak daha sonra XVIII. yüzyılda ve XIX. yüzyılın ilk yarısında Kazan'daki Halfinler⁸ ailesi gibi Müslümanlar arasından gelen ender şahsiyetler öğretim ve tercüme sahasında bazı izler bıraktılar... Çok sonraları, benzer bir Müslüman topluluk arasından, lakin zor bir terdisattan da geçerek St. Petersburg Üniversitesi Şark Dilleri Fakültesinin ilk dekanı olan Kâzım Bey çıktı.⁹

4 Bartold V. V., *İstoriya İzuçeniya Vostoka v Yevrope i Rossii*, Bartold V. V. Soç., T. IX, Moskova 1977, s. 467.

5 Ç.N.: Игнатий Юлианович Крачковский/Ignatij Yulianoviç Kraçkovskiy (1883-1951): Litvanya'nın başkenti Vilnius'ta doğan Kraçkovskiy, Rusya İmparatorluğunun son döneminin ve Sovyetler Birliği'nin ilk döneminin en ünlü ilim adamlarından ve de Rusya'da Arabistika (Arabiyat) ekolünün kurucularından sayılmaktadır. Rusya Bilimler Akademisi ve İmparatorluk Filistin Ortodoks Cemiyeti gibi önemli kuruluşların üyesi olan Kraçkovskiy 1963 yılında Kurân-ı Kerim'i Rusçaya çevirmesinin yanı sıra Arap ve İslam araştırmaları sahasında 450'nin üzerinde çalışmaya imza atmıştır. 1951'de vefat eden Kraçkovskiy, St. Petersburg'daki Volkovskoe Mezarlığına defnedilmiştir. Kraçkovskiy ve eserleri hakkında hazırlanmış ayrıntılı bir monografi için bk. Vinnikov İ. N., red., *Ignatij Yulianoviç Kraçkovskiy*, Moskva-Leningrad, 1949.

6 Ç.N.: Adı geçen kitap için bk. Kraçkovskiy İ. Yu., *Oçerki Po İstorii Russkoy Arabistiki*, Moskva-Leningrad 1950.

7 Ç.N.: Türk literatüründe Deli Petro olarak adlandırılan Rusya İmparatoru Пётр I/Pyotr I/Petro I veya Пётр Великий/Pyotr Velikiy/Büyük Petro (hük. 1682-1725) devri kastedilmektedir

8 Ç.N.: Хальфини/Halfinler: Kazan'da yerleşik Halfinler bilhassa XVIII. yüzyılın ikinci yarısından başlamak üzere XIX. yüzyılın ilk yarısı boyunca Rusya'daki çeşitli eğitim kurumlarında ders vermiş hocaların mensup olduğu Tatar bir ailedir. Halfinlerin Kazan'daki hizmetleri II. Yekaterina'nın (hük. 1762-1796) dikkatini çekmiş ve imparatoriçe, Kazan Gimnazyumunda Tatarca derslerinin verilmesini isteyerek Sait Halfin'i buraya öğretmen olarak atanmasını emretmiştir. Bunun üzerine Sait Halfin evvela ders kaynağı oluşturma işine girişmiş ve hazırladığı *Азбука Татарского Языка/Azbuca Tatarskogo Yazıka/Tatar Dilinin Alfabeti* adlı kitap 1778 yılında Moskova'da basılmıştır. Bu kitap aynı zamanda Kazan Tatar Türkçesiyle yazılmış ilk telif eser niteliğindedir. Sait Halfin'den sonra oğlu İshak ve daha sonra torunu İbrahim de öğretmenlik mirasını devralıp devam ettirmişlerdir. Halfinler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Veselovskiy N. İ., "Halfini", *Russkiy Biografiçeskiy Slovar: Faber-Tsvlovskiy*, T. XXI, Sankt-Peterburg 1901, s. 270.

9 Kraçkovskiy İ. Yu., *Oçerkah Po İstorii Russkoy Arabistiki*, Moskva-Leningrad 1950, s. 39.

Kraçkovskiy, Kâzım Bey'in Rus oryantalizm tarihine katkısını ilk fark edenlerden biri olan Veselovskiy'e¹⁰ ait sözlerden şöyle alıntı yapmaktadır: *Bize Şark'ı araştırmayı aşıl原因anlar yabancılar değildi ve eğer bu araştırmalar neticede derin kökler saldıysa bizler her şeyden önce bunu, öğrencileri arasından dikkate değer bir dizi oryantalist yetiştirmiş olan Petersburg'daki Senkovskiy'e ve Kazan'daki Kâzım Bey'e borçluyuz.*¹¹

Kâzım Bey'in Arabist, İnanolog, Türkolog ve İslamolog olan öğrencileri ve haleflerinin ekseriyetinin, onun mirasına dair arkalarında kendi adlarına dikkate değer birçok hususî değerlendirme bıraktıklarını açık yüreklilikle söylemek gerekir. Buna binaen, söz konusu bu yayınınımızın niteliği göz önüne alındığında, müellifi kendi yükünü önemli ölçüde hafifletmeye ve Kâzım Bey hakkındaki hikâyeyi daraltıp Rusya'da ve her şeyden önce St. Petersburg'da, onun temelde üniversite şarkiyat araştırmalarının organizatörü olarak gösterdiği faaliyetlerini betimlemeye karar verdi. Aynı zamanda, Kâzım Bey'in mirasıyla ilgili kaynak çemberi, *Kâzım Bey Geleneğinin* bize göre en önde gelen takipçileri olan; XX. yüzyıl Rusya Yakın Doğu tetkiklerinde hem tarih hem de filoloji alanlarını temsil eden Bartold ve Kraçkovskiy gibi akademisyenlerin çalışmalarından elde edilen malumatla, tamamen kasıtlı olarak sınırlandırıldı.

Bir ilim ve devlet adamı olan Kâzım Bey'in eserlerinde, XIX. yüzyılın ortalarında millî şarkiyat araştırmalarının gelişimindeki ana akımlar ve ihtilaflar bariz bir şekilde kendini göstermiştir. Bu araştırmalar en başından beri, yalnızca yüksek düzeydeki akademik tetkik yönüyle değil, aynı zamanda Rusya Devletinin dinî, millî ve haricî siyasetinin en güncel sorunlarına hitap etmesiyle de ayırt ediliyordu.

XIX. yüzyılın ilk yarısında, önde gelen millî şarkiyat araştırmaları merkezlerinin doğuşu; Rusya, Büyük Britanya, Fransa gibi Avrupa'nın en büyük siyasî güçlerinin çıkarlarının çatıştığı ve yine Türkiye ve İran gibi önemli Müslüman ülkelerin karşı karşıya geldiği Şark Meselesi diye adlandırılan meselenin alevlendiği bir zeminde vuku buldu.

O zamanki hadiselerin birçoğu, 1802 (1801?) yılında gözlerini dünyaya açan Kâzım Bey'in yaşam öyküsü üzerinde doğrudan etkili olmuştu. Kâzım Bey'in ailesi, Güneybatı Asya ve Güney Kafkasya'dan Kuzeybatı Hazar kıyısındaki topraklara giden yol üzerinde asırlarca

10 Ç.N.: Николай Иванович Веселовский/Nikolay İvanoviç Veselovskiy (1848-1918): Moskova'da doğan Veselovskiy, üniversite eğitimini 1869 yılında kabul edildiği St. Petersburg Üniversitesi Şark Dilleri Fakültesinde Arapça ve Türkçe alanında almıştır. Daha çok arkeoloji çalışmaları ile tanınan Veselovskiy, İskitler üzerine araştırmalar yapmış, Orta Asya'da, Kuzey Batı Kafkasya'da ve Özi (Dinyeper) Nehri havzasında birçok arkeolojik kazı gerçekleştirmiştir. 1855'te Türkistan'a gönderilen Veselovskiy'in burada yürüttüğü çalışmaların sonuçları Rusya İmparatorluğu Arkeoloji Cemiyeti tarafından yayımlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. "Veselovskiy Nikolay İvanoviç", *Entsiklopedičeskiy Slovar Brokgauza i Yefrona: Ventsano-Vinona*, T. VI (11), Sankt-Peterburg 1894, s. 100-101.

11 Kraçkovskiy İ. Yu., *age*, s. 103.

güvenilir *Demir Kapılar*¹² olarak hizmet etmiş kadim bir kale-kent olan Derbent'te mukim itibarlı bir aileydi.¹³

Batı'nın XIX. yüzyılın eşiğinde Hazar kıyılarında Rusya-İran rekabetine artan ilgisi, özellikle Büyük Britanya'dan gelen misyonerlerin faaliyetlerinde kendini gösterdi. 1823 yılında Kâzım Bey, İskoç misyonerler Glenn ve McPherson aracılığıyla Hristiyanlığın Presbiteryen¹⁴ öğretisini kabul etti ve *Aleksandr* ismiyle adlandırıldı. Yetenekli bu gencin İngiliz ajanlarının nüfuzu altına gireceğinden çekinen Kafkasya Başkomutanı Yermolov¹⁵ onu, eğitiminin devamı ve tercüman olarak çalışması için Omsk'a göndermekte elini çabuk tuttu. Ancak, Sibiry'a'nın feci ayazından çekinen Kâzım Bey, Kazan'a ulaşır ulaşmaz mükemmel Türkçe, Farsça ve Arapça bilgisi sayesinde 1826 yılında okutman olarak iş buldu ve daha sonra Kazan Üniversitesinde Şark dilleri profesörü oldu.

Kraçkovskiy, Kâzım Bey'in Kazan yıllarındaki ilmi biyografisinden bahsederek *gelişmekte olan kendi ilmi şahsiyetiyle üzerinde iz bıraktığı Kazan şarkiyat araştırmaları ekolünün kurucusu* sayılmasının hiç de *sebepsiz yere olmadığını*; söz konusu ilmi şahsiyetin *temelinde onun tarafından şarkiyat ekolünde edinilen bilgilerin ve hâlihazırda bu temelin üzerinde ise Avrupa biliminin yattığını*, kaydetti. Kraçkovskiy yazısına, daha sonra St. Petersburg'da da kendini gösteren bu ekolün tipik bir özelliği, *ilmi şarkiyat araştırmalarının gerekliliklerinin, tamamen devlet yaşamının gerçek veya hayali gerekliliklerine kurban edilmesiydi*, diye devam etmiştir.¹⁶

12 Ç.N.: Derbent şehri Rus literatüründe kimi zaman Железные Ворота/Jeleznie Vorota/Demir Kapılar şeklinde adlandırılmaktadır.

13 Ç.N.: Kâzım Bey'in babası Muhammed Kâsım Bey Rusların Kafkasya'daki ilerleyişi ve bölgedeki karışıklıklar nedeniyle Derbent'ten ayrılmış Mekke ve Medine'ye giderek burada altı yıl yaşamıştır. 1800 yılında İran'a dönen ve artık "Hacı" diye anılan Muhammed Kâsım Bey, 1801'de İran'ın Reşt şehrine gelmiş ve burada evlenmiştir. Bu evlilikten 1802 yılında Reşt'te Kâzım Bey dünyaya gelmiştir. Gelişen siyasi olaylar nedeniyle Hacı Muhammed Kâsım Bey, 1810 yılında ailesini Reşt'ten Derbent'e getirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Veselovskiy N. İ., "Kazem-bek, Mirza Aleksandr Kasimoviç", *Russkiy Biyografiçeskiy Slovar: İbak-Klyuçaryev*, T. VIII, Sankt-Peterburg 1897, s. 381-383.

14 Ç.N.: Presbiteryen Kilisesi XVI. yüzyıldaki reform hareketleri çerçevesinde 1529 yılında ilk defa İskoçya'da Protestan Mezhebi içerisinde ortaya çıkmış bir kilisedir. Presbiteryen öğretinin temellerini atan kişi Doğu Lothian doğumlu John Knox (1505-1572)'dur. Calvin'in fikirleri üzerine temellenen bu öğreti piskoposluğu reddetmiş ve nitekim John Knox 1547'de *hiçbir ölümlü kilisenin başı olamaz* diyerek papalığa karşı çıkmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Bıyık, *Presbiteryenlik ve Türk Presbiteryenler*, Ankara 2006, s. 38-48.

15 Ç.N.: Алексей Петрович Ермолов/Aleksey Petroviç Yermolov (1777-1861): Soylu bir aile olan Yermolovların kökleri Altın Orda Devleti zamanına kadar uzanmaktadır. Tatar kökenli bu ailenin kurucularından Mirza Arslan Yermol, 1506 yılında Knyaz III. Vasiliy İvanoviç (hük. 1505-1533) zamanında İvan ismini alarak Hristiyanlığı kabul etmiş ve aile fertleri bilhassa XVIII. yüzyıldan itibaren Rus ordusunda ve devletin çeşitli yönetim kademelerinde görev yapmışlardır. Asker kökenli bir babanın çocuğu olarak dünyaya gelen Yermolov'un da henüz erken devirlerden itibaren iyi bir eğitimden geçtiği anlaşılmaktadır. Yermolov askerî tahsili sırasında dönemin ünlü komutanları Aleksey Andreyevič Arakçeyev ve Mihail İllarionoviç Kutuzov'dan dersler almıştır. Bilhassa II. Yekaterina'nın Kaçar İrani üzerine başlattığı 1796 yılı seferi sırasında Derbent'in alınmasında gösterdiği yararlılık sayesinde kısa sürede orduda yıldızı parlamış ve Kafkasya'da nâmi yayılmıştır. Askerî tecrübesi ve kazandığı başarılar ona 1816 yılında Kafkasya Başkomutanlığına giden yolu da açmıştır. Yermolov hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hatice Kerimov, *Aleksey Petroviç Yermolov'un Kafkasya Başkomutanlığı (1816-1827)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 8-36.

16 Kraçkovskiy İ. Yu., *age*, s. 173.

Dillere karşı olan harikulade yeteneği (çocukluğundan beri aşına olduğu Türkçe, Farsça ve Arapçaya ek olarak Rusça, İngilizce, Almanca ve Fransızca'yı da başarıyla öğrendi); İran, Orta Asya, Kafkaslar ve Kırım'ın tarihi ve kültürü hakkındaki parlak çalışmaları, bu genç ilim adamının kısa sürede Rusya ve Avrupa bilim çevrelerinin saygınlığını kazanmasına yardımcı oldu. Evvela, İngiltere Kraliyet Asya Cemiyeti tarafından kendisine fahrî üye unvanı verilmesi oldukça dikkat çekicidir. Ardından aynı şekilde Fransa ve Almanya'nın Asya cemiyetleri ve Kopenhag Kuzey Sahaflar Cemiyeti üyeliğine kabul edildi. 1835 yılında ise St. Petersburg Bilimler Akademisinin muhabir üyeliğine seçildi.

Kâzım Bey, Kazan şarkiyat ekolünün kurucusu ve tartışmasız önderi olarak Berezin¹⁷, İvanov¹⁸, Kovalevskiy¹⁹, Popov²⁰... gibi XIX. yüzyılın ortalarındaki ünlü Rus oryantalistlerden oluşan tam bir yıldız kümesinin ilmi manada akıl hocası hâline gelmişti.

- 17 Ç.N.: Илья Николаевич Березин/İlya Nikolayevič Berezin (1818-1896): Rusya'nın Perm şehrinde doğan Berezin yüksek tahsiline Kazan Üniversitesi Şark Filolojisi Bölümünde başladı. Burada Arapça ve Farsça sahasında kendini geliştiren Berezin yine bahsi geçen fakültede başladığı yüksek lisanstan 1842 yılında mezun oldu ve aynı yıl içerisinde, tam üç yıl sürecek olan bir ilmi seyahate gönderildi. Bu seyahati sırasında Dağıstan'ı, Güney Kafkasya'yı, Anadolu'yu, İran'ı, Arabistan'ı ve Mısır'ı dolaşıp Şark'ı bizzat keşfeden Berezin, Rusya'ya döndükten sonra 1846 yılında Kazan Üniversitesinde Türk Dili Bölümünde profesör olarak çalışmaya başladı. St. Petersburg Üniversitesi Şark Dilleri Fakültesinin kuruluşundan sonra 1855'te Popov ve Vasilyev'le birlikte buraya davet edilen Berezin, Türk-Tatar Filolojisi Bölümünde hocalık yaptı ve 1870-1873 yılları arasında Şark Dilleri Fakültesi Dekanlığı görevini yürüttü. Rusya İmparatorluğunun çeşitli organlarında çalışıp birçok devlet nişanı almış olan Berezin, Moğol, Türk, Altın Orda, Arap, İslam tarihi ve Farsça üzerine önemli çalışmalara imza attı. 3 Nisan 1896 yılında vefat eden Berezin, St. Petersburg'daki Novodeviçye Mezarlığına defnedilmiştir. Geniş bilgi için bk. "Berezin İlya Nikolayevič", *Entsiklopedičeskij Slovar Brokgauza i Jefrona: Berger-Bisi*, T. IIIa (6), Sankt-Peterburg 1892, s. 511-512; Kojuhovskaya A. A. (red.), *Istoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniya s Sredini XIX veka do 1917 goda*, Moskva 1997, s. 204-206.
- 18 Ç.N.: Иван Александрович Иванов/İvan Aleksandroviç İvanov (1835-1908): St. Petersburg Üniversitesinden mezun olan İvanov, 1858 yılında Şark Dilleri Fakültesi Eğitim Bölümüne kaydoldu. Bir süre sonra stajyer öğrenci statüsünde Rusya'nın İstanbul misyonunda görevlendirildi. Buradaki Rusya Konsolosluğunda kâtiplik ve tercümanlık yapan İvanov, 1868'de Edirne konsolosu yapıldı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında hareket hâlindeki ordunun başkomutanına bağlı Sivil İşler Dairesi Başkanlığında ve imparatorun şahsî emir ve talimatlarının bizzat uygulanması için oluşturulmuş İmparatorluk Merkez Karargâhında vazifelendirildi. 1894 yılında Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesi Şark Dilleri Eğitim Departmanı Başkanlığına getirilen İvanov, hastalığı sebebiyle 1905 yılında bu görevden ayrıldı. Hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kojuhovskaya A. A. (red.), *a.g.e.*, s. 128.
- 19 Ç.N.: Осип Михайлович Ковалевский/Osip Mihayloviç Kovalevskiy (1801-1878): Günümüzde Belarus sınırları içerisinde yer alan Grodna'da Polonyalı bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Lisans eğitimini Vilen Üniversitesi Tarih ve Filoloji Fakültesinde alan Kovalevskiy, 1824 yılında Arapça, Farsça ve Tatarca öğrenmek için Kazan Üniversitesine kaydoldu. Tam da bu dönemde Rusya'da ilk kez Kazan Üniversitesinde Mongoloji Bölümü açılmış, fakat bu alanda henüz hoca bulunmadığından dolayı üniversite, tetkikler yapmaları için öğrencileri sahaya gönderme kararı almıştı. İşte bu maksatla Kovalevskiy ve Popov 1828 yılında İrkutsk'a gönderildi. Burada araştırmalar yapan Kovalevskiy, bu sefer 1830 yılında Rus Dinî Misyonu ile birkaç aylığına Pekin'e gitti. Bu noktadan sonra ilmi seyahatlerine devam eden Kovalevskiy, beş yılı kapsayan gezileri sırasında birçok el yazması topladı. Kazan'a döndüğünde 1833 yılından itibaren artık üniversitede Moğolca dersleri vermeye başlamıştı. Fakat elinde ders kaynağı bulunmadığından dolayı Kovalevskiy, bunları bizzat hazırlamak zorunda kaldı. Böylece 1835 yılında ilk Moğol gramerini ve ardından Moğolca-Fransızca sözlüğü yayımladı. Bu bakımdan kendisi Popov'la birlikte Rusya'da Moğol araştırmalarının kurucusu sayılmaktadır. Hayatı ve eserleri hakkında bk. Veselovskiy N. İ., "Kovalevskiy Osip Mihayloviç", *Russkiy Biografičeskij Slovar: Knappe-Kyuhelbeker*, T. IX, Sankt-Peterburg 1903, s. 28-29.
- 20 Ç.N.: Александр Васильевич Попов/Aleksandr Vasilyevič Popov (1808-1865): Rusya'nın Tsaritsın (bugünkü Volgograd) şehrinde doğdu. Astrahan Gimnazyumunda Farsça ve Tatarca öğrenen Popov, 1822'de Kazan Gimnazyumuna, oradan lisans eğitimini alacağı Kazan Üniversitesine geçiş yaptı. Üniversitede iken ilmi tetkikler yapması maksadıyla Kovalevskiy'le birlikte 25 Mayıs 1828'de Doğu Sibirya'ya ve 1829'da ise Moğol-Buryat göçebelerinin yaşadığı bölgelere gönderildi. Bu seyahatler zarfında Moğolca ve Tibetçe öğrenen Popov, 1833 yılında Kazan'a dönerek Kazan Üniversitesinde ve Kazan Gimnazyumunda Moğolca dersler vermeye başladı. 1836 ve 1837 yıllarında Moğolca üzerine hazırladığı eserler nedeniyle devlet nişanına layık görülen Popov, 1828'de bu sefer Kalmuklar üzerine araştırmalar yapmak için yeni bir ilmi seyahate çıktı ve tetkikleri neticesinde, 1847'de yayımladığı Kalmuk grameri başta olmak üzere birçok çalışmaya imza attı. 1855'te St. Petersburg'a davet edilen Popov, bu tarihten itibaren St. Petersburg Üniversitesi Şark Dilleri Fakültesi Moğol-Kalmuk Edebiyatı Bölümünde profesör olarak dersler verdi. Kendisi, Kovalevskiy gibi Rusya'da Mongoloji'nin kurucuları arasında gösterilmektedir. Hayatı ve eserleri hakkında bk. "Popov Aleksandr Vasilyevič", *Russkiy Biografičeskij Slovar: Pavlišikov-Primo*, T. XIV, Sankt-Peterburg 1905, s. 512.

1849 yılında St. Petersburg'a taşınmasıyla Kâzım Bey'in biyografisinde zamanla şarkiyat âlimi, Şarkiyat Fakültesi profesörü ve dekanı; içtimaî hizmet ve devlet adamı olacağı önemli bir yeni sayfa açıldı.

Malum olduğu üzere, XIX. yüzyılın ortalarında St. Petersburg şehri, meşhur Asya Müzesi, şarkiyat birimleriyle Coğrafya ve Arkeoloji Cemiyeti; ayrıca, Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesi bünyesindeki Şark Dilleri Eğitim Şubesi ve nihayet Genelkurmay Başkanlığı Şark Dairesi dâhil olmak üzere, buradaki bir dizi akademi ve devlet kurumu tarafından temsil edilen millî şarkiyat araştırmalarının ana merkezi hâline gelmişti. Rusya oryantalizminin gelişmesinde yeni bir adım, 1855 yılında St. Petersburg Üniversitesinde, gelecekte Şarkiyat Fakültesi hâline gelecek olan Şark Dilleri Fakültesinin üniversitenin mevcut tüzüğü temelinde açılması oldu.

Bartold'un aktardığına göre, 27 Ağustos 1855'te fakültenin açılışında yaptığı konuşmada Profesör Kâzım Bey, *sahip olduğu ilim adamlarının nicelik ve nitelik bakımından yeterliliği, eğitim-öğretim kaynaklarının zenginliği ve öğretilen konuların çeşitliliği açısından Avrupa'nun hiçbir yerinde bulunmayan bu yeni kurumun parlak geleceğini*, görkemli sözlerle betimlemişti.²¹ Şark Dilleri Fakültesinin beşiğinde, onun ilk dekanı *şark dillerinin öğretimine odaklanan bu merkezin işlevsel önemini: Artık neredeyse tüm Asya dillerini bünyesinde barındıran eksiksiz bir fakültemiz var. Artık sahasına göre herhangi bir bakanlık ve yabancılarla olan ilişkileri çerçevesinde herhangi bir ticarî cemiyet, ihtiyaçları ölçüsünde kurumumuzun öğrencilerinden istedikleri yardımı alabilirler*, şeklinde vurguladı.²²

Anlaşılan o ki, Kâzım Bey'in bu *işlevsel yöne* olan bağlılığı Şark Dilleri Fakültesinin faaliyetleri hususunda oldukça müstesna bir yere sahipti. Kırçkovskiy'e göre, Şark Dilleri Fakültesinin açılışından daha önce St. Petersburg'a gelmiş ve *bölüm tarafından öne çıkarılan Şeyh Tantâvî'nin*²³ *adahlığı* savunmuş olan bu ilk dekan, bu yeni fakültenin bünyesine dâhil olan *Kazanlılar* arasında *etkisi ve hükümet çevrelerindeki geniş tanınırlığı* açısından ilk sırada

21 Bartold V. V., *Obzor deyatelnosti F.V.YA. 1855-1905*, Bartold V. V. Soç., T. IX, Moskva 1977, s. 106.

22 *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveteniya*, Sankt-Peterburg 1855, oktyabr, s. 18-19.

23 Ç.N.: Шейх Мухаммед Айяд Тантáвî/Şeyh Muhammed Ayyad Tantâvî (1810-1861): Mısır'ın Tanta şehri yakınlarındaki Nicrîd köyünde doğdu. Medrese eğitimini Kahire'deki Ezher'de alan Tantâvî, burada iken İngiliz okulunda öğretmenlik görevi de yaptı. Gelecekte önemli işlere imza atacak olan Doğulu ve Batılı birçok bilim ve devlet adamı Mısır'daki öğrencilikleri döneminde onun tedrisinden geçti. Tantâvî bu öğrencilerden birisi olan Rudolf Fráhn vasıtasıyla Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesi Şark Dilleri Eğitim Departmanında Arap Dili ve Edebiyatı dersleri vermesi maksadı ile 1840 yılında Rusya'ya davet edildi. Buradaki görevini icra ederken 1847 yılında St. Petersburg Üniversitesi Şark Dilleri Fakültesine tayin edildi. Tantâvî, fakülte hocalığı sırasında ders kaynağı olarak Şark'da topladığı ve yanında getirdiği nadir elyazmalarını ve metinleri kullanıyordu ki bu eserler günümüzde St. Petersburg Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi Kütüphanesinin elyazmaları bölümünde muhafaza edilmektedir. Rusya'da önemli çalışmalara imza atan ve devlet nişanına layık görülen Tantâvî, ömrünün son yıllarında ayaklarında yaşadığı rahatsızlık nedeniyle 1859 yılında hocalığı bırakmak zorunda kaldı. 1861 yılında kangrenden vefat eden Tantâvî, bugünkü St. Petersburg şehrinin Frunzenskiy bölgesinde bulunan Tatar (Magometanskoe) Mezarlığına defnedilmiştir. Günümüzde St. Petersburg Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesinin iç avlusunda onun adına dikilmiş bir büst bulunmaktadır. Hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Zalenev E. İ., Kaseviç V. B. (otv. red.), *Vvedenie v Vostokovedenie. Obşiy Kurs*, Sankt-Peterburg 2017, s. 548; İsmail Durmuş ve Philip Charles Sadgrove, "Tantâvî Muhammed Ayyâd", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXIX, İstanbul 2010, s. 578-579.

yer alıyordu. Kraçkovskiy'in aktardığına göre Kâzım Bey'in geniş çevrelerce tanınmasına, *kati bir Müslüman çevrenin içinden çıkmış bu kişinin biyografisini çevreleyen ve kimi zaman, belki de kasten desteklenen egzotizm hâlesi bir nebze yardımcı olmuştu. Hatta onun Şarklı giyim tarzı Kırım Harbi sırasında bir dönem gazetesinin birinde tartışmaya bile yol açmıştı.*²⁴

Şark Dilleri Fakültesindeki ilk iş gününden itibaren dekan, eğitim sürecini organize etme konusunda, tam manasıyla zor bir görevle karşı karşıya kalmıştı. Fakültede dokuz bölüm bulunuyordu. Kâzım Bey, Arapça Bölümünün profesörü idi ki Bartold'un aktardığına göre söz konusu bölüm fakültenin ilk on yılının öncü bölümlerinden biriydi. Ayrıca, Navrotskiy²⁵ ve Şeyh Tantâvî gibi diğer hocalar da yine bu bölümde çalışıyordu. Fakülte kütüphanesinin ihyası hususu, çok çaba sarf etmesini gerektiren bir konu olarak dekanın karşısında duruyordu. Neticede Kâzım Bey, Kazan Üniversitesi hazinelerinin yanı sıra Odessa'daki Rişelyevskiy Lisesinin²⁶ kitapları ve eğitim-öğretim kaynaklarının St. Petersburg'daki *teslim ve kabulü* için oluşturulan komisyonun başkanlığına atandı.

24 Kraçkovskiy İ. Yu., *age*, s. 126.

25 Ç.N.: Михаил Тимофеевич Навроцкий/Mihail Timofeyevič Navrotskiy (1823-1871): Soylu ve asker kökenli bir ailenin çocuğu olarak Kazan'da dünyaya gelen Navrotskiy, Kazan Gimnazyumunda eğitim aldıktan sonra Kazan Üniversitesi Şarkiyat Fakültesine girdi. Buradaki eğitimini 1846 yılında bitirmesinin akabinde Kazan Gimnazyumunda Arapça dersleri vermeye başladı. 1855 yılında St. Petersburg Üniversitesi Şark Dilleri Fakültesinin kurulmasıyla birlikte, birçok diğer şarkiyatçı gibi o da bu fakültenin Arapça Bölümüne davet edildi. Başlangıçta burada Tantâvî'nin yanında asistanlık yapan Navrotskiy, onunla birlikte bölümü idare etmiş ve 1857 yılına gelindiğinde Arap Dili ve Edebiyatı Bölümüne profesör olarak atanmıştı. 1867'de *Опыт Грамматики Арабского Языка/Опыт Грамматики Арапского Языка/Арап Dilinin Gramerinde Tecrübe* adlı kitabını yayımladı. Navrotskiy Şubat 1869'da Almanya, Avusturya, İtalya ve Fransa'ya ilmî tetkikler yapmak maksadıyla bir dizi seyahat gerçekleştirdi. Navrotskiy, Şark Dilleri Fakültesindeki hocalığı zarfında 1856-1871 yılları arasında Arapça ve yine 1867-1869 yılları arasında Arap Edebiyatı Tarihi derslerini vermişti. 21 Ocak 1871 St. Petersburg'da vefat eden Navrotskiy, Vasilevskiy Adası üzerinde yer alan Smolenskoe Mezarlığına defnedildi. Vasiyetinde yoksul aile çocuklarından bir veya iki öğrencinin eğitim masraflarının karşılanması için Kazan Gimnazyumuna başışta bulunmuştu. Hayatı ve eserleri hakkında bk. Petrov A., "Navrotskiy Mihail Timofeyevič", *Russkiy Biografiçeskiy Slovar: Naake-Nakenskiy-Nikolay Nikolayevič*, T. XI, Sankt-Peterburg 1914, s. 5; Kojuhovskaya A. A. (red.), *age*, s. 8, 159, 236, 501.

26 Ç.N.: Ришельевский Лицей/Rişelyevskiy Litsey: 1789 Fransız İhtilalinden sonra Rusya'ya iltica eden Fransız devlet adamı ve asker Armand-Emmanuel du Plessis de Richelieu/Арман-Эммануэль дю Плесси Ришельё (1766-1822) Rusya İmparatoru I. Aleksandr (hük. 1801-1825) tarafından Novorossiya ve Besarabya'ya Genel Vali olarak atandı. Vilayetin yönetim merkezi olan Odessa şehrinde 1803-1825 yılları arasında görev yapan De Richelieu, buradaki imar faaliyetleri nedeniyle şehrin kurucuları arasında sayılmaktadır. Eğitime önem veren De Richelieu'nün girişimi ile Odessa'da dört yaşını doldurmuş çocukların kabul edildiği tam pansiyonlu eski bir eğitim kurumu, 2 Mayıs 1817 tarihli imparatorluk kararnamesi ile liseye dönüştürüldü ve De Richelieu onuruna adlandırıldı. Söz konusu lisenin üniversiteye benzer bir eğitim yapılanması ve enstitüleri mevcuttu. İşte bunlardan birisi olan ve zamanında Senkovskiy ve Grigoryev gibi St. Petersburg Üniversitesi Şark Dilleri Fakültesi hocalarının da ders verdiği Şark Dilleri Enstitüsü 1854 yılında kapatılmış ve buradaki kitapların bir bölümü St. Petersburg'a aktarılmıştır. Lise 1865 yılında yeni bir yapılanmaya giderek 1917 yılına kadar İmparatorluk Novorossiya Üniversitesi olarak hizmet vermiştir. Rişelyevskiy Lisesi hakkında bk. Rudakov V. E., "Litsei v Rossii", *Entsiklopedičeskiy Slovar Brokgauza i Yefrona: Ledye-Loparyev*, T. XVIIa (34), Sankt-Peterburg 1896, s. 859-862. De Richelieu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Maykop P. M., "Rişelyo Emmanuel Osipoviç", *Russkiy Biografiçeskiy Slovar: Reytern-Roltsberg*, T. XVI, Sankt-Peterburg 1913, s. 253-266.

Nikolay²⁷ döneminin sona ermesiyle Rusya'nın sosyal ve kültürel yaşamında ortaya çıkan yeni cereyanlar, üniversite eğitiminin, umumiyetle şarkiyat araştırmalarının ve elbette özelden Şark Dilleri Fakültesinin yükümlülüğünün gözden geçirilmesini teğet geçmemiştir. Bartold işte bu koşullar altında, *aşırıya kaçmayan ve eksiksiz titiz bir amaçla öğrenciyi seçtiği bilimsel uzmanlığa yönlendirmesi için her fakültenin dengeli uyumuna özen gösterilmesi gerektiği* hakkında, hususî bir hükümet talimatının mümkün hâle gelebildiğini yazıyordu. Buna cevaben Kâzım Bey, ihtiyaç duyulan Asya dillerinin hazırlanması ne ölçüde zarurî ise *ilmî maksadın* fakülteyi o ölçüde meşgul etmesi gerektiğini belirterek Şark Dilleri Fakültesinin işlevsel maksadı üzerindeki ısrarını kararlılıkla sürdürdü. Ancak Bartold, kısa süre sonra bakanlık temsilcileri ile fakülte temsilcileri arasındaki tartışmaların *tamamen farklı bir karakter kazandığını* kaydetmişti.

Bu husustaki şahsî çekişmelere varan ciddi fikir ayrılıkları, Şark Dilleri Fakültesinde daha 1856 yılında meydana çıkmıştı bile. Kâzım Bey'in öğrencisi ve aynı zamanda onun biyografisini yazan Berezin'e göre, söz konusu anlaşmazlık 1858 sonbaharında doruk noktasına ulaşmıştı. Tantâvî'nin hastalığı sırasında fakülte, Arapça öğretimini Profesör Kâzım Bey'e ve o dönemde Arapça Bölümünde asistanlık yapan Navrotskiy'e emanet etti. Ancak bir süre sonra dersler tamamen Navrotskiy'e devredildi ve Kâzım Bey bu konu hakkındaki hoşnutsuzluğunu dile getirdi. 1858 yılı sonbaharında, sağlık durumunun kötü olduğunu öne sürerek geçici olarak Profesör Popov'a tevdi edilmiş olan Şark Dilleri Fakültesi Dekanlığı görevinden istifa ettiğini açıkladı. Ocak 1859'da fakülte konseyi Muhlinskiy'i²⁸ dekan olarak seçti ki Muhlinskiy 1863'te ikinci bir dört yıllık dönem için yeniden seçilecekti.

Çağdaşlarına göre, o zamanlar Kâzım Bey ve Muhlinskiy'in etrafında *ziyadesiyle işlevsel* veyahut *ahenkli bir biçimde çok yönlü şarkiyatçılık* eğitimini destekleyen iki adet *kendi aralarında tartışan profesörler grubu* oluştu. Bununla birlikte Bartold, *karar alıcılık ve liderlik*

27 Ç.N.: Rusya İmparatoru Николай I/Nikolay I (hük. 1825-1855) devri kastedilmektedir.

28 Ç.N.: Антон Осипович Мухлинский/Anton Osipoviç Muhlinskiy (1808-1877): Günümüzde Belarus sınırları içerisindeki Novogrudskiy Povet'e (povet: ilçe tarzındaki bir idari yapılanma) bağlı Sosnovo köyünde dünyaya gelen Muhlinskiy, önce Vilen Üniversitesinde hukuk daha sonra ise St. Petersburg Üniversitesinde şark dilleri eğitimi aldı. 1832 yılında ilmî tetkikler ve dil pratiği yapması amacıyla İstanbul'a gönderildi. Burada 1834 Martına kadar kalan Muhlinskiy, İstanbul'daki Rus misyonu dragomanlarından hem Türkçe dersleri aldı hem de Türk kültürüne aşinalık kazandı. İstanbul'dan sonra Suriye ve Mısır'ı dolaşan Muhlinskiy, Ezher medresesinde Arapçasını ilerletmiş ve seyahatleri zarfında topladığı çeşitli elyazmalarıyla birlikte Rusya'ya dönmüştü. 1835 yılından itibaren St. Petersburg Üniversitesi Tarih-Filoloji Fakültesi Arap Edebiyatı Bölümünde çalışmaya başlayan Muhlinskiy, 1839 yılında Türk-Tatar Edebiyatı Bölümünde extraordinary profesör ve 1845 yılından itibaren ise ordinaryüs profesör olarak dersler vermeye başlamıştır. Şark Dilleri Fakültesinin kurulmasından sonra hocalığa burada devam eden ve Türkçe (Osmanlıca) eğitimi ve Tatarca üzerine eserler yazıp dersler veren Muhlinskiy, 1859-1866 yılları arasında fakültenin dekanlığını da yapmıştır. 1846 yılından itibaren Varşova'da çalışmaya başlayan Muhlinskiy, burada hayata gözlerini yummuş ve Starie Povonzski Mezarlığına defnedilmiştir. Eserleri ve hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kononov A. N., *Biobibliografiçeskiy Slovar Oteçestvennih Tjurkologov. Dooktyabrskiy Period*, Moskva 1986, s. 169-170; "Muhlinskiy Anton Osipoviç", red. G. P. Paşkov i dr., *Respublika Belarus. Entsiklopediya: Minsk-Pediatriya*, T. V, Minsk 2007, s. 270; Stanislaw Zielinski, *Maly Slownik Pionierow Polskich Kolonjalnych i Morskich: Podroznicy, Odkrywcy, Zdobywcy, Badacze, Eksploratory, Emigranci-Pamietnikarze, Dzialacze i Pisarze Migracyjni*, Warszawa 1933, s. 317-318; "Muhlinskiy Anton Osipoviç", *Entsiklopediçeskiy Slovar Brokgauza i Yefrona: Moskovskiy Universitet-Nakazaniya İspravitelnye*, T. XX (39), Sankt-Peterburg 1899, s. 248.

mizacına sahip olanın özellikle Kâzım Bey olduğunu vurguluyordu. Muhlinskiy'in yedi yıllık (1859-1866) dekanlık vazifesi zarfında Şark Dilleri Fakültesiyle ilgili konularda bizzat aldığı tek bir karar örneği mevcut değildir. Bartold şöyle devam ediyordu: *Görünüşe göre onun adına, hassaten Berezin (Kâzım Bey'in öğrencisi, ancak kendi belirttiği üzere, neredeyse sürekli olarak "hocasının görüşlerinin aksini" destekleyen) ve ondan sonra Grigoryev²⁹ gibi daha enerjik yoldaşları hareket diyordu.*³⁰

Fiiliyatçılar ve teorisyenler arasındaki çekişmeler zemininde Şark tarihinin öğretimi hususundaki mesele, Şark Dilleri Fakültesinin tezahüründe büyük önem arz etmişti. Ağustos 1855'te bakanlık tarafından onaylanan ilk müfredata göre, fakülte'deki tarih dersleri Şark dilleri profesörleri tarafından verilecekti. Böylece Kâzım Bey İran Tarihi, Muhlinskiy ve diğerleri ise Osmanlı İmparatorluğu Tarihi derslerini okuttu. 1863'teki yeni üniversite yasasının kabulüne kadar, Şark tarihi bağımsız bir disiplin olarak ele alınmadı ve dersler nitelikli uzman eksikliği nedeniyle Şark Dilleri Fakültesindeki dil bölümlerinin hocaları tarafından verildi.

Eylül 1857'de Kâzım Bey, Arap tarihi eğitim programına ilişkin görüşlerini şöyle dile getirdi: *Arap halkının Muhammed'e kadarki yaşamı hakkında kısa bir değerlendirme yaptıktan sonra, onların tarihine bu kanun koyucu ile başlanmalıdır. O'nun, Araplar üzerindeki etkisini ortaya koyan önemli reform ve temayüllerini göstererek; Kurân'da yazılı olan, O'nun temel hükümleri ve yine hadislerinden bahsederek İslam'ın yayılış tarihini ve halifelüğün meydana*

29 Ç.N.: Василий Васильевич Григорьев/Vasiliy Vasilyevič Grigoryev (1816-1881): 15 Mart 1816'da St. Petersburg'da dünyaya gelen Grigoryev, 1834 yılında St. Petersburg Üniversitesi Tarih-Filoloji Fakültesi Şark Dilleri Bölümünden mezun oldu ve hemen ardından Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesi Şark Dilleri Eğitim Departmanında çalışmaya başladı. Buradaki görevine 1836 yılına kadar devam ettikten sonra St. Petersburg Üniversitesine dönen Grigoryev, hocası Senkovskiy ile yaşadığı anlaşmazlıklar nedeniyle Rişelyevskiy Lisesinde Şark dilleri profesörü olarak dersler vermek üzere 1838'de Odessa'ya gitti. 1842'de Moskova Üniversitesinde, Altın Orda hanları tarafından Rus din adamlarına verilen yarlıklar üzerine bir yüksek lisans tezi savundu. Odessa'da bulunduğu süre zarfında *Одесский Альманах/Odesskiy Almanah/Odessa Almanahı* ve *Новороссійскіи Календарь/Novorossiyeskiy Kalendar/Novorossiskiy Takvimi* gibi dergilerde yazılar yayımladı ve Türkçesini ilerletmek için İstanbul'a bir ziyaret gerçekleştirdi. 1844 yılına kadar Odessa'da çalışan Grigoryev, St. Petersburg'a döndükten sonra 1846'da İçişleri Bakanlığı Yabancı İnançların Ruhani İşleri Departmanında görevlendirildi. 1851'de Orenburg Kraiy'na gönderilen ve ardından buraya sınır hattı idarecisi olarak atanan Grigoryev, bölgedeki hanlıklar başta olmak üzere, Kırgızlar, Kazaklar ve Türkistan hakkında tetkiklerde bulundu ve araştırmalarının neticelerini yayımladı. 1862 yılında görevini tamamlayıp St. Petersburg Üniversitesine döndü ve Şark Tarihi Bölümünde dersler vermeye başladı. Bu dönemde Kabulistan, Kâfiristan, Doğu Türkistan ve İskitler hakkında kitaplar yazdı. Grigoryev yazılarında kimi zaman Бабаджанов/Babadjanov, Хаджа Салих/Hadja Salih, Иззафети-Мақлуб/İzafeti-Maklub, Кассандра/Kassandra, Лама Галсан-Гомбоев/Lama Galsan-Gombojev, Лыготный казак/Lgotny Kazak, Мирза Мелик/Mirza Melik, Мухамед-Салих/Muhamed-Salih, Рукавишников/Rukavişnikov, Русский ориенталист/Russkiy Orientalist, Султан Мендали Пиралиев/Sultan Mendali Piraliyev... gibi müstear adlar kullanmıştır. 1878 yılında üniversitedeki görevini bırakan Grigoryev 1880 yılında tamamen emekliye ayrıldı. Hocalığının yanı sıra devlet adamı olan Grigoryev 19 Aralık 1881'de St. Petersburg yakınlarındaki Pavlovsk'da hayata gözlerini yumdu ve St. Petersburg'a getirilerek Novodeviçye Mezarlığına defnedildi. Eserleri ve hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Veselovskiy N. İ., *Vasiliy Vasilyevič Grigoryev: Po Yego Pismam i Trudam 1816-1881*, Sankt-Peterburg 1887; Veselovskiy N. İ., "Grigoryev Vasiliy Vasilyevič", *Entsiklopedičeskiy Slovar Brokgauza i Yefrona: Gravilat-Davenant*, T. IXa (18), Sankt-Peterburg 1893, s. 723-724; Masanov İ. F., *Slovar Psevdonimov Russkih Pisateley, Uçyonih i Obşestvennih Deyateley*, T. IV, Moskva 1960, s. 146; Kononov A. N., *age*, s. 78-80.

30 Bartold V. V., *Obzor Deyatelnosti F.V.YA. 1855-1905*, s. 119.

çıkışını, en önemli Müslüman mezheplerin kuruluş tarihini ve ardından Mısır'ın Türkler tarafından fethinden sonra hilafet iktidarının düşüşünü izah etmek gerekmektedir.³¹

Fakültenin geleceği ile ilgili hararetli tartışmalar sürerken Kâzım Bey 1859'da şöyle yazmıştı: *Fakültemizin yalnız dil öğreten genç üyeleri için daha ciddi eğitimi amaçlayan, mesela Rus bilim adamlarının neredeyse hiç işlemediği ve bu arada bizim fakültemizde yetişen gençlerin de hayli gereksinim duyduğu Şark tarihi gibi derslerin faydalı olacağına inanıyorum. Bu suretle, Şark tarihi asistanlarının bu dersi, engin manada ilim için ve de geleceğin oryantalistlerinin eksiksiz eğitimi adına çifte fayda sağlayabilir.*³²

Yine Ekim 1857'de Şark Dilleri Fakültesi bünyesinde, Doğu Asya Tarihi ve Müslüman Asya Tarihi adında iki yeni bölümün açılması için başvuruda bulunulması kararı alındı. Eğitim müfredatına söz konusu bölümlerin Eskiçağ Tarihi, Edebiyat Tarihi ve Hukuk Tarihi de dâhil edilmişti.³³

Kâzım Bey, 1859'da dekanlık görevinden istifa etmeden önce, tarih öğretimini dil öğretiminden *daha ciddi* bulduğunu defalarca ifade etmesine rağmen, fakülte eskiden olduğu gibi Şark tarihi tetkiklerine dillerle *daha kapsamlı şekilde tanışmanın* bir yolu olarak bakıyordu. Öte yandan bu da o zamanlar Şark tarihi müfredatının *tarihî ilişkiler veya devirlere göre* değil de Sâmilerin Tarihi, Aryanların Tarihi ve Ural-Altaylıların Tarihi gibi *kabile kıstaslarına göre* bölünmesinde kendini gösterdi. O dönemde Kâzım Bey'in tarih derslerinin sayısını arttırma ve Şark ülkelerinin tarihiyle ilgili dersler verme girişimleri başarısız oldu ve bu ancak 1863 yılındaki üniversite kanununun kabul edilmesiyle gerçekleştirilebildi. Buna binaen, Şark Dilleri Fakültesinde, Şark Tarihi Bölümü de dâhil olmak üzere dokuz yeni bölüm kuruldu. Söz konusu Şark Tarihi Bölümü buraya davet edilmiş ünlü bir oryantalist; Batı ve Orta Asya

31 *Materiali dlya Istorii F.V.Ya.*, T. I, Sankt-Peterburg 1905, s. 336. Alıntı için bk. Dantsig B. M., *Blijniy Vostok v Russkoy Nauke i Literature*, Moskva 1973, s. 254.

32 Dantsig B. M., *age*, s.246.

33 Bartold V. V., *age*, s.120.

halklarının kültürü alanında uzman; Fren³⁴ ve de Senkovskiy'in öğrencisi olan Profesör Grigoryev tarafından idare ediliyordu.

Şark ile fiilî tanışmanın önemini vurgulayan Kâzım Bey, Şark Dilleri Fakültesi hocaları ve talebelerinin, lisanını öğrendikleri ülkelere gerçekleştirdikleri gezilere mümkün olan her şekilde destek oldu. Kazan Gimnazyumunun eski Çin dili öğretmeni ve St. Petersburg Üniversitesi kütüphanecisi olan A. Laduhin'in³⁵ Çin'e gidecek olan misyona geçici görevle katılması için talepte bulunan Kâzım Bey, 1856 yılı Kasımında şunları yazdı: *Şark Dilleri Fakültesinin bu tür faaliyetlere diğer tüm fakültelerden daha fazla ihtiyacı vardır, çünkü fakültenin varlık sebebi olan Şark tetkikleri, diğer tüm bilim dallarına nispeten, araştırmacılarının yerel diller ve geleneklere kısa süreli de olsa bizzat aşinalık kazanması açısından daha çok ihtiyaç duyar. Gençlerin üniversitede Şark dilleri ile olan dört ya da beş yıllık meşguliyeti, onların kavrayış kabiliyetlerini, mevcut yöntemlerle bile, Şark'ta geçirdikleri kısa sürenin ilerlettiği ölçüde ilerletemez.*³⁶

34 Ç.N.: Христиан Данилович Френ/Hristian Daniloviç Fren/Christian Martin Joachim Frähn (1782-1851): 4 Haziran 1782 tarihinde bugün Almanya'nın Mecklenburg-Vorpommern eyaletinde bulunan Rostock şehrinde dünyaya geldi ve Latin Gimnazyumunda öğrenim gördü. 1800'de Rostock Üniversitesi İlahiyat Fakültesine başlayan Fren, burada ünlü oryantalist ve eski İbranice uzmanı olan Oluf Gerhard Tychsen danışmanlığında Arapça ve İbranice dersleri aldı. Daha sonra Göttingen ve Tübingen üniversitelerinde öğrenimine devam eden ve nümismatik sahasında kendini geliştiren Fren, 1802 yılında üniversite eğitimini tamamlayıp 1804 yılı ilkbaharında İsviçre'ye gitti. Burada iki yıl Latince dersleri verdi. 1804 yılında Rostock'a dönen Fren kısa bir süre sonra hem İlahiyat hem de Felsefe doktoru oldu ve 1806 yılından itibaren Rostock Üniversitesinde ders vermeye başladı. Bu süreçte hocası Oluf Gerhard Tychsen'in de önerisi ile Kazan Üniversitesinde yeni açılmış olan Şark Dilleri Bölümünü idare etmesi için Rusya'ya davet edildi. Bu teklifi kabul eden Fren, Ekim 1807'de Kazan'a geldi. Öğrenciler Latince, Fren ise Rusça bilmediğinden dolayı ilk zamanlar sıkıntılı geçse de Fren, bölümde Arapça, Arap Edebiyatı ve Arap Nümismatiği derslerini okuttu ve Sâ mânîler ile Büveyhîler'e ait paralar üzerine ilk çalışmalarına imza attı. Daha sonra araştırmalarını Kazan'daki ve diğer şehirlerdeki Sâ mânî, Tatar ve İdil Bulgarlarına ait eski paralar üzerinde yoğunlaştırarak bu sahada yazdıklarıyla nam saldı. 1815 yılında Kazan Üniversitesi Tarih-Filoloji Fakültesi dekanı oldu. 1815 yılında hocası Oluf Gerhard Tychsen'in ölümü üzerine onun kürsüsünü devralması için Rostock'a geri çağırıldı. 1817'de Rostock'a dönüş yolunda St. Petersburg'a uğrayan Fren, burada kalmaya ikna edilmiş ve Bilimler Akademisinde çalışmaya başlamıştı. 1818 yılında Bilimler Akademisine bağlı Asya Müzesinin (bugünkü Rusya Bilimler Akademisi Şark Yazmaları Enstitüsü) kurulmasında etkili olmuş ve müzenin ilk başkanı sıfatıyla emekli olacağı 1842 yılına kadar görev yapmıştır. Erken dönem Rus, Hazar, Bulgar ve İslam paraları üzerine ekseriyetle Almanca birçok yayın yapan Fren, Şark nümismatiğinin Rusya'daki kurucusu sayılmaktadır. 16 Ağustos 1851'de vefat eden Fren, St. Petersburg'daki Vasilevskiy Adası üzerinde yer alan Smolenskoe Mezarlığına defnedilmiştir. Eserleri ve hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. "Fren Hristian Daniloviç", *Entsiklopedičeskiy Slovar Brokgauza i Yefrona: Frankonskaya Dinastiya-Haki*, T. XXXVIa (72), Sankt-Peterburg 1907, s. 733-734; Kononov A. N., *age*, s. 237-239.

35 Ç.N.: Иван Алексеевич Ладухин/İvan Alekseyevič Laduhin (1823-1857): Rusya'nın Penza şehrinde doğmuştur. Kazan Üniversitesinde Çince üzerine eğitim alan Laduhin, buradan 1845'te mezun olduktan sonra Kazan Gimnazyumunda öğretmenlik yapmaya başladı. Bu sırada Rusça-Çince sözlük, Çince eğitim müfredatı ve ders kaynakları hazırladı. 1854 yılında Rusya'nın Pekin misyonuna dâhil edilerek Çince ve Mançu dilleri sahasındaki ilmini arttırması amacıyla Çin'e gönderildi, ancak bu seyahati sırasında Amur Nehri'ni geçerken boğularak öldü. Laduhin hakkında bk. Datsişen V. G., *İstoriya Izuçeniya Kitayskogo Yazıka v Rossiyskoy İmperii*, Krasnoyarsk 2000, s. 99 vd.

36 Bartold V. V., *age*, s.130.

1866'da Muhlinskiy'in görevden ayrılmasının ardından Kâzım Bey, Şark Dilleri Fakültesi dekanlığına tekrardan seçildi ve 1870 yılındaki ölümüne kadar bu görevde kaldı. Kâzım Bey, tıpkı eskiden olduğu gibi, Grigoryev de dâhil olmak üzere meslektaşlarıyla çatışmasına neden olan fakültenin maksadı hususundaki görüşlerini muhafaza ediyordu.

Türkistan'ın Rusya İmparatorluğu bünyesine katılması, Rus ilim adamlarının önüne bu bölge hakkındaki Şark kaynaklarının tetkiki konusunda yeni büyük yükümlülükler koymuştu. 1868 yılında Kâzım Bey, Arap coğrafyacıların verdiği malumatın *hâlihazırda ilgi alanlarına giren pek çok konuyu ve bilhassa Sâmânîler'in Mâverâünnehir'deki hâkimiyetinden başlamak kaydıyla XV. yüzyıla kadar tasvir edilen ülkelerin coğrafi ve istatistikî verilerini; ticaret ve sanayi nesnelileriyle ilgili izahları, farklı dönemlere ait aynı ve nakdî vergi kalemlerini* içerdiğini fakülteye işaret etti. *Türkistan coğrafyası hakkında bir derleme oluşturmaya ve mümkünse aslınn bir bölümünü tercümesi ile yayıma hazırlamaya* niyetlenip işe Goeje³⁷ tarafından yayımlanan el-Makdisî'nin³⁸ çalışmasıyla başlamak istedi ve bu maksatla 1869 yılında yurtdışına bir iş gezisine çıktı. Ancak hastalığı, bu planı gerçekleştirmesine izin vermedi.

Bartold'ün deyimiyle *saygıdeğer oryantalist* Kâzım Bey, bahsi geçen 1868 tarihli sunumunda, mesela Grigoryev gibi deneyimli bir profesörün rehberliğinde bölgedeki antik eserlerin incelenmesi maksadıyla *Türkistan'da her biri dört aylık geziler gerçekleştirecek 3-4 genç oryantalistin üç veya dört tatil süresince görevlendirilmesi için bir tahsisat ayrılması* hakkında hükümete başvuruda bulunulmasını da önerdi.

Bartold'ün aktardığına göre Kâzım Bey, *Semerkant, Taşkent ve komşu şehirlerde sadece isimlerinin bize ulaştığı birçok elyazmasının gizlendiğine inanıyordu; buralardaki camilerin ve dikkat çekici binaların duvarlarında, tarihî bazı muğlâk meseleleri çözebilecek birçok kitabe mevcuttu ve yine buralarda dilbilim, nümismatik ve etnografya sahasındaki onlarca hazine ortaya çıkarılabılırdi.* Fakülte, meseleye ilişkin hükmünü *Ordinaryüs Profesör Grigoryev'in bu konuyla ilgili beyanına kadar ertelemeye karar verdi.* Ancak, sonrasında bu minvalde bir beyanda bulunulmadı. Buna binaen XX. yüzyılın başında Bartold şöyle yazmıştır: *Kâzım Bey'in işaret ettiği bu vazife, şu anda bile tam olarak gerçekleştirilmiş olmaktan çok uzak.*³⁹

37 Ç.N.: Михаэл Ян де Гье/Mihael Yan de Gue/Michael Jan de Goeje (1836-1909): Hollanda'nın Dronrijp kasabasında doğan De Goeje, 1854'te Leiden Üniversitesinin Şark Dilleri Bölümünde yüksek öğrenime adım atmış, mezuniyetinden sonra İngiltere'ye giderek Oxford Üniversitesinde çalışmalar yürütmüştür. Hollanda'ya döndükten sonra 1866'da Leiden Üniversitesinde ders vermeye başlayan De Goeje, 1906 yılındaki emekliliğine kadar İslam coğrafyası ve tarihiyle ilgili Belâzürî'nin *Fütûhu'l-büldân*, İdrîsî'nin *Nüzhetü'l-müşâk*, İbn Miskeveyh'in *Tecâribü'l-ümem*, anonim *Kitâbü'l-'Uyûn ve'l-hadâ'ik* ve İstahri'nin *Mesâlikü'l-memâlik*, el-Makdisî'nin *Ahsenü't-tekâsîm* eseri gibi pek çok temel elyazmasını yayımlayarak şarkiyat sahasında adından sıkça söz ettirmiştir. De Goeje hakkında bk. Davut Dursun, "Goeje, Michael Jan de", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XIV, İstanbul 1996, s. 98-99.

38 Ç.N.: Мухаммад ибн Ахмад аль-Мукаддаси (аль-Макдиси)/Muhammed b. Ahmed el-Makdisî (d. 946-47, ö. 1000 civarı): Kudüs'te yani Beyülmakdisî'de doğduğundan dolayı kendisine Makdisî veya Mukaddesî denilmiştir. Makdisî'ye *İslâm coğrafyacısı* sıfatını kazandıran doğrudan gözlem, araştırma ve kişisel deneyimlerine dayanarak yazdığı *Kitâbü Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm* adlı eseri olmuştur. Makdisî ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Marina Tolmacheva, "Makdisî, Muhammed b. Ahmed", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXVII, Ankara 2003, s. 431-432; Mustafa L. Bilge, "Ahsenü't-Tekâsîm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul 1989, s. 179-180; El-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2023.

39 Bartold V. V., *age*, s.170.

Kâzım Bey, son günlerine dek Şark Dilleri Fakültesinin Farsça profesörü olarak görev yaptı ve eskiden olduğu gibi derslerine ağırlıklı olarak işlevsel bir karakter kazandırmaya çabaladı. Farsça öğretimi üzerine tuttuğu 25 Ocak 1864 tarihli notunda şunları yazmıştı: *Hem okutman Mirza Şaîfî hem de Profesör Kâzım Bey, kıymetli talebelerin yaşayan Farsça hakkındaki derin bilgileri; okurken ve konuşurken doğru telaffuzları ve son olarak tercümanların hazırlanması için elzem olan ve fakültemizdeki eğitimde daima başarıyla uygulanan sözlü çeviriler sırasında, fikirlerin bir dilden başka bir dile aktarımındaki şuurlu ve en uygun yöntem üzerine daha da ciddiyetle eğileceklerdir.*⁴⁰

Bartold'ün 1916'da yazdığı üzere, tam da bu dönemde, Kâzım Bey'in verdiği Farsça eğitimi *dilin yalnızca işlevsel öğrenimi karakterindeydi ki bu eğitim uzun zamandan beri kendi döneminin ilmî gereksinimlerini karşılamaktan yoksundu.*⁴¹

Öte yandan, Kraçkovskiy, Kâzım Bey'in Arabiyat tetkikleri sahasındaki mirası hakkında oldukça mütevazı bir genel değerlendirme sunmaktadır: *Onun Arabiyat tetkiklerinin dikkatimizi çeken tarafı, bu tetkiklerin Kurân'a uygunluğu dışında, teknik açıdan kullanıma pek elverişli olmamasıydı ve Kâzım Bey'e ait birçok makale ekseriyetle İslam Tarihi üzerine idi. O, çağdaşı olduğu Şâmil⁴² hareketinin araştırılmasında öncüydü ve daha sonra çok ünlü olan Bâbîlik⁴³ üzerine ilk çalışmayı yaptı.*⁴⁴

Tüm bunların yanı sıra Şark Dilleri Fakültesi, Kâzım Bey'in ilmî kıymeti ve üniversitedeki şarkiyat tetkiklerinin gelişimine yaptığı katkıyı göz önünde tutarak Aralık 1868'de onu Şark Edebiyatı Doktoru derecesine yükseltmek için bir müracaatta bulundu. Bu talep, Ocak 1869'da kurul nezdinde kabul gördü.

Bartold, Kâzım Bey'in Şark Dilleri Fakültesinin *maksadı* hakkındaki 1857 yılında dile getirmiş olduğu ünlü görüşü, *tamamen işlevsel* idi ve 60'larda artık *çoğunluğun sempatisini kazanmıyordu*, diye yazdı. Yine aynı görüş, Kâzım Bey'in fakülte öğrencilerinin geleceği meselesine ilişkin 1864 tarihli raporunda da yer aldı. Bununla birlikte fakülte yönetimi, onu dinleyip Grigoryev'e yeni bir rapor hazırlama görevi tevdi etti ve bu son raporu *bakan tarafından yöneltilen sorulara verilen yeterince makul bir cevap olarak kabul edip Kâzım Bey'in raporunu da bunun yanına, diğer üyelerden ayrı bir görüş olarak, ekleyerek sayın mütevellîye sunmaya karar verdi.*

Grigoryev'in raporunda, *işlenilen konular kapsamında ilmî çalışma, bilginin yayılması ve tüm insanlığın yararı için salt bilime hizmet noktasında, tıpkı herhangi bir fakültenin temel*

40 Bartold V. V., *age*, s.149.

41 Bartold V. V., *Karl Germanoviç Zaleman (1849-1916), Bartold V. V., Soç.*, T. IX, Moskva 1977, s. 601.

42 Ç.N.: Kâzım Bey'in Müridizm ve Şeyh Şâmil (1797-1871) hakkında yazdığı bahsi geçen eser için bk. Kazembek M. A., "Myuridizm i Şâmil", *Russkoe Slovo*, kn. XII, Sankt-Peterburg 1859, s. 182-242.

43 Ç.N.: 1819 Şiraz doğumlu Mirza Ali Muhammed tarafından Bâbîlik, tasavvufî bir hareket olarak ortaya çıkan Şeyhiyye'nin mahsulü olup Bahâilîlik'in temellerini oluşturmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. Ethem Ruhi Fiğlalı, "Bahâilîlik", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. IV, İstanbul 1991, s. 464-468. Kâzım Bey'in Bâbîlik'le ilgili yazdığı söz konusu eseri için bk. Kazembek M. A., *Bab i Babid: Religiozno-Politiçeskie Smutti v Persii v 1844-1852 godah*, Sankt-Peterburg 1865.

44 Kraçkovskiy İ. Yu., *age*, s. 127.

yükümlülükleri gibi bu fakültenin işlevsel maksadının da ne kadar önemli olursa olsun, sadece onun söz konusu yükümlülüklerinin bir parçasını oluşturduğu, resmî olarak ilk kez vurgulandı.⁴⁵

Kraçkovskiy'in söylediğine göre Kâzım Bey'in dekanlık döneminin tamamı, *özünde, bu genç fakültenin çalışmalarındaki işlevsel ve ilmi temayül arasında Kâzım Bey'in ilkini desteklediği bir mücadeleden ibaretti.*⁴⁶

Kâzım Bey'in dekan olarak halefleri ilk başta bu görevi 1873'e kadar sürdüren Berezin, ardından ise 1878'deki ayrılışına değin Grigoryev oldu. 1878'den itibaren ise 15 yıl boyunca Kâzım Bey ve *Kazan Oryantalizm Ekolünün görüşlerini destekleyen Vasilyev*⁴⁷, Berezin'den daha fazla Şark Dilleri Fakültesinin başında bulundu.⁴⁸

Rus şarkiyat araştırmaları için önemli bir girişim, Kâzım Bey'in hayatının son dönemine damgasını vurdu. Tabii ki de onun tarafından öne sürülen ve bir akademik şarkiyat tetkikleri yayını olan *Aziatskiy Jurnal*⁴⁹ projesinden bahsetmekteyiz. Kraçkovskiy'nin belirttiği üzere, Kâzım Bey ilk defa, daha 1860 yılı civarında, ünlü ilim-sanat hamisi, hayırsever ve bizzat Kâzım Bey ve diğer Rus ilim adamlarının şarkiyat tetkikleri sahasındaki birçok makalesinin yayımlandığı *Russkoe Slovo*'nun⁵⁰ yayıncısı Kuşelev-Bezborodko'nun (1832-1870) desteğiyle *Aziatskiy Jurnal*'ı kurmayı teklif etmişti. Kraçkovskiy'in aktardığına göre Kâzım Bey, Fransız Oryantalist Joseph Heliodore Garcin de Tassy'e (1794-1878) yazdığı bir mektupta, *Avrupa'nın büyük güçleri arasında bir tek Rusya'nın, şarkiyat araştırmaları alanında kendine ait muntazam bir kuruma sahip olmamasından hayli yakınmıştı.* Kâzım Bey'in bu projesinin akıbeti hakkında elimizde yeterli malumat bulunmamaktadır.

45 Bartold V. V., *Obzor Deyatelnosti F.V.YA. 1855-1905*, s. 168.

46 Kraçkovskiy İ. Yu., *age*, s. 126.

47 Ç.N.: Василий Павлович Васильев/Vasiliy Pavloviç Vasilyev (1818-1900): 4 Mart 1818'de Rusya'nın Nijniy Novgorod şehrinde dünyaya gelen Vasilyev, 1834 yılında Kazan Üniversitesi Tarih-Filoloji Fakültesine girdi ve Şark dilleri bölümlerinde dersler alarak 1837'de üniversiteyi bitirdi. Başarılı bir öğrenci olması hasebiyle mezuniyetinden sonra Tibetçe, Sanskritçe ve Çince öğrenmesi için Rus Dinî Misyonu ile birlikte Pekin'e gitmesi teklif edildi. Bu teklifi kabul eden Vasilyev, seyahati öncesinde iki yıl boyunca özel bir hazırlık süreci geçirdi ve Moğol kaynakları ışığında Budizm'i inceledi. Nihayetinde 1840 yılında Pekin'e giden Vasilyev, orada kesintisiz dokuz yılı aşkın bir süre yaşayarak tüm zamanını Çince, Tibetçe, Sanskritçe, Moğolca ve Mançu dillerini incelemeye vakfetti. 1850'de Çin'den Rusya'ya dönen Vasilyev, 1851'de Kazan Üniversitesi Çin ve Mançu Edebiyatı Bölümüne profesör olarak atandı. 1855 yılında Rusya İmparatorluğunun Başkenti St. Petersburg'a davet edilen Vasilyev, St. Petersburg Üniversitesi Şark Dilleri Fakültesine gelerek uzun yıllar dersler verdi ve 1878-1893 yılları arasında söz konusu fakültenin dekanlığı görevini üstlendi. Pekin misyonunu tamamlayıp Rusya'ya döndükten sonra, bilhassa dil başta olmak üzere Sinoloji sahasında önemli ilmi çalışmalara imza atan Vasilyev'in, Doğu Asya kültürü ve coğrafyası üzerine yazdıkları ve çizdiği haritalar döneminde yankı uyandırmıştır. Vasilyev, Budizm hakkında yaptığı çalışmalar sayesinde sahanın diğer öncülleri arasında Rusya'da muteber bir yere sahiptir. 10 Mayıs 1900'da St. Petersburg'da hayata gözlerini yuman Vasilyev, günümüzde Tataristan Cumhuriyeti'nin başkenti olan Kazan şehrinin 40 kilometre güneybatısında yer alan Kainki köyünde toprağa verilmiştir. Eserleri ve hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Melua A. İ., *Akademiya Nauk: Biografii 1724-2017*, T. III, Sankt-Peterburg 2018, s. 533-535; Pozdneyev A. M., "Vasilyev Vasiliy Pavloviç", *Entsiklopedičeskiy Slovar Brokgauza i Yefrona: Valter-Venuti*, T. Va (10), Sankt-Peterburg 1892, s. 607-609.

48 Bartold V. V., *age*, s. 173.

49 Ç.N.: *Азиатский Журнал/Aziatskiy Jurnal/Asya Dergisi*.

50 Ç.N.: *Русское Слово/Russkoe Slovo/Rus Sözü*: St. Petersburg'da 1859-1866 yılları arasında ılımlı liberal çizgide çıkan aylık edebî-ilmî bir dergi idi. Detaylı bilgi için bk. "Russkoe Slovo", *Entsiklopedičeskiy Slovar Brokgauza i Yefrona: Rozaven-Repa*, T. XXVII (53), Sankt-Peterburg 1899, s. 336-337.

Kraçkovskiy, Kâzım Bey'in ölümünden sonra başlanan *Aziatskiy Vestnik*'i⁵¹ yayımlama girişiminin de maalesef akım kaldığını yazdı. Söz konusu bülten 1872'de *Şark Dilleri Fakültesinin talebesi Paşino'nun*⁵² editörlüğünde yalnızca tek sayı olarak çıkabildi.⁵³

Sonuç olarak bu biyobibliyografik incelemenin önemli bir bölümünün tarafımızca Mayıs 2000'de Kazan'da Mirza Kâzım Bey'in mirasına adanmış uluslararası bir konferansta bir bildiri çerçevesinde yayımlanmış olduğunu belirtmek gerekmektedir.⁵⁴

Söz konusu bu konferansa St. Petersburg Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesini temsilen katılan hocalar adına, böylesine muhteşem bir şekilde organize edilmiş ve bundan yüz yetmiş yılı aşkın bir süre önce Kâzım Bey'in yeteneğinin ilk kez ortaya çıktığı bu üniversite duvarları arasında gerçekleştirilen ilmi toplantıda yer alma fırsatı verdikleri için Kazanlı meslektaşlarımızı bir kez daha şükranlarımı arz ediyorum.

51 Ç.N.: *Азиатский Вестник/Aziatskiy Vestnik/Asya Bülteni* (1872).

52 Ç.N.: Пётр Иванович Пашино/Pyotr İvanoviç Paşino (1836-1891): Günümüzde Rusya'nın Sverdlovskaya Oblastında yer alan İrbit şehrinde dünyaya gelen Paşino, daha çocukluk çağlarından itibaren yabancı dillere merak salmıştı ve bulunduğu ortam itibarıyla Tatarca ve Kırgızcaya oldukça aşina idi. 1841 yılında Kazan Gimnazyumuna kaydolan Paşino'nun, Tatarca ve Moğolca yazıp Kırgızca konuşması ve yine Latince, Fransızca ve Almancaya olan yatkınlığı hemen öğretmenlerinin dikkatini çekmişti. Fakat küçük yaşta babasını ve daha sonra annesini kaybetmiş olan Paşino, başına buyruk bir öğrenci idi. Onun hayatındaki dönüm noktası, Kazan Üniversitesi hocalarından filolog ve tarihçi Viktor İvanoviç Grigoroviç (1815-1876) ile tanışması oldu. Paşino'ya sahip çıkan Grigoroviç, ona kol kanat gerip yol gösterdi. Hatta Paşino'nun üniversite yıllarında Kazan Üniversitesinden atılmasına engel olan da yine Grigoroviç idi. Paşino daha Kazan Gimnazyumunda yedinci sınıftayken, Türkçe dersi sırasında okula gelen Berezin, onun Türkçeden Rusçaya başarılı tercüme yaptığını işitince, Paşino'ya Halfin'in kitabından bir bölümü Tatarcadan Rusçaya tercüme etmesini ve eğer bu çevirisi başarılı olursa yayımlayacağını söyledi. Neticede, Paşino'nun bu tercümesi 1851 yılında *Татарские Сказания/Tatarskie Sakazaniya/Tatar Masalları* adıyla *Казанские Губернские Ведомости/Kazanskiye Gubernskie Vedomosti/Kazan Guberniyası (Vilayet) Gazetesi*'nde yayımlandı. Paşino 1852 yılında Kazan Üniversitesi Tarih-Filoloji Fakültesinin Şarkiyat Bölümüne girdi. Söz konusu bölümün kapatılması ve 1855'te St. Petersburg Üniversitesi Şark Dilleri Fakültesinin açılması üzerine birçok hoca ve öğrenci gibi o da St. Petersburg'a geldi. 1856 yılında Kazan Guberniyasında araştırmalar yürüttü İdil (Volga) Bulgarları hakkında arkeolojik kazı ve incelemeler yapması için üniversite tarafından ilmi bir seyahate gönderildi. St. Petersburg'a döndükten sonra Paşino, bu kazılar sırasında çıkarılan paralara ait bir koleksiyonu St. Petersburg Üniversitesi Nüsmatik Birimine ve nadir bazı madenî paraları ise St. Petersburg Arkeoloji Cemiyetine teslim etti. Başkentte bulunduğu süre zarfında bir dönem Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesinde çalışan Paşino, 1861'de Rusya'nın İnan Büyükelçiliğine ikinci kâtip olarak atandı. Buradaki görevinden pek hoşnut olmayan Paşino, 1862 yılında Kuzey İnan'ı dolaştıktan sonra doğrudan St. Petersburg'a döndü. Bu dönemde başkentte çeşitli dergilerinde yazılar çıkardı. 1866 da bu sefer Taşkent'e bir seyahat gerçekleştiren Paşino, bu gezisiyle ilgili notlarını 1868'de *Туркестанский Край в 1866 году. Путевые Заметки/Turkestanskiy Kray v 1866 godu. Putevie Zametki/1866 Yılı Türkistan Bölgesi Seyahat Notları* adlı kitabında yayımladı. 1873 yılında tekrar yollara düşen Paşino, bu sefer Hindistan ve Afganistan'ı dolaşarak oradan Türkistan'a geçti ve Hindistan gezisini 1874'te tekrarladı. Rusya'ya döndüğünde Hindistan ve Afganistan'ın bilhassa coğrafyası ve kültürü üzerine önemli çalışmalara imza atan Paşino'nun seyahatlerle geçen maceralı hayatı, sağlığına oldukça zarar vermişti. Geçirdiği felç nedeni ile ilmi çalışmalarına devam edemeyen Paşino, 11 Eylül 1891'de hayata gözlerini yumdu ve St. Petersburg'daki Volkovskoe Ortodoks Mezarlığına defnedildi. Eserleri ve hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. "Paşino Pyotr İvanoviç" *Russkiy Biografiçeskiy Slovar: Pavel prepodobny-Pyotr (Peyka)*, T. XIII, Sankt-Peterburg 1902, s. 425-430.

53 Kraçkovskiy İ. Yu., *age*, s. 129.

54 Ç.N.: Bahsi geçen bildiri metni için bk. Dyakov N. N., "A. K. Kazem-Bek – Perviy Dekan Fakulteta Vostochnh Yazikov Sankt-Peterburgskogo Universiteta (po Materialam Akademik V. V. Bartolda i İ. Yu. Kraçkovskogo)", *Mirza Kazem-Bek i Oteçestvennoe Vostokovedenie: Dokladi i Soobşeniya Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii, 23-25 Maya 2000 g.*, Kazan 2001, s. 88-97.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References⁵⁵

a. Makalenin Kaynakları

- Bartold V. V., *İstoriya İzuçeniya Vostoka v Yevrope i Rossii, Bartold V. V. Soç.*, T. IX, Moskova 1977/Бартольд В. В., *История Изучения Востока в Европе и России, Бартольд В. В. Соч.*, Т. IX, Москва 1977.
- Bartold V. V., *Karl Germanoviç Zaleman (1849-1916), Bartold V. V., Soç.*, T. IX, Moskva 1977/Бартольд В. В., *Карл Германович Залеман (1849-1916), Бартольд В. В., Соч.*, Т. IX, Москва 1977.
- Bartold V. V., *Obzor deyatelnosti F.V.YA. 1855-1905, Bartold V. V. Soç.*, T. IX, Moskva 1977/Бартольд В. В., *Обзор деятельности ФВЯ. 1855-1905, Бартольд В. В. Соч.* Т. IX, Москва 1977.
- Dantsig B. M., *Blijniy Vostok v Russkoy Nauke i Literature, Moskva 1973/Данциг Б. М., Ближний Восток в Русской Науке и Литературе, Москва 1973.*
- Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveteniya, Sankt-Peterburg 1855, oktyabr, s. 18-19/Журнал Министерства Народного Просвещения, Санкт-Петербург 1855, октябрь, с. 18-19.*
- Kračkovskiy İ. Yu., *Oçerkaş Po İstorii Russkoy Arabistiki, Moskva-Leningrad 1950/Крачковский И. Ю., Очерки По Истории Русской Арабистики, Москва-Ленинград 1950.*
- Materiali dlya İstorii F.V.Ya.*, T. I, Sankt-Peterburg 1905/*Материалы для Истории ФВЯ*, Т. I, Санкт-Петербург 1905.

b. Notlandırmada Kullanılan Kaynaklar

- “Berezin İlya Nikolayeviç”, *Entsiklopediçeskiy Slovar Brokgauza i Yefrona: Berger-Bisi*, T. IIIa (6), Sankt-Peterburg 1892, s. 511-512/“Березин Илья Николаевич”, *Энциклопедический Словарь Брокгауза и Ефрона: Бергер-Бисы*, Т. IIIa (6), Санкт-Петербург 1892, с. 511-512.
- “Fren Hristian Daniloviç”, *Entsiklopediçeskiy Slovar Brokgauza i Yefrona: Frankonskaya Dinastiya-Haki*, T. XXXVIa (72), Sankt-Peterburg 1907, s. 733-734/“Френ Христиан Данилович”, *Энциклопедический Словарь Брокгауза и Ефрона: Франконская Династия-Хаки*, Т. XXXVIa (72), Санкт-Петербург 1902, с. 733-734.

55 Ç.N.: Makalenin kaynakçası tarafımızca oluşturulmuş ve notlandırmada kullanılan eserler de kaynakçaya dahil edilmiştir.

- “Muhlinский Anton Osipoviç”, *Entsiklopedičeskij Slovar Brokgauza i Yefrona: Moskovskij Universitet-Nakazaniya Ispravitelnye*, Т. XX (39), Sankt-Peterburg 1899, s. 248/“Мухлинский Антон Осипович”, *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: Московский Университет-Наказания Исправительные*, Т. XX (39), Санкт-Петербург 1897, с. 248.
- “Muhlinский Anton Osipoviç”, red. G. P. Paşkov i dr., *Respublika Belarus. Entsiklopediya: Minsk-Pediatriciya*, Т. V, Minsk 2007, s. 270/“Мухлинский Антон Осипович”, ред. Г. П. Пашков и др., *Республика Беларусь. Энциклопедия: Минск-Педиатрия*, Т. V, Минск 2007, с. 270.
- “Paşino Pyötr İvanoviç” *Russkij Biografičeskij Slovar: Pavel prepodobny-Pyotr (İleyka)*, Т. XIII, Sankt-Peterburg 1902, s. 425-430/“Пашино Пётр Иванович”, *Русский Биографический Словарь: Павел преподобный-Петр (Илейка)*, Т. XIII, Санкт-Петербург 1902, с. 425-430.
- “Popov Aleksandr Vasilyevič”, *Russkij Biografičeskij Slovar: Plavilşikov-Primo*, Т. XIV, Sankt-Peterburg 1905, s. 512/“Попов Александр Васильевич”, *Русский Биографический Словарь: Плавильщиков-Примо*, Т. XIV, Санкт-Петербург 1905, с. 512.
- “Russkoe Slovo”, *Entsiklopedičeskij Slovar Brokgauza i Yefrona: Rozaven-Repa*, Т. XXVII (53), Sankt-Peterburg 1899, s. 336-337/“Русское Слово”, *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: Розавен-Рена*, Т. XXVII (53), Санкт-Петербург 1899, с. 336-337.
- “Veselovskij Nikolay İvanoviç”, *Entsiklopedičeskij Slovar Brokgauza i Yefrona: Ventsano-Vinona*, Т. VI (11), Sankt-Peterburg 1894, s. 100-101/“Веселовский Николай Иванович”, *Энциклопедический Словарь Брокгауза и Ефрона: Венцано-Винона*, Т. VI (11), Санкт-Петербург 1894, с. 100-101.
- Botsyanovskij V. F., “Senkovskij Osip-Yulian İvanoviç”, *Entsiklopedičeskij Slovar Brokgauza i Yefrona: Sem Ozyor-Simfoniya*, Т. XXIXa (58), Sankt-Peterburg 1900, s. 531-532/Боцяновский В. Ф., “Сенковский Осип-Юлиан Иванович”, *Энциклопедический Словарь Брокгауза и Ефрона: Семь Озер-Симфония*, Т. XXIXa (58), Санкт-Петербург 1900, с. 531-532.
- Datsişen V. G., *İstoriya İzuçeniya Kitayskogo Yazıka v Rossiyskoy İmperii*, Krasnoyarsk 2000/Дацышен В. Г., *История Изучения Китайского Языка в Российской Империи*, Красноярск 2000.
- Davut Dursun, “Goeje, Michael Jan de”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, с. XIV, İstanbul 1996, s. 98-99.
- Dyakov N. N., “A. K. Kazem-Bek – Perviy Dekan Fakulteta Vostoçnih Yazikov Sankt-Peterburgskogo Universiteta (po Materialam Akademikov V. V. Bartolda i İ. Yu. Kraçkovskogo)”, *Mirza Kazem-Bek i Oteçestvennoe Vostokovedenie: Dokladi i Soobşeniya Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii, 23-25 Maya 2000 g.*, Kazan 2001, s. 88-97/Дьяков Н. Н., “А. К. Казем-Бек – Первый Декан Факультета Восточных Языков Санкт-Петербургского Университета (по Материалам Академикова В. В. Бартольда и И. Ю. Крачковского)”, *Мирза Казем-Бек и Отечественное Востоковедение: Доклады и Сообщения Международной Научной Конференции, 23-25 Мая 2000 г.*, Казань 2001, с. 88-97.
- Dyakov N. N., “A. K. Kazembek i Stanovlenie Vostoçnogo Fakulteta Sankt-Peterburgskogo Universiteta (po Materialam Akademikov V. V. Bartolda i İ. Yu. Kraçkovskogo)”, *İstoriografiya i İstoçnikovedeniye İstorii Stran Azii i Afriki*, Вып. XXI, SPbGU, Sankt-Peterburg 2004, s. 48-58/Дьяков Н. Н., “А. К. Казембек и Становление Восточного Факультета Санкт-Петербургского Университета (по Материалам Академикова В. В. Бартольда и И. Ю. Крачковского)”, *Историография и Источниковедение Истории Стран Азии и Африки*, Вып. XXI, СПбГУ, Санкт-Петербург 2004, с. 48-58.
- El-Makdisî, *Ahsenü 'i-Tekâsîm*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2023.
- Ethem Ruhi Fiğlalı, “Bahâilik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, с. IV, İstanbul 1991, s. 464-468.

- Hatice Kerimov, *Aleksey Petroviç Yermolov'un Kafkasya Başkomutanlığı (1816-1827)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012.
- <https://library.spbu.ru/ru/398-k-200-letiyu-prepodavaniya-turetskogo-yazyka-v-spbu.html>, Son erişim tarihi: 12.12.2022.
- <https://www.orient.spbu.ru/index.php/ru/novosti/vse-novosti/spisok-novostej/2245-tyurkologi-igrayut-bolshuyu-rol-v-razviti-dobrososedskikh-otnoshenij-mezhdu-rossiej-i-turtsiej>, Son erişim tarihi: 12.12.2022.
- İsmail Durmuş ve Philip Charles Sadgrove, “Tantâvî Muhammed Ayyâd”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXIX, İstanbul 2010, s. 578-579.
- Kazembek M. A., “Myuridizm i Şamil”, *Russkoe Slovo*, kn. XII, Sankt-Peterburg 1859, s. 182-242/Казембек М. А., “Мюридизм и Шамиль”, *Русское Слово*, kn. XII, Санкт-Петербург 1859, с.182-242.
- Kazembek M. A., *Bab i Babidi: Religiozno-Politicheskie Smuti v Persii v 1844-1852 godah*, Sankt-Peterburg 1865/Казембек М. А., *Баб и Бабида: Религиозно-Политические Смуты в Персии в 1844-1852 годах*, Санкт-Петербург 1865.
- Kojuhovskaya A. A. (red.), *İstoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniya s Sredini XIX veka do 1917 goda*, Moskva 1997/Кожуховская А. А. (ред.), *История Отечества Востоковедения с Середины XIX века до 1917 года*, Москва 1997.
- Kononov A. N., *Biobibliografiçeskiy Slovar Oteçestvennih Tyurkologov. Dooktyabrskiy Period*, Moskva 1986/Кононов А. Н., *Биобиблиографический Словарь Отечества Тюркологов. Дookтябрьский Период*, Москва 1989.
- Korsakov D. A., “Senkovskiy Osip İvanoviç” *Russkiy Biografiçeskiy Slovar: Sabaneyev-Smslov*, T. XVIII, Sankt-Peterburg 1904, s. 316-325/Корсаков Д. А., “Сенковский Осип Иванович”, *Русский Биографический Словарь: Сабанеев-Смыслов*, T. XVIII, Санкт-Петербург 1904, с. 316-325.
- Kraçkovskiy İ. Yu., *Oçerki Po İstori Russoy Arabistiki*, Moskva-Leningrad 1950/Крачковский И. Ю., *Очерки По Истории Русской Арабистики*, Москва-Ленинград 1950.
- Lunin B. V., *Jizn i Deyatelnost Akademika V. V. Bartolda*, Taşkent 1981/Лунин Б. В., *Жизнь и Деятельность Академика В. В. Бартольда*, Ташкент 1981.
- Marina Tolmacheva, “Makdisi, Muhammed b. Ahmed”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXVII, Ankara 2003, s. 431-432.
- Masanov İ. F., *Slovar Pseudonimov Russkih Pisateley, Uçyonih i Obşestvennih Deyateley*, T. IV, Moskva 1960, s. 146/Масанов И. Ф., *Словарь Псевдонимов Русских Писателей, Ученых и Общественных Деятелей*, T. IV, Москва 1960, с. 146.
- Maykor P. M., “Rişelyo Emmanuil Osipoviç”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar: Reytern-Roltsberg*, T. XVI, Sankt-Peterburg 1913, s. 253-266/Майков П. М., “Ришельё Эммануил Осипович”, *Русский Биографический Словарь: Рейтерн-Рольцберг*, T. XVI, Санкт-Петербург 1913, с. 253-266.
- Melua A. İ., *Akademiya Nauk: Biografii 1724-2017*, T. III, Sankt-Peterburg 2018, s. 533-535/Мелуа А. И., *Академия наук: Биографии 1724-2017*, T. III, Санкт-Петербург 2018, с. 533-535.
- Mustafa Bıyık, *Presbiteryenlik ve Türk Presbiteryenler*, Ankara 2006.
- Mustafa L. Bilge, “Ahsenü't-Tekâsım”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul 1989, s. 179-180.
- Petrov A., “Navrotskiy Mihail Timofeyeviç”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar: Naake-Nakenskiy-Nikolay Nikolayeviç*, T. XI, Sankt-Peterburg 1914, s. 5/Петров А., “Навроцкий Михаил Тимофеевич”, *Русский Биографический Словарь: Нааке-Накенский-Николай Николаевич*, T. XI, Санкт-Петербург 1914, с. 5.

- Pozdneyev A. M., “Vasilyev Vasilij Pavloviç”, *Entsiklopediçeskiy Slovar Brokgauza i Yefrona: Valter-Venuti*, T. Va (10), Sankt-Peterburg 1892, s. 607-609/Позднеев А. М., “Васильев Василий Павлович”, *Энциклопедический Словарь Брокгауза и Ефрона: Вальтер-Венути*, T. Va (10), Санкт-Петербург 1892, с. 607-609.
- Rudakov V. E., “Litsei v Rossii”, *Entsiklopediçeskiy Slovar Brokgauza i Yefrona: Ledye-Loparyev*, T. XVIIa (34), Sankt-Peterburg 1896, s. 859-862/Рудаков В. Е., “Лицеи в России”, *Энциклопедический Словарь Брокгауза и Ефрона: Ледье-Лопарев*, T. XVIIa (34), Санкт-Петербург 1896, с. 859-862.
- Semavi Eyice, “Barthold, Vasilij Viladimiroviç”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. V, İstanbul 1992, s. 85-87.
- Stanislaw Zielinski, *Maly Słownik Pionierow Polskich Kolonjalnych i Morskich: Podroznicy, Odkrywcy, Zdobycy, Badacze, Eksploratorzy, Emigranci-Pamiętnikarze, Działacze i Pisarze Migracyjni*, Warszawa 1933.
- Veselovskiy N. İ., “Grigoryev Vasilij Vasilyevič”, *Entsiklopediçeskiy Slovar Brokgauza i Yefrona: Gravitat-Davenant*, T. IXa (18), Sankt-Peterburg 1893, s. 723-724/Веселовский Н. И., “Григорьев Василий Васильевич”, *Энциклопедический Словарь Брокгауза и Ефрона: Гравилат-Давенант*, T. IXa (18), Санкт-Петербург 1893, с. 723-724.
- Veselovskiy N. İ., “Halfini”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar: Faber-Tsvlovskiy*, T. XXI, Sankt-Peterburg 1901, s. 270/Веселовский Н. И., “Хальфины”, *Русский Биографический Словарь: Фабер-Цявловский*, T. XXI, Санкт-Петербург 1901, с. 270.
- Veselovskiy N. İ., “Kazem-bek, Mirza Aleksandr Kasimoviç”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar: İbak-Klyuçaryev*, T. VIII, Sankt-Peterburg 1897, s. 381-383/Веселовский Н. И., “Казем-бек, Мирза Александр Касимович”, *Русский Биографический Словарь: Ибак-Ключарев*, T. VIII, Санкт-Петербург 1897, с. 381-383.
- Veselovskiy N. İ., “Kovalevskiy Osip Mihayloviç”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar: Knappe-Kyuhelbeker*, T. IX, Sankt-Peterburg 1903, s. 28-29/Веселовский Н. И., “Ковалевский Осип Михайлович”, *Русский Биографический Словарь: Кнаппе-Кюхельбекер*, T. IX, Санкт-Петербург 1903, с. 28-29.
- Veselovskiy N. İ., *Vasilij Vasilyevič Grigoryev: Po Yego Pismam i Trudam 1816-1881*, Sankt-Peterburg 1887/Веселовский Н. И., *Василий Васильевич Григорьев: По Его Письмам и Трудам 1816-1881*, Санкт-Петербург 1887.
- Vinnikov İ. N., red., *İgnatij Yulianoviç Kraçkovskiy, Moskva-Leningrad, 1949*/Винников И. Н., ред., *Игнатий Юлианович Крачковский*, Москва-Ленинград 1949.
- Zalenev E. İ., Kaseviç V. B. (otv. red.), *Vvedenie v Vostokovedenie. Obşiy Kurs*, Sankt-Peterburg 2017, s. 548/Зеленев Е. И., Касевич В. Б. (отв. ред.), *Введение в Востоковедение. Общий Курс*, Санкт-Петербург 2017.

TANIM

Türkiyat Mecmuası – Journal of Turkology, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün yayınıdır. Açık erişimli, hakemli ve uluslararası bilimsel bir dergidir. Haziran ve Aralık aylarında yayınlanır. 1925 yılında kurulmuştur. Yayın dili Türkiye Türkçesi, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan Türkçeleri, Tatar Türkçesi, Fransızca, Rusça, Almanca, İngilizcedir.

AMAÇ VE KAPSAM

Türkiyat Mecmuası– Journal of Turkology, uluslararası yayın standartlarına uygun yüksek kalitede makaleler yayınlayarak bilimsel bilginin yayılmasına katkıda bulunmayı ve Türkoloji alanında bilim camiasına katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Türkiyat Mecmuası – Journal of Turkology, Türk Dili, Türk Edebiyatı, Türk Tarihi, Türk Sanatı ve genel olarak Türk Kültürü sahasında yapılmış bilimsel çalışmaları yayınlar.

EDİTORYAL POLİTİKALAR VE HAKEM SÜRECİ

Yayın Politikası

Dergi yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser; Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing başlığı altında ifade edilen ilkeler için: <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

Gönderilen makaleler derginin amaç ve kapsamına uygun olmalıdır. Orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmayan, her bir yazar tarafından içeriği ve gönderimi onaylanmış yazılar değerlendirmeye kabul edilir.

Makale yayınlanmak üzere Dergiye gönderildikten sonra yazarlardan hiçbirinin ismi, tüm yazarların yazılı izni olmadan yazar listesinden silinemez ve yeni bir isim yazar olarak eklenemez ve yazar sırası değiştirilemez.

İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık/inkar edilen yazarlık, araştırma/veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir. Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

İntihal

Ön kontrolden geçirilen makaleler, iThenticate yazılımı kullanılarak intihal için taranır. İntihal/kendi kendine intihal tespit edilirse yazarlar bilgilendirilir. Editörler, gerekli olması halinde makaleyi değerlendirme ya da üretim sürecinin çeşitli aşamalarında intihal kontrolüne tabi tutabilirler. Yüksek benzerlik oranları, bir makalenin kabul edilmeden önce ve hatta kabul edildikten sonra reddedilmesine neden olabilir. Makalenin türüne bağlı olarak, bunun oranın %15 veya %20'den az olması beklenir.

Çift Kör Hakemlik

İntihal kontrolünden sonra, uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir. Editör, makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakemlikten geçmesini sağlar ve makale biçimsel esaslara uygun ise, gelen yazıyı yurtiçinden ve /veya yurtdışından en az iki hakemin değerlendirmesine sunar, hakemler gerek gördüğü takdirde yazıda istenen değişiklikler yazarlar tarafından yapıldıktan sonra yayınlanmasına onay verir.

TELİF HAKKINDA

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) olarak lisanslıdır. CC BY-NC 4.0 lisansı, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.

AÇIK ERIŞİM İLKESİ

Dergi açık erişimlidir ve derginin tüm içeriği okura ya da okurun dahil olduğu kuruma ücretsiz olarak sunulur. Okurlar, ticari amaç haricinde, yayıncı ya da yazardan izin almadan dergi makalelerinin tam metnini okuyabilir, indirebilir, kopyalayabilir, arayabilir ve link sağlayabilir. Bu BOAI açık erişim tanımıyla uyumludur.

Derginin açık erişimli makaleleri Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr>) olarak lisanslıdır.

İşleme Ücreti

Derginin tüm giderleri İstanbul Üniversitesi tarafından karşılanmaktadır. Dergide makale yayını ve makale süreçlerinin yürütülmesi ücrete tabi değildir. Dergiye gönderilen ya da yayın için kabul edilen makaleler için işleme ücreti ya da gönderim ücreti alınmaz.

Hakem Süreci

Daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir dergide halen değerlendirmede olmayan ve her bir yazar tarafından onaylanan makaleler değerlendirilmek üzere kabul edilir. Gönderilen ve ön kontrolü geçen makaleler iThenticate yazılımı kullanılarak intihal için taranır. İntihal kontrolünden sonra, uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir. Baş editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar.

Seçilen makaleler en az iki ulusal/uluslararası hakeme değerlendirmeye gönderilir; yayın kararı, hakemlerin talepleri doğrultusunda yazarların gerçekleştirdiği düzenlemelerin ve hakem sürecinin sonrasında baş editör tarafından verilir.

Hakemlerin değerlendirmeleri objektif olmalıdır. Hakem süreci sırasında hakemlerin aşağıdaki hususları dikkate alarak değerlendirmelerini yapmaları beklenir.

- Makale yeni ve önemli bir bilgi içeriyor mu?
- Öz, makalenin içeriğini net ve düzgün bir şekilde tanımlıyor mu?
- Yöntem bütünlüklü ve anlaşılır şekilde tanımlanmış mı?
- Yapılan yorum ve varılan sonuçlar bulgularla kanıtlanıyor mu?
- Alandaki diğer çalışmalara yeterli referans verilmiş mi?
- Dil kalitesi yeterli mi?

Hakemler, gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalmasını sağlamalı ve yazar tarafında herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdır. Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir.

Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir.

Yayın Etiği ve İlkeler

Türkiyat Mecmuası–Journal of Turkology, yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser; Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing başlığı altında ifade edilen ilkeler için: <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

Gönderilen tüm makaleler orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmamalıdır. Her bir makale editörlerden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirmeden geçirilir. İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık/inkar edilen yazarlık, araştırma/veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir.

Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Araştırmacı, makalesi yayımlandıktan en az 3 sayı sonra tekrar makale gönderimi yapabilir.

Araştırma Etiği

Türkiyat Mecmuası– Journal of Turkology araştırma etiğinde en yüksek standartları gözetir ve aşağıda tanımlanan uluslararası araştırma etiği ilkelerini benimser. Makalelerin etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.

- Araştırmanın tasarlanması, tasarımın gözden geçirilmesi ve araştırmanın yürütülmesinde, bütünlük, kalite ve şeffaflık ilkeleri sağlanmalıdır.
- Araştırma ekibi ve katılımcılar, araştırmanın amacı, yöntemleri ve öngörülen olası kullanımları; araştırmaya katılımın gerektirdikleri ve varsa riskleri hakkında tam olarak bilgilendirilmelidir.
- Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği ve yanıt verenlerin gizliliği sağlanmalıdır. Araştırma katılımcıların özerkliğini ve saygınlığını koruyacak şekilde tasarlanmalıdır.

YAZARLARA BİLGİ

- Araştırma katılımcıları gönüllü olarak araştırmada yer almalı, herhangi bir zorlama altında olmamalıdır.
- Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır. Araştırma, katılımcıları riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır.
- Araştırma bağımsızlığıyla ilgili açık ve net olunmalı; çıkar çatışması varsa belirtilmelidir.
- Deneysel çalışmalarda, araştırmaya katılmaya karar veren katılımcıların yazılı bilgilendirilmiş onayı alınmalıdır. Çocukların ve vesayet altındakilerin veya tasdiklenmiş akıl hastalığı bulunanların yasal vasisinin onayı alınmalıdır.
- Çalışma herhangi bir kurum ya da kuruluşta gerçekleştirilecekse bu kurum ya da kuruluştan çalışma yapılacağına dair onay alınmalıdır.
- İnsan ögesi bulunan çalışmalarda, "yöntem" bölümünde katılımcılardan "bilgilendirilmiş onam" alındığının ve çalışmanın yapıldığı kurumdan etik kurul onayı alındığı belirtilmesi gerekir.

Yazarların Sorumluluğu

Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır. Yazar makalenin orijinal olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığı konusunda teminat sağlamalıdır. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifle bağlı materyaller (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir.

Gönderilen makalede tüm yazarların akademik ve bilimsel olarak doğrudan katkısı olmalıdır, bu bağlamda "yazar" yayınlanan bir araştırmanın kavramsallaştırılmasına ve dizaynına, verilerin elde edilmesine, analizine ya da yorumlanmasına belirgin katkı yapan, yazının yazılması ya da bunun içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesinde görev yapan birisi olarak görülür. Yazar olabilmenin diğer koşulları ise, makaledeki çalışmayı planlamak veya icra etmek ve / veya revize etmektir. Fon sağlanması, veri toplanması ya da araştırma grubunun genel süpervizyonu tek başına yazarlık hakkı kazandırmaz. Yazar olarak gösterilen tüm bireyler sayılan tüm ölçütleri karşılamalıdır ve yukarıdaki ölçütleri karşılayan her birey yazar olarak gösterilebilir. Yazarların isim sıralaması ortak verilen bir karar olmalıdır. Tüm yazarlar yazar sıralamasını **Telif Hakkı Anlaşması Formunda** imzalı olarak belirtmek zorundadırlar.

Yazarlık için yeterli ölçütleri karşılamayan ancak çalışmaya katkısı olan tüm bireyler "teşekkür / bilgiler" kısmında sıralanmalıdır. Bunlara örnek olarak ise sadece teknik destek sağlayan, yazıma yardımcı olan ya da sadece genel bir destek sağlayan, finansal ve materyal desteği sunan kişiler verilebilir.

Bütün yazarlar, araştırmanın sonuçlarını ya da bilimsel değerlendirmeyi etkileyebilme potansiyeli olan finansal ilişkiler, çıkar çatışması ve çıkar rekabetini beyan etmelidirler. Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit ederse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve işbirliği yapma sorumluluğunu taşır.

Editör ve Hakem Sorumlulukları

Baş editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar. Gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalacağını garanti eder. Baş editör içerik ve yayının toplam kalitesinden

sorumludur. Gereğinde hata sayfası yayınlamalı ya da düzeltme yapmalıdır.

Baş editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Hakem atama konusunda tam yetkiye sahiptir ve Dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür.

Hakemlerin araştırmayla ilgili, yazarlarla ve/veya araştırmacının finansal destekçileriyle çıkar çatışmaları olmamalıdır. Değerlendirmelerinin sonucunda tarafsız bir yargıya varmalıdırlar. Gönderilmiş yazılara ilişkin tüm bilginin gizli tutulmasını sağlamalı ve yazar tarafında herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdırlar. Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir.

Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir. Bazı durumlarda editörün kararıyla, ilgili hakemlerin makaleye ait yorumları aynı makaleyi yorumlayan diğer hakemlere gönderilerek hakemlerin bu süreçte aydınlatılması sağlanabilir.

YAZILARIN HAZIRLANMASI

Dil

Yayın dili Türkiye Türkçesi, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan Türkçeleri, Tatar Türkçesi, Fransızca, Rusça, Almanca, İngilizcedir.

Yazıların Hazırlanması ve Yazım Kuralları

Aksi belirtilmedikçe gönderilen yazılarla ilgili tüm yazışmalar ilk yazarla yapılacaktır. Makale gönderimi online olarak <https://dergipark.org.tr/iuturkiyat> adresinden erişilen <http://dergipark.gov.tr/login> üzerinden yapılmalıdır. Gönderilen yazılar, makale türünü belirten ve makaleyle ilgili detayları içeren (bkz: Son Kontrol Listesi) kapak sayfası; yazının elektronik formunu içeren Microsoft Word 2003 ve üzerindeki versiyonları ile yazılmış elektronik dosya ve tüm yazarların imzaladığı Telif Hakkı Anlaşması Formu eklenerek gönderilmelidir.

1. Yazılar Makale Şablonu kullanılarak hazırlanmalıdır. Makale ana metninde, çift taraflı kör hakemlik süreci gereği, yazarın / yazarların kimlik bilgileri yer almamalıdır. (Önemli Not: Makale Şablonunda yer alan ana başlıklar, sadece makalenin içeriğinin nasıl oluşması gerektiğini göstermektedir. Yazarlarımız bu başlıkları kullanmak zorunda değildir.)
2. Yayınlanmak üzere gönderilen makale ile birlikte yazar bilgilerini içeren kapak sayfası gönderilmelidir. Kapak sayfasında, makalenin başlığı, yazar veya yazarların bağlı oldukları kurum ve unvanları, kendilerine ulaşılabilecek adresler, cep, iş ve faks numaraları, ORCID ve e-posta adresleri yer almalıdır (bkz. Son Kontrol Listesi).
3. Giriş bölümünden önce 150-250 kelimelik çalışmanın kapsamını, amacını, ulaşılan sonuçları ve kullanılan yöntemi kaydeden Türkçe ve İngilizce öz ile 600-800 kelimelik İngilizce geniş özet yer almalıdır. İngilizce ve Türkçe özlerin altında çalışmanın içeriğini temsil eden, 5 adet Türkçe ve 5 adet İngilizce anahtar kelime yer almalıdır. Makale İngilizce ise İngilizce genişletilmiş özet istenmez.

4. Çalışmaların başlıca şu unsurları içermesi gerekmektedir: Türkçe başlık, öz ve anahtar kelimeler; İngilizce başlık, öz ve anahtar kelimeler; ana metin bölümleri, kaynaklar, tablolar ve şekiller.
5. Referanslar derginin benimsediği Chicago Style of Manual stiline uygun olarak hazırlanmalıdır.
6. Kurallar dâhilinde dergimize yayınlanmak üzere gönderilen çalışmaların her türlü sorumluluğu yazar/yazarlarına aittir.

Araştırmacı, makalesi yayıncıdan sonra en az 3 sayı sonra tekrar makale gönderimi yapabilir.

Makale Türleri

Araştırma Makaleleri: Orijinal araştırma makaleleri derginin kapsamına uygun konularda önemli, özgün bilimsel sonuçlar sunan araştırmaları raporlayan yazılardır. Orijinal araştırma makaleleri, Öz, Anahtar Kelimeler, Giriş, Yöntem, Bulgular, Tartışma, Sonuçlar, Kaynaklar bölümlerinden ve Tablo, Grafik ve Şekillerden oluşur.

- **Öz:** Türkçe yazıların İngilizce özetlerinde mutlaka İngilizce başlık da yer almalıdır. Araştırma yazılarında Türkçe ve İngilizce özetler 150-250 kelime arasında olmalı ve çalışmanın amacı, yöntemi, ana bulguları ve sonuçlarını ifade etmelidir.
- **Giriş:** Giriş bölümünde konunun önemi, tarihçe ve bugüne kadar yapılmış çalışmalar, hipotez ve çalışmanın amacından söz edilmelidir. Hem ana hem de ikincil amaçlar açıkça belirtilmelidir. Sadece gerçekten ilişkili kaynaklar gösterilmeli ve çalışmaya ait veri ya da sonuçlardan söz edilmemelidir. Giriş bölümünün sonunda çalışmanın amacı, araştırma soruları veya hipotezler yazılmalıdır.
- **Yöntem:** Yöntem bölümünde, veri kaynakları, çalışmaya katılanlar, ölçekler, görüşme/değerlendirmeler ve temel ölçümler, yapılan işlemler ve istatistiksel yöntemler yer almalıdır. Yöntem bölümü, sadece çalışmanın planı ya da protokolü yazılırken bilinen bilgileri içermelidir; çalışma sırasında elde edilen tüm bilgiler bulgular kısmında verilmelidir.
- **Bulgular:** Ana bulgular istatistiksel verilerle desteklenmiş olarak eksiksiz verilmeli ve bu bulgular uygun tablo, grafik ve şekillerle görsel olarak da belirtilmelidir. Bulgular yazıda, tablolarda ve şekillerde mantıklı bir sırayla önce en önemli sonuçlar olacak şekilde verilmelidir. Tablo ve şekillerdeki tüm veriyi yazıda vermemeli, sadece önemli noktaları vurgulanmalıdır.
- **Tartışma:** Tartışma bölümünde o çalışmadan elde edilen veriler, kurulan hipotez doğrultusunda hipotezi destekleyen ve desteklemeyen bulgular ve sonuçlar irdelenmeli ve bu bulgu ve sonuçlar literatürde bulunan benzeri çalışmalarla kıyaslanmalı, farklılıklar varsa açıklanmalıdır. Çalışmanın yeni ve önemli yanları ve bunlardan çıkan sonuçları vurgulanmalıdır. Giriş ya da sonuçlar kısmında verilen bilgi ve veriler tekrarlanmamalıdır.
- **Sonuçlar:** Çalışmadan elde edilen sonuçlar belirtilmelidir. Sonuçlar, çalışmanın amaçları ile bağlantılı olmalıdır, ancak veriler tarafından yeterince desteklenmeyen nitelsiz ifadeler ve sonuçlardan kaçınılmalıdır. Yeni hipotezler gerektiğinde belirtilmeli, ancak açıkça tanımlanmalıdır.
- **Şekil, Resim, Tablo ve Grafikler:** Yazı içindeki şekil, resim, tablo ve grafikler Arap sayıları ile numaralandırılmalıdır. Şekillerin metin içindeki yerleri belirtilmelidir. Metin içinde kullanılan fotoğraf, plân, harita vb. materyallerin ".jpg / .tiff" uzantılı kayıtları gönderilecek dokümanlara eklenmelidir. Bu tür belgelerin baskı tekniğine uygun çözünürlükte (en az 300 piksel) ve sayfa

alanını aşmayacak büyüklükte olmasına dikkat etmeli, ayrıca birden fazla olması hâlinde numaralandırılmalı ve başlık eklenmelidir. (Resim 1; Harita 1; Tablo, Figür 1, vb.). Metin için parantezle atıfta bulunulan resim, harita veya diğer ekler makalenin sonuna eklenmelidir.

Derleme: Yazının konusunda birikimi olan ve bu birikimleri uluslararası literatüre yayın ve atıf sayısı olarak yansımış uzmanlar tarafından hazırlanmış yazılar değerlendirmeye alınır. Yazarları dergi tarafından da davet edilebilir. Derleme yazısı, başlık, öz ve anahtar kelimeler, ana metin bölümleri ve kaynaklardan oluşmalıdır.

Kitap Tanıtımı: Kitap tanıtımlarında 2021/2 sayısı itibariyle Türkçe ve İngilizce 5'er tane anahtar kelime ile tanıtılacak kitabın künyesinden oluşan başlığın dışında ayrıca yazılan tanıtım yazısına özgü "müstakil bir aşlık"ın hem Türkçe hem de İngilizcesinin eklenmesi gerekli görülmüştür.

Kaynaklar

Referans Stili ve Formatı

Türkiyat Mecmuası – Journal of Turkology Chicago Style of Manual 16. Edisyonunu kullanır.

Dergiye katkıda bulunacak yazarların, aşağıdaki örneklerle dayanarak dipnotları düzenlemeleri ve kaynakça oluşturmaları rica olunur. Bu örnekler, yazarlara kolaylık sağlamak amacıyla, Chicago Style of Manual kılavuzundan (http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html) ilavelerle derlenmiştir. Dipnot-kaynakça yöntemi hakkında ayrıntılı bilgi ve çok sayıda örnek Chicago Manual of Style'in 16. baskısının 14. ve 15. bölümlerinde yer almaktadır.

Örnekler:

İD ilk dipnot, **SD** sonraki/kısa dipnotlar, **K** kaynakça

Kitap, tek, iki ve üç yazarlı

Dört ve daha fazla yazar için Kaynakça'da bütün yazarlar belirtilir, dipnotlarda yalnızca birinci yazar belirtilip ardına "ve diğerleri" anlamında "vd." yazılır.

İD Laurie Bauer, *A Glossary of Morphology* (Edinburg: Edinburg University Press, 2004), 55.

SD Bauer, *A Glossary of Morphology*, 55.

K Bauer, Laurie. *A Glossary of Morphology*. Edinburg: Edinburg University Press, 2004.

İD Mustafa Özkan ve Veysel Sevinçli, *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi* (İstanbul: 3F Yayınevi, 2008), 90.

SD Özkan ve Sevinçli, *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*, 90.

K Özkan, Mustafa ve Veysel Sevinçli. *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. İstanbul: 3F Yayınevi, 2008.

İD Abdurrahman Özkan, Mustafa Toker ve Ufuk Deniz Aşçı, *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi* (Konya: Palet Yayınları, Konya, 2016), 78.

SD Özkan, Toker, Aşçı, *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*, 25.

K Özkan, Abdurrahman, Mustafa Toker ve Ufuk Deniz Aşçı. *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. Konya: Palet Yayınları, 2016.

KİTAP, yazara ek olarak çevirmen veya hazırlayan varsa

Hazırlayan varsa, dipnotta "çev." yerine "haz."; kaynakçada "Çeviren" yerine "Hazırlayan" kullanılır.

İD Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay (İstanbul: Ötügen Yayınları, 2002), 45.

SD Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 45.

K Golden, Peter B. *Türk Halkları Tarihine Giriş*. Çeviren Osman Karatay. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2002.

KİTAP, çok ciltli

İD A. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981), 2: 100.

SD A. Zeki Velidî Togan *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, 1: 90.

K Togan, A. Zeki Velidî, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*. 2 cilt. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.

Kitap içinde bölüm veya kitabın bir kısmı

İD Şinasi, Tekin, "Eski Türkçe", *Türk Dünyası El Kitabı, Dil-Kültür-Sanat* içinde, II (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2002), 69-119.

SD Tekin, "Eski Türkçe", 69-119.

K Tekin, Şinasi. "Eski Türkçe", *Türk Dünyası El Kitabı, Dil-Kültür-Sanat* içinde, II, 69-119. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2002.

Kitap içinde önsöz, sunuş, giriş ve benzeri kısımlar

İD İsmail Aka, *Timur ve Devleti* adlı kitabına önsöz (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017), 9.

SD Aka, önsöz, 9.

K Aka, İsmail. *Timur ve Devleti* adlı kitabına önsöz, 9. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017.

Kitap, elektronik olarak yayımlanmış

Eğer kitap birden fazla formatta yayımlanmış ise, kullanılan formatı referans verilir. Online başvurulmuş kitaplar için URL verilir. İstenirse erişim tarihi eklenir. Eğer sayfa numarası yoksa, bölüm başlığını veya başka bir sayı eklenebilir.

İD Emin Özdemir, *Türk ve Dünya Edebiyatı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1980) Erişim 7 Eylül 2019, <http://kitaplar.ankara.edu.tr/detail.php?id=128>.

SD Özdemir, *Türk ve Dünya Edebiyatı*, 206.

K Özdemir, Emin. *Türk ve Dünya Edebiyatı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1980. Erişim 7 Eylül 2019. <http://kitaplar.ankara.edu.tr/detail.php?id=847>.

Dergi makalesi, telif

İD Filiz Meltem Uçar Erdem, "Çağatay Türkçesi'nde Eski Türkçe'nin İzleri", *Turkish Studies* 6/1 (2011), 1827-1834.

SD Uçar Erdem, "Çağatay Türkçesi'nde Eski Türkçe'nin İzleri", 1827-1834.

K Uçar Erdem, Filiz Meltem. "Çağatay Türkçesi'nde Eski Türkçe'nin İzleri", *Turkish Studies* 6/1 (2011): 1827-1834.

Dergi makalesi, çeviri

İD A. K. Borovkov, "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevai", çev. Rasime Uygun, *TDAY-Belleten*, (1954), 59-96.

SD Borovkov, "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevai", 59-96.

K Borovkov, A. K. "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevai", Çeviren Rasime Uygun. *TDAY-Belleten* (1954): 59-96.

Dergi makalesi, elektronik

Eğer DOI (Digital Object Identifier) numarası verilmiş ise eklenir. Eğer yoksa ve yayıncı veya bilim dali gerekli kılıyor ise erişim tarihi eklenir.

İD Murat Yümlü, "Yarım Asra Ulaşan Basın Emeği Işığında Gazeteci Abidin Dâver", *Türkiyat Mecmuası* 29/1 (2019): 244, erişim 7 Eylül 2019, doi.org/10.18345/iuturkiyat.560284.

SD Yümlü, "Yarım Asra Ulaşan Basın Emeği Işığında Gazeteci Abidin Dâver", 244.

K Yümlü, Murat. "Yarım Asra Ulaşan Basın Emeği Işığında Gazeteci Abidin Dâver", *Türkiyat Mecmuası* 29/1 (2019): 249-299. Erişim 7 Eylül 2019. doi.org/10.18345/iuturkiyat.560284.

Gazete makalesi, baskı

İD Adnan Adıvar, "Fikir Hareketleri ve Yabancı Diller," *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1948, 2.

SD Adıvar, "Fikir Hareketleri," 2.

K Adıvar, Adnan. "Fikir Hareketleri ve Yabancı Diller." *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1948.

Gazete haberi, elektronik

Gazete makale ve haberleri genellikle kaynakçaya alınmaz. Alındığı takdirde yukarıdaki gösterimler kullanılır. Makalenin veya haberin yazarı belli değilse referansa haber veya makalenin başlığı ile başlanır.

İD "Bugün, Dünyanın En Çekici Sayısı'Pi'nin Günü," *Cumhuriyet*, 14 Mart 2018, erişim 14 Mart 2018, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/teknoloji/50565/Bugun__dunyanin_en_cekici_sayisi__pi_nin_gunu.html.

SD "Bugün, Dünyanın En Çekici Sayısı'Pi'nin Günü."

K "Bugün, Dünyanın En Çekici Sayısı'Pi'nin Günü." *Cumhuriyet*, 14 Mart 2018. Erişim 14 Mart 2018. http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/teknoloji/50565/Bugun__dunyanin_en_cekici_sayisi__pi_nin_gunu.html.

Kitap tanıtımı

İD Muhammed Doruk, "Derbendnâme", Gökçe Yükselen Peler'in *Derbendnâme* adlı eserinin tanıtımı, *Türkiyat Mecmuası*, 28/2 (2018), 333, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/597501

SD Doruk, "Derbendnâme", 334.

K Doruk, Muhammed. "Derbendnâme". Gökçe Yükselen Peler'in *Derbendnâme* adlı eserinin tanıtımı. *Türkiyat Mecmuası*, 28/2 (2018): 333-338. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/597501.

Tez

İD Nilgün Doğrusöz, Hafız Post Güfte Mecmuası (Türkçe Güfteler), (Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 1993), 90

SD Doğrusöz, Hafız Post Güfte Mecmuası (Türkçe Güfteler), 90

K Doğrusöz, Nilgün. Hafız Post Güfte Mecmuası (Türkçe Güfteler). Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 1993

Ansiklopedi maddesi

İD Ahmet Temir, "Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 8, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 416-432.

SD Temir, "Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı", 416-432.

K Temir, Ahmet. "Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı". *Türkler Ansiklopedisi*. 8: 416-432. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Yayımlanmamış bildiri

İD Erdal İnönü ve Harun Doğan, "Türk Bilimcilerinin Adlarıyla Anılan Bazı Buluşlar" (Bilim Tarihi, Felsefesi ve Sosyolojisi Çalışma Grubu'nun II. Ulusal Sempozyumu'nda sunulan bildiri, Assos, 18-20 Haziran 2004).

SD İnönü ve Doğan, "Türk Bilimcilerinin."

K İnönü, Erdal ve Harun Doğan. "Türk Bilimcilerinin Adlarıyla Anılan Bazı Buluşlar." Bilim Tarihi, Felsefesi ve Sosyolojisi Çalışma Grubu'nun II. Ulusal Sempozyumu'nda sunulan bildiri, Assos, 18-20 Haziran 2004.

Yazma eser

İD Feysi, Muhadarat-ı Feysi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T6833, 48a.

SD Feysi, Muhadarat-ı Feysi, T6833, 51b.

K Feysi, Muhadarat-ı Feysi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T6833, 1a-70b.

İD Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3682, 26a.

SD Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan*, Ayasofya 3682, 23b.

K Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3682, 1a-311a, Kopyalanma tarihi 10 Rebiülevvel 1135 (19 Aralık 1722).

Arşiv belgesi

İD Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Askeriye (C.AS.) 71/3352, 9 Şevval 1211 (7 Nisan 1797).

SD BOA, C.AS. 71/3352.

K Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Cevdet Askeriye (C. AS) 71/3352, 9 Şevval 1211 (7 Nisan 1920).

İD Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), E. 3202-2=597-2-7.

SD TSMA, E. 3202-2=597-2-7.

K Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA). E. 3202-2=597-2-7.

Web sitesi

İD "Bilginin İzinde," Bilim Tarihi, erişim 14 Mart 2018, http://www.bilimtarihi.org/bilginin_izinde.html

SD "Bilginin İzinde."

K Bilim Tarihi. "Bilginin İzinde." Erişim 14 Mart 2018.

http://www.bilimtarihi.org/bilginin_izinde.html.

E-posta veya metin iletisi

Genellikle yalnızca dipnotlarda verilir. Kaynakçada yer alma zorunluluğu yoktur.

d Ahmet Temir, yazara e-posta iletisi, 16.10.2015.

SON KONTROL LİSTESİ

Aşağıdaki listede eksik olmadığından emin olun:

- Makalenin türünün belirtilmiş olduğu
- Başka bir dergiye gönderilmemiş olduğu
- Sponsor veya ticari bir firma ile ilişkisi varsa, bunun belirtildiği
- İngilizce yönünden kontrolünün yapıldığı
- Referansların derginin benimsediği Chicago Style of Manual 16. edisyonuna uygun olarak düzenlendiği
- Yazarlara Bilgide detaylı olarak anlatılan dergi politikalarının gözden geçirildiği
- Telif Hakkı Anlaşması Formu
- Daha önce basılmış materyal (yazı-resim-tablo) kullanılmış ise izin belgesi
- Kapak sayfası
 - ✓ Makalenin kategorisi
 - ✓ Makale dilinde ve İngilizce başlık
 - ✓ Yazarların ismi soyadı, unvanları ve bağlı oldukları kurumlar (üniversite ve fakülte bilgisinden sonra şehir ve ülke bilgisi), e-posta adresleri
 - ✓ Sorumlu yazarın e-posta adresi, açık yazışma adresi, iş telefonu, GSM, faks nosu
 - ✓ Tüm yazarların ORCID'leri
- Makale ana metni
 - ✓ Önemli: Ana metinde yazarın / yazarların kimlik bilgilerinin yer almaması gerekir.
 - ✓ Türkçe ve İngilizce başlık
 - ✓ Özetler: 150-250 kelime Türkçe, 150-250 kelime İngilizce öz ile 650-800 kelime İngilizce geniş özet.
 - ✓ Anahtar Kelimeler: 5 adet Türkçe ve 5 adet İngilizce
 - ✓ Makale ana metin bölümleri
 - ✓ Finansal destek (varsa belirtiniz)
 - ✓ Çıkar çatışması (varsa belirtiniz)
 - ✓ Teşekkür (varsa belirtiniz)
 - ✓ Kaynaklar
 - ✓ Tablolar-Resimler, Şekiller (başlık, tanım ve alt yazılarıyla)

DESCRIPTION

Journal of Turkology - Türkiyat Mecmuası is the publication of Istanbul University Research Institute of Turkology. It is an open access, scholarly, peer-reviewed and international journal published in June and December. The journal was founded in 1925. Publication languages of the journal are Türkiye Turkish, Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Turkmenistan Turkish, Tatar Turkish, French, Russian, German, English.

AIM AND SCOPE

Journal of Turkology - Türkiyat Mecmuası aims to contribute to the dissemination of scientific knowledge through publication of high quality articles in accordance with the international publishing standards and contribute to the scientific community in the field of turkology.

The journal publishes studies in the fields of Turkish Language, Turkish Literature, Turkish History, Turkish Art and Turkish Culture in general.

EDITORIAL POLICIES AND PEER REVIEW PROCESS

Publication Policy

The journal is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

The subjects covered in the manuscripts submitted to the Journal for publication must be in accordance with the aim and scope of the Journal. Only those manuscripts approved by every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Changing the name of an author (omission, addition or order) in papers submitted to the Journal requires written permission of all declared authors.

Plagiarism, duplication, fraud authorship/denied authorship, research/data fabrication, salami slicing/salami publication, breaching of copyrights, prevailing conflict of interest are unethical behaviors. All manuscripts not in accordance with the accepted ethical standards will be removed from the publication. This also contains any possible malpractice discovered after the publication.

Plagiarism

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. If plagiarism/self-plagiarism will be found authors will be informed. Editors may resubmit manuscript for similarity check at any peer-review or production stage if required. High similarity scores may lead to rejection of a manuscript before and even after acceptance. Depending on the type of article and the percentage of similarity score taken from each article, the overall similarity score is generally expected to be less than 15 or 20%.

Double Blind Peer-Review

After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by the editors-in-chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope. The editor provides a fair double-blind peer review of the submitted articles and hands over the papers matching the formal rules to at least two national/international referees for evaluation and gives green light for publication upon modification by the authors in accordance with the referees' claims.

COPYRIGHT NOTICE

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>) and grant the Publisher non-exclusive commercial right to publish the work. CC BY-NC 4.0 license permits unrestricted, non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

Open Access Statement

The journal is an open access journal and all content is freely available without charge to the user or his/her institution. Except for commercial purposes, users are allowed to read, download, copy, print, search, or link to the full texts of the articles in this journal without asking prior permission from the publisher or the author. This is in accordance with the BOAI definition of open access.

The open access articles in the journal are licensed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license.

Article Processing Charge

All expenses of the journal are covered by the Istanbul University. Processing and publication are free of charge with the journal. There is no article processing charges or submission fees for any submitted or accepted articles.

Peer Review Process

Only those manuscripts approved by its every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by Editor-in-Chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope. Editor-in-Chief evaluates manuscripts for their scientific content without regard to ethnic origin, gender, citizenship, religious belief or political philosophy of the authors and ensures a fair double-blind peer review of the selected manuscripts.

The selected manuscripts are sent to at least two national/international referees for evaluation and publication decision is given by Editor-in-Chief upon modification by the authors in accordance with the referees' claims.

Editor-in-Chief does not allow any conflicts of interest between the authors, editors and reviewers and is responsible for final decision for publication of the manuscripts in the Journal.

Reviewers' judgments must be objective. Reviewers' comments on the following aspects are expected while conducting the review.

- Does the manuscript contain new and significant information?
- Does the abstract clearly and accurately describe the content of the manuscript?
- Is the problem significant and concisely stated?
- Are the methods described comprehensively?
- Are the interpretations and conclusions justified by the results?
- Is adequate references made to other Works in the field?
- Is the language acceptable?

Reviewers must ensure that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential and must report to the editor if they are aware of copyright infringement and plagiarism on the author's side.

A reviewer who feels unqualified to review the topic of a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editor and excuse himself from the review process.

The editor informs the reviewers that the manuscripts are confidential information and that this is a privileged interaction. The reviewers and editorial board cannot discuss the manuscripts with other persons. The anonymity of the referees is important.

Publication Ethics and Publication Malpractice Statement

Journal of Turkology - Türkiyat Mecmuası is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), to access the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

All parties involved in the publishing process (Editors, Reviewers, Authors and Publishers) are expected to agree on the following ethical principles.

All submissions must be original, unpublished (including as full text in conference proceedings), and not under the review of any other publication synchronously. Each manuscript is reviewed by one of the editors and at least two referees under double-blind peer review process. Plagiarism, duplication, fraud authorship/denied authorship, research/data fabrication, salami slicing/salami publication, breaching of copyrights, prevailing conflict of interest are unethical behaviors.

All manuscripts not in accordance with the accepted ethical standards will be removed from the publication. This also contains any possible malpractice discovered after the publication. In accordance with the code of conduct we will report any cases of suspected plagiarism or duplicate publishing.

The researcher can send article again after publishing at least three issues.

Research Ethics

Journal of Turkology - Türkiyat Mecmuası adheres to the highest standards in research ethics and follows the principles of international research ethics as defined below. The authors are responsible for the compliance of the manuscripts with the ethical rules.

INFORMATION FOR AUTHORS

- Principles of integrity, quality and transparency should be sustained in designing the research, reviewing the design and conducting the research.
- The research team and participants should be fully informed about the aim, methods, possible uses and requirements of the research and risks of participation in research.
- The confidentiality of the information provided by the research participants and the confidentiality of the respondents should be ensured. The research should be designed to protect the autonomy and dignity of the participants.
- Research participants should participate in the research voluntarily, not under any coercion.
- Any possible harm to participants must be avoided. The research should be planned in such a way that the participants are not at risk.
- The independence of research must be clear; and any conflict of interest or must be disclosed.
- In experimental studies with human subjects, written informed consent of the participants who decide to participate in the research must be obtained. In the case of children and those under wardship or with confirmed insanity, legal custodian's assent must be obtained.
- If the study is to be carried out in any institution or organization, approval must be obtained from this institution or organization.
- In studies with human subject, it must be noted in the method's section of the manuscript that the informed consent of the participants and ethics committee approval from the institution where the study has been conducted have been obtained.

Author Responsibilities

It is authors' responsibility to ensure that the article is in accordance with scientific and ethical standards and rules. And authors must ensure that submitted work is original. They must certify that the manuscript has not previously been published elsewhere or is not currently being considered for publication elsewhere, in any language. Applicable copyright laws and conventions must be followed. Copyright material (e.g. tables, figures or extensive quotations) must be reproduced only with appropriate permission and acknowledgement. Any work or words of other authors, contributors, or sources must be appropriately credited and referenced.

All the authors of a submitted manuscript must have direct scientific and academic contribution to the manuscript. The author(s) of the original research articles is defined as a person who is significantly involved in "conceptualization and design of the study", "collecting the data", "analyzing the data", "writing the manuscript", "reviewing the manuscript with a critical perspective" and "planning/conducting the study of the manuscript and/or revising it". Fund raising, data collection or supervision of the research group are not sufficient roles to be accepted as an author. The author(s) must meet all these criteria described above. The order of names in the author list of an article must be a co-decision and it must be indicated in the **Copyright Agreement Form**. The individuals who do not meet the authorship criteria but contributed to the study must take place in the acknowledgement section. Individuals providing technical support, assisting writing, providing a general support, providing material or financial support are examples to be indicated in acknowledgement section.

All authors must disclose all issues concerning financial relationship, conflict of interest, and competing interest that may potentially influence the results of the research or scientific judgment.

INFORMATION FOR AUTHORS

When an author discovers a significant error or inaccuracy in his/her own published paper, it is the author's obligation to promptly cooperate with the Editor to provide retractions or corrections of mistakes.

Responsibility for the Editor and Reviewers

Editor-in-Chief evaluates manuscripts for their scientific content without regard to ethnic origin, gender, citizenship, religious belief or political philosophy of the authors. He/She provides a fair double-blind peer review of the submitted articles for publication and ensures that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential before publishing.

Editor-in-Chief is responsible for the contents and overall quality of the publication. He/She must publish errata pages or make corrections when needed.

Editor-in-Chief does not allow any conflicts of interest between the authors, editors and reviewers. Only he has the full authority to assign a reviewer and is responsible for final decision for publication of the manuscripts in the Journal.

Reviewers must have no conflict of interest with respect to the research, the authors and/or the research funders. Their judgments must be objective.

Reviewers must ensure that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential and must report to the editor if they are aware of copyright infringement and plagiarism on the author's side.

A reviewer who feels unqualified to review the topic of a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editor and excuse himself from the review process.

The editor informs the reviewers that the manuscripts are confidential information and that this is a privileged interaction. The reviewers and editorial board cannot discuss the manuscripts with other persons. The anonymity of the referees must be ensured. In particular situations, the editor may share the review of one reviewer with other reviewers to clarify a particular point.

MANUSCRIPT ORGANIZATION

Language

Publication languages of the journal are Turkiye Turkish, Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Turkmenistan Turkish, Tatar Turkish, French, Russian, German, English.

Manuscript Organization and Submission

All correspondence will be sent to the first-named author unless otherwise specified. Manuscript is to be submitted online via <http://dergipark.gov.tr/login> that can be accessed at <https://dergipark.org.tr/iuturkiyat> and it must be accompanied by a Title Page specifying the article category (i.e. research article, review etc.) and including information about the manuscript (see the Submission Checklist). Manuscripts should be prepared in Microsoft Word 2003 and upper versions. In addition, Copyright Agreement Form that has to be signed by all authors must be submitted.

1. Manuscripts should be prepared using the Article Template. Due to double blind peer review, manuscript file must not include any information about the author.

2. A title page including author information must be submitted together with the manuscript. The title page is to include fully descriptive title of the manuscript and, affiliation, title, e-mail address, ORCID, postal address, phone, mobile phone and fax number of the author(s) (see The Submission Checklist).
3. Before the introduction part, there should be an abstract of 150-250 words both in English and in Turkish. An extended abstract in English between 600-800 words, summarizing the scope, the purpose, the results of the study and the methodology used is to be included following the abstracts. If the manuscript is in English, extended abstract is not required. Underneath the abstracts, 5 keywords that inform the reader about the content of the study should be specified in Turkish and in English.
4. The manuscripts should contain mainly these components: title, abstract and keywords; sections, references, tables and figures.
5. References should be in accordance with Chicago Style of Manual 16th Edition.
6. Authors are responsible for all statements made in their work submitted to the Journal for publication.

The researcher can send article again after publishing at least three issues.

Manuscript Types

Research Article: Original research articles report substantial and original scientific results within the journal scope. Original research articles are comprised of Abstract, Key Words, Introduction, Methods, Results, Discussion, Conclusion, References and Figures, Tables and Graphics.

- **Abstract:** The abstracts in English and in Turkish must be between 150- 250 words and state aim, method, result and conclusions of the study.
- **Introduction:** This section must contain a clear statement of the general and specific objectives as well as the hypotheses which the work is designed to test. It should also give a brief account of the reported literature. It should clearly state the primary and secondary purposes of the article. Only, the actual references related with the issues have to be indicated and data or findings related with the current study must not be included in this section.
- **Methods:** This section must contain explicit, concise descriptions of all procedures, materials and methods (i.e. data sources, participants, scales, interviews/reviews, basic measurements, applications, statistical methods) used in the investigation to enable the reader to judge their accuracy, reproducibility, etc. This section should include the known findings at the beginning of the study and the findings during the study must be reported in results section.
- **Results:** The results should be presented in logical sequence in the text, tables, and figures, giving the main or most important findings first. The all the data in the tables or figures should not be repeated in the text; only the most important observations must be emphasized or summarized..
- **Discussion:** The findings of the study, the findings and results which support or do not support the hypothesis of the study should be discussed, results should be compared and contrasted with

findings of other studies in the literature and the different findings from other studies should be explained. The new and important aspects of the study and the conclusions that follow from them should be emphasized. The data or other information given in the Introduction or the Results section should not be repeated in detail.

- **Conclusions:** Conclusions derived from the study should be stated.. The conclusions should be linked with the goals of the study but unqualified statements and conclusions not adequately supported by the data should be avoided. New hypotheses should be stated when warranted, but should be labeled clearly as such.
- **Figures, Tables and Graphics:** Figures, Tables and Graphics should be numbered in Arabic numerals in the text. The places of the figures, tables and graphics should be signed in the text. Figures, tables and graphics materials should be ".jpg, .tiff or .jpeg" format and they should be submitted with the article. These materials should be min. 300 pixels and they must not be bigger than page size. If there are visuals more than one, each one must be enumerated. (For Example, Picture 1, Map 1, Figure 1etc.) The pictures, maps and other appendixes that are shown in bracket should be added at the end of the article.

Review Article: Reviews prepared by authors who have extensive knowledge on a particular field and whose scientific background has been translated into a high volume of publications with a high citation potential are welcomed. These authors may even be invited by the journal. Review article should contain title, abstract and keywords; body text with sections, and references.

Book Introduction: In addition to the title consisting of the tag of the book, which will be introduced with 5 keywords in Turkish and English as of 2021/2 issue, it has been deemed necessary to include both Turkish and English of an "independent title" specific to the introductory article written separately.

References

Reference Style and Format

Journal of Turkology – Türkiyat Mecmuası complies with Chicago Style of Manual 16th Edition for referencing and quoting.

Authors who would send proposals to the journal are kindly invited to follow the examples given below when writing the footnotes and compiling the bibliography. These examples are borrowed from the Chicago Style of Manual (http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html). A few more examples have also been added. Further information and numerous examples about the "notes and bibliography" system are available at the 14th and 15th chapters of the Chicago Manual of Style (16th edition).

Examples:

FF first footnote, **NF** next/short footnotes, **B** bibliography

Book, one, two or three authors

For four or more authors, each of them is cited in the bibliography, only the first author's name is cited in footnotes and "et al." is added next to it, which stands for "and the others".

INFORMATION FOR AUTHORS

FF Clauson, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, (Oxford: Clarendon Press, 1972), 55.

NF Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 55.

B Gerard Clauson. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*. Oxford: Clarendon Press, 1972.

FF A. Nazarov Bakhtiyar, Denis Sinor, *Essays on Uzbeks History, Culture and Language*, Research Institute for Inner Asian Studies, (Bloomington: Indiana University, 1993), 55.

NF Bakhtiyar ve Sinor, *Essays on Uzbeks History, Culture and Language*, 55.

B Bakhtiyar, A. Nazarov ve Denis Sinor. *Essays on Uzbeks History, Culture and Language*. Bloomington: Indiana University, 1993.

FF E.R. Tenişev, A.M. Şçerbak, D.M. Nasilov, V.M. Nadelyayev, *Drevnetyurkskiy Slovar*, XXXVIII, (Leningrad: Izdatel'stvo<<Nauka>>Leningradskoe Otdelenir, 1969), 60.

NF Tenişev, Şçerbak, Nasilov, Nadelyayev, *Drevnetyurkskiy Slovar*, 25.

B Tenişev, E.R., A.M. Şçerbak, D.M. Nasilov, V.M. Nadelyayev, *Drevnetyurkskiy Slovar*. XXXVIII. Leningrad: Izdatel'stvo<<Nauka>>Leningradskoe Otdelenir, 1969.

BOOK, if there is an editor/translator in addition to the author

If there is an editor, then one should cite it as "ed." instead of "trans." in footnotes; as for the bibliography "Edited by" instead of "Translated by".

FF Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, trans. Osman Karatay, (America: Harrassowitz Verlag, 1992), 36.

NF Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, 36.

B Golden, Peter B. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Translated by Osman Karatay. America: Harrassowitz Verlag, 1992.

BOOK, voluminous

FF Robert Dankoff, James Kelley, *Mahmûd al-Kashgarî, Compendium of the Turkic Dialects-Dîwân Lugât at-Turk*, (Harvard: University Printing Office, 1985), 4: 100.

NF Robert Dankoff, James Kelley, *Mahmûd al-Kashgarî, Compendium of the Turkic Dialects-Dîwân Lugât at-Turk*, 1: 90.

B Dankoff, Robert, James Kelley, *Mahmûd al-Kashgarî, Compendium of the Turkic Dialects-Dîwân Lugât at-Turk*. 4 cilt. Harvard: University Printing Office, 1985.

A chapter/section in a book

FF Beatrice Forbes Manz, "Timur", *The Rise and Rule of Tamerlane*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), 90-120.

NF Manz, "Timur", 90-120.

B Manz, Beatrice Forbes. "Timur", *The Rise and Rule of Tamerlane* içinde, 90-120. Cambridge: Cambridge University, 1989.

Preface, presentment, introduction and similar parts in a book

FF Maria Eva Subtelny, *Timurids in Transition*, Preface to the book titled *Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran* (Boston: Brill, Leiden, 2007), 5.

NF Subtelny, önsöz, 5.

B Subtelny, Maria Eva. *Timurids in Transition*, Preface to the book titled *Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran*, 5. Boston: Brill, Leiden, 2007.

BOOK, electronically published

If the book is published in multiple formats, the one that is used is cited. URL is given for the online books that are cited. The access date can be added on preference. If the page number is missing, either the title of chapter or another number can be added.

FF Peter Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples* (America: Harrassowitz Verlag, 1992), Accessed September 18, 2019.

https://www.researchgate.net/publication/281319978_An_Introduction_to_the_History_of_the_Turkic_Peoples

NF Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, 206.

B Golden, Peter. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. America: Harrassowitz Verlag, 1992. Accessed September 18, 2019. https://www.researchgate.net/publication/281319978_An_Introduction_to_the_History_of_the_Turkic_Peoples

Journal article, copyright

FF John E. Woods, "The Rise of Timūrid Historiography", *Journal of Near Eastern Studies*, 46/2 (1987), 81-108.

NF Woods, "The Rise of Timūrid Historiography", 81-108.

B Woods, John E. "The Rise of Timūrid Historiography", *Journal of Near Eastern Studies*, 46/2 (1987), 81-108.

Journal article, translation

FF Michiko Kakutani. "Friendship Takes a Path That Diverges", by Zadie Smith, *Review of Swing Time*, New York Times, (2016), 69-90.

NF Kakutani, "Friendship Takes a Path That Diverges", 69-90.

B Kakutani, Michiko, "Friendship Takes a Path That Diverges", by Zadie Smith, *Review of Swing Time*. New York Times. 2016: 69-90.

Journal article, electronic

DOI (Digital Object Identifier) number should be cited if it was specified. If not, and if also the publisher or the research area requires it, the access date is cited.

FF Shao-Hsun Keng, Chun-Hung Lin, and Peter F. Orazem, "Expanding College Access in Taiwan, 1978–2014: Effects on Graduate Quality and Income Inequality", *Journal of Human Capital* 11, no. 1 (2017): 1–34. <https://doi.org/10.1086/690235>.

NF Keng, Lin, Orazem, "Expanding College Access in Taiwan, 1978–2014: Effects on Graduate Quality and Income Inequality", 1–34.

B Keng, Shao-Hsun, Chun-Hung Lin, and Peter F. Orazem, "Expanding College Access in Taiwan, 1978–2014: Effects on Graduate Quality and Income Inequality", *Journal of Human Capital* 11, no. 1 (2017): 1–34. <https://doi.org/10.1086/690235>.

Newspaper article, published

FF Rebecca Mead, "The Prophet of Dystopia", *New Yorker*, April 17, 2017, 2.

NF Mead, "The Prophet of Dystopia", 2.

B Mead, Rebecca, "The Prophet of Dystopia", *New Yorker*, April 17, 2017.

Newspaper article/report, electronic

Newspaper articles or reports do not usually take place in bibliographies. Otherwise, the above citation forms are used. If the author of an article or report is not specified, then the citation should begin with the title of article/report.

FF "Snap Makes a Bet on the Cultural Supremacy of the Camera." *New York Times*, March 8, 2017. <https://www.nytimes.com/2017/03/08/technology/snap-makes-a-bet-on-the-cultural-supremacy-of-the-camera.html>.

NF "Snap Makes a Bet on the Cultural Supremacy of the Camera."

B "Snap Makes a Bet on the Cultural Supremacy of the Camera." *New York Times*, March 8, 2017. <https://www.nytimes.com/2017/03/08/technology/snap-makes-a-bet-on-the-cultural-supremacy-of-the-camera.html>.

Book Review

FF Michiko Kakutani, "Friendship Takes a Path That Diverges," *Review of Swing Time*, by Zadie Smith, *New York Times*, 7 (2016), 67.

NF Kakutani, "Friendship Takes a Path That Diverges," 67.

B Kakutani, Michiko. 2016. "Friendship Takes a Path That Diverges." *Review of Swing Time*, by Zadie Smith. *New York Times*, November 7, 2016.

Thesis

FF Cynthia Lillian Rutz, "King Lear and Its Folktale Analogues". (PhD diss. University of Chicago. 2013), 90.

NF Rutz, "King Lear and Its Folktale Analogues", 90.

B Rutz, Cynthia Lillian. 2013. "King Lear and Its Folktale Analogues." PhD diss., University of Chicago.

Encyclopedia entry

FF Ahmet Temir, "Mongol (or Turko-Mongol) Khanate", *Encyclopedia of Turks*, v. 8, (Ankara: Yeni Türkiye Publications, 2002), 416-432.

NF Temir, Mongol (or Turko-Mongol) Khanate", 416-432.

B Temir, Ahmet. "Mongol (or Turko-Mongol) Khanate". *Encyclopedia of Turks*. 8: 416-432. Ankara: Yeni Türkiye Publications, 2002.

Unpublished announcement

FF Erdal İnönü and Harun Doğan, "Some Discoveries that are Named After Turkish Scientists" (The announcement that was presented in the II. National Symposium of History of Science and Philosophy Work Group, Assos, 18-20th June 2004).

NF İnönü and Doğan, "Some Discoveries."

B İnönü, Erdal and Harun Doğan. "Some Discoveries that are Named After Turkish Scientists". The announcement that was presented in the II. National Symposium of History of Science and Philosophy Work Group, Assos, 18-20th June 2004.

Manuscript

FF Feyzi, Muhadarat-ı Feyzi, İstanbul, İstanbul University The Library of Rare Collection, T6833, 48a.

NF Feyzi, Muhadarat-ı Feyzi, T6833, 51b.

B Feyzi, Muhadarat-ı Feyzi, İstanbul, İstanbul University The Library of Rare Collection, T6833, 1a-70b.

FF Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, İstanbul, Süleymaniye Library, Ayasofya 3682, 26a.

NF Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan*, Ayasofya 3682, 23b.

B Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, İstanbul, Süleymaniye Library, Ayasofya 3682, 1a-311a, Copy date 10 Rebiülevvel 1135 (19th December 1722).

Archive document

FF The Ottoman Archives of the Prime Ministry (OAPM), Cevdet Askeriye (C.AS.) 71/3352, 9 Şevval 1211 (April 07, 1797).

NF OAPM, C.AS. 71/3352.

B The Ottoman Archives of the Prime Ministry (OAPM). Cevdet Askeriye (C. AS) 71/3352, 9 Şevval 1211 (April 07, 1920).

FF Topkapı Palace Museum Archives (TPMA), E. 3202-2=597-2-7.

NF TPMA, E. 3202-2=597-2-7.

B Topkapı Palace Museum Archives (TPMA). E. 3202-2=597-2-7.

Website

FF Yale University. n.d. "About Yale: Yale Facts." Accessed May 1, 2017. <https://www.yale.edu/about-yale/yale-facts>.

NF "About Yale: Yale Facts."

B Yale University. n.d. "About Yale: Yale Facts." Accessed May 1, 2017. <https://www.yale.edu/about-yale/yale-facts>.

E-mail or text message

Usually they are only cited in footnotes. There is no requirement for giving any bibliographical reference.

Footnote: Robert Dankoff, E-mail message to the author, 16.10.2015.

SUBMISSION CHECKLIST

Ensure that the following items are present:

- Confirm that the category of the manuscript is specified.
- Confirm that “the paper is not under consideration for publication in another journal”.
- Confirm that disclosure of any commercial or financial involvement is provided.
- Confirm that last control for fluent English was done.
- Confirm that journal policies detailed in Information for Authors have been reviewed.
- Confirm that the references cited in the text and listed in the references section are in with Chicago Style of Manual 16th Edition.
- Copyright Agreement Form
- Permission of previous published material if used in the present manuscript
- Title page
 - ✓ The category of the manuscript
 - ✓ The title of the manuscript
 - ✓ All authors’ names and affiliations (institution, faculty/department, city, country), e-mail addresses
 - ✓ Corresponding author’s email address, full postal address, telephone and fax number
 - ✓ ORCIDs of all authors.
- Main Manuscript Document
 - ✓ Important: Please avoid mentioning the the author (s) names in the manuscript
 - ✓ The title of the manuscript
 - ✓ Abstract (150-250 words)
 - ✓ Key words: 5 words
 - ✓ Body text sections
 - ✓ Grant support (if exists)
 - ✓ Conflict of interest (if exists)
 - ✓ Acknowledgement (if exists)
 - ✓ References
 - ✓ All tables, illustrations (figures) (including title, explanation, captions)

COPYRIGHT AGREEMENT FORM / TELİF HAKKI ANLAŞMASI FORMU

İstanbul Üniversitesi
Istanbul University

Dergi Adı: Türkîyat Mecmuası
Journal name: Journal of Turkeyology

Telif Hakkı Anlaşması Formu
Copyright Agreement Form

Sorumlu Yazar <i>Responsible/Corresponding Author</i>	
Makalenin Başlığı <i>Title of Manuscript</i>	
Kabul Tarihi <i>Acceptance date</i>	
Yazarların Listesi <i>List of authors</i>	

Sıra No	Adı-Soyadı Name - Surname	E-Posta E-mail	İmza Signature	Tarih Date
1				
2				
3				
4				
5				

Makalenin türü (Araştırma makalesi, Derleme, v.b.) <i>Manuscript Type (Research Article, Review, etc.)</i>	
--	--

Sorumlu Yazar:
Responsible/Corresponding Author:

Çalıştığı kurum	<i>University/company/institution</i>
Posta adresi	<i>Address</i>
E-posta	<i>E-mail</i>
Telefon no; GSM no	<i>Phone; mobile phone</i>

Yazar(lar) aşağıdaki hususları kabul eder:
Sunulan makalenin yazar(lar)ın orijinal çalışması olduğunu ve intihal yapmadıklarını,
Tüm yazarların bu çalışmaya aslı olarak katılmış olduklarını ve bu çalışma için her türlü sorumluluğu aldıklarını,
Tüm yazarların sunulan makalenin son halini gördüklerini ve onayladıklarını,
Makalenin başka bir yerde basılmadığını veya basılmak için sunulmadığını,
Makalede bulunan metnin, şekillerin ve dokümanların diğer şahıslara ait olan Telif Haklarını ihlal etmediğini kabul ve taahhüt ederler.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ'nin bu fikri eseri, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile yayınlamasına izin verirler.
Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı, eserin ticari kullanımı dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.
Yazar(lar)ın veya varsa yazar(lar)ın işverenin telif dâhil patent hakları, fikri mülkiyet hakları saklıdır.
Ben/Biz, telif hakkı ihlali nedeniyle üçüncü şahıslara vuku bulacak hak talebi veya açılacak davalarda İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ ve Dergi Editörlerinin hiçbir sorumluluğunun olmadığını, tüm sorumluluğun yazarlara ait olduğunu taahhüt ederim/ederiz.
Ayrıca Ben/Biz makalede hiçbir suç unsuru veya kanuna aykırı ifade bulunmadığını, araştırma yapılırken kanuna aykırı herhangi bir malzeme ve yöntem kullanılmadığını taahhüt ederim/ederiz.
Bu Telif Hakkı Anlaşması Formu tüm yazarlar tarafından imzalanmalıdır/onaylanmalıdır. Form farklı kurumlarda bulunan yazarlar tarafından ayrı kopyalar halinde doldurularak sunulabilir. Ancak, tüm imzaların orijinal veya kanıtlanabilir şekilde onaylı olması gerekir.

The author(s) agrees that:
The manuscript submitted is his/her/their own original work and has not been plagiarized from any prior work,
all authors participated in the work in a substantive way and are prepared to take public responsibility for the work,
all authors have seen and approved the manuscript as submitted,
the manuscript has not been published and is not being submitted or considered for publication elsewhere,
the text, illustrations, and any other materials included in the manuscript do not infringe upon any existing copyright or other rights of anyone.
ISTANBUL UNIVERSITY will publish the content under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license that gives permission to copy and redistribute the material in any medium or format other than commercial purposes as well as remix, transform and build upon the material by providing appropriate credit to the original work.
The Contributor(s) or, if applicable the Contributor's Employer, retain(s) all proprietary rights in addition to copyright, patent rights.
I/We indemnify İSTANBUL UNIVERSITY and the Editors of the Journals, and hold them harmless from any loss, expense or damage occasioned by a claim or suit by a third party for copyright infringement, or any suit arising out of any breach of the foregoing warranties as a result of publication of my/our article. I/We also warrant that the article contains no libelous or unlawful statements and does not contain material or instructions that might cause harm or injury.
This Copyright Agreement Form must be signed/ratified by all authors. Separate copies of the form (completed in full) may be submitted by authors located at different institutions; however, all signatures must be original and authenticated.

Sorumlu Yazar: <i>Responsible/Corresponding Author:</i>	İmza / Signature	Tarih / Date
	/...../.....